

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ YANINDA DÖVLƏT
İDARƏÇİLİK AKADEMİYASI**

ƏLİ HƏSƏNOV

**MÜASİR BEYNƏLXALQ
MÜNASİBƏTLƏR
VƏ AZƏRBAYCANIN XARİCİ
SİYASƏTİ**

DƏRSLİK

BAKI – 2005

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Böyük Elmi Şurasının tövsiyəsi, Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin 12 sentyabr 2005-ci il tarixli, 653 *Nə-li* əmri ilə ali məktəblərin “Beynəlxalq münasibətlər” ixtisası üzrə dərslik kimi təsdiq edilmişdir.

Elmi redaktorları:

Seyfəddin Qəndilov

t.e.d., professor

Ərəstun Mehdiyev

t.e.n., dosent

Rəyçilər:

Musa Qasımlı

t.e.d., professor

Namiq Axundov

t.e.d., professor

Məsləhətçilər:

Novruz Məmmədov

*Azərbaycan Respublikası
Prezidenti İcra Aparatının
Xarici əlaqələr şöbəsinin müdiri*

Xələf Xələfov

*Azərbaycan Respublikası
xarici işlər nazirinin müavini*

Ə.M. Həsənov. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2005. 631 s.

Dərslikdə beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşması və inkişaf mərhələləri, müasir dünya siyasətinin xarakteristikası, tendensiyaları və əsas aktorları, beynəlxalq və regional məsələlər, o cümlədən müstəqil Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti öz əksini tapmışdır.

Dərslik ali məktəblərin uyğun ixtisasları və müvafiq fakültələrinin tələbələri, aspirantlar, gənc diplomatlar və beynəlxalq münasibətlərlə maraqlanan digər oxucular üçün nəzərdə tutulmuşdur.

MÜNDƏRİCAT

Oxuculara	9
------------------------	---

I HİSSƏ

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİ: YARANMASI, İNKİŞAFI, MÜASİR XARAKTERİSTİKASI VƏ TENDENSİYALARI

I FƏSİL

Beynəlxalq münasibətlər: nəzəri mənbələr, konseptual yanaşmalar	14
--	----

§ 1. Beynəlxalq münasibətlərin obyektı, predmeti və subyektləri haqqında.....	16
---	----

§ 2. Beynəlxalq münasibətlər sisteminin mahiyyəti və beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi haqqında.....	19
--	----

§ 3. Beynəlxalq münasibətlərin müasir nəzəriyyələri.....	20
--	----

<i>Mövzu üzrə tövsiyə olunan ədəbiyyat və informasiya resursları</i>	26
--	----

II FƏSİL

Beynəlxalq münasibətlər sistemi: formalaşma tarixi və əsas inkişaf mərhələləri	28
---	----

§ 1. Avropada mərkəzi milli-dövlət hərəkatının güclənməsi və beynəlxalq münasibətlərin Vestfal Sisteminin yaranması.....	31
--	----

§ 2. Vestfal Sisteminin və müstəmləkə rejimlərinin böhranı, beynəlxalq münasibətlərin kəskinləşməsi.....	35
--	----

§ 3. Birinci dünya müharibəsinin sonu, beynəlxalq münasibətlərin yeni – Versal Sisteminin yaradılması.....	40
--	----

§ 4. Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sisteminə qatılmaq cəhdləri: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920-ci illər).....	46
--	----

§ 5. 1922-1939-cu illərdə beynəlxalq münasibətlər və Versal-Vaşinqton Sisteminin böhranı.....	66
---	----

§ 6. İkinci dünya müharibəsinin nəticələri və dünyada üçqütblü beynəlxalq münasibətlər sisteminin yaranması (1945-1950-ci illərin ortaları).....	72
§ 7. Beynəlxalq münasibətlər sistemi “soyuq müharibə” dövründə (1950-ci illərin ortaları -1991-ci il).....	86
<i>Mövzu üzrə tövsiyə olunan ədəbiyyat və informasiya resursları</i>	99

III FƏSİL

Müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin yaranması: xarakteristikası, tendensiyaları və əsas aktorları	102
--	-----

§1. Müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin yaranması və əsas xarakterik xüsusiyyətləri.....	102
§ 2. Yeni dünya nizamı və onun mahiyyəti.....	117
§ 3. Qloballaşma və dünya siyasətinin transmilliləşməsi.....	122
§ 4. Beynəlxalq inteqrasiya və onun müasir dünya siyasətinə təsiri.....	134
§ 5. Dünyanın demokratikləşməsi tendensiyası və milli dövlətlər.....	139
§ 6. Müasir dünya siyasəti və beynəlxalq təşkilatlar.....	149
<i>Mövzu üzrə tövsiyə olunan ədəbiyyat və informasiya resursları</i>	164

II HİSSƏ

AZƏRBAYCANIN XARİCİ SİYASƏTİ VƏ MÜASİR BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNƏ QATILMASI

IV FƏSİL

Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində qatılması: xarici siyasət fəaliyyətinin formalaşması və inkişafı	171
§ 1. Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində qatılması.....	171
§ 2. Xarici siyasətin əsas vəzifələri və prinsipləri.....	178
§ 3. Xarici siyasətin əsas istiqamətləri.....	186
§ 4. Azərbaycanın xarici siyasət prioritetləri.....	192
§ 5. Azərbaycanın xarici siyasət resursları və mexanizmləri.....	201
<i>Mövzu üzrə tövsiyə olunan ədəbiyyat və informasiya resursları</i>	214

V FƏSİL

Azərbaycan müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində: ikitərəfli əlaqələr217

§ 1. Azərbaycanın xarici siyasəti: Şimali, Mərkəzi və Cənubi Amerika ölkələri.....	217
§ 2. Azərbaycanın xarici siyasəti və Avropa ölkələri.....	272
§ 3. Azərbaycanın xarici siyasəti və Asiya ölkələri.....	291
§ 4. Azərbaycanın xarici siyasəti və Afrika ölkələri.....	340
<i>Mövzu üzrə tövsiyə olunan ədəbiyyat və informasiya resursları.....</i>	<i>354</i>

VI FƏSİL

Azərbaycanın beynəlxalq aləmlə çoxtərəfli əlaqələri359

§ 1. Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə əlaqələrində beynəlxalq təşkilatların rolu.....	359
§ 2. Azərbaycanın qlobal dünya siyasətinə qatılması: Azərbaycan-BMT əlaqələri.....	361
§ 3. Azərbaycanın Avropa təhlükəsizlik və əməkdaşlıq sistemində inteqrasiyası: Azərbaycan-ATƏT əlaqələri.....	373
§ 4. Azərbaycanın qlobal demokratikləşmə proseslərinə qatılması: Azərbaycan-Avropa Şurası əlaqələri.....	381
§ 5. Azərbaycanın Avropa inteqrasiya proseslərinə qatılması: Azərbaycan-Avropa İttifaqı münasibətləri.....	398
§ 6. Azərbaycanın Qərb təhlükəsizlik sistemində inteqrasiyası: Azərbaycan-NATO əlaqələri.....	413
§ 7. Azərbaycanın islam ölkələri ilə çoxtərəfli münasibətləri: Azərbaycan-İslam Konfransı Təşkilatı.....	436
<i>Mövzu üzrə tövsiyə olunan ədəbiyyat və informasiya resursları.....</i>	<i>445</i>

VII FƏSİL

Azərbaycan regional münasibətlər sistemində: ikitərəfli əlaqələr449

§ 1. Dünya dövlətlərinin Avrasiya siyasəti: region ölkələri və Azərbaycan.....	449
§ 2. Mərkəzi Asiya, Xəzər – Qara dəniz hövzəsi ölkələri müasir dünya siyasətində...452	
§ 3. Rusiyanın Avrasiya siyasəti və Azərbaycan.....	459

§ 4. Türkiyənin Avrasiya siyasəti və Azərbaycan.....	464
§ 5. İranın Avrasiya siyasəti və Azərbaycan.....	474
§ 6. MDB üzvü olan digər dövlətlərin və Baltıqyanı ölkələrin Avrasiya siyasəti və Azərbaycanla qarşılıqlı münasibətləri.....	480
<i>Mövzu üzrə tövsiyə olunan ədəbiyyat və informasiya resursları.....</i>	<i>509</i>

VIII FƏSİL

Avrasiya subregional inteqrasiyası və Azərbaycanın çoxtərəfli regional əlaqələri	515
§ 1. Avrasiya subregional inteqrasiyası: xarakterik xüsusiyyətləri və əsas təşkilatları (MDB, KTM, Avr.As.İb, QDİƏT, ŞƏT, “Beşlər” İttifaqı və s.).....	515
§ 2. GUAM Avrasiya subregional inteqrasiyasının yeni modeli kimi.....	531
§ 3. Avrasiya subregional inteqrasiyasında dini birlik və etnik yaxınlıq amili (İƏT və Türkdilli Dövlətlər Birliyi).....	535
<i>Mövzu üzrə tövsiyə olunan ədəbiyyat və informasiya resursları.....</i>	<i>541</i>

IX FƏSİL

Dünya ölkələrinin enerji siyasəti və Azərbaycanın yeni neft strategiyası	545
§ 1. Enerji resursları dünyanın müasir geosiyasətində.....	545
§ 2. Azərbaycanın dünyanın aparıcı ölkələri ilə əlaqələrində Xəzər neftinin rolu.....	551
§ 3. Xəzər nefti geosiyasət və region maraqları çərçivəsində: Xəzərin hüquqi statusu.....	556
§ 4. Xəzər neftinin dünya bazarlarına çıxarılması və onun ətrafında yaranmış problemlər.....	570
§ 5. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq mövqeyinin güclənməsində enerji siyasətinin rolu.....	574
<i>Mövzu üzrə tövsiyə olunan ədəbiyyat və informasiya resursları.....</i>	<i>576</i>

X FƏSİL

Azərbaycanın təhlükəsizlik problemləri və Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi.....	579
§ 1. Cənubi Qafqazın təhlükəsizlik problemləri: qlobal və yerli maraqlar. Azərbaycanın təhlükəsizlik siyasəti.....	579
§2. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi kökləri haqqında.....	595
§ 3. XX əsrin sonunda Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və sovet rəhbərliyinin Qafqaz siyasəti.....	598
§ 4. Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı və münaqişənin BMT Təhlükəsizlik Şurasında müzakirəsi.....	601
§ 5. ATƏT-in Minsk qrupunun yaradılması və fəaliyyəti.....	602
§ 6. Digər beynəlxalq təşkilatların münaqişəyə dair mövqeyi və Azərbaycanın diplomatik fəaliyyəti.....	606
<i>Mövzu üzrə tövsiyə olunan ədəbiyyat və informasiya resursları.....</i>	613
Dərslük üzrə istifadə oluna biləcək digər xarici ədəbiyyat və internet resursları.....	617

OXUCULARA

Hörmətli oxucu, diqqətinizə təqdim edilən bu dərslik 1993-2005-ci illərdə Azərbaycanın müxtəlif ali məktəblərində müəllifin “Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti”, “Azərbaycan müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində”, “Dünya siyasəti, müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycan” mövzularında xüsusi kurslarda oxunmuş mühazirələri əsasında hazırlanmışdır. Azərbaycanda siyasətşünaslıq, xüsusən beynəlxalq münasibətlər, dünya siyasəti və dövlətlərarası əlaqələr üzrə ümumiləşdirici tədris-metodiki ədəbiyyat, dərsliklər demək olar ki, yox vəziyyətindədir. Bu da təbiidir. Çünki ölkəmizdə bu sahənin öyrənilməsi və tədrisi yalnız müstəqilliyə qovuşduğumuz son 10-15 ildə mümkün olmuşdur. O zamana qədər beynəlxalq münasibətlər, dünya siyasəti, dövlətlərarası əlaqələr yalnız SSRİ səviyyəsində, bu sahənin öyrənilməsi və tədrisi isə əsasən Moskva və Kiyev şəhərlərində həyata keçirilirdi. Azərbaycanda bəhs edilən sahə üzrə dərsliklərin, tədris-metodiki vəsaitlərin çox az olduğunu nəzərə alaraq, indiyə qədər toplanmış materiallar və oxunmuş mühazirələr üzərində xüsusi iş aparmaqla bu sahə üzrə təhsil sisteminin ümumi proqram tələblərinə cavab verən dərslik tərtib etmək qərarına gəldik.

Dərslik öz quruluşuna görə iki hissədən ibarətdir.

Birinci hissədə beynəlxalq münasibətlərin tədqiqi və tədrisi ilə bağlı dünyada mövcud olan ümumi baxışlar, ümumiləşdirilmiş və sistemləşdirilmiş fikir və mülahizələr, nəzəri-metodoloji istiqamətlər; beynəlxalq münasibətlər anlayışı, onun meydana çıxması və müasir xarakteristikası; beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi və onun əsas cərəyanları, bu fənnin öyrənilmə vəziyyəti və perspektivləri haqqında məlumat verilir.

Bundan başqa, bu hissədə beynəlxalq münasibətlərin və dövlətlərarası sistemli əlaqələrin yaranması və inkişafı tarixi; beynəlxalq aləmdə mövcud olan sistemlər və onların xarakteristikası; müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin əsas tendensiyaları, aktorları, xarakterik xüsusiyyətləri; yeni dünya nizamı və onun mahiyyəti; dövlətlərarası ikitərəfli əlaqələrin vəziyyəti və perspektivləri; müasir dünya siyasəti, onun mahiyyəti, tendensiyaları və s. haqqında hər bir ali təhsilli şəxs üçün vacib olan ümumi məlumat verilir. Bu məlumatlar tələbələrə və maraqlanan digər oxuculara müasir dünyada baş verən hadisələri, yürüdümlən transmilli və milli siyasəti, dövlətlərarası münasibətlərin mürəkkəb və ziddiyyətli vəziyyətini, dünyada, ayrı-ayrı regionlarda həyata keçirilən siyasəti, beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin ayrılıqda və qruplar şəklində apardığı mübarizəni, onun mahiyyəti və məqsədlərini, beynəlxalq münasibətlərin subyektli olan

digər aktorların, hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatlarının rolunu başa düşmək imkanı verəcəkdir. Eyni zamanda, təqdim olunan materiallar oxucuda Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemindəki yeri, rolu, mövqeləri, maraqları, dostları, tərəfdaşları və rəqibləri, dövlətimizin xarici siyasətinin müasir vəzifələri haqqında da təsəvvür formalaşdırmağa kömək edəcəkdir.

Dərslinin birinci hissəsində müasir beynəlxalq münasibətlərin və dünya siyasətinin aparıcı tendensiyalarına – dünya siyasətinin transmilliləşməsi; demokratikləşmə və onun dünya siyasətinin əsas tələbinə çevrilməsi; qloballaşma və onun müasir beynəlxalq münasibətlərə təsiri; regional inteqrasiya və dövlətlərarası əlaqələrin intensivləşməsi; yeni dünya nizamı və onun əsas xarakterik xüsusiyyətləri kimi məsələlərə də nəzər salınır.

Əlbəttə, bütün bu problemlər, beynəlxalq münasibətlərin fundamental əsası hesab olunan məsələlər neçə illərdir ki, Amerika, Avropa, Rusiya, Çin və başqa ölkələrin siyasətşünaslıq mərkəzləri, elm və tədris müəssisələri tərəfindən öyrənilir, təhlil və şərh edilir. Bu mənada bizim bu dərslərdə gördüyümüz iş “beynəlxalq münasibətlər sistemi” haqqında mövcud olan müxtəlif baxışları və yanaşmaları ümumiləşdirmək, vahid müəllif “sistemə” salmaq və oxucuya təqdim etməkdən ibarətdir. Lakin bu, ilk anda göründüyü kimi, heç də tək-cə “texniki iş” deyil. Əvvəla, ümumiləşdirmə və mövcud materialların müəyyən prinsiplər əsasında vahid sistemə salınması özü yaradıcı işdir. İkincisi, Azərbaycandan kənar yazılmış mövcud dərslərin hər biri bir alimin, yaxud elmi mərkəzin əməyinin, təfəkkürünün yaradıcılıq məhsuludur. Və deməli, mövcud reallıqları, beynəlxalq münasibətlərin tarixini, onun ayrı-ayrı sistemlərini, tendensiyalarını da hər bir müəllif “öz şəxsi, subyektiv mülahizələrindən, milli hissindən” çıxış edərək şərh edir. Bizim isə bu anlamda vəzifəmiz öz mülahizələrimizdən çıxış etməklə, beynəlxalq münasibətlər sisteminin “ümumi panoramasını, vəziyyətini və tendensiyalarını” oxucularımıza obyektiv şəkildə təqdim etməkdən ibarətdir.

Dərslinin ikinci hissəsi Azərbaycana, onun beynəlxalq münasibətlər sistemindəki yerinə, roluna, vəzifələrinə, imkan və perspektivlərinə; müstəqil dövlətimizin beynəlxalq aləmlə, dünya və region dövlətləri ilə, beynəlxalq və regional təşkilatlarla ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrinə; beynəlxalq aləmdə cərəyan edən proseslərdə və transmilli dünya siyasətində iştirakına; dünyanın və regionun təhlükəsizlik, əməkdaşlıq, inteqrasiya proseslərinə qatılmasına; müstəqil dövlət maraqlarını reallaşdırmaq üçün həyata keçirdiyi müxtəlifönlü xarici siyasət fəaliyyətinə və s. məsələlərə həsr olunub.

Dərsləyin bu hissəsini yazarkən, əlbəttə, birinci hissədən fərqli olaraq çox ciddi material çatışmamazlığı, milli tədqiqatların azlığı, təklif edilən problemlər üzrə elmi araşdırmaların həddən artıq kasadlığı ilə üzləşməli olduq. Və ilk dəfə olaraq, “Beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasət” kafedrasına rəhbərlik etdiyim bu illərdə öz aspirantlarımı daha çox “milli mövzu”, “tətbiqi problemlər” üzrə deyil, beynəlxalq tədqiqatların mövzusu olan “transmilli”, “qlobal” problemlərin öyrənilməsinə istiqamətləndirdiyimin “mənfi” təzahürünü gördüm. Özümü yaxşı futbolçuları olmayan ölkənin milli yığmasının baş məşqçisi vəziyyətində hiss etdim. Dərsləlik yazmaq da milli komanda yaratmaq və onu dünya ölkələrinin komandaları sırasına çıxarmaq kimi məsuliyyətli bir işdir. Millinin baş məşqçisi, bir qayda olaraq, futbolçu yetişdirmir, ölkənin klub komandalarından bütün mövqelər üzrə ən yaxşı oyunçuları seçir, onları məşqçi təlimi ilə vahid standartlara salır, düzür və idarə edir. Əgər yaxşı klublar və oyunçular mövcud deyilsə, yaxşı milli komanda yaratmaq da mümkün deyil. Dərsləlik müəllifi də belədir, o hər şeyi bilavasitə özü tədqiq etmir. Dərsləlikdə mövcud problemlər üzrə yazılan elmi tədqiqat işlərindən, monoqrafiyalardan, dissertasiyalardan, məqalələrdən istifadə etməklə auditoriyaya çatdırılması vacib olan ən mühüm məsələlər müəllif metodikası üzrə müəyyənləşdirilir, proqram çərçivəsinə salınır, onların təhlil və şərhə verilir.

Əlbəttə, bütün bu çətinlikləri nə dərəcədə dəf edə bildiyimizi müəyyənləşdirməyi hörmətli oxucuların ixtiyarına buraxırıq. Dərsləyin hazırlanmasında, ayrı-ayrı bölmələrin yazılmasında müəllifə ciddi köməklik göstərənlərə, materialların toplanması, çeşidlənməsi işində yaxından iştirak edənlərə təşəkkürümü bildirirəm. Xüsusən tarix elmləri namizədləri, dosentlər Ərəstun Mehdiyevə, Tahir Süleymanova, Elçin Əhmədova, fəlsəfə elmləri namizədi Vüqar Səlimova, siyasi elmlər namizədləri Qafar Əliyevə, Adil Vəliyevə, materialların işlənməsi və yığılmasında iştirak edən Kamran Həsənlüyə, Şəfa Qənberliyə, Ülviyyə Həsənzadəyə, habelə Azərbaycanın xarici siyasət fəaliyyətinə aid mühüm materiallarla və öz əvəzsiz məsləhətləri ilə müəllifə hərtərəfli kömək göstərən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının Xarici əlaqələr şöbəsinin müdiri Novruz Məmmədova və xarici işlər nazirinin müavini Xələf Xələfova minnətdarlıq edirəm.

Dərsləlikdən beynəlxalq münasibətlər və digər ictimai fənlər üzrə ixtisaslaşan tələbələr, aspirantlar, müəllimlər, diplomatlar, xarici əlaqələrdə iştirak edən qulluqçular, qeyri-hökumət təşkilatları və mətbuat nümayəndələri istifadə edə bilərlər. Ümumiyyətlə isə hər bir ali təhsilli şəxs müasir dünya siyasətini və öz ölkəsinin beynəlxalq

münasibətlər sistemindəki mövqeyini, yerini, heç olmasa, orta səviyyədə bilməlidir. Bu mənada təqdim olunan dərslik həmin ehtiyacı qismən ödəyə bilər.

Dərslikdən ali məktəblərin müvafiq ixtisas müəllimləri bir neçə fənnin - “Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti”, “Azərbaycan müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində”, “Müasir dünya siyasəti və Azərbaycan”, “Geosiyasət”, “Azərbaycanın geosiyasəti və geosiyasi perspektivləri” və tədrisində istifadə edə bilər.

Dərslik üzərində gələcək işləri davam etdirərkən, Sizdən alacağımız arzu və təkliflərə, irad və tövsiyələrə görə müəllif ancaq minnətdar olacaqdır.

Hörmətlə, müəllif.

I HİSSƏ

**BEYNƏLXALQ MÜNƏSİBƏTLƏR SİSTEMİ: YARANMASI,
İNKİŞAFI, MÜASİR XARAKTERİSTİKASI VƏ
TENDENSİYALARI**

I FƏSİL

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR: NƏZƏRİ MƏNBƏLƏR, KONSEPTUAL YANAŞMALAR

Mövzular:

1. *Beynəlxalq münasibətlərin obyekt, predmeti və subyektləri haqqında*
2. *Beynəlxalq münasibətlər sisteminin mahiyyəti və beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi haqqında*
3. *Beynəlxalq münasibətlərin müasir nəzəriyyələri*

Beynəlxalq münasibətlər elmi başqa elmlərə nisbətən gəncdir. Hər bir dövlətin yarandığı gündən öz fəaliyyətində xarici əlaqələrə, beynəlxalq münasibətlərə daim xüsusi diqqət ayırmasına, özünün dünya dövlətləri sırasında, beynəlxalq münasibətlər sistemində iştirakına böyük əhəmiyyət verməsinə baxmayaraq, bu əlaqələri, təmasları uzun müddət başqa elm sahələrinin nümayəndələri – tarixçilər, filosoflar, hüquqşünaslar, iqtisadçılar, hərbi strateqlər öyrənir və təhlil edirdilər. Əslində, ayrılıqda bu elmlərin heç biri öz qarşısında beynəlxalq münasibətlərin obyekt və subyektləri, millət və dövlətlərin meydana çıxması və qarşılıqlı əlaqələrə daxil olması, dövlətlərin daxili quruluşlarında baş verən dəyişikliklərin xarici aləmə təsiri, dövlətlərarası ticarət, maliyyə, iqtisadi, siyasi, mədəni münasibətlərin yaranması və inkişafı, dövlətlərarası qrupların, ittifaqların formalaşması və onun dünya siyasətinə təsiri, diplomatik və başqa xarici əlaqələrin yaradılması, beynəlxalq münasibətlər sisteminin strukturu və xüsusiyyətləri, dövlətlərarası konfliktlər, müharibələr, onların tənzimlənməsi yollarının və s. öyrənilməsi vəzifələrini qoymurdu. Tarixçilər beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixini, filosoflar dövlətlərarası münasibətlərin mahiyyəti və nəzəri məsələlərini, hüquqşünaslar beynəlxalq hüquq problemlərini, iqtisadçılar dövlətlərarası iqtisadi əlaqələri, hərbi strateqlər dünyanın geosiyasi və geostrateji xarakteristikasını və s. öyrənirdilər.

Son dövrlərdə siyasətşünaslığın, sosiologiyanın müstəqil elmə çevrilməsi ilə dünya siyasətinin və beynəlxalq münasibətlərin sosioloji problemlərinin öyrənilməsi də yavaş-yavaş digər elmlərin və fənlərin çərçivəsindən çıxaraq müstəqil tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Beynəlxalq münasibətlər elminin vətəni ABŞ hesab olunur. Birinci dünya müharibəsindən sonra ilk dəfə məhz bu ölkədə “Beynəlxalq münasibətlər” dərsliyi nəşr olunur (1919), universitetlərdə və elmi mərkəzlərdə bu fənn üzrə ayrıca kafedralar yaradılır. Sonrakı illərdə dünyanın digər super dövlətlərində - İngiltərədə, Fransada, Almaniyada, Çində və SSRİ-də “Beynəlxalq münasibətlər”dən ayrıca elm və tədqiqat sahəsi kimi danışmağa başlayırlar. 1945-ci ildən – İkinci dünya müharibəsinin başa çatmasından və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının yaranmasından sonra bu ölkələrdə də “Beynəlxalq münasibətlər” dərslikləri və tədris proqramları yaradılır.

Beynəlxalq münasibətlərin predmeti kimi o illərdə əsasən bir neçə məsələ ön plana çıxarılmışdı: *əvvəla*, dövlətlər arasında meydana gələn münaqişələrin əsas səbəbləri, bu münaqişələrin ayrılıqda hər bir ölkəyə və bütövlükdə dünya birliyinə vurduğu zərbə; *ikincisi*, dövlətlərarası münaqişələrin qarşısının alınması yolları, beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatların bu işdə istifadə edilməsi perspektivləri; *üçüncüsü*, dünyada müstəmləkə imperiyalarının dağılması və yeni-yeni müstəqil dövlətlərin meydana gəlməsi şəraitində ölkənin milli maraqlarının müəyyən edilməsi və qorunması yolları.

Göründüyü kimi, beynəlxalq münasibətlərin daxili strukturu zənginləşdikcə, yeni-yeni aktorlar hesabına mürəkkəbləşdikcə onun öyrənilməsi və təhlili də çətinləşirdi. Məhz elə bu illərdə ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, SSRİ, Çin, Almaniya kimi dövlətlərdə beynəlxalq münasibətlərin geniş tədqiqi mərkəzləri meydana çıxır və ilk fundamental əsərlər ortaya qoyulur.

Tanınmış ABŞ alimi Hans Morqentaunun “Millətlər arasında siyasi münasibətlər. Hakimiyyət və dünya uğrunda mübarizə” adlı fundamental əsəri (1948) o zamana qədər beynəlxalq münasibətlərlə bağlı mövcud olan dünyagörüşünü kökündən dəyişdi. Onun ardınca Edvard Karr, Nikolas Spaykmen, Reynhold Nibur kimi siyasətşünaslar bu mövzunu ciddi beynəlxalq müzakirəyə çıxardılar. O vaxtdan sosial elmlər sırasında beynəlxalq münasibətlər öz məxsusi yerini tutmağa, öz tədqiqatının obyektini, subyektini və problemlərini dəqiqləşdirməyə başlayır.

Həmin illərdə SSRİ başda olmaqla sosialist düşürgəsi ölkələri öz tədqiqatçılarını və elmi ictimaiyyətini ABŞ və Qərb politoloqlarının beynəlxalq münasibətləri təhlil və müzakirə edən mərkəzlərindən hər vasitə ilə təcrid edərək bu elmi ayrıca, “məxfiləşdirilmiş” qapalı institutlarda, hərbi-strateji mərkəzlərdə tədqiq və təhlil edirdi. Bu məqsədlə SSRİ Elmlər Akademiyasının tərkibində yalnız müəyyən seçilmiş şəxslərin daxil ola bildiyi “tədqiqat mərkəzləri”, məsələn, Dünya İqtisadiyyatı və Beynəlxalq

Münasibətlər İnstitutu, Dünya Sosialist Sisteminin İqtisadiyyatı İnstitutu və s. kimi xüsusi elmi-metodoloji mərkəzlər yaradılmışdı. Bu mərkəzlərin tədqiqatlarının nəticələri açıq dərc olunmurdu və yalnız arayışlar şəklində müəyyən ali dairələrə, hərbi, siyasi və ideoloji rəhbərlərə göndərilirdi. Beynəlxalq münasibətlər üzrə bütün ölkədə cəmi iki xüsusi institut – Moskva və Kiyev Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər institutları fəaliyyət göstərirdi ki, bu ali məktəblərə də yalnız xüsusi seçilmiş tələbələr qəbul edilirdi.

SSRİ dağılından və sosialist düşürgəsi iflasa uğrayandan sonra beynəlxalq münasibətlər elmi bu məkanda da hamı üçün açıq elmə və praktiki fəaliyyətə çevrildi. 1991-ci ildən başlayaraq beynəlxalq münasibətlər elmi Azərbaycana da qədəm qoyub və bu gün respublikamızın ali məktəblərində, elmi institutlarında tədqiq və tədris olunur.

1. BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN OBYEKTİ, PREDMETİ VƏ SUBYEKTLƏRİ HAQQINDA

Beynəlxalq münasibətlər elminin tədqiqat obyektı həddən artıq mürəkkəb, daxili qanunauyğunluqlara tabe olmayan, idarə edilməsi və tənzimlənməsi daha çox subyektiv faktorlardan asılı olan – dünyanın ayrı-ayrı aktorları arasında cərəyan edən mürəkkəb sosial-siyasi reallıqlar və bu prosesdə iştirak edən dövlətlər, insan cəmiyyətləri, təşkilatlar və konkret insanlar arasında həyata keçirilən müxtəlif səviyyəli təmaslardır.

Beynəlxalq münasibətlər də başqa elmlər kimi, özünün tədqiqat predmetlərinə malikdir. Beynəlxalq münasibətlərin tədqiqat predmeti bu elmin ümumi anlayışından doğur. Tədqiqatçılar beynəlxalq münasibətləri “dünyada mövcud olan dövlətlər, dövlətlər qrupu, siniflər, sosial, iqtisadi, siyasi güclər, təşkilatlar və hərəkatlar, xalqlar və ayrı-ayrı insan qrupları arasında beynəlxalq aləmdə (öz ölkəsinin sərhədləri xaricində istənilən təmas nəzərdə tutulur) həyata keçirilən siyasi, iqtisadi, ideoloji, hüquqi, mənəvi, diplomatik və başqa əlaqələrin birgə məcmusu” kimi xarakterizə edirlər.

Beynəlxalq münasibətlərin obyekt və predmetləri sırasına:

- dünyanın maddi (iqtisadi, hərbi, geosiyasi, demoqrafik, texniki və s.) və mənəvi (ideoloji, hüquqi, informasiya, etik və s.) faktorları və onların subyektlərarası münasibətlərə təsiri;

- aktorlararası diplomatik, strateji, sosial, mədəni, elmi və s. münasibətlər; bu münasibətlərin əsasını təşkil edən mənəvi-əxlaqi, hüquqi, sosial-mədəni və s. normalar;

- dünya siyasətinə təsir göstərən informasiya, maliyyə, kommunikasiya, miqrasiya və s. proseslər;

- beynəlxalq aləmdə qərarların qəbul olunması, əməkdaşlıq, danışıqlar, konfliktlər və s. proseslər;

- beynəlxalq aktorlararası münasibətlərin vəziyyəti, onlara təsir göstərən faktorlar (dünyada baş verən transmilli proseslər və onların dövlətlərarası əlaqələrə, dünya siyasətinə təsiri və s.);

- ölkələrdaxili və ölkələrarası münasibətlərə təsir göstərən faktorlar, hadisələr, normalar, proseslər, onlar arasındakı əlaqə və bağlılıq və s. aid edilir.

Bütün bunlarla yanaşı qeyd olunmalıdır ki, beynəlxalq münasibətlərin nə qədər geniş sahəni əhatə etməsinə və tərkibinin çoxsaylı aktordən (subyektlərdən) təşkil olunmasına baxmayaraq, bu münasibətlərin əsasını hələ də dövlətlərarası qarşılıqlı siyasi və diplomatik əlaqələr təşkil edir. Bu da ondan irəli gəlir ki, tarixin inkişafının hansı mərhələsində yaranmasından və bundan sonra neçə müddət davam edib-ətməyəcəyindən asılı olmayaraq, insanları hələ də bir-birindən köklü şəkildə ayıran və onlar arasındakı münasibətlərə müəyyən rəsmi status verən varlıq rolunda dövlət, onun sərhədləri və vətəndaşları çıxış edir. Baxmayaraq ki, son illərdə dünya siyasətinin transmilliləşməsi və qloballaşma milli sərhədləri, dövlətlərin daxili həyatını şəffaflaşdırmış və suveren dövlət hüquqlarını ayrıca götürülmüş bir dövlətin daxili monopoliyasından çıxararaq beynəlxalq proses və tendensiyalardan asılı vəziyyətə salmışdır.

Tədqiqatçılar beynəlxalq münasibətlərin bəzi xarakterik xüsusiyyətlərini də qeyd edirlər. Onların fikrinə görə, başqa tədqiqat sahələrindən fərqli olaraq, beynəlxalq münasibətlərə tənzimlənməsi çox çətin olan anarxizm, yəni hamı tərəfindən qəbul edilmiş tənzimləyici yuxarı instansiyanın və qəbul olunmuş qərarların icrasının məcburi təminat mexanizminin yoxluğu xasdır. Odur ki, beynəlxalq münasibətləri bəzən "suverenlik plüralizmi", hər bir iştirakçının öz düşüncəsinə, gücünə və resurslarına uyğun qəbul etdiyi riskli qərar sahəsi kimi də xarakterizə edirlər. Beynəlxalq münasibətlərin xarakterik xüsusiyyətləri sırasına bir neçə mühüm cəhət də aid edirlər:

- əsrlər boyu beynəlxalq münasibətlərin vəziyyəti, strukturu və konfigurasiyaları nəticəsində formalaşmış davranış və hüquq normalarının getdikcə dövlətlərarası münasibətlərin institutlaşmasına və onun iştirakçılarının davranışına təsirinin artması;

- ziddiyətli xarakteristikaya malik olması (tamlıq və fraqmentarlıq, tarixi varislik və təsadüflük, əməkdaşlıq və münaqişə, inteqrasiya və mərkəzdənqaçma tendensiyaları və s. proseslərin eyni zamanda müşahidə olunması);

- dünyanın qloballaşmasının, qlobal iqtisadi, siyasi, maliyyə, strateji, informasiya və ekoloji proseslərin dövlətlərarası əlaqələrə, beynəlxalq münasibətlərə mənfi, yaxud müsbət təsiri, milli sərhədlərin və suverenliyin tədricən itirilməsi, milli və transmilli maraq toqquşmalarının müşahidə edilməsi;

- beynəlxalq münasibətlərin tərkibinin mürəkkəbləşməsi, ənənəvi dövlət və hökumətlərarası təşkilatlarla yanaşı bu əlaqələrə qeyri-hökumət qurumlarının, transmilli korporasiyaların, kütləvi informasiya vasitələrinin, firmaların, bankların, maliyyə qurumlarının, həmkarlar ittifaqlarının, destruktiv qüvvələrin, etnik elementlərin, dini, milli təşkilatların, diasporların və s. qoşulması;

- beynəlxalq münasibətlərin əsas iştirakçıları olan milli dövlətlərin getdikcə öz suveren hüquqlarını (təhlükəsizlik, sərhəd, vətəndaşlarının qorunması və s.) itirməsi, insan hüquq və azadlıqlarının, insanlararası sərbəst mübadilə prinsiplərinin transmilliləşməsi;

- beynəlxalq münasibətlərin iştirakçılarının (aktorların) subyektivliyi, öz düşüncələrindən, dünyagörüşündən, gücündən, marağından çıxış edərək beynəlxalq aləmi öz istəklərinə uyğunlaşdırmağa çalışmaları;

- beynəlxalq münasibətlərin konkret məkan və zamana, daxili sabit qanunauyğunluqlara, struktur bölgüsünə, iyerarxik düzüm mexanizmlərinə malik olmaması və s.

Bütün bu xarakterik xüsusiyyətlər onu göstərir ki, beynəlxalq münasibətləri tədqiq etmək, ümumiləşdirmələr aparmaq, konkret elmi nəticələr çıxarmaq, onun daxili qanunauyğunluqlarından çıxış edərək elmi, praktiki tövsiyələr vermək çox çətindir. Beynəlxalq aləmdə və beynəlxalq münasibətlər sistemində baş verən hadisələri, cərəyan edən prosesləri dərk etmək, anlamaq və izah etmək, onun səbəblərini, qarşısının alınması yollarını dəqiq müəyyənləşdirmək üçün 100 ilə yaxındır ki, dünya filosofları, tarixçiləri, hüquqşünasları, sosioloq və politoloqları ciddi səy göstərirlər. Lakin bu hələ ki, heç bir mütəxəssisə nəsisib olmayıb.

Beynəlxalq münasibətlər elminin əsas tərkib hissələri – beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsindən; beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşması, inkişafı və diplomatiya tarixindən; beynəlxalq münasibətlər sistemi və dövlətlərarası əlaqələrin sosioloji tədqiqatından; geosiyasətdən; beynəlxalq münasibətlər və müasir dünya siyasətindən ibarətdir.

2. BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNİN MAHIYYƏTİ VƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR NƏZƏRİYYƏSİ HAQQINDA

Göründüyü kimi, beynəlxalq münasibətlər milli dövlətlərin sərhədləri xaricində hər gün baş verən çoxsaylı hadisələr, faktlar, proseslər, görüşlər, danışıqlar, münaqişələr, davranışlar və s. ibarətdir. Ayrı-ayrılıqda bu faktorlar beynəlxalq aləmdə cərəyan edən proseslərin mahiyyətini, səbəblərini və tendensiyalarını anlamaq üçün kifayət etmir. Beynəlxalq münasibətləri təşkil edən kompozisiyalar, faktlar, hadisələr arasında bağlılığı, ümumi əlaqəni və qanunauyğunluqları beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi öyrənir.

Beynəlxalq münasibətlərin nəzəriyyə məktəbləri bu elmin ümumi anlayışlarını, kateqoriyalarını təklif edir ki, bunlarsız beynəlxalq aktorların fəaliyyətinin əsasını, səbəb və nəticələrini, bu məkanda baş verən hadisələrin xarakterini və tendensiyalarını müəyyən etmək mümkün deyildir.

Hər bir elm kimi, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi də beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, daxili və xarici faktorların bu hadisələrdəki rolunu, daha dayanıqlı, təkrarlanan və təsadüfi halların ümumiləşdirilib nəticə çıxarılması vəzifəsini icra edir. Bundan da bu elmin inkişaf qanunları və qanunauyğunluqlarının, tendensiya və perspektivlərinin proqnozlaşdırılması üçün istifadə edilir. Əlbəttə, dəqiq elmlərdən fərqli olaraq, ictimai elmlərdə “cəmiyyətin inkişafı haqqında” qanunlar dəqiq aksiom kimi deyil, daha çox ümumiləşmiş, tez-tez təkrarlanan, tendensiyaya çevrilmiş şərti xarakter daşıyır. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi də digər sosial elmlər kimi, ümumiləşmələr vasitəsilə beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələrə şərh vermək cəhdidir.

Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin bir elm kimi meydana çıxması XX əsrin ortalarından başlansa da, onun tarixi kökləri çox-çox uzaqlara gedib çıxır.

Beynəlxalq münasibətlərlə bağlı ilk yazılı mənbələrdən biri yunan tarixçisi Fukididin (b.e.ə. 471- 401) “Peloponnes müharibəsinin tarixi səkkiz kitabda” adlı əsəridir. Afinalılarla lakedemonlar arasında uzun müddət davam edən, ağır və üzücü bir müharibə olan Peloponnes müharibəsinin səbəblərini göstərərək Fukidid xüsusi diqqət yetirir ki, müharibədə iştirak edən hər iki tərəf nüfuzlu və inkişaf edən xalq idi və onların hər ikisi öz müttəfiqləri içərisində hakim mövqe tuturdu. Bu dövlətlərin hər biri özlüyündə bir imperiya idi və onlardan birinin qüvvətlənməsi, qonşu əraziləri öz tərkibinə qatması, yeni-yeni əraziləri işğal etməsi digəri üçün təhlükə törədirdi. Və təbii ki, digər dövlətlər

də öz təhlükəsizliyini təmin etmək üçün lazımi tədbirlər görürdülər ki, bu da öz növbəsində münaqişələr mənbəyinə çevrilir və nəticədə müharibələrə gətirib çıxarırdı.

Bu əsərinde Fukidid ilk dəfə olaraq suveren siyasi vahidlər arasında münasibətlər, o cümlədən ayrı-ayrı dövlətlərin maraqları və bu maraqların fərdlərin şəxsi maraqlarından üstün olması haqqında məlumat verir.

Sonralar klassik və ya ənənəvi istiqamət adını almış bu təlim Nikollo Makiavellinin (1469-1527), Tomas Qobssun (1588-1679), Emerik de Vattelin (1714-1767) və başqa mütəfəkkirlərin baxışlarında öz inkişafını tapmış, alman generalı Karl fon Klauzevssin (1780-1831) əsərlərində isə bitkin forma almışdır.

T. Qobss hesab edirdi ki, insan təbiətən egoist bir varlıqdır və onda gizli, keçici olmayan hakimiyyət arzusu vardır. Nə qədər ki, insanlar təbiətən öz bacarıqlarında bərabər deyillər, bir o qədər də onların rəqabəti, qarşılıqlı inamsızlığı, maddi nemətləri əldə etmək istəyi, nüfuzu və şöhrəti daim “hamının hamıya və hər bir adamın digərinə qarşı müharibəsinə” gətirib çıxarır. Onun fikrincə, maraq mübarizəsi bu insanlar arasındakı münasibətlərin təbii vəziyyətini təşkil edir ki, bu da müharibələrə səbəb olur. Nəticədə insanlar bir-birini daim məhv etməmək üçün ictimai saziş bağlamaq zərurətinə gəlirlər ki, bu da dövlətin yaranmasına gətirib çıxarır.

3. BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN MÜASİR NƏZƏRİYYƏLƏRİ

Beynəlxalq münasibətlərlə bağlı müasir nəzəriyyələrin çoxsaylı təsnifatı mövcuddur. Bu təsnifatların bəzində coğrafi meyarlar əsas götürülür və bunun əsasında da anqlo-sakson konsepsiyasına, bəzində beynəlxalq münasibətlərə sinfi yanaşmaya, məsələn, sovet və çin nöqtəyi-nəzərindən izaha, digərlərində isə (“üçüncü dünya”ni təmsil edən ölkələrin müəllifləri) qlobal izah etmə metoduna üstünlük verirlər. Bu cür tipologiya çərçivəsində isveçrəli müəllif Filipp Brayar ümumi nəzəriyyələrə siyasi realizmi, tarixi sosiologiyanı və beynəlxalq münasibətlərin marksizm-leninizm nöqtəyi-nəzərindən izahını aid edir. Bundan başqa, beynəlxalq münasibətlərin çoxlu xüsusi nəzəriyyələri mövcuddur ki, onların sırasına beynəlxalq aktorlar nəzəriyyəsi (Baqat Korani), beynəlxalq sistem çərçivəsində qarşılıqlı təsir nəzəriyyəsi (Corc Modelski, Samir Amin, Karl Kayzer), dünya strategiyaları, konfliktləri və tədqiq olunması nəzəriyyələri (Lüsyen Puarye, Devid Sinqer, Yoxan Qaltunq), inteqrasiya nəzəriyyələri (Amitai Etsioni, Karl Doyç), beynəlxalq təşkilatlar nəzəriyyəsi (İnis Klod, Jan Siotis, Ernst Xaast) daxildir.

Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsində əsas ayırıcı xətt bu və ya digər tədqiqatçılar tərəfindən istifadə olunan metoddur və bu nöqtəyi-nəzərdən də onlar beynəlxalq münasibətlərin təhlili üzrə “klassik” və “elmi” metod nümayəndələri arasındakı mübahisəyə əsas diqqət verirlər.

Nəhayət, başqa qrup tədqiqatçılar beynəlxalq münasibətlərdə kompleks meyarlara əsaslanaraq (Kanada alimi Baqat Korani), beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələrinin tipologiyasını həm özünün istifadə etdiyi metodlar (“klassik” və “modernist”), həm də dünyada konseptual baxışları ilə seçilən (“liberal-plüralist” və “materialist-strukturalist”) metodlar üzərində qururlar. Nəticədə siyasi realizm (Q. Morqentau, R. Aron, X. Bal), bixeviorizm (D. Sinqer, M. Kaplan), klassik marksizm (K. Marks, F. Engels, V. Lenin), neomarksizm və ya “asılılıq” məktəbi (İ. Vallerstayn, S. Amin, A. Frank, F. Kardoza) kimi istiqamətləri ayırırlar. Buna oxşar formada da Daniel Kolyar “Təbii vəziyyət” klassik nəzəriyyəsinə (daha doğrusu, siyasi realizm), “beynəlxalq aləm” nəzəriyyəsinə (və ya siyasi idealizm), marksist ideoloji cərəyanına və onun çoxsaylı interpretasiyalarına, anqlo-sakson cərəyanına, beynəlxalq münasibətlərin fransız məktəbinə diqqət yetirir. Marsel Merl hesab edir ki, beynəlxalq münasibətlərlə bağlı müasir elmdə əsas istiqamətlər tradisionistlər (ənənəviçilər), yəni klassik məktəbin davamçıları (Hans Morqentau, Stenli Hoffman, Henri Kisincer), anqlo-sakson bixeviorizm və funksionalizm sosioloji konsepsiyaları (Robert Koks, Devid Sinqer, Morton Kaplan, Devid İston), marksist və neomarksist cərəyanlarla (Pol Baran, Pol Suzi, Samir Amin) təmsil olunurlar.

Beynəlxalq münasibətlərlə bağlı müasir nəzəriyyələrin müxtəlif təsnifatının nümunələrini artırmaq da olar. Ancaq burada üç əsas cəhəti xüsusi qeyd etmək lazımdır. Birincisi, istənilən təsnifatlar şərti xarakter daşıyır və beynəlxalq münasibətlərin təhlilində müxtəlif nəzəri baxışlar və metodoloji yanaşmaların hamısını özündə əks etdirmək qabiliyyətində deyil. İkincisi, nəzəriyyələrin çoxluğu o demək deyildir ki, müasir nəzəriyyələr əvvəldə göstərilən üç əsas nəzəriyyə ilə “qan qohumluğunu” aradan qaldırır. Nəhayət, üçüncüsü, hələ də rast gəlinən ziddiyyətli fikirlərə baxmayaraq, əvvəlki barışmaz nəzəriyyələr arasında sintez, qarşılıqlı zənginləşmə, qarşılıqlı “kompromis” əlamətləri hiss olunur.

Bu nəzəriyyələrdən bir neçəsinə diqqət yetirək.

Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin əsasını XX əsrin ortalarında ingilis tarixçisi E. Karr, ABŞ politoloqları N. Morqentau və R. Aron qoymuşlar. Onlar beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinə siyasi realizm düşüncəsi gətirərək, bu

münasibətlərin ümumi tənzimləmə mexanizminə malik olmaması, vahid mərkəzdən idarə olunmaması, hamı üçün məcburi normaların yoxluğu üzündən qeyri-sabit xarakter daşmasını əsaslı dəlillərlə sübuta yetirmişlər.

Siyasi realizm cərəyanına görə, beynəlxalq münasibətlərin əsas subyektləri olan milli dövlətlər öz milli maraqlarını təmin etmək üçün başqa subyektlərlə beynəlxalq məkanda mübarizə aparır və hər bir subyekt öz gücünə görə məxsusi maraqlarını təmin edir. Bu səbəbdən beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərarası münaqişələr və müharibələr baş verir. Beləliklə, siyasi realistlər beynəlxalq münasibətlərin əsasına dövlətlərin fərqli milli maraqlarını və bu əsasda daim davam edən münaqişələri qoyaraq, vəziyyətdən çıxışı böyük dövlətlərin güc balansının (müvazinətin) yaranmasında görürlər (SSRİ və ABŞ arasındakı ideoloji-sinfi qarşıdurmanı və silahlanma yarışını əsaslandırırlar).

Əlbəttə, siyasi realizm nəzəriyyəsi beynəlxalq münasibətlər haqqında ilk təkmil nəzəriyyə olmaq etibarilə uzun müddət (1945-1980-ci illər) həm siyasi dairələrin, həm də dünya elmi ictimaiyyətinin diqqət mərkəzində olmuşdur.

1980-ci illərin əvvəllərində beynəlxalq aləmdə siyasi realizm nəzəriyyəsinə yeni bir alternativ nəzəriyyə məktəbi opponetlik etməyə başlayır. "Neorealizm" adlanan bu nəzəriyyəni elmi ədəbiyyata Kenned Uols özünün "Beynəlxalq siyasət nəzəriyyəsi" adlı kitabı ilə gətirmişdir. K. Uols beynəlxalq münasibətləri vahid bir orqanizm – dövlətlərarası əlaqələr sistemi kimi xarakterizə edir. Bu sistemin fəaliyyət prinsipləri daimidir, getdikcə təkmilləşir və hamı üçün məcburi olan hüquq normaları ilə tənzimlənir. Beynəlxalq hakimiyyət dünyada mövcud olan güc balansları (aparıcı dövlətlər nəzərdə tutulur) arasında bölüşdürülür ki, bu da qüvvələr tarazlığını qoruyub saxlayır. Dövlətlər belə şəraitdə beynəlxalq münasibətlər sisteminin qayda-qanununa tabe olmağa məcbur edilir, daxili və xarici təsir mexanizmləri ilə onların davranışı idarə olunur.

Göründüyü kimi, beynəlxalq münasibətləri dövlətlərin milli maraqlarının daimi və idarəolunmaz (anarxik) münaqişə meydanı kimi təsvir edən siyasi realizm tərəfdarlarından fərqli olaraq, "neorealistlər" daha optimistdirlər və beynəlxalq münasibətləri idarə olunan sistem kimi dəyərləndirirlər. Əlbəttə, çoxqütblü dünya siyasəti şəraitində bu nəzəriyyə daha həyati görünürdü və elə bu səbəbdən də dünyada uzun müddət öz aparıcı mövqeyini qoruya bilmişdir.

1993-cü ildə dünya SSRİ və sosialist düşərgəsinin iflası və gələcək beynəlxalq münasibətlərin perspektivlərini müzakirə etdiyi bir vaxtda ABŞ politoloqu S.

Hantinqtonun sonradan “postklassik yanaşma” adı ilə tanınan yeni bir nəzəriyyəsi - sivilizasiyaların mübarizəsi versiyası dünya siyasətşünaslarının müzakirə obyektinə çevrilir.

S. Hantinqtona görə, beynəlxalq münasibətlərin əsas aktoru hesab olunan dövlətlər artıq öz yerlərini sivilizasiyalara təhvil verməkdədir. Bundan sonra beynəlxalq münasibətlər müxtəlif tarixi kökləri, dili, dini, ənənələri ilə bir-birindən fərqlənən sivilizasiyalararası mübarizədən asılı olacaq və dünya siyasəti bu faktor üzərində qurulacaq. O hesab edir ki, insanlar arasında sinfi fərqləri, düşüncə yönlərini dəyişmək olar, lakin heç vaxt müsəlmanı xristian, indusu katolik, yaponu afrikalı, latın amerikalını isə slavyan-pravoslav etmək mümkün deyil. Deməli, dinlərarası (sivilizasiyalararası) mübarizə davam edəcək, daha güclü olan öz sivilizasiyasını digərlərinə qəbul etdirəcək.

Yuxarıda qeyd olunan nəzəriyyələrdən başqa, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi kimi bütün dünyada status almış və siyasətşünasların müzakirə etdiyi bir çox digər cərəyanlar da mövcuddur. Onlardan bir neçəsini qeyd etmək olar:

- *liberal idealist cərəyan* tərəfdarları (bunlar beynəlxalq münasibətlərin əsasına dövlətlərin əməkdaşlıq və inteqrasiya meyllərini, dünyanın qarşılıqlı maraqlar əsasında idarə olunmasını, qeyri-dövlət aktorlarının dünya siyasətində oynadığı müsbət rolunu və bunun qarşılıqlı əməkdaşlıq mühitinə müsbət təsirini və s. qoyurlar. Liberal idealistlər hesab edir ki, beynəlxalq münasibətlərin əsas tənzimləyicisi getdikcə təkmilləşən hüquqi və əxlaqi normalardır). Cərəyanın əsasını R. Koxen, Kuper və C. Nay qoymuşdur.

- *postklassik cərəyanı* (tərəfdarları C. Rozenau, E. Şempel, C. Metyuz və b.). Postklassiklər hesab edir ki, qloballaşma dövlətlərin xarakterinə və vəzifələrinə ciddi təsir göstərərək, onları transmilli vəziyyətə gətirmişdir. İndi dövlətlər getdikcə öz yerini transmilli korporasiyalara (TMK), qeyri-dövlət aktorlarına təhvil verir ki, bu da geniş beynəlxalq birliyə, vahid məqsəd və maraqlara can atan ümumbəşəri cəmiyyətə yol açır. Onların fikrinə görə, vahid norma, vahid qanun, vahid ümumdünya hökuməti – bəşəriyyətin perspektivi yalnız bu dəyərlərlə bağlıdır.

- *radikalizm, yaxud neomarksizm* (bu cərəyan öz mənbəyini marksizmdən götürür və belə hesab edir ki, beynəlxalq münasibətlərin əsasında istismar, qeyri-bərabərlik, sinfi mübarizə dayanır. Beynəlxalq mübarizənin əsasında dövlət və TMK, yaxud qeyri-dövlət aktorları deyil, yalnız siniflərin, hakimiyyətlərin maraqları dayanır. Guya siniflər arasında fərq aradan qalxandan, bütün dünyada zəhmətkeşlərin maraqları ön plana çıxandan sonra müharibə və münaqişələrə son qoyulacaq). Bu cərəyan sonralar (1960-

cı illərdə) neomarksizm adı ilə İ. Qaltunqun, İ. Vallerştaynın və b. əsərlərində təbliğ olunmuşdur.

- *postmodernizm cərəyanı* (C. Derian, M. Uolser, R. Şapiro və b.). Bunlar beynəlxalq münasibətlərin əsasına real insan düşüncəsini və fəaliyyətini qoyur və belə hesab edirlər ki, insanlar real dünyanı, bu dünyada özlərini, dövlətlərini və bütöv bəşəriyyəti dərk edərək öz əməllərini tənzimləyirlər. Şüurlar yüksəldikcə, beynəlxalq münasibətlər də öz axarı ilə tənzimlənəcəkdir.

Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi cərəyanları sırasında ingilis və fransız sosioloqlarının tədqiqatlarını xüsusi qeyd edirlər. Bu sosioloqlar neçə illərdir ki, beynəlxalq münasibətlər sistemini sosioloji tədqiqatlara cəlb edərək tam bir tədqiqat məktəbi yaratmışlar. Sosioloji tədqiqatlar sırasında *konstruktivistlər* (M. Veber, E. Dyurkqeym), *funksionalistlər* (Britaniya məktəbi də adlandırırlar), strukturalistlər (M. Fuko), neoklassiklər (C. Raqqi, İ. Adler), sosioloji institusionalistlər (L. Meyer, M. Finnomer), fransız sosioloqları adlanan (B. Badi, D. Biqo, M. Smuts və b.) postklassiklər və s. cərəyanları xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin daha bir cərəyanını tədqiqatçılar xüsusi qeyd edirlər. Bu, *beynəlxalq siyasi iqtisad cərəyanı* adlanır. Bu cərəyan tərəfdarları 1975-ci ildən beynəlxalq aləmdə geniş populyarlıq qazanmış "Dünya siyasəti və beynəlxalq iqtisadiyyat" jurnalında elmi diskussiyalar apararaq, beynəlxalq münasibətlərdə iqtisadi maraq və onların tənzimlənməsi mexanizmlərinin araşdırılması ilə məşğul olmuşlar. Bu cərəyanın fəal nümayəndələri sırasında J. Qranı, R. Qilpini, S. Trenji və b. qeyd etmək olar.

Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi kimi dünyada tək cərəyan (məktəb) statusu almış nəzəriyyələri deyil, eyni zamanda xüsusi nəzəriyyələri də qeyd edirlər. Belə nəzəriyyələr sırasına aşağıdakı tematik beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələrini aid etmək olar:

- *qlobal beynəlxalq sistem nəzəriyyəsi* (bu nəzəriyyə tərəfdarları beynəlxalq münasibətlər sistemini dövlətlərarası əlaqələrlə, dövlətlərin iyerarxik düzümü (böyük, orta və kiçik dövlətlər) və onlar arasındakı münasibətlərlə izah edərək belə iddia edir ki, dünya siyasəti yalnız böyük (super) dövlətlər arasındakı münasibətlərdən asılıdır);

- *beynəlxalq birlik nəzəriyyəsi* (bu nəzəriyyə tərəfdarları da beynəlxalq münasibətləri əsasən dövlətlərarası əlaqə kimi xarakterizə edir və onların maraqlarındakı ümumi faktorları dünya siyasətinin əsasında duran hərəkətverici qüvvə kimi qiymətləndirirlər);

- *dünya (qlobal) birliyi nəzəriyyəsi* (bu nəzəriyyəyə görə, qloballaşma şəraitində dünya siyasətini milli dövlətlər deyil, qeyri-dövlət aktorları, transmilli birliklər və qlobal dünya əhalisi müəyyən edir);

- *təhlükələr balansı nəzəriyyəsi* (bu nəzəriyyəyə görə, dünyanı hərəkət etdirən, dünya siyasətini istiqamətləndirən əsas faktor dövlətlərin təhlükəsizliyi məsələsidir. Dövlətlər bir-biri ilə əlaqələrə, münaqişələrə, ittifaqlara və integrativ birliklərə də məhz təhlükələrin qarşısını almaq, balans yaratmaq məqsədi ilə daxil olur);

- *humanitar müdaxilə nəzəriyyəsi* (bu nəzəriyyəyə görə, dünyanı yalnız transmilli təşkilatların köməyi ilə, ümumbəşəri dəyərləri qorumaqla, ölkələrin daxili həyatına beynəlxalq müdaxilə (humanitar müdaxilə) yolu ilə idarə etmək, münaqişələrin və müharibələrin qarşısını almaq olar. Bu müdaxilənin qaydaları, şərtləri və hamı tərəfindən qəbul edilən normaları olmalıdır);

- *beynəlxalq rejim nəzəriyyəsi* (bu nəzəriyyəyə görə, dünyada vahid davranış, qanun, norma, prinsip və prosedur qaydaları işlənməli və ümumi beynəlxalq rejim şəklində beynəlxalq münasibətlərə və dövlətlərarası əlaqələrə tətbiq edilməlidir);

- *antihegemon blok nəzəriyyəsi* (bu nəzəriyyəyə görə, qloballaşma dövlətləri və xalqları qeyri-bərabər vəziyyətə salır ki, bu da beynəlxalq münaqişələrə səbəb olur. Onların fikrinə görə, insanların maraqları bərabərhüquqlu, qarşılıqlı-faydalı əlaqələrdə öz əksini tapdığına görə, heç bir dövlətin hegemonluğuna haqq qazandırmaq olmaz. Hegemonluq istismara yol açır ki, onun qarşısını almadan beynəlxalq münasibətləri münaqişələrdən xilas etmək olmaz).

Göründüyü kimi, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi istər cərəyanlar, istərsə də fərdi formada müxtəlif istiqamətlər üzrə beynəlxalq aləmin reallıqlarını, dövlətlərarası əlaqələrin müxtəlif aspektlərini, beynəlxalq münasibətlərin subyekt və obyektlərini hərtərəfli təhlil edir. Bu nəzəriyyələrin əksəriyyəti bir-birindən qidalanır, bir-birini bu və ya digər təlimlər üzrə təkrar edir və tamamlayır. Əlbəttə, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin bütün cərəyanlarına, onların oxşar və fərqli cəhətlərinə, dünya siyasətinə yanaşmalara və bu yanaşmaların mahiyyətinə, meyarlarına bu dərslərdə geniş nəzər salmaq qarşıya qoyulan vəzifələr sırasına daxil deyil. Ümumiyyətlə, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi ayrıca bir fənnin proqramı çərçivəsində tədris olunduğundan, bu nəzəriyyələr haqqında qısaca icmal verməklə kifayətləndik. Çünki beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələri haqqında ümumi təsəvvürə malik olmadan, bu elmin başqa sahələrinə giriş çox çətin və demək olar ki, qeyri-mümkündür.

Mövzu üzrə tövsiyə olunan ədəbiyyat və informasiya resursları:

Azərbaycan dilində

Həsənov Ə.M. Heydər Əliyev və Azərbaycanın xarici siyasət fəaliyyətinin formalaşması //Heydər Əliyev və müasir Azərbaycan. Bakı, 2003. s.29-52.

Həsənov Ə.M. Heydər Əliyev və Azərbaycanın xarici siyasət prioritetlərinin müəyyənləşməsi //Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan dövlətçiliyi. Bakı, 2005. s.571-582.

Qasımov M. Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri). Bakı, 1997.

Türk dilində

Ahmad Feroz. Modern Türkiyənin oluşumu. İstanbul, 1995.

Akşin Aptülaha. Atatürkün dış politika ilkeleri ve diplomatisi. Ankara,1991.

Ataöz Türkkaya. İkinci dünya savaşı neden çıktı? Nasıl sürdü? Asiya ve Afrikayı nasıl etkiledi? Ankara, 1985.

İlhan Suat. Geopolitik duyarlılık. Ankara, 1989.

Morgenthau Hans. Uluslararası politika: güc ve barış mücadelesi. Çevireni: Ünsal Oskay ve Baskın Oran. Ankara, 1970.

Özdağ Ümit. Değişen dünya dengeleri ve Basra körfezi krizi. İstanbul,1991.

Yönlübol Mehmet. Olaylarla Türk dış politikası (1919-1990). Ankara, 1990.

Rus dilində

Алексеева Т.А. Современные политические теории. Москва, 2000.

Антология мировой политической мысли. В 5-ти т.т. Москва, 1997-1999.

Арон А. Мир и война между народами. Москва, 2000.

Гасанов А.М. Внешняя политика Азербайджана и новые принципы организации мира//Цивилизация и террор. Баку, 2002.с. 37-50.

Мировая политика и международные отношения в 1990-е годы: взгляды французских и американских исследователей. Хрестоматия. Москва, 2001.

Теория международных отношений на рубеже столетий. Москва, 2002.

Цыганков П.А. Теория международных отношений. Москва, 2002.

İngilis dilində

Explaining International Relations since 1945 – Oxford, 1999.

Smouts M.-C. Les nouvelles Relations internationales. Pratiques et theories. – Paris, 1998.

Trenin D. The End of Eurasia: Russia on the Border Between Geopolitics and Globalization. N.Y., 2001.

İnternet resursları

V.Vilson <http://gi.grolier.com>

N.Makiavelli <http://www.sas.upenn.edu>

Postmodernizm <http://www.cudenver.edu>

Feminizm <http://csf.colorado.edu>

<http://www.carnegie.ru>

<http://www.cast.ru>

<http://www.ipmb.ru>

<http://www.pirsenter.org>

<http://www.rami.ru>

<http://www.svop.ru>

Beynəlxalq jurnallar

Foreign Affairs: <http://www.foreignaffairs.org>

Internationale Politik: <http://www.germany.org.ru> <http://www.internationalepolitik.de>

The Economist: <http://www.economist.com>

World Politics: http://muse.jhu.edu/journals/world_politics

II FƏSİL

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİ: FORMALAŞMA TARİXİ VƏ ƏSAS İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Mövzular:

1. *Avropada mərkəzi milli-dövlət hərəkatının güclənməsi və beynəlxalq münasibətlərin Vestfal Sisteminin yaranması*
2. *Vestfal Sisteminin və müstəmləkə rejimlərinin böhranı, beynəlxalq münasibətlərin kəskinləşməsi*
3. *Birinci dünya müharibəsinin sonu, beynəlxalq münasibətlərin yeni – Versal Sisteminin yaradılması*
4. *Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sisteminə qatılmaq cəhdləri: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920-ci illər)*
5. *1922-1939-cu illərdə beynəlxalq münasibətlər və Versal-Vaşinqton Sisteminin böhranı*
6. *İkinci dünya müharibəsinin nəticələri və dünyada üçqütblü beynəlxalq münasibətlər sisteminin yaranması (1945-1950-ci illərin ortaları)*
7. *Beynəlxalq münasibətlər sistemi “soyuq müharibə” dövründə (1950-ci illərin ortaları-1991-ci il)*

Bəşəriyyət bugünkü beynəlxalq münasibətlər sistemini yaratmazdan əvvəl minillərlə davam edən çətin və keşməkeşli bir tarix yaşamışdır. İnsan cəmiyyətləri və birliklərinin sosial-siyasi xarakterindən, insanların maddi və mənəvi tələblərindən, ehtiyaclarının ödənməsi zərurətindən asılı olaraq onlar arasında müxtəlif xarakterli münasibətlər cərəyan etmiş, müharibələr, qanlı döyüşlər yaşanmış, iri dövlətlər, imperiyalar qurulmuş, sonra da iflasa uğramışlar. Bütün bunlara baxmayaraq, yaşayış davam etmiş, insanlar ən çətin vəziyyətlərə uyğunlaşmağı, müxtəlif çıxış yolları tapmağı, irəliyə doğru inkişaf eməyi bacarmış, yeni-yeni yaşayış məskənləri – kəndlər, şəhərlər, ölkələr salmışlar. Əlbəttə, insanlıq uzun müddət təcrid vəziyyətində, bir-biri ilə əlaqəsiz yaşaya bilməzdi. Odur ki, yaşayış məskənləri öz aralarında müxtəlif əlaqələrə girir, ticarət edir, müharibələr aparır, barışır, müəyyən şərtlər kəsir və gələcək addımlar

haqqında zəmanətlər belə ala bilirdilər. Bütün bunlar bizim bu gün beynəlxalq münasibətlər sistemi kimi xarakterizə etdiyimiz gerçəkliyin rüşeymləri idi.

Diplomatik münasibətlər tarixini şərti olaraq beş dövrə bölmək olar:

I. Qədim dövlətlərin yaranmasından Avropada Vestfal sülhünün (1648) bağlanmasına qədərki dövr (qədim və orta əsrlər dövründə müxtəlif dövlət quruluşuna malik olan aktorlararası diplomatik münasibətlərdən beynəlxalq münasibətlər sisteminin yaranmasına qədərki dövr);

II. Roma dini imperiyasının dağılması (Roma papaları epoxasının süqutu), Avropada milli dövlətlərin yaranması, kapitalist münasibətlərinin inkişafı, dünya sisteminin formalaşması və dünyanın müstəmləkə imperiyaları arasında bölünməsi; yeni müstəmləkələr uğrunda mübarizə dövrü ((1648-1917) (bu dövr siyasi ədəbiyyatda beynəlxalq münasibətlər sisteminin yaranması, yaxud Vestfal sistemi kimi də adlandırılır).

III. Üçüncü dövr Birinci dünya müharibəsinin (1914-1918) nəticəsi, Rusiyada sosializmin qələbəsi, SSRİ-nin yaranması, dünyanın iki - sosializm və kapitalizm düşərgəsinə parçalanması və onlar arasında mübarizənin başlanmasından - İkinci dünya müharibəsinin sonuna qədər olan mərhələni əhatə edir(1917-1945).

IV. Dördüncü dövr İkinci dünya müharibəsinin yekunları – Yalta-Potsdam müqavilələrinin bağlanmasından (1945) SSRİ və sosialist düşərgəsinin dağılmasına qədər (1991) olan mərhələni təşkil edir.

V. Beşinci dövr sosialist-kapitalist qarşıdurmasının və onlar arasında soyuq müharibənin başa çatması, çoxqütblü dünya sisteminin yeni – birqütblü dünya nizamı ilə əvəz olunması mərhələsi (1991-ci ildən başlayaraq bu günə qədərki mərhələ).

Bizim eradan əvvəl qədim yunan şəhər-polisləri (bu ən qədim dövlət formalarından idi) arasındakı müharibələrdən, barışıq müqavilələrindən, bir-birinə elçilər göndərmələrindən, mübahisəli məsələləri müzakirə etmələrindən və s. qədim yunan tarixçisi Fukididin “Melos danışıqları” və “Peloponnes müharibəsinin tarixi səkkiz kitabda” əsərlərində bəhs olunur.

Qədim afinalılarla lakedemonlar, yunanlar və farslar arasındakı əlaqələr, farsların bəzi yunan polisləri ilə apardığı separat danışıqlar, Makedoniyalı İsgəndərin yürüşlərindən qurtulmaq üçün göstərdiyi cəhdlər və s. məsələlər də müasir beynəlxalq münasibətlərə qədərki dövrün (qədim dünyanın) dövlətlərarası əlaqə rüşeymləri hesab oluna bilər.

Əslində Roma İmperiyasının yaranması və bizim eranın ilk əsrlərində Aralıq dənizi hövzəsində və Avropanın digər ərazilərində həyata keçirdiyi idarəçilik sistemi də beynəlxalq münasibətlərin indi başa düşdüyümüz bəzi parametrlərinin hələ o vaxt işlədiyini göstərirdi.

Qədim Çin dövlətinin yaranması, öz ətrafındakı əraziləri tutması, bu ərazilərdə idarəçilik sistemi yaratması, digər dövlətlər ilə əlaqələri və s. də beynəlxalq münasibətlərin ilkin rüşeym və parametrlərini yaradırdı. Eyni nümunəni qədim Hindistan və Yaponiyaya da aid etmək olar.

Bundan başqa, VII-IX əsrlərdə Ərəb xilafətinin yürüşləri, böyük bir ərazidə həyata keçirdiyi idarəçilik, qonşularla münasibətlər, əlaqələr və s. də o zaman dövlətlərarası diplomatiyanın və münasibətlərin ilkin formaları idi. Bunun ardınca Səlcuq türklərinin, monqol-tatarların yürüşləri, yaratdıqları dövlətlərin apardıqları müharibələr və bağladıkları sülh müqavilələri də o zamankı dövlətlərarası münasibətlərin və diplomatiyanın təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir.

Orta əsrlərdə Avropada başlayan inkişaf, XV-XVI əsrin intibah və reformasiya dövrü, yeni-yeni krallıqların, monarxiyaların yaranması, onlar arasında başlanan çekişmə və müharibələr, avropalıların yeni-yeni əraziləri kəşf etməsi, Hindistana, Afrikaya, Amerikaya ilk yürüşləri və s. fəaliyyəti onlar arasında istər-istəməz qarşılıqlı ünsiyyətə, müharibələrə, diplomatik danışıqlara və müqavilələrin imzalanmasına rəvac verirdi ki, bu da beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasını sürətləndirirdi. Qərbi Avropa xalqları təxminən min il (500-1500-cü ilə qədər) milli və dini fərqlərinə baxmayaraq, vahid xristian ənənələri ilə yaşayırdı və Roma papaları tərəfindən ümumi prinsiplərlə idarə olunurdular. Roma Papası xalqlar və feodallar arasında bütün mübahisələri həll edir, qərar verir və məsələləri yoluna qoyurdu. Lakin XVI əsrdən başlayan reformasiya hərəkatı, mərkəzləşmiş dövlətlərin yaranması və getdikcə güclənməsi, katolik kilsəsinin iyerarxik strukturuna, torpaq mülklərinə qarşı çıxışlar (protestantizm) və s. getdikcə Papa İmperiyasının hakimiyyətini laxladır və Avropada dünyəvi kral hakimiyyətlərinin güclənməsinə şərait yaradırdı.

XVII əsrin ortalarında müxtəlif dini, milli, sülalə, ərazi mübahisələrindən doğan üzücü münaqişələr, xüsusən katolik-protestant ziddiyyətlərinin də təkən verdiyi 30 illik müharibə, getdikcə qarşıdurma meydanına çevrilən Avropa xalqlarını Vestfala toplaşmağa və Roma Papasının dini imperiyası ilə münasibətləri birdəfəlik nizamlamağa məcbur edir.

Dünya siyasətşünaslıq elmində Roma papalarının dini İmperiyasının süqutu və Avropada milli və ərazi prinsipləri əsasında yeni-yeni knyazlıqların (dövlətlərin) yaranmasını (1648-ci il) beynəlxalq münasibətlər sisteminin yaranış tarixi və **Vestfal sistemi** kimi xarakterizə edirlər. Məhz Roma İmperiyasının (dini imperiyanın) süqutu ilə Avropada əsasında millət, milli dövlət və məxsusi ərazi prinsipi olan yeni dövlətlərarası siyasi sistem yaranmağa başlayır.

1. AVROPADA MƏRKƏZİ MİLLİ-DÖVLƏT HƏRƏKATININ GÜCLƏNMƏSİ VƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN VESTFAL SİSTEMİNİN YARANMASI

Avropa XV əsrin sonu-XVI əsrin əvvəllərində yavaş-yavaş 1300-1450-ci illərdə üzləşdiyi iqtisadi, demoqrafik və ekoloji fəlakətlərin təsirindən xilas olmağa başlayır. Ayrı-ayrı şəhərlər, regionlar öz aralarında geniş əmtəə-pul, ticarət və istehsal münasibətlərinə girərək təcrid vəziyyətindən çıxır və gələcək dünya kapitalist münasibətlərinin təməlini qoyurdu. Avropanın Venetsiya, Flandriya, Hanza kimi şəhərləri əsl ticarət, sənaye, isiehsal, əmtəə-pul mübadiləsi mərkəzlərinə çevrilərək, ətraf ərazilərə də müsbət təsir göstərməyə başlayırdı. Yeni mərkəzləri nə Roma papalarının çürük, müti, orta əsr idarəçilik sistemi, nə də ki, milli-dini buxovlar qane etmirdi. O dövr üçün dünya iqtisadiyyatının lideri hesab olunan İngiltərə və Hollandiya öz çiyinləri arxasında Fransa, Almaniya, İtaliya, Portuqaliya şəhərlərinin nəfəsini yavaş-yavaş daha açıq hiss edirdilər. Bütün bunlar Roma dini İmperiyası sisteminin Avropanın yeni inkişaf sürətinə və tələblərinə cavab vermədiyini, milli-siyasi faktorların, maraqların təmsilçiləri ilə (krallar) ümumi dini maraq təmsilçiləri (Roma papaları və onun əlaltıları) arasında ziddiyyətlərin son həddə çatdığını göstərirdi.

XVII əsrin əvvəllərindən Avropada tayfa, xalq, knyaz, dini əyanlar arasında mübarizə elə bir həddə çatır ki, artıq bunun qarşısını nə Roma papası, nə də ki knyazlar ala bilir. 1618-ci ildə başlanan və müxtəlif dini, milli, ərazi, tayfa-sülalə maraqları və s. səbəblərdən demək olar ki, bütün Avropanın cəlb olunduğu otuzillik müharibənin sona çatması və 1648-ci ildə Vestfal müqaviləsinin imzalanması ilə yeni bir tarixi dövr başlandı. Bu dövr tarixi ədəbiyyatda əsasında milli-dövlət qurumlarının qarşılıqlı maraqlarının dayandığı yeni beynəlxalq münasibətlərin formalaşması dövrü kimi qiymətləndirilir. Əsas Avropada qoyulan bir millətə və dilə mənsub əhalinin vahid bir milli ərazidə dövlət qurmaq ideyası, başqa milli dövlətlərin eyni hüquqlarına hörmət və onların qarşılıqlı şəkildə qorunması prinsipləri Vestfaldan başlayaraq bütün dünyada

yayılr. XVII-XIX əsrlərdə dövlət quruculuğunun “milli-ərazi” modeli, tədricən müxtəlif forma və məzmununda, lakin fərdi xüsusiyyətlərlə yer kürəsinin başqa ərazilərində də tətbiq edilməyə başlanır. Düzdür, bu proses hər qitədə, regionda müxtəlif cür gedirdi. Birinin əsasında tarixi inkişaf, kapitalist münasibətləri, milli şüurun yüksəlişi və milli dövlətçiliyin təşəkkülü dururdu. Başqa regionlarda hər hansı dövlət və sərkərdələrin başqa əraziləri işğal etməsi və zorla mərkəzləşdirilməsi baş verirdi. Müəyyən ərazilərdə əhalinin milli-etnik xüsusiyyətlərindən irəli gələn digər dövlət formaları – knyazlıqlar, xanlıqlar, şahlıqlar və s. şəklində meydana çıxırdı. Lakin Vestfal sülhünün bütün bu proseslərə təsiri təkzibedilməz idi.

Vestfal sülhü Avropada yaranan yeni dövlətlər və digər hüquqi subyektlər arasında ilk beynəlxalq hüquq və istinad sistemi formalaşdırdı. Bu sənədə görə, hər bir hüquqi subyekt (dövlət) öz ərazisi çərçivəsində tam hakimiyyətə malikdir, öz daxili və xarici siyasətini müstəqil olaraq müəyyənləşdirir. Hər bir dövlət öz iqtisadi, sosial və mədəni strategiyasını, başqa dövlətlərlə əlaqələrini sərbəst surətdə müəyyən edir. Başqa dövlətlər bu hüquqlara hörmətlə yanaşmalı və onun daxili işlərinə qarışmamalı idilər.

Vestfal sülhü milli dövlət (hüquqi subyekt) anlayışının mahiyyətinə dörd əsas prinsip qoyurdu: ərazi, bu ərazidə kompakt yaşayan əhali, əhalinin faktiki idarə edilməsi (legitim və əhali tərəfindən qəbul edilən hakimiyyət) və başqa dövlətlər tərəfindən tanınma.

Beləliklə, yeni yaranan Avropa dövlətləri bu müqavilədən çıxış edərək öz aralarında iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqə və münasibətlər yaratdılar ki, bu da beynəlxalq münasibətlər sisteminin yaranması və inkişafını şərtləndirdi. Dövlətlər tədricən öz aralarındakı əlaqələri tənzimləmək üçün xarici siyasət fəaliyyəti (əvvəllər bu işi müəyyən aristokratlar qohumluq əlaqələri qurmaq və s. yollarla edirdilər) formalaşdırmağa, ərazilərin xaricində milli maraqlarını qorumaq üçün müəyyən strukturlar (elçiliklər) yaratmağa başladılar.

Beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşmasının əsas hərəkətverici qüvvəsi Avropada XV əsrin sonu – XVI əsrin əvvəllərindən milli dövlətlərin yaranması, istehsal və əmək bölgüsünün və bütövlükdə kapitalist sisteminin formalaşması prosesinin başlanması oldu.

Kapitalizmin inkişafı ilə dövlətlər arasında güc tətbiq etmə, işğal, qeyri-iqtisadi məcburetmə, müstəmləkələrin ələ keçirilməsi və yerli əhalinin sıxışdırılması kütləvi hal alaraq, dünya siyasətinin əsas səciyyəvi xüsusiyyətinə çevrilməyə başladı. Kapitalizmin

sərhədləri tədricən Avropanı aşaraq müstəmləkələrin hesabına genişlənir, işğal olunmuş ərazilər və orada yaşayan əhali zorla “yeni münasibətlərə” cəlb edilirdi. Geridə qalmış xalqların həyat tərzini, məişəti, sosial-iqtisadi quruluşu kapitalist sisteminə müvafiq olaraq dəyişdirilir və məcburi qaydada “mərkəzi” dövlətlərin sisteminə uyğunlaşdırılırdı.

Avropada kapitalist münasibətlərinin inkişaf etdiyi ilkin dövlətlər İngiltərə və Hollandiya idi. Bu prosesin də başında məhz bu dövlətlər duraraq, əvvəl Avropanın digər ərazilərində, sonra isə ələ keçirdikləri müstəmləkə torpaqlarında “kapitalizm quruculuğu”na rəhbərlik edirdilər. Yeni istehsal və sosial-iqtisadi münasibətlər, kapitalist qayda-qanunları məhz bu ölkələrdə yaranır və xaricə ixrac olunurdu. Elə Avropada başlanmış və XV əsrin sonlarından bütün dünyaya yayılmış müstəmləkələrin ələ keçirilməsinə də ilk olaraq bu iki ölkə, ardınca Portuqaliya, İspaniya, Fransa və Belçika kimi kapitalist dövlətləri qoşulmuşdular. Hər bir müstəmləkə dövləti işğal etdiyi ərazilərə öz həyat tərzini, dilini, sosial-iqtisadi və əmək münasibətlərini zorla qəbul etdirir və yerli əhalini öz ənənəvi yaşayış tərzindən imtina etməyə məcbur edirdi.

Müstəmləkə dövlətləri bəzi hərbi və siyasi faktorları nəzərə alaraq, müstəmləkə xalqlarının müqavimətini qırmaq, ərazilərindəki təbii sərvətləri ələ keçirmək və başqa müstəmləkə dövlətləri ilə münasibətləri tənzimləmək məqsədilə işğal etdikləri ərazilərin xalqlarına müəyyən hüquqi status da verirdilər. Məsələn, İndoneziyada, Malayziya və Cənubi Ərəbistanda sultanlıq, Hind-Çində protektoratlıq, Hindistanda knyazlıq, Birmada, Nigeriyada başqa yarımüstəqil dövlət idarəçilik rejimləri yaratmışdılar. Bu dövlət qurumlarının rəhbərləri əsasən yerli əhəmiyyətli idarəçilik məsələlərinə nəzarət edirdi. Qalan digər məsələlər, xüsusən müstəmləkələrə məxsus əvəzlilik və xammalın qorunması, istismarı və idarə edilməsi, xarici daşımalar və s. müstəmləkə hakimiyyətini həyata keçirən qurumların əlində saxlanılırdı.

XVI-XIX əsrlərdə müstəmləkəçilik siyasətinin dünyada vüsət aldığı bir zamanda, öz daxili müstəqilliyini qoruyub saxlamış dövlətlər də mövcud idi. Bu da əsasən müstəmləkə imperiyaları arasındakı çəkişmə və ziddiyyətlərin nəticəsi idi ki, həmin ölkələri tam işğal etməyə heç kimin müstəqil surətdə gücü yetmirdi. Daha doğrusu, bir neçə müstəmləkə imperiyasının eyni zamanda maraqlarına qarşı çıxan beş dövlətlər öz nisbi müstəqilliklərini ağıllı maneəvər vasitəsilə qoruya bilmişdilər. Əslində bu müstəqillik tam formal xarakter daşıyırdı və yalnız daxili məsələlərdə özünü göstərirdi. Çünki bu dövlətlərin də əraziləri, təbii sərvətləri və əhali resursları onlara zorla qəbul etdirilmiş birtərəfli müqavilə və sazişlər vasitəsilə müstəmləkə dövlətlərinin üzünə açıq idi. Onların əraziləri və burada həyata keçirilən siyasət təsir dairəsinə daxil

olduqları müstəmləkə dövlətlərinin idarəçiliyində idi. Bütün bunlar göstərir ki, dünya siyasətinin və beynəlxalq münasibətlərin Vestfal sistemi adlanan dövründə əslində yalnız böyük, güclü və müstəqil Avropa dövlətlərinin bir-biri ilə olan münasibətlərində müəyyən qayda-qanun yaradılmışdı. O ki qaldı bu dövlətlərin xarici aləmlə, dünyanın başqa qitələrindəki ölkələrlə münasibətlərinə - bu sahədə tam bir anarxiya hökm sürürdü və heç bir beynəlxalq qayda, hüquq norması mövcud deyildi. Müstəmləkə imperiyaları öz iqtisadi, hərbi gücünə və imkanına müvafiq olaraq, kapitalist münasibətlərini inkişaf etdirmək, gün-gündən yeni əmək resursları, xammal və təbii ehtiyatlara artan tələbatını təmin etmək məqsədilə Afrikaya, Asiyaya, Latın Amerikasına və başqa ərazilərə yürüşlər edir, xalqları və dövlətləri işğal edir, istədikləri idarəçilik rejimini yaradır, yaxud müqavilə və sazişləri bu ölkələrə zorla qəbul etdirirdilər.

Vestfal sistemi ilkin mərhələdə, göründüyü kimi, əsasən Avropa dövlətlərinin qorunmasını, onlar arasında əlaqələrin tənzimlənməsini, ortaya çıxan ərazi, milli və digər problemlərin aradan qaldırılmasını təmin edirdi. Müstəmləkəçilik siyasəti vüsət aldıqca, bu sistem yavaş-yavaş bütün dünyaya yayılır, bu ərazilərdə əsasən müstəmləkə imperiyaları arasındakı münasibətlərə şamil edilir, onların bir-biri ilə toqquşan və kəşişən maraqlarının tənzimlənməsində istifadə edilirdi. Vestfal müqaviləsi tədricən beynəlxalq hüquq kimi tətbiq edilir və təkcə Avropa dövlətlərinin öz aralarındakı münasibətlərin tənzimlənməsində deyil, həm də onların təsiri altında olan digər dünya dövlətləri və müstəmləkə ərazilərində istifadə olunurdu. Məsələn, 1713-cü ildə Böyük Britaniyanın rəhbərlik etdiyi koalisiya ilə Fransa-İspaniya ittifaqı arasında baş vermiş müharibənin dayandırılması və onlar arasında bağlanmış Utrext sülhündə rəhbər tutulan, istinad edilən hüquq məhz Vestfal müqaviləsi olmuşdur. Yaxud, Fransa imperatoru Napoleon Bonapartın XIX əsrin əvvəllərində Avropada və Rusiya ərazisində həyata keçirdiyi işğalçılıq siyasətinin qarşısının alınmasında, ümumavropa sülhünün bağlanmasında əsas istinad sənədi Vestfal müqaviləsi olmuşdur. 1815-ci ildə Avropa dövlətləri və Rusiyanın birgə səyi ilə məğlub edilmiş Fransa Vyana konqresində Vestfal müqaviləsinə əsasən işğal etdiyi bütün torpaqlardan əl çəkmiş, milli dövlətlərin pozulmuş suveren hüquqlarını, ərazi bütövlüyünü təmin etmişdir. Vestfal müqaviləsinə əsaslanan Vyana sülhü sonradan beynəlxalq münasibətlərin "Vyana sistemi" adı ilə tarixə daxil olmuşdur.

Vyana sazişi bağlanarkən Avropanın ən böyük monarxiyaları və Rusiya öz aralarındakı konfliktə, fərqli maraq mübarizəsinə baxmayaraq, ilk dəfə idi ki, vahid təhlükə qarşısında birlik nümayiş etdirərək, Avropada yaranmış ərazi və suveren dövlət

sərhədlərinin toxunulmazlığı prinsipini təsdiqlədilər. Bundan başqa, Vyanada dövlətlər inqilablardan birgə qorunma, ərazi və başqa problemlərin həlli üçün diplomatik məsləhətləşmələr keçirmək, diplomatik agentlər təyin etmək kimi beynəlxalq və siyasi anlayışlar yaratdılar. Əslində kollektiv təhlükəsizlik anlayışı və onun real məzmununa malik prinsipləri məhz Vyanada yaradılmışdır.

Vyana sazişinin mövcudluğu Avropada heç də xalqları və dövlətləri zorla öz bayrağı altında birləşdirmək ideyasının tam iflasına gətirmədi. XIX əsrin sonlarında gətdikcə güclənən bəzi Avropa dövlətləri yenidən Napoleonun yolunu davam etdirmək, yeni-yeni müstəmləkələr ələ keçirmək üçün hərəkətə başladılar. Qısa zamanda faktiki olaraq bütün dünya Avropanın müstəmləkəsinə çevrildi və bir neçə Avropa dövləti arasında bölündü.

2. VESTFAL SİSTEMİNİN VƏ MÜSTƏMLƏKƏ REJİMLƏRİNİN BÖHRANI, BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN KƏSKİNLƏŞMƏSİ

Dünyanın siyasi aləmi və beynəlxalq münasibətlər sistemi XX əsrin əvvəllərində özünün ən gərgin günlərini yaşayırdı. Müstəmləkələr uğrunda mübarizə Avropanın aparıcı dövlətləri olan Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, İtaliya arasındakı ziddiyyətləri son həddə çatdırmışdı. Bu mübarizə dolayısı ilə olsa da, o dövr üçün digər böyük dövlətləri - ABŞ, Rusiya imperiyası, Yaponiya, Avstriya-Macaristan, Osmanlı imperiyası və başqalarını da əhatə etmişdi. Həmin dövrdə dünya sivilizasiyasının bütövlükdə inkişafı və ayrı-ayrı ölkələrin bu prosesdəki rolu bilavasitə cərəyan edən beynəlxalq münasibətlərdən, dövlətlərarası əlaqələrdən asılı idi. O dövrün böyük dövlətləri ya öz aralarında razılığa gəlib sivilizasiyanın inkişafına qarşılıqlı töhfələrini verməli, deməli, vahid bir beynəlxalq qayda çərçivəsində sonrakı addımlarını nizamlamalı, ya da ki, yeni dünya qarşılıqlı qarşıdurması qaçılmaz idi. Bu da öz növbəsində dünya sivilizasiyası üçün ciddi təhlükə və fəlakət vəd edirdi. Çünki XIX əsr ərzində dünyada cərəyan edən hadisələrdə əsas rol demək olar ki, bütövlükdə Avropanın İngiltərə, Fransa, Hollandiya, Portuqaliya, Osmanlı imperiyası kimi bir neçə ölkəsinə məxsus idisə, XX əsrdə bu proseslərə Yaponiya, Çin, Rusiya, ABŞ, Almaniya, İtaliya və b. dövlətlər də qoşulurlar. Maraqların kəsişməsi və dünya qarşılıqlı qarşıdurması meyli gün-gündən açıq-aşkar özünü göstərirdi.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, beynəlxalq münasibətlər sistemi bir qədər də təkmilləşmiş, dövlətlər arasında siyasi, iqtisadi, dini və mədəni əlaqələr intensivləşmişdi. Dünya siyasətini müəyyən edən böyük dövlətlərin etno-demoqrafik tərkibi müstəmləkə

xalqlarının hesabına mürəkkəbləşmiş, əhalisinin milli, dini və sosial quruluşu dəyişmişdi. Bütövlükdə dünya əhalisinin sayı da artmış və 1900-cü ildə 1.630 milyon nəfərə çatmışdır. Əgər bütün dünya əhalisinin sayı I-XVI əsrlərdə (on beş əsr ərzində) cəmi 2,5 dəfə artmışdısa, XVI-XIX əsrlərdə (üç əsr ərzində) bu artım 9,6 dəfə olmuşdu. Bu əhalinin 290 milyonu (Rusiyasız) Avropada, 948 milyonu Asiyada, 180 milyonu Afrikada, 145 milyonu Şimali və Cənubi Amerikada, 6,8 milyonu isə Avstraliya-Okeaniyada yaşayırdı.

Ölkələr üzrə əhali aşağıdakı kimi bölünürdü:

Çin - 475 milyon, Cənubi Asiya ölkələri – 290 milyon, Rusiya – 130 milyon, ABŞ – 76 milyon, Yaponiya – 45 milyon, Almaniya – 43 milyon, Fransa – 41 milyon, İndoneziya – 38 milyon, İngiltərə - 37 milyon əhaliyə malik idi.

Ərazisinə görə dünyanın ən böyük müstəmləkə dövləti İngiltərə idi. Bu ölkədə XV əsrdən başlayaraq kapitalist münasibətlərinin inkişafı və mərkəzləşmiş dövlətin yaradılması, 1642-1649-cu illərdə baş verən burjua inqilabı və sonrakı inkişaf İngiltərəni o dövrün ən güclü və qüdrətli dövlətinə çevirmişdi. Dünya dənizlərində tam hökmranlıq əldə edən İngiltərə ən çox müstəmləkə ələ keçirə bilmişdi. Hindistan, Avstraliya, Kanada, Yeni Zelandiya, İrlandiya və b. müstəmləkələrə sahib olan bu ölkə özünün 37 milyon əhalisi ilə 500 milyondan çox müstəmləkə əhalisini idarə edirdi.

Ərazisinə görə ikinci imperiya Rusiya idi. Yer kürəsinin quru ərazisinin 6/1-i bu imperiyanın tərkibində olsa da, əhalisi yer kürəsi əhalisinin cəmi 8%-ni təşkil edirdi. Rusiya imperiyasının tərkibinə Avropa Rusiyası, Polşa çarlığı, Finlandiya knyazlığı, Qafqaz diyarı, Sibir, Orta Asiya vilayətləri daxil idi.

Avropada İngiltərədən sonra ən güclü dövlət Fransa idi. XX əsrin əvvəllərində bu ölkənin müstəmləkə ərazilərinə Qabon, Konqo, Madaqaskar, Seneqal, Çad, Əlcəzair, Fransa Polineziyası daxil idi.

Milli birliyin və mərkəzləşmiş milli dövlət maraqlarının formalaşması baxımından Almaniya və İtaliya bir qədər geridə qalsalar da, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində bu ölkələr də “günəş altında yer” axtarmaq iddialarını açıq-aşkar nümayiş etdirməyə başlamışdılar. Bu da müvafiq olaraq onların İngiltərə və Fransa ilə gələcək toqquşmalarını şərtləndirirdi.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, getdikcə Avropa və dünya miqyasına daha tez-tez müdaxilə edən yeni bir güclü dövlət də meydana çıxır ki, bu da ABŞ idi. Bu dövlət sürətlə dünya siyasətinin güclü və nəhəng faktoruna çevrilməyə başlayır və tədricən öz məxsusi maraqlarını ortaya qoyur.

XX əsrin əvvəllərində dünyanın sənaye, iqtisadi, mədəni, elmi-texniki inkişafının əsas mərkəzləri və hərəkətverici qüvvələri İngiltərə, Fransa, Almaniya, İtaliya, Rusiya, Yaponiya və ABŞ kimi böyük dövlətlər idi. Məhz elə bu dövrdə dünyada dövlətlərarası təbəqələşmə - varlı və yoxsul dövlətlərə ayrılma prosesi sürətlənir. Ən güclü dövlətlər artıq dünyanın geniş ərazilərini işğal edərək, özünün müstəmləkəsinə çevirmiş, təbii sərvətlərə və əmək resurslarına sahib çıxmışdılar. Əslində dövlətlərin iqtisadi gücü və milli gəliri də malik olduğu ərazilərlə bilavasitə bağlı idi. Odur ki, istənilən dövlətin yeni ərazi iddiası dərhal başqa dövlətlə konfliktə səbəb olurdu və müvafiq olaraq hərbi toqquşma yaradırdı. Dövlətlərin iqtisadi gücü XX əsrin əvvəllərində, ilk növbədə, nə qədər qızıl, gümüş, kömür, metal və neft əldə etmələri ilə ölçülürdü. Bu baxımdan, təbii ehtiyatlarla zəngin ərazilərə sahiblik uğrunda dövlətlərarası mübarizələr getdikcə kəskinləşirdi. XIX əsrin sonunda (1898) ilk belə toqquşmalar İspaniya-ABŞ arasında Karib hövzəsi uğrunda, bir il sonra isə Cənubi Afrikanın qızıl yataqları uğrunda İngilis-Bur müharibəsində baş vermişdir. Artıq imperiya iddiaları və yeni-yeni müstəmləkələr ələ keçirmək istəyi elə bir həddə çatmışdı ki, Vestfal sistemi dövlətlərarası münasibətləri tənzimləmək gücündə deyildi. İqtisadi maraqlar bütün sədləri, siyasi və diplomatik amilləri kölgədə qoymuşdu. Bu dövrdə İngiltərə və Rusiya arasında Orta Asiya, Qafqaz, İran körfəzi, Balkanlar, Uzaq Şərqi və Qara dəniz hövzəsi, Almaniya, Fransa və İngiltərə arasında Baltik dənizi ətrafı, Şərqi və Mərkəzi Avropa, Aralıq dənizi, ABŞ-Rusiya və İngiltərə arasında Uzaq Şərqi, Sakit okean və Asiya, ABŞ-İspaniya arasında Karib hövzəsi, Filippin, Rusiya və Yaponiya arasında Uzaq Şərqi və digər ərazilər, maraqlar dairələri uğrunda ciddi mübarizə gedirdi. Bu dövlətlərin hər biri digər dövlətlərlə gizli danışıqlar aparır və gizli müqavilələr bağlayır, öz rəqiblərini zəiflətmək və sıxışdırmaq üçün manevrlər edirdilər.

XX əsrin əvvəlində Avropanın aparıcı dövlətləri artıq açıq-aşkar bir-birinə qarşı müharibəyə hazırlaşmağa və hərbi bloklar yaratmağa başlayırlar. Rusiya, Fransa və İngiltərə bir tərəfdə, Almaniya, Avstriya və İtaliya digər tərəfdə öz hərbi və iqtisadi güclərini birləşdirməyə can atırdılar. Asiya, Sakit okean hövzəsi və Uzaq Şərqi məsələləri ilə bağlı maraqlar dairəsində ABŞ və Yaponiya da yaranmış bloklarla bu və ya digər danışıqlara müdaxilə edirdi. Avropada, Asiyada və Sakit okean hövzəsində zəifləyən dövlətlərin müstəmləkələrini məhz bu dövlətlər yavaş-yavaş öz təsir dairələrinə salırdılar. Məsələn, o dövrdə zəifləyən və öz müstəmləkələrini idarə edə bilməyən İspaniyanın nəzarətində olan Filippini, Karib hövzəsini, Kaqayan, Zulu və Sibusunu ABŞ, Karolin, Marian və Palau adalarını Almaniya ələ keçirir. 1905-ci ildə

Rusiyanı Sakit okean və Uzaq Şərqdə məğlub edən Yaponiya Koreyanı Rusiyanın təsir dairəsindən çıxarır, Port-Arturu, Lyaodun yarımadasını, Cənubi Saxalini onun əlindən alır.

XX əsrin sonunda Cənubi Afrikada zəngin qızıl və almaz ehtiyatlarına nəzarət uğrunda o zaman bu ölkəyə rəhbərlik edən Bur hökuməti ilə İngiltərə arasında müharibə başlayır. 250 minlik ingilis ordusu 1902-cü ildə burları məğlub edir və Cənubi Afrikanı öz təsir dairəsinə daxil edir. Bir az sonra Almaniya, Fransa və Rusiyanın təzyiqlərinə tab gətirməyən İngiltərə ABŞ-ı bu işə qatmağa məcbur olur və göstərdiyi köməyə görə Panama kanalının tikintisi və ona sonrakı nəzarət hüququ İngiltərədən ABŞ-a keçir. (1903-cü ildə bu kanalın inşası başlanır və 1914-cü ildə başa çatır.)

1898-ci ildə başlamış Çin üsyanının yatırılması o zamankı aparıcı dövlətlər olan ABŞ, Rusiya, İngiltərə, Fransa, Almaniya və Yaponiya arasında diplomatik qarşıdurmaya səbəb olur. Çində bu dövlətlərin hər birinin marağı var idi. Bu ölkə öz əhalisinin sayına, ucuz işçi qüvvəsinə və əlverişli ticarət bazarı olmasına görə inkişaf edən kapitalist ölkələri üçün çox əhəmiyyətli idi. Bütün ölkələr Çin əhalisini cəzalandırmaq, yerində oturtmaq, xaricilərin marağını müdafiə etmək məsələsində yekdil idilər. Amma bu işi kimin görəcəyi, hansı ölkənin hərbi qüvvələrinin Çinə göndəriləcəyi məsələsində siyasi maraqlar kəsişirdi. Geosiyasi, coğrafi və ərazi yaxınlığı baxımından Çin üsyanının yatırılmasında istifadə oluna biləcək ən əlverişli dövlət Rusiya və Yaponiya ola bilərdi. Lakin sonrakı illər üçün nə Rusiyanın (onun müttəfiqi Almaniya idi), nə də Yaponiyanın (onu əsasən İngiltərə dəstəkləyirdi) bu işi həyata keçirməsi digər dövlətlər tərəfindən qəbul edilmədi. Çünki bu bölgədə onların möhkəmlənmək, öz təsir dairəsini artırmaq təhlükəsi var idi. Odur ki, 1899-cü ildə ABŞ aparıcı Avropa dövlətlərinə nota göndərərək, Çinin bütün dövlətlər üçün "açıq elan edilməsi"ni və bu ölkədə qayda-qanun yaratmağa hamının qoşulmasını tələb edir. Bunun nəticəsində alman feldmarşalı Valderzenin rəhbərliyi ilə Çinə beynəlxalq hərbi korpus göndərilir ki, onun tərkibində bütün böyük dövlətlərin hərbiçiləri iştirak edirdi.

Göründüyü kimi, XX əsr beynəlxalq münasibətlərin qlobalaşması, xalqlar və dövlətlər arasındakı əlaqələrin, qarşılıqlı asılılığın artması ilə xarakterizə olunur. Böyük dövlətlər artıq öz xarici siyasətlərini həyata keçirərkən, mütləq qonşu və ətraf dövlətlərin mövqeyini nəzərə almaqla, dünyanın istənilən bölgəsində, o cümlədən öz müstəmləkələri hesab olunan ərazilərdəki fəaliyyətlərini razılaşdırmağa məcbur idilər. XX əsrin əvvəllərində dövlətlər arasında getdikcə kəskinləşən maraqlar mübarizəsi elə həddə çatır ki, artıq Vestfal sistemi bu gərginliyi nizama sala bilmir və yeni bir kollektiv

qarşıdurmanın, bloklararası müharibənin başlanmasını qaçılmaz edirdi. Birinci dünya müharibəsinin başlanması əslində beynəlxalq münasibətlərin 260 ildən artıq mövcud olmuş, 1815-ci ildə Vyana sazişi ilə bəzi dəyişikliklərə məruz qalmış Vestfal sisteminə son qoydu.

Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Avropada dövlətlərarası münasibətlər həddən artıq gərginləşmişdi. Türkiyə və Yunanıstan arasında başlanan müharibə, Türkiyənin əyalətlərində Avropa dövlətləri tərəfindən qızıışdırılan üsyanlar, Türkiyə ilə Balkan dövlətləri – Bolqarıstan, Serbiya, Çernoqoriya və Rumıniya arasında 1912-1913-cü illərdə başlanan hərbi əməliyyatlar və ən başlıcası bütün bu proseslərdə əsas Avropa dövlətlərinin mövqeləri İkinci dünya müharibəsini qaçılmaz edirdi.

Birinci dünya müharibəsinin əsas hərəkətverici qüvvəsini Vestfal sülhündən başlayaraq XX əsrin əvvəlinə qədərki dövrdə milli haqları digər Avropa nəhəngləri tərəfindən tapdanan və müstəmləkə bölgüsündə ən az pay alan Almaniyaya təşkil edirdi. Onun əsas müttəfiqləri Avstriya-Macarıstan, Balkan müharibələrindən narazı qalan və demək olar ki, dağılan Osmanlı imperiyası (Türkiyə), eyni zamanda Balkan müharibəsində bəzi ərazi itkilərinə məruz qalan Bolqarıstan idi. Almaniyanın daimi müttəfiqi İtaliya bu müharibədə əvvəl neytral mövqe tutdu. 1915-ci ildən isə İngiltərə, Fransa və Rusiyanın daxil olduğu Antanta tərəfindən müharibəyə qoşuldu.

Birinci dünya müharibəsi başlayan kimi, Yaponiya Almaniyanın Uzaq Şərq müstəmləkələrini ələ keçirmək üçün Almaniyaya-Avstriya-Macarıstan blokuna qarşı müharibəyə qoşulur. Bundan başqa, bu və ya digər tərəfə öz münasibəti ilə fərqlənən ABŞ, Belçika, Kanada, Misir, Portuqaliya, Rumıniya, Yunanıstan və Çin də bu müharibəyə cəlb edilirlər. Beləliklə, Avropada iki qarşıduran blok arasında başlanan müharibə dünya müharibəsinə çevrilir. Dünyanın 1,5 milyard əhaliyə malik 36 dövləti müharibəyə cəlb edilir. 70 milyon əsgər və zabitin iştirak etdiyi bu müharibə bəşəriyyətə 10 milyon öldürülmüş və 20 milyon yaralanmış insan itkisi ilə başa gəldi. Müharibənin dağıntıları indiyə qədər bəşəriyyətin gördüyü ən qanlı, fəlakətli və dəhşətli faciə idi. Bundan başqa, 1917-ci ildə Rusiyada dünyanı lərzəyə salan, əvvəl burjua-demokratik, sonra isə proletar inqilabı (oktyabr) baş verdi, Rusiya imperiyası dağıldı və planet ideoloji-sinfi münasibətlərə görə iki düşərgəyə parçalandı. Rusiyanın müharibədən çıxması Fransa və İngiltərəni çətin vəziyyətə saldı. Məhz onların təhriki ilə 1917-ci ildə o vaxta qədər Antantaya maliyyə dəstəyi verən ABŞ Almaniya müharibə elan edir və Antanta tərəfdən müharibəyə qoşulur, Avropaya özünün 30 minlik ordusunu yeridir.

Beləliklə, Birinci dünya müharibəsinin taleyi həll olunur, 270 il Avropada və dünyada mövcud olmuş beynəlxalq münasibətlərin Vestfal-Vyana sisteminə son qoyulur.

3. BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNİN SONU, BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN YENİ - VERSAL SİSTEMİNİN YARADILMASI

Birinci dünya müharibəsinin iqtisadi, hərbi, maliyyə və sairə nəticələrinə toxunmadan, onun dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər baxımından bir neçə əsas yekununa diqqət yetirmək lazımdır. Çünki 1918-ci ildən İkinci dünya müharibəsinin başlanmasına qədər olan dövrdə beynəlxalq münasibətlər və dünya siyasəti əsasən həmin əsas yekunlar üzərində cərəyan etmişdir.

Birinci dünya müharibəsinin əsas yekunu dövlətlərarası əlaqə və bütövlükdə beynəlxalq münasibətlərdə bundan sonra əsas istifadə olunan yeni bir sistemin - **Versal sisteminin** yaranması hesab olunur. Bu sistemin əsas prinsipləri və şərtləri, dövlətlər qarşısında qoyduğu öhdəlik və vəzifələr 28 iyun 1919-cu ildə Versal sarayında təsdiq olunur. 440 maddəlik sülh müqaviləsi və bir protokoldan ibarət olan bu fundamental sənəd Avropada və dünyada olan real vəziyyəti, güc nisbətini təsdiq etməklə yanaşı, dövlətlərin və xalqların müharibədən sonrakı ərazilərini, sərhədlərini, hərbi vəziyyətləri və silahlı qüvvələrini, onlar üzərində nəzarət mexanizmlərini, aparıcı dövlətlərin bütün bu işlərdə rolunu müəyyən etdi.

Versal sülhünün hazırlanması və qəbul edilməsinə 4 qrupa bölünməklə 44 dövlət cəlb olunmuşdu: 1) aparıcı dövlətlər – ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yaponiya; 2) Versalda hüququ təmsil olunan dövlətlər – Belçika, Braziliya, Hindistan, Yunanıstan, Çin, Polşa, Portuqaliya, Rumıniya, Çexoslovakiya; 3) müharibə gedişində Almaniya ilə diplomatik əlaqələri kəsmiş dövlətlər – Ekvador, Peru, Boliviya, Uruqvay; 4) neytral dövlətlər.

Versal sülh müqaviləsinin müddəaları 1919-1922-ci illərdə Almaniyanın keçmiş müttəfiqləri ilə Sen-Jermen, Trianon, Neyn, Sevr və Vaşinqtonda imzalanan digər müqavilə və sazişlərlə tamamlanaraq dünyanın yeni siyasi, iqtisadi və dövlətlərarası əlaqələrinin digər sahələrini tənzimləyən vahid “Versal sistemi”ni təşkil etmişdir.

Versal sistemi iştirakçılarının 1921-1922-ci illərdə ABŞ Prezidenti Vilsonun təşəbbüsü ilə Vaşinqtonda toplaşaraq 44 dövlətin razılığı ilə “Millətlər Liqası” yaratması və bilavasitə Versal sisteminin şərtlərinə nəzarət üçün bu hökumətlərarası quruma müəyyən səlahiyyətlər verməsi beynəlxalq münasibətlər sistemində yenilik idi. O

zaman “Millətlər Liqasının” Nizamnaməsi qəbul olunur, Baş Assambleyası yaradılır, Baş katib və Katibliyi seçilir. Bundan başqa, Millətlər Liqası Şurasına – ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yaponiyadan ibarət beş daimi üzv seçilir.

“Millətlər Liqası” üzvü olan dövlətlər dünyada sülhün və təhlükəsizliyin qorunması, dövlətlərin ərazilərinə kənar müdaxilələrin yolverilməzliyi, özgə ərazisini işğal etmək istəyən dövlətlərə qarşı sanksiyaların tətbiq edilməsi, mübahisəli məsələlərin danışıqlar yolu ilə aradan qaldırılması, qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığın yaradılması və s. kimi müasir dövr üçün də səciyyəvi olan beynəlxalq hüquq normalarını ilk dəfə 1921-22-ci illərdə Vaşinqton konfransında yaratmışlar.

Versal sisteminin özlüyündə çoxsaylı ziddiyyətlərə, dövlətlər arasında qeyri-bərabərlik və subyektivlik prinsiplərinə söykənməyinə baxmayaraq, o, indiyə qədər mövcud olan analoji sistemlərin ən təkmili idi. Düzdür, müharibədə məğlub olan Almaniyayı və inqilab vasitəsilə beynəlxalq aləmdən təcrid edilən Rusiyayı bu sistemə qatmamışdılar, lakin ümumən sivil birgəyaşayış normalarının bərqərar olması istiqamətində Versal sistemi ciddi bir mərhələ idi.

Birinci dünya müharibəsinin ən mühüm yekunlarından biri də 1917-ci ildən etibarən dünyada ideoloji-sinfi qarşıdurmanın başlanması və onlar arasında antaqonist ziddiyyətlərin gün-gündən dərinləşməsi hesab olunmalıdır. Bu müharibənin fəlakətləri və doğurduğu narazılıq təkcə Rusiyada deyil, bütün Avropada və müstəmləkələrdə inqilabi şərait yaratmışdı.

1917-ci ilin oktyabr ayında Rusiyada baş verən çevriliş və sosialist inqilabının qələbəsi müharibə getdiyinə görə o qədər də diqqəti cəlb etmədi. Odur ki, 1918-ci ilin mart ayında Sovet Rusiyası ilə Almaniya, Avstriya-Macaristan, Türkiyə və Bolqarıstan arasında bağlanan Brest sülhü də müəyyən qədər diqqətdən kənar qaldı. Bu sülh Rusiya üçün nə qədər əlverişsiz olsa da, onun bir Sovet dövləti kimi bir neçə ölkə tərəfindən tanınması və müharibədən çıxaraq, proletariat diktaturası qurması üçün əlverişli vaxt qazanması baxımından çox mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Müharibədən başı açılan Avropa və dünya dövlətləri yeni yaranmış və kapitalizmi özünün əsas düşməni hesab edən Sovet hakimiyyətinin gələcək təhlükələri haqqında həyəcan signalı çalmağa başlayır. Artıq hamıya məlum idi ki, Birinci dünya müharibəsinin ən mənfəətli nəticəsi məhz rus inqilabının qələbəsi oldu. Almanların müharibədən əvvəl bəyan etdikləri “Almaniyanın rəhbər olacağı geniş və qüdrətli Mərkəzi Avropa, bütün dünya müstəmləkələrinə nəzarət edəcək güclü alman dövləti” layihəsi artıq nə Avropada, nə də dünyada heç bir təhlükə kəsb etmədi. İndi hamıya

məlum idi ki, bundan sonra bəşəriyyətin birgəyaşayış qaydaları və beynəlxalq münasibətlərin əsas tendensiyaları bir-birinə antaqonist olan iki sistem – kapitalizm və sosializm arasındakı mübarizə ilə müəyyən ediləcək. Sosialist Rusiyası ya dərhal ləğv edilməli, yaxud hər tərəfdən təcrid olunmalı idi. Əks halda, müharibənin nəticələrindən narazı qalan ölkələrə proletar inqilabının keçməsinin qarşısını almaq mümkün deyildi.

Əgər 1917-ci ilə qədər öz xarici siyasətində dünyanı birləşdirmək uğrunda apardıqları müstəmləkə mübarizələrində, planetin maddi varlıqlarının, təbii sərvət və əmək resurslarının ələ keçirilməsi üçün başladığı qanlı mücadilələrdə dövlətlər əsasən milli (dövlət) maraqlarından çıxış edirdilərsə, yeni şəraitdə buna sinfi yanaşma da əlavə olunur. Dünya tarixində Sovet Rusiyası (SSRİ) ilk dəfə bəyan edir ki, insanları bundan sonra milli mənsubiyyətinə, hansı dövlətin vətəndaşları olmalarına görə deyil, sinfi mənsubiyyətinə görə (istismar edənlər və istismar olunanlar) fərqləndirəcək və bütün dünyanın proletarlarını (kapitalist müəssisələrində işləyən fəhlələri) istismardan azad edərək birləşdirəcək. “Bütün dünyanın proletarları, birləşin!” şüarını öz xarici siyasətinin əsas prinsiplərindən biri kimi qəbul edən SSRİ yarandığı gündən proletar inqilabını Avropaya və dünyaya yaymaq üçün hərtərəfli fəaliyyətə başlayır. Bu da müvafiq olaraq Avropa dövlətləri və ABŞ-ı bu dövlətə qarşı təcrid etmə siyasəti yeritmək və ciddi tədbirlər görmək məcburiyyəti qarşısında qoyur. Odur ki, Sovet Rusiyasının təcrid edilməsi Versal sisteminin əsas vəzifələrindən biri kimi elan edilir. Rusiya nəinki Versala, Vaşinqtona və sülh danışıqlarının keçirildiyi digər proseslərə dəvət olunmur, əksinə, 1918-1922-ci illərdə ona qarşı həm daxildə, həm də xarici aləmdə başlanan təzyiqlərə dəstək verilir. Bütün dünyanın sosial-demokratları Rusiyaya qarşı qaldırılır, beynəlxalq fəhlə təşkilatları buraxılır və qadağan edilir. Rusiya nəinki xarici dövlətlərdən, eyni zamanda keçmiş sinfi müttəfiqləri olan fəhlə və sosial-demokrat təşkilatlarından da təcrid olunur.

Anti-kommunizm mübarizəsi bütün böyük və kiçik dövlətlərin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilir və bu məqsədlə Avropada “anti-bolşevik liqası” yaranır. Avropada və ABŞ-da kommunizmlə mübarizə geniş vüsət alır.

Beləliklə, Versal sisteminin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri Avropada və dünyada bolşeviklərin təsirinin zəiflədilməsi, kommunist ideyaları təlqin edən SSRİ ilə mübarizəni bütün üzv dövlətlərin qarşısına (Millətlər Liqası üzvü olan dövlətlər nəzərdə tutulur) əsas vəzifə kimi qoymasındadır.

Birinci dünya müharibəsinin əsas yekunlarından və Versal sisteminin fərqləndirici cəhətlərindən biri də dünyada və Avropada güc balansının dəyişməsi, beynəlxalq

münasibətlər sisteminə yeni müstəqil dövlətlərin qatılması və onlar arasında bərabərhüquqlu münasibət prinsiplərinin bəyan olunması idi. Bağlanmış sülh müqavilələrinə uyğun olaraq, keçmiş Almaniya, Avstriya-Macaristan, Rusiya və Osmanlı imperiyasının tərkibində olan ölkələr müstəqil dövlət statusu ilə Versal sisteminə daxil edildi. Beləliklə, Avstriya, Macaristan, Polşa, Yuqoslaviya, Çexoslovakiya, Bolqarıstan, Rumıniya, Yunanıstan, Estoniya, Latviya, Litva və b. dövlətlər keçmiş imperiyalardan ayrılaraq müstəqil dövlət oldular. Bütövlükdə Versal sisteminə dünyanın 44 dövləti daxil oldu. Bundan başqa, Versala daxil edilməyən Ukrayna, Belarus, Azərbaycan, Gürcüstan da öz müstəqilliklərini elan etdi və beynəlxalq aləmin onları tanıması üçün diplomatik fəaliyyətə başladılar.

Avropada güc balansını Fransa və İngiltərənin xeyrinə tam dəyişsə də, ABŞ-ın bu qitədəki hadisələrə, o cümlədən bütün dünyada bu ölkələrə məxsus müstəmləkə ərazilərinə müdaxiləsi getdikcə güclənməyə başladı. ABŞ-ın qüdrətli dövlət kimi dünya hadisələrinin mərkəzinə çıxması və beynəlxalq münasibətlərdə güc balansının dəyişməsində həlledici amilə çevrilməsi birinci dünya müharibəsinin əsas yekun nəticələrindən biridir.

ABŞ XX əsrin əvvəllərindən etibarən dünya dövlətinə çevrilməyə və beynəlxalq münasibətlər sistemində özünəməxsus yer tutmağa başlayır. Xüsusən, həmin dövrdə dünyada müstəmləkə imperiyalarının ciddi böhran və problemlərlə üzləşməsi, müstəmləkə və metropoliyalar arasındakı münasibətlərin kəskinləşməsi bu dövlət üçün öz məxsusi maraqlarını təmin etmək, müxtəlif manevrlərlə hadisələrə təsir göstərmək imkanı yaratdı. Lakin Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində ABŞ hələ dünya hökmranlığı uğrunda başqa nəhəng dövlətlərlə üz-üzə gəlmək gücündə deyildi. Bununla belə, ABŞ asta-asta Rusiyanı Uzaq Şərq və Sakit okean, İspaniyanı Karib hövzəsindən, Almaniyaya və Fransanı Afrikadan sıxışdırmaq üçün tədbirlər də həyata keçirirdi.

Birinci dünya müharibəsi başlayarkən ABŞ Avropa dövlətlərinə üç milyard dollar pul borclu idi. Müharibənin gedişində ABŞ nəinki bu pulu qaytarır, eyni zamanda, Antantanın müharibədəki xərclərinin böyük bir qismini ödəyərək, bu blokun üzvlərini özünə 14 milyard dollar borclu edir. Bundan başqa, müharibənin gedişində Birləşmiş Ştatlar dünyanın ən aparıcı ticarət və iqtisadiyyat mərkəzinə çevrilərək, dörd ildə bu sahədə 27,3 milyard pul qazanır.

ABŞ iqtisadi qüdrətini artırdıqca həm də Avropa və dünyanın siyasi proseslərinə öz müdaxilələrini gücləndirməyə başladı. 1917-ci ilin aprelində Antanta tərəfindən Birinci dünya müharibəsinə qoşulmazdan əvvəl ABŞ öz bankları vasitəsilə hər iki bloku

maliyyələşdirir və onlara kreditlər verirdi. Əslində, Antanta tərəfdən müharibəyə qoşulmaqla ABŞ heç də digər tərəflə əlaqələrini, manevrlərini dayandırmadı. Müharibənin sonunda isə bu dövlət İngiltərə və Fransa kimi, Almaniya və onun müttəfiqlərini birdəfəlik sıradan çıxarmaq, onlara məxsus ərazi və maddi resurslardan daha çox pay əldə etmək uğrunda mübarizəyə girişmədi. Əksinə, Birləşmiş Ştatlar uduzan tərəfi axıra qədər məhv olmaq, Avropa və dünyanın siyasi palitrasında çıxmaq təhlükəsindən xilas etdi və beləliklə, özünə sülhsevər, himayəçi, xeyirxah arbitr imici qazanaraq sonrakı illər üçün geosiyasi gedişlər etdi. Vaşinqton yaxşı bilirdi ki, Birinci dünya müharibəsi Avropa və dünyada ziddiyətləri aradan qaldırmadı. Əksinə, bir qədər də dərinləşdirdi. Bunun üzərinə yaxınlaşan sosialist təhlükəsi də əlavə olunsaydı, sonrakı illərdə dünyanı gözləyən qarşıdurma tam öncəgörülməli idi. Odur ki, heç kimi özündən incitməmək, bitərəf, ədalətli və güclü arbitr imici qazanaraq, gələcək fəaliyyətdə bundan yararlanmaq lazım idi.

ABŞ Avropanın və dünyanın müstəmləkə mübarizəsinə, hegemonluq iddialarına və dövlətlərarası separat əlaqələrinə bir qədər gec qoşulduğu üçün bəzi problemlərlə üzləşirdi. XX əsrin başlanğıcından dünyanın əsas dövlətləri olan İngiltərə, Fransa, Almaniya, İtaliya, Rusiya, Yaponiya və başqaları öz xarici siyasət vəzifələrini, müstəmləkə mübarizələrini həm açıq şəkildə, həm də bir-biri ilə gizli, separat danışıqlar, məxfi müqavilələr vasitəsilə həyata keçirirdilər. Dövlətlər bəzən öz müttəfiqləri hesab olunan ölkələrin əleyhinə əks düşərgənin bu və ya digər dövləti ilə gizli danışıqlar aparır, separat müqavilələr imzalayırdı. Xarici siyasətdə riyakarlıq, satqınlıq və məxfi anlaşma az qala aparıcı tendensiyaya çevrilmişdi. Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra bolşevik hökuməti rus imperatorunun xarici dövlətlərlə bağladığı məxfi və separat müqavilələri açıqladı və onların məzmunu 1918-ci ildə bütün dünyanı şoka saldı.

1918-ci ildə Birinci dünya müharibəsinin taleyinin həll olunduğu artıq hamıya məlum olan zaman ABŞ keçmiş məxfi və separat sazişlərin yenidən təkrar olunacağından qorxaraq, təşəbbüsü öz əlinə almaq üçün ciddi səy göstərirdi. ABŞ Prezidenti Vilsonun 1918-ci ildə Birinci dünya müharibəsinin yekunlarına dair çıxışı və irəli sürdüyü təkliflər də məhz Vaşinqtonun belə manevrlərindən sayıla bilər. Bu təkliflər 14 bənddən ibarət idi və ABŞ-a tərəflər arasında manevr etmək imkanı yaradırdı. Məsələn, bəndlərdən birində göstərilirdi ki, danışıqlar açıq keçirilməli və heç bir gizli beynəlxalq saziş imzalanmamalıdır. Yaxud, istənilən vəziyyətdə ticarət gəmiçiliyinə və beynəlxalq ticarətə maneçiliyin aradan qaldırılması tələbi və ya Rusiya, Belçika, Fransa,

İtaliyaya məxsus keçmiş ərazilərin onlara geri qaytarılması tələbini belə uzaqgörən maneərlər sırasına aid etmək olardı.

ABŞ Prezidentinin bu təklifləri istənilən halda o zamankı dünya siyasətində məhz Amerikanın mövqelərinin möhkəmləndirilməsinə, ayrı-ayrı ölkələrin məhz onun tərəfinə keçməsinə, həmin vaxt üçün dünya ticarətinin əsasını təşkil edən ABŞ tacirlərinə azad şərait yaradılmasına və nəhayət, separat, gizli danışıqlara imkan verilməməsinə xidmət edirdi. Göründüyü kimi, Avropada və dünyada yeni dövlətlərarası münasibətlərin formalaşmasında önəmli rol 1918-ci il üçün tam zəifləmiş Rusiya, müharibədə çoxlu hərbi və iqtisadi itkilərə məruz qalmış İngiltərə, Fransa, müharibəni uduzmuş Almaniya, Avstriya və başqa dövlətlər deyil, məhz ABŞ oynayır və getdikcə mövqelərini gücləndirirdi. Məhz bu ölkə İngiltərə və Fransa ilə bəzi məsələləri (onların marağını təmin etmək baxımından) razılaşdırmaqla müharibədən sonrakı Avropa və dünya siyasətinin strategiyasını diqtə edirdi. Bu strategiyanın əsas mahiyyəti Vaşinqtonun təkliflərindən də göründüyü kimi, dünyada müharibələrin və inqilabların qarşısını almaq, gizli bloklaşmaları və qarşıdurmaları dayandırmaq, azad ticarət və azad iqtisadi rəqabətin yolundan bütün maneələri aradan qaldırmaq, Avropada və dünyada aparıcı dövlətlərin güc balansını tənzimləməkdən ibarət idi. ABŞ nə qalib gəlmiş İngiltərə və Fransanın tam güclənməsini, nə də məğlub olmuş Almaniyanın tam zəifləməsinə istəməirdi. Vaşinqton Avropa dövlətlərinin gücünü artırmaqda olan Sovet Rusiyasının inqilab təhlükəsinə yönəltmək, bolşevik inqilabını onların vasitəsilə əzmək istəyirdi. Özü isə getdikcə İngiltərəni və Yunanıstanı dəniz və okeanlardan, Fransa, Almaniya və İtaliyanı zəngin təbii ehtiyat qaynaqlarından, qalan dövlətləri isə dünya ticarət və müstəmləkə ərazilərindən sıxışdırmaq yolunu tutmuşdu. Eyni zamanda, ABŞ Almaniyanı tam dağılmaqdan qorumaqla onu gələcəkdə İngiltərə və Fransaya qarşı bir silah kimi istifadə etmək istəyirdi.

1918-1922-ci illərdə (Versaldan-Vaşinqtona qədər) aparılan danışıqlar və bağlanan sazişlərdə ABŞ özünün 14 maddəlik tələblərini demək olar ki, tam reallaşdırdı və üstəlik Vaşinqtonun hegemon olduğu "Millətlər Liqası" adlanan hökumətlərarası beynəlxalq təşkilat da yaratdı. Beləliklə, Birinci dünya müharibəsinin nəticəsi olaraq beynəlxalq münasibətlərin "Versal-Vaşinqton" sistemi yaradıldı ki, bunun da əsas strategiyasını ABŞ müəyyən edirdi.

4. AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNƏ QATILMAQ CƏHDLƏRİ: AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN XARİCİ SİYASƏTİ (1918-1920-Cİ İLLƏR)

Azərbaycan Vestfal (1648) sisteminə qədər çox mürəkkəb bir inkişaf dövrü keçmişdir. Əhəmiyyətli ərazi xarakteristikasına malik olan Xəzər hövzəsi, Cənubi Qafqaz, Anadolu və Mərkəzi Asiya bölgəsi daim xarici dövlətlərin, məşhur sərkərdələrin diqqətini çəkmiş və onların işğalçı yürüşlərinin obyektinə olmuşdur. Buna baxmayaraq, hələ eramızdan əvvəl Azərbaycan ərazisində qədim dövlətlər yaranmış (Manna, Atropatena, Albaniya) və müəyyən dövrlərdə müstəqil xarici siyasət yürütmüşlər.

Bununla belə, Azərbaycan dövlətləri nə qədər ciddi müqavimət göstərsələr də, müxtəlif tarixi mərhələlərdə yadelli işğalçıların, daha güclü region dövlətlərinin, böyük imperiyaların hökmranlığı altında yaşamağa məcbur olmuşlar.

Bizim eradan əvvəl Azərbaycan uzun müddət Midiya, Əhəmənilər, Sasani imperiyaları tərkibində olmuş, VII əsrdən başlayaraq Ərəb Xilafətinin hakimiyyəti altına keçmişdir. Ərəb Xilafətinin süqutundan sonra Azərbaycan ərazisində meydana gəlmiş feodal dövlətləri (Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Şəddadilər, Rəvvadilər) IX-XI əsrlərdə xarici aləmlə, qonşu ölkə və xalqlarla müxtəlif yönlü əlaqələr yaratmış və öz mövcudluğunu qorumağa çalışmışlar. Bunun ardınca XI-XII əsrlərdə Azərbaycan Böyük Səlcuq İmperiyası, XIII əsrdən isə Monqol İmperiyasının tərkibinə daxil edilmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan xalqı öz inkişaf prosesini dayandırmamış, hətta böyük və fərqli imperiyaların tərkibində belə məxsusi dəyərlərini, milli varlığını qoruyub saxlamağa və inkişaf etdirməyə nail olmuşdur. Elə bu inkişafın nəticəsi idi ki, Azərbaycanda Avropadan daha əvvəl – XV əsrin sonlarından Səfəvilərin siyasəti ilə mərkəzləşmiş milli dövlət hərəkatı başlanmışdır.

Bu hərəkatın meydana gəlməsi üçün zəruri əlverişli zəmin isə əvvəlki dövrdə mövcud olmuş Şirvanşahlar dövləti (XVI əsrlər), Atabəylər dövləti (XII-XIII əsrlər), Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu dövlətləri (XV əsr) zamanı baş verən siyasi proseslərin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Həmin dövlətlər mürəkkəb şəraitdə qonşularla və o dövrün digər dövlətləri ilə xarici təmaslar qurmuş, müxtəlif səviyyəli diplomatik əlaqələr yaratmışdılar.

Avropada milli dövlət hərəkatınının başlanması və Roma dini imperiyasının süqutu ərəfəsində isə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin timsalında regionun nüfuzlu və sayılan dövlətlərindən birinə çevrilə bilmişdi. Səfəvilər dövləti özünün bütün parametrləri ilə

(vahid ərazi, kompakt yaşayan əhali (xalq), əhalinin de-fakto idarə olunması və başqa dövlətlər tərəfindən tanınma) Vestfal prinsiplərinə cavab verirdi və bölgədə müstəqil xarici siyasət fəaliyyəti həyata keçirirdi.

Səfəvilər təkcə milli dövlət yaratmaq və onu qorumaqla kifayətlənmir, dövrün tələblərinə müvafiq olaraq öz sərhədlərini genişləndirmək, yeni əraziləri ələ keçirmək siyasəti yürüdü. Xüsusən I Şah İsmayılın dövründə (1501-1524) Səfəvilər dövləti bütün Azərbaycan torpaqlarını birləşdirməyə və keçmişdə ayrı-ayrı qonşu imperiyalar tərəfindən tutulmuş digər əraziləri tabe etməyə başlayır. Onun xarici siyasət xətti Osmanlı imperiyasının siyasəti ilə kəsişdiyinə görə iki ölkə arasında uzun müddətli müharibələrə səbəb olmuşdur (1514), (1578-1590 və s.). O zaman Avropa ölkələri və Rusiya tərəfindən də qızıqdırılan Osmanlı-Səfəvi qarşıdurması hər iki dövləti, xüsusən Səfəviləri tədricən zəiflədirdi.

I Şah Abbas (1587-1629) Səfəvilərin itirilmiş torpaqlarını geri qaytarmaq, mərkəzləşmiş dövlət yaratmaq istiqamətində həm daxildə, həm də xarici aləmlə uzun müddət ciddi iş apardısa da, Səfəvilərin əvvəlki sərhədlərini bərpa etmək mümkün olmadı. 1590-cı ildə İstanbulda Osmanlı dövləti ilə bağlanan sülh sazişinə görə (Səfəvi-Osmanlı müqaviləsi) Azərbaycan torpaqları Səfəvilərlə Osmanlılar arasında bölünür. Müqaviləyə əsasən, Azərbaycanın Şirvan, Qarabağ, Təbriz, Sərab, Marağa və ondan qərbdə yerləşən bütün əraziləri Osmanlı dövlətinə keçir, Xalxal, Ərdəbil, Qaradağ, Talış, Zəncan və Sultaniyə torpaqları isə Səfəvilərdə qalır. I Şah Abbas Səfəvi dövləti tərkibində qalan Azərbaycan torpaqlarını “Azərbaycan vilayəti” adlandıraraq ona öz bəylərbəyini təyin edir.

Türklərin tabeçiliyində olan ərazilərə (əsasən azərbaycanlıların yaşadığı torpaqlar) yaxınlığına görə, Səfəvilər paytaxtı təhlükəsizlik baxımından Təbriz və sonra Qəzvindən ölkənin içərilərinə – fars əyalətlərinə (İsfahana) köçürürlər. Səfəvi dövlətinə mənşəcə azərbaycanlılar başçılıq etsələr də (İranda yalnız 1925-ci ildə Pəhləvilərin idarəçiliyə gəlməsi ilə fars mənşəli şahlar ölkə rəhbərliyinə keçir), bu dövlət artıq yavaş-yavaş İran adından çıxış etməyə başlayır.

Osmanlı-Səfəvi qarşıdurması və müharibələri Azərbaycan iki hissəyə bölünəndən sonra da dayanmamış və XVII əsrin ilk yarısında davam etmişdir. İtirilmiş torpaqları geri qaytarmağa çalışan Şah Abbas 1603-cü ildə Təbrizi, 1604-1605-ci illərdə Naxçıvanı, Makunu və Araz çayı sahillərindəki torpaqları, İrəvanı, Qarabağı, Sərabı osmanlılardan azad edir və öz dövlətinə birləşdirir. 1607-1616-cı illərdə Səfəvi ordusu Gəncəni, Şirvanı, Dərbəndi ələ keçirir.

1612 (Sərab sülhü) və 1639-cu illərdə imzalanmış müqavilələr (Qəsri-Şirin sülhü) nəticəsində uzunmüddətli Osmanlı-Səfəvi müharibələrinə XVIII əsrin əvvəllərində son qoyulur və Azərbaycanda müvəqqəti sakitlik bərpa olunur.

XVIII əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda Səfəvi idarəçiliyinə qarşı narazılıq getdikcə artır və əyalətlərdə kortəbii üsyanlar başlayır. Bu dövrdə Avropada və dünyada mərkəzləşmiş dövlətlərin getdikcə güclənməsi, müstəmləkə hərəkatının vüsəti və ənənəvi imperiyaların tədricən keçmiş müstəmləkə ərazilərindən sıxışdırılması prosesi gedirdi. Azərbaycanda Səfəvi dövlətinin zəifləməsi və əyalətlərdə onun idarəçiliyinə qarşı getdikcə artan narazılıq ölkənin tezliklə müxtəlif xanlıqlara parçalanmasını qaçılmaz edirdi. Bu proses daha çox həmin dövrdə Qafqaz, Xəzər-Qara dəniz hövzəsində getdikcə öz imperiya maraqlarını reallaşdırmağa başlayan Böyük Britaniya və Rusiyanın işinə yarayırdı.

XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya artıq Dərbənd, Şirvan, Gəncəyə və digər bölgələrə diplomatik missiyalar, kəşfiyyat məqsədi güdən ekspedisiyalar göndərir və I Pyotr-un böyük Xəzər və Qafqaz yürüşləri üçün planlar hazırlayırdı. Ruslar ayrı-ayrılıqda Qafqazda həm Osmanlı, həm də İran hökmdarları ilə separat danışıqlar aparır, onların arasındakı ziddiyyətdən öz müstəmləkə siyasəti naminə istifadə etməyə çalışırdı. Rusiya 1722-1723-cü illər ərzində Dərbənd, Bakı və Rəştə yürüş edərək Azərbaycanın Xəzərboyu vilayətlərini ələ keçirir. İranda Səfəvilərin getdikcə zəifləməsi, baş verən hakimiyyət dəyişikliyi, osmanlıların və rusların Qafqaz qarşılıqlı olaraq qanlı müharibələrdən qaçmaq istəyi 1724-cü ildə İstanbulda sülh müqaviləsi imzalanması ilə başa çatır. Müqaviləyə görə, Türkiyə İranın "Rusiyaya güzəşt etdiyi Xəzərsahili" Azərbaycan torpaqlarının yeni statusunu təsdiq edir, əvəzində isə Rusiya Şirvan istisna olmaqla Səfəvilərə məxsus digər Azərbaycan ərazilərinin və Cənubi Qafqazın bir hissəsinin Osmanlı dövləti tərəfindən tutulmasına etiraz etməyəcəyinə təminat verir. Beləliklə, Rusiya və Osmanlı dövlətləri Azərbaycan ərazilərini İrandan alaraq öz aralarında bölüşmək barədə razılığa gəlirlər. Ruslar Xəzərətrafi əraziləri ələ keçirəndən sonra bir qədər sakitləşsələr də, Osmanlı dövləti ilə İran 1724-1735-ci illərdə Cənubi Azərbaycan və Cənubi Qafqaz uğrunda ciddi mübarizəyə başlayırlar. Bu illərdə İran Nadir şahın rəhbərliyi ilə Türkiyəni bütün Cənubi Azərbaycan və Cənubi Qafqazdan çıxarmağa nail olur. 1735-ci ildə Rusiya ilə "Gəncə müqaviləsi" adlanan sülh müqaviləsi bağlayan Nadir şah rusları da bütün Xəzərsahili ərazilərdən geri çəkilməyə məcbur edir, Azərbaycan torpaqlarını öz hakimiyyətinə tabe edərək 1747-ci ilə qədər İranda hökmdarlıq edir.

Lakin Nadir şahın ölümündən sonra XVIII əsrin ortalarından Azərbaycan dövlətçiliyi meydana çıxan xanlıqların timsalında yenidən bərpa olunur. Bu illərdə Cənubda Təbriz, Urmiya, Xoy, Qaradağ, Sərab, Marağa, Maku, Ərdəbil, Şimalda isə Qarabağ, Gəncə, Bakı, Quba, Naxçıvan, Şəki, Şamaxı, İrəvan, Talış və Cavad xanlıqları yaranır. Daxili idarəçilik sistemini quran xanlıqlar müstəqil siyasət yürütməyə, qonşu dövlətlərlə – Rusiya, Türkiyə və İran ilə əlaqələr yaratmağa başlayırlar.

Bu xanlıqlar hərbi-siyasi cəhətdən regionun böyük dövlətlərinin müstəmləkə siyasətinə qarşı çıxa bilməsə də, Azərbaycan xalqının dövlətçilik ənənələrini qoruyub saxlamış, ətraf dövlətlərlə sərbəst münasibətlər qura bilmişdilər. Regionda XVIII-XIX əsrlərdə yerli xanlıqlarla Rusiya, Türkiyə və İran arasındakı münasibətlər daha çox milli təəssübkeşlik və dini birlik amili üzərində qurulurdu. Bu dövlətlər yerli xanlıqlardan öz siyasi və strateji maraqları naminə istifadə edərək Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda möhkəmlənməyə çalışırdılar. Rusiyanın məqsədi Gürcüstanı, Türkiyənin isə azərbaycanlıları və digər xalqları öz himayəsi altına alaraq, onların xarici aləmlə təmaslarına nəzarət etməkdən ibarət idi.

Azərbaycanın taleyi bu bir əsrlik dövrdə (Şimali və Cənubi Azərbaycan Rusiya ilə İran arasında 1813 və 1828-ci ildə tam bölünənə qədər) Rusiya-İran, Rusiya-Türkiyə və Türkiyə-İran arasında bir neçə müharibə nəticəsində həll edildi. 1804-1813 və 1826-1828-ci illər Rusiya-İran, 1806-1812 və 1828-1829-cu illərdə Rusiya-Türkiyə müharibələri ilə Rusiya Şimali Azərbaycanı və Qara dənizin şərq hissəsi daxil olmaqla Cənubi Qafqazın digər ərazilərini tam işğal edir və öz tərkibinə qatır. Gülüstan və Türkmənçay müqavilələrinin (1813,1828) şərtlərinə görə, Cənubi Azərbaycan İranın tərkibində qalır. Beləliklə, I Dünya müharibəsində Rusiyanın məğlubiyyəti, bu dövlətdə baş verən bolşevik inqilabının qələbəsi və Rusiya imperiyasının dağılması (1918-ci il) dövrünə qədər Şimali Azərbaycan bütövlükdə bu ölkənin işğalı altında olmuşdur.

Birinci dünya müharibəsi çar Rusiyasında gedən ictimai-siyasi prosesləri daha da mürəkkəbləşdirdi və ucqarlarda milli özünüdərk hissənin yaranmasına, onun getdikcə güclənməsinə böyük təkan verdi. Həmçinin, 1917-ci il fevral inqilabı çar Rusiyası və milli ucqarlarda davam edən böhranlı vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Zaqafqaziyanı idarə etməyin getdikcə çətinləşdiyini nəzərə alaraq, bu regionu nəzarətdə saxlamaq üçün Dövlət Dumasının Cənubi Qafqazdan olan bir qrup deputatının təşəbbüsü ilə yaradılan Xüsusi Komitənin fəaliyyəti də səmərəsiz oldu. Çünki bölgədə xalqların milli müstəqillik və muxtariyyət uğrunda mübarizəsinin qarşısının alınması, çoxsaylı siyasi partiyaların və ictimai təşkilatların fəaliyyətinin dayandırılması mümkün deyildi. 1917-ci il oktyabr

çevrilişi isə milli ucqarlarda muxtariyyət və müstəqillik uğrunda mübarizəyə böyük stimül verdi. Bu məqsədlə 1917-ci il noyabrın 11-də Tiflisdə fəaliyyət göstərən siyasi partiyaların yığıncığında Cənubi Qafqazda yaranmış vəziyyətin aradan qaldırılması və regionun idarə edilməsi üçün Zaqafqaziya Komissarlığının yaradılması qərara alındı.

Qeyd olunmalıdır ki, Komissarlığa daxil olan milli fraksiyalar bu qurumun xarici siyasət məsələlərinə müxtəlif mövqelərdən yanaşırdılar. Bu sahədəki fikir ayrılıqları milli fraksiyalar arasındakı anlaşılmazlıqları daha da çətinləşdirirdi. Məsələn, müsəlman (Azərbaycan) fraksiyası xarici dövlətlərlə əlaqələrin yaradılması məsələsində hökumətin tam müstəqilliyini nəzərdə tutan bəyannamə qəbul olunmasını məqsədəuyğun sayırdı. Gürcü fraksiyası yalnız bir sıra daxili məsələlərin həll edilməsi ilə kifayətlənməyi lazım bilirdi. Erməni milli fraksiyasının isə nə müstəqilliyin elan olunması, nə də sülh məsələsində yekdil fikri yox idi.

Komissarlığın xarici siyasət sahəsində ilk addımı həmin dövrdə Türkiyə dövləti ilə danışıqlara başlamaq qərarına gəlməsi və bu yöndə fəallıq nümayiş etdirməsi oldu. Qurumun qərarına əsasən, dekabrın 5-də Ərzincanda Türkiyə tərəfi ilə 14 maddədən ibarət barışıq müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə, onun maddələri sülh müqaviləsi imzalanana qədər tərəflərin hər biri üçün məcburi xarakter daşıyırdı. Barışıq müqaviləsində digər məsələlərlə yanaşı, qeyd olunurdu ki, Rusiya Respublikası ilə mərkəz ölkələri arasında ümumi barışıq sazişi imzalanacağı təqdirdə onun maddələri Qafqaz cəbhəsi üçün məcburi olmalıdır. Ərzincanda isə həmin vaxt barışıq müqaviləsinə əlavə olaraq demarkasiya xətti haqqında akt imzalandı.

1918-ci ilin yanvarında Osmanlı Türkiyəsi Ərzincan barışığı müvəqqəti olduğu üçün Zaqafqaziya hökuməti ilə sülh danışıqlarına başlamağı qərara aldı. Yanvarın 14-16-da türk komandanlığının general Odişelidzeyə göndərdiyi məktubda Türkiyə hökuməti Zaqafqaziya Komissarlığını Brest-Litovskda aparılan sülh danışıqlarına dəvət edir və yeni müstəqil dövlətin yaranmasında öz köməyini əsirgəməyəcəyini bildirirdi. Əslində Osmanlı Türkiyəsinin bu mövqeyi Zaqafqaziyanın müstəqilliyi üçün geniş imkan yaradırdı. Lakin türk komandanlığının bu müraciəti Zaqafqaziya hökumətində müzakirə olunsa da, bu qurumda təmsil olunan qeyri-müsəlman nümayəndələr irəli sürülən təklifləri qəbul etmədilər.

Hadisələrin sonrakı gedişi göstərdi ki, Zaqafqaziya hökuməti çar Rusiyasından ayrılaraq özünün müstəqilliyini elan etməkdə maraqlı deyil. Bunun əsas səbəbi isə Zaqafqaziya Komissarlığına daxil olan siyasi partiyaların bəzilərinin hadisələri milli maraqlar prizmasından şərh etmələri, digər hallarda isə cəsətsizlik göstərmələri ilə

bağlı idi. Lakin Zaqafqaziya Seymi mürəkkəb və ziddiyyətli proseslərlə üzleşməsinə baxmayaraq, aprelin 22-də böyük səs çoxluğu ilə Zaqafqaziyanı müstəqil, Demokratik Federativ Respublika elan etdi. Yeni yaranmış dövlətin Konstitusiyasını hazırlamaq üçün komissiya təşkil edilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Zaqafqaziyanın müstəqil respublika elan edilməsi onun beynəlxalq münasibətlərin subyektli olması yolunda mühüm hadisə idi. Lakin Zaqafqaziyanın özünün müstəqilliyini elan etməsi onun xarici siyasət sahəsində hansısa əsaslı dəyişikliklər aparması ilə nəticələnmədi. Bölgədəki böhranın qarşısını almaq üçün Seymdə fikir birliyi yox idi, fraksiyalararası ziddiyyətlər isə səngimək əvəzinə, daha da güclənirdi. Millətlərarası münaqişələr və qarşıdurmalar daha da radikallaşırdı. Bakı və Yelizavetpol, İrəvan quberniyalarında müsəlman əhalisi amansız terrora məruz qalırdı. Zaqafqaziyanın hər yerində anarxiya və xaos baş alıb gedirdi.

1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seyminin sonuncu iclasında qurum özünün buraxılması haqqında qərar qəbul etdi. Yaranmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq, mayın 27-də Seymdə təmsil olunan Azərbaycan fraksiyasının nümayəndələri fəvqəladə iclas keçirdi və Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurası elan edildi. Milli Şuranın mayın 28-də keçirilən ilk iclasında çıxış edənlər Azərbaycanın müstəqil respublika elan edilməsinin vacib olduğunu bildirdilər. İclasda Azərbaycanın istiqlaliyyətinin elan edilməsi haqqında qərar qəbul olundu və altı bənddən ibarət olan "İstiqlal bəyannaməsi"ndə müstəqil dövlətin xarici və daxili siyasətinin əsas istiqamətləri göstərildi.

Azərbaycan Respublikası yarandığı ilk gündən etibarən fəal xarici siyasət kursu həyata keçirməyə başladı. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi Osmanlı hökumətinin Xarici İşlər Nazirliyinə Azərbaycan Milli Şurasının və F.X.Xoyskinin başçılıq etdiyi hökumət kabinəsinin yaradılması haqqında məlumat verdi. Mayın 30-da isə Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyskinin Azərbaycan Respublikasının yaranması ilə bağlı məlumatı radioteleqrafla bütün ölkələrin Xarici İşlər Nazirliklərinə göndərildi.

Həmin dövrdə yenicə müstəqilliyini elan etmiş dövlətin beynəlxalq münasibətlər sistemində qoşulması prosesi asan deyildi və müxtəlif çətinliklərdən keçirdi. Hətta bunu nəzərə alaraq, xarici işlər naziri M.H.Hacinski Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinə müraciət edərək Osmanlı dövlətinin Avropa ölkələrində, eləcə də Moskvada fəaliyyət göstərən türk səfirlikləri vasitəsilə Azərbaycanla Avropa dövlətləri arasında vasitəçi olmağa razılıq verib-verməməsini soruşdu. Qeyd olunmalıdır ki, həmin vaxt müxtəlif ölkələrdəki türk səfirlikləri Azərbaycan Respublikasının yaradılması haqqında dünya ictimaiyyətinə məlumatın çatdırılmasında mühüm rol oynamışdır.

Zaqafqaziya Seymi buraxıldıqdan sonra istiqlaliyyətini elan etmiş yeni müstəqil dövlətlərin sərhədlərini müəyyənləşdirmək məsələsi ön planda dayandı. Batumda Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələri arasında aparılan danışıqlarda Azərbaycanın Aleksandropol quberniyası hüduqlarında erməni kantonunun yaradılması barədə razılıq əldə edildi. Amma İrəvan şəhəri bu şərtlə ermənilərə güzəştə gedilirdi ki, onlar Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsinə, yeni Qarabağa olan iddialarından əl çəksinlər. Batum danışıqlarının yekununda, iyunun 4-də Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistan arasında "Sülh və dostluq" haqqında müqavilə imzalandı. Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə imzaladığı bu ilk müqavilədə Azərbaycanla Osmanlı hökuməti arasında daimi sülh və dostluq əlaqələrinin bərqərar olacağı, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın öz aralarında tezliklə sərhədləri müəyyən edəcək protokol imzalayacaqları, əgər ehtiyac olarsa, dinclik və asayişə möhkəmləndirmək, ölkənin asayişini təmin etmək üçün Osmanlı hökumətinin Azərbaycan Respublikasına hərbi yardım göstərəcəyi bildirilirdi. Müqavilədə Azərbaycan hökumətinin onun sərhədyanı ərazilərində yaradılmış silahlı quldur dəstələri tərkislah etməyi öz üzərinə götürdüyü, konsulluq kovensiyası məsələsi, dəmiryol yüklərinin daşınmasında tərəflərin öhdəlik götürmələri, Brest-Litovsk müqaviləsinin tərəflər arasında qüvvədə olduğu qeyd edilirdi. 4 iyun müqaviləsinə imzalamaqla aydın oldu ki, Azərbaycan yenidən istiqlaliyyət əldə etməsinə baxmayaraq, beynəlxalq nüfuz qazanmaq üçün böyük cəhdlər göstərir. Sonradan 4 iyun müqaviləsinə əlavə olaraq iki saziş də imzalandı.

Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında imzalanan birinci saziş Bakı-Batum neft kəməri ilə bağlı idi və tərəflər razılığa gəlirdilər ki, öz ərazilərində neft kəmərinin təhlükəsizliyini təmin etsinlər. Bu saziş Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafına mühüm təsir göstərərək, onun dünya bazarına çıxarılmasına təminat yaradırdı. Dəmir yollarına aid olan ikinci saziş isə Osmanlı Türkiyəsi, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında imzalandı. Sənəddə keçmiş Rusiya dövlətinin mülkiyyəti olan dəmir yolu nəqliyyat vasitələrinin müqaviləni imzalayan tərəflərin ərazi hüduqlarına müvafiq olaraq onlar arasında bölüşdürülməsi nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycan Respublikasının 1918-ci ilin yayında Bakının azad edilməsi ilə bağlı apardığı diplomatik mübarizə özünün tarixi əhəmiyyəti ilə seçilir. Həmin dövrdə Bakı Osmanlı İmperiyası, Almaniya, Böyük Britaniya və Sovet Rusiyası arasında geosiyasi mübarizə məkanına çevrilmişdi. Sovet Rusiyası Azərbaycan hökumətinə bolşeviklərin yaratdığı Bakı Xalq Komissarları Soveti vasitəsilə təsir göstərirdi. Məlumdur ki, Bakı Soveti nəinki yeni yaranmış milli hökuməti tanımamış, eyni zamanda, ona qarşı

mübarizə aparmaq üçün qüvvələrini səfərbər etməyə çalışırdı. 1918-ci ilin birinci yarısında milli hökumətin Azərbaycanda bolşevizim adı altında törədilmiş cinayətləri araşdıran Fövqəladə İstintaq Komissiyasını yaratması Bakı Sovetini narahat etməyə bilməzdi, amma bu qurum azərbaycanlılara qarşı törətdiyi vəhşiliklərə görə ifşa olunacağından heç də çəkinmirdi. Başda S. Şaumyan olmaqla, erməni daşnakların fitvası ilə Bakı XKS Azərbaycanda vətəndaş müharibəsi törətməkdə maraqlı idi və hər vəchlə bu mənfur niyyətini yerinə yetirməyə çalışırdı. Azərbaycan üçün bu cür çətin və mürəkkəb bir dövrdə Almaniyaya ilə Sovet Rusiyası arasında Brest-Litovsk müqaviləsinə əlavə olaraq 27 avqust sazişi imzalandı. 8 fəsildən, 17 maddədən ibarət olan bu müqavilənin 14-cü maddəsi bilavasitə Azərbaycanla bağlı idi. Bu maddədə Almaniyanın Qafqazda Gürcüstanın hüduqlarından kənarında hərbi əməliyyatlarda hər hansı üçüncü bir dövlətə heç bir yardım göstərməyəcəyi bildirilirdi. Sənəddə Almaniyanın Qafqazda üçüncü dövlətin hərbi qüvvələrinin Kür çayının mənsəbindən Petropavlovsk kəndinə, Şamaxı qəzasının sərhədləri boyunca Əyrioba kəndinə qədər, Bakı, Şamaxı və Quba qəzaları boyunca, Bakı qəzasının şimal sərhədlərindən dənizə qədər olan əraziyə keçməməsi üçün təsir göstərəcəyi vurğulanırdı. Bu müqavilə imzalanarkən Almaniyaya Avstriya-Macarıstanın mənafeyini nəzərə almadan, Sovet Rusiyası ilə razılığa gəlmiş, Osmanlı Türkiyəsinə qarşı isə qeyri-səmimi və xəyanətkar mövqe tutmuşdu. Sazişdə adı çəkilməyən üçüncü dövlət dedikdə Osmanlı Türkiyəsi nəzərdə tutulurdu. Ən başlıcası, bu müqavilə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmişdi və onu təhlükə altına alırdı.

Azərbaycan hökuməti ölkənin əleyhinə yönəlmiş 27 avqust sazişinə qarşı diplomatik mübarizəyə başladı. Sentyabrın 6-da İstanbulda Azərbaycan nümayəndələrinin Tələt Paşa tərəfindən qəbulu zamanı Bakı məsələsi ilə bağlı Almaniyanın tutduğu mövqe müzakirə edildi və Bakının tezliklə azad olunmasının vacibliyi vurğulandı. Çox vaxt keçmədi ki, Berlinə səfər edən Tələt Paşa Almaniya dan təcili olaraq 27 avqust sazişinin ləğv olunmasını tələb etdi. Sentyabrın 12-də isə İstanbulda Azərbaycan nümayəndələri Almaniyanın Osmanlı dövlətindəki səfirliyinə Azərbaycan hökumətinin etiraz notasını təqdim etdilər. Notada tarixi, etnoqrafik, coğrafi və iqtisadi faktlarla Bakının Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olduğu göstərilirdi. Notada qeyd edilirdi ki, "Azərbaycan əhalisi Bakını geriyyə qaytarmaq arzusundan heç bir zaman əl çəkə bilməz. Bu məsələ Azərbaycan üçün yalnız ərazi məsələsi deyil, o, indi xalq üçün ölüm-dirim məsələsinə çevrilmişdir". Sənəddə vurğulanırdı ki, Rusiya və digər dövlətlər üçün Bakı yalnız iqtisadi baxımdan faydalı görünür.

Sentyabrın əvvəllərində beynəlxalq aləmdə mühüm dəyişikliklərin baş verməsi, xüsusilə Böyük Britaniyanın mövqelərinin Azərbaycanda güclənməsi Şərq cəbhəsinin yaranması ehtimalına gətirib çıxardı. Məhz bunları nəzərə alan Almaniya Azərbaycana qarşı ədalətsiz mövqeyindən əl çəkmək xəttini tutmağa başladı. Almaniya tərəfi 27 avqust sazişini imzalamaqla Bakı məsələsində səhvə yol verdiyini başa düşdü. Bu dövrdə Azərbaycan hökuməti ilə Osmanlı Türkiyəsi arasında diplomatik əlaqələr daha da inkişaf etməyə başladı.

1918-ci il sentyabrın 6-da Sultan VI Mehmetin İstanbulda Azərbaycan nümayəndələri, oktyabr ayında isə Azərbaycanın İstanbuldakı fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndəsi Ə. M. Topçubaşovla görüşü zamanı tərəflər Osmanlı və Azərbaycan türkləri arasında qardaşlıq münasibətlərinin mövcud olduğunu bildirdilər. Sultan VI Mehmet Ə. M. Topçubaşova xitabən qeyd etdi: "Əmin ola bilərsiniz ki, Osmanlı türkləri heç vaxt sizdən köməyini əsirgəməyəcəkdir". Sentyabrın 15-də Bakı şəhərinin Azərbaycan- türk qoşunları tərəfindən azad edilməsi Azərbaycan-Türkiyə danışıqlarının səmərəli nəticəsi oldu. Bu hadisə Azərbaycan hökumətinin daxili siyasətinə mühüm təsir göstərdiyi kimi, xarici siyasət sahəsində də fəallaşmaya təkan verdi. Sentyabrın 15-dən sonra Almaniyanın hərbi və ticarət nümayəndəsi baron Fon der Qolds, eləcə də Avstriya-Macaristanın diplomatik nümayəndə heyəti Bakıya gəldi. Məhz milli hökumətin fəallığı və Tələt Paşanın dəstəyi nəticəsində Almaniya hökuməti 27 avqust müqaviləsinin hüquqi qüvvəsini itirdiyini bildirdi, Azərbaycan Respublikasını müstəqil dövlət kimi tanıyacağına və tezliklə Bakıda konsulluq açacağına söz verdi.

Bu dövrdə milli hökumət dünyada və regionda gedən ictimai-siyasi proseslərə mühüm təsir göstərən Avropa dövlətlərində Azərbaycan nümayəndəliklərini yaratmağı əsas vəzifələrindən biri hesab edirdi. Xüsusilə Bakının azad edilməsi ilə barışa bilməyən Sovet Rusiyasının təzyiqlərinin gücləndiyi bir vaxtda Avropa dövlətlərində Azərbaycan nümayəndəliklərinin açılması zəruri idi. Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan parlamentinin sədri Ə.M. Topçubaşovun bu sahədə xidmətləri böyükdür. Ə.M. Topçubaşovun göstərişi ilə Əli bəy Hüseyinzadənin rəhbərliyi altında İsveçrədə xarici ölkələrin nümayəndələri ilə görüş keçirmək qərara alındı, oradan isə Fransa, Hollandiya və İtaliyaya getmək üçün nümayəndə heyəti yaradıldı. Lakin Antanta ölkələri tərəfindən bu dövlətlərə getmək üçün viza verilmədiyindən Ə.M. Topçubaşovun planları baş tutmadı. Onun oktyabrın 2-də Tələt Paşa və Türkiyənin xarici işlər naziri Əhməd Nəsim bəy, oktyabrın 3-də isə hərbi nazir Ənvər Paşa ilə görüşlərində Azərbaycan Respublikasının mehriban qonşuluq və dostluq prinsiplərinə əsaslanaraq, dövlətlərarası

münasibətlər yaratmaqda maraqlı olduğu bildirildi. Xarici işlər naziri Əhməd Nəsim bəy Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasındakı münasibətlərin qarşılıqlı razılıq və anlaşma əsasında formalaşmasının vacib olduğunu qeyd etdi. Ə.M. Topçubaşov türk ordusunun Bakını azad etdiyinə, Azərbaycan ordusunun yaradılmasındakı köməyə, həmçinin Nuru paşanın rəhbərlik etdiyi İslam Ordusunun Azərbaycan xalqı qarşısındakı böyük xidmətlərinə görə hərbi nazir Ənvər Paşaya öz təşəkkürünü bildirdi. Ə.M. Topçubaşov Tələt Paşa kabineti istefa verdikdən sonra da yeni hökumət üzvləri ilə görüşlər keçirmiş və Azərbaycanın milli maraqlarının müdafiəsi uğrunda fəal diplomatik mübarizə aparmışdır. Onun bu müddət ərzində İstanbulda keçirdiyi çoxsaylı görüşlər və diplomatik danışıqlar Azərbaycan Respublikasının müstəqil xarici siyasət aparmağa qabil olduğunu göstərirdi.

1918-ci ilin payızında Almaniya-Türkiyə blokunun dünya müharibəsində məğlub olması və oktyabrın 30-da Türkiyənin Mudros barışığının ağır şərtlərini qəbul etməsi Azərbaycan Respublikası üçün arzu edilməz hadisə oldu. Mudros müqaviləsinin 11-ci maddəsində Türkiyə ordusunun tezliklə Azərbaycanı və Zaqafqaziyanı tərk etməsi nəzərdə tutulurdu. Azərbaycandakı türk ordusunun dəstələrinə bir həftədən gec olmayaraq Bakını, bir aydan sonra isə bütün Azərbaycanı tərk etmələri haqqında ultimatum verildi. Müqavilənin 15-ci maddəsinə görə, Türkiyənin nəzarəti altında olan Zaqafqaziya dəmir yolu müttəfiqlərin nəzarətinə verildi. Həmçinin, bu müqavilə müttəfiqlərin Batumu tutmasına da şərait yaradırdı.

Yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq üçün nəyin bahasına olursa-olsun, yenidən diplomatik danışıqları davam etdirmək və Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyətinin yaxşılaşdırılması yönündə mühüm tədbirlər görmək vacib idi. Mudros müqaviləsinin şərtləri noyabrın 3-də rəsmi şəkildə elan edildikdən bir gün sonra Ə.M. Topçubaşov sənədin Azərbaycanla bağlı hissəsinə etiraz əlaməti olaraq, Osmanlı hökumətinin xarici işlər nazirinin müavini Rəşad Hikmət bəyə nota göndərdi. Etiraz notasında Osmanlı hökumətinin Azərbaycan Respublikasını tanımasına baxmayaraq, Bakı şəhəri haqqında maddənin Mudros müqaviləsinə daxil edilməsinin beynəlxalq hüququn prinsiplərinə zidd olduğu bildirilir və Mudros barışığında Azərbaycanın mənafeyinə zidd olan məsələləri həll etmək üçün Azərbaycan hökumətinin birbaşa və yaxud Osmanlı hökumətinin vasitəçiliyi ilə diplomatik danışıqlar aparması zəruri hesab edilirdi.

Mudros barışığı Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin dünyanın aparıcı dövlətləri tərəfindən tanınması məsələsinə də böyük maneçilik törədirdi. Lakin bu problemlərə baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti milli dövlətin tanınması yönündə cidd-

cəhdlə çalışırdı. Bu məqsədlə noyabrın 10-da Baş nazir F. Xoyski və xarici işlər naziri vəzifəsini icra edən Adil xan Ziyadxan ABŞ-ın Prezidenti Vudro Vilsona müraciətlərində Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınmasına köməklik göstərməyi xahiş etdilər. Qeyd edək ki, həmin dövrdə ABŞ dünyada gedən ictimai-siyasi proseslərə mühüm təsir göstərən dövlətə çevrilmişdi. V. Vilson isə müharibədən sonrakı dövrdə dövlətlərarası münasibətlərdə yenidənqurmanın banisi hesab edilirdi.

Milli Şuranın noyabrın 16-da keçirilən iclasında Azərbaycanın müstəqilliyini tanımaq barədə bütün dünya dövlətlərinə müraciət qəbul edildi. İclasın qərarına əsasən Nazirlər Şurası sədrinin general V.Tomsona göndərdiyi teleqramda bildirilirdi: “Hökumət əmindir ki, müttəfiq ordunun Azərbaycana gəlməsi Azərbaycan hökumətinin daxili işlərinə qarışmadığı surətdə istiqlaliyyətimizə və məmləkətimizin təmamiyyətinə xəta toxunmaz”. General V.Tomson cavab teleqramında Azərbaycan hökuməti ilə əməkdaşlığa hazır olduğunu qeyd edirdi. O, sonrakı çıxışlarında da Böyük Britaniya komandanlığının Azərbaycan hökumətinə və onun Baş nazirinə böyük ehtiram göstərdiyini, yeni koalisiya hökumət təşkil olunana qədər hazırkı hökumətin Azərbaycanda yeganə qanuni hökumət olaraq qaldığını vurğulayırdı. Əslində, V.Tomsonun bu mövqeni tutması Azərbaycan hökumətinin onunla diplomatik danışıqları uğurla və məharətlə aparmasından irəli gəlirdi.

Milli Şura Avropa dövlətləri ilə beynəlxalq əlaqələrin yaradılmasında demokratik prinsiplərin göstərə biləcəyi təsiri də nəzərə alırdı. Azərbaycanda parlament üsulidarəsinin təsis edilməsi Avropa dövlətləri ilə əlaqələrin yaradılmasında mühüm addım ola bilərdi. Bu məqsədlə Milli Şuranın noyabrın 16-dakı iclasında parlament üsulidarəsinin yaradılması məsələsinə baxıldı və noyabrın 19-da seçki qanunu qəbul edildi. Dekabrın 7-də parlamentin ilk iclasının keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının istər daxili, istərsə də xarici siyasət sahəsində mühüm hadisə oldu. İclasda F.X.Xoyski hesabat xarakterli məruzə ilə çıxış etdi, milli hökumətin daxili və xarici siyasətinin xüsusiyyətləri və qarşıda dayanan vəzifələr haqqında məlumat verdi. O, xarici siyasət sahəsi ilə bağlı çıxış edərkən Azərbaycanın ətrafında yaranmış beynəlxalq vəziyyətə aydınlıq gətirməyə çalışırdı. F.X.Xoyski vaxtilə türk qoşunlarının Bakıda olması, Mudros barışıqından sonra isə müttəfiqlərin Bakıya gəlməsi məsələlərinə hökumətin münasibətini bildirdi.

Azərbaycan parlamentində dünya xalqlarına və parlamentlərinə, ABŞ Prezidenti V. Vilsona müraciət qəbul edildi. Müraciətdə Azərbaycanın parlament tipli respublika olaraq müstəqilliyinin tanınması xahiş edilirdi.

Dekabrın 26-da yeni hökumət kabinəsi yaradıldı və bu hadisədən iki gün sonra müttəfiqlərin Bakıdakı nümayəndəsi general V. Tomson Azərbaycan hökumətini tanıdığını bəyan etdi. Bəyanatda bütün Azərbaycan ərazisində Azərbaycan koalisiya hökumətinin yeganə qanuni hakimiyyət olduğu və müttəfiq hərbi qüvvələrin komandanlığının bu hökumətə hərtərəfli yardım göstərəcəyi bildirilirdi. Balkanlarda və Qafqazdakı Böyük Britaniya qoşunlarının baş komandanı, general Corc Miln də İngiltərənin Azərbaycan hökumətini bu ölkənin ərazisində yeganə qanuni hakimiyyət kimi tanıdığını qeyd etdi. Göründüyü kimi, Mudros barışıqından sonra uğursuzluqla üzləşən Azərbaycan hökuməti Bakıya gəlmiş müttəfiq qoşunların komandanlığı ilə diplomatik münasibətlər qurmağı bacardı. Hətta ardıcıl diplomatik təşəbbüslərin və danışıqların nəticəsində müttəfiq qoşunların komandanlığı Azərbaycan hökumətini de-fakto tanımaq məcburiyyətində qaldı.

F. X. Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış yeni hökumətin qarşısında Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyətinə həlledici və əsaslı təsir göstərə biləcək Paris sülh konfransına hazırlıq və bu mötəbər tədbirdə iştirak edəcək nümayəndə heyətini təşkil etmək kimi mühüm vəzifə dayanırdı. Azərbaycan hökuməti 1918-ci ilin noyabrında general V. Tomsonla danışıqlar zamanı Azərbaycanın beynəlxalq sülh konfransında iştirak edəcəyinə təminat almışdı. Böyük Britaniya hökuməti Azərbaycanla bağlı bütün mübahisəli ərazi məsələlərinin sülh konfransının qərarları əsasında həll ediləcəyinə ümid bəsləyirdi. Azərbaycanın İstanbuldakı nümayəndəsi Ə.M.Topçubaşov sülh konfransında Zaqafqaziya respublikalarının vahid nümayəndəliklə iştirak etməsini nəzərdə tutaraq, dekabrın 16-da Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədrinə məktubunda qeyd edirdi ki, yaranmış tarixi şəraitdə Qafqaz xalqlarının dövlət müstəqilliyinin tanınmasının yeganə yolu azərbaycanlıların, gürcülərin və ermənilərin birgə addım atmalarından keçir: "Bu xalqların milli siyasi ideallarında hər hansı fərq olursa-olsun, indi onların hamısının müstəqilliyi sülh konfransında birgə işlərdən və birgə çıxışlardan asılıdır". Bu məqsədlə Zaqafqaziya konfederativ nümayəndəliyinin yaradılmasını nəzərdə tutan memorandum hazırlanmış, Fransa, İngiltərə, ABŞ, İtaliya, Yunanıstan və Yaponiyanın diplomatik nümayəndəliklərinə təqdim edilmişdir. Lakin hadisələrin sonrakı gedişi göstərdi ki, birgə nümayəndəlik yaratmaq ideyasının reallaşması mümkün olmadı.

Azərbaycan Milli Şurası dövlət müstəqilliyinin tanınması və qorunub saxlanılmasında beynəlxalq sülh konfransının mühüm rol oynayacağını nəzərə alır və noyabrın 28-də “Bütün Azərbaycan əhalisinə” müraciətində bu tədbirə böyük ümid bəslədiyini ifadə edirdi. Dekabrın 26-da təşkil olunan üçüncü hökumət kabinəsi parlamentin Ağsaqqallar Şurası ilə birlikdə beynəlxalq sülh konfransında iştirak edəcək nümayəndə heyətini seçdi. Nümayəndə heyətinin sədri Ə.M. Topçubaşov, onun müavini isə hökumət üzvü M.H. Hacinski təyin edildi. Parisə getmək üçün viza almaq məsələsində müxtəlif səbəblər və bəhanələrlə üzləşən Azərbaycan nümayəndə heyəti 3 ay İstanbulda gözlədikdən sonra Fransaya yola düşdü. Lakin ermənilərin təsiri altında olan bəzi Fransa siyasi dairələri Ə.M. Topçubaşovun Parisə getməsinə imkan yaratmadılar. Azərbaycan hökuməti yaranmış vəziyyətdən çıxış yolunu nümayəndə heyətinin rəhbərliyinə M.H. Hacinskini təyin etməkdə gördü.

Böyük çətinliklərə və süni maneələrə baxmayaraq, Azərbaycan hökumətinin Paris Sülh konfransında öz nümayəndələrinin iştirak etmələri üçün göstərdiyi səylər nəhayət ki, öz nəticəsini verdi. Azərbaycanın müstəqilliyi məsələsi ilk dəfə olaraq mayın 2-də ABŞ Prezidenti V. Vilsonun təşəbbüsü ilə ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və İtaliya hökumət başçılarının təmsil olduğu Dördlər Şurasının iclasında müzakirə edildi. Prezident V. Vilson Azərbaycan Respublikasından olan nümayəndələrin Versal sülh konfransına buraxılmasının məqsədəuyğun olduğunu qeyd etdi. O, Ə.M.Topçubaşovu Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı kimi qəbul etməyin tərəfdarı olduğunu bildirdi.

Azərbaycan nümayəndə heyəti Fransaya gəldiyi ilk gündən etibarən Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və hərbi vəziyyəti ilə bağlı məsələləri Avropa dövlətlərinin bu ölkədəki diplomatik nümayəndələrinin diqqətinə çatdırmaq üçün fəaliyyətə başladı. Mayın 23-də Azərbaycan nümayəndələri ilə ingilis nümayəndə heyətinin üzvü Luiz Mallet arasında görüş keçirildi. Mayın 28-də Ə.M.Topçubaşovun ABŞ nümayəndə heyətinin üzvü Q.Morqentau ilə görüşündə isə ABŞ-ın Azərbaycan hökumətinə maliyyə yardımını göstərməsinin mümkünlüyü məsələləri müzakirə olundu. Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvləri üçün ən mühüm hadisə onların mayın 28-də ABŞ Prezidenti V.Vilson tərəfindən qəbul edilməsi idi. Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri Ə.M.Topçubaşov Prezident V.Vilsona müraciət edərək Azərbaycanın Millətlər Cəmiyyətinə buraxılacağına və ABŞ tərəfindən Azərbaycana yardım göstəriləcəyinə ümid etdiyini bildirdi. O, çox vaxt Avropa və Amerika mətbuatında Azərbaycan haqqında qərəzli və saxtalaşdırılmış yazılar dərc edildiyini və bu konfransda V.Vilsona əsl həqiqətlər haqqında məlumat vermək üçün imkan yarandığını qeyd etdi.

Ə.M.Topçubaşov azərbaycanlıların, gürcülərin, ermənilərin və dağlıların konfederasiyasını yaratmağın mümkün olduğunu vurğulayaraq, Qafqaz Azərbaycan Respublikası nümayəndələrinin memorandumunu V.Vilsona təqdim etdi. Bu memorandumda Azərbaycanın istiqlaliyyətinin əldə etməsi tarixi, milli hökumətin gördüyü işlər, parlamentin yaradılması kimi məsələlər öz əksini tapırdı.

Azərbaycan nümayəndə heyəti V. Vilsonla görüşdə 6 bənddən ibarət tələblər irəli sürərək, ABŞ Prezidentindən onların yerinə yetirilməsinə köməklik göstərməsi xahiş olunurdu. Həmin tələblərdə Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması, Vilson prinsiplərinin Azərbaycan Respublikasına da aid edilməsi, Azərbaycan nümayəndələrinin sülh konfransına buraxılması, Azərbaycanın Millətlər Cəmiyyətinə qəbul edilməsi, ABŞ-ın hərbi departamentinin Azərbaycana hərbi yardım göstərməsi, ABŞ və Azərbaycan Respublikası arasında diplomatik münasibətlərin yaradılması məsələləri irəli sürülürdü. Azərbaycan nümayəndə heyəti bu tələblərin ABŞ tərəfindən qəbul ediləcəyi halda, Azərbaycanın çar Rusiyasına olan borclarını tədricən ödəyəcəyinə də təminat verirdi.

Təəssüf ki, Azərbaycan tərəfinin bu tələbləri V. Vilson tərəfindən qəbul edilmədi və o, Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınması məsələsini açıq saxlayaraq, ABŞ-ın dünyanı kiçik hissələrə bölmək niyyətində olmadığını bildirdi. V.Vilson Azərbaycanın Qafqaz Federasiyası yaratmaq niyyətini təqdir edərək, bu qurumun Millətlər Cəmiyyətinin təklifi ilə hər hansı bir dövlətin köməyinə arxalana biləcəyini və Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi məsələsinin hələlik həll edilməsinin qeyri-mümkünlüyünü qeyd etdi. V.Vilson Azərbaycan nümayəndələrinə irəli sürdükləri tələblərini sülh konfransının katibliyinə çatdırmağı xahiş etdi. 14 bölmədən ibarət olan və özündə mühüm tarixi, siyasi və diplomatik məsələləri əks etdirən “Qafqaz Azərbaycanı Respublikasının nümayəndəliyinin Paris sülh konfransına memorandumu” adlı sənəd mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Bu memorandumda Azərbaycan Respublikası hökumətinin nəzarətində olan mübahisəsiz ərazinin 94.137,38 kv.km olduğu göstərilirdi ki, bu isə bütün Qafqazın 247.376,15 kv.km olan ərazisinin 30 faizini təşkil edirdi. Sənədin 4-cü bölməsində Azərbaycan Respublikasının müttəfiq dövlətlərin mənəvi yardımına arxalandığı göstərilir və qeyd olunurdu ki, “biz Qafqazda artıq de-fakto mövcud olan dövlətlərin tanınması məsələsini qoyuruq. Onlardan biri də müstəqil Azərbaycan Respublikasıdır”.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvləri V. Vilsonla görüşlərində böyük ümidlərinin doğrulmamasına baxmayaraq, ABŞ Prezidenti ilə təmas qurmağın mühüm hadisə olduğunu qeyd edirdilər. Ə.M.Topçubaşov bildirirdi ki, “bizim nümayəndə

heyətinin Prezident Vilson tərəfindən qəbulunu çox böyük hadisə hesab etmək lazımdır, çünki başqa Antanta dövlətlərinin başçıları kimi, o da nümayəndə heyətlərini qəbul etmir”.

Parisdə olarkən Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzleşdiyi növbəti problem mayın 26-da Antanta ölkələri və Yaponiya dövlət başçılarının admiral A. Kolçaka nota ilə müraciət etmələri və Omsk hökumətini Ümumrusiya hökuməti kimi tanıdıqlarını bildirmələri oldu. Ə.M. Topçubaşov bu hadisəyə etiraz əlaməti olaraq, mayın 31-də Azərbaycan nümayəndə heyəti adından bəyanat verdi və bildirdi ki, admiral A. Kolçakın hökumətinin Ümumrusiya hökuməti kimi tanınması çar Rusiyasından ayrılaraq istiqlaliyyətini əldə etmiş xalqların, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarına ziddir və Azərbaycan Respublikasının ərazisi gələcək Rusiya dövlətinin tərkibinə daxil edilməməlidir. Azərbaycan nümayəndə heyəti bununla kifayətlənməyərək, iyunun 5-də sülh konfransının sədrinə və Antanta dövlətlərinin baş nazirlərinə etiraz notası göndərdi. Sənəddə Kolçak hökumətinin keçmiş çar Rusiyasının hüdudlarında tanınmasına etiraz edilərək, Azərbaycanın bu dövlətin ərazisindən birdəfəlik çıxdığı göstərilirdi. Notada qeyd olunurdu ki, “Rusiyada hansı hökumətin tanınmasından asılı olmayaraq, yalnız öz parlament və hökumətini tanıyan Azərbaycan Rusiyanın ərazisinə daxil edilməməlidir”.

Eyni zamanda, iyunun 17-də admiral Kolçakın hökumətinə etiraz əlaməti olaraq, Parisdə Azərbaycan, Estoniya, Gürcüstan, Latviya, Şimali Qafqaz, Belorusiya və Ukrayna nümayəndələri adından bəyannamə imzalandı. Bəyannamədə bildirilirdi ki, “sənədi imzalayan respublikalar Sülh Konfransının qarşısında böyük dövlətlərin tezliklə onların siyasi müstəqilliyini tanıması xahişi ilə çıxış edirlər”.

Admiral Kolçakla yanaşı, Denikin də son vaxtlardakı fəaliyyəti Qafqaz respublikalarının müstəqilliyi üçün ciddi problemlər yaradırdı. Bunu nəzərə alaraq, iyunun 23-də Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz Respublikalarının nümayəndələri sülh konfransına 7 maddədən ibarət olan etiraz notası təqdim etdilər. Notada Kolçakla yanaşı, Denikin də Qafqaz respublikalarının istiqlaliyyətinə qarşı təhlükə törədə biləcəyi vurğulanırdı. Sənəddə Qafqaz respublikalarına siyasi vahidlik kimi baxıldığı halda, Rusiya ilə bu ərazilərin gələcək siyasi quruluşu haqqında saziş bağlamağın mümkün olduğu bildirilirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər Kolçak və Denikinlə gizli əlaqələr yaratdıqlarına görə, yuxarıda göstərilən sənədləri imzalamaqdan boyun qaçırdılar.

Həmin dövrdə Azərbaycan hökumətinin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini Fransa, İtaliya və Böyük Britaniya kimi dövlətlərin mandatlığına Azərbaycanın münasibətini müəyyənləşdirmək təşkil edirdi. Millətlər Cəmiyyəti yaradıldıqdan sonra meydana gələn mandatlıq məsələsi Paris sülh konfransında da əsas müzakirə mövzularından biri idi. Bu məsələnin mahiyyətini dünyanın aparıcı dövlətlərinin Millətlər Cəmiyyətindən mandat aldığı ərazinin sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı üçün həmin qurum qarşısında məsuliyyət daşması təşkil edirdi.

Azərbaycan hökuməti özünün milli təhlükəsizliyini, hər şeydən əvvəl müstəqilliyini qoruyub saxlamaq üçün həmin dövrdə dünyada böyük nüfuzu olan dövlətlərdən biri ilə strateji tərəfdaşlıq münasibətləri qurmağı və ondan yardım almağı məqsəduyğun hesab edirdi. Sözsüz ki, bu məsələdə Azərbaycan Respublikasına Türkiyədən yaxın dövlət ola bilməzdi. Lakin Türkiyənin Birinci dünya müharibəsindəki məğlubiyyəti bu strateji tərəfdaşlığı çətinləşdirmişdi. Eyni zamanda, Millət Cəmiyyətinin mandatlıq sisteminin özü Almaniyaya və Türkiyənin məğlubiyyətindən sonra bu ölkələrin keçmiş müstəmləkələrini idarə etmək zərurətindən yaranmışdı.

Paris sülh konfransında ABŞ və Fransa nümayəndələrinin çıxışlarında onların Qafqazda gedən ictimai-siyasi proseslərlə yaxından maraqlandıqları, habelə bu bölgəyə xüsusi diqqət yetirdikləri özünü açıq şəkildə göstərirdi. İtaliya hökuməti də Qafqaza olan marağına görə, həmin dövlətlərdən geridə qalmırdı. Təbii ki, bu dövlətlərin Qafqaza olan maraqlarının əsasında geosiyasi və iqtisadi məqsədlər dayanırdı. İtaliya dövləti isə özünün iqtisadi maraqlarına görə xüsusi olaraq seçilirdi. ABŞ-ın Qafqaz mandatına marağı Böyük Britaniya, Fransa və İtaliyadan fərqli olaraq daha böyük idi və xüsusi cəhətləri ilə fərqlənirdi. Hələ may ayında Parisdə ABŞ nümayəndələri ilə danışıqlar apararı Azərbaycan tərəfi Amerikanın respublikanın müstəqilliyinə xələl gətirməyəcəyi və daxili işlərinə müdaxilə etməyəcəyi təqdirdə onun himayəçiliyini qəbul etməyə razı olduğunu bildirmişdi.

1919-cu ilin ortalarında yaranmış beynəlxalq vəziyyət, o cümlədən Kolçak və Denikin ordularının məğlub olması və Rusiyada bolşeviklərin güclənməsi Azərbaycan hökumətindən çevik xarici siyasət aparmağı tələb edirdi. Həmin vaxt Azərbaycan hökuməti ABŞ-la siyasi və iqtisadi əlaqələr yaratmaqda maraqlı olduğunu nümayiş etdirir, ölkənin müstəqilliyinin ABŞ tərəfindən tanınmasına səy göstərirdi. Bu məqsədlə, Ə.M.Topçubaşov sentyabrın 26-da Prezident V.Vilsona yazdığı məktubunda ABŞ-ın Azərbaycanın müstəqilliyini qoruyacağına və ölkəyə yardım göstərəcəyinə ümid etdiyini bildirirdi. Əslində, Azərbaycan hökumətinin ABŞ-la diplomatik əlaqələr qurmaqda

maraqlı olması, bir tərəfdən, bu dövlətin dünya siyasətinin müəyyənləşməsində aparıcı rol oynaması ilə bağlı olmuşdursa, digər tərəfdən ermənilərin ABŞ-da getdikcə fəallaşması ilə əlaqədar idi. ABŞ-da fəaliyyət göstərən “Müstəqil Ermənistanın Amerika Komitəsi” bu ölkənin siyasi dairələrində Azərbaycan haqqında böhtan və yalan yaymaqla məşğul idi və bu mənfur niyyətlər Azərbaycan xalqını gözdən salmağa yönəlmişdi. Azərbaycan hökuməti ermənilərin bu cür iyrenc məqsədlərini ifşa etmək və Azərbaycanla bağlı həqiqətləri Amerika ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmaq üçün bu ölkədə lazımi təbliğat aparmağı vacib hesab edirdi.

Həmin dövrdə Azərbaycan hökumətinin razılığına əsasən, Ə.M. Topçubaşov Nyu-York şəhərindən olan hüquq məsləhətçisi Valter Çandlerlə iki müqavilə imzaladı. Müqavilənin şərtlərinə görə, V.Çandler Azərbaycan nümayəndə heyətinin təbliğat məsələləri üzrə hüquq məsləhətçisi təyin edilirdi və o, göstərilən müddət ərzində Azərbaycan Respublikasının milli maraq və mənafeələrini müdafiə etmək missiyasını öz üzərinə götürürdü. Eyni zamanda, iqtisadçı Maks Rabinov da Azərbaycan nümayəndəliyində işə qəbul edildi və bu şəxs dünya qiymətlərinə uyğun olaraq, Azərbaycandan neft alınması və digər iqtisadi məsələlərlə məşğul idi. Göründüyü kimi, Azərbaycan hökumətinin xarici siyasətində təbliğati və iqtisadi məsələlərə xüsusi diqqət yetirilirdi.

Həmin vaxt Azərbaycanla Böyük Britaniya və Fransa kimi dövlətlər arasında iqtisadi və ticarət əlaqələrinin yaradılması istiqamətində mühüm addımlar atıldı. Xüsusilə, Fransa-Qafqaz Komitəsinin təşəbbüsü ilə oktyabrın 4-də keçirilən və Azərbaycan, Gürcüstan, Fransa işgüzar dairələrinin iştirak etdiyi Qafqaz konfransı mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Oktyabrın ortalarında Fransa Respublikasının Ticarət və Sənaye Nazirliyinin nümayəndəsi Bakıya səfər edərək, Azərbaycanın xarici işlər naziri M.Y. Cəfərovla danışıqlar apardı. Görüş zamanı Fransa tərəfinin nümayəndəsi öz ölkəsi ilə Azərbaycan arasında dostluq əlaqələrinin yaradılmasının vacib olduğunu bildirdi.

Həmin ərəfədə Azərbaycan hökuməti Böyük Britaniyanın “Kosmos” kompaniyası ilə müqavilə imzaladı. Müqaviləyə görə, bu kompaniya Azərbaycan neftinin Qara dəniz limanından daşınıb Avropaya satışını təşkil etməli idi. Azərbaycanla Fransanın teleqraf və telefon kompaniyası arasındakı qarşılıqlı razılaşmaya görə isə Parisdən Bakıya xeyli avadanlıq göndərilmişdi. Azərbaycan hökuməti xarici dövlətlərlə iqtisadi və ticarət əlaqələrini genişləndirməklə yanaşı, Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması üçün növbəti diplomatik söylərini davam etdirirdi.

Milli müstəqilliyinin tanınması xahişi ilə çıxış edən respublikalarla birgə, Azərbaycan hökuməti də oktyabrın 5-də Paris sülh konfransının sədri Jorj Klemansoya nota ilə müraciət etdi. Notada müstəqilliyini yenidən əldə etmiş respublikaların böyük dəstəyə ehtiyacı olduğu vurğulanır və onların milli istiqlaliyyətini tanımağın vacibliyi göstərilirdi. Sənəddə qeyd edilirdi ki, “bizim dövlətlərimizin məsələlərinin beynəlxalq həlli bundan sonra yubadılmamalıdır və rus məsələsindən asılı olmayaraq həll edilməlidir. Bunu sülhün, humanizmin və tərəqqinin mənafeyi tələb edir”. Bu notada göstərilmiş məsələlər və Azərbaycan, Gürcüstan nümayəndələrinin müraciəti nəzərə alınaraq, oktyabrın 29-da Fransa müstəmləkə liqasının xarici siyasət bölməsində Zaqafqaziya məsələsi müzakirə olundu.

1919-cu ilin dekabr ayında Fransadakı Azərbaycan nümayəndəliyi Azərbaycan Respublikasının Millətlər Cəmiyyətinə qəbul edilməsi barədə memorandum hazırlayıb bu qurumun katibliyinə təqdim etdi. Qeyd edək ki, analoji müraciəti Gürcüstan tərəfi də Millətlər Cəmiyyətinə göndərdi. Bu qurum tərəfindən hər iki respublikanın müraciətlərinə baxıldı və Çili nümayəndəsi Antonio Qunetsin sədrliyi ilə xüsusi komissiya yaradıldı. Araşdırmalardan sonra komissiya belə bir qərara gəldi ki, Zaqafqaziya Respublikaları de-yure tanınmadığı və öz aralarındakı ərazi məsələləri tam həllini tapmadığı üçün onların Millətlər Cəmiyyətinə qəbul edilməsi müvəqqəti olaraq dayandırılmalıdır. Təəssüf ki, Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması üçün diplomatik səylərin göstərildiyi bir vaxtda, bolşevik Rusiyasının getdikcə güclənməsi məsələləri daha da çətinləşdirirdi. RSFSR Xarici işlər naziri G.V. Çiçerinin Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərinə müraciət edərək, Denikin könlü ordusuna qarşı birgə mübarizə aparmaq üçün hərbi saziş bağlamağı təklif etməsi artıq Sovet Rusiyasının mövqelərinin gücləndiyini ifadə edirdi.

1920-ci ilin yanvarından aprelinədək Sovet Rusiyasının Azərbaycana qarşı ardıcıl təzyiqlər göstərməsi vəziyyətin mürəkkəbliyindən xəbər verirdi. Təbii ki, Azərbaycan hökuməti Rusiya tərəfinin notalarına öz münasibətini bildirirdi. Yanvarın 6-da N. Yusifbəylinin sədrliyi altında Azərbaycan Dövlət Müdafiə Komitəsinin iclasında Sovet Rusiyasının Azərbaycan və Gürcüstanla hərbi saziş bağlamaq təklifi müzakirə edildi. Müzakirələrin sonunda qəbul edilən qərarla Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət olaraq Sovet Rusiyası ilə qarşılıqlı münasibətlər yaratmaq üçün danışıqlar aparmağa hazır olduğu bildirildi.

Yanvarın 14-də xarici işlər naziri F.X.Xoyski G.Çiçerinə cavab notasında qeyd edirdi ki, “Azərbaycan Respublikası gələcəkdə bitərəf dövlət olmasına baxmayaraq, öz azadlığının və müstəqilliyinin hər cür xarici qəsdlərdən müdafiə edilməsində tamamilə

yekdildir. Buna görə də, Azərbaycan hökuməti Denikinlə, onun həmişə Azərbaycan xalqının müstəqilliyinə qəsd etdiyinə görə, qızğın mübarizə aparırdı və bunun müvəffəqiyyətli olması məqsədilə qonşu gürcü hökuməti ilə hərbi müdafiə ittifaqı bağladı. Azərbaycan hökuməti tərəfindən qəbul edilmiş yuxarıda qeyd edilən xarici siyasətin istiqaməti ona Azərbaycan və digər xalqlar arasında mehriban münasibətlərin qurulmasına göstəriş verir. Buna əsasən, Azərbaycan hökuməti danışıqlar yolu ilə hər iki dövlətini müstəqilliyi prinsiplərindən irəli gələn rus və Azərbaycan xalqları arasında mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmağa hazırdır”.

Antanta ölkələri Sovet Rusiyasının Zaqafqaziyada yarada biləcəyi təhlükənin coğrafi miqyasının genişlənəcəyini nəzərə alaraq, fəal xarici siyasət kursu müəyyən etmək qərarına gəldi. Bu məqsədlə, yanvarın 10-da Böyük Britaniyanın təşəbbüsü ilə Paris sülh konfransı Ali Şurasının sessiyasında Zaqafqaziya respublikaları ətrafında yaranmış vəziyyət geniş müzakirə olundu. Ali Şura hərbi ekspertlərin Zaqafqaziya respublikalarına hərbi yardım göstərilməsi barədə təkliflər verməsini vacib hesab etdi. Ali Şuranın iclasında İngiltərənin xarici işlər naziri lord Kerzon çıxış edərək, Lloyd Corcun Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqilliyini tanımaq məsələsini müzakirə etməyin tərəfdarı olduğunu bildirdi. İclasda çıxış edən Avropa dövlətlərinin xarici işlər nazirləri həqiqətən də Azərbaycan və Gürcüstan ətrafında təhlükəli vəziyyət yarandığını vurğuladılar. Lord Kerzon Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərinin Antanta dövlətlərinə yardım üçün müraciətlərini nəzərə alaraq, Azərbaycan və Gürcüstanı de-fakto tanımağın vacib olduğunu bildirdi. Yanvarın 11-də Ali Şuranın qəbul etdiyi qərarla bəyan edildi ki, “müttəfiq və birlik ölkələri Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərini birlikdə de-fakto səviyyəsində tanıyırlar”. Fevralın 7-də Yaponiya hökuməti də Ali Şuranın bu qərarını müdafiə etdiyi halda, ABŞ bu məsələni rəsmi surətdə dəstəkləmədiyini bildirdi. Həmin vaxt ABŞ hökumətinin mövqeyi bundan ibarət idi ki, Birləşmiş Ştatlar Böyük Britaniyanın və Fransanın Azərbaycana və Gürcüstana yardım göstərməsinə etiraz etmir, lakin onların müstəqilliyinin tanınmasını Rusiyanın parçalanması kimi dəyərləndirir.

Paris sülh konfransı Ali Şurasının yanvarın 19-da keçirilən iclasında Azərbaycan və Gürcüstana hərbi və maliyyə yardımının göstərilməsi məsələləri müzakirə edildi. İclasın sonunda Qafqaz məsələsinə dair 4 bənddən ibarət olan qərar qəbul edildi və orada müttəfiq hökumətlərin Zaqafqaziya respublikalarına ordu göndərmək imkanına malik olmadığı bildirildi. Lakin ərzaq və hərbi sursatla kömək göstərilməsi nəzərdə tutuldu.

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin Paris sülh konfransında tanınması Azərbaycan hökumətinin, xüsusilə Azərbaycan nümayəndə heyətinin uğurlu xarici siyasəti və diplomatik fəaliyyəti nəticəsində mümkün oldu. Bu tarixi hadisə Azərbaycanda böyük təmtəraqla qeyd edildi. Yanvarın 14-də Baş nazir N. Yusifbəylinin ölkə vətəndaşlarına müraciətində və həmin gün Azərbaycan parlamentinin iclasındakı çıxışlarda bildirildi ki, Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması böyük tarixi əhəmiyyət daşıyır. Parlamentin iclasına sədrlik edən Həsən bəy Ağayev qeyd edirdi ki, “bu bayram yalnız bizim bayramımız deyil, bütün türk xalqının bayramıdır. Sübut etmək lazım idi ki, biz müstəqil həyata layiqik. Avropa bizim dövlətimizdə olan nümayəndələri vasitəsilə bizim xalqın həyat qabiliyyətinə inandı və bizim müstəqilliyimizi tanıdı. Böyük qurbanlar bahasına biz buna nail olduq”.

Azərbaycan hökuməti dövlət müstəqilliyinin tanınmasından sonra Sovet Rusiyası tərəfindən üzləşdiyi təzyiqləri dəf etmək yönündə fəaliyyətini davam etdirdi. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi Hərbi Nazirliklə birlikdə Azərbaycan Respublikası ətrafında yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq, ölkənin müdafiəsinin təşkil edilməsi tədbirləri və milli ordunun ehtiyacları haqqında memorandum hazırlayaraq, onu müttəfiq dövlətlərin hərbi ekspertlər şurasına göndərdi. Memorandumda Azərbaycanın dövlət təhlükəsizliyini möhkəmləndirmək üçün ölkəyə hərbi, iqtisadi və siyasi yardım göstərilməsi xahiş edilirdi.

Həmin dövrdə Avropa dövlətlərinin Bakıda konsulluqları fəaliyyətə başladı, Azərbaycan hökuməti ilə ABŞ, Böyük Britaniya və İtaliya arasında iqtisadi əlaqələrin qurulması yönündə mühüm işlər görüldü. Azərbaycanla İran arasında diplomatik münasibətlər yaradıldı. Martın 20-də Azərbaycan Respublikası ilə İran arasında dostluq haqqında müqavilənin imzalanması Azərbaycanın xarici siyasətinin böyük uğurlarından biri idi. Müqavilənin birinci maddəsinə görə, İran hökuməti Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini de-yure tanıdığını bəyan etdi. Məhz hər iki dövlət arasındakı əlaqələrin möhkəmlənməsi sayəsində az bir müddət ərzində Tehrandə Azərbaycan səfirliyi fəaliyyətə başladı. Eyni zamanda, Təbriz, Rəşt, Məşhəd, Xoy və Əhərdə Azərbaycan konsulluqları yaradıldı. 1920-ci il aprelin 15-də Azərbaycan parlamentində Avropa dövlətlərinə və ABŞ-a diplomatik nümayəndəliklər göndərmək haqqında qanun layihəsi müzakirə edildi. Parlamentin aprelin 19-da keçirilən iclasında isə Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, ABŞ, İsveçrə, Polşa, Almaniya və Rusiyada diplomatik nümayəndəliklər təsis etmək haqqında qanun qəbul olundu.

Azərbaycan hökumətinin 1920-ci ilin aprel böhranına qədərki dövrdə xarici siyasət sahəsində qazandığı nailiyyətlər xalqımızın milli istiqlaliyyətinin tanınmasında mühüm rol oynamışdır. 1918-1920-ci illərdə xarici siyasət kursunun müəyyənləşməsində və mühüm diplomatik uğurların qazanılmasında Ə.M.Topçubaşov, F.X.Xoyski və M. Hacinski kimi şəxsiyyətlərin böyük əməyi vardır.

1918-20-ci illərdə aparılan xarici siyasət dünyada Azərbaycanın sivil, demokratik respublika kimi tanınmasında böyük rol oynamışdır.

5. 1922-1939-CU İLLƏRDƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR VƏ VERSAL-VAŞİNQTON SİSTEMİNİN BÖHRANI

Versal beynəlxalq münasibətlər sisteminin son səhifələri Vaşinqton konfransında (1922) yazıldı. Avropada və dünyada sülh bərpa olundu, beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən “Millətlər Liqası” adlı beynəlxalq qurum yaradıldı, onun Nizamnaməsi dünyanın 44 dövləti tərəfindən imzalandı. Sovet Rusiyasına və onun proletar inqilabını dünyaya yayması cəhdlərinə qarşı həyata keçirilən tədbirlər istisna olmaqla, dünyada əmin-amanlıq bərpa olundu. Lakin Versal sisteminin yaratdığı beynəlxalq münasibətlər sistemi, sülh və təhlükəsizlik rejimi elə ilk gündən bəzi ziddiyyətli məqamları ilə özünü bürüzə verməyə başladı.

Ziddiyyətlərin bir qrupu onunla bağlı idi ki, sülh müqaviləsinə imza atan dövlətlər razılaşıdırılmış şərtləri yerinə yetirməkdən imtina edirdilər. Bu həm məğlub olan və alçalmaq dərəcəsinə qədər təqib olunan Almaniya, Avstriya-Macaristan, həm qalib gələn Fransa, İngiltərə, İtaliya, ABŞ-a, həm də Versal prosesində haqqı tapdanan Türkiyə, Yaponiya, Rumıniya, Bolqarıstan və başqalarına aid idi. Vəziyyət elə bir həddə çatır ki, ABŞ və İngiltərə Fransanı sıxışdırmaq üçün Almaniyanı gizli dəstəkləyir və onu sülhün şərtlərini pozmağa təhrik edirdilər.

Fransa və onun tərəfdarları başqa qonşu dövlətlərlə separat danışıqlara başlayır. Fransa, İngiltərə və ABŞ-la dil tapa bilməyən, lakin müharibənin nəticələrindən narazı qalan dövlətlər – Macarıstan, Türkiyə, Rumıniya və başqaları Sovet Rusiyası ilə danışıqlara başlayır və öz problemlərini onun dəstəyi ilə həll etməyə can atır. Beləliklə, Versal sistemi içərisində yavaş-yavaş bloklaşma, qarşıdurma və separat razılaşmalar başlayır ki, bu da tezliklə sülh müqavilələrinin şərtlərinin kütləvi şəkildə pozulmasına şərait yaradırdı.

Versal sülhündə məğlub olmuş Almaniyanın taleyi, onun ərazi və sərhədlərinin, gələcək quru və dəniz qüvvələrinin miqdarının müəyyən edilməsi ilə bağlı böyük dövlətlər arasındakı ziddiyyətlər də bu sistemin səmərəli işləməsi və tələblərinə əməl edilməsinə öz mənfi təsirini göstərirdi. Almaniya bu fikir ayrılığından məharətlə istifadə edərək, müharibədə uduzduğu bəzi dövlətlərlə öz münasibətlərini əl altdan qaydaya saldı və onların köməyi ilə Versalın şərtlərinin yerinə yetirilməsindən boyun qaçırmağa başladı. Bu da müvafiq olaraq, 1922-ci ildən etibarən bu ölkənin yenidən dirçəlməsinə, öz hərbi və iqtisadi potensialını qoruyub saxlamasına imkan yaratdı.

Öz ticarət və iqtisadi maraqlarını təmin etməyə çalışan ABŞ, İngiltərə və Fransanın ayrı-ayrı iş adamları da daxil olmaqla bütün Avropa dövlətləri bu dövrdə tədricən Almaniya ilə ticarət, maliyyə və iqtisadi əlaqələr qurmağa başlayırlar. Bu da almanlara öz iqtisadi gücünü bərpa etməyə, hərbi gücünü qoruyub saxlamağa və daha da inkişaf etdirməyə şərait yaradır, hərbi dəniz və hava qüvvələrini tamamilə yenidən qurmaq, iqtisadiyyatını hərbi-sənaye istiqamətində modernləşdirməyə imkan verirdi. Bundan başqa, Almaniya bu illərdə Antanta bloku üzvlərinin özlərinə qarşı ədalətsiz münasibətindən narazı qalan Avstriya, Macarıstan, Türkiyə, İtaliya və Yaponiya ilə də münasibətlərini yenidən müttəfiqlik istiqamətində qurmağa başlayır.

Versal sülh sisteminin dünyada yaratdığı ən böyük ziddiyyət isə ideoloji və sinfi qarşıdurma idi. Versal-Vaşinqton danışıqlarının və müzakirələrinin əsas məsələlərindən biri sosializm quruculuğu yoluna düşmüş Rusiyanı və ona tərəfdar olanları dünyadan təcrid etmək və bolşevik inqilabını beşiyində boğmaq idi. Odur ki, 44 dövlətin qoşulduğu "Millətlər Liqası" öz qarşısında digər beynəlxalq məsələlərlə yanaşı bu problemi də daim diqqətdə saxlayırdı. Beləliklə, SSRİ tanınana və faşizm təhlükəsi qarşısında 1934-cü ildə "Millətlər Liqası"na qəbul edilənə qədərki dövrdə dünyada hökm sürən kapitalizm və sosializm qarşıdurmasının əsası məhz Versal sülhü tərəfindən qoyulmuşdu. Bu da iki antoqonist sistemi bir-birinə qarşı daim açıq və gizli müharibə aparmağa sövq edirdi. Bir tərəfdə SSRİ başda olmaqla sosializmin yürüşü, dünya inqilabı çağırışları artır, digər tərəfdə isə sosializmin, proletar inqilablarının qarşısını almaq üçün vahid anti-sosialist mübarizə cəbhəsi yaradılmışdır.

Versal-Vaşinqton sisteminin ziddiyyətlərindən biri də onun şərtlərinin ümumi xarakter daşması, konkret şəraitdə və konkret dövlətlərə tətbiqi mexanizmlərinin olmaması idi. Xüsusən onun kollektiv təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı müəyyən etdiyi prinsiplərin həyata keçirilməsinə nəzarət etməli olan "Millətlər Liqası"nın yarıtmaç fəaliyyəti bu sistemin işləməsinə imkan vermirdi. Liqa tərkibində olan dövlətlər kollektiv

və fərdi təhlükəsizliklərini təmin etmək üçün birgə deyil, ayrı-ayrılıqda, bəzən də bir neçə dövlətlə fərdi qaydada öz problemlərinin həllinə üstünlük verirdilər. Məsələn, Versalın heç beş ili tamam olmamış (1922-ci ildə) RSFSR və Almaniya danışıqlara başlayır və öz aralarında Versalın şərtlərinə zidd razılığa gələrək dövlətlərarası münasibətlərini bərpa edirlər. Bir il sonra Türkiyə, Bolqarıstan, Macarıstan, Rumıniya, Çin və başqa dövlətlər Rusiya Sovet Federasiyası ilə münasibətlərinə yenidən baxırlar. Yaxud 1921-22-ci illərdə ABŞ, İngiltərə, Fransa və Yaponiya Sakit okean adalarının bölüşdürülməsi və hüquqların qarşılıqlı qorunması haqqında saziş imzalayırlar. Bunun ardınca Çinin tanınması haqqında doqquz böyük dövlətin, Sakit okeanda hərbi balans haqqında beş dövlətin bağladığı sazişlər və s. imzalanır. Beləliklə, həm müharibəni udanlar və məğlub tərəf, həm də müharibədə iştirak etməyən, lakin Versalda milli maraqları pozulan dövlətlər bu sistemin prinsiplərini ayrı-ayrılıqda özlərinə tətbiq etmək üçün cəhdlər göstərirdilər.

1922-1939-cu illərdə dünyada cərəyan edən siyasi münasibətlərin və dövlətlərarası əlaqələrin geniş spektrinə toxunmadan bir neçə əsas tendensiyanı nəzərdən keçirmək zəruridir. Bu dövrün beynəlxalq münasibətlərini xarakterizə edən əsas tendensiyalardan biri anti-kommunist bloku ölkələrinin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Sovet Rusiyasının çətinlikləri dəf etməsi, keçmiş Rusiya imperiyası ərazilərində sosialist inqilabını həyata keçirməsi, proletariat diktaturası sərhədlərinin getdikcə genişlənməsi və SSRİ-nin yaranması idi. Sovet rejiminə qarşı mübarizədə bütün böyük dövlətlər – ABŞ, İngiltərə, Fransa, Yaponiya, İtaliya, Polşa və başqaları iştirak edirdilər. Onlar Rusiyanın və sosialist inqilabı qalib gəlmiş digər dövlətlərin içərisində anti-inqilabçı qüvvələri hərəkətə gətirmişdilər. Lakin bütün cəhdlərə baxmayaraq, sosializm nəinki yaşadı, əksinə, 1939-cu ilə qədər öz sərhədlərini Ukrayna, Belorusiya, Gürcüstan, Azərbaycan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Monqolustan və başqalarının hesabına genişləndirdi, beynəlxalq təcriddən çıxdı və o zaman üçün dünyanı təhlükə ilə üz-üzə qoyan faşist Almaniyasına qarşı mübarizə mərkəzlərindən birinə çevrildi.

Bundan başqa, SSRİ-nin yaşaması, sosialist hərəkatının yavaş-yavaş bir ölkə çərçivəsini aşması və bütün dünyaya yayılması beynəlxalq aləmi məcbur etdi ki, Versalın şərtlərinə yenidən baxsın, sovet rejimli ölkələri tanıсын, onlarla dinc yanaşı yaşamağın yollarını, şərtlərini və prinsiplərini arasın. Odur ki, 1934-cü ildə SSRİ bir dövlət kimi tam tanınır və “Millətlər Liqası”na qəbul edilir.

1922-1939-cu illərin dünya siyasətini və beynəlxalq münasibətlərini müəyyən edən tendensiyalardan biri də Versal-Vaşinqton sisteminin bütün səylərinə baxmayaraq, Almaniyanın Avropada yenidən güclənməsi, beynəlxalq normalara və Versalın tələblərinə tabe olmaması və dünyanın yenidən bölüşdürülməsi uğrunda mübarizəyə başlaması idi. Birinci dünya müharibəsində məğlub olmasından heç on il keçməmiş Almaniya yenidən Avropada güclənməyə və Versal-Vaşinqton sisteminin yaratdığı kollektiv təhlükəsizlik sisteminə meydan oxumağa başlayır. Beləliklə, Almaniyanın hegemonluq iddiası ilə Avropada təhlükəsizlik cəhdləri arasında getdikcə güclənən qarşıdurma o dövrün beynəlxalq münasibətlərinin bütün sahələrinə öz təsirini göstərməyə başlayır. Bu münasibətlər həm də Avropanın aparıcı dövlətlərinin Versaldan sonra yaranmış sülhü və qarşılıqlı əlaqələri gücləndirməsi, Avropada sivil birgəyaşayış normalarının bərqərar olmasına çalışmaları ilə xarakterizə olunur. Bu məqsədlə hətta bugünkü Avropa Birliyi formasında 20-30-cu illərdə “Pan-Avropa İttifaqı”, “Avropa Birləşmiş Ştatları” adlı ümumi iqtisadi, siyasi, gömrük və sərhəd sistemi olan birlik yaratmağa da cəhd göstərilir. Fransa, İngiltərə, Almaniya, Avstriya, Belçika və digər Qərbi Avropa dövlətlərinin birlik üzvləri olmasını nəzərdə tutan bu ideya ətrafında fransız, ingilis və Avstriya diplomatlarının çalışmaları 1933-cü ilə qədər, Almaniya sol millətçilərin hakimiyyətə gəlməsi və “Pan-Avropa İttifaqına” tam etirazlarına qədər davam etmişdir. Digər tərəfdən, Almaniyanın dünyanı yenidən bölüşdürmək uğrunda başladığı mübarizə Avropa sərhədlərini aşaraq başqa qitələrə də keçmiş və İkinci dünya müharibəsinə ciddi hazırlıq başlanmışdır. Qısa vaxt ərzində Almaniya, İtaliya və Avstriyada faşist rejimi qurulur, İspaniya və Fransada hakimiyyət dəyişikliyinə cəhd göstərilir. 1931-ci ildə Yaponiya Versal sülhünü pozaraq Çinə hücum edir, Mancjuriyanı tutur və 1933-cü ildə “Millətlər Liqası”ndan çıxır. Bunun ardınca 1933-35-ci illərdə Hitler Almaniyanı “Millətlər Liqa”sından çıxarır və İtaliyanın İspaniyaya müdaxiləsini dəstəkləyir. 1936-37-ci illərdə Almaniya, Yaponiya və İtaliya birgə Pakt imzalayır və o zaman İspaniyada faşist rejiminin yaranmasına mane olmaq istəyən “Komintern” qüvvələrinə qarşı birgə hərəkətə başlayır. Elə həmin il Hitler alman qoşunlarını Reyn vilayətinə və Avstriyaya yeridir və onları zəbt edir. Artıq Qərbi Avropada nə Fransa, nə İngiltərə, nə də ABŞ və Versal sülhünə qoşulmuş 44 dövlət əsas hadisələrə, Almaniya və onun müttəfiqlərinin hərəkətlərinə, Versal-Vaşinqton sisteminin prinsip və şərtlərinə nəzarət etmək iqtidarında deyildi. Bunun ardınca Almaniya və İtaliya Şərqi Avropaya da müdaxilə edir. Rusiya ilə 1939-cu ildə hücum etməmək haqqında gizli saziş imzalayan Almaniya şərq cəbhəsini müəyyən qədər təhlükəsizləşdirərək, Fransa və İngiltərənin

təsiri altında olan əraziləri zəbt etməyə başlayır. 1939-cu ildə alman-italyan hərbi birləşmələri İspaniyada İngiltərə, Fransa və SSRİ qüvvələrini məğlub edərək general Franko rejimini yaradırlar. Həmin il sentyabrın 1-də Almaniya Polşaya hücum edir və bununla da ikinci dünya müharibəsi başlanır.

Beləliklə, Birinci dünya müharibəsinin başa çatmasından iyirmi il sonra bəşəriyyət öz tarixinin ən qanlı və fəlakətli müharibəsinə cəlb olunur. Beynəlxalq münasibətlərin Versal-Vaşinqton sistemi adlanan dövrü başa çatır. Bu müharibənin başlanması ilə kollektiv təhlükəsizlik sistemi, “Millətlər Liqası” və onun beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində əldə olunmuş razılaşmalar və müqavilələr artıq qüvvədən düşür və diplomatik vasitələrlə qorunması mümkün olmadığı üçün dayandırılır.

1922-39-cu illərin beynəlxalq münasibətlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri yenə də dövlətlərarası əlaqələrdə, kollektiv təhlükəsizlik və ümumi sülhə yanaşmalarda səmimiyyətin olmaması, hər bir dövlətin əsasən öz maraqları çərçivəsində hərəkət etməsi və gizli diplomatik gedişlər idi. Əlbəttə, dünyanın 44 dövləti, xüsusən ABŞ, İngiltərə, Fransa, SSRİ və Yaponiya kimi böyük dövlətlər bir-biri və Almaniya ilə münasibətdə səmimi və prinsipial olsaydılar, İkinci dünya müharibəsinin qarşısını almaq olardı. Bu dövlətlərin hər biri ayrı-ayrılıqda Almaniya və onun millətçi rəhbəri Hitlerlə öz maraqları çərçivəsində sövdələşir, onu öz rəqiblərinin əleyhinə istifadə etməyə çalışırdılar. Hələ Versal sülh müqavilələri hazırlanarkən Almaniya Antanta bloku üzvləri arasındakı ziddiyyətləri hiss edərək, bəzi manevrlər etməyə başlayır. Onların bəzi şərtlərini qəbul edir, lakin yerinə yetirilməsini yubadaraq, digər ölkələrlə gizli əlaqəyə girir və özünə dəstək qazanırdı. Bundan başqa, Almaniya Antantanın Sovet Rusiyasına qarşı mübarizəsindən yararlanaraq, hər iki tərəflə gizli danışıqlar aparır və öz imkanlarını təklif edirdi. Əslində ABŞ, İngiltərə və Fransa Almaniyanı Rusiyaya qarşı, Rusiya isə öz ağır vəziyyətini bir qədər yüngülləşdirmək üçün müharibədə uduzmuş Almaniyanı Antanta əleyhinə istifadə etməyə çalışırdı. Almaniyanın özü isə hər iki tərəflə bəzi razılaşmalara girərək, onları öz maraqları çərçivəsində istifadə edirdi. Almaniya ilə münasibətlərdə daha fəal taktiki addımlar atan, Versalın şərtlərini pozmaqda ona yardım edən ölkə ABŞ idi. Bu ölkəni öz rəqibi olan Fransa və İngiltərəyə qarşı istifadə etməkdə ABŞ-ın öz planları var idi.

30-cu illərdə Almaniya dövlətlərarası ziddiyyətlərdən məharətlə bəhrələnərək demək olar ki, Versal sisteminin tələblərini yerinə yetirməkdən tam imtina edir. O, öz ətrafında ayrı-ayrı ölkələrlə blok yaradaraq, keçmiş rəqiblərinə qarşı açıq-aşkar çıxış etməyə başlayır. Sonrakı illərdə Yaponiya ilə birlikdə “Millətlər Liqa”sını tərk edir və

faktiki olaraq, Avropada hegemonluq uğrunda mübarizəyə başlayır. Reyni tutur, İspaniyaya müdaxilə edir, Versalın hərbi şərtlərini pozaraq, öz hərbi kontingentinin sayını artırır. Ölkələr susur və həm də nəinki susur, hətta, Almaniyanı öz rəqiblərinin əleyhinə yönəltmək üçün onunla gizli danışıqlara başlayırlar. Onların Almaniyanın bu hərəkətlərinə göz yumması və gizli danışıqlara başlaması Hitleri bir qədər də ruhlandırır və alman qoşunlarını Avstriyaya daxil olmağa şirnikləndirir. Bunun ardınca Hitler Fransa və İngiltərəni ya müharibə, ya da Çexoslovakiyanın almanlar yaşayan Sudet əyalətinin Almaniyaya birləşdirilməsi dilemması qarşısında qoyaraq, Münhen (1938) sövdələşməsinə imza atmağa məcbur edir. O zaman SSRİ Çexoslovakiyanın parçalanmasına mane olmaq istəsə də, ABŞ bu sövdələşməyə etiraz etmir və beləliklə, alman qoşunları Çexoslovakiyanın yarısını işğal edir. Münhenin ardınca Almaniyaya qarşı mübarizə apara biləcək dörd əsas dövlətdən (İngiltərə, Fransa, ABŞ və SSRİ) biri olan İngiltərə 1938-ci il sentyabrın 30-da Hitlerlə dostluq və hücum etməmək haqqında saziş bağlayır. Bununla, İngiltərə öz maraqlarını qorumaq və təhlükəli Almaniyanı rəqiblərinə qarşı yönəltmək məqsədi güdsə də, Almaniyanın Avropada işğal planlarına yaşıl işıq yandırır. İngilislərin bu hərəkəti Fransanı da 1938-ci il dekabrın 6-da Almaniya ilə eyni məzmunlu saziş bağlamağa və təhlükəni özündən uzaqlaşdırmağa sövq edir. Bu Hitlerin əl-qolunu bir az da açır.

Fransa və İngiltərə hesab edirdi ki, bu separat sazişlərlə onlar Hitlerin Şərqi hücumuna və Almaniya ilə Rusiya arasında müharibənin başlanmasına şərait yaradacaqlar. Bu müharibədən hər iki ölkə öz xeyrinə yararlana biləcəyinə ümid edirdi. Guya bu müharibədə rəqiblər (Almaniya və Rusiya) zəifləyər və bundan məharətlə bəhrələnmək olarmış. İngiltərə və Fransanın Almaniyanı Şərqi doğru (SSRİ-yə) yönəltmək niyyətlərindən Hitler məharətlə istifadə etdi. O gizli şəkildə SSRİ ilə danışıqlara başlayır və 1939-cu il avqustun 23-də “Ribbentrop-Molotov” paktı deyilən gizli saziş bağlayaraq, Qara dənizdən tutmuş Baltik dənizinə qədər olan ərazilərin 1914-cü il sərhədləri (Rus imperiyasının sərhədləri) çərçivəsində bölünməsi və 10 il müddətinə hücum etməmək haqqında razılığa gəlir. Beləliklə, İngiltərə, Fransa və ABŞ-ın Almaniyanı SSRİ-yə yönəltmək cəhdləri boşa çıxır.

1939-cu il sentyabrın 1-də Almaniya Polşaya, SSRİ isə Qərbi Ukrayna və Qərbi Belorusiyaya, daha sonra isə Finlandiyaya və Baltikyanı ölkələrə hücum edir. ABŞ, İngiltərə və Fransa dərhal SSRİ-nin bu hərəkətinə reaksiya verir və onu “Millətlər Liqası”ndan çıxarır, Almaniyaya isə müharibə elan edirlər. Beləliklə, beynəlxalq münasibətlərin Versal-Vaşinqton sistemine son qoyulur.

İkinci dünya müharibəsi başlayar-başlamaz Almaniyanın müttəfiqi hesab olunan Yaponiya Çinin böyük hissəsini işğal edir və SSRİ-yə qarşı Uzaq Şərqdə müharibəyə başlayır. Beləliklə, 1922-1939-cu illərdə beynəlxalq münasibətlər sistemində aparıcı dövlətlərin qeyri-səmimi siyasəti və öz maraqlarına görə kollektiv təhlükəsizlik tələblərinə, Versal-Vaşinqton sistemi çərçivəsində razılaşıdırılmış beynəlxalq hüquq normalarına və sivil birgəyaşayış qaydalarına ikili standartlarla yanaşması Avropada və dünyada yeni qanlı və fəlakətli qarşıdurmaya şərait yaratdı. 1939-cu ildə bir vaxtlar “Millətlər Liqası” tərkibində birgə fəaliyyət göstərən 44 dövlət yenidən müharibəyə cəlb olundu və onların yaratdığı beynəlxalq münasibətlər sistemi öz yerini İkinci dünya müharibəsinə verdi. “Millətlər Liqası” formal olaraq 1946-cı ilə qədər mövcud olsa da, faktiki olaraq 1939-cu ildə öz fəaliyyətinə son qoydu.

6. İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNİN NƏTİCƏLƏRİ VƏ DÜNYADA ÜÇQÜTBLÜ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNİN YARANMASI (1945-1950-Cİ İLLƏRİN ORTALARI)

İkinci dünya müharibəsinin başlanmasından keçən 20 ay ərzində alman qoşunları bütün Şimal-Qərbi Avropanın kiçik dövlətlərini işğal edərək Balkanları, Polşanı, Çexoslovakiyanı, Belçikanı, Hollandiyanı, Danimarkanı, Norveçini, Bolqarıstanı, Albaniyanı, Yuqoslaviyanı ələ keçirmiş, Macarıstan, Rumıniya və Finlandiyanı təsir dairəsi altına almış, Fransanı təslim olmağa məcbur etmişdir. Bütün bu ölkələrin iqtisadi, ərazi, insan və s. resursları alman hərbi maşınının əlinə keçmişdi. 1941-ci ildə artıq SSRİ və İngiltərə də almanların hücumlarını gözləyirdilər. ABŞ-ı alman təhlükəsindən okeanlar və bir qədər uzaqda olması sığortalasa da, o, hər halda Hitlerin qısa müddətdə qazandığı müvəffəqiyyətdən ciddi təşviş keçirməkdə idi. 1941-ci ilin iyun ayında alman qoşunlarının SSRİ-yə hücumu ingilis-amerikan siyasi dairələrinə bir qədər azad nəfəs almağa imkan versə də, ümumilikdə onların rahat olması üçün heç bir əsas yox idi.

Bütün tərəqqipərvər bəşəriyyət, dünyanın hitlerizm təhlükəsi ilə üz-üzə gələn xalqları birləşərək, XX əsrin bu bəlasından xilas olmaq üçün ayağa qalxmışdı. Faşizmə qarşı mübarizə əzmi tezliklə bütün sinfi və ideoloji sədləri aşaraq anti-faşist koalisiyasının yaranmasına və alman-italyan-yapon işğalına qarşı birgə mübarizənin təşkil olunmasına gətirdi. 1941-42-ci illərdə Hitler və onun müttəfiqləri əleyhinə SSRİ, İngiltərə və ABŞ-ın yaratdığı hərbi-siyasi ittifaqa müharibənin gedişində 50-yə yaxın kiçik və böyük dövlət qoşuldu.

Müharibənin gedişində əsas məqsəd Avropanı və dünyanı alman işğalçılarından və onların müttəfiqlərindən azad etmək olsa da, müharibədən sonrakı dövlətlərarası əlaqələr və münasibətlər, sivil birgəyaşayış normalarının yenidən bərpa olunması və kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaradılması məsələləri beynəlxalq ictimaiyyətin əsas müzakirə mövzusu oldu. Əlbəttə, hər şey Almaniyaya qarşı mübarizənin önündə gedən SSRİ, İngiltərə və ABŞ-ın mövqeyindən, onlar arasındakı münasibətlərdən asılı idi. Dünyanın və beynəlxalq münasibətlərin müharibədən sonrakı taleyi ilə bağlı üç böyük dövlətin ilk məsləhətləşməsi 1943-cü ilin oktyabrında xarici işlər nazirlərinin Moskva konfransında aparılmış, həmin il 28 noyabr – 1 dekabrda isə dövlət başçılarının Tehran konfransında geniş müzakirə olundu. Bu konfranslarda müharibədən sonrakı Avropanın taleyi və dövlətlərarası münasibətlərin bütün aspektləri ətrafında geniş fikir mübadiləsi aparıldı.

Konfranslarda ABŞ və İngiltərə tərəfi Almaniyanın məğlubiyyətindən sonra Versal-Vaşinqton sistemə qayıtması, dövlətlərin müharibədən əvvəlki sərhəd və ərazilərinin bərpası, onlar üzərində iri dövlətlərin kollektiv nəzarətinin yaradılması, dövlətlərarası əlaqələrin yeni prinsiplərinin qəbulu və SSRİ isə Avropada xalqlara öz müstəqil dövlətlərinin bərpası üçün lazımi şəraitin yaradılması, lakin dövlət quruluşlarının, idarəçilik prinsiplərinin müəyyənlişməsində, özlərinə rəhbər və lider seçməkdə müstəqillik verilməsi təklifini irəli sürür. Bütün bu məsələlərlə bağlı məsləhətləşmək və fəaliyyətlərini əlaqələndirmək məqsədilə hər üç dövlət birgə məsləhət komissiyasının yaradılmasına razılaşıır. Komissiyaya tapşırıq verilir ki, Almaniya ilə bağlanacaq müqavilələr, Avstriyanın müharibədən sonrakı statusu, Avropada sonrakı vəziyyət və s. məsələləri işləyib hazırlasın və növbəti görüşün gündəliyinə çıxarsın.

1942-44-cü illərdə hər üç dövlət Avropada və dünyada gələcək dövlətlərarası əlaqələr və beynəlxalq münasibətlərlə bağlı öz mənafələrinə, xüsusən ideoloji maraqlara cavab verən mövqe nümayiş etdirirdi. Müharibənin əsas mərkəzində dayanan SSRİ çalışırdı ki, alman faşizminin işğalından azad etdiyi ölkələrdə proletar diktaturası, sosialist yönlü hakimiyyət formalaşdırsın və onları SSRİ-nin təsiri altına salsın. Əslində bu müharibə SSRİ-yə dünya inqilabı ideyasını reallaşdırmaq, sosializmi yaymaq və özünü təcridolmadan xilas etmək üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Odur ki, Stalin Sovet qoşunlarının ayaq basdığı ölkələrdə dərhal məqbul hakimiyyətlərin yaradılması və onların SSRİ ilə dostluq və müttəfiqlik müqavilələrinə cəlb olunması işini intensiv şəkildə həyata keçirirdi. Belə tədbirlərin görülməsi və müqavilələrin

imzalanması ilə bağlı qısa müddətdə Polşa, Yuqoslaviya, Çexoslovakiya, Rumıniya, Bolqarıstan, Macarıstan, Finlandiya ilə münasibətlərdə konkret addımlar atıldı. Əlbəttə, SSRİ-nin bu niyyətləri və planları İngiltərə və ABŞ-ın diqqətindən kənar qala bilməzdi. Bu dövlətlər bütün vasitələrlə çalışırdılar ki, həm müharibənin əsas ağırlığı mümkün qədər SSRİ-nin üzərinə düşsün, bu dövlət getdikcə zəifləsin, həm də onun Qərbi Avropa və digər ərazilərə daxil olmasının, müharibədən sonrakı Avropanın işlərinə müdaxiləsinin qarşısı alınsın. Əlbəttə, sovet qoşunları tərəfindən bir-birinin ardınca işğalçılardan azad edilən Şərqi Avropa dövlətlərində onların gələcək dövlət quruluşu və taleyində SSRİ-nin təsirini və rolunu azaltmaq çox çətin idi. Odur ki, ABŞ və İngiltərə Avropanı və dünyanı daha çox iqtisadi və maliyyə vasitələrilə SSRİ-nin təsirindən, sosialist yönümlü gələcəyindən qurtarmağa çalışırdı. Elə müharibənin gedişində ideoloji baxımdan bir-birindən fərqlənən bu iki düşərgə - SSRİ və ABŞ-İngiltərə cütlüyü arasında münasibətlər çox ehtiyatlı və qarşılıqlı etimadsızlıq mühitinə doğru istiqamət aldı.

Məhz SSRİ-nin artan nüfuzuna zərbə vurmaq, dünyada öz iqtisadi və siyasi təsirini artırmaq məqsədilə müharibənin gedişində, 1944-cü ildə ABŞ hökuməti maliyyə naziri Q. Morqentaunun rəhbərliyi ilə 44 ölkənin nümayəndələrini Amerikaya yığaraq Beynəlxalq Valyuta Fondunu yaradır. Əlbəttə, Fondun aparıcı rol ABŞ-a məxsus idi və məhz bu ölkə öz zəngin maliyyə imkanları ilə dünya dövlətləri üçün həddən artıq cəlbedici idi. Həmin konfransda ABŞ-ın hegemon mövqə tutduğu daha bir beynəlxalq qurum – Beynəlxalq İnkişaf və Yenidənqurma Bankı yaradılır. Hər iki qurum tədricən üzv ölkələrin çətin maliyyə-iqtisadi vəziyyətindən istifadə edərək onların büdcə, inflyasiya, pul və iqtisadi siyasətinə müdaxilə etməyə və bu sahəni ABŞ-ın müvafiq köməyi ilə nizamlamağa başlayır. İstehsal, hərbi, ticarət və maliyyə sahəsində o dövrün ən nəhəng dövləti hesab olunan ABŞ müharibənin gedişində və xüsusən müharibədən sonra Avropanın bərpasında üstünlüyü tamamilə öz əlinə alır. Fransa və İngiltərəyə, müharibədən sonra isə digər Avropa dövlətlərinə külli miqdarda borc pul verir və onları iqtisadi cəhətdən özündən asılı vəziyyətə salmağa çalışır.

Müharibənin sonu yaxınlaşdıqca dünyada gələcək rolların və təsir dairələrinin bölünməsi uğrunda SSRİ-ABŞ mübarizəsi güclənirdi. Hər iki dövlət daha çox ölkəni öz tərəfinə çəkməklə, orada istədiyi hakimiyyəti formalaşdırmaq və onların gələcək siyasətlərinə təsir göstərmək üçün bütün mümkün vasitələri səfərbər etmişdi. SSRİ Şərqi Avropanı demək olar ki, tam öz təsiri altına almış, bu ərazidə baş verən milli-azadlıq hərəkatlarına, qurulmuş yeni rejimlərə nəzarət edirdi. ABŞ isə Qərbi Avropanı

öz təsiri altında saxlayaraq, SSRİ-ni bu ərazilərə buraxmamaq üçün tədbirlər görürdü. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, İkinci dünya müharibəsinin başa çatması və gələcək dünyanın taleyini müəyyən etmək zərurəti ABŞ, SSRİ və İngiltərənin dövlət rəhbərlərini 1945-ci ilin fevralında Kırmda (SSRİ), avqust ayında isə Potsdamda (Almaniya) bir araya gəlməyə məcbur etdi.

İkinci dünya müharibəsinin başa çatması artıq təkcə Avropa və Amerika qitəsində deyil, bütün dünyada yeni təhlükəsizlik və sivil beynəlxalq münasibətlər sisteminin yaradılmasını zəruri edirdi. Çünki insanlığa indiyə qədər bəlli olan bütün müharibələrdən daha qanlı və dağıdıcı xarakter daşımış bu müharibədə həm bəşəriyyətə həddən artıq maddi ziyan dəymiş, on milyonlarla insan ölmüş, həm də müharibənin gedişində yaranmış kütləvi qırğın silahı dünyanın düşünən insanlarını gələcək təhlükələrin qarşısını almaq üçün ciddi hərəkətə gətirmişdir.

Beləliklə, 1945-ci ildə - hələ Yaponiya ilə müharibə başa çatmamış müharibədən sonrakı dünya və dövlətlərarası münasibətlər sisteminin yeni düzəninin yaradılması ilə bağlı SSRİ, İngiltərə və ABŞ arasında müzakirələr başlandı. Müharibədən qalib çıxmış SSRİ, ABŞ və İngiltərə kimi dövlətlər bu prosesdə nəticələri müzakirə etmək, Almaniya və onun müttəfiqlərini cəzalandırmaq və öz maraqlarını təmin etməklə yanaşı, həmçinin dünyanın, dövlətlərarası münasibətlərin sonrakı taleyini həll edən yeni beynəlxalq münasibətlər sisteminin əsasını qoyurdular.

Yeni beynəlxalq münasibətlər sistemi Vestfal və Versal-Vaşinqton modelinin bəzi prinsiplərini əsasən qoruyub saxlasa da, dünya siyasətinə ikiqütblü (SSRİ və ABŞ-ın digər dövlətlərdən hərbi-siyasi üstünlüyünə əsaslanan və dünyada onların fəvqəldövlət hüququnu təsdiq edən) sistem gətirdi. Bu sistemin yaranması İkinci dünya müharibəsinə cəlb olunmuş dövlətləri də tədricən iki düşərgə ətrafında bölünməyə sövq etdi. Bir qrup dövlət artıq müharibənin gedişində sosialist inkişaf yolunu seçərək SSRİ ətrafında, digər qrup isə SSRİ və sosialist inqilabı qorxusu qarşısında ABŞ ətrafında birləşməyə başladı. Hər iki düşərgənin favoritləri – SSRİ və ABŞ İkinci dünya müharibəsinin hələ gedişi zamanı dünyanın gələcək siyasi xəritəsinin müəyyənləşdirilməsi, özünün və müttəfiqlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, hərbi-siyasi blokların yaradılması və onun coğrafiyasının genişləndirilməsi qayğısına qalmışdılar. Odur ki, bloklaşmanı rəsmiləşdirmək, gələcək qarşıdurmanın və soyuq müharibənin konturlarını, ideoloji, hərbi-siyasi mübarizənin əhatə dairəsini və istiqamətlərini bəyan etmək o qədər də özünü gözletmədi.

Bu mərhələnin əsas xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, hər iki hegemon dövlət həm Avropaya hakim olmaq, həm də öz fəaliyyətini Avropadan kənara çıxarmaq, Asiya, Afrika, Amerika qitələrində özlərinə tərəfdar tapmağa can atırdı. Düşərgələşmə müharibənin gedişində başlasa da, onun tam strukturlaşması, təşkilatlanması on ilə qədər vaxt apardı.

İkinci dünya müharibəsinin nəticələri bütövlükdə xalqları, ictimaiyyəti, dünyanın düşüncə adamlarını və siyasi mərkəzlərini bütün ziddiyyətləri bir kənara qoyub silahlanmanın getdikcə geniş vüsət aldığı, kütləvi qırğın silahları istehsalının artdığı bir vaxtda, insanlığın gələcəyi ilə bağlı düşünməyə sövq etdi. Baxmayaraq ki, müharibənin son ilində müharibəyə cəlb olunmuş dövlətlərin siyasəti bu prosesi çox mürrəkəb və ziddiyyətli məcraya yönəldirdi, lakin kollektiv təhlükəsizlik, beynəlxalq sülhün qorunması, dövlətlər arasında yaranan mübahisəli məsələlərin danışıqlar yolu ilə həll edilməsinin zərurəti, beynəlxalq hüquq normalarına hamılıqla əməl olunmasının vacibliyi müharibənin dəhşətlərini yaşamış insanların düşüncəsinə hakim kəsilmişdi. Nə SSRİ, nə də ki, ABŞ bir-birinə qarşı ideoloji mübarizə aparsa da, dünyaya hakim kəsilmiş bu ictimai rəyə qarşı açıq çıxış etməyə, insanların təhlükəsizlik və sülh çağırışlarına biganəlik göstərməyə cəsarət etmirdilər. Odur ki, kollektiv təhlükəsizlik və hamının əməl edəcəyi beynəlxalq hüquq sisteminin yaradılması özünü çox da gözəltmədi.

Müharibənin sona çatmasına bir neçə gün qalmış dünyanın 50 ölkəsini təmsil edən xarici işlər nazirləri ABŞ-ın San-Fransisko şəhərinə toplaşaraq müharibədən sonra dövlət və xalqların kollektiv təhlükəsizlik məsələlərinin, dövlətlərarası ziddiyyətlərin və əməkdaşlığın, müharibədən sonrakı sərhədlərin, sosial-iqtisadi problemlərin kompleks müzakirəsinə başladılar. 1945-ci il iyun ayının 26-da çox gərgin müzakirə və diskussiyalardan sonra konfrans iştirakçıları Birləşmiş Millətlər Təşkilatı adlanan beynəlxalq qurumun yaranmasını bəyan etdilər və onun Nizamnaməsini imzaladılar.

BMT-nin Nizamnaməsinin imzalanması beynəlxalq münasibətlər sisteminin yaranması və inkişafı tarixində yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. Beynəlxalq münasibətlər tarixində ilk dəfə məhz BMT Nizamnaməsində xalqların bərabərliyi, öz müqəddəratını təyin etməsi, dövlətlərin daxili işinə müdaxilənin yolverilməzliyi, münaqişəli məsələlərin dinc yolla həlli və s. prinsiplər öz əksini tapmışdır. Nizamnamədə BMT-nin məqsədi, bu təşkilatın hüquqları, qarşısında duran vəzifələr və onların icra mexanizmi əks olunmuşdu.

Nizamnamə üzv dövlətlər qarşısında sülhün birgə qorunması, işğalçılıq və irticaya qarşı mübarizə aparılması, dövlətlərarası münaqişələrin dinc yolla, ədalətli və beynəlxalq hüquq normaları əsasında həll edilməsi vəzifələrini qoyurdu.

BMT-nin Nizamnaməsi təşkilatın yaranmasının dörd əsas məqsədini də müəyyən edirdi. Bunlar:

1. Beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi təmin etmək;
2. Xalqların bərabərliyi və özünümüəyyən etmə hüququna hörmətlə yanaşaraq, millətlər və dövlətlər arasında dostluq münasibətləri yaratmaq;
3. İqtisadi, sosial, mədəni və humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həllində irqindən, cinsindən, dilindən, dinindən asılı olmayaraq, insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmətlə yanaşaraq beynəlxalq əməkdaşlığı təmin etmək;
4. Dövlətlərin fəaliyyətinin və ümumi maraqlarının razılaşdırılmasını təmin edən mərkəzə çevrilmək;

BMT onun Nizamnaməsini qəbul edən və tələblərini yerinə yetirən bütün dünya dövlətləri üçün açıq idi. Bu da beynəlxalq münasibətlər sisteminin əvvəllər əsasən Avropa dövlətlərindən ibarət olan və Avropa coğrafiyasını əhatə edən digər mərhələlərindən çox-çox irəli getdiyinin göstəricisidir. Bundan başqa, beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşdırılmasına əvvəllər göstərilən cəhdlərdən fərqli olaraq, BMT-nin təsis edilməsi həm də onun işlək strukturlarının və mexanizmlərinin yaradılması ilə müşahidə olundu. Bu da müvafiq olaraq dünyada sülhün, kollektiv təhlükəsizliyin, dövlətlərarası sivil münasibətlərin, beynəlxalq hüququn və hüquqa əsaslanan birgəyaşayış normalarının formalaşdırılmasına şərait yaratdı. BMT-nin altı əsas təşkilatının – Baş Assambleya, Təhlükəsizlik, İqtisadiyyat və Sosial Şuraları, Qəyyumluq və Yardım üzrə Şura, Beynəlxalq məhkəmə və Katibliyin yaradılması ona bəşəriyyəti narahat edən bütün məsələlərlə məşğul olmaq imkanı verirdi. Bundan başqa, BMT nəzdində Beynəlxalq Əmək, Kənd Təsərrüfatı və Ərzaq, Maarif, Elm və Mədəniyyət (YUNESKO) təşkilatları, Beynəlxalq İnkişaf və Yenidənqurma Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu kimi təşkilatlar da yaradılır ki, beynəlxalq aləmdə müvafiq problemlərin həlli sahəsində konkret addımlar atılsın.

Beləliklə, beynəlxalq münasibətlər sisteminin 1648-ci il Vestfal sazişindən başlanan formalaşma tarixi İkinci dünya müharibəsindən sonra Yalta-Potsdam sülh sazişlərinin bağlanması və BMT-nin yaranması, dünya dövlətlərinin qısa müddətdə bu təşkilata qoşulması ilə başa çatdı.

Beynəlxalq münasibətlərin “Yalta-Potsdam” sistemi müharibənin gedişində yaranmışdı və dövlətlərarası əlaqələrin tənzimlənməsi, Avropanın və dünyanın gələcək təhlükəsizliyinin təmin olunması, silahlı qarşıdurmanın aradan qaldırılması üçün bütün lazımi mexanizmləri nəzərdə tutmuşdu. Necə ki, müharibənin ağır nəticələri insanların və dövlətlərin xatirəsində yaşayırdı, bu sistemin üstünlüklərindən bütün dünya danışırdı. Təəssüf ki, müharibənin başa çatmasından heç bir il keçmədi ki, “Yalta-Potsdam” sisteminin dinc şəraitdə, müxtəlif ictimai-iqtisadi quruluşa malik olan dövlətlər arasında münasibətləri tənzimləmək, onların dinc-yanaşı yaşamaq prinsiplərini təmin etmək iqtidarında olmadığı üzə çıxdı. Sistemi yaradarkən müttəfiq olan SSRİ, ABŞ və İngiltərə az keçməmiş bir-biri ilə ciddi mübarizəyə başlayır və rəqibə çevrilirlər. Beləliklə, beynəlxalq münasibətlərin yeni sisteminin kapitalizm və sosializm quruluşuna malik olan dövlətlər arasında sinfi qarşıdurma üzərində köklənmiş daha bir reallığı – ideoloji mübarizəsi başlanırdı.

İkinci dünya müharibəsinin sonuna yaxın alman militarizminə qarşı mübarizədə birgə iştirak edən dünyanın üç lider dövləti – SSRİ, ABŞ və İngiltərənin dövlət başçıları Avropanın və dünyanın gələcək həyatı, müharibədən sonrakı nizamlama, beynəlxalq münasibətlər və kollektiv təhlükəsizlik sisteminin forma və prinsipləri üzərində düşünməyə başlayırdı. Bu dövlətlərin hər biri öz milli maraqlarından çıxış edərək, gələcək dövlətlərarası münasibətləri də özünə sərf edəcək şəkildə qurmağa çalışırdı. SSRİ Avropada və dünyada sosialist dövlətlərinin sayını artırmağa və onların vasitəsilə öz təsir dairəsini gücləndirməyə səy göstərirdi. İngiltərə Avropada yeni güc balansını yaratmaq, Fransa və məğlub olmuş Almaniya ilə birlikdə SSRİ-yə, onun genişlənən sosialist koalisiyasına qarşı gələcək mübarizələri haqqında düşünür və buna müvafiq mövqe nümayiş etdirirdi. ABŞ özünün nəhəng iqtisadi, siyasi və maliyyə imkanlarını işə salaraq Avropanı, Cənub-Şərqi Asiya və Sakit okean hövzəsini öz təsiri altına almaq, SSRİ-yə qarşı gələcək mübarizənin mərkəzi koordinasiya uğrunda fəaliyyət göstərirdi. Lakin beynəlxalq münasibətlərin yeni “Yalta-Potsdam” sisteminin formalaşmasının bu mərhələsi əsasən İkinci dünya müharibəsində faşist Almaniyası və onun müttəfiqlərinə, eyni zamanda Yaponiyaya qalib gəlmiş SSRİ və ABŞ arasında dünyada öz təsir dairəsini genişləndirmək uğrunda mübarizə ilə xarakterizə olunur. Bu mübarizə əslində müharibənin gedişində başlanmış, müharibə başa çatandan sonra daha da kəskinləşmişdir. Məğlub olmuş Almaniya və onun müttəfiqlərinin sonrakı taleyinin müəyyən edilməsində hər iki tərəf maksimum subyektivlik nümayiş etdirərək öz maraqlarını yeritmək istəyirdi. Əslində 1945-ci ildə Yaponiyaya ABŞ tərəfindən atom

bombasının atılması, başqa cəbhədə SSRİ-nin canfəşanlıq göstərərək Yaponiyaya məxsus əraziləri ələ keçirməsi heç də hərbi zərurətdən irəli gəlmirdi. Hər iki ölkə müharibədən sonra dünyada baş verəcək hadisə və proseslərdə öz üstünlüyünü sübut etmək, öz təsirini daha çox əraziyə yaymaq məqsədi güdüdü. Odur ki, İkinci dünya müharibəsi 1945-ci il sentyabrın 2-də rəsmən başa çatsa da, müharibədə iştirak edən hər iki blok ölkələri arasında çəkişmələr, diskussiyalar 1950-ci ilə qədər davam etdi. SSRİ Almaniya və Yaponiyaya qarşı müharibənin əsas ağırlığını öz üzərinə götürən bir dövlət kimi, nəticələri də öz xeyrinə həll etməyə, Avropada və Asiyada sosialist yönlü dövlətlərin sayını artırmağa, ABŞ isə eyni ərazilərdə öz təsirini gücləndirməyə və SSRİ-ni bu bölgələrdən sıxışdırmağa can atırdı.

SSRİ və ABŞ başda olmaqla anti-Hitler koalisiyasının Avropada və dünyada müharibədən sonrakı vəziyyəti araşdırmaq və həll etmək məqsədilə bir yere toplaşdıqları son tədbir 17 iyul-2 avqust Potsdam (Berlin) və 29 iyul-15 oktyabr Paris konfransları oldu. Birinci konfransda koalisiya üzvləri tərəfindən Almaniyanın sonrakı taleyi həll edildisə, ikincidə onun müttəfiqləri və bu müharibədə ayaqaltı vəziyyətində qalmış İtaliya, Rumıniya, Bolqarıstan, Avstriya, Macarıstan, Finlandiya, Yuqoslaviya kimi dövlətlərin gələcək taleyi həll edildi. Onların bəziləri ilə sülh müqaviləsi imzalandı, digərlərinə isə SSRİ və ABŞ-ın mövqeləri zorla qəbul etdirildi.

1947-ci ildən başlayaraq anti-Hitler koalisiyasında birgə iştirak etmiş dövlətlər tamamilə iki cəbhəyə ayrıldı və bir-birinə qarşı silahlanmaya başladılar. Amerikalılar hələ müharibənin gedişində atom bombasını sınaqdan keçirmiş və bütün dünyaya öz üstünlüyünü sübut etmək üçün geniş təbliğat kompaniyasına başlamışdılar. Bu mübarizədə ABŞ avropalıları sosializm təhlükəsi ilə qorxudaraq özünə müttəfiq etmək, SSRİ-ni təklmək, beynəlxalq aləmin gözündən salmaq və beləliklə, dünyada təkbaşına hegemonluq etməyə çalışırdı.

SSRİ də öz iddialarına görə ABŞ-dan geri qalmırdı. Düzdür, hələ atom bombası yarada bilməsə də, onun təbliğatda, anti-Amerika mübarizəsində öz arqumentləri var idi. Əvvəla, SSRİ anti-faşizm mübarizəsi dövründə müharibənin ən çox ağırlığını daşımış, Avropanın azad edilməsində həlledici rol oynamış və deməli, daha çox ölkədə öz qoşunları vasitəsilə təsiretmə mexanizmləri yaratmışdı. Müharibənin gedişində sovet qoşunlarının ayaq basdığı istənilən ölkədə hakimiyyət dərhal dəyişdirilmiş və sosialist hökuməti yaradılmışdı. Bundan başqa, SSRİ müharibəni bitirəndə hərbi cəhətdən daha güclü idi. Çünki müharibənin gedişində bütün sənaye hərbi rels üzərinə keçirilmiş, silah-sursat istehsalı həddən artıq genişlənmiş, texnoloji cəhətdən inkişaf etdirilmişdi. SSRİ-

nin Avropadakı müharibədən sonrakı ictimai nüfuzu da çox yüksək idi. Bu dövlətə xilaskar kimi baxanların sayı, ABŞ-da öz xilasını axtaranlardan daha çox idi. Bütün bunlar bu dövlətin rəhbərlərini hegemon olmaq üçün ABŞ-dan heç də az düşündürmürdü.

Beynəlxalq münasibətlərin 1945-ci ildən başlanan və 1990-cı ildə SSRİ-nin süqutu, sosialist düşərgəsinin dağılmasına qədər olan dövrünün ən mühüm problemi də SSRİ və ABŞ arasında dünyada hegemonluq uğrunda gedən ideoloji mübarizə və bir-birinə qarşı sürətli silahlanma hesab olunur. Bu işə demək olar ki, hər iki tərəfdən dünyanın 2/3-dən çox dövlət və xalqı cəlb olunmuşdu. Hər iki tərəf müharibənin gedişində və sonunda öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri, dinc yanaşı yaşamaq, kollektiv sülhə və təhlükəsizliyə nail olmaq haqqındakı saziş və razılaşmaları tezliklə unutmağa və pozmağa başladı.

İkinci dünya müharibəsi bu müharibəyə cəlb olunmuş dövlətlərin və xalqların hamısına böyük maddi, mənəvi və insan tələfatı ilə nəticələnən ağır zərbə vurmuşdu. Müharibənin dəhşətləri dağıdılmış və xarabazarlığa çevrilmiş şəhər və kəndlərdə, yerlə yeksan olmuş maddi-mədəniyyət obyektlərində, on milyonlarla insan həyatının itirilməsində öz izlərini buraxmışdı. İnsanlıq müharibələrin, müasir silahların getdikcə daha təhlükəli və faciəli sonluqla nəticələncəyini aydın görürdü. Lakin bütün bunlar SSRİ və ABŞ-ın ideoloji iddialarını, dünya hegemonluğuna can atmaq siyasətini dayandıra bilmədi. Müharibənin gedişində on dəfələrlə artmış ağır hərbi texnika, hərbi sursat nəinki məhv edilmədi və ya istehsalı azaldılmadı, əksinə, yeni-yeni avadanlıqlar kəşf etmək, daha təhlükəli kütləvi qırğın silahları yaratmaq üçün əsl yarış başlandı.

Bir az əvvəl anti-Hitler koalisiyasında bir düşərgədə müttəfiq kimi çıxış edən SSRİ və ABŞ, müharibədən sonrakı illərdə qarşılıqlı münasibətlərində getdikcə daha çox etimadsızlıq nümayiş etdirərək, qısa zaman çərçivəsində bir-birinin düşməninə çevrildilər. Ən təhlükəlisi isə bu qarşıdurmaya Avropanın və dünyanın digər ölkələrinin də cəlb edilməsi idi.

SSRİ-ABŞ ideoloji qarşıdurmasının və "soyuq müharibə"nin əsas səbəblərindən biri müharibədən sonrakı dünyanın, o cümlədən solçuluğa, sosialistyönlü inkişafa kəskin meyl göstərilməsi idi. İnsanlar demokratiya, insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasını, milli və vətəndaş birliyini, dinc və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq qayğılarını o illərdə nədənsə daha çox sosializmlə bağlamağa başlamışdı. Sosialist münasibətləri müharibəyə qədər yalnız SSRİ və Monqolustanda bərqərar olduğu halda, müharibədən sonra artıq bütün Şərqi Avropanı, Çini, bəzi digər Asiya, Latin Amerikasını ölkələrini

bürümüşdü. 1945-ci ildə İngiltərədə keçirilən seçkilərdə U. Çerçil başda olmaqla mühafizəkarların sol əhval-ruhiyyəli leyboristlərə uduzması isə ABŞ üçün barışılması mümkün olmayan son hədd idi. İngiltərənin ardınca İsveçrə, Danimarka, Norveç, Belçika, Hollandiya və b. Qərbi Avropa ölkələrində sol əhval-ruhiyyəli insanlar getdikcə siyasi həyata daha fəal müdaxilə etməyə başladı. ABŞ-ın SSRİ-yə qarşı mübarizədə istifadə edə biləcəyi Fransa, İtaliya, Almaniya, Yaponiya müharibədən sonra həddən artıq zəif idi.

Beləliklə, SSRİ-nin və sosializmin getdikcə dünyada artan nüfuzu və təsiri ABŞ-ı dərhal bu düşərgəyə qarşı səfərbər olmağa və təcili tədbirlər görməyə sövq edirdi. Otuz il beynəlxalq aləmdən təcrid olunmuş SSRİ-nin müharibənin sonunda dünyada belə yüksək nüfuz qazanması və demək olar ki, dünya sosializm inqilablarına rəhbərlik etməsi ABŞ üçün, əlbəttə, gərgin rəqabət perspektivi vəd edirdi. Müharibədən SSRİ iqtisadi cəhətdən zəif halda çıxsa da, iqtisadiyyatı hərbi rəlsə keçirilmiş vəziyyətdə idi. ABŞ da öz növbəsində müharibənin sonunda dünyanın ən güclü hərbi, iqtisadi və maliyyə imkanları olan dövlətinə çevrilmişdi. 1945-ci ildə atom bombasını əldə etməklə ABŞ demək olar ki, dünyanın yeganə hegemon ölkəsi olmuşdu.

Göründüyü kimi, dünya dilemma qarşısında qalmışdı. İnsanların bərabərliyini, əmin-amanlıq və sülh şəraitində yaşamaq arzularını, dövlətlərin bir-biri ilə sülh və əməkdaşlıq mühitində fəaliyyət göstərmək imkanlarını deklorativ şəkildə bəyan edən SSRİ-nin sosializm yolunu seçməli, yoxsa real iqtisadi və maliyyə yardımı göstərməyə hazır olan ABŞ-ın dəstək və himayəsindən yararlanmaq lazım idi. Nəzərə alınsa ki, ABŞ özünün məşhur Marşall planı çərçivəsində “Avropa ölkələrinin dağılmış iqtisadiyyatının bərpası” məqsədilə artıq Qərbi Avropa dövlətlərinə külli miqdarda qrant ayırmaq fikrini reallaşdırmağa başlamışdı, onda Avropanın seçiminin nə qədər məsuliyyətli olması özünü göstərir.

SSRİ-ABŞ qarşıdurmasını və “soyuq müharibəni” şərtləndirən səbəblərdən biri də İkinci dünya müharibəsinin gedişində İngiltərə, Fransa, Almaniya və Yaponiya kimi ölkələrin aparıcı dövlət statusunu itirməsi, bu iki dövlətin isə əksinə, lider mövqeyinə yüksəlməsi idi. O zamana qədər dünyada söz sahibi olan ölkələrin beynəlxalq münasibətlər sistemində əvvəlki təsir imkanlarının həddən artıq azalması ABŞ üçün məqbul olsa da, SSRİ-nin yeni mövqeyi onu qane etmirdi. O, SSRİ-yə müharibədə qalib ya məğlub olmasından asılı olmayaraq İngiltərə, Fransa, Almaniya, Yaponiya, Çin və başqa dövlətlərlə eyni vəziyyətdə olan bir ölkə kimi yanaşır, onun ikinci qütbün başında durmasını və beynəlxalq münasibətlərdə fərqli mövqe nümayiş etdirməsini,

ABŞ-ın mövqeləri ilə razılaşmamasını və s. kimi lider dövlətlərə məxsus hərəkətlərini sadəcə həzm edə bilmirdi. Çünki ideya cəlbediciliyi və müharibədən sonra Avropanın alman işğalçılarından azad edilməsində qazandığı “müsbət imic” istisna olmaqla SSRİ-nin lider kimi çıxış etmək üçün heç bir əsası yox idi. Amerika isə əksinə, hərbi, iqtisadi, maliyyə və əmək resurslarına görə 1945-ci il üçün dünyanın ən güclü, qüdrətli və yeganə fəvqəldövləti idi ki, dünya siyasətini və beynəlxalq münasibətlərin mahiyyətini müəyyən edə bilirdi. Odur ki, ABŞ bütün dünyanın inkişafını, dövlətlərarası əlaqələri, beynəlxalq münasibətləri özünün məqbul saydığı şəkildə tənzimləmək istəyirdi. SSRİ bu yolda ABŞ-a və onun himayə etdiyi kapitalist dünyasına əngəl idi. Ona görə də, ABŞ Sovet İttifaqına qarşı ideoloji mübarizə və “soyuq müharibə”yə başlayır. Özünün və digər sosialist ölkələrinin siyasi, iqtisadi və ideoloji resurslarını səfərbər edən SSRİ də öz növbəsində dünyada anti-kapitalist və anti-ABŞ fəaliyyətini gücləndirir.

SSRİ-ABŞ qarşıdurmasının kəskinləşməsinə şərtləndirən faktorlardan biri də müharibənin gedişində ABŞ-da atom silahının yaradılması, sonra isə Yaponiyada tətbiq edilməsi və dünya hegemonluğu iddiasının reallaşdırılmasında bu silahın üstünlüyündən ideoloji vasitə kimi istifadə olunması idi. ABŞ hökuməti elmin bu böyük kəşfini öz xalqının və bütövlükdə insanlığın tərəqqisi üçün, yaxud dünyada sivil birgəyaşayış normalarını pozan, kollektiv təhlükəsizliyə, sülhə maneçilik törədən dövlətlərə qarşı təzyiq vasitəsi kimi deyil, özünün dünya hegemonluğu, SSRİ-nin təsirinin qarşısının alınması istiqamətində istifadə etmək məqsədi daşdığını nümayiş etdirirdi. Bu da SSRİ-ni adekvat addım atmağa sövq edirdi ki, onun da nəticəsi insanlıq üçün yeni-yeni təhlükələr vəd edirdi.

1946-cı ildən başlayaraq, ABŞ-SSRİ qarşıdurması güclənir və hər iki tərəf müharibədən sonrakı razılaşdırılmış normalardan, kollektiv təhlükəsizliyin prinsip və şərtlərindən birtərəfli qaydada öz maraqları çərçivəsində istifadə etməyə başlayırdı. ABŞ malik olduğu atom silahı, iqtisadi, maliyyə üstünlüklərindən istifadə edərək, dünyanı sosializm və SSRİ təhlükəsindən xilas etmək missiyasını öz üzərinə götürür və Qərbi Avropa dövlətlərini bu istiqamətdə ətrafına toplayırdı.

SSRİ isə öz növbəsində kapitalizmə qarşı mübarizə və dünya proletar inqilabının həyata keçirilməsi missiyasının daşıyıcısı kimi yenicə sosialist inkişafı yoluna qədəm qoymuş ölkələrin müqavimət hərəkətinə rəhbərlik edirdi. 1941-1945-ci illərdə müttəfiq olmuş SSRİ, ABŞ, İngiltərə artıq rəqib dövlətlər kimi bir-birinə qarşı çıxış etməyə başlayırdılar. Beləliklə, həm Avropa, həm də o vaxta qədər İngiltərə, Fransa, ABŞ,

Almaniya, Yaponiya və SSRİ-nin təsiri altında olan Asiya, Afrika, Latın Amerikasız ərəzilərində ideoloji qarşıdurma və “soyuq müharibə” başlanır.

1945-ci ildə ABŞ-da Prezident Ruzvelti Trumen əvəz edir və onun doktrinası çərçivəsində SSRİ-yə və onun Avropaya təsirinə qarşı mübarizə gücləndirilir. 1947-ci ildən ABŞ öz təsir dairəsinə daxil olan Avropa ölkələrinə “Marşal planı” çərçivəsində yardımı artırır və Avropada öz üstünlüyünü təsdiq edir. SSRİ ya ABŞ-ın bu üstünlüyü, deməli, hegemon rolunu ilə barışmalı, ya da qarşıdurma yolunu qəbul etməli idi. SSRİ məhz ikincini seçir və beləliklə, ideoloji qarşıdurmanı gücləndirir. O, “Marşal planı” çərçivəsində təklif olunan ABŞ yardımından özü məhrum olduğu halda, Polşa, Rumıniya, Çexoslovakiya, Yuqoslaviya və Macarıstana da ondan istifadə etməyə imkan vermir və beləliklə, 1947-ci ildən Avropada iki sistem arasında “soyuq müharibə” açıq şəkildə başlanır. 1948-ci ilin mart ayında Almaniya üzərində nəzarət üçün yaradılmış müttəfiqlərin (SSRİ, ABŞ, İngiltərə, Fransa) dördtərəfli nəzarət komissiyası buraxılır. Buna qədər ABŞ, İngiltərə və Fransa Almaniya ərazilərindəki “işğal zonaları”nı birləşdirir və federativ alman dövlətinin yaradılmasını təşkil edirlər. 1948-ci ildə isə onun Konstitusiyası qəbul olunur. Berlin və Almaniya, ardınca isə bütün Avropa iki qarşıdurma zonasına bölünür. SSRİ də öz “işğal zonası”nda müvafiq olaraq Almaniya Demokratik Respublikası adlı dövlət yaradır və onun idarəçilik sistemini təsis edir. Bunun ardınca SSRİ özünün atom silahının yaradılması və ilk sınağını (1949) bütün dünyaya nümayiş etdirir.

SSRİ-nin atom silahını sınaqdan çıxarması dünya ictimaiyyətini yenidən gələcək təhlükə, kütləvi qırğın silahına malik olan iki qarşıdurma ideoloji qütb arasında başlanacaq müharibənin nəticələri haqqında düşünməyə vadar etdi. Hələ 1945-ci ildə atom enerjisi üzərində nəzarət üzrə BMT yanında xüsusi komissiyanın yaradılmasına və Təhlükəsizlik Şurasının bütün üzvlərinin komissiyada təmsil olunmasına baxmayaraq, SSRİ atomun sirlərini öyrənənə qədər bu qurum demək olar ki, heç bir əməli iş görə bilməmişdi. Elə ki, atom üzrə ABŞ-ın monopoliyasına son qoyuldu, o zamana qədər müxtəlif bəhanələrlə mütəmadi olaraq baxılması təxirə salınan SSRİ-nin “atomdan yalnız dinc məqsədlər üçün istifadə edilməsi tələbləri” yada düşdü. Lakin tərəflər BMT-nin sessiyalarını və iclaslarını, bir qayda olaraq, qarşılıqlı ittihamlara yönəldir, silahlanmanın, xüsusən kütləvi qırğın silahlarının qarşısının alınmasında, qarşılıqlı etimadsızlığın aradan qaldırılmasında əsaslı bir iş görmək istəmirdilər. Əvəzində isə bu illərdə ABŞ Şimali Atlantika Blokunu, SSRİ isə sosialist ölkələrinin hərbi blokunu – Varşava Müqaviləsi Təşkilatını yaratmaq üçün məxfi iş aparırdı.

Lakin BMT tədricən olsa da dinc yanaşı yaşamaq, beynəlxalq hüquq normalarına əməl etmək, beynəlxalq sülhün, kollektiv təhlükəsizliyin birgə qorunması sahəsində tərəflərin qarşılıqlı narazılığını nizama salır və onun açıq konflikte çevrilməsinə imkan vermirdi. Təkcə 1945-1954-cü illərdə bu təşkilatın onlarla sessiyasında, iclaslarında beynəlxalq təhlükəsizlik və qütblər üzrə qarşı-qarşıya dayanmış ölkələrin beynəlxalq hüquqa hörmətlə yanaşması, ona əməl etməsi məsələsini qoymuş və mühüm nəticələr əldə etmişdi. Bu da öz növbəsində İkinci dünya müharibəsindən sonra yaranmış gərginliyin aradan qalxmasına, kütləvi qırğın silahlarının istehsalını və ümumiyyətlə, silahlanmanın qarşısını xeyli almışdı.

Bu illərdə beynəlxalq münasibətlər sisteminin varlığını sübut edən və BMT-nin bu sistemdəki əhəmiyyətini nümayiş etdirən mühüm hadisə 1954-cü ildə baş verdi. BMT-nin Baş Assambleyasının IX sessiyasında iki mühüm sənəd imzalandı:

1) Bütün silahların və silahlı qüvvələrin qarşılıqlı azaldılması, tətbiqinin məhdudlaşdırılması və nizamlanması haqqında Qətnamə;

2) Silahların azaldılması, kütləvi qırğın silahlarının – atom, neytron və başqa növlərinin istifadə edilməsinin qadağan olunması haqqında Beynəlxalq Konvensiya.

Assambleya ilk dəfə olaraq, müharibədən sonra bütün BMT üzvü olan dövlətlərin adından dünyada silahlanmanın dayandırılması, silahlı qüvvələrin və silahların ixtisarı, kütləvi qırğın silahlarının qadağan olunması, bütün bu proseslər üzərində ciddi nəzarət yaradılması və hamılıqla bu tələblərə əməl olunmasını nəzərdə tutan Qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə gələcəkdə bu məsələlər üzrə “Xüsusi beynəlxalq konvensiyanın” hazırlanması və effektiv “beynəlxalq nəzarət mexanizminin” yaradılmasının vacibliyi qeyd olunurdu.

Lakin BMT-nin bu addımı da ABŞ və SSRİ arasında getdikcə gərginləşən və beynəlxalq münasibətlərin aparıcı istiqamətinə çevrilən mübarizəni dayandıra bilmədi. Çünki bu dövlətləri narahat edən məsələ heç də kollektiv, yaxud fərdi təhlükəsizlik deyildi. Məsələ kimin-kimi məğlub edəcəyi, dünyaya kimin - sosialist ideyaları ilə silahlanmış SSRİ-nin, yoxsa kapitalist yolu ilə gedən ABŞ-ın hakim olacağını həll etmək idi. ABŞ SSRİ-ni müharibəyə qədərki sərhədləri çərçivəsinə sığışdırmaq, Şərqi Avropada sosialist yönümlü hökumətləri, hərəkatları boğmaq, sosializmin Avropaya və dünyaya yayılmasının qarşısını almaq istəyirdi. SSRİ isə, öz növbəsində, ABŞ-ın və bütün kapitalist sisteminin zəifləməsinə, sosialist yönümlü dövlətlərin sayının artırılmasına, onlar üzərində öz təsirinin güclənməsinə və getdikcə bu dövlətlərin coğrafiyasının genişlənməsinə çalışırdı.

Hər iki dövlət Avropada müxtəlif hərbi, siyasi və iqtisadi bloklar yaratmaq, daha çox dövlətləri bu bloklara qoşmaq uğrunda hərəkata başladı. ABŞ müxtəlif planlar – “Trumen doktrinası” (bu plan hərbi yolla Avropa dövlətlərini SSRİ-nin təsiri altına keçməkdən xilas etmək məqsədi daşıyırdı), “Marşal planı” (Avropa dövlətlərini və xalqlarını iqtisadi yolla ABŞ-ın təsiri altına salmaq məqsədi güdüdü) cızaraq, getdikcə SSRİ-nin dəstəyi ilə Avropada vüsət alan müstəqillik və milli-azadlıq hərəkatlarını boğmaq, keçmişdə İngiltərənin təsiri altında olan dövlətlərin SSRİ-yə üz tutmasını əngəlləməyə çalışırdı. SSRİ isə, öz növbəsində, Avropada xalqları və dövlətləri keçmişdə tabe olduqları ölkələrin təsirindən çıxarmağa, öz inkişaf yolunu müəyyənləşdirməyə və onları sosialist yolu götürməyə sövq edərək, bu işdə bütün lazımı dəstəyini əsirgəmirdi.

1947-ci ildə Qərbi Avropanın bir neçə aparıcı dövləti ABŞ-ın “Marşal planı”na, 1948-ci ildə isə İngiltərənin təklif etdiyi Qərb İttifaqı adlı hərbi-siyasi bloka qoşuldu. 17 mart 1948-ci ildə Brüsseldə Fransa, Belçika, Hollandiya, İngiltərə və Lüksemburq 50 il müddətinə “Şimali Atlantika Paktı” adlı saziş imzalayaraq, kollektiv müdafiə sistemi yaratdılar. Bunun ardınca ABŞ-ın təşəbbüsü ilə Qərbi Avropa dövlətləri Vaşinqtonda toplaşaraq, 1949-cu il aprelin 4-də “Şimali Atlantika bloku”nun (NATO) yaranması haqqında ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya, Kanada, Belçika, Hollandiya, Portuqaliya, Danimarka, Norveç, İslandiya və Lüksemburqdan ibarət 12 dövlət arasında müqavilə imzaladılar. 1952-ci ildə bu bloka Türkiyə və Yunanıstan, 1955-ci ildə AFR, daha sonra isə digər Qərbi Avropa dövlətləri qoşuldular. Düzdür, ABŞ və onun NATO-nu təmsil edən yeni müttəfiqləri bu blokun yaradılmasının beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olmasını, BMT-nin Nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş kollektiv sülh və təhlükəsizliyə xidmət etdiyini bəyan etsə də, SSRİ və onun tərəfdarları bu addımı ciddi etirazla qarşıladılar və onların müvafiq cavab tədbiri özünü çox da gözlətmədi.

SSRİ və onun sosialist bloku 1947-ci ildə ABŞ-ın “Marşal planı”ndan imtina edəndən sonra özlərinin adekvat planını - “Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası” (QİYŞ) adlı təşkilat yaratmaq və onun çərçivəsində sosialist dövlətlərinin iqtisadi gücünü birləşdirmək, sosializm yolunu seçən yeni xalqlara və dövlətlərə birgə yardım göstərmək məqsədini ortaya qoyurdu. 1949-cu il yanvarın 25-də Moskvada QİYŞ-in yaranması elan olundu və SSRİ, Bolqarıstan, Macarıstan, Polşa, Rumıniya, Çexoslovakiya, Almaniya Demokratik Respublikası bu birliyə qoşuldu. Bir az sonra bu təşkilata Monqolustan, Vyetnam və Kuba da üzv oldu, ondan əvvəl isə Qərb dövlətləri buna

cavab olaraq SSRİ-yə qarşı yürütdükləri iqtisadi və siyasi blokada siyasətini bütün Şərqi Avropanın sosialist bloku ölkələrinə qarşı da tətbiq edirlər.

Beləliklə, bütün Şərqi Avropa ölkələri yalnız öz aralarında və SSRİ ilə ticarət-iqtisadi əlaqələr çərçivəsinə salındı. Bu, bir tərəfdən, sosialist düşərgəsi arasında inteqrasiyanı gücləndirsə də, digər tərəfdən, Qərb ölkələrini 1949-cu il mayın 5-də Avropa Şurası adı altında qurum yaratmağa və onun çərçivəsində daxili əlaqələri möhkəmləndirməyə təkan verdi. İlk olaraq bu quruma İngiltərə, Belçika, Danimarka, İrlandiya, İtaliya, Lüksemburq, Hollandiya, Norveç, Fransa və İsveçdən ibarət on dövlət, bir az sonra Yunanıstan, Türkiyə, Avstriya, İspaniya, AFR, İspaniya, Portuqaliya və İsveçrə daxil oldu.

ABŞ-ın rəhbərliyi ilə Qərb ölkələrinin yaratdığı Şimali Atlantika hərbi bloku (NATO) dərhal SSRİ başda olmaqla, sosialist ölkələrini adekvat addım atmağa – Varşava Müqaviləsi (1955) blokunu yaratmağa sövq etdi. Bu bloka SSRİ, Polşa, Bolqarıstan, Macarıstan, ADR, Rumıniya, Çexoslovakiya daxil olur.

NATO ABŞ qoşunlarının Qərbi Avropada, Varşava Müqaviləsi Təşkilatı isə SSRİ ordusunun Şərqi Avropa ölkələrində saxlanması "qanuniləşdirirdi" ki, bu da iki ölkənin Avropada hərbi qarşıdurmasını getdikcə gücləndirdi.

7. BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİ "SOYUQ MÜHARİBƏ" DÖVRÜNDƏ (1950-Cİ İLLƏRİN ORTALARI - 1991-Cİ İL)

İkinci dünya müharibəsindən sonra BMT-nin yaranması beynəlxalq münasibətlər sisteminin nizama salınmasında, dövlətlər və xalqlar arasında sivil birgəyaşayış normalarının bərqərar olmasında ciddi faktora çevrilsə də, SSRİ və ABŞ-ın başçılıq etdiyi iki sistemin – sosializm və kapitalizmin sonradan "soyuq müharibə" kimi xarakterizə edilən "kim-kimi" mübarizəsini dayandıra bilmədi. Lakin 1950-1990-cı illərdə beynəlxalq münasibətlər nə qədər keşməkeşli olsa da, lokal silahlı toqquşmalar istisna olmaqla yeni genişmiqyaslı müharibələr baş verməmişdir. Bunun da əsas səbəbi BMT-nin və onun Təhlükəsizlik Şurasının fəaliyyət göstərməsi, mübahisəli məsələlərin danışıqlar yolu ilə, çevik müdaxilələrlə həll edilməsi idi. BMT-ni beynəlxalq münasibətlər sisteminin əsas faktoru kimi ilk sınaq qarşısında qoyan hadisə 1950-1953-cü illərdə Şimali və Cənubi Koreya arasında başlanan müharibə və müvafiq olaraq, ABŞ-Çin və SSRİ arasında kəskinləşən münasibətlər oldu. Lakin BMT-nin ciddi səyi və müdaxiləsi ilə bu konflikt dayandırıldı.

Bundan əlavə, BMT-nin fəaliyyətə başlaması və beynəlxalq münasibətlər sistemini tənzimləyən hüquq normalarının mövcudluğu müharibədən sonra ayrı-ayrı xalq və dövlətlərin müstəmləkələrdən xilas olması, müstəqillik yolu tutması üçün də münbit şərait yaradırdı. Düzdür, müstəmləkədən azad olmuş xalq və dövlətlər dərhal bu və ya digər düşərgənin təsiri altına düşür, beynəlxalq münasibətlərdə ya SSRİ-nin, ya da ABŞ-ın himayəsinə sığınırdılar. Lakin bütün qüsurlarına baxmayaraq, beynəlxalq sistem işləyir və dövlətlərarası münasibətlərin açıq qarşıdurmalara çevrilməsinə mane olurdu.

Bu dövrün əsas səciyyəvi cəhətlərindən biri iqtisadi, siyasi, hərbi bloklaşmanın güclənməsi və onların vasitəsilə “kapitalizmin”, yaxud “sosializmin” qorunması idi. Bu bloklardan ən mühümü əlbəttə ki, iki sistemin qarşıdurmasını xarakterizə edən NATO və Varşava Müqaviləsi Təşkilatı idi. Hər iki tərəf bir-birinə qarşı açıq silahlı toqquşmadan çəkinsə də, çox kəskin iqtisadi, ideoloji və soyuq müharibə aparırdı.

Dövrün digər səciyyəvi cəhəti BMT-nin, SSRİ və ABŞ-ın müxtəlif yönlü dəstəyindən bəhrələnən Asiya, Afrika və Latin Amerikasına xalqlarının əvvəlki müstəmləkə rejimlərindən xilas olaraq öz dövlətlərini yaratmağa başlaması idi. O vaxta qədər Avropa dövlətlərinin, Yaponiyanın, Çinin və ABŞ-ın keçmiş müstəmləkələri hesab olunan bu xalqlar öz müstəqilliyinə qovuşdular. Belə dövlətlər sırasına İndoneziya, Birma, Hindistan, Pakistan, Banqladeş, Filippin, Nepal, Vyetnam, Laos, Kamboca, Tailand, Suriya, Livan, Misir, İraq, Yəmən, İordaniya, Liviya, Sudan, Tunis, Mərakeş, Qana, Qvineya, Toqo, Kamerun, Mali, Madaqaskar, Çad, Mərkəzi Afrika Respublikası, Konqo, Qabon, Keniya, Uqanda, Efiopiya, Somali, Kuba və b. ölkələri aid etmək olar. 1950-70-ci illərdə müstəqillik qazanan bu dövlətlər müstəqil subyektlər kimi BMT-yə daxil oldular. Əlbəttə, BMT-nin varlığı və onun Təhlükəsizlik Şurasında ikiqütblüyün mövcudluğu bu ölkələrin müstəqillik qazanmalarında həlledici rol oynadı. Bu dövlətlərin BMT-yə üzv qəbul edilməsi həm beynəlxalq münasibətlər sisteminin hüdudlarının və fəaliyyət dairəsinin genişlənməsinə, həm də beynəlxalq hüququn inkişafına, sivil birgəyaşayış normalarının getdikcə təkmilləşməsinə təkan verdi. Digər tərəfdən, imperiyaların dağılması və dövlətlərin müstəqillik qazanması prosesinin daha ağrısız, müqavimətsiz və qansız ötürülməsinə səbəb oldu. BMT və onun beynəlxalq hüquq sistemi, Təhlükəsizlik Şurasının mövcudluğu və burada təmsil olunan dövlətlərin fərqli maraqlar nümayiş etdirməsi, beynəlxalq siyasətin çoxqütblülüyü Fransa, İngiltərə, Hollandiya, İspaniya, Portuqaliya kimi Avropa dövlətlərini ciddi müqavimət göstərmədən malik olduqları müstəmləkələrdən əl çəkməyə məcbur etdi. O vaxta qədər Asiya, Afrika

və Latın Amerikasının demək olar ki, 3/4 hissəsi bu ölkələrin müstəmləkəsi altında idi. SSRİ, Çin kimi dövlətlərin BMT Təhlükəsizlik Şurasında ABŞ və onun Avropa müttəfiqləri ilə birgə təmsilçiliyi və veto hüququna malik olmaları Asiya, Afrika və Latın Amerikasını ölkələrinin müstəmləkələrdən daha qansız yolla azad edilmələrinə çox mühüm kömək göstərdi.

Sözsüz ki, SSRİ və ABŞ dünyada öz təsirlərini artırmaq, müstəqilliklərini əldə etmiş yeni dövlətləri tərəflərinə çəkmək və nüfuzu altına salmaq, beynəlxalq münasibətlərdə onların dəstəyini qazanmaq istiqamətində ciddi çalışırdılar. Lakin istənilən halda iki tərəf arasında dünya siyasətinə və yeni dövlətlərə təsir imkanlarına görə müəyyən balans yaranmışdı. Bu isə heç kimə imkan vermirdi ki, beynəlxalq münasibətlərdə tam hegemon mövqe tutsun və öz iradəsini beynəlxalq aləmə zorla qəbul etdirsin. Bu vəziyyət, bir tərəfdən, müstəqillik yoluna qədəm qoymuş yeni dövlətlərə müsbət təsir göstərir, onların gələcək inkişafı ilə bağlı seçim imkanlarını artırır, digər tərəfdən, istər-istəməz kollektiv sülhə, təhlükəsizliyə xidmət edir və münaqişələrin açıq qarşılıqlı və müharibələrə gətirib çıxarmasına mane olurdu.

Beynəlxalq münasibətlərin müharibədən sonrakı 10-15 ili hərbi-siyasi bloklama ilə yanaşı, həm də müstəmləkələrin dağılması, beynəlxalq münasibətlərin subyektlərinin sayının artması və yeni dövlətlərin bəzilərinin dünya siyasətində tam fərqli siyasət yolunu tutması hesab oluna bilər. Bu istiqamətdə beynəlxalq münasibətlər sistemi üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edən və müharibədən sonrakı illərdə kəskinləşən qarşılıqlı və qütbləşməyə alternativ hesab oluna biləcək "bitərəf dövlətlər" fenomeninin meydana çıxmasını qeyd etmək olar. Məlum olduğu kimi, birinci və ikinci dünya müharibələri arasındakı 20 ildə dünyada ABŞ, İngiltərə, Fransa, SSRİ, Almaniya, Yaponiya və b. dövlətlərin rəhbərlik etdiyi çoxqütblük hökm sürürdü. 1945-ci ildən bu qütblər SSRİ və ABŞ ətrafında əriyərək beynəlxalq münasibətlərin iki qarşılıqlı qütbünü təşkil etdi.

1950-ci illərin ortalarından başlayaraq beynəlxalq arenaya yeni bir qütb şəklində "bitərəf dövlətlər" bloku qoşulur ki, bu da ABŞ-SSRİ blokları arasında kəskinləşən qarşılıqlı fonunda tamamilə yeni bir fenomen idi. Bu institutun meydana gəlməsi öz müstəqilliyini yenidən qazanmış dövlətlərə alternativ seçim imkanı verir və "soyuq müharibə" aparan tərəflərə qoşulmamaq, dünyada kəskinləşən qarşılıqlıdan kənarda qalmaq və beləliklə də beynəlxalq münasibətlər sistemini sivil, əməkdaşlıq məcrasına yönəltmək işinə dəstək rolunu oynayırdı.

Bitərəflilik ideyası Asiyanın müstəqillik əldə etmiş bir neçə dövləti tərəfindən irəli sürülmüş, əvvəl sadəcə ABŞ-SSRİ arasında gedən ideoloji müharibəyə qoşulmamaq mahiyyəti daşmış, bir az sonra isə bitərəf ölkələrin vahid bir blokuna çevrilmişdir. Bu ölkələr hərbi və siyasi bloklarda iştirakdan imtina etməklə yanaşı, öz iqtisadi, siyasi yönlerini də müstəqil müəyyən edir, ABŞ və SSRİ-nin birtərəfli himayəsini qəbul etmirdilər. Düzdür, həm ABŞ, həm də SSRİ onları öz tərəflərinə çəkməyə cəhd edirdi, lakin bu iki fövqəldövlət arasındakı güc balansını, davamlı çəkişmə və konfliktlər bitərəf ölkələrin işinə yararır və onlara öz müstəqil siyasətlərini yürütməyə şərait yaradırdı.

“Nə Qərb, nə Şərq” bitərəf siyasət hərəkatını ilk dəfə ingilis müstəmləkəçiliyindən xilas olmuş Hindistan öz lideri C. Nerunun rəhbərliyi ilə başlamış, sonralar bu sərəya Misir, Yuqoslaviya, İndoneziya, Birma, Seylon və digər 20 dövlət qoşulmuşdur. Bu dövlətlər 1955-ci ildə özlərinin Asiya və Afrika ölkələri konfransını çağırır və “bitərəf ölkələrin” birgə Bəyannaməsini qəbul edirlər. Beləliklə, bu ölkələr 50-ci illərdən vahid blok şəklində BMT tərkibində öz bitərəf qütblərini yaradır və beynəlxalq münasibətlərdə söz sahibinə çevrilirlər. “Bitərəflər” qrupunun mövcudluğu 50-70-ci illərdə həm öz müstəqilliklərini yeni qazanmış dövlətlərə seçim imkanı yaradır, onların SSRİ-ABŞ qarşısındakı kənarda fəaliyyət göstərməsini asanlaşdırır, bloklara qoşulmadan beynəlxalq münasibətlər sistemində iştirakına yol açırdı.

“Bitərəflilik” doktrinası müstəmləkələrdən azad olmuş gənc suveren dövlətlərin metropoliyaların təsiri altından xilas edilməsi və beynəlxalq münasibətlər sistemində bu ölkələrin birgə maraqlarının müdafiə edilməsinə yönəlmişdi. Çünki qarşısındakı SSRİ-ABŞ münasibətlərinin və müharibədən sonrakı beynəlxalq siyasətin fonunda “bitərəflilik” hərəkatının vahid prinsiplərinin və birgə fəaliyyətlərinin müəllifləri kapitalist-sosialist ziddiyyətləri və kim-kimi mübarizəsindən fərqli olaraq, dövlətlərin və sistemlərin dinc yanaşı yaşamasını rəhbər tuturdular. Bu prinsipə görə, BMT-nin nizamnaməsinin tələblərinə - dövlətlərin ərazi bütövlüyü və suveren hüquqlarına hamılıqla hörmət edilməsi; daxili işlərə qarışmamaq, başqa ölkələrin ərazilərini işğal etməmək; bərabər hüquq və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa hamı əməl etməli idi.

Nə qədər təcəüblü olsa da, “bitərəflilik” hərəkatı üzvü olan dövlətləri həm SSRİ, həm də ABŞ hörmətlə qarşılayaraq, onların təşəbbüslərinə dəstək verirdi. Hər iki hegemon dövlət bu hərəkata və onun üzvlərinə özlərinin gələcək müttəfiqi, əks düşərgəyə qarşı BMT tribunasında və ümumən dünya arenasında istifadə oluna biləcək silah kimi baxırdılar. Hətta, həm ABŞ, həm də SSRİ bu ölkələrə öz müstəqil dövlətlərini qurmaq, iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək, onlarla ticarət əlaqələri yaratmaq üçün

Koreyada hakimiyyət səlahiyyətli elan edir və bununla da SSRİ-Çin birliyi ilə ABŞ arasında Koreya müharibəsi başlanır.

Beləliklə, Uzaq Şərqdə Üçüncü dünya müharibəsinin başlanması təhlükəsi yaranır. Dərhal BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası, ardınca isə sessiyası çağırılır. Koreya münaqişəsinə 1953-cü ildə müzakirələr yolu ilə son qoyulur və bundan sonra 38-ci paralel üzrə Şimali və Cənubi Koreyanın iki dövlət halında mövcudluğu razılaşıdırılır. Bu müharibə göstərdi ki, SSRİ-ABŞ qarşudurması, silahlı münaqişə yolu ilə öz təsir dairələrini başqa ərazilərə yaymaq indiki şəraitdə heç bir perspektivə malik deyil. Əslində Koreya müharibəsi başa çatandan sonra Çin də SSRİ ilə münasibətlərinə yenidən baxır və Mao özünün məşhur “Çin öz gücü və öz yolu ilə inkişaf etməli, öz yolunu müstəqil müəyyən etməlidir” tezisini irəli sürür. Bu isə ölkəyə həm SSRİ, həm də ABŞ-la münasibətlərini öz maraqlarına uyğun qurmağa, onların qarşudurmasında vasitəyə çevrilməməyə imkan verir.

Bütün bunlara baxmayaraq, öz qütbünü müstəqillik əldə etmiş yeni dövlətlərin hesabına genişləndirmək, onları dünya siyasətinə öz tərəfindən qatmaq və idarə etmək istəyi SSRİ-ABŞ qarşudurmasını getdikcə gücləndirirdi. İki ideoloji qütb arasındakı “soyuq müharibənin” növbəti hərbi toqquşması 1962-ci ildə Karib hövzəsində baş verir. Kubanın sosialist inkişafı istiqamətində qəbul etdiyi qəti qərar və SSRİ-nin “qütbünə” keçməsi ABŞ-ı bu ölkəyə qarşı açıq hərəkətə sövq edir. Qısa müddətdə Amerikanın hərbi dəniz qüvvələri Karib hövzəsini işğal edir və Kubanı blokadaya alır. Kubanın köməyinə gələn SSRİ silahlı qüvvələrinin hissələri Karib ətrafında Amerika qoşunları ilə toqquşur. Yenə də BMT-nin səyi və beynəlxalq münasibətlər sisteminin ümumi gücü ilə bu konfliktin açıq müharibəyə keçməsinin qarşısı alınır. Qarşılıqlı güzəştlərə gedən hər iki tərəf bu konflikti dayandırır.

1950-ci ildən başlayaraq SSRİ-ABŞ qarşudurması həm də Yaxın Şərqdə və ərəb dünyasında kəskinləşir. Müharibədən sonra müstəqillik qazanmış bəzi ərəb dövlətlərində hər iki düşərgə öz təsirini gücləndirmək, onların gələcək daxili və xarici siyasətinə istiqamət vermək üçün ardıcıl iş aparırdı. Hər iki blok o zaman üçün artıq müstəqillik qazanmış Liviya, Suriya, Misir, Livan, İraq uğrunda ciddi fəaliyyətə keçirdi. Həmin dövrdə ərəb dünyası müstəmləkə rejimlərindən azad olmaq, suverenlik qazanmaq və milli dövlətlər yaratmaq mərhələsini yaşayırdı. SSRİ və ABŞ tezliklə bu ölkələri və xalqları ideoloji və sinfi qarşudurmaya cəlb edərək, onları global qarşudurmanın mərkəzinə çevirirdi. O dövrə qədər Avropanın aparıcı dövlətlərinin – İngiltərə, Fransa, İtaliya və Almaniyanın müstəmləkəsi olan bu regionda, tezliklə Şərq-

Qərb çəkişmələri meydana gəlir. Əlbəttə, bu qarşıdurma ərəblərə tam birləşməyə və öz inkişaflarını müstəqil müəyyən etməyə mane olsa da, müstəqil dövlətlərini yaratmaq və beynəlxalq aləmdə tanınmaq şəraiti qazandırdı.

1945-ci ildə İraq, Suriya, Livan, İordaniya, Səudiyyə Ərəbistanı, Misir və Yəmən Ərəb Dövlətləri Liqasını yaradır, SSRİ-nin dəstəyi ilə müstəqil dövlət quruculuğuna başlayırlar. 60-70-ci illərdə Liqaya o dövr üçün müstəqillik qazanmış, lakin müvafiq olaraq ABŞ, Fransa və İngiltərənin köməyi ilə dövlət quruculuğuna başlayan Əlcəzair, Bəhreyn, Qətər, Küveyt, Mavritaniya, Mərakeş, Tunis, Somali, Sudan, Ərəb Əmirlikləri və s. dövlətlər də daxil olurlar.

Həmin dövrdə Fələstini birləşdirmək və müstəqil dövlətə çevirmək mümkün olmur. SSRİ və ABŞ-ın mövqeləri bu ərəzidə ciddi toqquşur. 1947-ci ildə BMT işə qarışır və Fələstin iki yerə - ərəb və yəhudi hissələrinə bölünür. Beləliklə, Yaxın Şərq problemi - İsrail və Fələstin çəkişməsinin əsası qoyulur. 1967-ci ildə İsrail Fələstin torpaqlarının digər qismini işğal edir və Misir, Suriya, İordaniya ilə müharibəyə başlayır. Əlbəttə, bütün bu qarşıdurmaların arxasında Qərb və Şərqi kəsişən, toqquşan maraqları dayanırdı. Ərəblər və yəhudilər isə bu münaqişələrdə vasitə kimi istifadə edilirdi.

Ərəb dünyası həm SSRİ, həm də ABŞ üçün çox böyük iqtisadi, siyasi və geosiyasi əhəmiyyət kəsb edirdi. Yaxın Şərq isə İslam infrastrukturunun və sivilizasiyasının mərkəzi kimi regional və global siyasətdə mühüm faktor kimi çıxış edirdi. Bu ölkələrlə yaxınlıq, onların üzərində təsirə malik olmaq dəstəyini qazanmaqla bloklararası mübarizədə böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bundan başqa, regionun zəngin neft yataqları, okeanlara və dənizlərə çıxışı, əhəmiyyətli geosiyasi mövqeyi və mühüm insan resurslarına malik olması da nə Qərbi, nə də ki, Şərqi biganə qoya bilməzdi.

SSRİ bu bölgədə, ümumən müstəmləkə rejimlərindən xilas olmuş Yaxın və Orta Şərqdə sosialist yönümlü hökumətlər yaratmağa və bu yolla onları öz təsirində saxlamağa çalışırdısa, ABŞ bu ölkələrdə monarxiya və nüfuzlu tayfa-nəsil hakimiyyətlərini dəstəkləyirdi. ABŞ öz siyasətini bu bölgədə əsasən İsrail, Səudiyyə Ərəbistanı, Misir, Küveyt və İran vasitəsilə reallaşdırırdı. SSRİ-nin əsas müttəfiqləri isə İraq, Suriya, İordaniya, Livan və Liviya idi.

Şərq-Qərb qarşıdurmasının və beynəlxalq münasibətlər sisteminin mühüm faktoru bu illərdə bloklararası silahlanma yarış, kütləvi qırğın silahlarının yeni-yeni növlərinin istehsalı, raket və atom texnologiyalarının hərbi sahəyə tətbiqi hesab oluna bilər. Bu faktor 60-80-ci illərdə bəşəriyyəti daha çox narahat edirdi. Odur ki, ayrı-ayrı regional münaqişələr, hansısa kiçik dövlətlərin bir-biri ilə müharibə aparması ilə

müqayisədə BMT-nin sessiyalarında beynəlxalq münasibətlərin əsas problemi kimi bu məsələ demək olar ki, mütəmadi olaraq gündəlikdə durur, müzakirə edilir və kollektiv təhlükəsizlik yolunda həlli tələb olunurdu. BMT tribunasında tez-tez dünya ictimaiyyətinin, “bitərəf dövlətlərin” silahlanmanın dayandırılması ilə bağlı sərt tələbləri səslənirdi. Bir sözlə, hərbi bloklar arasında mövcud olan güc balansı beynəlxalq aləmin nə qədər köməyinə çatırdısa, yer kürəsində müasir silahların, xüsusən kütləvi qırğın silahlarının artması bir o qədər narahatlıq doğururdu.

Göründüyü kimi, İkinci dünya müharibəsinin sonundan başlanan və “soyuq müharibə” ilə xarakterizə olunan beynəlxalq münasibətlər sistemi, o cümlədən dünya siyasəti həddən artıq ziddiyyətli və kövrək əsaslar üzərində inkişaf etmişdir. Ümumiyyətlə, həmin dövrü tədqiqatçılar üç əsas mərhələyə bölür: 1) 1945-1948-ci illər – qarşıdurmanın başlanması, təsir dairəsi uğrunda mübarizənin güclənməsi, Stalinin “dünya inqilabı” və Trumenin “hərbi doktrinası” planlarının həyata keçirilməsi; 2) 1948-1962-ci illər – təsir dairəsi və bloklaşma istiqamətində SSRİ-ABŞ mübarizəsinin qızışması, “soyuq müharibə”nin bütün dünyaya yayılması, “bitərəf dövlətlər” qütbünün beynəlxalq münasibətlərin yeni faktoruna çevrilməsi; 3) Karib böhranından sonra beynəlxalq münasibətlər sisteminin inkişafı, SSRİ-ABŞ dialoqunun başlanması və “soyuq müharibə”nin dinc yanaşı yaşamaq mühitinə transformasiyası.

Bütün bu ziddiyyətlərinə baxmayaraq, beynəlxalq münasibətlər sistemi sivil birgəyaşayış normalarının bərqərar olması, dövlətlərin suveren hüquqlarına hörmət edilməsi, beynəlxalq sülhün və hüquq normalarının getdikcə daha dolğun təmin edilməsi istiqamətində inkişaf etmişdir. Əgər 1945-1948-ci illərdə SSRİ rəhbərliyi bütün dünya ölkələrinin marağına və beynəlxalq münasibətlərin tələblərinə zidd olaraq açıq-aşkar dünya inqilabı etmək, bütün ölkələrdə sosialist rejimləri qurmaq və onları öz ətrafında birləşdirmək siyasəti yeridirdisə, ABŞ isə bunun əksinə olaraq, möhkəm sədd yaradıb, dünyanı SSRİ-dən və sosialist inqilabı təhlükəsindən qorumağa çalışırdı. Hər iki dövlət bu yolda zor tətbiq etməkdən çəkinmirdi.

1948-1962-ci illərdə, bir neçə konkret münaqişə nəzərə alınmazsa, hər iki tərəf bu siyasəti açıq-aşkar deyil, daha çox dolayı yolla, maraqlandırma və həvəsləndirmə vasitəsilə həyata keçirir, açıq qarşıdurma və silahlı hədələrdən çəkinirdilər. Sözsüz ki, bu illərdə “bitərəf dövlətlər” blokunun yaranması, BMT tərkibində bu qütbün öz siyasətini yürütməsi və beynəlxalq münasibətlərin əhəmiyyətli faktoruna çevrilməsi proseslərin konstruktiv inkişafına öz müsbət təsirini göstərirdi. Elə həmin faktorların təsiri ilə 1962-ci

ildən başlayaraq qlobal qarşıdurma meyilləri “dinc yanaşı yaşamaq” və “kollektiv təhlükəsizlik haqqında birgə düşünmək” istiqamətində inkişaf edir.

Bundan başqa, sovet və amerikalı ideoloqlar 1945-1962-ci illərdə “soyuq müharibə” və “sinfi qarşıdurma”-nı müavafiq olaraq bir-birini məhv edənə, yaxud qarşı tərəfin dövlət quruculuğunun xarakterini dəyişənə qədər (sosializm, yaxud kapitalizmin məhvinə qədər) davam edəcəyini proqnozlaşdırırdılarsa, 1962-ci ildən bunun qeyri-mümkünlüyü haqqında danışımağa, bir-birinə qarşı konkret mübarizə, müharibə planlarından yan keçməyə başlayırlar. Bir sözlə, 1962-ci ildən başlayaraq, “soyuq müharibə” “üstün yaşamaq” uğrunda yarışa çevrilir. SSRİ və ABŞ bu illərdə həm də elə bir güclü hərbi potensial yaratmışdı ki, istənilən müharibə təkcə qarşı tərəf üçün deyil, bütün insanlıq üçün qlobal təhlükə yaradırdı. Bütün bu amillər və getdikcə üçüncü dünyanın (bitərəf ölkələrin), dünya ictimaiyyətinin artan təzyiqləri qarşıduran tərəfləri yenidən dialoqa və danışıqlara başlamağa sövq etdi. 60-cı illərdə dünyada baş verən qlobal dəyişikliklər – texniki tərəqqi, kosmosun fəth edilməsi, raket və elektron texnologiyasının mənimsənilməsi, atomun dinc məqsədlərlə istifadə edilməsi və s. məsələlər də SSRİ-ABŞ əməkdaşlığını şərtləndirir və onları dinc yanaşı yaşamaq, qlobal problemlərin qarşısını birgə almaq haqqında düşünməyə məcbur edirdi.

Həmin dövrdə qarşı duran tərəflər öz aralarında kosmosun birgə tədqiqi, iki ölkə arasında hava nəqliyyatının açılması haqqında ilkin sazişlər bağlayırlar. Buna əsas səbəb 1956-cı ildə Kommunist Partiyasının XX qurultayında Xruşşovun “kapitalist və sosialist düşərgələri arasında dinc yanaşı yaşamanın qeyri-mümkünlüyü və müharibənin qaçılmazlığı haqqında” o zamana qədər hakim olmuş xarici siyasət nəzəriyyəsini tənqid etməsi olmuşdur.

1959-cu ildə Xruşşov bu ideyanı inkişaf etdirərək “müxtəlif quruluşa malik olan dövlətlərin dinc yanaşı yaşaması və bu əsasda beynəlxalq münasibətlər sisteminin təkmilləşməsi” ideyasını irəli sürür. 60-cı ildə o, Qərb ölkələrinə və ABŞ-a qarşıdurmadan əməkdaşlığa keçməyi, kütləvi qırğın silahlarının azaldılması və s. haqqında təkliflər verir. Xruşşov bəyan edir ki, SSRİ və ABŞ bundan sonra atom fəlakətinin və dünyada konfliktlərin qarşısının alınmasında qarşılıqlı məsuliyyət daşmalı, müharibə təhlükəsinin aradan qalxmasını birgə təmin etməlidirlər. Bütün bu təklif və yanaşmalar, əlbəttə, Qərbdə və ABŞ-da müsbət impuls doğuraraq, qarşıdurmanı xeyli yumşaltdı.

Əlbəttə, atılan addımlar SSRİ-ABŞ arasındakı hərbi, siyasi və iqtisadi qarşıdurmanı tam dayandırmadı, dünyada sürətlə silahlanmaya son qoymadı, ən əsası

isə kütləvi qırğın silahlarının dünyaya yayılmasının qarşısını ala bilmədi. Çünki hər iki dövlət illər boyu dünya ölkələrini bu qarşıdurmaya sövq etmiş, onlar arasında qarşılıqlı etimadsızlıq mühiti yaratmış və bir-birinə qarşı mübarizəyə köklənmişdir. 60-70-ci illərdə SSRİ və ABŞ-ın təhriki və iştirakı ilə o vaxta qədər nizamlana bilməyən ərəb-İsrail, ərəb dövlətləri arasındakı münaqişələr yenidən vüsət alır, Orta Şərq ölkələrində qarşıdurma qızıışırdı.

70-ci illərin sonunda İranda şah rejiminə qarşı üsyan təşkil edildi və ayağa qalxan xalq həm SSRİ-nin, həm də ABŞ-ın diplomatik missiyalarını dağıdaraq ölkədən qovdu. Bunun ardınca İraq-İran müharibəsi qızıışdı və Suriya, İordaniya bu müharibəyə cəlb olundu. Əslində, bu ölkələrin bir-biri ilə münaqişəyə cəlb edilməsində həm ABŞ-ın, həm də SSRİ-nin öz maraqları və planları var idi.

1973-1978-ci illərdə Sovet-Amerika qarşıdurması Əfqanıstanda vətəndaş müharibəsinə səbəb olur. Hər iki tərəf bu ölkədə öz təsirini qorumaq, yaxud möhkəmlənmək üçün yerli tayfalardan istifadə edir, özünə sərf edən hakimiyyət formalaşdırmaq istəyirdi. 1979-cu ildə sovet qoşunları Əfqanıstana daxil olur və uzunmüddətli SSRİ-ABŞ qarşıdurması başlanır. 1989-cu ildə SSRİ qoşunları bu ölkədən çıxarılan qədər əfqan məsələsi və Sovet-Amerika qarşıdurması beynəlxalq münasibətlərin əsas problemlərindən birinə çevrilir.

60-70-ci illərdə Sovet-Amerika qarşıdurmasına bir çox Asiya və Sakit Okean hövzəsi ölkələri də cəlb edilir. 1973-cü ildə ABŞ Vyetnama qarşı müharibəni dayandıraraq, bu ölkənin SSRİ-nin təsiri altında qalması ilə razılaşıır. SSRİ bunun ardınca Laosa daxil olur. Bir neçə gün içərisində ABŞ-ın dəstəyi ilə 1960-cı ildə yaradılmış hakimiyyət devrilir və sosialist yönlü hökumət qurulur. Buna cavab olaraq, ABŞ 1970-ci ildə Kambocaya daxil olur və burada özünə yaxın hakimiyyət strukturu formalaşdırır. SSRİ gizli və açıq yolla Kamboca partizanlarını silahlandırır və ABŞ-a qarşı mübarizəyə təhrik edir, 1976-cı ildə çevrilişə nail olur və bu ölkəni öz təsir dairəsinə salır.

ABŞ-SSRİ qarşıdurması başqa formada, dinc və dolaylı təsir vasitələrindən istifadə etməklə Hindistan və Yaponiya uğrunda da davam edirdi. Düzdür, bu ölkələrə silahlı müdaxilə çətin idi. Odur ki, onlar diplomatik, iqtisadi, maliyyə və digər faktorlardan istifadə edərək bu iki dövlət ilə yaxın münasibətlər yaratmaq üçün mübarizə aparırdılar.

60-80-ci illərin Sovet-Amerika qarşıdurması nə qədər sərt və kəskin olsa da, silahlı toqquşma və müharibə ilə nəticələnmədi. Çünki artıq formalaşmış beynəlxalq

münasibətlər sistemi silahlı toqquşmaları dayandıra bilirdi. BMT-nin fəaliyyət göstərməsi, “üçüncü ölkələr” institutunun real faktora çevrilməsi, beynəlxalq hüquq normalarının getdikcə təkmilləşməsi, tərəflərin malik olduğu nüvə silahının çəkirdici rol oynaması, dünya ictimaiyyətinin silahlanmaya, müharibələrə və açıq qarşıdurmalara etirazlarının getdikcə daha sərt qoyuluşu hər iki tərəfi ehtiyatla davranmağa, bu rəylərə hörmətlə yanaşmağa məcbur edirdi.

Beynəlxalq münasibətlər sistemində mövcud olan üçqütblülüü, BMT tribunasından hər üç tərəfin öz ideoloji məqsədi üçün istifadə etmək imkanını nəzərə alsaq, o zaman dünya ictimai fikrinə, ictimai çağırışlara ABŞ və SSRİ tərəfindən reaksiya verməmək də mümkün deyildi. Çünki qarşı tərəf dərhal öz rəqibini irticaçı siyasət yeritməkdə, dünyanı təhlükə qarşısında qoymaqda günahlandırır və onu beynəlxalq ictimaiyyətin, üçüncü dövlətlərin gözündən salmağa çalışırdı. Odur ki, həm SSRİ, həm də ABŞ beynəlxalq ictimai narahatlığı nəzərə alaraq 60-cı illərin əvvəlindən başlayaraq, o zaman atomun sirlərinə yiyələnmiş İngiltərəni də cəlb etməklə, tərsilah və kütləvi qırğın silahlarının istehsalı və sınağı ilə bağlı danışıqlara başlamağa məcbur olur.

1962-ci ildə BMT Baş Assambleyasının XVII sessiyasında 1968-ci il yanvarın 1-dən kütləvi qırğın silahlarının hər cür sınağının qadağan olunması haqqında qətnamə qəbul edildi. Həmin ildə bu silahların yayılmasının qarşısını alan beynəlxalq müqavilə imzalanır və belə silaha malik olmayan dövlətlərin təhlükəsizliyinə təminat verən BMT Təhlükəsizlik Şurasının Qətnaməsi qəbul edildi.

Əlbəttə, bu sənədlər və böyük dövlətlərin – SSRİ, ABŞ, İngiltərə, Fransa, Çinin ona imza atması beynəlxalq gərginliyi bir qədər azaltdı. 1970-ci ilə qədər bu müqaviləni dünyanın 100-ə qədər ölkəsi imzaladı. 1972-ci ildə 90-dan çox ölkə dənizin dibində və okeanlarda kütləvi qırğın silahlarının sınağını, yerləşdirilməsini qadağan edən digər bir beynəlxalq müqaviləni imzaladı. Bütün bu razılaşmalar, beynəlxalq müqavilələr BMT-nin rəhbərliyi altında hazırlanır və onun təminatına söykənirdi.

Beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşması və inkişafı tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb edən hadisə ABŞ qoşunlarının Vyetnamdan çıxarılmasından (1973) və Hind-Çin yarımadasında sülhün bərpa olunmasından sonra SSRİ ilə ABŞ arasında təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə ümumavropa müşavirəsinə hazırlıq və müşavirənin keçirilməsi oldu.

Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin (ATƏM) keçirilməsi, ümumavropa səviyyəsində sülhün, təhlükəsizliyin, dövlətlərarası əməkdaşlıq

məsələlərinin müzakirəsi təklifini hələ 1966-cı ildə sosialist ölkələrini təmsil edən Varşava Müqaviləsi Təşkilatı vermişdi. Həmin vaxtdan 1975-ci ilə - Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə “Helsinki yekun aktının” imzalanmasına qədər keçən 9 ildə müxtəlif səviyyələrdə 33 Avropa dövləti ilə yanaşı, SSRİ, ABŞ və Kanada rəhbərləri də bu mövzuda keçirilən müzakirələrdə iştirak etmişdilər.

Ümumavropa müşavirəsini çağırmaqla SSRİ və onun müttəfiqləri İkinci dünya müharibəsindən sonra Avropada yaranmış geosiyasi mühiti, soyuq müharibə şəraitində Qərbi Avropa ölkələri və ABŞ-la münasibətləri araşdırmaq, iki əksqütblü siyasi düşərgə üzərində köklənmiş ideoloji mübarizəni öz xeyrinə həll etmək, bütün Avropada sosializmin təsirini artırmaq məqsədi güdürdü. ABŞ və Qərbi Avropa dövlətləri isə belə bir müşavirəyə razılıq verməklə öz planlarını reallaşdırmaq istəyirdilər. Onlar bu ümumavropa toplantısında SSRİ və Şərqi Avropada insan və vətəndaş hüquqlarının pozulması, totalitar rejim və sərt ideoloji idarəçiliyin mənfi təzahürlərini xüsusi qabartmaqla Avropanın ictimai fikrini öz xeyirlərinə dəyişməyi planlaşdırırdılar. Lakin bütün ideoloji xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, 1973-cü il iyulun 3-də Helsinkidə ATƏM-in 35 dövlətin xarici işlər nazirlərinin iştirakı ilə ilk iclası öz işinə başlayır və beş gün davam edir. Bu iclasda “Avropada təhlükəsizlik və dövlətlərarası münasibətlərin prinsipləri” adlı o zaman SSRİ-nin təklif etdiyi layihə müzakirə olunmuş, lakin qərar qəbul edilməmişdir. Həmin il sentyabrın 18-də Cenevrədə başlanan ikinci iclas müəyyən fasilələrlə 1975-ci il iyulun 21-də davam etmiş, dövlət başçılarının müzakirəsinə çıxarılaçaq müxtəlif məsələlər işçi qruplarında işlənilib hazırlanmışdır.

ATƏM-in son – üçüncü mərhələsi 1975-ci il iyun ayının 30-da Finlandiyanın paytaxtı Helsinki şəhərində başlandı, geniş müzakirələrdən sonra “Helsinki Yekun Aktı” adlanan və beynəlxalq münasibətlər sisteminin inkişafına mühüm töhfə hesab olunan fundamental bir sənəd imzalandı. Yekun Aktına Avropanın 44 dövlətinin, ABŞ və Kanadanın dövlət rəhbərləri imza ataraq “soyuq müharibə” dövründə, BMT-nin yaranmasından keçən 30 ildə ilk dəfə Avropada və dünyada baş verən yenilikləri, dövlətlərarası münasibətlərdə yaranmış real vəziyyəti nəzərə almaqla, mövcud durumu qoruyub saxlamaq, İkinci dünya müharibəsinin nəticələrini əks etdirən Yalta-Potsdam sisteminə əməl etmək, digər kollektiv təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələlərini həll etmişlər.

“Helsinki Yekun Aktı” BMT Nizamnaməsindən sonra beynəlxalq münasibətlər sistemini inkişaf etdirən ən mühüm beynəlxalq hüquqi sənədi idi. Yekun Aktında dövlətlərarası münasibətlərin hamı tərəfindən əməl edilməsi vacib olan 10 əsas prinsipi

bəyan olunur. Bu, suveren bərabərlik, güc tətbiq etmənin və hədələmənin yolverilməzliyi, suveren dövlət hüquqlarına hörmət, müstəqil dövlətlərin sərhədlərinin toxunulmazlığı və ərazi bütövlüyünün qorunması, mübahisələrin sülh və danışıqlar yolu ilə həlli, əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət, xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etməsi, dövlətlərarası əməkdaşlıq, beynəlxalq hüquqa vicdanla əməl etmək kimi fundamental prinsiplərdən ibarət idi. “Helsinki Yekun Aktı” soyuq müharibənin, SSRİ və ABŞ arasında təsir dairəsi uğrunda qarşıdurmanın vüsət aldığı illərdə, 1945-ci ildən – BMT-nin yaranmasından sonra imzalanan ən mühüm beynəlxalq hüquq sənədi olmaqla bərabər, iki düşərgəni təmsil edən ölkələr arasında sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlığın mühüm prinsiplərini də ilk dəfə idi ki, müəyyən edirdi.

ATƏM-in sammitləri sonrakı illərdə: 1977-1978-ci illərdə Belqradada, 1980-1983-cü illərdə Madriddə, 1984-cü ildə Stokholmda keçirilmiş, Avropada və dünyada hərbi qarşıdurmanı yumşaltmaq, silahlanma və kollektiv təhlükəsizlik məsələlərini həll etmək üçün ciddi müzakirələr aparılmışdır. Lakin ideoloji mübarizəni, düşərgələrarası qarşıdurmanı və sürətli silahlanmanı dayandırmaq, beynəlxalq gərginliyi azaltmaq 1990-cı illərin əvvəlinə - SSRİ və onun sosialist düşərgəsi dağılana qədər mümkün olmamışdır. ATƏM-in yaranması və fəaliyyəti Avropada, bütün dünyada totalitar rejimlərin dağılması, demokratik dövlət və cəmiyyətlərin formalaşması, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması və beynəlxalq hüquq səviyyəsinə qaldırılması, dövlətlərarası, regional və beynəlxalq münasibətlərin sivil birgəyaşayış normalarına uyğunlaşdırılması, beynəlxalq qlobal məsələlərin birgə həlli, dövlətlərin ictimai, siyasi və mədəni əməkdaşlığının real məzmun kəsb etməsi yolunda mühüm bir vasitə olmuşdur.

Beynəlxalq münasibətlər sistemində ATƏM-in verdiyi növbəti mühüm sənəd onun 1990-cı il sentyabrın 1-də Paris sammitində imzalanmış “Paris Xartiyası”dır. Bu sənəd “Helsinki Aktı”ndan sonra təşkilatın fəaliyyətinə real məzmun gətirdi və “Avropada sivil münasibətlər sistemi” adlanan qeyri-müəyyən anlayışı sinfi və ideoloji yanaşmalardan xilas edərək real, dövlətlərarası, dövlətdaxili, dövlət və insan, dövlət və cəmiyyət kimi dolğun məzmun kəsb edən hüquqi anlayış və terminlərlə təmin etdi.

Mövzu üzrə tövsiyə olunan ədəbiyyat və informasiya resursları:

Azərbaycan dilində

- Abdullayev M. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (XX əsr). I -II hissə. Bakı, 2000.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti(1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı, 1998. s.38-44.
- Baykara N. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992.
- Cəmil Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı, 1993.
- Cəmil Həsənov. Güney Azərbaycanda Sovet-Amerika-İngiltərə qarşındurması (1941-1946). Bakı, 2001.
- Cəmil Həsənov. SSRİ-Türkiyə: Soyuq müharibənin sınaq meydanı. Bakı, 2005.
- Hacıyeva Almaz. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (1871-1919-cu illər). Dərs vəsaiti. Bakı, 2001.
- İsmayıl Musayev. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1996.
- Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, 1996.
- Musa Qasimov. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti. (1914-1918-ci illər). 3 hissədə. Bakı, 2001-2004.
- Musa Qasimov. Xarici dövlətlər və Azərbaycan (aprel işğalından SSRİ yaranana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər). Bakı, 1998.
- Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990.
- Rəsulzadə M.Ə. Bolşeviklərin Şərqi siyasəti. Bakı, 1994.

Türk dilində

- Armaoğlu Tahir. 20 Yüzyıl siyasi tarihi (1914 -1980). Ankara, 1989.
- Armaoğlu Tahir. 20 Yüzyıl siyasi tarihi (1980 -1990). Ankara, 1991.
- Baskın Oran. Türk Dış politikası. Kurtuluş savaşından bugüne. Olqular, belqeler, yorumlar. (cilt I. 1919 -1980). İstanbul, 2002.
- Bilqe Suat. Milletlerarası politika. Ankara, 1966.
- Bilqe Suat. Türkiye-Sovietler Birliyi ilişkileri (1920-1964). Ankara, 1992.
- Ersanlı Bahar. Bağımsızlığın ilk yılları. Ankara, 1994.
- Gönlübol M., C. Cap. Atatürk ve Türkiyenin dış politikası (1919-1939). İstanbul, 1963.
- Gönlübol M., C. Cap. Olaylara türk dış politikası (1819-1965). Ankara, 1968.
- Gürün Kamuran. Türkler və Türk devletleri tarihi. İstanbul, 1981.

Güvenc Bozkurt. Avrupa ve Türkiye ilişkilerinin tarihi kaynakları. Gelişmesi ve bugünkü sorunları. Ankara, 1999.

Saray Mehmet. Azerbaycan türkleri tarihi. İstanbul, 1993.

Uçarol Rifat. Siyasi tarih (1789-1999). İzmir, 2000.

Üçök Coşkun. Siyasi Tarih. Ankara, 1961.

Ümit. Türkiye və Avrupa entegrasiyonu. Ankara, 1995.

Rus dilində

Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика. (Документы и материалы). Баку, 1998.

Бешлос М.Р., Тэлботт С. На самом высоком уровне: закулисная история окончания «холодной войны» (пер. с англ.). Москва, 1994.

Внешняя политика и международные отношения в новое и новейшее время. Москва, 1984.

Дебидур А. Дипломатическая история Европы от Венского до Берлинского конгресса. 1814-1878 (пер. с французского). Москва, 1997.

Дипломатический словарь. В 3-х тт. Изд.4-ое. Москва, 1985.

Дрейер О.К. Глобальные проблемы и «третий мир». Общемировые и региональные процессы развития. Москва, 1991.

Европа в международных отношениях, 1917-1939. Москва, 1979.

Иноземцев Н.Н. Внешняя политика США в эпоху империализма. Москва, 1960.

Казанцев Ю.И.. Международные отношения и внешняя политика России (XX век). Ростов-на-Дону, 2002. – 352 с.

Киссинджер Г. Дипломатия. Москва, 1977.

Кулиев Дж. К истории образования второй республики Азербайджана. Баку, 1997.

Международные отношения и борьба идей. Москва, 1998.

Международные отношения на Балканах и Ближнем Востоке. Свердловск, 1988.

Международные отношения после второй мировой войны. В 3-х тт. Москва, 1962.

Орлов А.. Тайная битва сверхдержав. Москва, 2000.

Плешаков К.В. Истоки «холодной войны»//США. Экономика, политика, идеология. Москва, 1991, №4.

Протопов А.С., Козьменко В.М., Елманова Н.С.. История международных отношений и внешней политики России (1648-2000). Москва, 2003. - 344 с.

Ферро М. Запад и Советская Революция (1917-1985) // МЭИМО. 1991, №9.

Холодная война. 1945-1963 гг. Историческая ретроспектива. Москва, 2003.

Черчилль У. Вторая мировая война. В 3-х книгах. Москва, 1991.

Шацилло К.Ф. От Портсмутского мира к первой мировой войне. Генералы и политика. Москва, 2000.

Эмир-Ильясова Э.И. Азербайджан в системе международных отношений. Баку, 2000.

Якобсон Г.А., Тейлор А. Вторая мировая: два взгляда (пер. с немецкого). Москва, 1975.

İngilis dilində

After the Soviet Union. From Empire Nations. N.Y.- L., 1992.

Durch William J. (ed). Peacekeeping, American Politics and Uncivil Wars of the 1999 s., N.Y., 1996.

Kazemzadeh F. The Struggle for TransCaucasus (1817-1921). N.Y., 1951.

New States, New Politics: Building the Post-Soviet Nations. Cambridge. 1997.

Swietochowski T. Russian Azerbaijan/ 1905-1920. Cambridge, 1985.

Wolf, Stuart (ed). Nationalism in Europe 1815 to the Present London: Routledge, 1996.

İnternet resursları

<http://www.grid/let/rug/hi/ahc>

<http://www.chagala.com/usrolez.pdt>

<http://www.cis.by>

<http://www.csf.colorado.edu/case net/index.html>

<http://www.d-n-i.net>

<http://www.etown.edu/v1/>

<http://www.lib.byu.edu/rdh/wwi/>

<http://www.lib.muohio-edu/inter/subj/history/wwii/index.html>

<http://www.ukans.edu/histoty/vl>

Beynəlxalq jurnallar

Дипломатический вестник. Москва, 1992-2005.

МЭИМО. Москва, 1992-2005.

США. Экономика, политика, идеология. Москва, 1998-2005-08-23.

III FƏSİL

MÜASİR BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNİN YARANMASI: XARAKTERİSTİKASI, TENDENSİYALARI VƏ ƏSAS AKTORLARI

Mövzular:

1. *Müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin yaranması və əsas xarakterik xüsusiyyətləri*
2. *Yeni dünya nizamı və onun mahiyyəti*
3. *Qloballaşma və dünya siyasətinin transmilliləşməsi*
4. *Beynəlxalq inteqrasiya və onun müasir dünya siyasətinə təsiri*
5. *Dünyanın demokratikləşməsi tendensiyası və milli dövlətlər*
6. *Müasir dünya siyasəti və beynəlxalq təşkilatlar*

1. MÜASİR BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNİN YARANMASI VƏ ƏSAS XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

ATƏT-in ideoloji və sinfi qarşıdurma dövründə keçirilmiş son zirvə görüşü 1990-cı ildə Parisdə toplandı. Bu sammitdə müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin əsas prinsiplərini və beynəlxalq hüququn bəzi yeni normalarını müəyyən edən “Paris Xartiyası” adlı mühüm bir sənəd qəbul olundu.

Sammit ərəfəsində artıq SSRİ və onun sosialist bloku ciddi böhran içərisində idi və günü-gündən öz müqavimət gücünü itirirdi.

Ümumiyyətlə, 1990-cı illərdə beynəlxalq münasibətlər sistemində çox ciddi dəyişikliklər müşahidə olunmaqda idi. O vaxta qədər sistemin daxili strukturunda və xarakterində mühüm təsir gücünə malik olan ABŞ və onun Qərb müttəfiqlərinin güclənməsi fonunda SSRİ və onun sosialist bloku çox gərgin böhranla üzləşmişdi. İqtisadi, siyasi, sosial həyat həm SSRİ, həm də onun müttəfiqlərinin inkişaf potensialını tükətməmiş və Qərb ölkələri ilə yarışmada tam məğlub vəziyyətə salmışdı. Dövlət idarəçiliyi, daxili siyasət, dövlət-vətəndaş münasibətləri iflasa uğrayırdı. Ölkə

vətəndaşları, milli, dini, ictimai və siyasi təşkilatları kütləvi hərəkatlara başlamışdılar ki, bu da Qərb ölkələri tərəfindən özlərinin antisovet fəaliyyətində məharətlə istifadə olunurdu.

ABŞ və onun Qərb müttəfiqləri SSRİ-nin zəifləməsindən istifadə edərək tədricən onun təsir dairəsində olan ölkələrə və bölgələrə daxil olmağa başlayırlar.

1990-91-ci illərdə ABŞ sosializmin ərəb dünyasında əsas müttəfiqlərindən biri olan İraqı darmadağın edir, Suriyadan, Əlcəzairdən, Misirdən, Tunis və Liviyadan isə SSRİ-ni tədricən sıxışdırır.

1986-1989-cu illərdə ABŞ güclü diplomatik və siyasi təzyiqlərlə sovet qoşunlarının Əfqanıstandan çıxarılmasına, bu ölkədə yaradılmış sosialist yönlü dövlət quruluşunun ləğv edilməsinə nail olur və beləliklə də, bütün islam dünyasında SSRİ-nin nüfuzuna çox ciddi zərbə vurulur.

Elə həmin dövrdə ABŞ və Qərb dövlətləri SSRİ-nin ənənəvi təsir dairəsi hesab olunan Xəzər regionuna daxil olmağa, bu hövzənin əhəmiyyətli geostrateji nöqtələrini və zəngin karbohidrogen sərvətlərini tədqiq etməyə başlayırlar.

Bunun ardınca, Baltikyanı ölkələrdə, Şərqi Avropada SSRİ-yə, sosializm quruluşuna qarşı kütləvi çıxışlar başlanır və dərhal Qərbin dəstəyini qazanır. Qısa zaman çərçivəsində SSRİ-nin Şərqi Avropada əsas müttəfiqləri hesab olunan Polşa, Macarıstan, Çexoslovakiya, ADR, Rumıniya və başqa sosialist dövlətləri Qərbə və demokratik dövlət quruculuğuna istiqamət götürürlər. Bunun ardınca, ADR və AFR-in tarixi birləşməsi baş verir və sovet qoşunlarının Avropadan çıxarılması prosesi başlanır.

Bütün bu proseslərə ABŞ və onun NATO üzrə müttəfiqləri rəhbərlik edirdi. 90-cı illərin əvvəlində qarşıdurmanın kəskinləşdiyi və kim-kimi məsələsinin həll olunduğu bir zamanda, üçüncü qütb ölkələri də beynəlxalq münasibətlər sistemində öz varlığını nümayiş etdirməyə başlayırlar. Məsələ burasındadır ki, bəzi tədqiqatçılar və siyasi mərkəzlər «bitərəflər bloku»nu SSRİ-ABŞ qarşıdurmasının məhsulu hesab edərək, 90-cı illərdə yeni birqütblü dünya siyasətinin formalaşması ilə bu qütbün də aradan çıxacağını proqnozlaşdırırdı. Lakin "bitərəflər» yaşadı və sübut etdi ki, «soyuq müharibə»nin məhsulu olaraq yaransalar da, onlar dünya siyasətində və beynəlxalq münasibətlər sistemində möhkəm yer tutublar, öz mövqelərini heç kimə təhvil vermək fikrində deyillər.

«Bitərəflər» bloku bütün fəaliyyəti dövründə hər iki qarşıdurma blokdan müəyyən qədər məsafə saxladığı kimi, 90-cı illərdə ABŞ-ın tam birqütblü dünya siyasəti formalaşdırmaq cəhdinə də layiqli müqavimət göstərməyi bacardı. SSRİ-nin süqutundan

sonra məhz bu blok beynəlxalq münasibətlər sistemində, sivil birgəyaşayış normalarının bərqərar olmasında, yeni dünya nizamının və müasir dövlətlərarası əlaqələrin formalaşmasında aparıcı faktor rolunda çıxış etməyə başlayır.

80-90-cı illərdə getdikcə zəifləyən sosialist bloku ilə qarşıdurmada sərt mövqe nümayiş etdirən ABŞ və onun NATO üzrə müttəfiqləri ilk müqaviməti də məhz «bitərəflər»dən gördü. Məlum oldu ki, getdikcə qloballaşan dünyada kim-kimi məsələsini güc, zor yolu ilə həll etməyin, qarşıdurmanın, bəşəriyyəti fəlakətə sürükləyə biləcək yeni müharibələrin qarşısında əsas hədəf məhz «bitərəf dövlətlər» və bütün dünya ictimaiyyətidir.

Avropa və dünya «bitərəflər»in 1986-cı ildə «N+N» adlı yeni hərəkatının SSRİ və ABŞ qarşıdurması şəraitində nə qədər həyati və bəşəriyyət üçün əhəmiyyətli olduğunu cəmi bir neçə il keçəndən sonra dərk etdi. Həmin il İsveçin təşəbbüsü ilə «bitərəf ölkələr» bloku Stokholmda etimad, təhlükəsizlik və tərksilah məsələləri üzrə konfrans çağırır və qarşıdurmanın blokları bu tədbirə dəvət edir. Konfransdan sonra, noyabr ayında SSRİ və ABŞ rəhbərləri - M. Qorbaçov və R. Reyqan görüşür və onlar arasında konstruktiv danışıqlar başlanır. Məhz bu konfrans və «bitərəflərin» səyi SSRİ-nin XX əsrin 80-90-cı illərində Avropada, öz ərazisində və dünyada baş verən proseslərə hərbi müdaxiləsinin qarşısını alır və «ümumavropa evi»nin formalaşmasında iştirakını təmin edir. Əgər 50-60-cı illərdə SSRİ sosializmə qarşı azacıq müxalifətə (Macarıstanda, Çexoslovakiyada, 1980-ci ildə Polşada və s.) dərhal reaksiya verib, hərbi yolla yatırırıdısa, 80-90-cı illərdə bütün sosializmin ləğvinə, Almaniyanın birləşməsinə və nəhayət, SSRİ-nin özünün dağılmasına tam anlaşma ilə yanaşır.

“Bitərəflər” bloku 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəlində dünyada sinfi və ideoloji qarşıdurmanın aradan qalxmasında oynadığı rolu, 90-cı illərin ikinci yarısında beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə sahəsində də nümayiş etdirmiş, hazırda isə qloballaşmanın həyata keçirilməsində ən fəal faktor kimi çıxış edir.

Beləliklə, 90-cı illərin sonunda beynəlxalq münasibətlər sistemi həm tərkibinə, həm də xarakterinə görə yeni bir mərhələyə qədəm qoyaraq - **yeni dünya nizamının formalaşması mərhələsinə keçir.**

Avropada və bütün yer üzündə yeni dünya nizamının formalaşması, beynəlxalq münasibətlərin prinsip və normalarının dəyişməsi, aktorlarının yeniləşməsi ATƏT-in Paris sammitində (1990) tam çılpalığı ilə özünü göstərdi. Sammit ərəfəsində artıq sosializm düşərgəsi yox idi. Keçmişdə bu bloka daxil olan ölkələr SSRİ ilə əlaqələri kəsərək, Qərbi Avropa və ABŞ-la birgə yeni dövlət quruluşu yaratmaqla məşğul idilər.

SSRİ-nin tərkibində olan üç Baltikyanı respublika – Litva, Latviya və Estoniya demək olar ki, müstəqil dövlətlərə çevrilmişdilər. Üç Qafqaz ölkəsi – Azərbaycan, Gürcüstan müstəqillik, Ermənistan isə yeni dövlət quruluşu məsələlərini həll etməkdə idi. Digər sovet respublikaları da öz daxili işləri ilə məşğul idilər və nəhəng SSRİ imperiyasının son günlərini sayırdılar. Odur ki, sammitdə qəbul edilən qərarlar, hüquq normaları və prinsiplər keçmiş sosialist ölkələri və SSRİ üçün tam gözlənilən idi. Əvvəllər bu düşərgə ölkələri üçün az qala müqəddəs sayılan, kənardan müdaxilə edilməsi qəti mümkün olmayan, suveren hüquq hesab olunan dövlətdaxili məsələlər – insan hüququ və azadlıqlarının qorunması, demokratik cəmiyyət və hüquqi dövlət quruculuğu tələbləri, milli, vətəndaş və siyasi hüquqlar beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsinə qaldırılaraq “Paris xartiyası”na salındı. Bir az sonra, 1991-ci ildə Avropada sosializmin son mögikanı SSRİ özünü buraxır və beləliklə, dünyada siyasi qarşıdurma üzərində qurulmuş beynəlxalq münasibətlər sisteminə də son qoyulur.

Keçmiş sosialist dövlətlərinin dünya siyasətindəki yeni mövqeyi və SSRİ-nin dağılması, onun yerində yeni-yeni müstəqil dövlətlərin yaranması, bu dövlətlərlə bağlı qəbul olunan qərarlar, beynəlxalq münasibətlərin sonrakı inkişafı ilə bağlı əsas çəkarlar ATƏM-in Helsinki (1992) sammitində özünü göstərdi. Planetimizdə yeni vəziyyətin və dünya nizamının yaradılması bu sammitin və 1994-cü ildə Budapeştdə keçirilən digər sammitin gündəliyində müzakirə olundu. Budapeştdə qədər Avropada mövsümi müşavirə xarakteri daşıyan ATƏM, Budapeştdən başlayaraq daimi fəaliyyət göstərən və BMT ilə yanaşı Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələlərini tənzimləyən mühüm bir təşkilata - ATƏT-ə çevrildi.

Dünyanın 55 dövlətini öz tərkibində birləşdirən ATƏT – beynəlxalq münasibətlər sisteminin tənzimlənməsində yaxından iştirak edən və beynəlxalq hüququn təkmilləşməsinə yardım edən ən mühüm dövlətlərarası təşkilata çevrildi. ATƏT hazırda ABŞ və Kanadanı bütün Avropa dövlətləri ilə birləşdirən təşkilat kimi Avropanın siyasi və iqtisadi həyatının, dövlətlərarası sivil birgəyaşayış qaydalarının, ümumavropa təhlükəsizliyi və əməkdaşlığı məsələlərinin mexanizmlərini yaradan və ümumdünya təhlükəsizliyi və əməkdaşlığı ilə əlaqələndirən mühüm bir qurumdur. Getdikcə beynəlxalq münasibətlərin ən mühüm təşkilatlarından birinə çevrilən ATƏT dövlətlərarası münasibətləri rəqiblik və münaqişə rəlsindən əməkdaşlıq və qarşılıqlı mənafe istiqamətinə yönəltməyə, Avropada demokratiya və insan hüquqlarını, təhlükəsizlik və qarşılıqlı əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə çalışır.

Beləliklə, beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşmasının və inkişafının 1945-ci ildən - İkinci dünya müharibəsinin başa çatması və BMT-nin yaranmasından başlanan üçüncü dövrü soyuq müharibədən ABŞ və onun Qərb müttəfiqlərinin tam qalib çıxması ilə başa çatır. Bununla da dünya siyasətində və beynəlxalq münasibətlər sistemində sinfi qarşıdurmaya son qoyulur və **yeni dünya nizamı başlanır**.

90-cı illərdən başlayaraq, beynəlxalq münasibətlərin nəinki özü, sistemi və xarakteri dəyişir, həm də onun öyrənilməsi və tədqiqi praktikası yeniləşir.

Uzun müddət sovet tarixşünaslığı beynəlxalq aləmi yalnız dövlətlərarası münasibətlər meydanı kimi təsvir edir və beynəlxalq münasibətlər sistemini yalnız bu səpkidə öyrənirdi. Odur ki, dərslilər, proqramlar əsasən dövlətlərarası münasibətlərə həsr olunur, beynəlxalq əlaqələrin transmilli korporasiyalar, qeyri-hökumət təşkilatları, regionlararası əlaqələr və s. kimi mühüm subyektləri diqqətdən kənar qalırdı. Bu da müvafiq olaraq, XX əsrin son illərində müasir dünya siyasətinin və beynəlxalq münasibətlərin əsasını təşkil edən qloballaşma, demokratikləşmə, inteqrasiya və regionlaşma kimi proseslərin öyrənilməsinə öz mənfi təsirini göstərirdi.

Təcrübə göstərir ki, beynəlxalq münasibətlərin və dünya siyasətinin müasir strukturu və aktorları elə bir vəziyyətə gəlib ki, çətin ki, tək-cə dövlətlərarası rəsmi münasibətləri, xarici siyasət idarələrinin fəaliyyətini öyrənməklə müasir dünya siyasətini, beynəlxalq münasibətləri qavramaq mümkün olsun. Çünki yeni şəraitdə nəinki tək-cə SSRİ-ABŞ qarşıdurması aradan qalxmış, beynəlxalq münasibətlərdə yeni nizam yaranmış, eyni zamanda, bu sistemin aktorları, tərkib hissəsi, gündəliyi, dövlətlərarası əlaqələrin xarakteri də yenilənmiş və tamamilə dəyişmişdir. Bu münasibətlər həm formaca (beynəlxalq münasibətlər əvvəllər əsasən milli dövlətlər arasında əlaqə üzərində qurulurdusa, indi bu prosesə beynəlxalq və regional təşkilatlar, qeyri-hökumət təşkilatları və s. subyektlər əlavə olundu), həm də mahiyyət-cə (daxili və xarici siyasət, dövlət suverenliyi və milli maraq anlayışları getdikcə yeni məzmun kəsb edir) dəyişməyə başlayır. Əgər əvvəlki sistemdə beynəlxalq hüququn əsas vəzifəsi suveren dövlətlərin milli haqlarının qorunması və dövlətlərarası münasibətlərin bu hüquqa uyğun tənzimlənməsi idisə, yeni sistemdə bu vəzifələr dəyişmiş və mahiyyət-cə yenilənmişdir. İndi insan hüquq və azadlıqlarının qorunması, beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi, qlobal ekoloji və sosial təlatümlərin qarşısının alınması, dövlətlərin idarəçiliyində qanunçuluğun, şəffaflığın və azad siyasi rəqabətin təmin edilməsi getdikcə suveren dövlət hüquqlarını, ayrıca götürülmüş dövlətlərin milli maraqlarını kölgədə qoyur. Hər bir milli dövlət öz maraqlarını beynəlxalq təşkilatların, ayrı-ayrı dövlətlərarası

institutların tələblərini nəzərə almaqla təmin edə bilər. Beynəlxalq qurumlar hər bir üzv dövlətin daxili idarəçiliyinə, dövlət və vətəndaş münasibətlərinin qurulmasına, maliyyə və büdcə siyasətinin istiqamətlərinə, qiymət, bölgü, istehsal və ticarət əlaqələrinə birbaşa və dolaylı yolla müdaxilə edirlər.

Müasir beynəlxalq münasibətlərin əsas tendensiyalarından biri də beynəlxalq təhlükəsizlik tələblərinin, global və lokal terrorizmə qarşı mübarizənin ümumdünya siyasəti səviyyəsinə qaldırılması hesab oluna bilər. Bu prosesin əsas xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, dünyada başda ABŞ olmaqla, vahid anti-terror koalisiyasının yaradılması prosesi həyata keçirilir və keçmişdə hansı hərbi və siyasi blokda iştirak etməsindən asılı olmayaraq, dövlətlər iki meyara görə qruplaşır. Bir qrup ABŞ-ın təsiri ilə terrorizmə qarşı mübarizə cəbhəsində yer tutursa, digərləri terroru dəstəkləyən ölkələr sırasına aid edirlər. Ən maraqlısı isə ondan ibarətdir ki, bu ölkələrin hansı qrupa aid olmasını bəzən tam subyektiv amillərlə ABŞ və onun təsiri altında fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlar müəyyən edir. Odur ki, bəzən bu qrupa bütün mövcudluğu dövründə terroru dövlət siyasəti səviyyəsində dəstəkləyən, öz separatçı və digər məqsədlərini terror vasitəsilə reallaşdırmağa çalışan Ermənistan kimi dövlətlər deyil, subyektivcəsinə hansısa müsəlman ölkəsi daxil edilir. Bu da dünya ictimaiyyətinin nəzərində müvafiq olaraq terroru dəstəkləyənlərin və onun qurbanı olanların əsl obyektiv qiymət almasına mane olur.

Beynəlxalq münasibətləri və müasir dünya siyasətini xarakterizə edən əsas səciyyəvi cəhətlərdən biri də beynəlxalq siyasi proseslərin yeni subyektlərinin – hökumətlərarası beynəlxalq və qeyri-hökumət təşkilatlarının dünya siyasətində rolunun artması hesab olunur. Vaxtilə milli dövlətlərin suveren hüququ hesab olunan prinsiplər dövlət suverenliyi, daxili siyasət, dövlət və vətəndaş münasibətləri, demokratiya, vətəndaş cəmiyyəti maraqları, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması və s. adı altında getdikcə daha çox beynəlxalq qurumların və qeyri-hökumət təşkilatlarının tələbləri və məsləhətləri ilə tənzimlənir. Ümumiyyətlə, bu prinsiplərin qorunması və onlara hərtərəfli əməl olunması beynəlxalq hüquq normaları səviyyəsində milli dövlətlərdən tələb olunur.

Müasir beynəlxalq münasibətlərin yeni təzahür formalarından biri də dövlətlərlə yanaşı ayrı-ayrı regionların, ölkələrin daxili subyektlərinin beynəlxalq aləmə çıxması, beynəlxalq əlaqələrə qatılması, əməkdaşlıqda iştirakı hesab oluna bilər. Bu tendensiya son zamanlar Avropada, Cənub-Şərqi Asiyada çox geniş yayılmış və bəzi hallarda ayrı-ayrı dövlətləri təmsil edən regionların əlaqələri, həmin dövlətlərin əlaqələrindən çox-çox intensiv xarakter almışdır.

Beynəlxalq münasibətlərin müasir vəziyyətinə təsir göstərən əsas amillərdən biri də son zamanlar dünyada mərkəzdənqaçma proseslərinin güclənməsi fonunda (keçmişdə vahid tərkibdə yaşayan xalqlar öz müstəqil dövlətlərini yaratmaq istiqamətində fəaliyyət göstərirlər) Avropada getdikcə güclənən inteqrasiya hesab oluna bilər.

Avropada İkinci dünya müharibəsindən sonra başlanan inteqrasiya prosesləri son on ildə yüksək sürətlə dövlətlərarası sədləri aradan qaldırmış və bu məkanda vahid daxili və xarici siyasət strategiyası formalaşdırılmışdır. Lakin mərkəzdənqaçma meyilləri, etnik separatizm, davakar millətçilik və dini ayrışmışlıq hissələrinin son illərdə bir qədər yüksəlişi də müasir dünya siyasətinin reallığı hesab olunur.

Bəzi tədqiqatçılar sosializm və kapitalizm sistemlərini təmsil edən bloklararası soyuq müharibənin bitməsinə dünyada konfliktlərin də azalmasına əhəmiyyətli təsir göstərəcəyini iddia etsə də, bu proqnoz özünü doğrultmadı. "Konfliktsiz dünya" arzusu ilə yaşayan iri dövlətlər, əsasən ABŞ və Avropa İttifaqı ölkələri qloballaşma prosesini rahat həyata keçirmək məqsədilə konfliktləri həll etmək üçün müəyyən səylər göstərirlər. Lakin bu konfliktlərin əsas səbəbləri, onu doğuran subyektiv amillər, beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqindəki ikili yanaşmalar dövlətlərə həmin münaqişələrin qarşısını almaqda mane olur.

Hazırda zorakılıqla müşayiət olunan münaqişələrin sayı 1993-cü ilə nisbətən 34-dən 2003-cü ildə 19-a düşsə də, ümumən baş verən münaqişələr hələ də dünya siyasi proseslərinin aparıcı tendensiyalarından birini təşkil edir. (Bax: Stokholm Beynəlxalq Sülh Tədqiqatları Mərkəzinin məlumatları. www.sipri.se.) Hansı səbəbdən yaranmasından asılı olmayaraq, müasir münaqişələr bəşəriyyət üçün böyük təhlükə yaradır, daha geniş əraziləri əhatə edir, ekoloji, humanitar və sosial fəlakətlərə səbəb olur. Səbəblər isə müxtəlifdir. Bunların sırasında ayrı-ayrı dövlətlərin ərazi iddiaları, etnik separatizm, sənaye dövlətləri ilə xammal ölkələri arasındakı ziddiyyətlər, nəzarətsiz silahlanma, miqrasiya, qloballaşma, qloballaşmaya müqavimət üzərində yaranmış millətçilik və dini müqavimət daha tez-tez rast gəlinən səbəblərdəndir.

Beynəlxalq münaqişələr ideoloji və blok qarşıdurması dövründə əsasən nəzarətdə saxlanılır, məqsədli şəkildə istifadə edilir və onun qloballaşmasının qarşısı alınırırsa, müasir dövrdə bu münaqişələrin qarşısını alan mexanizmlər zəifləmişdir. Bundan başqa, dünyanın siyasi sistemində baş verən dəyişikliklər, İkinci dünya müharibəsindən sonra formalaşmış milli-dövlət sərhədlərinin pozulması da münaqişələrin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun tənzimlənməsini çətinləşdirmişdir.

Dünya politoloqları müasir münaqişələrin səbəb və xarakteristikasına müxtəlif rakurslardan yanaşır və fərqli proqnozlar verirlər. Bəziləri hesab edir ki, müasir münaqişələrin kökündə ideoloji və iqtisadi səbəblər deyil, mədəniyyətlərarası fərqlər, “sivilizasiyaların toqquşması” durur. Onların fikrinə görə, gələcək konfliktlər krallar, milli dövlətlər və ideologiyalar arasında deyil, məhz sivilizasiyalar arasında baş verəcək. Nəzəriyyə müəlliflərinin fikrinə görə, münaqişələrin potensial məkanı sivilizasiyalar arasından keçən zərif xətlərdir. “Sivilizasiyalararası münaqişə iki forma alır: 1) lokal səviyyədə zərif xətlər üzrə yaranan münaqişələr, müxtəlif sivilizasiyalara mənsub olan qonşu dövlətlər arasında və bir dövlətin tərkibində yaşayan müxtəlif xalqlar, qruplar arasında baş verən; 2) qlobal səviyyədə münaqişələr müxtəlif sivilizasiyalara mənsub özək dövlətlər (əsas dövlətlər) arasında baş verir”.

Bəhs olunan nəzəriyyənin müəllifi əgər “mədəniyyətlər və sivilizasiyalararası fərqləri və mübarizəni” müasir münaqişələrin səbəblərindən biri kimi təqdim etsəydi, əlbəttə, onunla razılaşmaq mümkün idi. Doğrudan da, mədəniyyətlər bir-birindən tarixinə, milli-mənəvi dəyərlərinə, dini-psixoloji köklərinə görə ayrılır və sivilizasiyaların tarixi milli dövlətlərdən, ideoloji baxışlardan daha qədim və daha dayanıqlıdır. Bu dəyərlər min illərlə formalaşmış, xalqların mənəvi dünyasına, fikir və düşüncəsinə hakim kəsilmişdir. Odur ki, ideoloji və siyasi rejimləri identifikasiya etmək, onlar arasındakı fərqləri aradan qaldırmaq daha asandır, nəinki sivilizasiyaları, mədəni-mənəvi dəyərləri. Xalqları xarakterizə edən ən fundamental dəyər məhz milli mədəniyyət və dildir.

Qloballaşmanın vüsət aldığı XXI əsrdə dünya vahid bir meydana çevrilir, insanlar arasında mövsümi və daimi təmaslar intensivləşir və müvafiq olaraq mədəniyyətlər üz-üzə gəlir. Bu proses bir tərəfdən obyektiv olaraq mədəniyyətləri bir-birinin hesabına zənginləşdirir, daha mütərəqqi mədəni dəyərlər digərlərini sıxışdırır, onların inkişaf meydanını daraldır. Bu da müvafiq olaraq mədəni inkişaf meydanı kiçilən xalqları daha radikal əhval-ruhiyyəli hərəkətlərə sövq edir. Müxtəlif mədəniyyətə malik olan insanlar arasında təmaslar intensivləşdikcə onlar arasında məxsusi sivilizasiya şüuru da artır ki, bu da müvafiq olaraq mədəni-mənəvi mənsubiyyətinə görə fərqlənən insanlar arasında həm dünya miqyasında, həm də bilavasitə təmas ərazilərində ayrılımları və toqquşmaları dərinləşdirir. Bununla yanaşı, dünyada gedən iqtisadi, sosial inteqrasiya prosesləri xalqları bir-biri ilə sıx təmaslara cəlb edərək, milli şüurun əsas qaynağı olan milli dövlətləri tədricən ümumdünya və qlobal proseslərdən sıxışdırır və zəiflədir. Milli dövlətlərin dünya proseslərində boşalan yerini son illərdə dini cəmiyyətlər tutmağa səy göstərilir. Bu qurumlar insanların dinə müsbət meyildən istifadə edərək, öz

ideyalarını onlara təbliğ edir və onlarda dini mənsubiyyət hissələrini gücləndirirlər. Bu da təmas nöqtələrində insanların dini toqquşmasına müəyyən qədər rəvac verir. Bütün bunlar göstərir ki, müasir münaqişələrdə milli-mədəni və dini fərqlərin oynadığı rolu inkar etmək olmaz. Lakin müasir qloballaşma prosesindəki iqtisadi və sosial faktorlar elə həddə çatmışdır ki, beynəlxalq aləmdə dövlətlər və insanlar arasındakı münasibətlərin əsas katalizatoru rolunda din, dil, mədəniyyət deyil, məhz iqtisadi maraqlar çıxış edir. Hazırkı münaqişələrin əsas determinantı bütün XX əsrdə baş vermiş dövlətlərarası toqquşmalarda olduğu kimi, yenə də ayrı-ayrı ölkələrin dərk olunmuş milli maraqları hesab olunur. D. Zerkinin “istənilən halda beynəlxalq konflikt o zaman baş verir ki, bir dövlət, yaxud dövlətlər qrupu öz mənafələrini digərlərinə təlqin edir” fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyil.

Müasir münaqişələrin ən qanlı və təhlükəli təzahür formalarından biri terrorizmdir. Məsələ burasındadır ki, müasir terrorizm qloballaşan dünyanın bütün texnoloji nailiyyətlərini mənimsəmək və insanlıq əleyhinə istifadə etməklə özü qlobal bir karakter kəsb etmişdir. Terrorizm bir ölkə çərçivəsini aşaraq beynəlxalq karakter almış və beynəlxalq proseslərin destruktiv subyekt kimi çıxış etməyə başlamışdır. Digər münaqişələrin baş verməsinin əsas səbəbləri, eyni zamanda terrorizmin də əsasında dayanır. Bunların sırasında qloballaşmaya və qlobal siyasətə müqaviməti, etnik separatizmi, dünyada baş verən qeyri-bərabər və ədalətsiz proseslərə etirazı, özlərinin maddi və mənəvi iddialarını reallaşdırmaq, gəlir götürmək, hansısa qeyri-qanuni ehtiyaclarını təmin etmək istəyi və sairəni xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Terrorizm ayrı-ayrı insanlar, təşkilatlar, xüsusi orqanlar və bəzən bütöv dövlət və dövlətlər qrupu tərəfindən təşkil olunur və həyata keçirilir. Terror aktları seçilmiş xüsusi ərazilərdə, şaxə halında bütün dünyada (lokal və qlobal) həyata keçirilə bilər. Terrorizmin iki əsas forması mövcuddur: dövlət terrorizmi və fərdi terror.

İkinci dünya müharibəsindən sonra yaranmış ideoloji qarşıdurma dövründə dövlətlərin bir-birinə qarşı həyata keçirdiyi terror aktları, yaxud bir dövlətin müxtəlif məqsədlərlə başqa dövlət ərazisində həyata keçirdiyi hərbi-siyasi ekspansiyalar dövlət terrorizmi kimi qiymətləndirilirdi. BMT Baş Assambleyasının 39-cu sessiyasında qəbul olunmuş «Dövlət terrorizmi siyasətinin və dövlətin digər suveren dövlətlərdə ictimai-siyasi quruluşun sarsıtılmasına yönəlmiş fəaliyyətinin yolverilməzliyi haqqında» xüsusi qətnaməsi “soyuq müharibə” dövründə geniş vüsət almış dövlət terrorizminin qarşısını almaq məqsədi daşıyırdı.

Müasir dövlətlər dünyada təsir zonalarını genişləndirmək, öz siyasi mənafeələrinə uyğun olaraq dövlətlərin idarəçilik rejimlərini dəyişmək məqsədi ilə dövlət terrorizmindən istifadə edirlər. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 28 sentyabr 2001-ci il tarixli 1373 sayılı qətnaməsi ilə müasir terrorizm, yaxud hər hansı məqsədlər üçün həyata keçirilən belə aktlar beynəlxalq cinayət kimi qiymətləndirilmiş və onun qarşısının alınması üçün tədbirlər düşünülmüşdür. Belə tədbirlər sırasında Böyük Britaniyaya məxsus sənişin təyyarəsinin Liviya vətəndaşları tərəfindən partladılmasına cavab olaraq qəbul edilmiş beynəlxalq sanksiyaları misal çəkmək olar.

Hazırda dünyada ABŞ başda olmaqla anti-terror koalisiyası formalaşmışdır. Bu koalisiyaya daxil olan ölkələr bütün dünyada terrorizmlə mübarizə aparmaq məqsədilə öz səylərini birləşdirmiş, vahid anti-terror mübarizəsi mexanizmləri yaratmışdır. Düzdür, hələ də anti-terror mübarizəsində tam ədalətli və obyektiv mühit formalaşmamışdır və bəzən terrora dəstək verən ölkə ilə terror qurbanı hesab olunan ölkələrin qiymətləndirilməsi subyektiv faktorlarla müəyyənləşir. Bundan başqa, anti-terror koalisiyasının başında duran ABŞ bəzən bu prosesdə terrora qarşı təsirli mübarizə təşkil etmək əvəzinə, özünə rəqib hesab etdiyi dövlətlərlə haqq-hesab çəkmək, onların suveren daxili siyasətinə və dövlət idarəçiliyinə əsassız müdaxilə etmək kimi beynəlxalq hüquqa zidd hərəkətlər edir. Yaxud bütün fəaliyyəti dövründə Ermənistan dövləti tərəfindən himayə edilən, anti-türk-anti-azərbaycan qanlı terror aksiyaları həyata keçirən «ASALA» erməni terror təşkilatına və onu yaradan Ermənistana qarşı heç bir əməli iş görmək istəmir. Nəzərə alınsa ki, «ASALA» anti-türk-anti-azərbaycan terror aksiyalarında dəfələrlə üçüncü dövlətlərin də ərazilərindən istifadə etmişdir, bu təşkilatın beynəlxalq terrorizmlə məşğul olması heç kimdə şübhə doğurmaz.

Göründüyü kimi, terrorizm müasir dünyada mövcud olan digər münaqişələr kimi beynəlxalq hüquq normalarına, sivil birgəyaşayış qaydalarına ən çox təhlükə törədən neqativ reallıqlardır. Müasir beynəlxalq münasibətlər və dünya siyasətində bu hallarla mübarizə aparılsa da, müəyyən subyektiv səbəb və yanaşmalara görə hələ də effektiv nəticə əldə edilməmişdir. Odur ki, həm dövlət terrorizmi, həm də fərdi terrorizm bu gün bu və ya digər vəzifələrin reallaşdırılması vasitəsi kimi geniş istifadə olunur və insanlara fəlakətlər gətirir. Belə terror aksiyalarının bir qismi, elə dünyada mövcud olan ədalətsizliklə mübarizə vasitəsi, anti-terror koalisiyası üzvü olan dövlətlərin həyata keçirdiyi ədalətsiz daxili və xarici siyasətə etiraz forması kimi meydana çıxır.

Müasir beynəlxalq münasibətlər və dünya siyasəti çox mürəkkəb bir sistemdir. Bu sistemdə iştirak edən aktorların (fəaliyyətdə olan subyektlərin) sayı getdikcə artır və

genişlənir. Əgər Vestfal sistemindən başlanmış XXI əsrin başlanğıcına kimi beynəlxalq qarşılıqlı əlaqələrin iştirakçısı kimi əsasən dövlətlər və onların koalisiyası çıxış edirdisə, müasir dövrdə bu əlaqələrin aktorlarının sayı getdikcə artır. Bunların sırasında beynəlxalq qurumlar, hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatları, transmilli korporasiyalar və dövlətdaxili regionlar xüsusi fərqlənir. Bu aktorlar XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində dünya arenasında milli dövlətləri getdikcə sıxışdıraraq strateji rıçaqları öz əlinə alır. Bu qurumlar müasir dünyada həm pozitiv, həm də neqativ rol (beynəlxalq terror, narkobiznes, dini fanatizm və s.) oynayaraq milli dövlətlərlə birlikdə beynəlxalq münasibətlər, beynəlxalq hüquq və qloballaşmanın əsas aktorlarına çevrilirlər. Beləliklə, beynəlxalq aləm əvvəllər dövlətlərarası qarşılıqlı fəaliyyətlə məhdudlaşdırsa, indi beynəlxalq münasibətlər tərkibinə görə son dərəcə mürəkkəb bir aktorlar sistemindən ibarətdir.

Müasir beynəlxalq münasibətlərin əsas aktorlarından biri beynəlxalq dövlətlər və hökumətlərarası təşkilatlar (BHAT) hesab olunur. Bu təşkilatların yaranması dünyanı lərzəyə salmış İkinci dünya müharibəsindən sonra başlanmış və dövlətlərin qarşısında duran ümumi beynəlxalq problemlərin həllinə yardım etmək vəzifəsi daşımışdır. Milli dövlətlər tərəfindən beynəlxalq müqavilə əsasında yaradılan, bütün üzv ölkələr üçün vahid beynəlxalq hüquq normalarının və qarşılıqlı fəaliyyət prinsiplərinin formalaşmasında bilavasitə iştirak etmiş və beynəlxalq qaydaların mənbəyi hesab olunan ilk belə təşkilat Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) hesab olunur.

Hökumətlərarası təşkilatların üzvləri milli dövlətlərdir. Hər bir dövlət könüllü şəkildə bu qurumlara qoşulmaqla dünyada gedən proseslərdə iştirak etmək, öz milli maraqlarını reallaşdırmaq və beynəlxalq haqlarını qorumaq məqsədi güdür.

Dünya tarixinin son 50-55 ilində bu təşkilatların sayı və çəkisi diqqətə cərpacaq dərəcədə artaraq, beynəlxalq münasibətlərin ən mühüm bir aktoruna çevrilmişdir. Tədqiqatçılar BHAT-ların inkişafını bir neçə amillə izah edirlər. Əvvəla, müasir konfliktlərin və müharibələrin bəşəriyyət üçün nə qədər təhlükəli və insanlıq üçün nə qədər faciəli olduğunu dərk edərək, dövlətlər onların qarşısını ala biləcək sistemin yaradılmasına hamılıqla ehtiyac duyurlar. Odur ki, beynəlxalq sülhün qorunması və kollektiv təhlükəsizliyin təmin olunması ehtiyacı BHAT-ların yaranmasının əsas səbəblərindən biri kimi qiymətləndirilir. Son illərdə beynəlxalq iqtisadi inkişaf, əmək bölgüsü, qarşılıqlı əlaqələrin və bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin getdikcə dərinləşməsi, qlobal və regional səviyyədə BHAT-ların yaranmasını şərtləndirən əsas amillərdən ikincisi hesab olunur. Bir ölkə çərçivəsində həlli getdikcə çətinləşən

problemlərin (ekoloji, informasiya texnologiyaları, atom enerjisi və ondan istifadə problemləri, ümumsağlamlıq məsələləri və s.) meydana çıxması və bu istiqamətdə fəaliyyətlərin koordinasiyaya ehtiyacı, müstəmləkə sistemlərinin dağılmasından sonra yaranmış yeni dövlətlərin dünya siyasətinə qatılması və onların gələcək fəaliyyətinin istiqamətləndirilməsi və s. səbəblər də BHAT-ların yaranması və inkişafını şərtləndirən amillər kimi qiymətləndirilir.

BHAT-lar müasir beynəlxalq münasibətlərin mühüm amili kimi dövlətlərarası əlaqələrin müxtəlif istiqamətlərini əhatə edən – siyasi, iqtisadi, hərbi, sosial, mədəni, informasiya, ekoloji və s. problemlər ilə məşğul olurlar. Bunların sırasında da BMT, ATƏT kimi universal təşkilatlarla yanaşı, Beynəlxalq Səhiyyə Təşkilatı (BST), Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyi (BAEA), YUNESKO (Mədəni İrsin Qorunması üzrə Beynəlxalq Təşkilat) və s. kimi konkret sahələrlə məşğul olan funksional BHAT-lar mövcuddur. Bu təşkilatlar getdikcə milli dövlətlərdən öz asılılıqlarını azaldaraq, müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərir və beynəlxalq aləmdə əhəmiyyətli təsir gücü olan mərkəzlərə çevrilirlər. Hətta BHAT-ları təsis edən milli dövlətlərlə bu təşkilatların maraqları üst-üstə düşməyə bilir və bu halda BHAT-ların çıxardığı qərarlar dövlətlər tərəfindən qəbul edilir. Bundan başqa, ərazi prinsipi ilə yaradılmış regional BHAT-lar da mövcuddur ki, bunlar da həm universal (Afrika Birliyi Təşkilatı, Avropa İttifaqı, Müstəqil Dövlətlər Birliyi, İslam Konfransı Təşkilatı və s.), həm də funksional (məsələn, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, NATO, Avropa Şurası və s.) xarakter daşıyırlar.

Hazırda BHAT-lar dövlətlərin beynəlxalq proseslərdə iştirakını təmin etməklə yanaşı, danışıqlar yolu ilə müxtəlif ölkələrin mövqelərinin uzlaşdırılması, üzv dövlətlərin daxili və xarici siyasətində əsas prinsiplərin müəyyən edilməsi, onlara əməl olunmasına nəzarət, global proseslərin qarşısının alınması məqsədilə üzvlərin səylərinin birləşdirilməsi və s. məsələlərlə yaxından məşğul olurlar.

BHAT-lar beynəlxalq münasibətlərin vəziyyəti, tendensiyası və əsas problemlərinə müvafiq olaraq yeniləşir və dərinləşir. Əgər soyuq müharibə və ideoloji qarşıdurma dövründə bu qurumlar o dövrün reallıqları çərçivəsində öz fəaliyyətini planlaşdırırdısa, ikiqütblü sistemin dağılmasından sonra öz iş istiqamətini dəyişmək məcburiyyəti qarşısında qaldılar. Yeni dünya nizamının əsas problemi hesab olunan beynəlxalq terrorizm, etnik separatçılıq hərəkatlarının güclənməsi, iqtisadi və sosial bərabərsizliyin artması, demokratiya, demoqrafiya və miqrasiya məsələləri, insan hüquqları kimi dəyərlərin aparıcı tendensiyaya çevrilməsi və s. kimi müasir proseslər BHAT-ları da öz fəaliyyətlərinə yenidən baxmağa sövq edib.

Hazırda dünya ictimai rəyində BHAT-larla milli dövlətlərin qarşılıqlı səlahiyyət və mənafe fərqləri geniş müzakirə olunur. BHAT-ların tələblərinin bəzən milli dövlət maraqlarına zidd olması, dövlətlərin daxili həyatına müdaxilə etməsi və s. kimi problemlər, dəyişən dünyanın tələblərinə müvafiq olaraq BHAT-ların yeniləşməsi və müasir dünya nizamına transformasiya olunması zərurəti dünya siyasətçilərini və politoloqlarını düşündürən əsas məsələlərdəndir. Məsələn, son illərdə Yaponiya və Almaniya kimi böyük və qüdrətli dövlətlər BHAT-ların, xüsusən BMT kimi təşkilatların yenidən qurulması, bu dövlətlərin statusuna bir daha baxılması kimi tələblər qoyur. Digər tərəfdən, Afrika, Latin Amerikası və müsəlman dünyası da BMT Təhlükəsizlik Şurasında təmsilçilik tələb edirlər. Eyni zamanda, BHAT-larda ayrı-ayrı dövlətlərin mövqeyinin və təsir gücünün fərqli olması, bu təşkilatların çıxardığı qərarların icrasında yol verilən müxtəlif standartlar və s. kimi məsələlər də müasir dövrün əsas problemi kimi müzakirə olunur. Əslində böyük dövlətlər, xüsusən ABŞ, Rusiya, Çin, Fransa və İngiltərə kimi BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləri BHAT-ları istədikləri kimi yönəldir, onların fəaliyyətini öz maraqlarına uyğunlaşdırırlar. Bu dövlətlər BHAT üzvü olan digər dövlətlərin problemlərinə, milli mənafeələrinə yalnız öz maraqları çərçivəsində yanaşırlar.

Müasir beynəlxalq münasibətlərin əsas və yeni aktorlarından biri də qeyri-hökumət təşkilatlarıdır (QHT). Bu təşkilatlar həm beynəlxalq, həm də lokal statusla BHAT-larla bərabər müasir dünya siyasətində mühüm mövqeyə malikdirlər.

Əgər 1950-ci ildə beynəlxalq münasibətlər sistemində cəmi 100 dövlət, hökumətlərarası və dövlətlərarası təşkilat iştirak edirdisə, 1996-cı ildə onların sayı 300-dən artıq olmuşdur. 1952-ci ildə bu sistemdə 1000, 1996-cı ildə isə 6000 qeyri-hökumət təşkilatı iştirak edir. Hazırda qeyri-hökumət təşkilatları beynəlxalq və milli siyasətin formalaşması və həyata keçirilməsində, qlobal və lokal məsələlərin həllində nəinki iştirak edir, həm də dövlətləri, hökumətlərarası və beynəlxalq təşkilatları onlarla hesablaşmaq məcburiyyətində qoyur. Müasir dünyada qeyri-hökumət təşkilatları, bir qayda olaraq, öz sahə maraqlarından çıxış edərək bəzən nəinki ayrı-ayrı dövlətlərə, ümumən beynəlxalq aləmə də ciddi problemlər yaradırlar. Məsələ ondadır ki, BHAT-ları beynəlxalq hüquq normaları, qarşılıqlı vəzifə və öhdəliklərlə müəyyən qədər idarə etmək mümkün olduğu halda, qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətini tənzimləmək və yönəltmək çox çətinidir. QHT-lər BHAT-lara nisbətən sayca daha çox, daha rəngarəngdir və daha geniş mənafeələrə xidmət edirlər. Müasir politologiyada QHT-lərin təsnifatında daha çox beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarını (BQHT), transmilli

korporasiyaları (TMK) və dövlətdaxili regional qeyri-hökumət birliklərini xüsusi fərqləndirirlər.

Müasir dünya siyasətində və beynəlxalq münasibətlərdə rəyi və mövqeyi daha tez-tez nəzərə alınan QHT-lər sırasında beynəlxalq QHT-lər xüsusi seçilir. BQHT-lərin fəaliyyəti, bir qayda olaraq, dünyanın əksər ölkələrinin daxilində və beynəlxalq aləmdə müşahidə olunur. Bu təşkilatlar hökumətlərarası müqavilə əsasında deyil, ictimai birliklərin, ayrı-ayrı təşəbbüskar insanların könüllü birliyi əsasında yaranır. BQHT-lər əsasən funksional əsaslarda (sahə prinsipi üzrə) yaranır və müəyyən konkret problemlərlə məşğul olurlar.

Məsələn, Beynəlxalq Qızıl Xaç Cəmiyyəti (humanitar), Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi (idman), Katolik Dini İcması, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi (dini), Beynəlxalq Siyasi Elmlər Assosiasiyası (peşəkar), Beynəlxalq Qrinqis Cəmiyyəti (ekoloji), transmilli korporasiyalar (iqtisadi) və s. təşkilatlar müəyyən konkret sahələrdə fəaliyyət göstərirlər. Bu təşkilatlar istər ayrıca götürülmüş bir dövlətin daxili siyasətini, istər dövlətlər birliyinin, istərsə də, ümumən dünya siyasətinin formalaşmasında mühüm rol oynayırlar. Dünya ictimai rəyində BQHT-lərin nüfuzu və reytingi milli hökumətlərə nisbətdə beş dəfə, kütləvi informasiya vasitələrinə nisbətdə doqquz dəfə yüksəkdir.

BQHT-lər BMT-nin Nizamnaməsinin yaranması və sonrakı əsas sənədlərinin qəbul edilməsində mühüm rol oynamış və bu təşkilatın fəaliyyətində bu gün də yaxından iştirak edirlər.

BQHT-lərin ən mühüm formalarından biri transmilli korporasiyalardır (TMK). Bu təşkilatlar biznes məqsədilə yaradılmış, fəaliyyəti dünyanın ayrı-ayrı region və dövlətlərini əhatə edən, çoxsaylı milli və beynəlxalq kommersiya təşkilatlarını tərkibində birləşdirən iri iqtisadi birliklərdir. Hazırda dünyada 53 mindən çox TMK fəaliyyət göstərir və bütün dünyada istehsal olunan ümumdaxili məhsulun böyük hissəsi məhz bu qurumların payına düşür.

TMK-lar müasir dünya siyasətinin (xüsusən iqtisadi, sosial, maliyyə-bank, ticarət, iqtisadi, qanunvericilik və gömrük-vergi) formalaşması, bütün ölkələrdə universallaşdırılması və həyata keçirilməsində ən mühüm rol oynayırlar. Bu qurumlar dünyada münaqişələrin həll edilməsi, təhlükəsiz biznes mühitinin yaradılması, sosial problemlərin həlli, gərginliyin azaldılması və s. global siyasətin formalaşmasında da mühüm rol oynayır. TMK-lar həm milli dövlətlərə, həm BHAT-lara, həm də dünya ictimai rəyinə təsir etmək üçün QHT-lərə sponsorluq edir, onların vasitəsilə öz maraqlarını həyata keçirirlər.

Müasir beynəlxalq münasibətlərə təsir göstərən və onun inkişafında mühüm rol oynayan aktorlardan biri də kütləvi informasiya vasitələridir (KİV). KİV-lər də QHT-lər kimi beynəlxalq və lokal olmaqla iki qrupa ayrılırlar. Müasir beynəlxalq və regional münasibətlərdə, xüsusən dünya ictimai rəyinə təsir baxımından KİV-in rolu tədqiqatçılar tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilir.

Beləliklə, müasir beynəlxalq münasibətlərin və dünya siyasətinin qısa təhlili göstərir ki, üçüncü minilliyin astanasında planetimizdə baş verən hadisələr, təzahür edən proseslər, dövlətlərarası əlaqələrin səciyyəvi xüsusiyyətləri, dünyada həyata keçirilən qarşılıqlı təmaslara cəlb olunmuş aktorların çoxsaylılığı və s. məsələlər tarixin indiyədək tanış olduğu bütün keçmiş sistemlərdən köklü surətdə fərqlənir. İstər qədim dünya və orta əsrlərdə dövlətlər arasında mövcud olan beynəlxalq münasibətlər, istər kapitalizm və müstəmləkə imperiyalarının çiçəkləndiyi XVII əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində, istərsə də bəşər tarixinin 1917-1990-cı illərdə yaşadığı ideoloji qarşıdurma dövründə beynəlxalq münasibətlər və dünya siyasəti bugünkü qədər mürəkkəb və ziddiyyətli olmamışdır.

Müstəqil və bərabərhüquqlu dövlətlərin, beynəlxalq hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatlarının iştirak etdiyi müasir beynəlxalq münasibətlər bir tərəfdən beynəlxalq hüquq normalarına söykənərək, sivil-birgəyaşayış qaydalarına cavab verən yeni dünya nizamını təlqin edir, digər tərəfdən, bu nizamda rəhbər və dünya siyasətində hegemon olmaq uğrunda mübarizə aparən yeni-yeni mərkəzlər (dövlətlər) öz iddialarını ortaya qoyur. XXI əsrdə dünyada hegemonluq uğrunda mübarizə əsasən bir ideya və bayraq altında aparılır ki, bunun da müasir adı “qloballaşma”dır. Məhz belə bir vəziyyətdə - riyakarlığın, qeyri-səmimi və fərqli standartlı yanaşmanın hakim kəsildiyi müasir dünya siyasəti şəraitində dövlətlərin, xüsusilə beynəlxalq proseslərdə hələ kifayət qədər öz yerini tutmamış və milli maraqlarını təmin etməmiş ölkələrin yaşamaq uğrunda mübarizəsi ön plana çıxır. Bu gərgin, mürəkkəb və ziddiyyətli proseslərdə öz dövlətinin mövcudluğunu, suveren hüquqlarını, əhalisinin firavan və təhlükəsiz yaşayışını təmin etmək və gələcək nəsillərə ötürmək üçün hərtərəfli düşünülmüş, bütün incə məqamları nəzərə alan xarici siyasət kursu həyata keçirmək tələb olunur.

2. YENİ DÜNYA NİZAMININ YARANMASI VƏ ONUN MAHIYYƏTİ

XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində dünyada baş verən köklü siyasi proseslərin, beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüququn məzmun və mahiyyətinin, dünya siyasətinin ənənəvi prinsiplərinin radikal dəyişikliklərə məruz qalmasının, planetin siyasi həyatının əsas subyektləri olan milli dövlətlərin öz suveren hüquqlarından təcridcən məhrum edilməsinin və dünyanın yeni nizamının yaranmasının üç əsas determinantı (səbəbkarı) vardır. Bunlar: 1) Qloballaşmanın bütün dünyanı əhatə etməsi və bəşəriyyətin “millət-dövlət-vətəndaş” prinsiplərinə təcridcən meydan oxuması; 2) Dövlətlərarası integrasiyanın insanlığın sosial sifarişi kimi beynəlxalq münasibətlərin gündəliyinə çıxması; 3) Dünya siyasətinin transmilliləşməsi, beynəlxalq münasibətlər, beynəlxalq hüquq və beynəlxalq davranışın əsasına demokratiya, vətəndaş cəmiyyəti prinsiplərinin, insan hüquq və azadlıqlarının qoyulması və bu normaların hökumətlərarası, qeyri-hökumət aktorları tərəfindən milli dövlət qurumlarının inhisarından çıxarılması, dövlətin suveren hüquqlarının yeni aktorlar hesabına məhdudlaşdırılmasından ibarətdir.

Hər üç determinant nisbətən müstəqil şəkildə cərəyan etsə də, müasir dünya siyasətinin və beynəlxalq münasibətlərin vahid tendensiyası çərçivəsində bir-birini tamamlayır. Çünki hər hansı proses bir tərəfdən inkişafı, qloballaşma ilə bağlı təzahür edirsə, o biri tərəfdən bu prosesə rəhbərlik edən qeyri-hökumət təşkilatlarının, yaxud digər aktorların rolu nəticəsində reallaşır.

Bu gün bəşəriyyətin sabit və fasiləsiz inkişafının təmin edilməsi vəzifəsi dövlətlər, xalqlar, insan cəmiyyətləri və digər birliklər qarşısında qlobal və məhəlli problemlərin həllinin tapılması, indiki və gələcək nəsillərin təbii və sosial təhlükələrdən qorunması, sivil birgəyaşayış normalarının bərqərar olunması və digər strateji məsələlərin həllini tələb edir. Özlərinin inkişaf strategiyasını reallaşdırmaq üçün insanlar təbii proseslərə müdaxilə edərək planlar cızır, proqramlar hazırlayır, gələcəyin modelini tərtib edir, alına biləcək nəticələri proqnozlaşdırır. Arzu olunan gələcəyin obrazını əsaslandırmaq, ona çatmağın yollarını müəyyən etmək işində insanların, xalqların, millətlərin və dövlətlərin yolları ayrılır. İnsan birlikləri, xalqlar, dövlətlər gələcəyin modelini və ona çatmağın yollarını öz mənafeələrinə uyğunlaşdırmağa çalışdığından dünya nizamının müxtəlif variantları, arzu edilən və mümkün modelləri meydana çıxır.

Optimal və hamı üçün məqbul hesab olunan dünya nizamını düşünmək, ona çatmağın universal yollarını tapmaq çox çətin vəzifədir. Çünki dünyada mövcud olan

geniş millət-dövlət sistemi, etnososial və mədəni fərqlər planetin vahid homogen quruluşa və taraz tərkib hissələrinə malik olmadığını göstərir. Odur ki, müasir beynəlxalq münasibətlərin strateji və qlobal vəzifələrindən biri və ən mühümü planetdə optimal birgəyaşayış formalarını və normalarını tapmaq, insanlığın gələcəyi naminə qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığa, səmərəli insan kooperasiyasına, təşkilati texnologiyalarına malik, daha az münaqişəli mühit formalaşdırmaqdan ibarətdir.

XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində dünyada baş verən radikal dəyişikliklər dünya nizamına, əvvəllər identik hesab olunan beynəlxalq hüququn normalarına və beynəlxalq münasibətlərin formalarına yenidən baxmağı tələb edir. Millətlər və dövlətlər arasındakı sosial-iqtisadi və mənəvi-mədəni fərqlərin aradan qaldırılmasına göstərilən cəhdlər, bu cəhdlərin obyektiv və subyektiv şərtləri, nəticələri hazırda həm beynəlxalq münasibətlərin nəzəri, həm də praktiki məsələlərinə yenidən baxmağı tələb edir. Bəzi dövlətlərin xarici siyasət davranışları ilə beynəlxalq münasibətlər sisteminin qaydaları arasında yaranan uyğunsuzluqlar müasir dövrdə elə bir həddə çatıb ki, bunu tədqiqatçılar yeni dünya reallığı, yaxud “nizamı” adlandırırlar.

Yeni dünya nizamının mahiyyəti dövlətlərin milli maraqlarının təmin olunduğu beynəlxalq münasibətlər sistemində “çoxqütblülüyün” pozulması və mərkəzdə ABŞ-ın dayandığı “təqütblülüyün” yaranmasından ibarətdir. Əgər 1945-1990-cı illərdə beynəlxalq münasibətlər sistemində SSRİ və ABŞ-ın müvafiq olaraq rəhbərlik etdiyi sosialist və kapitalist dəyərləri ölkələrin, xalqların, insan birliklərinin ictimai davranışını, dövlət quruluşlarının əsaslarını, məqsəd və vəzifələrini müəyyən edirdisə, yeni nizamda bu balans pozulmuşdur. Dünyanın inkişafına, dövlətlərarası münasibətlərə, mövcud və arzu olunan reallıqlara, dövlətlərin fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələrinə, insan-cəmiyyət-təbiət münasibətlərinə artıq birqütblü yanaşma nümayiş etdirilir.

Beləliklə, XX əsrdə dünyanın siyasi inkişafında və beynəlxalq münasibətlərdə “çoxqütblü” təsir üzərində qurulmuş beynəlxalq münasibətlər sistemi müasir dövrdə yeni dünya nizamı ilə əvəz olunur. Bu da müvafiq olaraq beynəlxalq münasibətlər sisteminin əsas subyektivi olan milli dövlətlər arasındakı münasibətlərin nəinki təkcə xarakterini, eyni zamanda, onların gələcək inkişaf yolunu, ictimai formasiyasını dəyişir və ümumdünya tarixinin gedişinə ciddi təsir göstərir.

Beynəlxalq münasibətlər tarixinin Vestfal (1648) müqaviləsindən başlayaraq Versal (1919) sazişinə qədər olan dövrünün bir, Yalta-Potsdam (1945) sistemindən 1991-ci ilə – Belovejsk sazişinə qədər davam etmiş dövrünün digər, 1991-ci ildən

başlanan – soyuq müharibədən sonrakı dövrün isə başqa xarakteri və qaydaları mövcuddur.

Müasir dövrdə dünya dövlətləri beynəlxalq proseslərə təsir gücünə və beynəlxalq münasibətlərdəki roluna görə bir neçə qrupa bölünürlər:

- **Fövqəldövlətlər:** (bu rolu bir vaxtlar Böyük Roma və Britaniya imperiyaları, SSRİ və ABŞ icra edirdi) öz milli maraqlarını bütün yer kürəsində təmin etməyə lazımı hərbi, iqtisadi, mədəni potensialı olan, özünün və müttəfiqlərinin mənafeələrini nəzərə almağı digər dünya dövlətlərindən tələb edən və buna nail olan ölkə *super fövqəldövlət* hesab olunur. Bu rolu hazırda yalnız ABŞ icra edir.

- **Böyük dövlətlər:** öz milli maraqlarını ölkəsində, regionunda və dünyanın digər əhəmiyyətli bölgələrində təmin etməyə qadir olan (bütün dünyada deyil), başqa ölkələri onunla hesablaşmağa məcbur edə bilən ölkələr bu sıraya daxildir (İngiltərə, Yaponiya, Fransa, Almaniya və s.) Rusiya hazırda bu cərgəyə qoşulmaq uğrunda mübarizə aparır.

- **Regional dövlətlər:** öz ölkəsində və regionunda, sərhədlərinə yaxın ərazilərdə məxsusi maraqlarını təmin edən və qorumağa qadir olan ölkələr. Bu ölkələr uzaq xaricdə ciddi müqavimət göstərə bilməsə də, öz regionunda bunu edə bilir. (Çin, İran, Rusiya, Türkiyə, Pakistan, Misir və s.)

- **Adi dövlətlər:** bu ölkələr öz milli maraqlarını daxildə, regionda və dünyada bacardıqları kimi təmin edir. Belələrinin marağı, bir qayda olaraq, birinci üç qrupun marağına uyğunlaşdırılırsa, təmin olunmaq ehtimalı artır.

Beynəlxalq münasibətlər sisteminin mövcud olduğu tarix ərzində (1648-2005-ci illər) dünyada güc mərkəzləri çoxqütblü (bir neçə mərkəz), ikiqütblü (iki mərkəz) və təkqütblü (bir mərkəz) güc balansı formasında dəyişərək, indiki “yeni dünya nizamı” adlanan sistemə gəlmişdir.

Yeni dünya nizamını fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri bütün dövlətlərin və xalqların hansı iyerarxik pillədə dayanmasından asılı olmayaraq, getdikcə qlobal problemlər önündə bərabər vəziyyətdə qalması, planetin taleyi üçün bərabər məsuliyyət daşması və deməli, insanlığın qlobal ümumiliyinin dərk olunmasıdır.

Bundan başqa, müasir dövrdə əsas insan hüquq və azadlıqlarının, vətəndaş-dövlət-cəmiyyət münasibətlərinin fundamental prinsiplərinin, münaqişəli vəziyyətlərin aradan qaldırılması kimi məsələlərin artıq ayrı-ayrı dövlətlərin daxili işi deyil, bütövlükdə beynəlxalq hüquq normalarının, bu normaları qoruyan təşkilatların işi kimi dəyərləndirilməsi də yeni dünya nizamını xarakterizə edən xüsusiyyət hesab olunur.

Yeni dünya nizamının keyfiyyət xarakteristikasını müəyyən edən başqa bir postulat isə onun kapitalist istehsal münasibətləri üzərində bərqərar olmasıdır. İkinci dünya müharibəsindən sonra meydana çıxmış kapitalizm-sosializm qlobal qarşıdurmasından Qərbin qalib çıxması, sosialist düşürgəsinin və SSRİ-nin dağılması bazar münasibətlərində təcəssüm edən kapitalizmin dünya nizamının alternativsiz iqtisadi əsası elan edilməsinə səbəb oldu. Bu da müvafiq olaraq yeni müstəqillik qazanmış dövlətlərə inkişafın yeganə şərti və demokratikləşmənin maddi əsası kimi yalnız kapitalist sistemini seçmək üçün əsas verdi.

Yeni dünya nizamının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də beynəlxalq münasibətlər sisteminin əsası kimi, getdikcə beynəlxalq birliklər, təşkilatlar tərəfindən sosial-siyasi təmayüllərin liberallaşdırılması hesab oluna bilər. Vaxtilə dünyada özünə tərəfdarlar tapmış və müəyyən dövlətlərin əsas ideoloji prinsipinə çevrilmiş faşizm, sosializm kimi dəyərlər öz yerini tədricən liberalizmə verməkdədir. Düzdür, bu gün dünyada millətçilik və dini ideyaların geniş yayılması da bəşəriyyəti müəyyən qədər düşündürür. Lakin Qərbin iqtisadi, siyasi və mənəvi həyatında tam bərqərar olmuş, dünyada isə ideya kimi çox populyar şəkildə təbliğ olunan liberalizm ideologiyası artıq yeni dünya nizamının qarşısıalınmaz dəyəri kimi qiymətləndirilir.

Yeni dünya nizamının ən mübahisəli məsələsi müasir beynəlxalq münasibətlərin və dövlətlərarası qaydaların kim tərəfindən – beynəlxalq təşkilatlar, yoxsa getdikcə hegemonluğa can atan ABŞ tərəfindən nizamlanması məsələsidir. ABŞ politoloqları müasir dünyanın “maarifçi rəhbərliyə ehtiyacı olduğu” və belə bir rol məhz Amerikanın oynaya biləcəyi qənaətindədirlər. Onlar hesab edirlər ki, ABŞ-ın müasir dünya iqtisadiyyatında və siyasətindəki yeri və rolu ona imkan verir ki, dünyanın liderliyini öz üzərinə götürsün, planetdə sülhü, təhlükəsizliyi və əmin-amanlığı təmin etsin. Onların fikrinə görə, buna ABŞ-ın həm hərbi, həm iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni potensialı tam cavab verir.

Başqa cür düşüncələr də var. Bunların sırasında Çin, Rusiya, və ABŞ-ın Qərbi Avropa müttəfiqlərindən hesab olunan Fransa və Almaniyayı göstərmək olar. Bu ölkələr hesab edirlər ki, yeni dünya nizamı kollektiv məsuliyyət, kollektiv müdaxilə tələb edir. Odur ki, beynəlxalq münasibətlər BMT çərçivəsində, onun Təhlükəsizlik Şurasında həllini tapmalı, bütün məsələlər birgə razılıqla idarə olunmalıdır.

Yeni dünya nizamı şəraitində beynəlxalq münasibətlərdə geosiyasət məsələləri, regionlaşma və regional inteqrasiya, qloballaşma prosesləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq aləmdə yeni dünya nizamına geosiyasi yanaşma hazırda ən aktual məsələlərdən biri hesab olunur. Dünya politoloqları beynəlxalq münasibətlər sisteminin geosiyasi reallıqları sırasında qarşı-qarşıya duran dəniz (ABŞ və onun NATO üzrə müttəfiqləri) və quru (Çin, Rusiya, Hindistan) sivilizasiyalarının mübarizəsini xüsusi tədqiq edirlər. Tədqiqatçıların fikrinə görə, Çin, Rusiya və Hindistan öz aralarında nə ideoloji, nə də ki, institusional bazis yarada bilmədiyi üçün dəniz sivilizasiyası bütün dünyada, o cümlədən Avrasiya regionunda, Cənub-Şərqi Asiyada dominantlıq edir.

Yeni dünya nizamının səciyyəvi cəhətlərindən biri də qloballaşmanın getdikcə daha çox vüsət alması, Qərb dəyərlərinin bütün dünyaya yayılması, dövlətlər, millətlər və mədəniyyətlər arasında milli sədlərin silinməsi, dünyanın vahidləşməsi hesab olunur. Elmi ədəbiyyatda “mondializm” kimi qiymətləndirilən dünyanın vahidləşməsi prosesi ümumən obyektiv olsa da, əslində ABŞ və onun müttəfiqləri tərəfindən planlaşdırılan, tənzimlənən və idarə olunan qlobal, lakin subyektiv bir prosesdir. Tədqiqatçılar qloballaşmanı obyektiv proses kimi qiymətləndirsələr də, “mondializmi” (Qərb dəyərlərinin bütün dünyaya qəbul etdirilməsini) dəniz sivilizasiyasının quru sivilizasiyasına, ümumiyyətlə dünyanın bütün nisbətən az inkişaf etmiş dövlətlərinə zorla qəbul etdirilən və fatal sonluqla bitəcək düşünülmüş ssenari hesab edirlər. Qərb dəyərlərinin dünyanın qalan hissəsinə qəbul etdirilməsinin perspektivinə qiymət verərkən, onlar gələcəkdə “vahid dünyanın ABŞ-ın böyümüş proyeksiyası kimi təşəkkül tapacağı” proqnozunu verirlər.

Yeni dünya nizamı hərbi balans və kollektiv təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı BMT çərçivəsində formalaşmış sistemin pozulması ilə şərtlənir. Vaxtilə dünyada hökm sürən hərbi qüvvələr balansı, qarşı-qarşıya duran hərbi bloklar (NATO və Varşava Müqaviləsi Təşkilatı) artıq öz yerini ABŞ və onun NATO üzrə müttəfiqlərinin ixtiyarına vermişdir. Hazırda bu düşərgəni təmsil edən dövlətlər dünyanın bütün ərazilərinə hərbi müdaxilə və hərbi təsir imkanlarına malikdirlər.

Yeni dünya nizamının ideoloji əsasları Qərb həyat tərzinin, Qərbin mənəvi dəyərlərinin cəlbediciliyi, qabaqcılığı, humanistliyi və liberallığı ilə əsaslandırılır. Bu da qloballaşma, universallaşma və mənəvi inteqrasiya vasitələri ilə bütün dünyada insanların bu dəyərlərlə tərbiyə edilməsi, mənəvi cəhətdən qidalandırılması istiqamətində istifadə olunur.

3. QLOBALLAŞMA VƏ DÜNYA SİYASƏTİNİN TRANSMİLLİLƏŞMƏSİ

XX əsrin sonlarından başlayaraq müasir beynəlxalq münasibətlərin əsas tendensiyalarından biri olan qloballaşma prosesi dünya politoloqlarının müzakirə mövzusunə çevrilməyə başlayır. Son on ildə qloballaşmaya həsr olunmuş yüzlərlə monoqrafiyalar, dissertasiyalar yazılmış, elmi konfranslar keçirilmiş və dünya alimlərinin iştirakı ilə geniş beynəlxalq müzakirələr təşkil olunmuşdur. Müzakirə olunan əsas mövzular sırasında: qloballaşma nədir və onun reallaşmasında obyektiv və subyektiv faktorların rolu necə müəyyən olunur; qloballaşma və milli dövlətlər, insan cəmiyyətləri; qloballaşmanın insanlıq qarşısında dayanan iqtisadi, sosial, işsizlik, siyasi inkişaf məsələlərinə təsiri; qloballaşmanı şərtləndirən, onun tendensiyalarını, perspektivlərini müəyyən edən amillər və sairəni xüsusi qeyd etmək olar.

Qloballaşma həm də dünyanın siyasi və iqtisadi strukturunun dəyişməsi, dünya siyasətinin transmilliləşməsi fonunda öyrənilir. Bəzi tədqiqatçılar hesab edir ki, qloballaşma nə müstəmləkə imperiyalarının hökm sürdüyü və əmtəə-pul münasibətlərinin əsasən imperiya çərçivəsində dövr etdiyi XVII-XIX əsrlərdə, nə də ki, dünyanın iki blok arasındakı sinfi-ideoloji qarşıdurmasının mövcud olduğu dövrdə (XX əsrin ortalarından başlayaraq müasir dövrə qədər) mümkün deyildi. Bunun üçün mütləq formal da olsa, bərabərhüquqlu dövlətlərdən təşkil olunmuş indiki dünya sistemi və bütün dünyaya ümumi maraqları altında vahid bir insan yaşayış sistemini (bütün daxili tələbləri ilə) təbliğ və təşviq edən inkişaf etmiş mərkəzin (mərkəzi dövlətin) mövcudluğu vacib idi. Bir sözlə, dünya iyerarxik sisteminin, yaxud sosialist-kapitalist qarşıdurmasının mövcudluğu şəraitində qloballaşma mümkün deyildi.

Qloballaşmanın mahiyyətini və ona təsir edən əsas faktorları tədqiqatçılar müxtəlif cür izah etsələr də, ən çox qəbul olunan ümumiləşmiş fikirlər aşağıdakı kimidir:

- qloballaşma tarixi və obyektiv prosesdir, xalqlar və dövlətlər arasında əsrlərlə gedən beynəlxalq əmək bölgüsünün formalaşması və dərinləşməsi nəticəsində baş vermişdir;

- qloballaşma istehsal münasibətlərinin dəyişməsi və inkişaf etmiş ölkələrin yeni sosial-iqtisadi münasibətlərinin vahid bir model kimi bütün dünyada tətbiqidir;

- dünya dövlətlərinin siyasi quruluşunda baş verən dəyişikliklər, sosializmin süqutu nəticəsində ölkələrin demokratik transformasiyası, dünya siyasətinin transmilliləşməsi qloballaşmanın əsas faktorlarından biri hesab olunur;

- qloballaşma insanların ağılının, qabiliyyətinin ümumiləşdirilməsi və bütün bəşəriyyətə müxtəlif variantlar şəklində (alternativ seçim imkanları) təqdim edilməsidir;

- qloballaşma dünyanın və insanların universallaşması, həyat tərzi və davranışların vahid standartlarının yaranması, istehsal, istehlak və ticarətin unifikasiyasıdır;

- dünyanın vahid və universal mədəni dəyərlərlə, texnologiya, nəqliyyat arteriyaları və vasitələrlə, informasiya, kommunikasiya, ticarət və maliyyə sistemi ilə bir-birinə bağlanmasının nəticəsidir;

- dünyada yaranan ümumdünya əmtəə, xidmət və maliyyə bazarının, iqtisadiyyatın, ticarətin, əmək resurslarının (işçi qüvvəsi də daxil olmaqla), kütləvi informasiya vasitələrinin və demokratik institutların qloballaşması və s.

Hazırda dünyada elə vəziyyət yaranıb ki, transmilli korporasiyalar harada xammal və ucuz işçi qüvvəsi mövcuddursa, orada istehsal, harada əlverişli bazar mövcuddursa, orada satış təşkil edir (əmək resurslarının qloballaşması). Yaxud ümumi maraqlar və ünsiyyət üzrə təmas klubları, gənclər, qadınlar, ayrı-ayrı peşə sahibləri üçün nəzərdə tutulan və bütün dünyanı əhatə edən televiziya, radiolar, jurnallar, musiqi, moda mərkəzləri yaradılır. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının indiki vəziyyəti bütün dünyanın fikir və düşüncələrini birləşdirmiş və standartlaşdırmışdır. Planetimizdə elektronikanın yaratdığı imkanlar (internet vasitəsilə ticarət, pul köçürmələri, müqavilələr bağlanması və s.) insanların qarşılıqlı ünsiyyətində əsl inqilabi çevriliş etmiş və bütün milli sədləri dağıtmışdır.

Qloballaşma prosesində ABŞ dünya nizamına rəhbərlik etməklə, hegemon dövlət rolunu saxlamaqla yanaşı, ciddi müqavimət və rəqabətlə qarşılaşır. Məsələ ondadır ki, bu prosesdə Amerikanın müttəfiqi olan Avropa ölkələri və Yaponiya da müstəqil tərəf kimi çıxış etməyə meyl göstərir və qloballaşma prosesində ona ciddi rəqabət yaratmağa çalışırlar. Bu hal özünü xüsusən, qlobal iqtisadiyyatda, regionlaşma və regional inteqrasiyada, yeni-yeni enerji daşıyıcılarına və xammal, satış bazarlarına yiyələnməkdə daha qabarıq göstərir. Bu sahələrdə ABŞ və Avropa İttifaqı ilə yanaşı, Asiya dövlətləri - Çin, Cənubi Koreya, Tayvan, Latin Amerikas, Afrika və Şərqi Avropa ölkələri də öz iddialarını, fərqli iqtisadi maraqlarını gizlətmirlər.

Qloballaşmanın tarixinə fikir versək görərik ki, İkinci dünya müharibəsindən sonra (1945) bütün dünyada eyni zamanda iki proses cərəyan etməyə başlayır: 1) müstəmləkə imperiyalarının dağılması və yeni-yeni müstəqil dövlətlərin meydana çıxması, planetin milli sərhədlər çərçivəsində bölünməsi; 2) milli dövlətlərin bir-birinə

yaxınlaşması, iqtisadi, siyasi inteqrasiyaya daxil olması, milli sərhədlərin getdikcə şəffaflaşdırılması.

XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq getdikcə güclənən ikinci meyl (inteqrasiya) bəşəriyyəti yeni-yeni modellər, forma və metodlar axtarmağa, dövlətlərarası əlaqələrin intensivləşməsinə cavab verən addımlar atmağa məcbur edir. Artan iqtisadi, ticarət və texnoloji mübadilə ehtiyacı ölkələri vahid bloklarda, daha şəffaf sərhədlər çərçivəsində fəaliyyət göstərməyə sövq edir ki, bu da dünyanın qloballaşmasına, vahid iqtisadi məkanın formalaşmasına təkan verir.

90-cı illərdə SSRİ-nin və sosializmin süqutu planetdə ideoloji qarşıdurmaya son qoyur və o vaxta qədər daha çox müvəffəqiyyət qazanmış liberal dəyərlərin, bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin və Qərb inkişaf modelinin bütün dünyaya yayılmasına şərait yaradır. Bu da müvafiq olaraq Qərb ölkələrini təmsil edən transmilli korporasiyaların əl-qolunu açır, bütün dünyada iqtisadi əlaqələrin intensivləşməsinə şərait yaradır. Beləliklə, qloballaşma yavaş-yavaş sürət götürür və qısa bir zaman kəsiyində vüsət alır.

Qloballaşma prosesləri XXI əsrin başlanğıcından bütün dünyada daha da sürətlənmişdir. Bu proses dövlətlərin iqtisadi, siyasi, sosial-mədəni və informasiya həyatında bir-birindən qarşılıqlı asılılığı bir qədər də gücləndirmişdir.

Göründüyü kimi, qloballaşma planetin obyektiv inkişafından doğaraq, son illərdə dövlətlər və xalqlar arasında müəyyən faktorlardan asılı olaraq vahid iqtisadi, informasiya və əmək standartlarının yaranması, insan və maddi resursların, maliyyə və texnoloji imkanların bölünməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Qloballaşma kimin ona necə münasibət bəsləməsindən asılı olmayaraq qarşısızalmaz prosesdir, bəşəriyyətin müasir inkişaf tendensiyasının nəticəsidir. Hazırda bütün dünyada vahid maliyyə, təsərrüfat, nəqliyyat, rabitə, texnologiya, investisiya, informasiya məkanı və sistemi yaranıb. Dünya təsərrüfat sisteminin liberallaşması, investisiyaların qarşılıqlı qorunması, gömrük, vergi sistemlərinin universallaşdırılması və standartlaşdırılması elə həddə çatıb ki, milli və etnik sərhədlər tam aradan qalxmaq üzrədir.

Dünyada mövcud olan böyük beynəlxalq korporasiyalar bütün özəl sektorun aktivlərinin üçdə birindən çoxunu öz əlində cəmləyiblər. Yaxud əmək və resurs bölgüsü elə vəziyyətə gəlib ki, bütün dünya bir neçə bəlli ölkənin nəqliyyatından, başqa bir neçə ölkənin yanacaq resurslarından, üçüncü qrup ölkənin tələbat mallarından istifadə edir. Bir sözlə, yaxşı və yaxud pis olmasından asılı olmayaraq, qloballaşma insanların

həyatına sənayeləşmə, kosmosu fəth etmə, elektron cihazlardan istifadə ilə daxil olmuş təbii bir prosesdir.

Əlbəttə, qloballaşmadan eyni zamanda həm itirənlər, həm qazananlar, həm razı qalanlar, həm də narazılar olur. Bir vaxtlar yeni texnologiya əsasında qurulmuş nəhəng zavodlar inkişaf etmiş dövlətlərə kapital, yeni iş yerləri, əhaliyə firavan güzəran vəd edirdisə, sonradan məlum oldu ki, bu həm də özünəməxsus problemlər yaratmışdır. Xüsusən təbii insan artımının zəifliyi üzündən bu nəhəng müəssisələrdə işləmək üçün üçüncü dövlətlərdən miqrasiya olunmuş əhali həmin ölkələrdə özünəməxsus sosial, milli və mənəvi problemlər doğururdu. Əhalinin milli tərkibi dəyişir, dövlətin sosial təminat sisteminin miqrantlara tətbiqi zərurəti baş qaldırır, yerli xalqlarla miqrantlar arasında problemlər özünü göstərir və s.

Bundan başqa, nəhəng sənaye müəssisələrini işlətmək üçün xaricdən xammal idxal olunur, prosesin istehsal tullantıları və ziyanlı ekoloji təsiri müvafiq olaraq yerli əhalini narahat edirdi. Hazırda isə belə müəssisələr üçüncü ölkələrdə qurulur, onların yerli xammalı, ucuz işçi qüvvəsi elə yerindəcə istehsala cəlb olunur, ziyanlı ekoloji təsir, istehsalat tullantıları və s. isə transmilli korporasiyaları daha az narahat edir. Nəzərə alınsa ki, həmin müəssisələr beynəlxalq hüquq normaları ilə qorunur, məhsul bütün dünyada satılır və qazanc nağd pulla sahibkara çatır, deməli, bu prosedən daha çox sahibkar qazanır.

O ki qaldı nəhəng müəssisələrin qurulduğu üçüncü ölkələrə, onların da bu prosedən həm xeyri, həm də ziyanı olur. Onlar bu müəssisələrlə özlərinin işsizlik problemini həll edir, müəyyən vergilər alır və ölkəsinin sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırır, əvəzində isə əhalisinin ənənəvi yaşayışı pozulur, ziyanlı ekoloji, ideoloji, informasiya və s. təsirlərə məruz qalır.

Beləliklə, müasir dünya nizamını xarakterizə edən əsas tendensiyalardan biri qloballaşmanın vüsət alması və qarşısızalmaz prosesə çevrilməsi, digəri isə bu prosesi daha təhlükəsiz etmək, qloballaşmaya cəlb edilmiş kapitalı və avadanlıqları qorumaq, onun tətbiqini daha da asanlaşdırmaq üçün beynəlxalq aləmin göstərdiyi səydən ibarətdir.

Nəzərə alınsa ki, qloballaşmada iştirak edən transmilli korporasiyaların, kapitalın və texnologiyanın əsas sahibləri böyük və inkişaf etmiş dövlətlərdir, onda bu işin başında kimlərin durduğu da bəlli olur. Deməli, transmilli korporasiyalarla (onların sahibi olan inkişaf etmiş dövlətlərlə) qloballaşmaya cəlb olunmuş üçüncü dövlətlər arasında daha çox mənfəət qazanmaq, öz maraqlarını təmin etmək uğrunda açıq və ya gizli

mübarizə gedir. Birinci tərəf beynəlxalq hüququn bütün imkanlarından istifadə edərək daha əlverişli status qazanmaq, ikincilər isə öz milli maraqlarından çıxış edərək daha əlverişli şərtlərə malik olmaq, xammalını, torpağını, işçi qüvvəsini, ekoloji itkisini, milli-etnik və ənənəvi həyat şəraiti ilə bağlı maraqlarını daha baha qiymətləndirməyə can atırlar.

Qloballaşmanın üstün cəhətlərindən biri də ondadır ki, lider dövlətlər bu prosesi rahat təmin etmək üçün məhəlli və yerli konfliktlərin qarşısını almaq, planetdə nəqliyyatın sərbəst hərəkətini və keçid dəhlizlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək, enerji daşıyıcılarının qiymətlərini sabit saxlamaq, beynəlxalq terrorizm, qaçaqmalçılıq, narkotiklərin dövriyyəsinə təsir edən kasıblıq və s. hallarla mübarizəni təşkil etmək və maliyyələşdirmək qayğısına qalırlar. Bundan başqa, qloballaşma dairəsinə daxil edilmiş region və dövlətlərdə qarşılıqlı əməkdaşlıq yaratmaq, münaqişələri dinc yollarla aradan qaldırmaq, qabaqcıl texnikanın və fundamental elmin müasir yeniliklərini, tibbin, mədəniyyətin ən qabaqcıl nümunələrini yaymaq üçün səylər göstərilir.

Qloballaşma sözün həqiqi mənasında əsl rəqabət yaradır. Söz yox, rəqabətdə udan və uduzan tərəflər, dövlət müəssisələri və sahibkarlar da olur. Lakin bu proses inkişafı, yeniliyi şərtləndirdiyi kimi, qiymətlərin ucuzlaşmasını, keyfiyyətin daha da yaxşılaşmasını stimullaşdırır. Bu da müvafiq olaraq geniş istehlakçıların xeyrinə işləyir.

Qloballaşmanın əsas xüsusiyyətlərindən biri innovasiya proseslərinin beynəlmilləşməsi və texnoloji rəqabətin kəskinləşməsidir. İnformasiya toplamaq, onu təhlil etmək, bazarı, istehsalı, daşıma və istehlakı dəqiq öyrənmək, kapitalın hərəkətini, tətbiqini və yerləşdirilməsini düzgün müəyyən etmək qazanılacaq müvəffəqiyyətin əsasını təşkil edir.

Qloballaşma sənayeləşmə dövründə mövcud olan beynəlxalq əmək bölgüsünü bütövlükdə dəyişir. Əvvəlki sənaye mərkəzləri intellektual texnologiya mərkəzlərinə, xammal və ucuz işçi qüvvəsinə malik ölkələr isə sənaye mərkəzlərinə çevrilirlər. İnkişaf etmiş dövlətlər daha çox proqram, texnologiya, maliyyə və turizm mərkəzləri kimi üçüncü ölkələrdə qurulan transmilli şirkətlərin idarə edilməsi rolunu ifa edir.

Qloballaşma nəqliyyat-kommunikasiya vasitələrinin buraxılış gücünün və operativliyinin artırılmasını, milli dövlətlərdə gömrük, vergi, ekoloji və digər məhdudiyyətlərin minimuma endirilməsini tələb edir. Dövlətlərin milli maraqları, sərhəd-keçid və digər maneələr qloballaşma mərkəzlərinin bütün gücü ilə aradan qaldırılır, mal və xidmətin, ticarətin beynəlmilləl dəhlizləri, maneəsiz hərəkəti təşkil olunur.

Qloballaşma şəraitində dünyada ucuz işçi qüvvəsi, ucuz xammal, istehsal xərclərinin azaldılması və satış bazarlarının ələ keçirilməsi uğrunda kəskin rəqabət mübarizəsi başlanır. İnvestisiya o ölkələrə yönəldilir və istehsal o ölkələrdə təşkil olunur ki, orada əmək haqları aşağı, xammal ucuz, vergilər, sosial ayırmalar, ekoloji və istehsal xərcləri çox cüzdür. Hazırda Asiya-Sakit okean ölkələri bu baxımdan qloballaşmanın əsas mərkəzlərindən birinə çevriləblər.

Qloballaşma bütün etnik sədləri aşır. Elə transmilli korporasiyalar var ki, yarandığı ilk ölkədə istehsal etdiyi məhsul, onun ümumi istehsalının 5 faizindən azını təşkil edir. Belə müəssisələr daim axtarışdadır. Bazarın, istehsalın və istehlakın strukturuna uyğun olaraq bütün dünyada fəaliyyət göstərirlər. Məsələn, məşhur “Samsung” korporasiyası (Cənubi Koreya) özünün illik 200 milyard ABŞ dolları dövriyyəsi ilə dünyanın 66 ölkəsində 340 bölmə qurmuş və bütün dünyada istehsal olunan rəngli monitor və kineskopların 17%-ni, videomaqnitofonların 11%, mikrodalğalı sobaların 18%-ni istehsal edir. Söz yox, indi bu korporasiyanı Cənubi Koreya müəssisəsi kimi təsəvvür etmək və onu bu ölkənin hüduduna sığışdırmaq qeyri-mümkündür. Çünki onun səhmlərinin böyük qisminin sahibləri Cənubi Koreya dövləti ilə heç bir əlaqəsi olmayan şəxslərdir.

Qloballaşma keçid dövrünü yaşayan, xammalı, işçi qüvvəsi ucuz olan, daxili istehsalı və bazarı zəif qorunan ölkələrə daha çox ziyan vurur. Bir qayda olaraq, belə ölkələrin daxili istehsalı rəqabətə dözməyərək tam iflasa uğrayır. Bu da nəinki həmin ölkələrin sosial-iqtisadi vəziyyətinə, eyni zamanda milli-mənəvi dəyərlərinə, milli özünəməxsusluğuna və həyat tərzinə mənfi təsir göstərir və onun keyfiyyətini dəyişir.

İqtisadi sahədə həyata keçirilən qloballaşma ictimai və siyasi həyatın liberallaşmasına, milli-etnik özünəməxsusluğun aradan qalxmasına, bu müəssisələrdə işə cəlb olunmuş insanların kosmopolit texniki personala çevrilməsinə şərait yaradır.

Qloballaşma mahiyyətə beynəlmiləl proses olsa da, bəzən istehsalat xarakterinə görə regional əsasda həyata keçirilir. Böyük bir korporasiya öz fəaliyyətini, istehsalını regionun o ölkəsində qurur ki, onun nəqliyyat-kommunikasiya xətləri, işçi qüvvəsi və xammal ehtiyatları əlverişli olsun. Lakin bəzən istehsal üçün zəruri komponentlərin çoxu ətraf ölkələrdən gətirilir və məhsulun da böyük qismi həmin ölkələrdə satılır. Bir növ müəssisə konkret ölkənin yerləşdiyi region üçün, həmin regionun ehtiyaclarını və resurslarını nəzərə alaraq yaradılır. Belə olan halda mövcud regionun sahibkarlıq fəaliyyəti üçün bütün zəruri institutları, təsisatları, vergi, gömrük və tarif, qayda-qanunları maneəsiz hərəkət üçün standartlaşdırılır və asanlaşdırılır. Region dövlətlərinin

daxili idarəçilik sistemi, əhalinin sosial-iqtisadi və mədəni səviyyəsi, dövlətlərarası münasibətlər və s. mühüm sahələr transmilli korporasiyalar tərəfindən daim öyrənilir və onlara təsir mexanizmləri yaradılır. Bir sözlə, milli sərhədlərin, milli maraq və özünəməxsusluğun mövcudluğu qloballaşmaya əngəl törədir. Odur ki, transmilli korporasiyalar regional birlikləri – Avropa Birliyi, ümumi gömrük sisteminə daxil olan MDB və s. kimi qeyri-etnik birlikləri alqışlayırlar.

Qloballaşma özünün həm müsbət, həm də mənfi təzahürlərini bir neçə əsas sahə üzrə daha qabarıq göstərir. Bunlardan biri dövlətlərin inkişafında, əhalinin həyat şəraitinin təmin olunmasında həlledici rol oynayan gəlirlərin və maddi nemətlərin bölgüsündəki mövcud qeyri-mütənasibliyin hökm sürməsidir. Hazırda bəşəriyyət iki hissəyə - varlı Şimal və kasıb Cənub bölünüb. Şimal ölkələri daha az məsrəflə daha çox gəlir əldə etdiyi halda, Cənub daha çox məsrəflə daha az gəlir qazanır. Müasir sivilizasiyanın daha çox məsrəf tələb edən sahələrinə - ekologiyaya, sosial təlatümlərə, siyasi və mədəni proseslərə yönələn məsrəflər əsasən əyalətlərin hesabına ödənilir. İnkişaf etmiş dövlətlərin adambaşına düşən gəlirləri, inkişaf etməkdə olanlarınkindən çox ciddi fərqlənir. Bu da əhalinin varlı və kasıb kateqoriyaları arasındakı fərqi dərinləşdirir. BMT-nin hesablamalarına görə, son 50 ildə bütün dünyada istehsal olunmuş 30 trilyon dollarlıq ümumi məhsulun bölgüsündə təxminən planet əhalisinin onda biri (15%) adambaşına 30 min dollar, qalan 85%-i isə adambaşına 3 min dollardan az pay alır. Dünyada 3 milyondan çox insan lazımı qədər qidalanmaq imkanından məhrum olduğu halda, Qərbdə 1,2 milyard əhali çox qidalanmaqdan əziyyət çəkir. ABŞ-da hər il 100 milyard dollar pul çox qidalanmanın nəticələri ilə mübarizə aparmağa sərf olunur.

Üçüncü dünya ölkələrinin təbii ehtiyatları və işçi qüvvəsini istismar edən Qərb ölkələri mövcud bərabərsizliyi aradan qaldırmaq əvəzinə, kasıb ölkələrə yalnız müəyyən humanitar yardım göstərir. Bu yardımların ümumi həcmi inkişaf etmiş dövlətlərin ümumi daxili məhsulunun cəmi 0,22%-ni təşkil edir. Halbuki BMT-nin bu ölkələrə müəyyənləşdirdiyi humanitar yardımın miqdarı onların ümumi daxili məhsulunun 0,7%-i qədər müəyyən edilmişdir.

Qloballaşma prosesində BMT-nin və beynəlxalq maliyyə qurumlarının inkişaf etmiş dövlətlərin maliyyə ehtiyatlarını kasıb ölkələrə yönəltmək cəhdləri də ciddi nəticə vermir. XX əsrin son on ilində hesablamalara görə, inkişaf etmiş ölkələrin xaricə yönəltdikləri sərmayələrin 95%-i (təqribən 80 milyard dollar) yalnız 30 ölkəyə qoyulmuşdur. Bu ölkələr də əsasən Qərbin maraq dairəsinə daxil olan, inkişaf etməkdə

olan dövlətlərdir. Bütün bunlar onu göstərir ki, qloballaşma dünyada hegemon rol oynamağa çalışan ABŞ və onun Qərb müttəfiqləri tərəfindən heç də iqtisadi mənada “bütün dünyanı universallaşdırmaq, ümumiləşdirmək və bərabərləşdirmək” məqsədi ilə deyil, yalnız özünün siyasi, ideoloji və iqtisadi hegemonluğu üçün istifadə olunur.

Qloballaşmanın reallaşmasını şərtləndirən və müsbət amil hesab olunan təzahürlərdən biri də global problemlərin həllinə, fundamental elmin inkişafına qabaqcıl dövlətlər tərəfindən böyük vəsait qoyulması və əldə edilmiş texniki və elmi yeniliklərin dünyanın inkişafına yönəldilməsidir. Son on ildə elmi-texniki tərəqqinin indiyədək görünməmiş səviyyəyə yüksəlməsi dünyanın simasını və insanların həyatını kökündən dəyişmişdir. Bundan başqa, informasiya sahəsində əldə edilən uğurlar, texnoloji yeniliklər insanlar arasındakı əlaqələri yaxşılaşdırmış, istehsalın, əməyin təşkilini, ticarətin intensivləşməsini, bank-maliyyə və investisiya fəaliyyətini asanlaşdırmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bütün bu işlərin maliyyələşməsi və təşkili inkişaf etmiş dövlətlərin, qloballaşmaya rəhbərlik edən mərkəzlərin üzərinə düşür.

Qloballaşma dərinləşdikcə bəzi Qərb dairələrində, xüsusən ABŞ politoloqları içərisində dünyanı ümumi mərkəzdən idarə edən “ümumdünya hökumətinin” mövcudluğuna ehtiyac olması haqqında fikirlər də çoxalır. Onların fikrinə görə, qloballaşmanın getdikcə bütün dünyada genişlənməsi, iqtisadi, siyasi, sosial-mədəni inteqrasiyasının dərinləşməsi, liberal-demokratik sistemlərin universallaşması dünyada yeni, millət və dövlətüstü orqanların yaranmasına və insanlararası məsələlərin onlar tərəfindən tənzimlənməsinə ehtiyac yaradır. “Ümumdünya hökuməti” hesab ediləcək belə təşkilatlar bəzi suveren hüquqları milli dövlətlərdən alaraq öz əlində cəmləşdirəcək, bəşəriyyətin ədalətli idarəçiliyini həyata keçirəcək.

Qloballaşma və yeni dünya nizamı üçüncü minilliyin başlanğıcında yeni iqtisadi düzənin meydana çıxmasına ciddi təsir göstərmişdir. Yeni iqtisadi düzən müasir dünyada daha çox siyasi, geosiyasi və mədəni inkişafın yeni tendensiyaları ilə müşayiət olunur. Üçüncü minilliyin qovşağında dəniz sivilizasiyası öz dominantlığını tam təmin etdiyi üçün onun bəşəriyyətə tələq etdiyi iqtisadi sistem – liberal iqtisadi model qloballaşmanın vahid, unifikasiya edilmiş modeli kimi qəbul edilir. Qərb analitikləri qloballaşmanın əsasında məhz liberal iqtisadi modelin dayanmasını bu sistemin XX əsr boyu bütün sınaqlardan uğurla çıxması, kiçik modifikasiyalar nəzərə alınmaqla, bütün alternativ proqramlara qalib gəlməsi ilə əsaslandırırırlar.

Hazırda liberal iqtisadiyyat dünyanın bütün az-çox geosiyasi və iqtisadi cəhətdən əhəmiyyət kəsb edən bölgələrində ya tam bərqərar olmuş, ya da ki, olmaqdadır. Bu

sistem dövlətin iqtisadi sahəyə müdaxiləsini, iqtisadi tənzimlənməni demək olar ki, tam inkar edir və özünü idarə edən istehsal və bazar münasibətlərini aşılıyır. Əslində bu sistemin ideoloqları qloballaşan dünyada milli dövlətlərin getdikcə azalan rolunu daha da zəiflətmək, prosesləri transmilli korporasiyaların təsiri altına salmaq məqsədi güdürlər. Nəzərə alınsa ki, transmilli korporasiyalar maliyyə və iqtisadi cəhətdən güclü olan dövlətləri təmsil edir, onda bu prosesin inkişaf etməmiş zəif dövlətlərə mənfi təsirini bilavasitə müşahidə etmək olar.

Qlobal dünyanın əsas faktorlarından biri kimi çıxış edən transmilli korporasiyalar milli iqtisadiyyatların fraqmentləşməsi yolu ilə bütün dünya təsərrüfat sistemini, istehsal və satış bazarlarını, xammal və işçi potensialını, texnologiya və maliyyə resurslarını öz əlinə keçirirlər.

Transmilli korporasiyalar hazırda Afrika, Asiya, Latın Amerikas, Qərbi Şərqi və Mərkəzi Avropanın əsas istehsal, satış və xammal resurslarının, texnologiya və maliyyə vəsaitlərinin yarından çoxuna nəzarət edir. Təxminən oxşar fəaliyyət transmilli maliyyə qurumlarının – Dünya Bankının, Beynəlxalq Valyuta Fondunun, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının, İslam İnkişaf Bankının və b. maliyyə oliqarxlarının da işində müşahidə olunur. Bu banklar tək maliyyə və investisiya siyasəti yürütməklə kifayətlənməyib, dünya ölkələrinin milli iqtisadiyyatını istədikləri kimi yönləndirir, enerji daşıyıcılarının qiymətini müəyyənləşdirir, vergi, sosial ödənişlər, əmək haqqı və s. məsələləri müəyyənləşdirirlər.

Qloballaşma və yeni dünya nizamının həyata keçirilməsində tətbiq olunan mühüm metodlardan biri “dayanıqlı inkişaf” adlanan beynəlxalq konsepsiyadan ibarətdir. Bu proqram ümumən təbiət və insan resurslarının səmərəli istifadəsində, ətraf mühit və ekoloji məsələlərin nəzərə alınmasında vahid standartların tətbiqinə xidmət edir. Lakin əslində “dayanıqlı inkişaf” proqramı dünya iqtisadiyyatının qlobal idarəedilməsi məqsədilə dəniz sivilizasiyasının yaratdığı və istifadə etdiyi növbəti bir vasitədir. Bunun üçüncü ölkələr üçün də müəyyən əhəmiyyəti var. Xüsusən, nəzərə alınsa ki, planetdə 3 milyard əhali ən elementar yaşayış şəraitinə malik deyil və bu proqram bütün dünya əhalisinin həyatı üçün lazım olan ən vacib tələbatların ödənilməsini nəzərdə tutur, o zaman proqramın əhəmiyyəti məlum olur. Proqram planetdə yaşayan əksər insanların daha yaxşı yaşaması üçün göstərdiyi cəhdlərə şərait yaradılmasını ehtiva edir.

Dayanıqlı iqtisadi inkişaf proqramının əsas prinsipləri bəşəriyyətin inkişafında davamlılığın, indiki nəsillərlə gələcək nəsillər arasında təbiətdən və iqtisadi resurslardan istifadənin balansının yaradılması, biosferin və təbii ehtiyatların mühafizəsi, bütün

insanların elementar tələbatının ödənilməsi və daha əlverişli həyat tərzinə çalışmalarının dəstəklənməsi, əhalinin artım surəti ilə yerin ekosistem imkanlarının balanslaşdırılması və sairədən ibarətdir.

Bu proqramın əsas mənfi tərəfi ondan ibarətdir ki, qlobal iqtisadiyyata rəhbərlik edən transmilli korporasiyalar, böyük maddi və maliyyə imkanına malik olan mərkəzlər öz işlərini planetin imkanlarına uyğunlaşdırmaq, qlobal tələblə ətraf mühitin elementləri arasında sağlam balans yaratmaq əvəzinə, təbiətin istismarından gələn gəlirləri mənimsəyir, problemlərə lazımi diqqət yetirmirlər.

Beləliklə, yeni dünya nizamı şəraitində qloballaşmanın bəzi prinsiplərinin qısa təhlili göstərir ki, bu qlobal plan bəşər cəmiyyətinin, təbiətin və dünyada yaşayan hər bir insanın həyatında və fəaliyyətində idarə oluna bilməyən irrasional elementlərin ortadan qaldırılmasına yönəlmiş son dərəcə düşünülmüş bir siyasətin nəticəsidir. Bu planın əsas məqsədi dünyada baş verən bütün proseslərə nəzarət etmək, onu öz istəyinə müvafiq yenidən qurmaq, inkişaf etdirmək və idarə etməkdən ibarətdir.

Qloballaşma mahiyyətə təbii və obyektiv proses olsa da, onun dairəsinə daxil olmuş hər bir dövlətin milli təhlükəsizlik maraqları çərçivəsində tənzimləyə bilər. O dövlətlər ki, öz milli təhlükəsizlik çərçivəsini və vəzifələrini aydın dərk edir, onların qorunması və təmin edilməsi qayğısına qalır həmin ölkələrə qloballaşma yalnız tərəqqi və firavanlıq gətirir. O dövlətlər ki, qloballaşmadan yalnız öz gündəlik problemlərini həll etmək və müvəqqəti effekt qazanmaq məqsədi ilə istifadə edir, onlar müvafiq olaraq qloballaşmanın qurbanına çevrilirlər. Belə olan halda, müvafiq ölkənin nəinki milli iqtisadiyyatı, təbii sərvətləri, iqtisadi potensialı transmilli korporasiyaların əlinə keçir, həmçinin milli instinktlər, iradə, varlıq, mədəniyyət, dövləti və milləti xarakterizə edən bütün milli dəyərlər tədricən itir, əhali kosmopolit, ucuz işçi qüvvəsinə çevrilir.

Hər bir dövlət özünün milli təhlükəsizliyi ilə bilavasitə bağlı olan resurslarını – müdafiə, ərzaq, ekoloji, mənəvi, informasiya, ictimai və s. qorumağı, yaşatmağı və idarə etməyi bacarmalı və ölkə ərazisinə gələn hər bir subyektdə də buna hörmətlə yanaşmağı tələb etməlidir. Bunun üçün dövlətin milli siyasəti olmalıdır.

Hər bir transmilli şirkətin (yaxud bu rolu icra edən dövlətlərin) başqa ölkələrdə fəaliyyətinin əsas məqsədi gəlir əldə etməkdən ibarətdir. Odur ki, onlar, bir qayda olaraq, o sahəni seçir və kapital qoyur ki, daha az sərmayə ilə daha tez və çox gəlir qazansın. Milli dövlətin vəzifəsi isə qloballaşmadan maksimum yararlanmaqla, bir tərəfdən öz ölkəsinin iqtisadi, siyasi, ictimai və mənəvi inkişafına nail olsun, problemlərini xarici kapital və texnologiya əsasında həll etsin. Digər tərəfdən, milli

maraqlarının pozulmasına, iqtisadi, siyasi, hərbi və ekoloji təhlükəsizliyinə, məxsusi milli dəyərlərin yad təsirlərə məruz qalmasına və itirilməsinə yol verməsin. Belə olan halda qloballaşmadan hər iki tərəf bəhrələnər və qarşılıqlı faydalı nəticələr əldə olunar.

Qloballaşmadan ən çox ziyan gören milli mədəniyyət və digər milli dəyərlərdir. Çünki bu proses təkəcə vahid dünya təsərrüfatı və iqtisadi sistemin yaradılmasından başqa mənəvi, mədəni, siyasi və ictimai həyatın da bütün sahələrini əhatə edir. Qərbin daha güclü strukturları elektron və digər kütləvi yayım vasitələrinin imkanlarını işə salaraq, sözün həqiqi mənasında “yad” (milli) tarixi-mədəni irsə, dəyəərə qarşı səlib yürüşü edir. Qərbin kosmopolit və universal “dəyərlərini” ən mükəmməl, mütərəqqi bir sivilizasiya kimi, özü də cəlbedici şəkildə təbliğ edir. Milli mədəniyyətin, dilin, dinin, adət-ənənələrin sıxışdırılması və milli şüurun kosmopolitləşdirilməsi nəticədə milli dövlət institutlarının beynəlmilləşdirilməsinə gətirir. Bu da özünü qoruma instinktlərini zəiflədir.

Qloballaşmanın mənfi tərəflərindən biri də prosesi idarə edən lider dövlətlərin öz maraqlarından çıxış edərək, bu prosesə subyektiv yanaşma və ikili standart nümayiş etdirməsidir. Qloballaşmanın əsas şərtlərindən olan əmək, maddi və insan resurslarının sərbəst hərəkəti, tətbiqi və şəffaf idarə edilməsi üçün bütün ölkələrin sərhəd-keçid, vergi, viza və digər qanunvericiliyi standartlaşdırılır və liberallaşdırılır. Lakin bu standartlar əksər lider dövlətlər tərəfindən pozulur, həmin dövlətlərin firma və vətəndaşlarının bütün dünyada sərbəst hərəkət etməsi üçün yaradılmış şərait və tanınan hüquq kiçik dövlətlərin vətəndaş və firmaları üçün təmin edilmir. Bu da müvafiq olaraq azad rəqabəti, əmək və insan resurslarının sərbəst hərəkətini pozur.

Qloballaşmaya subyektiv yanaşma müəssisələrin ödədikləri vergilərin, ekoloji və sosial ayırmaların, əmək haqlarının, yerli proqramlarda iştirak etmək üçün ayrılmış maliyyənin miqdarında da özünü büruzə verir. Məsələn, Fransa və yaxud ABŞ ərazisində işləyən xarici müəssisənin yerli büdcəyə ödədiyi vergilər, ekoloji, sosial, mədəni və digər məqsədlər üçün ayırdığı vəsaitlər, verdiyi maaşlar Azərbaycanda işləyən xarici şirkətlərin analoji məqsədlər üçün sərf etdiyi vəsaitdən qat-qat çoxdur. Yaxud elə həmin tipli müəssisələrdə xarici və yerli işçilərə verilən maaşların həcmi bir neçə dəfə fərqlənir.

Qloballaşmanın əsas hərəkətverici qüvvəsi dünyanın inkişaf etmiş, mühüm maliyyə və texnologiya imkanlarına malik olan dövlətləri və onlara məxsus nəhəng transmilli şirkətlərdir. Bu sırada ABŞ, Yaponiya, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, Çin, Cənubi Koreya və b. dövlətlər xüsusi fərqlənir.

Tədqiqatçılar dünyanın geoiqtisadi xəritəsində qloballaşmanın hərəkətini üç əsas iqtisadi məkan çərçivəsində qruplaşdırırlar: Şimali Atlantika, Sakit okean hövzəsi və Cənub makroiqtisadi məkanı; yüksək statuslu azad zonalar (bu məkanlarda daha çox dövlət tənzimləməsindən kənar maliyyə-bank və digər transmilli korporasiyalar fəaliyyət göstərir); daha çox kriminal iqtisadiyyata malik transmilli bölgələr (bu məkanda illik dövriyyəsi təxminən 400-500 milyard ABŞ dolları olan nəhəng narkotik istehsalçıları və baronları öz coğrafi “üçbucaqlarını” yaratmışlar).

Qloballaşmada iştirak edən dövlət və birliklərin başında ABŞ və Yaponiya gedir. Bundan başqa, bu prosesdə “böyük yeddi” adlanan ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya və Kanada, “Cənubun böyük yeddi” hesab olunan Çin, Hindistan, Braziliya, İndoneziya, Meksika, Cənubi Koreya və Tailand xüsusi seçilir.

XX əsrin son on ilində ümumi məhsul istehsalının həcminə görə Şimali Atlantikanın inkişaf etmiş ölkələri 53%-dən 46%-ə enmişsə, Asiya-Sakit okean hövzəsi ölkələri öz paylarını 19%-dən 28%-ə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin payı isə 35%-dən 48%-ə yüksəlmişdir. Tək Çin məhsul istehsalındakı payını 8%-dən 15%-ə qədər yüksəltmişdir. Bu bir daha sübut edir ki, qloballaşma öz daxili inkişaf qaydalarına müvafiq olaraq istehsalın və sərmayənin ünvanını daha əlverişli ölkə və regionlara yönəltmişdir. İndi dünyanın qlobal fəaliyyət mərkəzləri Nyu-York, Tokio, London kimi şəhərlərdən Honkonq, Sinqapur, İstanbul və Moskva kimi şəhərlərə keçir.

Son illər Amerika politoloqları qloballaşmanın əsas təşəbbüskarını kimi ona rəhbərlik etmək hüququnun məhz ABŞ-a məxsus olduğunu əsaslandırmağa çalışırlar. Onlar bunu “hazırda ABŞ-ın yeganə fəvqəldövlət” statusuna malik olması, dünyada sülhün, sabitliyin, mülkiyyətin, insan və vətəndaş haqlarının, demokratik dəyərlərin, bazar iqtisadiyyatının qorunmasının əsas qarantı rolunu ifa etməsi ilə əlaqələndirirlər. ABŞ politoloqlarının fikrinə görə, məhz ABŞ qloballaşmanın vahid standartlarının yaranması, ona hamılıqla əməl olunması, prosesdə qayda-qanunlara hamının tabe etdirilməsini təmin edə biləcək mexanizmlərə malikdir.

Bundan başqa, qloballaşmanın əsasən informasiya mübadiləsi sahəsindəki hüdudsuz texnoloji imkanlar yaratması, dünya telekommunikasiya və elektron şəbəkəsinin genişlənməsi, bank və maliyyə əməliyyatlarının, ticarətin inkişafının elektron vasitələrdən bilavasitə asılılığını və bu işlərin də başında Amerika şirkətlərinin durduğunu nəzərə alsaq, onda ABŞ-ın qloballaşmadakı hegemon rolunu inkar etmək olmaz.

4. BEYNƏLXALQ İNTEQRASIYA VƏ ONUN MÜASİR DÜNYA SIYASƏTİNƏ TƏSİRİ

Müasir beynəlxalq münasibətlərin və dünya siyasətinin dövlətlərarası müstəvidə təzahür edən əsas tendensiyalarından biri beynəlxalq inteqrasiya hesab olunur. Bu proses əsasən müəyyən bölgələrdə həyata keçirildiyinə görə, siyasi ədəbiyyatda onu beynəlxalq regional inteqrasiya adlandırırlar.

Regional inteqrasiya mahiyyətinə görə obyektiv və kortəbii baş verən bir proses olsa da, məqsədlərinə görə dövlətlərin düşünülmüş şəkildə həyata keçirdiyi və tənzimlənən qarşılıqlı fəaliyyət növü hesab olunur. Bu prosesin kortəbiiyi onunla ölçülür ki, eyni bir regionda yerləşən, oxşar iqtisadi, sosial və siyasi yönümü olan dövlətlərin milli təsərrüfat və bazar sistemləri getdikcə bir-birindən asılı vəziyyətə düşür, onlar arasında beynəlxalq əmək bölgüsü dərinləşir və milli sərhədlər ümumi inkişaf yolunda maneəyə çevrilir. Öz ölkələrinin sosial-iqtisadi inkişafını təmin etməyi qarşısına məqsəd qoyan dövlətlər məcburiyyət qarşısında bu kortəbii və obyektiv proseslərə müvafiq olaraq müdaxilə edir, müəyyən ümumi razılığa gəlir, hamı üçün məqbul hesab edilən qaydalar yaradır və bu qaydalara nəzarət edən dövlətlərarası institutlar təsis edirlər. Beləliklə, kortəbii başlanan regional inteqrasiya prosesi dövlətlərin və dövlətlərarası təşkilatların idarəsinə alınır və tənzimlənir.

Regional inteqrasiya prosesi dünyada ilk dəfə olaraq üzv dövlətlərin bərabər hüququ gözlənilmək şərti ilə Qərbi Avropada başlamışdır. İkinci dünya müharibəsindən sonra ciddi iqtisadi böhran yaşayan Qərbi Avropa ölkələri bəzi iqtisadi sahələrdə birgə hərəkət etmək haqqında qərar qəbul edirlər. O dövrdən keçən əlli ildə Qərbi Avropa bütün dünyaya bərabərhüquqlu və qarşılıqlı-faydalı inteqrasiyanın əsl nümunəsini bəxş edir.

İnteqrasiyanı dünyada baş verən digər dövlətlərarası sosial-iqtisadi və siyasi proseslərdən fərqləndirən bir neçə mühüm faktor mövcuddur. Əvvəla, inteqrasiya qarşılıqlı iqtisadi asılılığın və əlaqələrin dövlətlər tərəfindən birgə idarəçiliyini, bütün regionun tələblərinə cavab verən vahid təsərrüfat sisteminin yaranmasını nəzərdə tutur; ikincisi, inteqrasiya nəticəsində bütün pul, xidmət, ticarət, mallar, istehsal münasibətləri və əmək resursları milli sədlərdən azad edilir; üçüncüsü, vahid regiondaxili bazar formalaşır və nəhayət, dördüncüsü, əməyin effektivliyi, əhalinin yaşayış şəraiti yüksəlir, istehsal münasibətləri və xidmət inkişaf edir.

Avropa integrasiyası dövlətlərin iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi həyatının elə yaxınlaşma vəziyyətidir ki, bu müstəvidə cərəyan edən proseslər bir dövlətin daxilində ayrı-ayrı regionlar arasında cərəyan edən proseslərdən demək olar ki, heç nə ilə fərqlənir. Həm də bütün bu sahələrin idarə edilməsində, onların fəaliyyət yönümlərinin və prinsiplərinin müəyyən edilməsində əsas rol milli idarəetmə orqanları deyil, ümumi dövlətlərarası orqanlar həyata keçirirlər.

İntegrasiya prosesi təkcə milli dövlətləri deyil, həm də ayrı-ayrı insan cəmiyyətlərini, ictimai birlikləri, siyasi partiyaları da əhatə edir. Xüsusən son dövrdə belə qurumların beynəlxalq səviyyədə integrasiyasının, insanlığı narahat edən məsələlər ətrafında birgə fəaliyyət göstərməsinin tez-tez şahidi olmaq mümkündür.

İntegrasiya predmetinə görə - ictimai, siyasi, iqtisadi, elmi-texniki, və informasiya formasında, coğrafiyasına görə - qlobal, regional, subregional formada təzahür edə bilər.

İntegrasiyanı doğuran, dövlətləri və qeyri-dövlət aktorlarını bu prosesə qoşulmağa vadar edən səbəblər sırasında insanların tarixən birliyə və birgə fəaliyyətə can atmasını, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsini, elmi-texniki tərəqqinin vüsəti şəraitində qarşılıqlı əlaqələrə ehtiyacını, həlli yalnız birgə səylər nəticəsində mümkün olan qlobal problemlərin sayının, qarşılıqlı bağlılığın və asılılığın artmasını və s. qeyd edirlər. Bundan başqa, dövlətlərarası qarşılıqlı fəaliyyəti təmin edən mexanizmlərin yaradılmasını, yeni-yeni hökumətlərarası təşkilatların meydana çıxmasını və onların qərar qəbul etmə mexanizmlərinin təkmilləşməsi, asanlaşması ehtiyacını da integrasiyanın əsas səbəblərindən hesab edirlər.

İntegrasiya prosesində subyektlər arasındakı münasibətlər bəzən ziddiyyətli olur, bir dövlətin mənafeləri başqa dövlətlərinki ilə toqquşur. Yaxud sosial-iqtisadi və mənəvi inkişaf səviyyəsindəki fərqlərinə görə dövlətlərin bəziləri bu prosesdə daha çox qazanır, digərləri isə əksinə, itirir. Bəzən integrasiya zamanı subyektlərin birinə məxsus olan neqativ proseslər, digər subyektlərin həyatına neqativ, yaxud əksinə - pozitiv təsir də göstərir.

İntegrasiya bütövlükdə qarşılıqlı ehtiyaclardan və bir çox sosial-iqtisadi, siyasi səbəblərdən yaransa da, (obyektiv səbəblər) bütövlükdə subyektiv prosesdir, integrasiyaya daxil olan aktorların könüllü, yaxud məcburi şəkildə qəbul etdiyi qərarla bağlıdır. Hər bir dövlət vətəndaşlarının milli və vətəndaş mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, digər ölkələrin sakinləri ilə intensiv əlaqələrə və insanlar arasında milli-dövlət sərhədlərinin qaldırılmasına özü qərar verir və şərait yaradır. Dövlətlər integrasiya proseslərinin əhatə dairəsini (bu prosesə daxil olan subyektlərin sayını və

miqdarını) və intensivlik dərəcəsini (inteqrasiyaya cəlb olunmuş sahələrin miqdarı və dərinliyi) qarşılıqlı razılıq əsasında müəyyənləşdirirlər.

Dövlətlərarası iqtisadi, siyasi, mədəni və ictimai əlaqələrin tarixi yüz illərlə ölçülsə də, inteqrasiya prosesləri dünyada əsasən XX əsrin ikinci yarısından başlanır. Bu prosesin ilk təşəbbüskarı Qərbi Avropa dövlətləri olmuşlar. Öz daxili əməkdaşlıqlarını intensivləşdirən və dövlətlərarası əlaqələrini genişləndirən bir neçə ölkə yavaş-yavaş hökumətlərarası qurumlar yaradır və qarşılıqlı fəaliyyətlərini əlaqələndirirlər. Avropa İttifaqının yaranması və getdikcə öz tərkibini genişləndirməsi, üzv dövlətlərin bəzi funksiyalarını öz üzərinə götürməsi bunun əyani sübutu hesab oluna bilər.

İnteqrasiya prosesi öz inkişafında bir neçə mərhələdən keçir. Avropa İttifaqının təcrübəsi göstərir ki, bu proses əvvəlcə iqtisadi sahədən başlanır, ölkələrin iqtisadi fəaliyyətini birləşdirir, sonra isə onların daxili və xarici siyasətini, müdafiə və təhlükəsizlik məsələlərinin ümumi mərkəzdən idarə olunmasını əhatə edir.

İnteqrasiyanın ilkin mərhələsində Avropa İttifaqı ölkələri öz aralarında azad iqtisadi ticarət zonası yaradır, ticarət yolundakı gömrük maneələrini aradan qaldırır. Bunun ardınca gömrük ittifaqı yaradaraq dövlətlərin ərazisində bir-biri üçün vahid tarif, vergi sistemi təsis edir, ittifaq üzvlərinin xarici aləmlə iqtisadi və ticarət əlaqələrini vahid siyasət və tarif əsasında aparır. İnteqrasiyanın üçüncü mərhələsində eyni addımlar artıq təkə ticarət üçün deyil, kapital qoyuluşu və işçi qüvvələrinin hərəkətinə də tətbiq edilir, birlik ölkələrində istehsalın milli sərhədlərdən xilas edilməsi baş verir. Bu mərhələdə artıq iqtisadi varlıq və fəaliyyət milli-dövlət mənsubiyyətindən ittifaq mənsubiyyətinə transformasiya olunur. İnteqrasiyanın dördüncü mərhələsi ölkələrarası əlaqələrin daha da dərinləşməsi nəticəsində üzv ölkələrin vahid iqtisadi, valyuta-maliyyə siyasəti yeritməsini, sosial-iqtisadi həyatın tənzimlənməsi üçün vahid hökumətlərarası orqanların yaradılmasını şərtləndirir. İnteqrasiyanın son və ən yüksək mərhələsi siyasi inteqrasiya hesab olunur ki, bu da üzv ölkələr üçün vahid dövlətüstü siyasi institutların, idarəetmə orqanlarının yaranmasını təmin edir.

Beləliklə, bir vaxtlar öz milli maraqlarını, iqtisadi, siyasi və mənəvi inkişaf mənafeələrini təmin etmək üçün bir-biri ilə rəqabət aparan ölkələr inteqrasiya nəticəsində vahid bir iqtisadi, siyasi və mənəvi birlik tərkibində birləşərək xarici aləmlə ünsiyyətə girir. Ölkələr arasındakı iqtisadi, mədəni, siyasi fərqlər aradan qalxır, milli sərhəd və sədlər, milli mənsubiyyət öz əhəmiyyətini itirir. Hazırda öz tərkibində 25 dövləti birləşdirən Avropa İttifaqı dünyada vahid siyasət nümayiş etdirərək "Avropa İttifaqı dövləti" funksiyasını icra edir. İttifaq tərkibində milli dövlət strukturları və institutları

vahid prinsip və normalarla fəaliyyət göstərir ki, bu siyasət də mərkəzi hökumətlərarası orqanlar tərəfindən müəyyən olunur.

Avropa İttifaqı tərkibində həyata keçirilən inteqrasiya regional xarakter daşıyır. Bu ölkələrin eyni regionda yerləşməsi, hər birinin sabit iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafa malik olması, siyasi struktur və idarəçilik sisteminin oxşarlığı inteqrasiyanın müvəffəqiyyətini təmin etmişdir. Ümumiyyətlə, son 50-60 ildə Qərbi Avropa ölkələrinin siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafında oxşar proseslərin cərəyan etməsi, tarixi və sosial inkişaf modellərinin eyniliyi, iqtisadi, hərbi və təhlükəsizlik maraqların üst-üstə düşməsi regional inteqrasiyanı qaçılmaz edirdi.

Bundan başqa, inteqrasiya üçün coğrafi yaxınlığın və əməkdaşlıq təcrübəsinin mövcudluğunu, ictimai rəyin müsbət olmasını, dövlət idarəçilik sisteminin oxşarlığı, yaxud eyniliyini və sairə şərtləri də vacib hesab edirlər.

İnteqrasiya prosesinin həm mənfi, həm də müsbət cəhətləri var. İnteqrasiyanın subyekti olan dövlətlərin, regionların və digər vahidlərin maraqları bəzən kəsişir, bəzən birinin mənafeləri tam təmin olunduğu halda, digərininki müəyyən qədər pozulur. Bir subyekt inteqrasiya prosesində sosial-iqtisadi cəhətdən daha çox itirir, başqa birisi isə daha çox qazanır. Eyni yanaşma inteqrasiyaya daxil olan ölkələrin konkret insanlarına, insan qruplarına da aiddir.

İnteqrasiyanın ən mənfi tərəfi prosesə daxil olan subyektlərin mədəni və mənəvi dəyərlərinin pozulmasında özünü göstərir. Hər bir dövlət qurulduğu andan əsasən konkret bir milləti (xalqı), milli-mənəvi varlığı, adət-ənənəyə malik olan toplumu təmsil edir. Bu xalqların dili, dini, mədəniyyəti yüz illərlə formalaşmış, özünəməxsus fərqli çalarlar qazanmış. Dərinləşmiş inteqrasiya şəraitində mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşməsi prosesi getsə də, bütövlükdə daha zəif, daha dayanıqsız olanları aradan çıxır və özünün varlığını itirir. Bəzi tədqiqatçılar hesab edir ki, inteqrasiya yalnız eyni sivilizasiyaya (eyni dini mənsubiyyət nəzərdə tutulur) malik olan dövlətlər arasında getməlidir. Avropa Birliyinin nümunəsində inteqrasiyanı "xristian ölkələrinin klubu" kimi təqdim edən belə tədqiqatçılar, məsələn, Türkiyənin bu birlikdən kənar qalmasını məhz sivilizasiya fərqi ilə izah edirlər. İnteqrasiyanın sivilizasiya yaxınlığı prinsipi ilə izah olunmasının nümunəsi Şimali Amerika ölkələrinin Azad Ticarət Birliyi (NAFTA), Cənub-Şərqi Asiya Dövlətləri Assosiasiyası (ASEAN), İslam ölkələrinin İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) timsalında da özünü göstərir.

Göründüyü kimi, hər bir inteqrasiya mərkəzi müvafiq olaraq sivilizasiya yaxınlığı olan dövlət və xalqlar arasında formalaşmış. Düzdür, Avropa Birliyi ölkələri

istisna olmaqla, bu mərkəzlərdə hələ də milli dövlətlər özünün əsas rolunu qoruyub saxlayır, inteqrasiya dairəsinə əsasən ticarət, gömrük, azad iqtisadi zona və digər sosial-iqtisadi sahələr cəlb olunmuşdur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Avropa Birliyi də məhz belə başlamışdı və 10-15 il bundan əvvəl bu regionda da milli dövlətlər proseslərin mərkəzində dayanmışdı. Deməli, Avropa nümunəsinin Şimali Amerika, Cənub-Şərqi Asiya və İslam dünyasına yayılmasının yalnız zamana ehtiyacı var.

İnteqrasiya bir az fərqli formada (müxtəlif sivilizasiyaları təmsil edən ölkələr arasında) Avrasiya regionunda – Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB), GUAM (Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan, Moldova), Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı (ŞƏM) çərçivəsində həyata keçirilir. Bu təşkilatlara daxil olan ölkələr içərisində xristianlığı, islamı və bütpərəstliyi təmsil edən ölkə və xalqlar Avrasiya qitəsinin mühüm bir bölgəsində inteqrasiyaya cəlb olunmuşdur. Düzdür, bu ölkələrin bəzilərinin uzunmüddətli dövrdə bir ölkə tərkibində mövcud olması müəyyən ümumi davranış tərzini, oxşar sosial-iqtisadi və mənəvi dəyərlər yaratmışdır. Lakin əgər sivilizasiya fərqlərinin əsasən dini mənsubiyyətlə ölçüldüyünü nəzərə alsaq, deməli fərqli xalq və dövlətlərin inteqrasiyası prosesi bugünkü beynəlxalq münasibətlərdə bir fakt olaraq mövcuddur. Əslində, Yaponiya kimi tam fərqli sivilizasiyaya məxsus dövlətin müasir dövrdə ABŞ və Avropanın “yeddi”ləri hesab olunan əsas dövlətləri ilə inteqrasiyası da “sivilizasiya” faktorunun inteqrasiya prosesində heç də həlledici faktor olmadığını sübut edir.

Təcrübə göstərir ki, inteqrasiya obyektiv və könüllü xarakter daşımırsa, müəyyən müddətdən sonra əks effekt verir və dezinteqrasiya prosesinə keçir. O yerdə ki, bu prosesə daxili strukturların daha dolğun inkişafı, insanların həyatının yaxşılaşdırılması yolunda vasitə kimi deyil, məqsəd kimi yanaşmalar, inteqrasiya özünün neqativ təsirini göstərib. Məsələn, keçmiş SSRİ tərkibində respublikalar və xalqlar, sosialist bloku tərkibində Şərqi Avropa dövlətləri, Yuqoslaviya, Çexoslovakiya tərkibində mövcud olan xalqlar, dövlətlər inteqrasiyaya vasitə kimi deyil, məqsəd kimi yanaşdıqları üçün sonrakı illərdə dezinteqrasiyaya və münaqişələrə rəvac vermişlər. Çünki bu subyektlərdə inteqrasiya insanların sosial sifarişini, qarşılıqlı təminatını ödəmək məqsədi ilə deyil, daha çox dünya proletar inqilabı maraqları çərçivəsində subyektivcəsinə həyata keçirilmişdir. Əslində, bu gün Müstəqil Dövlətlər Birliyi tərkibində həyata keçirilən inteqrasiyanın sürətinin aşağı olmasının səbəbi də məhz bu prosesə qeyri-obyektiv yanaşma, qeyri-səmimi və qeyri-bərabər münasibətlə bağlıdır. İnsan və xalqların şüurunda əsrlərlə formalaşmış dövlət institutlarını, mədəni, mənəvi fərqləri, milli maraq

fərdiliyini aradan qaldırmaq və ümumiləşdirmək üçün daha əlverişli və sərfəli forma və vasitə təklif olunmalıdır.

İnsanlar milli dəyərlərin və özünəməxsus adət-ənənələrin itirilməsi, ortaq və ümumi dəyərlərin qəbul edilməsi ilə o zaman razılaşıb ki, bunun əvəzində yaşayış üçün lazım olan bütün digər sahələrdə daha üstün və rahat şərait əldə etsin. İnsanlar tarix boyu ayrı-ayrı insan cəmiyyətlərini, milli dövlətləri ona görə yaradıb ki, onların həyatını yaxşılaşdırsın, birgəyaşayış və ictimai davranış normalarını, qayda-qanunu qorumaq, azad, təhlükəsiz yaşamaq və fəaliyyət göstərməkdə onlara yardım göstərsin. İnteqrasiyanı da insanlar ona görə həyata keçirir ki, yaşamaq və azad hərəkət etmək üçün daha yaxşı şərait təmin etsin. O yerdə ki, bu proses subyektivlik, qeyri-səmimilik və məcburiyyətlə müşahidə olunur, onda əks proses – dezinteqrasiya baş verir. Yüz illərlə Avropa dövlətlərini və xalqlarını bir bayraq altında və vahid sərhəd çərçivəsində birləşdirmək cəhdi göstərənələr olmuş, lakin ciddi müqavimətlə rastlaşmışlar.

Tədqiqatçılar müasir dünyada bir neçə regional inteqrasiya mərkəzlərinin təcrübəsi əsasında qlobal inteqrasiya proseslərinin gələcək perspektivləri haqqında proqnozlar verirlər. Hazırda belə regional inteqrasiya mərkəzləri sırasına ilk növbədə Avropa (Avropa İttifaqı və onun əsas dövlətlərarası institutları), Cənub-Şərqi Asiya və Sakit okean hövzəsi (ASİƏT, ATR), Şimali Amerika (NAFTA) və Avrasiya regionunu (MDB, İƏT və başqa subregional təşkilatlar) aid edirlər. Hər bir regional inteqrasiya mərkəzinin və onun çərçivəsində həyata keçirilən inteqrasiya proseslərinin oxşar cəhətlərilə yanaşı, həm də öz xarakterik xüsusiyyəti, çərçivəsi, əhatə dairəsi və liderləri mövcuddur.

5. DÜNYANIN DEMOKRATİKLƏŞMƏSİ TENDENSİYASI VƏ MİLLİ DÖVLƏTLƏR

Müasir dünya nizamının və beynəlxalq münasibətlərin əsas tendensiyalarından birini demokratikləşmə təşkil edir. Bu prosesin əsas mahiyyəti dünyada və beynəlxalq münasibətlər sistemində demokratik dövlətlərin sayının və rolunun artırılması, demokratiya və insan hüquqları ilə məşğul olan beynəlxalq hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatlarının yaradılması, himayə edilməsi və qeyri-demokratik hesab olunan dövlətlərin daxili həyatının liberallaşdırılmasında onlardan istifadə edilməsindən ibarətdir.

Hazırda dünyada dövlətlərin xüsusiyyətlərini öyrənən və təsnifatını aparan xüsusi institutlar və qeyri-hökumət təşkilatları fəaliyyət göstərir ki, onların əsas işi ayrı-ayrı parametrlər üzrə ölkələrin inkişaf səviyyəsini öyrənmək, demokratiya dərəcəsinə görə yerini müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu kortəbii yaranan və kimlənsə sadəcə ümumi marağı, hobbisi kimi həyata keçirilən bir proses deyil, müasir dünya siyasətində hegemon rol oynayan ABŞ və onun NATO üzrə müttəfiqləri olan Avropa dövlətlərinin dünya siyasətidir.

ABŞ-ın "Azad ev" ("Freedom House") təşkilatı, ATƏT-in Demokratik Təsisatlar və İnsan Hüquqları Bürosu, Avropa Şurası, bəzi beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları bu işi öyrənir, proseslərə müdaxilə edir, ümumdünya siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsində bilavasitə iştirak edirlər. Beləliklə, bir vaxtlar dövlətlərin demokratik, yaxud qeyri-demokratik idarəçilik forması, xarakteri beynəlxalq münasibətlərin subyektivi olan hər bir ölkənin daxili işi hesab olunurdusa və bu suverenlik beynəlxalq hüquqla qorunurdusa, indi demokratiya, insan hüquq və azadlıqları artıq dünya siyasətinin və elə həmin beynəlxalq ünsiyyətin əsas şərti və tələbinə çevrilməyə başlayıb.

Hazırda beynəlxalq aləmdə vüsət alan qloballaşma, regional inteqrasiya və transmilli dünya siyasətinin genişlənməsi dövlətlərin daxili və xarici siyasəti arasındakı bağlılığı və asılılığı da gücləndirmişdir. Dövlətlərin beynəlxalq münasibətlər sistemində qatılması, öz maraq və mənafeələrini beynəlxalq hüququn verdiyi imkanlar hesabına təmin etməsi, sivil birgəyaşayış normaları ilə tənzimlənən dünya siyasətində iştirakı onun daxili siyasətindən, demokratiya və insan hüquqlarına əməl etməsindən asılı vəziyyətə salınır. Bir sözlə, beynəlxalq aləmdə təmsil olunmaq, dünya dövlətləri birliyində layiqli yer tutmaq istəyən hər bir ölkə, daxildə öz vətəndaşlarının bütün dünyada qəbul olunmuş hüquq və azadlıqlarına, demokratik idarəçilik və vətəndaş cəmiyyəti prinsiplərinə əməl etməlidir.

İnteqrasiya dövlətlər arasından milli sədləri, qloballaşma investisiya, texnologiya və əmək resurslarının tətbiqi sahəsindəki məhdudiyyətləri, qapalı ölkə-dövlət dairəsini aradan qaldırdığı kimi, demokratikləşmə dövlətlərin daxili idarəçilik sisteminin universallaşması, bu sahədə dünya siyasəti səviyyəsinə qaldırılmış standart və prinsiplərə əməl olunmasını nəzərdə tutur.

Dünya siyasətşünasları dövlətlərin demokratikləşməsi prosesinin üç əsas mərhələdən keçdiyini və hər mərhələnin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olduğu qənaətindədirlər.

ABŞ politoloqu S. Hantinqton “Demokratikləşmənin üçüncü dalğası” kitabında dünyada demokratikləşmənin: 1) 1820-1920; 2) 1940-1960; 3) 1970-2000-ci illər üzrə baş verməsi prosesini şərh edərək, ilk dəfə dövlətlərin demokratiya meyarları üzrə təsnifatını aparmışdır.

S. Hantinqton müxtəlif meyarları əsas götürərək dövlətləri demokratik, qeyri-demokratik və demokratiya istiqamətində inkişaf edən olmaqla üç kateqoriyaya ayırır və müvafiq olaraq dünya dövlətlərini bu sxem üzrə qruplaşdırır. Onun bölgüsünə görə, demokratik dövlətlər dünyada mövcud olan bütün ölkələrin təxminən 1941-ci ildə 25%, 1996-cı ildə 40%, 2000-ci ildə isə 75%-ni təşkil edir. Təxminən oxşar rəqəmləri ABŞ-ın “Azad ev” təşkilatı da açıqlayır.

Tədqiqatçılar dünyada dövlətlərin demokratikləşməsi və ümumiyyətlə, “demokratik dövlət” anlayışının meydana çıxmasını 1820-ci ildən – ABŞ Prezidenti V. Vilsonun “dünyanı demokratiya üçün təhlükəsiz etməliyik” çağırışından başlayırlar. Bu çağırışdan sonra və ümumiyyətlə, Birinci dünya müharibəsinin başlanmasına qədər (1914) ABŞ da daxil olmaqla Avropanın iyirmiyə yaxın ölkəsi daxili idarəçiliklərini qanunların aliliyinin, seçki institutlarının, parlament və çoxpartiyalı sistemin, azad fikir və düşüncə prinsiplərinin yaradılması və fəaliyyəti üzərində qururlar (təxminən 21 dövlət).

Sonrakı illərdə Almaniyada faşizmin meydana çıxması və bəzi Avropa ölkələrinin bu dövlətin təsiri altına düşərək demokratik idarəçilikdən imtina etməsi prosesi (1920-1940) Avropada demokratik dövlətlərin sayını azaldır.

İkinci dünya müharibəsinin sona çatması ilə dünyada demokratikləşmə dalğası güclənir və ideoloji-sinfi qarşıdurma dövrünün əsas faktorlarından birinə çevrilir. Bu dövrdə həm kapitalist, həm də sosialist dünyası demokratiyanı və insan hüquqlarını öz fəaliyyətlərinin əsas prinsipi kimi elan etsələr də, hər biri bu anlayışa özünəməxsus yanaşma nümayiş etdirməyə başlayır və müstəqillik əldə etmiş digər dövlətləri öz tərəfindən bu prosesə qoşmağa çalışırdı. Müstəmləkə rejimlərindən azad olunmuş dövlətlərin bəziləri ABŞ və SSRİ-nin başçılıq etdiyi blokların təsiri altına düşsə də, bəziləri öz müstəqil siyasətlərini yürüdürlər. Bu ölkələr “bitərəf ölkələr bloku” adlanan birlik tərkibində öz daxili və xarici fəaliyyətlərini məxsusi prinsiplər üzərində qururdular.

Ümumən, 1945-1960-cı illəri tədqiqatçılar “dövlətlərin demokratiyadan geri çəkilməsi” dövrü kimi xarakterizə edirlər. Bu da onunla bağlı idi ki, Almaniyaya qarşı İkinci dünya müharibəsinin əsas ağırlığını daşımış SSRİ müharibədən sonra Şərqi Avropa və bəzi Asiya ölkələrində sosialist idarəçiliyinin bərqərar olmasına nail olur. Bundan başqa, SSRİ-nin təsirini və müharibədən sonrakı illərdə sosialist inqilabına

artan rəğbəti aradan qaldırmaq üçün bəzi Qərbi Avropa ölkələri də daxili idarəçiliyi müəyyən qədər sərtləşdirir, sosialist meyilli qüvvələrin fəaliyyətini məhdudlaşdırırdı. Bu illərdə hətta Yunanıstan, Çili, Portuqaliya, İspaniya və s. kimi ölkələrdə avtoritar yönlü hakimiyyətlər formalaşmışdı.

S. Hantinqtonun və ABŞ-ın “Azad ev” təşkilatının fikrinə görə, 1970-ci illərdən dünyada demokratiyanın inkişafının üçüncü dalğası başlanır.

Demokratikləşmənin üçüncü dalğası artıq tək-tək dövlətləri deyil, bütün qitələri əhatə edərək Avropada, Asiyada, Afrikada və Latin Amerikasında çoxsaylı dövlətlərin demokratik yönlü inkişafı ilə səciyyələnmişdir. Bu illərdə Yunanıstanda, Argentinada, Cənubi Koreyada, Portuqaliyada avtoritar rejimlər süquta uğrayırlar. İspaniya, Dominikan Respublikası, Honduras, Braziliya, Peru, Çili, Türkiyə, Filippin, Tayvan, Tailand, Macarıstan, Çexoslovakiya, Polşa, Rumıniya, Bolqarıstan, Cənubi Afrika Respublikası demokratik inkişaf yoluna qədəm qoyurlar.

Sosializmin iflası və SSRİ-nin dağılmasından sonra Yuqoslaviya və Kuba istisna olmaqla keçmişdə bu düşərgəni təşkil edən bütün sosialist ölkələri, SSRİ tərkibinə daxil olan üç Baltikyanı ölkə, Rusiya, Ukrayna, Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova, Ermənistan, Belarus demokratik inkişaf istiqaməti götürərək, dünya siyasətinin yeni tendensiyasına qoşulurlar.

ABŞ-ın “Azad ev” təşkilatının hesablamalarına görə, 1972-ci ildə dünyada 192 dövlət içərisində 42 demokratik və “azad” ölkə var idisə, 2002-ci ildə onların sayı artıq 89-a çatır. Bu siyahıya SSRİ tərkibinə daxil olan respublikalardan yalnız üç Baltikyanı respublika salınıb. Qalan ölkələr – Azərbaycan, Rusiya, Gürcüstan, Moldova, Ukrayna və Ermənistan “Azad ev” təşkilatının təsnifatında “nisbətən azad”, Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistan “qeyri-azad” ölkələr sırasına daxil ediləblər.

Demokratik və “azad dövlət” anlayışının beynəlxalq aləmdəki bugünkü standartları bir neçə faktorla: hakimiyyətə gəlmənin və onu idarə etmənin rəqabət prinsiplərinə, açıq və demokratik siyasi mübarizəyə söykənməsi; dövlətin vətəndaşlarının əsas hüquq və azadlıqlarının konstitusiyaya və qanunlarla təmin edilməsi; hakimiyyət bölgüsü prinsiplərinin bərqərar olması; vətəndaşların dövlət həyatında, onun idarəçiliyində, daxili və xarici siyasətin formalaşması və həyata keçirilməsində iştirakı; hakimiyyətlərin tərkibinin formalaşmasında azad seçkilərin keçirilməsi və s. ilə ölçülür.

Tədqiqatçılar demokratikləşmənin inkişaf trayektoriyasının və dərinliyinin müəyyən edilməsi, ölkələrin siyasi idarəetməsinin qiymətləndirilməsi metodologiyasına

görə fərqli mövqe nümayiş etdirirlər. Keçmiş postsovet ölkələrində üçüncü demokratikləşmə dalğasının qiymətləndirilməsində əsas götürülən meyarlara münasibətdə fikir ayrılığı xüsusi nəzərə çarpır.

Rus politoloqu A. Melvilin fikrinə görə, müasir siyasi inkişaf səviyyəsinin və demokratikləşmənin müəyyən edilməsi məqsədilə ABŞ-ın “Azad ev” təşkilatının tətbiq etdiyi metodika bir çox faktorları nəzərə almadığı üçün konkret məkan və zaman çərçivəsində baş verən proseslərin obyektiv qiymətləndirilməsinə imkan vermir. Məsələn, postsovet məkanında Baltıqyanı dövlətlərin demokratik inkişafı ilə, Tacikistan və Türkmənistan kimi ölkələri heç cür müqayisə etmək olmaz. Bu ölkələrin hər birinin demokratik inkişafının sürəti və əhatəsi onların siyasi elitesinin səviyyəsi, ictimaiyyətinin təhsili, düşüncə tərz, mədəniyyəti və adət-ənənələrindən bilavasitə asılıdır. Odur ki, Melvilin fikrinə görə, rejimlərin tipologiyası metodikası universal ölçü dəyərləri üzərində qurularaq, vahid bir “demokratikləşmə dalğası” altında aparıla bilməz. Demokratik transformasiyanın müxtəlif modelləri, keçid formaları düşünülməlidir ki, qlobal və transmilli demokratikləşmə yolunda ölkələrin müxtəlifliyini nəzərə ala bilsin.

A. Melvilin fikrinə görə, “Azad ev”-in təsnifatında ölkələri demokratik və “azad”, yarımdemokratik, “nisbətən azad” və qeyri-demokratik olaraq üç qrupa bölmək və demokratikləşmənin sürətini bilavasitə “rejim başçıları” ilə bağlamaq düzgün metodologiya deyil. Postsovet ölkələrinin təcrübəsi sübut edir ki, rejimlərin qiymətləndirilməsi təsnifatının əsasında ölkələrin bütün parametrlərinin kompleks təhlili dayanmalıdır. Bu parametrlər sırasına A. Melvil:

- ölkələrin sovet sistemində qədərki ənənələrini (sivilizasiya, mədəni, siyasi və s. fərqləri) və demokratik təcrübəsini;
- xarici təsir vasitələrinin onların daxili proseslərinə təsirini;
- başlanğıc sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf imkanlarının müxtəlifliyini və onların daxili transformasiyaya təsirini;
- avtoritar rejimlərin dəyişdirilməsi üçün dövlətlərdə həyata keçirilən hərəkət və ictimai çıxışların xarakterini;
- ölkələrin seçim imkanlarına təsir edən daxili və xarici təsirlərin intensivliyini və sairəni aid edir.

Əlbəttə, A. Melville razılaşmamaq mümkün deyil. Çünki demokratiyanın səviyyəsini və əhatə dairəsini belə sadə meyarlarla və üç pilləli təsnifatla müəyyənləşdirmək çox çətindir. Müasir dünyada gedən transformasiyalara və qlobal demokratikləşməyə də təkəcə Qərb ölkələrinin arzusu və təsirinin nəticəsi kimi yanaşmaq

düzgün olmazdı. Demokratikləşmənin tam, yaxud məhdud səviyyəli olmasını subyektiv mülahizələr əsasında təsnif edən “Azad ev” təşkilatının “Minilliyin çağırışı” adlı hesabatında Azərbaycan digər postsovet respublikaları – Rusiya, Ukrayna, Gürcüstan, Ermənistan, Moldova, Qırğızıstanla bərabər “nisbətən azad” ölkələr sırasına aid edilib. Əsas qiymət meyarı kimi, siyasi və vətəndaş hüquqlarının qismən məhdudlaşdırılması, hüququn aliliyinin zəif təmin edilməsi, korrupsiya hallarının, milli və vətəndaş qarşıdurmasının mövcud olmasını götürən bu təsnifatda həm subyektivlik halları, həm də prosesə kompleks yanaşmanın olmaması diqqəti cəlb edir. İnkişaf etmiş və demokratik inkişaf sahəsində mühüm bir tarixi yol keçmiş Qərb ölkələrinin standartları ilə totalitar rejimlərdən yenidən xilas olmuş və keçid mərhələsini yaşayan ölkələrdə gedən proseslərə yanaşmaq düzgün deyil. Demokratik inkişaf tədrici transformasiya və uzunmüddətli ardıcıl fəaliyyətin həyata keçirilməsini tələb edən bir prosesdir. Bu prosesdə dövlətin siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni həyatının modernləşməsi əhalinin maarifləndirilməsi, tərəkürünün və vərdişlərinin tədricən dəyişdirilməsi, ictimai davranış normalarının yenilənməsi ilə birlikdə həyata keçirilməlidir. “Azad ev” təşkilatının “elektoral demokratiyası” (əsasən formal elektoral mərasimlərin və formal demokratiya institutlarının, normalarının mövcudluğu) bu mənada qətiyyətlə postsovet ölkələrinin həyatında yaşanan prosesləri obyektiv qiymətləndirmək üçün kifayət edə bilməz.

Demokratiya başlanğıcı olan, lakin sonu və son imkanları hələ heç kim tərəfindən dəqiq müəyyən edilməyən uzun bir inkişaf yoludur. Dövlət idarəçiliyinin və cəmiyyət həyatının tamamilə yeni bir keyfiyyət səviyyəsi mahiyyəti daşıyan demokratiya yolunu təkcə demokratik seçki, insan hüquq və azadlıqlarının deklorativ qorunması, qanunların aliliyi ilə bağlamaq düzgün deyil. Bu proses hakimiyyət orbitinə cəlb olunmuş bütün sahələrin şəffaf idarəsindən tutmuş, hər bir vətəndaşın öz hüquq və vəzifələrini, məsuliyyətini və hərəkətlərini dərk edərək, mövcud qanunlara və ictimai davranış qaydalarına uyğunlaşdıraraq hərəkət etməsidir. Demokratiya cəmiyyəti təşkil edən fiziki və hüquqi subyektlərin hüquq və məsuliyyətinin harmoniyası, qarşılıqlı təminatı və qarşılıqlı gözlənilməsi (əməl edilməsi), siyasi və fikir plüralizmi, insanların qarşılıqlı maraq və mənafeələrinin, cəmiyyətin ayrı-ayrı qrupları arasındakı fərqli dəyərlərin ortaq təminatıdır. Bütün bunlara çatmaq üçün təkcə dövlətin və hakimiyyətin, xarici demokratiya institutlarının və təşkilatlarının səyi kifayət deyil. Bu prosesə bütün cəmiyyətin şüurlu şəkildə qoşulması tələb olunur ki, buna da zaman lazımdır.

Beləliklə, bütün dünyada transmilli demokratikləşmə dalğası başlanıb. Dünyanın demokratik inkişaf tarixində üçüncü hesab olunan bu mərhələnin (dalğanın)

əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri onun qlobal miqyaslı olmasındadır. Hazırda dünyanın bir neçə ölkəsi (bəzi müsəlman dövlətləri, Şimali Koreya və Kuba kimi kommunist anklavları) istisna olmaqla, əksər dövlətlərdə bu və ya digər formada demokratikləşmə prosesləri gedir. Düzdür, müasir dünyada demokratikləşmənin müəyyən standart tələbləri və ölçüləri mövcud olsa da, hər bir ölkənin özünəməxsus milli mentaliteti, tarixi, sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf xüsusiyyətləri, qeyri-bərabər başlanğıc imkanları və s. özəllikləri nəzərə alınarsa, onların demokratik inkişafını və onun sürətini vahid bir standart üzrə qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Belə ölkələrdə demokratik transformasiyalar məxsusi sxem və daxili qanunauyğunluqlara müvafiq olaraq daha çox qlobal demokratikləşmə kimi deyil, milli çərçivədə həyata keçirilir.

Əslində bu gün dünyada demokratikləşmənin əsas himayədarı hesab olunan ABŞ və Avropa da ölkələri eyni vaxtda, eyni şəraitdə və vahid standartlara uyğun olaraq demokratiyaya transformasiya etmək fikrindən uzaqdırlar. Odur ki, onların Şərqi Avropaya, keçmiş SSRİ respublikalarına, Cənub-Şərqi Asiya, Latin Amerikasına və Afrika ölkələrinə, İslam və ərəb dünyasına yönəlmiş demokratik transformasiya proqramları tamamilə bir-birindən fərqlənir. Lakin buna baxmayaraq, bütün bu proqramları vahid bir sistem, prinsip və standart birləşdirir - dövlət idarəçiliyinin demokratikləşməsi, insan və vətəndaş hüquqlarının təmin edilməsi, vətəndaş cəmiyyəti və siyasi plüralizmin bərqərar olması. Bu prinsiplərin reallaşması, bəzi tədqiqatçıların düşündüyü kimi, “nə vaxtsa dünya dövlətlərinin universal və vahid bir demokratiya modelinə gətirəcəyi fikri” hələlik illüziyadan başqa bir şey deyil.

Məlum olduğu kimi, dünyada mövcud olan idarəçilik sistemlərinin, rejimlərinin yüz illərlə davam edən tarixi, əhali arasında normaya çevrilmiş özünəməxsus dəyərləri, hər bir xalqın adət-ənənəsinə söykənən xüsusiyyətləri mövcuddur. Demokratik inkişaf da həmin ölkələrin hər birində birbaşa “transmilli xüsusiyyət” və standartlarla deyil, özünəməxsus formada həyata keçirilir. Bəzilərinde diktatura rejimlərinin liberallaşması (yuxarının təşəbbüsü ilə mətbuat və informasiya üzərində senzuranın yumşaldılması, qeyri-hökumət təşkilatları və vətəndaş cəmiyyəti təşəbbüslərinə meydan verilməsi, siyasi məhbus və siyasi qaçqınların bağışlanması, gərilərin bölüşdürülməsi prosesinin şəffaflaşdırılması, siyasi müxalifətin fəaliyyətinə dözümlü nümayiş etdirmək və s.) şəklində həyata keçirilir. Digərlərində isə bu proses demokratik institutlaşmanın yaradılması və onun standartlarına əməl edilməsi şəklində (hakimiyyətə gəlmək istəyən

opponentlərə siyasi mübarizə üçün şəraitin yaradılması, hakimiyyət bölgüsünün, qanunların aliliyinin, azad seçkilərin təmin edilməsi və s.) reallaşır.

Transmilli demokratikləşmə dalğası əsasən o ölkələri əhatə edir ki, onlarda artıq neçə illərdir liberallaşma prosesi həyata keçirilib və ictimai fikir, ölkə əhalisinin çoxu demokratik institutlaşma işinə hazırdır. Yeni leqal, legitim hakimiyyət və müxalifət münasibətləri, udanın və uduzanın haqlarının qorunması və s. məsələlər ictimaiyyətin əsas tələbi olub.

Dünya politoloqları hazırda yer üzündə gedən demokratikləşmə prosesinin obyektiv qanunauyğun və global xarakter kəsb etməsi, müasir dünya siyasətinin, beynəlxalq münasibətlər sisteminin əsas aparıcı tendensiyasına çevrilməsi fikrində yekdildirlər.

Demokratikləşmə dalğasının müasir dünyada vüsət almasına və ictimai rəğbət qazanmasına təsir edən faktorlar sırasına:

- xarici faktorlar – demokratik quruluşların və demokratik dəyərlərin insanların istək və arzularına cavab verməsi, onların sivil birgəyaşayışını təmin etməsi, vətəndaş-dövlət münasibətlərini tənzimləyən ən optimal normaya çevrilməsi haqqında bütün dünyada geniş şəkildə həyata keçirilən təbliğat;

- son illər demokratik dəyər daşıyıcısı olan dövlətlərin digər quruluşlu və rejimli dövlətlərə nisbətən iqtisadi, siyasi, humanitar, sosial və mədəni inkişaf sahəsində daha çox müvəffəqiyyət qazanması və bu faktın dünya ictimaiyyəti arasında geniş təbliğ olunması;

- demokratiya daşıyıcısı olan institutların, hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatlarının, kütləvi informasiya vasitələrinin demokratik inkişafı stimullaşdırması sahəsində geniş fəaliyyəti və onların vahid mərkəzdən (ABŞ və Avropa ölkələri) idarə olunması;

- avtoritar və qeyri-demokratik rejimlərin özünü doğrultmaması və onların əleyhinə bütün dünyada aparılan geniş transmilli təbliğatı və s. aid edirlər.

Bundan başqa, dünyanın ən inkişaf etmiş dövlətlərinin siyasi, iqtisadi, sosial və mənəvi inkişaf modellərinin bir çox geridə qalmış ölkələrin daxili inkişaf problemlərinin aradan qaldırılması sahəsində “özünü doğrultmuş model” kimi tətbiq olunması dünyada insanların seçiminə və fəaliyyətinə müsbət təsir göstərmişdir. Bu da müvafiq olaraq daxili problemlərini həll edə bilməyən ölkələrin ictimaiyyətinin və elitasının öz hökumətlərinə demokratik modernləşmə tələbini stimullaşdırmışdır.

Ən əsası isə, müasir beynəlxalq münasibətlərin və ayrı-ayrı ölkələrin bu sistemdəki yerinin müəyyən edilməsi bilavasitə onların daxili idarəçilik prinsipləri, demokratikləşməyə münasibəti ilə müəyyən olduğundan, xarici faktorların bu prosese təsiri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Yeni dünya nizamının formalaşdığı müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən birini məhz bu faktor təşkil edir.

Əlbəttə, dünya politoloqları transmilli demokratikləşməyə təsir baxımından xarici və daxili faktorların rolu məsələsində vahid bir rəyə gələ bilmirlər. Çünki konkret zaman, məkan və şəraitdən asılı olaraq bu faktorlardan biri aparıcı, digəri köməkçi (və yaxud əksinə) rolunda çıxış edir. Məsələn, 1953, 1956, 1968-ci illərdə Almaniya Demokratik Respublikası, Macarıstan və Çexoslovakiyada rejimlərin transformasiyasının qarşısının alınması daha çox xarici faktor kimi çıxış etmişdirsə, 1987-1991-ci illərdə SSRİ-nin özündə gedən transformasiya daxili faktorların rolunu qabarıq şəkildə nümayiş etdirmişdir. Yaxud ikinci dünya müharibəsindən sonra Almaniya, İtaliya, Yaponiya, Şərqi Avropa ölkələrində qurulan rejimlər, onların inkişaf yönümləri bilavasitə xarici faktorların təsiri altında baş vermişdir.

Hər bir ölkədə demokratikləşməyə təsir edən amillər müxtəlif formada təzahür edir. Bunların sırasında ən geniş yayılmışları birbaşa məcburetə (xarici), inandırma (həm xarici təbliğat yolu ilə, həm də daxildə ictimaiyyətlə, ayrı-ayrı insan qrupları ilə iş aparmaqla) və stimullaşdırma (daxili və xarici) formaları hesab olunur.

Demokratikləşmə həm bütün sahələrdə eyni zamanda (dövlətin siyasi, iqtisadi, sosial və s. sahələrində radikal və yaxud təcridən transformasiya ilə), həm də ayrı-ayrı sahələrdə ardıcıl olaraq (əvvəl, məsələn, iqtisadi sahə, sonra digərləri) həyata keçirilə bilər. Əlbəttə, bu proseslərin həyata keçirildiyi ölkənin, regionun xüsusiyyəti, həmin bölgədə reallaşan yerli və transmilli layihələrin səviyyəsi, geostrateji vəziyyət, qlobal iqtisadi proseslər, informasiya texnologiyaları və başqa faktorlardan asılı olaraq demokratikləşmənin həm səviyyəsi (əhatə dairəsi), həm də sürəti müəyyənləşir.

Müasir qloballaşma, dövlətlərarası və dövlətüstü qarşılıqlı asılılığın və əlaqələrin mürəkkəb vəziyyəti dünyada vüsət alan demokratikləşmə prosesinə də ciddi təsir göstərərək, onun transmilli xarakter almasına səbəb olmuşdur. Xarakterinə və əhatə dairəsinə görə, demokratikləşmə hər bir ölkənin daxili işi və seçimi kimi görünərsə də, bütövlükdə bu proses beynəlxalq və transmilli səviyyədə öz təsdiqini tapmalı, demokratikləşən ölkənin dünyanın demokratik iqtisadi, siyasi, hüquqi və sosial dairəsinə inteqrasiyası üçün beynəlxalq dairələrin qeyri-rəsmi sanksiyası alınmalıdır.

Qlobal dünyanın tələblərinə müvafiq olaraq dövlətlərarası əlaqələrin getdikcə genişlənməsi və intensivləşməsi, daxili və xarici siyasət arasında qarşılıqlı asılılığın artması demokratikləşmənin şərtlərinin və kompleks faktorlarının reallaşmasını artıq bir ölkə çərçivəsində qeyri-mümkün edir və onun tənzimlənməsi istər-istəməz transmilli xarakter alır. Demokratik dövlətlər öz dairələrinə, qarşılıqlı əlaqələrinə əsasən o dövlətləri cəlb etmək istəyirlər ki, onların demokratikləşmə prosesləri daha çox ümumi standartlara cavab verir. Beləliklə, demokratikləşmə milli seçim və fəaliyyət çərçivəsini aşaraq, ümumdünya və transmilli tendensiyaya transformasiya edir.

Dünya politoloqları demokratikləşmənin transmilli xarakteri məsələsində yekdil olsalar da, onun gələcək nəticələrinin proqnozlaşdırılması baxımından bir neçə fikir irəli sürürlər. Bir qrup tədqiqatçı hesab edir ki, dünyanın demokratikləşməsi dövlətlərarası münasibətlər sahəsində mövcud olan münaqişələrin aradan qalxmasına, dünyada sülh və ümumi tərəqqinin təmin olunmasına xidmət edəcək. Onların fikrinə görə, hazırkı dünyada insanlar və dövlətlər arasında baş verən bütün münaqişələrin və anlaşılmazlıqların kökündə “qeyri-demokratik” rejimlər dayanır.

Digər qrup tədqiqatçılar hesab edir ki, demokratikləşmə prosesi transmilli xarakter kəsb etsə də, Vestfal sistemindən başlayaraq dövlətlərarası səhnədə cərəyan edən 350 illik tarix sübut edir ki, bu prosesin başında “millət-dövlət” faktoru dayanaraq insanlığı idarə etmişdir. Onların fikrinə görə, “dövlət-millət” faktoru son dövrlərdə qloballaşma nəticəsində müəyyən qədər sıxışdırılır və bu işdə beynəlxalq institutların rolu genişləndirilir.

Beləliklə, fikir ayrılığı yaradan məsələ odur ki, demokratik dövlətlərin sayının artması və fəaliyyət dairələrinin genişlənməsi onların bütün suveren dövlət haqlarının (BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq) qorunması yolu ilə gedəcək, yoxsa beynəlxalq qurumların bu işi tamamilə öz əlinə alması ilə müşahidə olunacaq. Şerti olaraq “kosmopolit demokratiya” adlandırılan belə prosesdə demokratiyanın həm normalarının hazırlanması, həm də bütün dövlətlərin ərazisində bu normaların tətbiqinə nəzarət edilməsi beynəlxalq hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatlarına həvalə edilir ki, bu da ənənəvi “dövlət-millət” hüquqlarının məhdudlaşdırılması kimi qiymətləndirilir.

Qloballaşma prosesi dövlətlər arasından iqtisadi, siyasi, sosial, maliyyə, informasiya sədlərinin silinməsini, universal qanunvericilik və dövlətlərarası münasibətlər sisteminin yaranmasını stimullaşdırdığı kimi, əlbəttə, demokratiya və demokratikləşmə sahəsində də universal dəyərlərin formalaşması və tətbiqini sürətləndirir. Son on ildə dünyada demokratik dövlətlərin sayının sürətlə artması və

beynəlxalq münasibətlər sistemində onların dairəsinin və nüfuzunun genişlənməsi artıq bir tendensiya kimi müşahidə olunur.

6. MÜASİR DÜNYA SİYASƏTİ VƏ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLAR

Müasir dünyada beynəlxalq münasibətlər sisteminin ənənəvi aktorları hesab olunan milli dövlətlərlə yanaşı, beynəlxalq təşkilatların rolu da getdikcə genişlənir. Hazırda beynəlxalq təşkilatlar mürəkkəb bir sistem təşkil edərək dövlətlərarası münasibətlərdə, xüsusən dünyada gedən siyasi proseslərdə özünəməxsus rol oynayırlar. Onların beynəlxalq həyata mühüm və həlledici təsir göstərməsi müxtəlif tarixi mərhələlərdən keçərək, müasir dövrdə bu münasibətlərin institutlaşmasında, dövlətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin və əməkdaşlığın yaranmasında ciddi faktora çevrilmişdir.

Beynəlxalq təşkilatlar müasir dünyada baş verən ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni proseslərdə, dövlətlərarası münasibətlərin inkişafı və möhkəmlənməsində mühüm rol oynayırlar. Onların yaranması tarixi gerçəkliyin tələblərindən irəli gəlir və beynəlxalq səviyyədə qlobal məsələlərin, dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsinə əsaslı şəkildə təsir göstərir.

Bu təşkilatların yaranması tarixi eramızdan əvvəlki dövrə gedib çıxır. B.e.ə. IV əsrdə qədim Yunanıstanda şəhər-dövlətlər arasında yaranan birlikləri, tayfalar və şəhərlər arasında təşəkkül tapan dini-siyasi ittifaqları müasir beynəlxalq təşkilatların ilk sələfləri hesab etmək olar.

Orta əsrlərdə Hanzey Ticarət Birliyi, XIX əsrin əvvəllərində Almaniya Vergilər İttifaqı kimi qurumlar dövlətlərarası vergi münasibətlərini tənzimləmək məqsədi ilə yaradılmışdır. 1815-ci ildə Reyn şəhərində təsis olunan Gəmiçiliyə Dair Mərkəzi Komissiya ilk hökumətlərarası beynəlxalq təşkilata çevrildi. Artıq XIX əsrin II yarısından etibarən beynəlxalq təşkilatlar dövlətlərarası münasibətlər sistemində tədricən aparıcı yer tutmağa başladılar. Birinci dünya müharibəsindən (1914-1918) sonra Millətlər Liqası (1921), BMT (1945) kimi qurumların meydana gəlməsi isə XX əsrin I yarısında beynəlxalq birliklərin artıq təşkilati və siyasi baxımdan təkmilləşməsinin göstəricisi oldu.

Beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsində **Beynəlxalq Hökumətlərarası Təşkilatların (BHAT)** təsiri özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu təşkilatların beynəlxalq münasibətlər sistemində rolunu araşdıran və məsələ ilə bağlı müxtəlif mövqələrdən çıxış edən siyasi cərəyanlar vardır. Məsələn, *siyasi realizm cərəyanının*

nümayəndələri hesab edir ki, beynəlxalq təşkilatlar ona üzv olan dövlətlərin siyasi və iqtisadi maraqlarını əks etdirsə də, onların xarici siyasət kursunun dəyişməsinə səbəb ola biləcək təsirə malik deyillər. *Transmillətçilik məktəbinin nümayəndələri* isə BHAT-ın xarici siyasət sahəsinə yeni keyfiyyət gətirdiyini bildirərək, onların global problemlərin həllinə də mühüm təsir göstərdiyini qeyd edir. *Liberal institusionalizm cərəyanının* tərəfdarları isə BHAT-ın onlara üzv olan dövlətlərin maraqlarını əks etdirdiyini və bu sahədəki qarşılıqlı münasibətləri tənzimlədiyini qeyd edir.

Beynəlxalq Qeyri-Hökumət Təşkilatları (BQHT) uzunmüddətli inkişaf yolu keçmişlər. Hələ XIX əsrdən etibarən Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi tipli humanitar təşkilatların yaranması və beynəlxalq münasibətlər sahəsinə təsiri özünü göstərməyə başlamışdır. XX əsrdə isə BQHT-lər beynəlxalq münasibətlərdə tədricən iştirak etməyə və dövlətlərarası əməkdaşlığın formalaşmasına, bəşəriyyəti narahat edən global problemlərin həllinə təsir göstərməyə başlayır. Ümumiyyətlə, XX əsrdə BQHT-lər xarakterindən asılı olmayaraq istər sayca, istərsə də strukturlaşma baxımından böyük inkişaf yolu keçmişlər.

Beynəlxalq təşkilatların təsnifatı, bir qayda olaraq üç prinsip üzrə aparılır: 1) üzvlük prinsipləri (üzlərin statusuna görə); 2) coğrafi prinsiplər (fəaliyyət məkanı üzrə); 3) funksional prinsip (funksiyasına görə).

Birinci qrupa üzvlük prinsipləri üzrə Beynəlxalq Hökumətlərarası Təşkilatlar (BHAT) və Beynəlxalq Qeyri-Hökumət Təşkilatları (BQHT) daxildirlər. Bu təşkilatlar eyni zamanda ikinci təsnifata da daxil olaraq, fəaliyyət göstərdikləri məkana görə beynəlxalq (bütün dünya miqyasında fəaliyyət göstərən), regional (konkret bir regionda fəaliyyət göstərən), subregional (bir neçə regionda fəaliyyət göstərən) və s. qruplara ayrılırlar. Bunlardan, məsələn, milli hökumətlərin təmsil olunduğu və dövlətlərarası müqavilələrin nəticəsində meydana gələn BMT, Dünya Bankı, NATO, Avropa İttifaqı, Avropa Şurası, MDB kimi təşkilatlar BHAT-lara, konkret şəxslərin və yaxud ictimai birliklərin yaratdığı Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi, Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi, Beynəlxalq Amnistiya Təşkilatı, Beynəlxalq Siyasi Elmlər Assosiasiyası və s. kimi qurumlar isə BQHT-lərə aiddirlər.

Eyni zamanda, dünyada Beynəlxalq Əmək Təşkilatı kimi birliklər də vardır ki, onları birmənalı şəkildə hökumətlərarası və yaxud qeyri-hökumət beynəlxalq təşkilatlarından hansınasa aid etmək mümkün deyil. Yaxud yüzdən çox ölkənin polis təşkilatının təmsil olunmasına və cinayətkarlara qarşı beynəlxalq səviyyədə mübarizə aparmaq məqsədilə yaradılmasına baxmayaraq, Beynəlxalq Kriminal Polis Təşkilatı

(İnterpol) hüquqi baxımdan qeyri-hökumət beynəlxalq təşkilatları qrupuna daxildir. Buna görə də, birmənalı olaraq hökumətlərarası və qeyri-hökumət beynəlxalq təşkilatları arasındakı dəqiq sərhədləri və onları bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətləri tam dolğunluqla müəyyənləşdirmək çətinidir. Bu xüsusiyyəti Avropa Teleradio Verilişləri İttifaqına da şamil etmək olar. Belə ki, bu təşkilatda dövlət teleradio kampaniyaları təmsil olunmasına baxmayaraq, qurum beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı hesab olunur.

Coğrafi prinsip baxımından beynəlxalq təşkilatlar qlobal, subregional və regional təşkilatlara bölünürlər. Bəzi hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar da qlobal təşkilatların strukturuna daxil edirlər. Bu zaman hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatların dünyanın bütün regionlarını əhatə etməsi və onların fəaliyyətinin daha genişmiqyaslı olması nəzərə alınır. Tarixi təcrübə göstərir ki, bəzən dünya dövlətləri qlobal təşkilatlardan daha çox regional qurumlarda təmsil olunmağa üstünlük verirlər. Bu meyl regional təşkilatlara üzvlüyün həm hüquqi baxımdan asanlıqı, həm də bu məsələdə maddi xərclərin azlığı və təşkilatın səmərəli fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Dünya dövlətlərinin BHAT və BQHT-də təmsil olunmaları kəmiyyət baxımından müxtəlifdir. Məsələn, ABŞ, Qərbi Avropa ölkələri, Kanada, Avstraliya və Yaponiya kimi dövlətlər üzvlük nöqtəyi-nəzərindən BHAT-larda üstünlük təşkil edir və üzvlük haqqı ödəyirlər. Afrika və Asiya dövlətləri isə həmin təşkilatlarda zəif, BQHT-lərdə isə fəal təmsil olunurlar. Bunun əsas səbəbini həmin dövlətlərin müstəmləkə asılılığından bir qədər gec yaxa qurtarması və BQHT-lərə üzvlüyün maliyyə baxımından daha asan olması ilə bağlayırlar. Afrika və Asiya dövlətləri daha çox əsasən böyük dövlətlər tərəfindən maliyyələşən və üzvlük haqqı tələb olunmayan BQHT-də təmsil olunurlar. Eləcə də, bəzi beynəlxalq təşkilatlar qlobal xarakter daşmasına baxmayaraq, müxtəlif regional dövlətləri və OPEK kimi qurumları da üzvlüyə qəbul edirlər. Göründüyü kimi, beynəlxalq təşkilatlara üzvlük məsələsində coğrafi prinsiplərlə yanaşı, siyasi və iqtisadi faktorların da təsiri böyükdür.

Funksional baxımdan beynəlxalq təşkilatlar iki qrup üzrə: ümumi (çoxfunksiyalı) və xüsusi (konkret məqsədli) səlahiyyətli təşkilatlara ayrılırlar. BHAT və BQHT-lərin sırasında xüsusi səlahiyyət daşıyan qurumlar da vardır. Məsələn, genişmiqyaslı sosial, iqtisadi, siyasi məsələlərin həlli ilə məşğul olan ümumi səlahiyyətli BHAT-larla (BMT, Afrika Birliyi Təşkilatı, Amerika Dövlətlərinin Təşkilatı) yanaşı, müqayisədə daha çox xüsusi funksiyaları yerinə yetirənlər də (NATO, Dünya Bankı, YUNESKO) mövcuddur. Yaxud iqtisadi məsələlərlə məşğul olan təşkilatlar böyük üstünlüyə malik olaraq, BHAT üzvlərinin yarısından çoxunu təşkil edirlər.

Müasir dövrdə dünyada beynəlxalq təşkilatların funksional baxımdan müxtəlif qruplar üzrə bölünməsi əslində nisbi xarakter daşıyır. Belə ki, NATO kimi təşkilat hərbi-siyasi məqsədlər üçün yaradılmasına və bu istiqamətdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, dünya siyasəti, konfliktlərin nizamlanması, elmi-texniki, iqtisadi və s. məsələlərlə də məşğul olur. Eləcə də, bu cəhəti Ümumdünya Bankına aid etmək olar. Bu təşkilat maliyyə və iqtisadi vəzifələri yerinə yetirməklə yanaşı, həm də ətraf mühitin müdafiəsi məsələləri ilə məşğul olur.

QLOBAL İQTİSADİ VƏ SOSIAL TƏŞKİLATLAR

1944-cü ildə beynəlxalq təşkilatların Bretton-Vuds sisteminin yaranması dövlətlərarası maliyyə və iqtisadi münasibətlərin inkişafında böyük hadisə oldu. Belə ki, həmin il ABŞ-ın Bretton-Vuds şəhərində Birləşmiş Millətlərin valyuta və maliyyə Konfransında Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının (BYİB) yaradılması qərara alındı. Bretton-Vuds sisteminin yaradılmasını stimullaşdırmaqla ABŞ II Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə Avropada və dünyada beynəlxalq iqtisadi vəziyyəti tənzimləmək məqsədi güdüdü. Lakin 1971-ci ildə ABŞ-da dolların qızıla azad mübadiləsi aradan qaldırıldıqdan sonra Bretton-Vuds sistemi öz fəaliyyətini dayandırdı. BVF və BYİB-in mövqeləri isə möhkəmləndi və onlar dünyada qlobal iqtisadi təşkilatlar səviyyəsinə qədər yüksəldilər. Hazırda BVF dövlətlərarası valyuta-maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsində aparıcı rol oynayır və üzv ölkələrin maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsində xüsusi yer tutur. Xüsusilə, Fond dövlətlərin maliyyə-pul siyasətinin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi ilə bağlı vahid konsepsiya və monetarizm prinsipinə əsaslanaraq onlara dəyərli tövsiyələr verir.

Beynəlxalq münasibətlər sistemində mühüm yer tutan **Ümumdünya Bankının** tərkibinə BYİB, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası, Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası, İnvestisiya Təminatları üzrə Çoxtərəfli Agentlik və s. daxildir. Bu təşkilatlar zəif inkişaf etmiş dövlətlərin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün onlara uzunmüddətli istiqrazlar verir. Bu zaman həmin dövlətlər sosial və iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün Bankın tövsiyələrini nəzərə alırlar. Hazırda 180 dövlət Ümumdünya Bankı ilə sıx əməkdaşlıq edir. Bank həmin dövlətlərdə sosial-iqtisadi tərəqqiyə nail olmaq üçün müxtəlif maliyyə layihələri və inkişaf proqramları həyata keçirir. BVF isə dünyada valyuta sabitliyinə və valyuta siyasətinə nəzarət edir.

Müasir beynəlxalq münasibətlərdə və dünya iqtisadiyyatının qloballaşması prosesində aparıcı yer tutan qurumlardan biri də **Ümumdünya Ticarət Təşkilatıdır (ÜTT)**. 1995-ci il yanvarın 1-də fəaliyyətə başlayan bu təşkilatın əsas məqsədi dünya ticarətini liberallaşdırmaqdan ibarətdir. ÜTT-nin üzvü olan bütün dövlətlərin üzərinə “çoxtərəfli ticarət sazişi” adlanan 18 sazişin tələblərini yerinə yetirmək vəzifəsi düşür.

BHAT və BQHT-lərin yaranması və inkişafı əsasən İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrə təsadüf edir. Bu həmin dövrdə dünya birliyinin üzləşdiyi müxtəlif problemlərin, sosial-iqtisadi böhranların, dövlətlərarası münaqişələrin aradan qaldırılmasının zəruriliyindən doğurdu. Məsələn, 1948-ci ildə yaradılan **Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının (AİƏT)** qarşısında Qərbi Avropa ölkələrində sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün ölkələrarası münasibətləri tənzimləmək dururdu. Bu təşkilatla yanaşı, yenə də zərurətdən doğan daha bir beynəlxalq təşkilat - ABŞ və Qərbi Avropa ölkələri, eləcə də Şərqi Avropa dövlətlərinin birgə sosial-iqtisadi inkişafına nail olmağı nəzərdə tutan **İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT)** yaradılmışdır. Hazırda 29 ölkənin təmsil olunduğu bu təşkilat dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrin daha səmərəli olması və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi yönündə fəaliyyət göstərir. İƏİT ona üzv olan dövlətlərin üzləşdiyi problemlərin qarşılıqlı inam və əməkdaşlıq əsasında həll edilməsinə çalışır. Bu təşkilat dünyada gedən qlobal iqtisadi prosesləri nəzərə alıb, üzv ölkələrin sosial və iqtisadi siyasətinin çevik, səmərəli həyata keçirilməsini təmin edir.

Müxtəlif tarixi dövrlərdə İƏİT-in qarşısında dayanan vəzifələr də xüsusi cəhətləri ilə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, əgər 1960-cı illərdə İƏİT daha çox maliyyə və vergi siyasəti ilə məşğul olurdusa, 1970-ci illərdə bu qurum sosial-iqtisadi böhranın aradan qaldırılması üçün anti-inflyasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsinə daha çox üstünlük verirdi. 1980-90-cı illərdə İƏİT-in fəaliyyət məkanı daha da genişləndi. Həmin dövrdə investisiya qoyuluşunda və ticarətdə proteksionizmə qarşı mübarizə aparmaq, iqtisadiyyatda və sənayedə yeni texnologiyaların tətbiqinə nail olmaq, ətraf mühitin mühafizəsi kimi məsələlər İƏİT-in əsas diqqət mərkəzində dayanırdı.

Qeyri-formal beynəlxalq strukturların da beynəlxalq münasibətlərdə xüsusi yeri vardır. Qlobal miqyasda sosial-iqtisadi məsələlərin həllinə və iqtisadi inteqrasiya proseslərinə mühüm təsir göstərən bu cür təşkilatların yaranması tarixi əsasən XX əsrin II yarısından başlayır. Belə təşkilatlardan biri 1970-ci ildə yaranan **Davos Beynəlxalq İqtisadi Forumu (DBİF)** beynəlxalq təşkilatlar arasında böyük nüfuzu ilə seçilir. DBİF öz qarşısına dünyanın müxtəlif regionlarında müvafiq hüquqi biliklərin artırılması ilə

bağlı tədbirlərin keçirilməsi, maliyyə və sənaye qurumlarına tövsiyələrin verilməsi, iqtisadiyyatda texnoloji tədqiqatların aparılmasının təmin edilməsi kimi vəzifələr qoyur. Müşahidələr göstərir ki, DBİF nəinki regional sosial-iqtisadi məsələlərin, eləcə də global miqyaslı iqtisadi problemlərin həllində yaxından iştirak edir, dünya iqtisadiyyatının və onun inkişaf meyillərinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır.

Bundan başqa, dünyada **London və Paris Beynəlxalq Klubları** kimi qeyri-formal iqtisadi strukturlar da mövcuddur ki, bu klublar hazırda beynəlxalq valyuta münasibətlərinin formalaşması və inkişafını təmin edir. Dünyanın inkişaf etmiş sənaye dövlətlərinin təmsil olunduğu bu təşkilatlar əsasən, müxtəlif maliyyə proqramları həyata keçirir və iqtisadi dirçəlişə nail olmaq üçün kreditlər verirlər.

Qeyri-formal beynəlxalq qurumlardan biri də **Beynəlxalq Əmək Təşkilatıdır (BƏT)**. Bu təşkilat 1919-cu ildə Versal sülh müqaviləsinin tələblərinə uyğun olaraq yaradılmış, hazırda isə BMT-nin ixtisaslaşmış qurumu statusunda çıxış edir. BƏT-in qarşısında dünyada sosial ədalətin təmin olunması, lazımi əmək şəraitinin yaradılması, fiziki işlə məşğul olan insanların sosial rifah halının yaxşılaşdırılması kimi vəzifələr dayanır. Bu təşkilatın hər il keçirdiyi Beynəlxalq Əmək Konfransında əmək münasibətlərində beynəlxalq prinsiplərin və normaların vəziyyətinə xüsusi önəm verilir. Bu istiqamətdə aparılan müzakirələrin nəticəsində BƏT 170 beynəlxalq konvensiya və 180 tövsiyə qəbul etmişdir. BƏT tərəfindən dünya əmək bazarının tənzimlənməsi üçün hazırlanan proqramlarda məcburi əməyin ləğv edilməsi, əmək münasibətlərində ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması, məşğulluq xidməti təşkilatlarının yaradılması, zəruri sosial təminatların təşkili və s. məsələlər əks olunur. Bu məsələlər həmçinin Beynəlxalq Əmək Məcəlləsinin əsas prinsiplərini təşkil edir.

1945-ci ildə BMT çərçivəsində yaradılan və hazırda 180-dən çox üzv dövləti birləşdirən **YUNESKO** (bu BMT-nin təhsil, elm və mədəniyyət təşkilatıdır) göstərilən sahələr üzrə beynəlxalq münasibətlərin və dövlətlərarası əlaqələrin inkişafına əsaslı təsir edir. Bu təşkilat dünyada savadsızlığın ləğv edilməsini prioritet məsələlərdən biri kimi qiymətləndirir və təhsil, elm, mədəniyyətin inkişafı üçün "Elm, texnologiya və cəmiyyət", "İnsan və biosfera" və s. proqramları həyata keçirir. Təşkilatda tərcümə və informatikaya dair hökumətlərarası proqramlara da geniş yer verilir.

BMT: STRUKTURU, MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ, FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Ən universal beynəlxalq hökumətlərarası təşkilat 1945-ci il oktyabrın 24-də - İkinci dünya müharibəsi başa çatdıqdan dərhal sonra yaradılmış BMT-dir. Həmin vaxt dünyanın 50 ölkəsinin razılığı ilə bu beynəlxalq təşkilatın Nizamnaməsi qüvvəyə minmiş və sənəd Təhlükəsizlik Şurasının beş daimi üzvü, həmçinin onu imzalayan əksər dövlətlər tərəfindən ratifikasiya edilmişdir.

BMT-nin yaradılması və Nizamnaməsinin qəbul edilməsi məsələsi San-Fransiskoda (ABŞ) 1945-ci il 25 aprelədən 25 iyuna qədər davam edən konfransda 50 dövlətin nümayəndələrinin iştirak ilə müzakirə edilmişdir. Bu konfrans SSRİ, ABŞ, Çin və Böyük Britaniyanın təşəbbüsü ilə keçirilmişdir. Hazırda 189 dövlət BMT-nin üzvüdür. Təşkilata yeni üzvlərin qəbulu Baş Assambleyanın qətnaməsi ilə Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyələri əsasında həyata keçirilir.

Təşkilatın əsas məqsədi beynəlxalq təhlükəsizliyin və dövlətlərarası əməkdaşlığın inkişafının təmin edilməsidir. BMT dünyada yeganə təşkilatdır ki, beynəlxalq miqyasda müxtəlif fəaliyyət sahələri ilə bağlı məsələləri araşdırıb qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir. Bu təşkilatda təmsil olunan dövlətlər səsvermə hüquqlarından istifadə edərək müvafiq qərarlar verirlər. BMT-nin Nizamnaməsində üzv dövlətlərin hüquq və vəzifələri, təşkilatın fəaliyyət istiqamətləri, eləcə də beynəlxalq münasibətlərin əsas prinsipləri öz əksini tapır. Nizamnamədə bu təşkilata üzvlük qaydaları, mübahisələrin sülh yolu ilə həlli, beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi, beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın yaradılması kimi beynəlxalq hüquq məsələləri ehtiva olunur (BMT haqqında daha təfəsilatı ilə məlumata "Azərbaycanın BMT ilə əlaqələri" bölməsinə bax).

REGIONAL TƏŞKİLATLAR VƏ MÜASİR DÜNYA SİYASƏTİ

Müasir dünya siyasətində mühüm rol oynayan qurumların bir qismi ərazi prinsipinə görə regional təşkilatlar adlanırlar. Bunların sırasında öz funksiyaları ilə seçilən iqtisadi və sosial təşkilatlar mühüm yer tuturlar. Məsələn, Amerika qitəsində fəaliyyət göstərən və regional sosial-iqtisadi yüksəlişə nail olmaq məqsədilə yaradılan **Şimali Amerika Azad Ticarət Sazişi (ŞAATS)** 1990-cı illərdən başlayaraq mövcud regionda ölkələrarası iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsinə çalışır. ABŞ, Kanada və

Meksikanın təmsil olunduğu ŞAATS ilk olaraq bu üç ölkə arasında ticarət əlaqələrinin inkişafına maneçilik törədən səbəblərin aradan qaldırılması yönündə fəaliyyətə başladı. Əslində bu təşkilatın yaranması hər üç ölkənin iqtisadi maraqlarının uzlaşması və yaxud üst-üstə düşməsinin nəticəsində mümkün olmuşdu. Məsələn, ABŞ-ın burada əsas marağı Amerika mallarının ixracını lazımi səviyyədə təşkil etməyə və xarici ticarət kəsirini aradan qaldırmağa yönəlmişdi. Kanada isə öz mallarını Amerika bazarında satmaq niyyətində idi. Çünki, 1980-ci illərdə ABŞ-ın ticarət kəsiri ilə üzləşməsi onu proteksionist siyasət aparmağa məcbur etmişdi. Meksikanın bu sazişə daxil olması isə onun ABŞ bazarından asılılığı ilə əlaqədar idi. 1990-94-cü illərdə ŞAATS ticarətdə liberal meyilləri daha da gücləndirdi və Latın Amerikasına ölkələri də bu sazişə qoşulmağa başladılar. Sonrakı dövrlərdə ŞAATS-ın əldə etdiyi uğurlar ümumamerika ticarət zonasının yaradılmasına təkan verdi.

Regional beynəlxalq təşkilatlar içərisində **Cənub-Şərqi Asiya Dövlətləri Assosiasiyası (ASEAN)** mövcud regionun sosial-iqtisadi vəziyyətinin dirçəldilməsi, siyasi və iqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması istiqamətində fəaliyyət göstərir. 1967-ci ildə yaranan və hazırda 9 ölkəni təmsil edən ASEAN səmərəli təşkilati struktura və iş prinsiplərinə malikdir. Əvvəllər bu təşkilat siyasi məsələlərə daha çox diqqət yetirməsinə baxmayaraq, 1990-cı illərdən etibarən Cənub-Şərqi Asiya dövlətləri arasında ticarət, iqtisadi və maliyyə əlaqələrinin dərinləşməsi, mal və texnoloji vasitələrin mübadiləsinin təmin olunmasında aparıcı yerlərdən birini tutmağa başladı.

1989-cu ildə yaranan və subregional mahiyyət kəsb edən **Asiya-Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (ASOİƏT)** öz əhatə dairəsinə görə daha geniş bir quruma çevrildi. Bu təşkilata ASEAN-ın üzv dövlətlərinin əksəriyyəti, ABŞ, Yaponiya, Kanada, ÇXR, Rusiya Federasiyası və s. dövlətlər qoşulurlar. ASOİƏT üzvləri sosial-iqtisadi inkişafın səviyyəsinə, həmçinin iqtisadi siyasətin xarakterinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Qurum regionda ticarət və investisiya qoyuluşu üçün azad zonaların yaradılmasını əsas niyyətlərindən biri hesab edir. Təşkilat regional ticarət münasibətlərini lazımi inkişaf səviyyəsinə çatdırmaq üçün müxtəlif proqramlar həyata keçirir.

Regional iqtisadi qurumlar sırasında neft ixrac edən ölkələrin təşkilatı hesab olunan **OPEK** xüsusi yer tutur. Bu təşkilat 1960-cı ildə yaradılmış və xam neftin ixracı ilə məşğul olan 12 dövlət onun üzvüdür. OPEK üzv dövlətlərin neft siyasətinin koordinasiyası və dünya neft bazarında qiymətlərin tənzimlənməsi sahəsində mühüm təsire malikdir. Təşkilat qarşısına qoyduğu məqsədlərə nail olmaq üçün effektiv təşkilati

quruluşa malikdir. OPEK-in ali orqanı olan Konfrans, eləcə də İdarəetmə Şurası, İqtisadi Komissiya və Katiblik dünya bazarında neftin qlobal enerji mənbəyi kimi əhəmiyyətini qoruyub saxlamağa çalışır.

Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində iştirak edən regional qurumların bir qismi çoxfunksiyalı ictimai-siyasi təşkilat kimi fəaliyyət göstərir. Bunlardan: **Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT)** 1973-cü ildə sosialist və kapitalist sistemini təmsil edən Avropa ölkələri arasında diplomatik qurum kimi formalaşaraq beynəlxalq münasibətlər sistemində aparıcı mövqelərdən birini tutmağa başlamışdır. Bu təşkilat uzun müddət **Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirə (ATƏM)** adlandırılan birliyin əsasında meydana gəlmişdir. Göründüyü kimi, ATƏM-də təmsilçilik heterogen xarakter daşımışdır, yəni bu təşkilatın üzv dövlətləri siyasi münasibətlərin xarakteri baxımından bir-birindən fərqlənmiş, onların bir qismi NATO-nu, digərləri isə Varşava Müqaviləsini təmsil etmişlər.

1975-ci ildə qəbul olunan Helsinki Yekun Aktı ATƏM-in həyatında mühüm hadisə olmuşdur. Aktın beynəlxalq əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, orada dövlətlərarası münasibətlərin inkişafını nəzərdə tutan prinsiplər, həmçinin müxtəlif sahələr üzrə əməkdaşlıq məsələləri öz əksini tapdı. ATƏM Helsinki Yekun Aktının, eləcə də 1986-cı ildə Stokholmda və 1990-cı ildə Vyanada qəbul edilmiş sənədlərin tələblərinə müvafiq olaraq Avropada silahlı qüvvələrin məhdudlaşdırılması məsələsində yaxından iştirak etdi. Təşkilatın bu sahədəki fəaliyyəti Avropada sabitliyin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir və beynəlxalq birlik tərəfindən dəstəklənirdi. ATƏM-in atdığı addımlar ümumavropa əməkdaşlığının inkişafına böyük təkan verdi. Ən başlıcası, dünyada “soyuq müharibə”nin qurtarmasında ATƏM-in mühüm xidmətləri oldu.

ATƏT-in fəaliyyəti onun ali orqanı olan və iki ildə bir dəfə keçirilən Dövlət və Hökumət Başçılarının Sammiti, xarici işlər nazirlərinin təmsil olunduğu Nazirlər Şurası tərəfindən tənzimlənir. ATƏT müxtəlif qərarların qəbulu zamanı konsensusa əsaslanır. ATƏT-in sədri qurumun ümumi fəaliyyətinə nəzarət edir və onu həyata keçirir. Sədrlik vəzifəsinə növbə ilə ildə bir dəfə üzv dövlətlərin xarici işlər nazirləri seçilir. Təşkilata rəhbərlik edən əsas şəxs Nazirlər Şurasının üç il müddətinə seçdiyi Baş katibdir.

ATƏT-in fəaliyyətində Avropa ölkələrinin ictimai-siyasi həyatında demokratik dəyərlərin və prinsiplərin üstünlüyünün təmin edilməsi, soyuq müharibədən sonrakı dövrdə müstəqillik əldə etmiş ölkələrdə hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına nail olunması və s. məsələlər ön planda dayanır. ATƏT-in Demokratik İnstitutlar və İnsan Hüquqları Bürosu, Kütləvi İnformasiya Vasitələri üzrə Nümayəndəliyi,

Təhlükəsizlik Sahəsində Əməkdaşlığa Dair Forum kimi təsisatları yuxarıda göstərilən məsələlərin həlli ilə bilavasitə məşğul olur. Eyni zamanda, təşkilatın diqqət mərkəzində dini, etnik münaqişələr və onların aradan qaldırılması yolları da mühüm yer tutur. Bu cür məsələlər Nazirlər Şurasının dəstəyi ilə yaradılmış Münaqişələrin aradan qaldırılması üzrə Mərkəzdə araşdırılır və üzv dövlətlər tərəfindən müvafiq tövsiyələr verilir. Mərkəzdə Dağlıq Qarabağ, Abxaziya, Cənubi Osetiya, Dnestryanı və s. münaqişələr də dəfələrlə müzakirə edilmiş və bununla bağlı bəyanatlar qəbul edilmişdir.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılması üçün ATƏT-in rəhbərliyi ilə xüsusi Minsk qrupu yaradılmışdır. ATƏT-in Budapeşt sammiti BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrini əsas götürüb, hərbi münaqişənin dayandırılması, sülh əldə etdikdən sonra çoxmillətli sülhyaratma qüvvələrinin yaradılması və ərazidə yerləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Həmçinin bu qüvvələrin formalaşdırılması, tərkibi və operativ fəaliyyəti üçün plan hazırlamaq qərara alınmışdır. Hazırda ATƏT Mərkəzi, Cənubi və Şərqi Avropa, Qafqaz regionu və Mərkəzi Asiya ölkələrində böyük fəaliyyət proqramları yerinə yetirir. Ötən dövr ərzində ATƏT-in bu ölkələrin beynəlxalq, siyasi həyatında özünəməxsus yeri olmuşdur.

Regional çoxfunksiyalı təşkilatlar sırasında mühüm yer tutan qurumlardan biri **NATO** hesab olunur. 1949-cu ilin aprelində ABŞ-da 12 dövlət tərəfindən yaradılan Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı ilk olaraq ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya, Fransa, Belçika, Niderland, Lüksemburq, İspaniya, Danimarka, Norveç, Portuqaliya və İtaliyanı, sonralar isə Yunanıstan, Türkiyə, AFR, İspaniya kimi ölkələri birləşdirmişdir. Soyuq müharibədən sonra NATO-ya keçmiş sosialist düşərgəsindən olan Polşa, Çexiya və Macarıstan kimi dövlətlər də qoşuldular. Hazırda 26 dövlət bu təşkilatın üzvüdür.

Preambula və 14 maddədən ibarət olan Şimali Atlantika Müqaviləsində NATO-nun məqsəd və vəzifələri öz əksini tapır. Təşkilatın ali siyasi orqanı Şimali Atlantika Şurasıdır. Nizamnaməyə görə, hər iki ildən bir üzv dövlətlərin xarici işlər nazirləri səviyyəsində Şuranın sessiyasının keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bəzən sessiyanın işində müdafiə nazirləri də iştirak edir. Şura beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələri daim diqqət mərkəzində saxlayır, ümumiyyətlə, təşkilatın fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Alyansın hərbi təşkilatına rəhbərliyi Birləşmiş Hərbi Komandanlıq həyata keçirir. Komandanlıq hərbi münaqişələr zamanı kollektiv müdafiə məqsədi ilə üzv dövlətlərin silahlı qüvvələrini səfərbərliyə alır və hərbi birləşmələr arasında koordinasiya yaradır.

Soyuq müharibədən sonra beynəlxalq vəziyyətdə mühüm dəyişikliklərin baş verməsi NATO-nun fəaliyyət strategiyasında da müəyyən yeniləşmələrə gətirib çıxardı. 1994-cü il Roma və 1999-cu il Vaşinqton sammitlərində təşkilatın yeni strateji konsepsiyalarının qəbul edilməsi həmin prosesi sürətləndirdi. NATO rəhbərliyinin qərarlarına uyğun olaraq, təşkilatın hərbi infrastrukturunda ixtisarlar aparıldı və silahlı qüvvələrin sayı azaldıldı.

NATO-nun strateji konsepsiyasındakı dəyişikliklərin əsas xüsusiyyətlərindən biri beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün dövlətlərarası münasibətlərdə qarşılıqlı inama və əməkdaşlığa üstünlük verilməsidir. Təşkilatın 1994-cü ildə keçirilən Brüssel sammitindən sonra NATO üzvü olmayan ölkələrlə də münasibətlər yaratmaq nəzərdə tutulmuşdur. 1993-cü ildən etibarən NATO-nun keçmiş sosialist ölkələri hesabına genişlənməsi məsələsi aktuallaşdı. Bu ölkələrdən Polşa, Çexiya və Macarıstan 1999-cu ilin aprelində, 2004-cü ildə isə Rumıniya, Bolqarıstan, Slovakiya, Sloveniya, Litva, Latviya və Estoniya NATO-ya üzv qəbul edildilər.

Dünya siyasətində mühüm təsir gücünə malik çoxfunksiyalı regional qurumlardan biri də **Qərbi Avropa İttifaqıdır**. Qərbi Avropa İttifaqı (QAI) 1948-ci ildə Brüssel müqaviləsi əsasında yaradılmışdır. Belçika, Böyük Britaniya, Almaniya, Yunanıstan, İspaniya, İtaliya, Lüksemburq, Niderland, Portuqaliya, Fransa kimi Qərbi Avropa dövlətləri bu təşkilatın ilkin üzvləri, Norveç, Türkiyə, İspaniya assosiativ, Avstriya, İsveçrə, Finlandiya, İrlandiya isə müşahidəçi üzvü olmuşdur. Ümumiyyətlə, 28 Avropa ölkəsi hazırda QAI-nin nüfuz dairəsindədir. Petersberq bəyannaməsinə (1992) görə, QAI-yə beynəlxalq münaqişələrin aradan qaldırılması üçün preventiv tədbirlər görmək və digər humanitar aksiyaların həyata keçirilməsində silahlı qüvvələrdən istifadə etmək səlahiyyəti verilmişdir. Bu bəyannamədə və Maastrixt bəyanatında (1992) QAI, NATO və Avropa İttifaqı arasındakı münasibətlərin formalaşması prinsipləri öz əksini tapmışdır. 1999-cu ildə Köln şəhərində keçirilən tədbirdə QAI və Avropa İttifaqının (AI) xarici siyasət, hərbi məsələlərlə bağlı birgə mövqedən çıxış etmələrinin vacibliyi qeyd edilmiş və bu məqsədlə AI-nin tərkibində yeni koordinator vəzifəsinin yaradılması qərara alınmışdır.

Afrika Birliyi Təşkilatı (ABT) 1963-cü ildə yaradılmış və tərkibində 50-dən çox dövləti birləşdirir. ABT də çoxfunksiyalı regional qurum hesab olunur. Bu regional təşkilatın idarə olunması Hökumət və Dövlət Başçıların Assambleyası, Nazirlər Şurası, Baş Katiblik və xüsusi komissiyalar tərəfindən həyata keçirilir. Həmçinin, Afrika

İqtisadi Birliyi, Ümumafrika Telekomunikasiyalar İttifaqı, Ümumafrika Poçt İttifaqı və s. xüsusi agentliklər ABT-nin vəzifələrinin yerinə yetirilməsində mühüm rol oynayırlar.

ABT-nin Afrika xalqları qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri qitənin müstəmləkədən azad edilməsi və aparteid əleyhinə fəal mübarizə aparması ilə bağlıdır. Təşkilat qitədə müxtəlif motivli münaqişələrin aradan qaldırılması üçün böyük səylər göstərmiş, hətta 1993-cü ildə münaqişələrin həllinə dair xüsusi mexanizmini də işləyib hazırlamışdır. Lakin maliyyə mənbələrinin və lazımi siyasi dəstəyin olmaması bu məsələlərin həllinə imkan verməmişdir. Afrikada nüvə silahından azad zona haqqında müqavilənin imzalanması (1996) ABT-nin böyük nailiyyəti kimi dəyərləndirilir.

Amerika Dövlətləri Təşkilatı (ADT). ADT çoxfunksiyalı regional təşkilat olaraq 1948-ci ildə regionda sülhün və təhlükəsizliyin qorunması, hərbi sahədə əməkdaşlığa nail olunması və üzv dövlətlərin inkişafının təmin edilməsi məqsədilə yaradılmışdır. Qərb yarımkürəsinin (Amerika və Latın Amerikasına ölkələri) 34 dövləti bu təşkilatın işində yaxından iştirak edir. ADT-nin idarəetmə strukturu Baş Assambleya, xarici işlər nazirlərinin məsləhətçi müşavirəsi, sosial, iqtisadi, təhsil, elm və mədəniyyət sahələri üzrə şuralar, Baş Katiblik və s. orqanlardan təşkil edilmişdir. Soyuq müharibənin başa çatması ADT-nin fəaliyyət strategiyasında və metodlarında yeni meyllərin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Demokratiya və insan hüquqlarının müdafiəsi, korrupsiya, terrorizm və narkobiznesə qarşı mübarizə aparılması ADT-nin əsas məqsədlərindən biridir. Təşkilat demokratik mühitin yaradılması üçün Haiti, Peru və Qvatemalada böyük missiya həyata keçirmişdir.

Ərəb Dövlətləri Liqası (ƏDL). Bu çoxfunksiyalı regional ictimai-siyasi təşkilat 1945-ci ildə yaradılmış və öz tərkibində 22 ərəb dövlətini birləşdirir. Təşkilatın əsas məqsədi üzv dövlətlər arasında qarşılıqlı münasibətləri, iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələri inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Eyni zamanda, təşkilat xarici təcavüz zamanı üzv dövlətlərin müzakirələr aparmasını və müvafiq qərarlar qəbul etməsini nəzərdə tutur. Liqa regionda sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün münaqişəli vəziyyətlərin aradan qaldırılmasında yaxından iştirak edir. Təşkilatın 2003-cü ildə keçirilən sammitində ərəb ölkələri İraq müharibəsində iştirak etməməyə çağırılmış və İraq hakimiyyətindən BMT-nin qətnamələrini yerinə yetirməsi xahiş olunmuşdur.

ƏDL-in ali orqanı ildə iki dəfə toplaşan Şuradır. Şuranın iclasları hökumət və dövlət başçıları, xarici işlər nazirləri, səfirlər və yaxud daimi nümayəndəliklər səviyyəsində keçirilir. Şuranın sədrliyinə növbəlik ərəb əlifbasına uyğun olaraq müəyyənləşir. Şurada hər bir üzv dövlət bir səsə malikdir.

İslam Konfransı Təşkilatı (İKT). Müsəlman dövlətlərinin cəmləşdiyi bu subregional təşkilat 1969-cu ildə yaradılmış və hazırda dünyanın müxtəlif regionlarından olan 58 müsəlman dövlətini öz tərkibində birləşdirir. Üzv ölkələrinin iqtisadi potensialının yüksəldilməsi, dövlətlərarası əməkdaşlıq və həmrəyliyin möhkəmləndirilməsində İKT-nin böyük rolu vardır. İKT-nin təşkilatı strukturu Dövlət və Hökumət Başçılarının Konfransı (üç ildə bir dəfə keçirilir) və xarici işlər nazirlərinin hər il keçirilən konfransından ibarətdir. Bu tədbirlərdə üzv dövlətlər ətrafında yaranmış beynəlxalq vəziyyət, ölkətlərarası əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi yolları, habelə islam dininin inkişaf məsələləri müzakirə olunur. Ötən dövr ərzində təşkilat üzv dövlətlərin beynəlxalq-siyasi vəziyyəti ilə bağlı yaranan problemlərə öz münasibətini bildirmiş, dini-etnik münaqişələrin, mübahisəli ərazi məsələlərinin ədalətli həllini nəzərdə tutan müvafiq addımlar atmışdır.

MÜASİR DÜNYA SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASINDA BQHT-LƏRİN ROLU

Son on ildə beynəlxalq münasibətlər sistemində baş vermiş mühüm proseslər – dünya siyasətinin transmilliləşməsi, demokratik transformasiya, qloballaşma və regional inteqrasiya dövlətlərarası əlaqələrin həm mahiyyətinə, həm də tərkibinə ciddi dəyişikliklər etmişdir. Beynəlxalq münasibətlərin subyektləri sırasına milli dövlətlər, hökumətlərarası beynəlxalq qurumlarla yanaşı çoxsaylı qeyri-hökumət təşkilatları da qoşulmuşlar. Hazırda dünyada on minə yaxın müxtəlif funksiyalı **Beynəlxalq Qeyri-Hökumət Təşkilatı (BQHT)** vardır. Bu təşkilatlar transmilli əlaqələrin daha da təkmilləşdirilməsi və bəzi sahələr üzrə milli dövlətlərin suveren hüquqlarının məhdudlaşdırılması zərurətindən yaranmışdır. Müasir dünyada gedən qloballaşma prosesləri isə BQHT-lərin sayının artmasına xüsusi təsir göstərmişdir.

BMT Baş Assambleyasının 23 may 1968-ci il qətnaməsinə görə hökumətlərarası razılıq əsasında təsis olunmayan istənilən beynəlxalq təşkilatı BQHT hesab etmək olar. BQHT-ni səciyyələndirən əsas cəhətlər onların fəaliyyətində kommersiya məqsədlərinin olmaması və transmilli problemlər üzrə daha çox müstəqil fəaliyyət göstərmələridir. BQHT qrupuna üzvləri hökumətlərdən və yaxud hökumət orqanlarından olan qarışıq təşkilatlar da daxildir.

BQHT ilə hökumətlərarası təşkilatların qarşılıqlı fəaliyyəti və müasir dünyanın ayrı-ayrı sahələr üzrə transmilli siyasətinin formalaşmasında onlardan ekspert kimi istifadə edilməsi bu qurumların beynəlxalq münasibətlərə təsirini ciddi artırır. Hökumətlərarası təşkilatlar müvafiq qərarlar qəbul edərkən, BQHT-nin informativ və

ekspert imkanlarından geniş istifadə edir. BQHT-nin global və regional hökumətlərarası təşkilatlarla əlaqələri son illər daha da dərinləşmişdir. Beynəlxalq ictimai rəyin formalaşmasında BQHT-nin mühüm yer tutması dünya dövlətləri tərəfindən nəzərə alınır. Tarixdən məlumdur ki, beynəlxalq aləmdə yaranmış vəziyyətlə əlaqədar BQHT-lər müxtəlif vaxtlarda çoxsaylı tədbirlər həyata keçirmişlər. Məsələn, sovet qoşunlarının Əfqanıstana daxil olmasına etiraz əlaməti kimi Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi dünya ölkələrini 1980-ci ildə Moskvada keçiriləcək olimpiya oyunlarını boykot etməyə çağırmışdır.

Hazırda BQHT-lər dünya dövlətlərinin daxili və xarici siyasətində müasir tələblərə uyğun yeniləşmələr və müəyyən düzəlişlər aparmasına mühüm təsir göstərir. BQHT-nin beynəlxalq proseslərdə iştirakı BMT tərəfindən dəstəklənir və yüksək qiymətləndirilir. BMT-nin Nizamnaməsinin 71-ci maddəsində təşkilatın İqtisadi və Sosial Şurasının BQHT ilə birgə məsləhətlər aparması nəzərdə tutulur. Bu isə BQHT-lər və BMT arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişafı üçün lazımi imkanlar yaradır.

BQHT-lər sırasında son illərdə bütün dünyada geniş fəaliyyət göstərən və **“Sərhədsiz həkimlər”** təşkilatı adlanan qurumu xüsusi vurğulamaq olar. Bu təşkilat 1971-ci ildə yaradılmış və əsas məqsədi hərbi əməliyyatlar zamanı, eləcə də dinc şəraitdə əhaliyə tibbi yardım göstərməkdən ibarətdir. “Sərhədsiz həkimlər”i digər beynəlxalq humanitar qurumlardan fərqləndirən əsas cəhət istənilən gərgin vəziyyətlərdə onun fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasına yol verilməməsidir. Hərbi əməliyyatlar zamanı və yaxud digər böhran vəziyyətində bəzən BQHT-lər üçün inzibati və hüquqi məhdudiyyətlər ortaya çıxdığı halda, bunu “Sərhədsiz həkimlər” təşkilatına aid etmək mümkün deyil. Hazırda bu təşkilat dünyanın 80-dən çox ölkəsinin əhalisinə təcili tibbi yardım göstərir. Təşkilat yarandığı vaxtdan bu günə qədər çoxsaylı humanitar əməliyyatlar həyata keçirmişdir. Dünyada insan hüquqlarının müdafiəsində də “Sərhədsiz həkimlər” təşkilatının təsiri vardır.

Geniş fəaliyyəti ilə seçilən BQHT-lərdən biri də **“Qrinpis”** (“Yaşıl dünya”) təşkilatıdır. Əsas məqsədi global ekoloji problemləri həll etmək olan bu qurum 1969-cu ilin oktyabrında ABŞ-ın Amçitka gölündə nüvə silahının sınaqdan keçirilməsinə etiraz əlaməti kimi başlayan aksiyalar nəticəsində yaranmışdır. Həmin vaxt fəallar qrupunun təşəbbüsü ilə on min insan ABŞ-ın bu addımına etiraz əlaməti olaraq Kanada-ABŞ sərhədinə toplandı. 1971-ci ildə ABŞ-ın növbəti nüvə sınağını keçirməsi etiraz dalğasını daha da gücləndirdi. “Qrinpis” adlanan fəallar qrupunun dörd ay davam edən etiraz aksiyaları öz nəticəsini verdi və ABŞ nüvə sınaqlarını dayandırdığını bildirdi. Sonrakı

dövlərdə təşkilatın ekoloqlar qrupu anti-nüvə kampaniyalarını daha da genişləndirdi. 1970-ci illərdən etibarən “Qrinpis” balinaların və dəniz pişiyinin qanunsuz ovlanmasına qarşı mübarizəyə başladı.

1970-ci illərin axırlarında “Qrinpis” bütün dünya üzrə geniş struktura malik bir təşkilata çevrildi. Təşkilatın ali orqanı bütün milli bölmələrin nümayəndələrindən təşkil olunan “Qrinpis” Şurasıdır. Şuranın hər il keçirilən iclasında təşkilatın ümumi fəaliyyət istiqamətləri müzakirə edilir. Həmçinin, qurumun bütün bölmələrinin koordinasiya orqanına rəhbərlik təyin olunur. Onun vasitəsilə milli bölmələrin iş mexanizmi tənzimlənir. Hazırda “Qrinpis”in fəaliyyətində bioloji tarazlığın müdafiəsi, atmosferin zəhərli maddələrdən qorunması, atom enerjisindən istifadənin qarşısının alınması və s. məsələlər mühüm yer tutur.

Dünyada öz fəaliyyəti ilə geniş tanınmış transmilli BQHT-lərdən biri də **“Beynəlxalq amnistiya” (BA)** təşkilatıdır. Əsası 1961-ci ildə britaniyalı hüquqşünas B. Beninson tərəfindən qoyulan bu təşkilatın qərargahı və struktur mərkəzi Londonda yerləşir. BA-nın İcra komitəsi təşkilatın fəaliyyətini tənzimləyir və ona nəzarət edir. Bu təşkilat BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasında məşvərətçi statusa malikdir. Təşkilatın əsas vəzifələrinə vicdan məhbuslarının, etnik, siyasi, sosial mənsubiyyətə görə həbs olunan şəxslərin azadlığa buraxılmasına nail olmaq, siyasi məhbusların ədalətli məhkəməsinə təminat vermək, ölüm hökmünü, işgəncələrin və qeyri-insani hərəkətlərin ləğvi kimi dövlətdaxili məsələləri beynəlxalq standartlara uyğun həll etməkdən ibarətdir. Təşkilat maliyyələşmə məsələsində ayrı-ayrı hökumətlərin maddi yardımlarından istifadə etmir.

“Beynəlxalq amnistiya” təşkilatı öz üzvlərinin vəsaiti, ictimai ianələr və kommersion təşkilatlarının ödəmələri hesabına maliyyələşir. Təşkilat insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsindəki xidmətlərinə görə 1977-ci ildə Nobel sülh mükafatına layiq görülmüşdür.

Yuxarıda qeyd olunan BQHT-lərlə yanaşı müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində geniş fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət təşkilatları sırasında *Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsini, Beynəlxalq Olimpiya Komitəsini, Beynəlxalq Azad Həmkarlar Konfederasiyasını, Beynəlxalq Kriminal Polis Təşkilatını (İnterpol), Avropa Teleradio İttifaqını, Dünya Kilsə Şurasını* və başqalarını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

BQHT-lər ayrı-ayrı hökumətlərarası təşkilatlar çərçivəsində ekspert statusu ilə beynəlxalq münasibətlər sistemində və dünya siyasətinin həyata keçirilməsində bilavasitə iştirak edirlər. Bundan başqa, bu qurumlar beynəlxalq proseslərə dolayısı ilə

də ciddi təsir göstərə bilirlər. Xüsusən bu və ya digər məsələlər üzrə dövlətlərin yürütdüyü daxili və xarici siyasətə müvafiq münasibət bildirərək, BQHT-lər beynəlxalq ictimai rəyə mühüm təsir göstərə bilirlər. Bu rəy, bir qayda olaraq, dövlətlərin həm vətəndaş birlikləri, həm də bilavasitə dünya siyasətini nizamlayan beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən nəzərə alındığı üçün milli dövlətlər onu nəzərə almaya bilmirlər. Bu və ya digər BQHT-nin ayrı-ayrı dövlətlərin və beynəlxalq qurumların qəbul etdiyi qərarlara mühüm təsiri dəfələrlə sübut olunubdur. Xüsusən BMT, ATƏT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, NATO və başqa qurumlar BQHT-lərin rəyinə daim diqqətlə yanaşaraq, onların fikirlərini nəzərə alırlar.

Mövzu üzrə tövsiyə olunan ədəbiyyat və informasiya resursları:

Azərbaycan dilində

Abdullayev M. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (XX əsr. II hissə. 1945-2000-ci illər). Bakı, 2000.

“Azad ev”. Minilliyin çağırışı. 2002.

Həsənov Ə. Azərbaycan və ATƏT. Bakı, 1997. –140 s.

İbadov R. Avropa İttifaqının əsasları. Bakı, 2004. –212s.

Qurbanov Ə. Beynəlxalq münasibətlərdə din - İslam amili. Bakı, 2000. –374s.

Mehdiyev R. Azərbaycan: Qloballaşma dövrünün tələbləri. Bakı, 2005. –463s.

Məmmədov A.S. Beynəlxalq konfliktlər. Bakı, 2000. –208s.

Rəcəbli H., İbayev V. Avropa Şurası. Bakı, 1999. –118s.

Türk dilində

Makovski A., Sayari S. Türkiyənin yeni dünyası. Türk Dış politikasının dəyişən dinamikləri. İstanbul, 2002, 315 s.

Baskın Oran. Türk Dış politikası. Kurtuluş savaşından bugüne. Olqular, belqeler, yorumlar. (Cilt I. 1919-1980). İstanbul, 2002. 846 s.

Fukuyama Frensis. Devlet inşası. 21 Yüzyılında dünya düzeni və yönetişim. İstanbul, 2005. 160 s.

Kaynak M. Büyük Ortadoğu projesi ve Türkiye üzerine stratejik analizler. İstanbul, 2005. 228 s.

Rus dilindë

- Адамишин А. На пути к мировому правительству // Россия в глобальной политике. 2002. №1.
- Актуальные проблемы современности и истории. Москва, 1998.
- Бажанов Е.П. Современный мир. Москва, 2004.
- Балуев Д.Г. Информационная революция и современные международные отношения. Н. Новгород, 2001.
- Барановский В.Г. Международные организации как механизмы регулирования международных отношений. Москва, 2000.
- Барановский В.Г. Политическая интеграция в Западной Европе. Некоторые вопросы теории и практики. Москва, 1988.
- Бек У. Что такое глобализация? Москва, 2001.
- Бжезинский З. Великая шахматная доска. Москва, 1999.
- Ближний Восток: история и современность. Москва, 1997.
- Брук С.И. Население мира. Москва, 1986.
- Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. СПб., 2001.
- Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Т.1. Москва, 1944.
- Володин А.Г., Широков Г.К. Глобализация: начала, тенденции, перспективы. Москва, 2002.
- Восток-Запад. Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений. Под ред. А.В. Воскресенского. Москва, 2002. 526 с.
- Генри Е. Профессиональный антикоммунизм. К истории возникновения. Москва, 1981.
- Глобализация: человеческое измерение. Москва, 2002.
- Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития. Москва, 2002.
- Давыдов Ю.П. Норма против силы. Москва, 2002.
- Дергачев В. Глобальная геоэкономика. Киев, 2000.
- Дипломатический словарь. В 3-х томах. Изд. 4-ое. Москва, 1985.
- Дробот Г.А. Роль международных организаций в мировой политике: основные теоретические подходы // Вестник Московского Университета: сер.18. Социология и политология, 1999 №1.

- Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Москва, 1997. с. 121.
- Егоров С.А. Актуальные проблемы права вооруженных конфликтов. Москва, 2000.
- Ефимов Г.Н. Устав ООН – инструмент мира. Москва, 1998.
- Жизнин С.З. Основы энергетической дипломатии. В. 2-х тт. Москва, 2002.
- Зеркин Д. Основы конфликтологии. Ростов на Дону, 1998.
- Зонова Т.В. Современная модель дипломатии: истоки становления и перспективы развития. Москва, 2003.
- Информационные вызовы национальной и международной безопасности. Под ред. Ю.В. Федорова. Москва, 2002.
- Казанцев Ю.И. Международные отношения и внешняя политика России. Новосибирск, 2002.
- Кастельс М. Информационная эпоха. Москва, 1999.
- Катин Б.А. НПО как субъект мировой политики//ВФ. Москва, 1999, №6.
- Кеннеди П. Вступая в XXI век. Москва, 1997.
- Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? Москва, 2002.
- Киссинджер Г. Дипломатия. Москва, 1977.
- Коваленко И.И. Международные неправительственные организации. Москва, 1976.
- Кожевников Ф.И. Шарманазашвили Г.В. Международный суд ООН. Москва, 1971.
- Коргун В.Г. Афганистан. Политика и политики. Москва, 1999.
- Крылов Н.Б. Принципы участия государств в системе ООН. Москва, 1986.
- Кулагин В.М. Формирование новой системы международных отношений//Современные международные отношения. Москва, 2004.
- Кулиш В.И. У порога войны// Страницы истории Советского общества. Москва, 1989.
- Лебедева М.М. Мировая политика. Москва, 2001.
- Международные отношения и борьба идей. Москва, 1981.
- Международные отношения после второй мировой войны. Т.1. Москва, 1962.
- Международные отношения: теории, конфликты, организации. Москва, 2004.
- Мельвиль А.Ю. Демократические транзиты. Теоретико-методологические и прикладные аспекты. Москва, 1999.

- Мельвиль А.Ю. Становление транснациональной политической среды и «волны» демократизации // Современные международные отношения и мировая политика. Москва, 2004.
- Мехтиев Р.Э. Азербайджан: вызовы глобализации. Баку, 2004. –584 с.
- Мехтиев Р.Э. Межнациональные отношения на исходе XX столетия. Баку, 1995. – 222с.
- Мировая политика и международные отношения на пороге третьего тысячелетия. Под ред. М.М. Лебедевой. Москва, 2002.
- Моравецкий В. Функции международной организации. Москва, 1976.
- Нешатаева Т.Н. Международные организации и право. Москва, 1998.
- Организация Объединенных Наций. Основные факты. Москва, 2000.
- Очерки теории и политического анализа международных отношений. Москва, 2002
- Петров В.Л. Геополитика России. Москва, 2003.
- Плешаков К.В. Истоки «холодной войны»: размышления участника советско-американской конференции// США. Экономика, политика, идеология. 1991. №4.
- Секистов В.А. Война и политика. Москва.1970.
- Современные международные отношения и мировая политика. Под ред. А.В. Торкунова. Москва, 2004.
- Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. ИНФРА-Москва, 1993.
- Стиглиц Дж. Глобализация: тревожные тенденции. Москва, 2004.
- Страны Ближнего Востока. Москва, 1988.
- Стратегия в области национальной безопасности США от 20 сентября 2002 г.// ИТАР-ТАСС. Компас. 2002. № 41, 10 октября.
- Страус А. Униполярность. Концентрическая структура нового мирового порядка и позиция России. – «Полис», 1997 № 2.
- Уткин А. И. Мировой порядок XXI века. Москва, 2001.
- Филатов А.М. Германский вопрос: от раскола к объединению, Москва, 1993.
- Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва, 2003.
- Хантингтон С. Третья волна: Демократизация на исходе XX века. Москва, 2003.
- Шаклеина Т.А. Россия и США в новом мировом порядке. Дискуссия в политико-академических сообществах России и США (1991-2002). Москва, 2002.
- Шреплер Х.А. Международные организации. Справочник. Москва, 1995.
- Шреплер Х.А. Международные экономические организации. Справочник. Москва, 1997.

İngilis dilində

- Cooper R. Is there a New World Order?//Prospects for Global Order. Vol.2. London, 1993.
- Friedman Th.L. The Lexus and the Olive Tree. N.Y., 1999.
- Gilpin R. War and Change in World Politics. Cambridge. N.Y., 1981.
- Many Globalizations: Cultural Diversity in the Contemporary World. P.L. Berger, S.P. Huntington (eds.) - Oxford, N.Y., 2002.
- Miller L. Global Order: Values and Power in International Politics. Boulder, Co, 1994.
- Nations in Transit 2002: Civil Society, Democracy, and Markets in East Central Europe and the Newly Independent States. – New Brunswick. №5, 2002.
- Russet B., Stark H., Kinsella D. World Politics: The Menu for Choice. Sixth edition. Boston; N.Y., 2000. P.59.
- Stiglitz E. Globalization and its Discontents. – N.Y., 2002.
- The New International Relations: Theory and Practice. M.C. Smouts (ed.) - N.Y., 2001.
- UNDP Human Development Report on 2000.

İnternet resursları

BMT – <http://www.un.org>

Aİ – <http://www.europa.eu.int>

NATO – <http://www.nato.int>

Beynəlxalq məhkəmə - <http://www.icj-cij.org>

AŞ – <http://www.coe.int> (rus dilində www.coe.ru)

Freedom House – <http://freedomhouse.org>

Başqa beynəlxalq təşkilatlar: <http://www.organic.com>:

<http://www.sustainable.doe.gov>

<http://www.envirolink.org>

Digər resurslar: <http://china.si.umich.edu/telecom.telecom-info.html>

<http://migration.ucdavis.edu>

<http://www.unpan.org> (100-dən artıq beynəlxalq KİV-lərin qloballaşma və inteqrasiya ilə bağlı materialları)

<http://www.wfs.org> (gələcək dünya və ona təsir göstərən amillər haqqında materiallar)

<http://www.worldcitizen.org> (dünya politoloqları yeni dünya nizamı mövzusunda müzakirə edir)

Beynəlxalq və yerli jurnallar

III Era. Bakı, 1997.

Вестник Московского Университета. Серия: Социология и политология. Москва, 1998-2005.

Компас. Москва, 2002-2005.

«Полис». Москва, 1997-2005.

II HİSSƏ

**AZƏRBAYCANIN XARİCİ SİYASƏTİ VƏ MÜASİR
BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNƏ QATILMASI**

IV FƏSİL

AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNƏ QATILMASI: XARİCİ SİYASƏT FƏALİYYƏTİNİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI

Mövzular

1. *Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində qatılması*
2. *Xarici siyasətin əsas vəzifələri və prinsipləri*
3. *Xarici siyasətin əsas istiqamətləri*
4. *Azərbaycanın xarici siyasət prioritetləri*
5. *Azərbaycanın xarici siyasət resursları və mexanizmləri*

1. AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNƏ QATILMASI

XX yüzilin sonunda dünyada baş verən qlobal proseslər, xüsusən də Varşava Müqaviləsi Təşkilatının ləğv edilməsi, "soyuq müharibə"nin başa çatması, SSRİ-nin dağılması beynəlxalq aləmdə siyasi mühitin ciddi şəkildə dəyişməsinə və yeni geosiyasi vəziyyətin yaranmasına səbəb oldu. Postsovet məkanında meydana çıxan yeni müstəqil dövlətlərin bilavasitə beynəlxalq münasibətlər sistemində qatılması və öz maraqlarını ifadə edən xarici siyasət kursunu həyata keçirməyə başlaması dünyada dövlətlərarası münasibətlərin yeni düzümünün formalaşmasına gətirib çıxardı. Bu, bir tərəfdən, beynəlxalq aləmdə siyasi gərginliyin azalması, qlobal qarşıdurmanın aradan qalxması ilə səciyyələnirdisə, digər tərəfdən, siyasi, iqtisadi və hərbi baxımdan strateji əhəmiyyət kəsb edən və mənafelərin kəsişdiyi məntəqələrə çevrilən bir sıra məhəlli mərkəzlərin meydana çıxması ilə müşayiət olunurdu.

Mühüm geosiyasi məkanda yerləşən Azərbaycan Respublikasının 1991-ci il oktyabrın 18-də öz dövlət müstəqilliyini bəyan etməsi və 80-ci illərin sonu - 90-cı illərin əvvəllərində beynəlxalq aləmdə baş verən dəyişikliklər milli dövlətçilik prinsiplərinə uyğun yeni xarici siyasət kursunun formalaşdırılması və həyata keçirilməsini ən vacib

məsələ kimi ön plana çəkdi. Qısa müddət ərzində dünyanın bir sıra dövlətləri tərəfindən rəsmi surətdə tanınmış Azərbaycan Respublikası 1992-ci il martın 2-də BMT-nin üzvlüyünə qəbul edildi.

Azərbaycan dövlətinin xarici siyasət fəaliyyətinin Dağlıq Qarabağda erməni separatizmi və Ermənistanın hərbi təcavüzü ilə dərinləşən ciddi siyasi və iqtisadi problemlərlə müşayiət olunması onun diplomatiyası qarşısında çox mühüm vəzifələr qoyurdu. Təcavüzün və millətçi separatizmin qarşısını almaq, onların ağır nəticələrini aradan qaldırmaq, dövlətin ərazi bütövlüyünü və təhlükəsizliyini təmin etmək, dünya birliyi ilə siyasi və iqtisadi inteqrasiyaya girmək zərurəti məqsədyönlü, ardıcıl və fəal xarici siyasətin həyata keçirilməsini tələb edirdi. Beynəlxalq birliyi Azərbaycan ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması zəruriliyinə inandırmaq, milli maraqları dünya dövlətlərinin kəşifən və toqquşan mənafeləri ilə uzlaşdırmaq, Azərbaycanın müstəqilliyinə və təhlükəsizliyinə beynəlxalq təminat almaq üçün çox ciddi səylər edilməli və gərgin fəaliyyət göstərilməli idi.

Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və dövlətçilik mənafeələrinin qorunmasında ölkənin zəngin iqtisadi potensialı və əlverişli geosiyasi mövqeyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu amillər Azərbaycanın milli dövlətçilik maraqlarına cavab verən səmərəli və məqsədyönlü xarici siyasət kursunun həyata keçirilməsi üçün ilkin əlverişli zəmin yaradır. Lakin mövcud ilkin potensialı və əlverişli zəmini reallaşdırmaq, onlardan maksimum bəhrələnmək beynəlxalq aləmdə cərəyan edən proseslərin ciddi araşdırılmasını, Azərbaycanın maraqlarına uyğun düşünülmüş, hərtərəfli əsaslandırılmış və bütün incəlikləri nəzərə alan addımların atılmasını tələb edirdi.

Müasir dövrdə strateji inkişaf xətti kimi demokratik cəmiyyət quruculuğu və bazar iqtisadiyyatı yolunu seçən Azərbaycan Respublikası dünya təcrübəsində uğurla sınaqdan keçmiş ümumbəşəri dəyərlərdən faydalanmağa çalışır, özünün geniş iqtisadi potensialını hərəkətə gətirmək məqsədilə inkişaf etmiş ölkələrin qabaqcıl texnologiyasını və maliyyə imkanlarını cəlb edir, onlarla qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq əlaqələrini inkişaf etdirir.

1991-ci ilin sonu-1992-ci ildə Azərbaycanın dünya dövlətləri tərəfindən ardıcıl şəkildə tanınması və diplomatik münasibətlərin yaradılması onun dünya birliyinə sistemli surətdə inteqrasiyasına geniş yol açdı. İkitərəfli siyasi münasibətlərin qurulması iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafına əlverişli zəmin yaradırdı. Qarşılıqlı faydalı iqtisadi əməkdaşlıq isə öz növbəsində siyasi münasibətlərin dərinləşməsi, qarşılıqlı etimadın güclənməsi yolunda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan

Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı neft yataqlarının istismarına dair 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanmış "Əsrin müqaviləsi" Azərbaycanın dünya ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsinə və beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsinə güclü təkan verdi. "Əsrin müqaviləsi" və sonrakı dövrdə imzalanmış çoxsaylı neft kontraktları Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyasını gücləndirir, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın inkişafı üçün ortaq təmas nöqtələrinin geniş şəbəkəyə malik olduğunu nümayiş etdirir.

1998-ci il sentyabrın 7-8-də 32 dövlətin və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələrinin iştirakı ilə tarixi "Böyük İpək yolu"nun bərpası üzrə keçirilmiş Bakı beynəlxalq konfransı və onun nəticələri Azərbaycanın xarici siyasətinin müstəqillik illərində qazandığı ən mühüm nailiyyətlərindən biridir.

Avropa Birliyinin TASIŞ-TRASEKA proqramı çərçivəsində "Böyük İpək yolu"nun bərpası üzrə həyata keçirilən tədbirlər Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizində yerləşən bütün ölkələrin inkişafı, onların iqtisadi potensialından daha səmərəli istifadə edilməsi, çoxtərəfli iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Şərqlə Qərb arasında mühüm körpü rolunu oynayan Azərbaycanın Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin inkişaf etdirilməsində aparıcı yer tutması respublikanın dünya ölkələri ilə inteqrasiyasının daha da dərinləşməsinə xidmət edir. Bu isə nəinki iqtisadi, həm də siyasi sabitlik və təhlükəsizlik baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində dünya dövlətləri ilə ikitərəfli münasibətlərin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində çoxtərəfli əməkdaşlığın genişləndirilməsi də mühüm yer tutur.

1992-ci ildən BMT, ATƏT və İKT-nin üzvü olan Azərbaycan Respublikası həyata keçirdiyi ardıcıl siyasət nəticəsində 2001-ci ildə Avropa Şurasına qəbul edilmiş, Avropa Birliyi, NATO və başqa təşkilatlarla sıx əlaqələr yaratmış, bu qurumlar çərçivəsində qarşılıqlı faydalı münasibətlərin inkişaf etdirilməsi üçün fəal xarici siyasət yeridir. Çox mühüm coğrafi-strateji məkanda yerləşən Azərbaycan malik olduğu mövqedən həm özünün, həm də tərəfdaşlarının maksimum bəhrələnməsi üçün hərtərəfli şərait yaradır, milli mənafeələrinin və təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasının 1994-cü ildən başlayaraq NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramı çərçivəsində fəaliyyəti dünyanın qabaqcıl ölkələri ilə onun əlaqələrinin inkişafına mühüm zəmin yaratmışdır. 1998-ci il sentyabrın sonunda NATO-nun baş katibi H.Solananın Azərbaycana səfəri ərəfəsində verdiyi müsahibədə

"Qafqaz regionunu NATO-nun birbaşa maraqları olan regionlar" sırasında qeyd etməsi qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi və regional təhlükəsizliyin qorunması sahəsində Şimali Atlantika təşkilatı ilə Azərbaycanın maraqlarının üst-üstə düşdüyünü bir daha təsdiq etdi.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi beynəlxalq münasibətlər sisteminə qoşulması ilə ölkənin sosial-iqtisadi, siyasi və təhlükəsizlik məsələlərinin tənzimlənməsində xarici siyasət sahəsində fəaliyyətin rolu kəskin şəkildə yüksələrək həlledici əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan da daxil olmaqla postsovet məkanında yerləşən bütün dövlətlər özlərinin gələcək inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirərkən ciddi seçim qarşısında qaldılar: onlar ya əvvəlki kimi sosialist ideologiyası və ictimai mülkiyyətə əsaslanan planlı iqtisadiyyat yolu ilə fəaliyyətini davam etdirərək beynəlxalq aləmdə ideoloji, hərbi-siyasi qarşıdurmaya yenidən şərait yaratmalı, ya da iqtisadi-siyasi və sosial sahədə yüksək tərəqqiyə nail olmuş ölkələrin təcrübəsini əsas götürərək, bu təcrübəni yerli şəraitə uyğunlaşdırmaqla xüsusi mülkiyyətə əsaslanan azad bazar iqtisadiyyatı yolunu seçməli idilər. "Soyuq müharibə"də sosializm cəbhəsi üzərində parlaq qələbə çalan kapitalizm dünyasının hərtərəfli üstünlükləri yeni yaranmış dövlətləri məhz ikinci yolu seçməyə bir növ sövq etdi.

İkinci yolu seçməklə həmin dövlətlər yeni bir seçim problemi ilə üzləşdilər. Onlar bu dəfə kapitalizm dünyası daxilindəki mövcud inkişaf modelləri üzrə, daha doğrusu, tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, hazırda dünya siyasətinin müəyyənləşməsində əsas rol oynayan iqtisadi-siyasi güc mərkəzlərinin inkişafı ilə bağlı Amerika, Avropa və Asiya modelləri üzrə seçim zərurəti qarşısında qaldılar. Buna görə də, müstəqillik əldə edən dövlətlər özlərinin gələcək inkişaf yolunu müəyyənləşdirmək üçün dünyada mövcud olan mürəkkəb beynəlxalq və regional şəraiti düzgün qiymətləndirməli, dünya siyasətinin güc mərkəzləri olan ABŞ, Rusiya, Avropa Birliyi, Cənub-Şərqi Asiya ölkələri arasındakı mənafə və maraq çəkişmələrində özünün suverenliyini qoruyub saxlamaq məqsədilə düşünülmüş xarici siyasət yeritməli idilər. Bu dövlətlər qarşısında müasir dövrdə beynəlxalq aləmdə qəbul edilmiş və həyata keçirilən inkişaf modellərinin, ilk növbədə Amerika, Avropa və Asiya modellərinin zəif və üstün cəhətlərini diqqətlə araşdırmaq və bu zəmində ya onlardan birinə üstünlük vermək, ya da ayrı-ayrı modellərin müəyyən cəhətlərini sintez edərək ölkənin spesifik şəraitinə daha uyğun olan inkişaf yolunu seçmək vəzifəsi dururdu.

Müşahidələr və təhlillər göstərir ki, Birinci və İkinci dünya müharibələrindən sonra iqtisadi, siyasi və hərbi sahədə sürətli tərəqqiyə nail olan və müəyyən mənada dünya dövlətləri sırasında liderə çevrilən ABŞ-ın inkişaf yolu 90-cı illərdə müstəqillik qazanmış bir çox yeni dövlətlər üçün daha çox cəlbedici görünməkdədir. Həmin dövlətlərin belə bir strategiya seçməsinə onların bir tərəfdən SSRİ-nin varisi rolunu öz üzərinə götürən Rusiyanın ənənəvi təsir dairəsindən çıxmaq, digər tərəfdən isə beynəlxalq aləmlə inteqrasiya məsələlərində və daxili iqtisadi-siyasi problemlərin həllində sabit iqtisadi və maliyyə gücünə malik olan ABŞ kimi superdövlətdən dəstək almaq istəyi şərtləndirir. Amerika modelinin cəlbediciliyində inqilabi partlayışsız və sıçrayışsız, demokratik yolla inkişaf edən ABŞ-ın uzun müddət, yeni "soyuq müharibə" dövründə totalitar, qeyri-demokratik dövlət olan SSRİ ilə qarşıdurmada əsas rəqib kimi çıxış edərək bu mübarizədən qalib çıxması faktı da mühüm rol oynamışdır. Lakin XX əsrin sonunda dünya siyasətinin yeni güc mərkəzləri kimi meydana çıxan Avropa və Asiya dövlətlərinin inkişaf modellərinin ABŞ modeli ilə rəqabət mübarizəsindəki uğurları, habelə proqnozlaşdırılan üstünlükləri sonuncunun cəlbediciliyinə müəyyən zərbə vurmuşdur.

Tarixi xronologiya baxımından iqtisadi-siyasi tərəqqinin və demokratik inkişafın daha sınılanmış forması kimi çıxış edən Avropa modeli 80-ci illərdən başlayaraq yenidən müxtəlif regional mərkəzlər arasında qarşılıqlı münasibətlərin xarakterinə və yönümünə mühüm təsir göstərə bilən geosiyasi faktorlardan birinə çevrilmişdir. Avropa Birliyi ideyası altında regionun bütün dövlətlərinin vahid iqtisadi, siyasi məkanda birləşməsi və onun dünya miqyasında yeni güc mərkəzinə çevrilməsi istiqamətində atılan addımlar artıq öz real nəticələrini verir. 1990-cı ilin məlumatlarına görə, 344,6 milyon əhalisi olan Avropa Birliyi 5,53 trilyon dollar məbləğində əmtəə istehsal etmək və xidmətlər göstərməklə ABŞ-ı xeyli ötüb keçmişdir (ABŞ-da bu rəqəm 5,47 trilyon dollardır). Regional münaqişələrin həllində, insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasında Avropa Birliyi ölkələrinin rolunun səmərəliliyi də Avropa modelinin üstün cəhətləri kimi diqqəti cəlb edir.

Yenicə meydana gəlmiş müstəqil dövlətlər üçün inkişafın Asiya modeli Avropa və Amerika modellərindən heç də az əhəmiyyət kəsb etmir, hətta bir sıra parametrlərinə görə onu ötüb keçməyə başlayır. Asiya modeli dedikdə, buraya hər şeydən əvvəl, XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq iqtisadi inkişafın yüksək tempi ilə xarakterizə olunan Avstraliya, Yeni Zelandiya və Cənub-Şərqi Asiya ölkələri - Yaponiya, Çin, Cənubi Koreya, Tayvan, Sinqapur, İndoneziya, Malayziya, Honkonq və

başqa ölkələrin yüksəliş konsepsiyası aid edilir. Bu modeli bəzən Asiya-Sakit okean ölkələri modeli də adlandırırlar.

Asiya-Sakit okean ölkələri hazırda iqtisadi inkişaf tempinə görə ABŞ və Avropa Birliyi ölkələrini xeyli üstələyir və iqtisadi qüdrətinə görə dünyanın əsas mərkəzlərindən birinə çevrilməkdədir. Ekspertlərin fikrincə, hazırda dünya üzrə ümumdaxili məhsulun yarısından çoxu məhz bu region ölkələrinin payına düşür. Müasir dünyada iqtisadi inkişafa görə ən dinamik hesab olunan bu ölkələrin qısa müddətdə iqtisadi sahədəki möcüzələri təkcə azad bazar münasibətlərinin yox, həm də onların düzgün sosial və iqtisadi seçimlərinin nəticəsidir. Cənub-Şərqi Asiya ölkələri Qərbin bəzi inkişaf xüsusiyyətlərini əxz etsə də, özlərinin mühüm sosial və mədəni ənənələrini də qoruyub saxlaya bilmişlər. Məhz bunun sayəsində onlar qlobal rəqabətə davam gətirə bilmişlər.

Mühüm və ənənəvi hərbi-siyasi və iqtisadi güc mərkəzlərindən olan ABŞ, Avropa Birliyi və Rusiyaya qarşı rəqabətdə Asiya-Sakit okean ölkələri öz aralarında istər iqtisadi, istərsə də hərbi-siyasi təhlükəsizlik sahələrində birlik meyllərini getdikcə gücləndirirlər. Onların sıx iqtisadi inteqrasiyası haqqında hazırlanan və həyata keçirilməkdə olan möhtəşəm layihələr Avropa Birliyinə və Şimali Amerika azad ticarət zonasına bir növ meydan oxuyur. Hazırda həmin regionun Tokio, Sinqapur, Honkonq, Sidney və başqa şəhərləri dünyanın tanınmış maliyyə-iqtisadi mərkəzləri olan London, Nyu-York və Paris şəhərlərinin mövqelərini getdikcə daha güclü surətdə laxladır. Əvvəllər mənfi inkişaf simvoluna çevrilmiş "Asiya" termini hazırda daha çox mütərəqqi mənada işlənməyə başlayır. Beləliklə, Qərb sivilizasiyası ilə rəqabətə davam gətirə bilən güclü Asiya sivilizasiyası yenidən bərpa olunur.

Müasir dünyanın real güc mərkəzlərinin, regional və beynəlxalq münasibətlərin hazırkı düzümünün nəzəri təhlili özünün xarici siyasət strategiyasını müəyyənləşdirən, dövlətlərarası regional və beynəlxalq əlaqələrə qatılmaq istəyən hər bir müstəqil dövlət üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Çünki müstəqillik yolu seçmiş hər bir dövlətin dünya ölkələri içərisində gələcək yeri və rolu onun hansı inkişaf modelini seçməsindən, iqtisadi-siyasi və təhlükəsizlik meyllərini hansı beynəlxalq güc mərkəzinə yönəltməsindən, hansı mərkəzlə əməkdaşlıq, tərəfdaşlıq, dostluq və nəhayət, strateji müttəfiqlik əlaqələrini yaratmasından asılıdır. Müvafiq dövlətlə əlaqələr və münasibətlər strategiyasının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi də sadalanan amillər sisteminin təsiri altında baş verir.

Avropa ilə Asiyanın qovşağında strateji baxımdan əlverişli, mühüm geostrateji mövqeyə malik olan Azərbaycan ictimai-siyasi və mədəni-mənəvi həyatın bütün sahələrində özünəməxsus xüsusiyyətləri yaşatmaqla yanaşı, Şərq və Qərb dəyərlərinin sintezindən yaranmış cəhətləri də əxz edərək, dünya birliyinə inteqrasiya olunmaq xəttini seçmişdir. Bu seçimi reallaşdırmaq istiqamətində Azərbaycan dövləti, bir tərəfdən, dünya təcrübəsini öyrənərək, özünün iqtisadi və siyasi inkişaf modelini müəyyənləşdirir, digər tərəfdən, beynəlxalq aləmdə qəbul edilmiş ölçülərə uyğun olaraq öz milli maraqlarını qorumaq üçün dövlətlərarası əlaqələrə girir. Bu da tamamilə təbiidir, çünki hər bir ölkənin daxili iqtisadi, siyasi və mənəvi tələbatının ödənilməsi onun dünya ölkələri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulmasını və inkişafını, milli maraqlarına cavab verən xarici siyasət yürüdülməsini tələb edir.

Azərbaycanın bugünkü beynəlxalq vəziyyəti xarici siyasət sahəsində hər hansı bir qütbə və yaxud istiqamətə açıq nümayiş etdirilən üstünlük verilməsini mümkünsüzləşdirir, balanslaşdırıcı və tarazlaşdırıcı siyasi kurs seçilməsini şərtləndirir. Çünki XX əsrin sonunda beynəlxalq aləmdə yaranmış geostrateji maraqların kəskin rəqabəti, iqtisadi və hərbi-siyasi durum yenidən suverenlik əldə etmiş, hələ nisbətən zəif olan ölkələrin müstəqil xarici siyasət yeritməsi sahəsində çoxsaylı problemlər ortaya çıxarır. Dünyada öz ənənəvi təsir dairələri olan fəvqəldövlətlər və dövlətlər birliyi yeni müstəqillik əldə etmiş ölkələrin inkişaf modeli seçməsi, beynəlxalq aləmdə siyasi oriyentasiyasını müəyyənləşdirməsi məsələsində yüksək həssaslıq nümayiş etdirirlər. Bu, bir tərəfdən, gənc dövlətlərin xarici siyasət strategiyasının formalaşması qarşısında xeyli çətinlik yaratsa da, digər tərəfdən onların müstəqil xarici siyasət yeritməsi üçün əlverişli manevr imkanları açır. Hazırda dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyən əsas vasitə iqtisadi, hərbi-siyasi və ya ideoloji güc, qüvvə olsa da, dünyada kütləvi qırğın silahlarına, o cümlədən atom bombasına malik olan ölkələrin sayının artması təhlükəsi iri fəvqəldövlətləri və dövlətlər birliyini bir növ siyasi müvazinəti saxlamağa və qorumağa məcbur edir. Əsaslı hələ son orta əsrlərdə qoyulmuş "siyasi müvazinət nəzəriyyəsinə" görə, müxtəlif maraqların qarşılıqlı bağlılığı heç bir dövlətə başqaları üzərində mütləq şəkildə hegemonluq etməyə və onlar üçün davranış qaydaları müəyyənləşdirməyə imkan vermir. Hərbi-siyasi və iqtisadi sahədə baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri region dövlətləri arasında milli maraqlarla yanaşı daha ümumi əhəmiyyət kəsb edən region maraqlarını, qlobal şəkildə isə bütün dünyada qayda-qanunun və əmin-amanlığın qorunub saxlanması marağını formalaşdırır.

2. XARİCİ SİYASƏTİN ƏSAS VƏZİFƏLƏRİ VƏ PRİNSİPLƏRİ

Hər bir müstəqil dövlət özünəməxsus prinsip və xüsusiyyətlərlə fərqlənən, müxtəlif istiqamətli daxili və xarici siyasət yeridir. Dövlətin daxili siyasəti xalqın ümumi rəyi ilə yaradılmış və qəbul olunmuş Konstitusiya əsasında onun tam bir varlıq kimi yaşamasına, fəaliyyətinə, ictimai-siyasi, iqtisadi və mənəvi həyatın bütün sahələrində təmsil etdiyi vətəndaşların maddi və mənəvi tələbatının fasiləsiz təmin edilməsinə yönəldilir. Xarici siyasət isə bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi, habelə öz ərazisində qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinin kənar müdaxilə olmadan həyata keçirilməsi məqsədilə təhlükəsiz və əlverişli beynəlxalq şəraitin təmin edilməsinə; ayrı-ayrı dövlətlərlə qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığa, iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni həyatın bütün sahələrində əldə edilmiş beynəlxalq təcrübələrin mənimsənilməsinə; qarşıya çıxan problemlərin aradan qaldırılması yönündə dövlətlərin səylərinin birləşdirilməsinə və s. xidmət edir. Başqa sözlə ifadə etsək, ölkə daxilində gedən proseslərdən və qarşıya qoyulan vəzifələrdən irəli gələn siyasi xətt dövlətin beynəlxalq münasibətlər sahəsində mövqeyini və xarici siyasətinin istiqamətlərini, xarakterini, prinsiplərini müəyyənləşdirir və şərtləndirir. Bu mənada xarici siyasəti dövlətin daxili inkişafının əsas vəzifələrindən irəli gələn, ölkənin milli mənafehi ilə xarici aləmin maraqları arasında sivil birgəyaşayış qaydaları və normaları əsasında uyğunlaşdırılmış, uzlaşdırılmış münasibətlər sistemi yaratmağa xidmət edən məqsədyönlü fəaliyyət növü kimi xarakterizə etmək olar.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin konseptual əsasları, məqsədi, prinsipləri və əsas xüsusiyyətləri Azərbaycanın 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş Konstitusiyasında və Prezident Heydər Əliyevin çıxışlarında öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 10-cu maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan başqa dövlətlərlə və xarici aləmlə əlaqələrini beynəlxalq hüquq normaları və ölkənin maraqlarını nəzərdə tutan prinsiplər əsasında qurur. Azərbaycan Prezidenti 1993-cü il oktyabr ayının 10-da Prezident seçilməsi ilə bağlı keçirilən rəsmi andiçmə mərasimindəki çıxışında qeyd etmişdir ki, "respublikamızın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri Azərbaycanın mənafehini dünya miqyasında müdafiə edə bilən ağıllı, səriştəli xarici siyasətin yeridilməsidir. Qarşıda böyük vəzifələr durur. Bizim xarici siyasətimiz birinci növbədə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini təmin etməyə yönəldilməlidir. Vəzifə dünyanın bütün dövlətləri ilə bərabər hüquqlu, qarşılıqlı-faydalı əlaqələr yaratmaq və inkişaf etdirməkdən, bu əlaqələrdən həm Azərbaycan

Respublikasının beynəlxalq mövqelərini möhkəmlətmək üçün, həm də respublikanın iqtisadiyyatını, elmini, mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir".

Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətdə rəhbər tutduğu əsas vəzifələri aşağıdakı istiqamətlərdə qruplaşdırmaq olar:

- ölkənin müstəqilliyini, suverenliyini və beynəlxalq aləmdə tanınmış sərhədləri çərçivəsində ərazi bütövlüyünü qorumaq, onun təhlükəsizliyini regional və beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi ilə sıx əlaqələndirmək;

- Azərbaycanın bütün beynəlxalq və regional təşkilatlarda təmsil olunması, sivil birgəyaşayış qaydaları ilə tənzimlənən böyük dünya siyasətinə qatılması, beynəlxalq və regional münasibətlərin həllində fəal iştirak etməsi zəminində dünyanın siyasi xəritəsində layiqli yer tutmasına nail olmaq;

- dünyanın bütün dövlətləri ilə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlıq əlaqələri yaratmaq, bu əlaqələrdən respublikanın iqtisadiyyatının, elminin və mədəniyyətinin inkişafında səmərəli amil kimi istifadə etmək;

- mənafeyi Azərbaycanın dövlətçilik və milli mənafevləri ilə uyğun gələn dövlətlərlə tərəfdaşlıq və müttəfiqlik münasibətləri yaratmaq, respublikanın beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsi üçün onların imkanlarından istifadə etmək;

- ölkənin demokratiya və azad bazar iqtisadiyyatı yolu ilə irəliləməsi, müstəqil daxili və xarici siyasət yeritməsi üçün əlverişli beynəlxalq şəraitin bərqərar olmasına çalışmaq;

- əhalinin əsas hüquq və azadlıqlarının qorunmasına yönəlmiş beynəlxalq normaların həyata keçirilməsinə şərait yaratmaq;

- regionda gərginliyin aradan qaldırılmasına və mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaradılmasına səy göstərmək;

- Azərbaycana xarici təzyiqlərin qarşısını alan və ya onları minimuma endirən beynəlxalq himayə mexanizminin yaradılmasına nail olmaq;

- dövlətin bütün beynəlxalq, regional, iqtisadi, elmi-texniki, mədəni, humanitar və s. təşkilatlarda fəal iştirakına çalışmaq;

- xalqın mənafeyinə tabe edilmiş xarici iqtisadi siyasət yeritmək, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyası üçün bütün xarici və daxili amillərdən bəhrələnmək;

- xarici ölkələrlə elmi, mədəni, humanitar əlaqələr və geniş informasiya mübadiləsi mexanizmləri yaratmaq və s.

Bütün bu vəzifələr və onların həyata keçirilməsi ilə bağlı konkret səylər Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq, regional və dövlətlərarası münasibətlər sahəsində atdığı praktiki addımlarda, bağlanan müqavilələrdə öz əksini tapmışdır.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici siyasəti özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə də seçilir.

Siyasi sahədə Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin əsas mahiyyəti beynəlxalq hüquq normaları və prinsipləri ilə tənzimlənən sivil dövlətlərarası münasibətlərə hörmət bəsləməkdən, beynəlxalq, regional və dövlətlərarası münaqişələri sülh və danışıqlar yolu ilə həll etməkdən, bütün dövlətlərin suveren hüquqlarına hörmətlə yanaşmaqdan;

iqtisadi sahədə - qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlıq etməkdən, iqtisadi maraqların uzlaşdırılmasından, uyğunlaşdırılmasından, qarşılıqlı təminat mexanizminin yaradılmasından və onun qorunmasından;

mədəni sahədə - dövlətlərarası əlaqələrə və ünsiyyətlərə mane olan hər cür məhdudiyətləri aradan qaldırmaqdan, mənəvi sərvətlərin maneəsiz, azad və demokratik mübadiləsindən və s. ibarətdir.

Respublikanın xarici siyasətinə xas olan xüsusiyyətlərdən bəhs edərkən beynəlxalq, regional və dövlətlərarası münasibətlərin inkişaf tendensiyasına uyğun çevik, pragmatik və tarazlı siyasət yeridilməsini, qonşu ölkələrlə əlaqələr qurulmasına üstün yer verilməsini, dünya siyasətinə əhəmiyyətli təsir göstərən böyük dövlətlərlə partnyorluq münasibətlərinin yaradılmasının ön plana çıxarılmasını, onların maraqları ilə Azərbaycanın strateji mənafeələrinin uzlaşdırılması zərurətini və s. mühüm amilləri də xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan demokratik və hüquqi dövlət quruculuğu yolu tutduğundan onun xarici siyasəti də dünya təcrübəsinin bütün mütərəqqi nailiyyətlərini, sivil beynəlxalq normaları özündə əks etdirir və hər cür etnik və dini məhdudiyətləri inkar edir. Azərbaycanın müasir xarici siyasəti açıq və demokratik prinsiplər əsasında qurulmuş, xalqın və dövlətin mənafeələrinə, mentalitetinə zidd olmayan bütün beynəlxalq normaları özündə birləşdirmişdir.

Müstəqilliyinin ilk illərində xarici siyasətini əsasən etnik və dini təəssübkeşlik üzərində qurmağa cəhd edən Azərbaycan hökuməti zamanın sınağından çıxıb bilmədi. Çünki beynəlxalq aləmin yüzillərlə yaranmış və formalaşmış sivil münasibətlər sistemi dövlətlərarası əlaqələrin etnik və milli birlik amili üzərində deyil, tərəflərin mənafeələrinin tarazlığı, qarşılıqlı təminatı üzərində qurulmasını tələb edirdi. Heç

şübhəsiz, ayrı-ayrı dövlətlərin əlaqə və münasibətlərinin müəyyən edilməsində etnik və dini təəssübkeşlik prinsipi əsas rol oynayır və çoxəsrlik tarixi olan bu amili beynəlxalq siyasətdə tamamilə inkar etmək mümkün deyil. O hər zaman dövlətlərarası münasibətlərin qurulması və inkişafına öz ciddi təsirini göstərmiş, göstərir və bundan sonra da göstərəcəkdir. Lakin dövlətlərarası münasibətlərin sırf etnik və dini mənsubiyyət əsasında qurulması, bir qayda olaraq, müasir beynəlxalq münasibətlərin inkişaf tendensiyası ilə ziddiyyət təşkil edir və bu meyara istinad edən dövlətlərin beynəlxalq aləmdən təcrid olunması təhlükəsi yaranır. Buna görə də, eyni dinə və soykökə malik xalqlar və dövlətlər arasında da əlaqələrin qurulması, mədəni, humanitar və s. sahələrdə münasibətlərin yaradılaraq gücləndirilməsi ifrat millətçi və dini meyillərin yaranması istiqamətində deyil, bərabərhüquqlu, qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlıq, dünya inteqrasiyası istiqamətində inkişaf etdirilməlidir.

1993-cü ilin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanın xarici siyasət sahəsində tutduğu yolun mahiyyəti məhz bu amillərlə səciyyələnir. Ölkə Konstitusiyasının 7-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır. Deməli, onun xarici siyasəti də bu prinsipləri özündə əks etdirməli, beynəlxalq münasibətlərin hüquqi və demokratik əsaslar üzərində qurulmasına istiqamətlənməlidir.

Bu mövqedən çıxış edən Azərbaycanın xarici siyasəti xalqın və dövlətin strateji maraqlarını tam əks etdirməklə bərabər, həm də beynəlxalq hüquq normalarına, beynəlxalq təşkilatların əsas prinsiplərinə, bəşəri birgəyaşayış qaydalarına tam uyğunlaşdırılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında göstərilir ki, "Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarına uyğun qurur". Beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər Azərbaycanın da üzv olduğu BMT-nin nizamnaməsində, ATƏT-in "Helsinki aktı"nda və "Paris və İstanbul xartiyalarında" öz əksini tapmışdır. Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq, regional və dövlətlərarası münasibətlər sahəsində əsaslandığı əsas prinsiplər aşağıdakılardan ibarətdir:

- hər bir dövlətin suveren hüquqlarına hörmət, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq, ölkələrin dövlət quruculuğu və sosial-siyasi inkişaf modelləri arasındakı fərqlərdən asılı olmayaraq seçdiyi inkişaf yoluna hörmətlə yanaşmaq, dövlətlərarası münasibətlərdə beynəlxalq normaları və üzərinə götürdüyü öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək;

- beynəlxalq hüquq normaları və prinsiplərinə uyğun olaraq dövlətlərin ərazi bütövlüyünün pozulmasına, sərhədlərinin zorla dəyişdirilməsinə və dövlət müstəqilliyinin təhlükə altına alınmasına yol verməmək, mübahisəli məsələləri dinc yolla həll etmək;

- ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrdə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlıq, ortaq maraq və mənafeləri qorumaq, qarşılıqlı təhlükəsizliyə can atmaq, dinc və faydalı əməkdaşlıq üçün perspektivli addımlar axtarmaq və həyata keçirmək;

- ikitərəfli əlaqələrdə beynəlxalq hüquq normalarını və sivil birgəyaşayış qaydalarını, başqa dövlətlərin, regional və beynəlxalq birliklərin mənafeələrini nəzərə almaq;

- xalqların və millətlərin öz müqəddəratlarını təyin hüququna hörmət etmək, insan hüquqlarını və haqlarını qorumaq;

- separatizmə, terrorizmə, dövlətlərin və xalqların təhlükəsizliyinə, maddi və mənəvi həyatına ziyan verə biləcək digər neqativ hallara qarşı birgə mübarizə aparmaq;

- bəşəriyyəti və ayrı-ayrı dövlətlərin xalqlarını narahat edən qlobal problemlərin həlli istiqamətində birgə çalışmaq, bütün səyləri birləşdirmək və sair.

Beynəlxalq prinsiplər BMT, ATƏT və digər beynəlxalq təşkilatların üzvü olmuş bütün dövlətlər üçün məcburi xarakter daşıyır. Bəşər cəmiyyəti bəhs etdiyimiz prinsipləri beynəlxalq münasibətlər sisteminin və sivil birgəyaşayışın əsas hüquq normasına çevirmək üçün yüzillərlə qanlı müharibə və dağıntılarla müşayiət olunan tarixi bir dövr keçmişdir.

Hazırda bütün dünya dövlətləri, beynəlxalq və məhəlli təşkilatlar istər ayrı-ayrılıqda, istərsə də birgə bağladığı müqavilələrdə, həyata keçirilən tədbirlərdə, BMT-nin Nizamnaməsində, Beynəlxalq Konvensiyalarda ATƏT-in 1975-ci ildə imzalanmış "Helsinki Akti"nda, 1990-cı il "Paris Xartiyasında" və 1999-cu il "İstanbul Xartiyasında" öz əksini tapmış prinsip və normaları qorumağa, onlara əməl etməyə borcludurlar.

Beynəlxalq hüquq normaları və prinsipləri hazırda beynəlxalq münasibətlər praktikasında hamının qəbul edə biləcəyi, sivil dövlətlərarası münasibətlərin inkişafına və möhkəmlənməsinə bu və ya digər dərəcədə müsbət təsir göstərə biləcək yeni-yeni kollektiv sənədlərlə, müqavilə və maddələrlə zənginləşdirilir. Azərbaycan müstəqillik illərində bir çox belə birgə sənədə imza atmış, özünün hüquqi fəaliyyət və öhdəlik dairəsini genişləndirmişdir.

Müstəqil Azərbaycan diplomatiyası bəhs olunan sivil məcraya və normal inkişaf istiqamətinə düşmək üçün 1991-ci ilin sonundan günümüzə qədər mürəkkəb və ziddiyyətli bir yol keçmişdir.

Ümumiyyətlə, müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici siyasət tarixinə qısa nəzər salsaq, görürük ki, 1991-ci ildə və 1992-ci ilin birinci yarısında Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin əsasını Rusiya-Azərbaycan əlaqələri və bütövlükdə Rusiyaya meyllilik strategiyası təşkil edirdi. Azərbaycan hökuməti SSRİ-nin dağılması ərəfəsində dünyada və SSRİ-də gedən ictimai-siyasi proseslərə, beynəlxalq və regional hadisələrin inkişaf meyllərinə zidd siyasət yeridərək, bütün mümkün vasitələrlə Sovet hökumətini qoruyub saxlamağa çalışanlarla bir sırada dayanır və respublikanın bu qurum tərkibindən ayrılmasına yol verməməyə səy göstərirdi. Bu məqsədlə hətta SSRİ-nin dağılmasına cəmi bir neçə ay qalmış Sovet İttifaqının saxlanması haqqında Moskvanın təşkil etdiyi referendumu (mart 1991-ci il) Azərbaycanda da keçirərək, səsvermədə iştirak edənlərin guya 93,3%-nin SSRİ-nin saxlanılmasına tərəfdar olması haqqında mərkəzə saxta məlumat da vermişdi. Mərkəzi hakimiyyətin əksinə olaraq, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi o zaman SSRİ-nin saxlanması haqqında referendumun Naxçıvan ərazisində keçirilməsindən imtina edərək, əhalinin müstəqillik əzmini və arzularını nümayiş etdirmişdir.

Əslində xalqın təzyiqi və o zamankı ictimai-siyasi proseslərin təsiri ilə qəbul edilmiş 30 avqust 1991-ci il "Müstəqillik haqqında Bəyannamə" və 18 oktyabr 1991-ci il "Müstəqillik haqqında Konstitusiya Aktı" da SSRİ-nin tam dağılmasını təsdiqləyən 8 dekabr 1991-ci il tarixli Belovejsk sazişinə qədər hüquqi sənəd qüvvəsinə mindirilmədi. Onun hüquqi sənəd kimi qüvvəyə malik olmasını təmin edəcək "Müstəqillik haqqında" referendum yalnız 1991-ci il dekabrın 29-da keçirildi və SSRİ-nin saxlanması haqqında 1991-ci il mart referendumunun nəticələri qüvvədən salındı. Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan hökuməti o dövrdə nəinki müstəqil siyasət yeritmirdi, əksinə, respublikanın o zamankı müstəqillik imkanlarına hər vasitə ilə mane olmağa çalışırdı.

SSRİ dağıldıqdan və Azərbaycan müstəqil dövlət statusu aldıqdan sonra belə A. Mütəllibov hökuməti xarici siyasətdə yalnız Rusiya ilə münasibətlərə ifrat üstünlük verərək, beynəlxalq münasibətlərə Moskvanın mövqeyinə uyğun yanaşma kursu götürdü. Bu da sözsüz ki, həmin dövr üçün nə Azərbaycanın iqtisadi, siyasi maraqlarını əks etdirir, nə də onun müstəqilliyinin, təhlükəsizliyinin, ərazi

bütövlüyünün, suveren dövlət hüquqlarının qorunması və beynəlxalq təminatına cavab verirdi. Buna görə də, həmin mərhələdə yeridilən siyasət Azərbaycanın dövlət mənafeələrini bütövlükdə nə dövlətlərarası, nə də regional və beynəlxalq münasibətlərin əsas inkişaf tendensiyası ilə uzlaşdırmağa imkan vermədi. Bəhs edilən dövrdə bütövlükdə Rusiya prizması və mövqeyi üzərində qurulan xarici siyasəti çətin ki, müstəqil dövlətin xarici siyasət kursu kimi qiymətləndirmək olar.

Azərbaycanın siyasi hakimiyyətində dəyişiklik baş verdikdən sonra, yeni 1992-ci ilin mart ayından 1993-cü ilin iyun ayına qədərki dövrdə də yeni hakimiyyət xarici siyasət sahəsində dövlətin qarşısında duran strateji məqsədlərə nail olmaq baxımından əvvəlki dövrdən uzağa gedə bilmədi. Əgər birinci mərhələdə məqsəd və məramı bilinməyən xarici siyasət birbaşa Moskvadan diqtə olunurdusa və hər şey Rusiyaya, onun rəhbərlərinin mövqeyinə bağlı idisə, ikinci mərhələdə bunun əksinə, lakin yenə də birtərəfli qaydada, beynəlxalq siyasətin obyektiv gerçəkliyi, dövlətin real vəziyyəti və mənafeələri nəzərə alınmadan yalnız Türkiyə ilə münasibətlərə üstünlük verilməsi, başqa dövlətlərlə əsassız gərginliyin yaradılmasına səbəb olan addımların atılması və s. kimi ziyanlı hallar açıq müşahidə olunan ənənə halını alırdı. Bunu isə Azərbaycanın dövlətçilik mənafeyinə cavab verməyən, düşünülməmiş, təhlükəli, ağır və gözlənilməz nəticələr doğuran xarici siyasət xətti kimi qiymətləndirmək olar.

Qeyd olunan dövrdə Azərbaycan hökumətinin xarici siyasətini xarakterizə edən əsas cəhətlərdən biri vahid xətt üzrə aparılan ardıcıl və prinsipial xarici siyasət kursunun olmaması idi. Xarici siyasət və diplomatik missiya qarşısında duran əsas vəzifələri, Azərbaycan dövlətinin strateji mənafeələrini, regional və beynəlxalq münasibətlər sahəsində dövlət siyasətinin əsas mahiyyətini müxtəlif səviyyəli dövlət rəhbərləri fərqli şəkildə izah edərək, bir-biri ilə uzlaşmayan addımlar atırdılar.

Cənubi və Şimali Azərbaycanın təcili birləşdirilməsinə dair çağırışlar, Ermənistanı atom bombası ilə dağıtmaq, Rusiya və keçmiş sovet respublikaları ilə haqq-hesab çəkməyə hazırlıq haqqında bəyanatlar, bütün türkdilli və türkəsilli dövlətləri dərhal "birləşdirməyə" dair yüksək səviyyələrdə səslənən müraciətlər Azərbaycanın xarici siyasətinin ali məqsədi və vəzifələri, əsas prinsip və istiqamətləri haqqında beynəlxalq aləmdə yanlış rəy yaradır, respublikamızın beynəlxalq imicinə zərbə vururdu. Bütövlükdə təsadüfi bəyanatlar, ziddiyyətli çıxışlar üzərində qurulmuş xarici siyasət Azərbaycanın bir ilin içərisində regionda və beynəlxalq aləmdə tam təklənməsinə və respublika ətrafında antiazərbaycan koalisiyasının yaranmasına səbəb oldu.

1992-1993-cü illərdə Azərbaycan hökumətinin xarici siyasət sahəsindəki əsas səhvləri sırasında:

- respublikamız ətrafında yaranmış regional və beynəlxalq münasibətlərin xarakterini, əsas tendensiyasını və axarını düzgün müəyyən edə bilməməsi;
- ayrı-ayrı region dövlətlərinin Azərbaycanda kəşifən və toqquşan təsir və nüfuz dairələrini qiymətləndirə bilməməsi və müvafiq olaraq səhv addımlar atması;
- həmin dövr üçün Azərbaycanın geostrateji əhəmiyyətini və dünya dövlətlərinin mənafe müstəvisində yerini düzgün qiymətləndirməməsi və s. düşünülməmiş addımları xüsusi qeyd edilməlidir. Bütün bunlar nəticə etibarilə Azərbaycanı çox ağır vəziyyətə saldı. Bir tərəfdən, region dövlətləri ilə münasibətlər kəskinləşdi, digər tərəfdən isə beynəlxalq himayəyə olan inam itdi və bu himayəni təmin edə biləcək dövlətlərlə münasibətlər sərinləşdi. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə təkləndi.

Beləliklə, Ə. Elçibəy hökumətinin xarici siyasət xətti Azərbaycan dövlətini beynəlxalq aləmdən tamamilə təcrid etməklə bərabər, respublikanın strateji mövqeyinə və təbii sərvətlərinə xüsusi maraq göstərən bəzi dövlətləri də qeyri-adekvat addımlar atmağa sövq etdi. Bütün bunlar Azərbaycanda dövlət quruculuğu sahəsində baş alıb gedən hərc-mərclik, özbaşınalıq, ayrı-ayrı dövlətlər və siyasi dairələr tərəfindən dəstəklənən etnik separatizm, silahlı qüvvələrin hakimiyyət uğrunda mübarizəsi ilə müşayiət olunurdu. Nəticədə 1993-cü ilin yayında Azərbaycan dövlətçiliyi qaçılmaz böhran və məhv olma təhlükəsi qarşısında qaldı.

1993-cü ilin yayında Azərbaycanda baş verən hakimiyyət dəyişikliyi onun xarici siyasət fəaliyyətinin də yeniləşməsinə və ölkənin strateji maraqları əsasında yenidən qurulmasına şərait yaratdı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev ilk növbədə keçmiş sələflərinin xarici siyasət sahəsində buraxdığı səhvləri və bunun nəticəsində Azərbaycan ətrafında formalaşmış son dərəcə gərgin beynəlxalq siyasi vəziyyəti aradan qaldırmaq, ölkənin strateji maraqlarını əks etdirən yetkin xarici siyasət kursu formalaşdırmaq zərurəti ilə üzləşdi.

Eyni zamanda, Azərbaycan dövlətinin strateji maraqlarını beynəlxalq güc mərkəzlərinin, region ölkələrinin və Qafqazda xüsusi təsiri olan ayrı-ayrı dövlətlərin maraqları ilə uzlaşdırmaq üçün silsilə tədbirlər düşünüldü və həyata keçirilməli, respublikamızın mənafeələrini qorumaq və reallaşdırmaq üçün hərtərəfli ölçülüb-biçilmiş addımlar atılmalı idi. Bu işin ən çətin tərəfi müxtəlif dövlətlərin bütövlükdə Qafqaz regionu və bilavasitə Azərbaycan Respublikası üzərində köklənmiş imperiya ambisiyaları, ərazi iddiaları, iqtisadi maraq və nüfuz dairəsi uğrunda mübarizəsinin

reallıqlarını, onların kəsişən və toqquşan maraqlarını dəqiq müəyyənləşdirmək, çevik maneərlər və xüsusi taktiki gedişlərlə Azərbaycanın dövlətçilik mənafeələrini maksimum qorumaq idi.

Digər tərəfdən, geniş elmi və analitik təhlil əsasında Azərbaycanın geosiyasi vəziyyəti və dövlətin ona təsir etmək üçün real imkanları öyrənilməli, bütün diplomatik vasitələr səfərbər edilməli, müvafiq tədbirlər proqramı işlənib hazırlanmalı idi. Azərbaycanın 1993-cü ilin ikinci yarısına qədər beynəlxalq aləmdə uğursuzluğa düşər olması əsasən məhz bu amillərin nəzərə alınmaması nəticəsində baş vermişdir.

Həmin dövrdən başlayaraq Azərbaycanın geosiyasi vəziyyətinin və beynəlxalq siyasətə təsiretmə imkanlarının dərin nəzəri təhlili əsasında xarici siyasət kursunda mövcud reallıqları nəzərə alan və ölkənin mənafeələrinin qorunmasına yönəlmiş əməli dəyişikliklər edildi. İlk növbədə müstəqil Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq münasibətlər müstəvisində yeri, Avropa ölkələri və ABŞ-la, keçmiş sovet respublikaları və Rusiya ilə, müsəlman dünyası və İranla, türkdilli dövlətlər və Türkiyə ilə, Cənubi Asiya dövlətləri və başqa ölkələrlə əlaqələrinin yaxın dövr üçün prioritetləri, istiqamətləri, aparıcı strategiyası müəyyənləşdirildi, hər qrupa daxil olan ölkələrlə ayrı-ayrılıqda və birgə münasibətlərin düşünülmüş, bütün amilləri nəzərə alan sistemi yaradıldı.

3. XARİCİ SİYASƏTİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu vəzifələri – müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi, təhlükəsizliyin, ərazi bütövlüyünün və iqtisadi maraqların təmin olunması və s. özünəməxsus xüsusiyyətlərlə, vəzifə və taktiki gedişlərlə fərqlənən müxtəlif istiqamətli xarici siyasət yeridilməsini tələb edirdi. Ölkənin müstəqilliyinin dönməzliyinə nail olmaq, onu tədricən ənənəvi siyasi təsir dairəsindən çıxarmaq, tarixən formalaşmış xarici iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrdən müstəqillik mənafeələri üçün səmərəli istifadə etmək, Şərqlə Qərb arasındakı münasibətlər sistemində Azərbaycanın özünəməxsus yer tutmasını təmin etmək üçün region dövlətlərinin köklü mənafeələrinə və maraqlarına toxunmamaq şərti ilə çoxşaxəli və tarazlaşdırılmış siyasət həyata keçirildi.

İlk növbədə regionda böyük təsir gücünə malik olan Rusiya ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq prinsiplərinə əsaslanan ikitərəfli münasibətlər qaydaya salındı. İki ölkə arasındakı münasibətləri normallaşdırmaq üçün bütün incəlikləri nəzərə alan yollar,

vasitələr araşdırıldı, hər iki tərəfin mənafeyinə cavab verən iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin inkişafı üçün bir sıra təsirli addımlar atıldı.

Müstəqil dövlət quruculuğu prosesində Rusiya ilə əlaqələrdən bəhrələnmək, bəzi imperiyapərəst qurumları bitərəfləşdirmək taktikası Azərbaycanın xarici siyasət kursunda müstəqil bir istiqamət kimi həyata keçirilməyə başlandı. 1993-cü il sentyabrın 6-da Heydər Əliyev Moskvada Rusiya Prezidenti Boris Yeltsin və Rusiyanın başqa rəhbər şəxsləri ilə görüşüb iki ölkə arasında münasibətlərin yaxşılaşdırılması məsələlərini müzakirə etdi, sentyabrın 24-də isə Azərbaycan MDB-yə daxil oldu.

Eyni zamanda, müstəqil dövlətçilik problemlərini həll etmək, bu yolda qarşıya çıxan təzyiqlərə birgə sinə gərmək, yeni iqtisadi və dövlətlərarası münasibətlərə uyğun ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr yaratmaq məqsədilə digər MDB dövlətləri, Ukrayna, Belorusiya, Gürcüstan, Moldova və xüsusən 1993-cü ilin sonuna qədər Azərbaycanla kəskin münasibətlərə malik olan Orta Asiya respublikaları ilə münasibətlərin köklü şəkildə yenidən qurulması üçün yeni forma və vasitələrdən istifadə edildi.

Həmin dövr üçün Azərbaycanın xarici siyasət fəaliyyətində mühüm əhəmiyyət kəsb edən istiqamətlərdən biri də Qafqaz bölgəsinin dövlətləri və xalqları ilə mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaradılması idi. Çünki tarix boyu bu regionda baş verən ictimai-siyasi proseslər bölgə xalqlarının və dövlətlərinin bir-birinə qarşı qoyulması yolu ilə gərginləşdirilmiş, Qafqazda ümumi təhlükəsizlik sisteminin yaradılması sahəsində səylərin qarşısı alınmışdır. Yeni şəraitdə Qafqazın təhlükəsizlik problemlərinin və strateji dövlətçilik mənafehlərinin eyniliyi, bölgə dövlətlərinin qarşı-qarşıya qoyulması hallarının aradan qaldırılması zərurəti bu yöndə xüsusi xarici siyasət yeridilməsini və region dövlətləri arasındakı hərtərəfli əlaqələri tənzimləyən münasibətlər yaradılmasını tələb edirdi.

1993-cü ilin sonundan etibarən Azərbaycanın xarici siyasətində bu istiqamət xüsusilə aydın parametrlər kəsb etməyə başladı. 1994-cü ildə Ermənistan-Azərbaycan cəbhəsində atəşkəsin əldə olunması, 1996-cı il martın 8-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Gürcüstana rəsmi səfəri zamanı "Qafqaz bölgəsində sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında" Azərbaycan-Gürcüstan Bəyannaməsinin imzalanması respublikamızın Qafqazda həyata keçirdiyi xarici siyasətin mühüm uğuru idi. Tbilisidə iki dövlət başçısının imzaladığı birgə Bəyannamə "Ümumi Qafqaz evi" ideyasının əməli olaraq həyata keçirilməsinin başlanğıcını qoydu.

Azərbaycanın regiondakı sosial-iqtisadi inkişafı və siyasi təkamülə xidmət edən global iqtisadi layihələrin gerçəkləşməsi istiqamətində ardıcıl addımları və sülhsevər siyasəti bu ideyanın reallaşmasına əlverişli zəmin yaratdı. Lakin Ermənistanın təcavüzkar siyasəti və regiondakı konfliktlərin həllinin uzanması “Ümumi Qafqaz evi” ideyasının həllini xeyli çətinləşdirdi. Azərbaycan dövlətinin “Ümumi Qafqaz evi” təşəbbüsü bu gün də aktual təşəbbüs kimi gündəlikdə durur və öz həllini gözləyir.

Azərbaycan dövləti özünün bütün inkişafı boyu Yaxın və Orta Şərqi ən nüfuzlu və aparıcı ölkələri olan İran və Türkiyə kimi böyük, nüfuzlu və regionda xüsusi təsir gücünə malik olan dövlətlərlə sıx qarşılıqlı münasibətlərdə olmuşdur. İstər Azərbaycanın hər iki dövlətlə ikitərəfli, istər birgə, istərsə də bu iki dövlətin öz aralarında mövcud olan əlaqələri hər zaman respublikamızın həm daxili həyatı, həm də beynəlxalq vəziyyətinə öz təsirini göstərmişdir. Ona görə də, müstəqil Azərbaycan diplomatiyası hər iki dövlətlə öz əlaqələrini elə qurmalı idi ki, bir tərəfdən, onların imkanlarından və bölgədə kəşif edilən maraqlarından Azərbaycan dövlətçiliyinin mühüm problemlərinin həll edilməsində istifadə etsin, digər tərəfdən, respublikanın inkişafını və maraqlarını bu iki dövlət arasındakı münasibətlərin təsirindən azad etsin.

Lakin 1993-cü ilin ortalarına qədər Azərbaycanın xarici siyasət kursunda bu mühüm prinsipin əhəmiyyəti lazımınca qiymətləndirilə bilmədi. Tarazlaşdırılmamış xarici siyasət strategiyası Azərbaycanın cənub qonşusu olan İranla münasibətlərinin kəskin siyasi-ideoloji qarşıdurma vəziyyətinə gəlib çıxması ilə nəticələndi.

İran-Azərbaycan münasibətlərinin bütün dövrlərdə yalnız Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyətinə deyil, həm də respublikanın daxili həyatına əhəmiyyətli təsir göstərmək imkanlarını nəzərə alan ölkə başçısı İranla gərgin vəziyyətə çatdırılmış siyasi-ideoloji qarşıdurmanı dayandırmaq, münasibətləri mehriban qonşuluq və əməkdaşlıq prinsipləri üzərində yenidən qurmaq, iki ölkə arasındakı əlaqələri bütün mümkün yollar və vasitələrlə yaxşılaşdırmaq üçün 1993-cü ilin ortalarından başlayaraq gərgin və səmərəli iş apardı. Bunun nəticəsində artıq 1993-cü ilin sonu- 1994-cü ilin əvvəlində bu qonşu dövlətlə əlaqələrdə dönüş yaratmaq mümkün oldu.

Bundan başqa, Azərbaycan hökuməti Türkiyə ilə münasibətlərini normal, sivil, qarşılıqlı faydalı iqtisadi-siyasi əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq müstəvisi üzərinə keçirmək üçün çox ciddi və məqsədyönlü iş apararaq tezliklə müsbət nəticələrə nail oldu. Hər şeydən əvvəl, region dövlətlərini və beynəlxalq qurumları iki ölkə arasındakı münasibətlərin əvvəlki dövrdə olduğu kimi sırf etnik amillər əsasında deyil, iki müstəqil dövlətin beynəlxalq birgəyaşayış normalarına söykənən qarşılıqlı mənafeyi üzərində

qurulduğuna inandırmaq mümkün oldu. Bu da Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində daha uğurlu inteqrasiyası qarşısında əlverişli imkanlar açdı.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin ən mühüm strateji istiqamətlərindən biri də Qərbin və Şərqi aparıcı ölkələri ilə münasibətlərin tənzimlənməsindən, həmin ölkələrlə əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq prinsiplərinə əsaslanan qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasından ibarət idi. Bunun üçün ilk növbədə Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi və iqtisadi tərəfdaşlıq imkanları obyektiv qiymətləndirilməli, həmin amillərin bəhs edilən ölkələrin iqtisadi və siyasi maraqları ilə uzlaşdırılması yönündə təsirli addımlar atılmalı idi.

Bu zərurəti tam aydınlığı ilə dərk edən Azərbaycan hökuməti 1993-cü ilin axırlarından başlayaraq həm Şərqi və Qərbi, həm də region ölkələri ilə münasibətləri ayrı-ayrı təsadüfi əlaqələr səviyyəsindən sistemli xarici siyasət kursu səviyyəsinə qaldırmaq taktikası seçdi.

Həyata keçirilən yeni xarici siyasət dünyanın aparıcı dövlətlərinin iqtisadi və siyasi maraqlar sistemində daxil olan müstəqil Azərbaycan dövlətinə öz təhlükəsizliyi və digər dövlətlərlə qarşılıqlı faydalı əlaqələr yaratması üçün etibarlı beynəlxalq təminat qazanmağa imkan verdi. Müstəqil dövlət quruculuğunun həyata keçirilməsi və onun təhlükəsizliyi üçün daxili amilin müstəqillik iradəsi və əzmi, xarici amilin isə beynəlxalq təminat ilə müəyyənləşdiyi nəzərə alınarsa, onda bu gün müstəqil Azərbaycan dövlətinin qorunması və inkişafını şərtləndirən hər iki amilin təmin edilməsi və möhkəmləndirilməsi yolunda əsaslı addımların atıldığını qeyd etmək olar.

Müstəqillik və dövlətçilik mənafeələrini qorumaq, bu sahədə qarşıya çıxan problemləri beynəlxalq aləmin dəstəyi ilə həll etmək üçün Azərbaycan diplomatiyası beynəlxalq və məhəlli təşkilatlarla sıx əlaqələr yaratmaq, beynəlxalq hüquq normaları və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq prinsipləri ilə tənzimlənən böyük dünya siyasətinə qatılmaq sahəsində də mühüm işlər görmüşdür. Xüsusən BMT, Avropa Birliyi, Avropa Şurası, ATƏT, MDB, İslam dünyası ölkələrini birləşdirən İKT, Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinin təmsil olunduğu EKO, Qara dəniz ətrafı dövlətləri birləşdirən Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər beynəlxalq, məhəlli təşkilatlarla sıx inteqrasiyanın, hərtərəfli münasibətlər qurulmasının yeni yolları və vasitələri müəyyənləşdirilmiş və həyata keçirilmişdir.

Ermənistanın təcavüzünün dəf edilməsi, respublikamızın pozulmuş ərazi bütövlüyünün bərpa olunması və işğalçıların ölkə ərazisindən çıxarılması, Dağlıq Qarabağ probleminin həlli ilə bağlı beynəlxalq aləmin dəstəyinin qazanılması müstəqil

dövlət quruculuğunun bütün dövrlərində Azərbaycan diplomatiyasının qarşısında qoyduğu ən mühüm istiqamətlərdən və vəzifələrdən biri olmuşdur. Dağlıq Qarabağ ətrafında yaranmış münaqişənin qanlı tarixi göstərdi ki, beynəlxalq rəyi nəzərə almadan, ayrı-ayrı nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların və dövlətlərin dəstəyinə nail olmadan, hərtərəfli düşünülmüş diplomatik iş aparmadan güc tətbiq etməklə bu məsələnin həllinə yönələn hər bir cəhd əvvəlcədən acı nəticəyə və uğursuzluğa məhkumdur. Ona görə də, Azərbaycan diplomatiyası bu dövrdə bütün gücünü müstəqil dövlətimizin dünyada tanınmasına, onun beynəlxalq nüfuzunun artmasına, ictimai-siyasi, iqtisadi və mənəvi həyatın bütün sahələrində dünya birliyinə inteqrasiya olunmasına yönəldərək, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin, respublikamızın ərazi bütövlüyü problemlərinin həllinə əlverişli beynəlxalq dəstəyin təmin edilməsi zərurəti ilə qarşılaşmışdır. Bunun üçün bu problemin dünya səviyyəsinə çıxarılması və həlli ilə bağlı xüsusi bir konsepsiya hazırlanmış və bəzi konkret vəzifələrin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan ardıcıl siyasi kurs yeridilmişdir.

Əvvəla, Ermənistanı dəstəkləyən ölkələrin bir qismi bitərəfləşdirilmiş, bu məsələdə əvvəlcədən bitərəf qalan dövlətlər Azərbaycanın ədalətli mövqelərinin müdafiəsinə cəlb edilmiş, ölkəmizin müstəqil dövlətçiliyində marağı olan və onu müdafiə edən dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların bu işə qoşulması, Ermənistana təzyiq etməsi üçün hərtərəfli düşünülmüş diplomatik və siyasi iş aparılmışdır.

İkincisi, Dağlıq Qarabağın və bu bölgə ətrafında yaranmış problemlərin tarixi, mahiyyəti və kökləri hərtərəfli açıqlanmış, Azərbaycanın haqq səsi bütün dünya ictimaiyyətinə çatdırılmış, mövcud informasiya boşluğu doldurulmuş və dünyada ictimai rəy respublikamızın xeyrinə dəyişdirilmişdir. Bu məqsədlə qeyd olunan problemin milli zəmin əsasında, etnik münaqişə və ya insan hüquqlarının pozulması ilə meydana çıxan qarşıdurma deyil, Azərbaycanın istiqlaliyyəti yolunda süni yaradılmış maneə və ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən düşünülmüş siyasi məsələ və Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiasının nəticəsi olduğunu inandırıcı şəkildə bütün dünyaya bəyan etmişdir.

Üçüncüsü, Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin Azərbaycan dövlətinə qarşı yönəlmiş çıxışlarının beynəlxalq separatizmin tərkib hissəsi kimi qorxulu, ağır nəticələr törədən və digər dövlətlərin də ərazisində oxşar problemlərin alovlanmasına təkan verən təhlükəli proses olduğunu sübut etmiş, dünya ictimaiyyətini belə təhlükənin qarşısını almağın vacibliyinə inandırmışdır.

Dördüncüsü, bu problemin Azərbaycanın Qərbbə inteqrasiyasının qarşısını almaq, ayrı-ayrı region dövlətlərinin təsir və nüfuz dairəsində saxlamaq üçün və xüsusi məqsədlə ortaya atılmış bir məsələ olduğunu sübut etmiş, beynəlxalq aləmdə bu istiqamətdə geniş təbliğat aparılmışdır.

Qeyd edilən məsələlər, o cümlədən 1991-1993-cü illərdə Azərbaycanın xarici siyasətində nəzərdən qaçırılmış, aktuallığına və praktiki əhəmiyyətinə ciddi fikir verilməmiş digər problemlər də bu dövrdə həll edilmiş və aradan qaldırılmışdır. Azərbaycan diplomatiyası yalnız 1993-cü ilin ortalarından başlayaraq Dağlıq Qarabağ probleminin həlli ilə bağlı bəhs edilən məsələlər üzərində gərgin işləmiş, hərtərəfli, düşünülmüş və real praktiki addımlar ataraq onu ardıcıl surətdə həyata keçirməyə başlamışdır.

Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas prioritet istiqamətlərdən birini də terrorizmə qarşı mübarizədə beynəlxalq proseslərə qatılmaq və ABŞ-ın təşkil etdiyi anti-terror koalisiyasında iştirak etməkdən ibarət olmuşdur. Hələ Sovet İttifaqının tərkibində olduğu zamandan etibarən erməni terrorizminə məruz qalmış Azərbaycan Respublikası bütün dünya üçün təhlükə doğuran belə problemlərin aradan qaldırılmasına dair məsələləri özünün daxili və xarici siyasətinin diqqət mərkəzində saxlamışdır. Azərbaycan terrorizmə qarşı mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığın dərinləşdirilməsini və təsirli tədbirlərin görülməsini həmişə zəruri hesab etmişdir. Lakin erməni terrorizmi ilə bağlı Azərbaycanın çağırışlarına beynəlxalq aləmdə uzun müddət adekvat münasibət göstərilməmişdir.

2001-ci ilin sentyabrında ABŞ-da törədilmiş terror aktından sonra beynəlxalq aləmdə anti-terror koalisiyası formalaşmağa başladı. Azərbaycan beynəlxalq terrorizmi pisləyən və ona qarşı fəal mübarizəyə qoşulan ilk ölkələrdən biri oldu. Azərbaycanın hərbi kontingenti hazırda Kosovo, Əfqanıstan və İraqda beynəlxalq sülhməramlı qüvvələr tərkibində iştirak edərək, respublikamızın anti-terror mübarizədə həmrəyliyi və prinsipial mövqeyini nümayiş etdirir.

Bununla yanaşı, Azərbaycan rəhbərliyi erməni terrorizminin ölkəmizə və regional təhlükəsizliyə vurduğu ağır zərbələr barədə həqiqətləri BMT, Avropa Şurası və digər yüksək tribunalardan dünya ictimaiyyətinə çatdıraraq, Azərbaycan dövlətinin terrorun hər cür təzahürünə qarşı beynəlxalq əməkdaşlığa hazır olduğunu dəfələrlə bəyan edib. Hazırda bu sahədə aparılan işlər Azərbaycanın xarici siyasətində öz aktuallığını saxlayır.

Beləliklə, müstəqillik dövründə mürəkkəb formalaşma mərhələlərindən keçmiş Azərbaycanın xarici siyasəti 1993-cü ilin ikinci yarısından etibarən ölkənin həyati mənafeələrinə xidmət edən, dövlətin strateji maraqları üzərində qurulmuş, hərtərəfli işlənilib hazırlanmış, özünün aydın, konkret vəzifə və istiqamətləri, prioritetləri ilə seçilən, bitkin, ardıcıl və prinsipial xarakter kəsb etməyə başlamışdır. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini qorumaq, möhkəmlətmək və ölkəmizin dünya birliyinə inteqrasiya olunması üçün dinc və əlverişli beynəlxalq şəraitin təmin edilməsinə yönəlmiş çoxşaxəli, tarazlaşdırılmış, fəal xarici siyasətinin nəticəsidir ki, respublikamız planetin siyasi xəritəsində özünə layiq yer tutmuş, regionun və beynəlxalq aləmin global problemlərinin həllində təsirli və əhəmiyyətli mövqe qazanmışdır.

Hazırda regionda və dünyada baş verən əsas iqtisadi, siyasi, mədəni hadisə və proseslərdə Azərbaycan dövləti layiqincə təmsil olunur, öz mövqeyini bildirir və mənafeələrini qoruyur. Respublikamızda həyata keçirilən demokratik islahatlar və iqtisadi dəyişikliklər, fəal xarici siyasət bu gün dünyanın ən qüdrətli dövlətlərinin, nüfuzlu təşkilat və qurumlarının diqqətini Azərbaycana yönəlmiş, beynəlxalq hüquq normalarına uyğun qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın qurulmasına və inkişafına əlverişli zəmin yaratmışdır.

4. AZƏRBAYCANIN XARİCİ SİYASƏT PRIORİTETLƏRİ

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici siyasət fəaliyyətinin formalaşması həm də Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu prosesi ilə müşayiət olunduğundan dövlətin rastlaşdığı bütün problemlər onun xarici siyasətinə də öz təsirini göstərmişdir. SSRİ-nin və keçmiş sosialist birgəyaşayış tərzinin təsirindən qurtarmaq, müstəqil xarici siyasət kursu formalaşdırmaq, onun əsas prioritetlərini, məqsəd və vəzifələrini, istiqamətlərini müəyyən etmək, dünya siyasəti müstəvisinə çıxmaq və beynəlxalq münasibətlər sistemində qatılmaq gənc və təcrübəsiz dövlət üçün o qədər də asan bir iş deyildi. Odur ki, müstəqilliyin ilk illərində ölkənin xarici siyasət kursunda və hökumətin bu yönlü fəaliyyətində ciddi nöqsanlar, ziddiyyətli, qeyri-müəyyən və qeyri-ardıcıl qərarlar da olmuşdur ki, bütün bunlar Azərbaycanın həm daxili həyatına, müstəqil dövlət quruculuğu prosesinə, həm də onun dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər sistemində qatılması işinə öz mənfi təsirini göstərmişdir.

Hər bir dövlət öz xarici siyasəti qarşısındakı vəzifələri həyata keçirmək üçün uzunmüddətli strateji və operativ cari fəaliyyət proqramı hazırlayır. Uzunmüddətli strateji

fəaliyyət proqramı dövlətin gücü, qüdrəti, resursları, dünya siyasətindəki rolu və yerindən asılı olaraq müxtəlif məqsəd və vəzifələr üzərində qurulur. Bunların ən vacibləri və həyati əhəmiyyət kəsb edənləri sırasına ölkənin müstəqilliyinin qorunmasını, dünyaya müvəffəqiyyətli intqerasiya və beynəlxalq münasibətlər sistemində özünə layiq yer tutmasını, ərazi bütövlüyü və suveren hüquqlarının təmin edilməsini, vətəndaşlarının firavan həyatını təmin etmək məqsədilə xarici aləmin imkanlarından istifadə edilməsini və s. aid edirlər.

Uzunmüddətli xarici siyasət strategiyası konkret zaman, məkan və şəraitə uyğun olaraq dövlətlərin cari xarici siyasət proqramının hazırlanmasını və yürüdülcək siyasətin, görülcək işlərin prioritetlərinin (mövcud zaman, məkan və şəraitdə reallaşdıracağı birinci dərəcəli vəzifələr) müəyyən edilməsini tələb edir. Əslində xarici siyasət sahəsindəki prioritetlər dövlətin uzunmüddətli xarici fəaliyyətinin tərkib hissəsi, qarşısında duran vəzifələrin daha dəqiqləşdirilmiş, qruplaşdırılmış, təsnifatlaşdırılmış və mövcud zaman, məkan çərçivəsində önə çıxarılmış hissəsidir.

Ölkənin xarici siyasət prioritetləri tədqiqatçıların fikrinə görə, dövlətin rəsmi və qeyri-rəsmi institutlarının, vətəndaş cəmiyyətinin və ictimaiyyətin tələb və istəklərinin sintezi nəticəsində formalaşmış ümumi rəy əsasında müəyyən olunur. Ümumi rəyin fəaliyyət proqramına çevrilməsi və milli səviyyədə həyata keçirilməsinin koordinasiyasını dövlət öz institutları, hüquqi və fiziki şəxsləri vasitəsilə reallaşdırır.

Xarici siyasət prioritetlərinin koordinasiyasını həyata keçirən əsas institut Xarici İşlər Nazirliyi hesab olunur. Bu nazirlik mövcud zaman, məkan və şərait çərçivəsində dövlətin ictimai tələblərini öyrənir, ümumiləşdirir, xarici aləmlə təmasda onun reallaşması proqramını hazırlayır, dövlətin ali rəhbərliyinə təqdim edir və həyata keçirilməsi işini təmin edir. Prioritetlərin reallaşması işində Xarici İşlər Nazirliyi həm dövlətin bütün mövcud resurslarını və gücünü, həm də ölkə vətəndaşlarının, dövlətə loyallıq münasibəti ilə seçilən siyasi partiya, ictimai təşkilatların, ayrı-ayrı hüquqi və fiziki şəxslərin imkanlarını səfərbər edir. Bu mənada xarici siyasət və onun prioritet vəzifələrinin həlli tələbləri milli birliyin yaranmasında stimül kimi çıxış edir. Xüsusən böhran və müharibə vəziyyətlərində, ölkənin milli təhlükəsizliyi, ərazi bütövlüyü və xalqın həyatı üçün təhlükə yarandığı məqamlarda insanlarda vətənpərvərlik hisslərinin güclənməsi, maraqların və baxışların yaxınlaşması baş verir. Bu hisslərdən düzgün istifadə olunan, millətinin istək və arzuları mövcud şəraitə və zamana görə doğru istiqamətləndirilən, real iqtisadi, siyasi, hərbi, demoqrafik və s. imkanları nəzərə alınan ölkələrdə prioritetləri reallaşdırmaq mümkün olur. Əks təqdirdə millət qeyri-real və

avantürist addımlara sövq olunur ki, bu da onun başqa dövlət və xalqlarla qarşıdurmasına səbəb ola bilər.

Ümumiyyətlə, dövlətin xarici siyasət prioritetlərinin həlli onun obyektiv, yaxud subyektiv dəyərləndirilməsindən, istək və arzuların real vəziyyətə uyğunlaşdırılmasından asılıdır. Çünki beynəlxalq aləmin siyasi, iqtisadi, hərbi, demoqrafik, informasiya imkanları və şəraiti qloballaşma nəticəsində elə bir vəziyyətə gətirilmişdir ki, burada nəyin milli marağa uyğun gəlib-gəlməməsini müəyyənləşdirmək çox çətinidir.

Ölkənin xarici siyasət prioritetləri açıq diplomatiyaya aid edilir və bir qayda olaraq dövlət başçıları, xarici siyasət idarələri bu barədə açıq danışırlar. Prioritetin istinad qaynağı milli və milli-dövlət maraqları hesab olunur ki, bunun da əsasını hər bir ölkənin ali qanunu olan Konstitusiyaya təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas vəzifələri və prioritetləri Azərbaycan dövlətinin Konstitusiyasında əks olunmuşdur. Dövlət başçısı Konstitusiyaya tələblərindən çıxış edərək hər bir konkret zaman, məkan və şərait çərçivəsində xarici siyasət prioritetlərini müəyyənləşdirir, onun həyata keçirilməsini təmin edir.

Hər bir dövlətin xarici siyasət prioritetlərinin düzgün müəyyən olunması onda öz milli maraqlarını, ölkəni əhatə edən qonşu və region dövlətlərinin imkan və mövqelərini, dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlərin mahiyyəti və reallıqlarını, planetin birgəyaşayış normalarını müəyyən edən böyük dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların, güc mərkəzlərinin maraq və mənafe çərçivələrini, onlara təsir imkanlarını dəqiq qiymətləndirə bilməsindən asılıdır.

Hakimiyyət dairələrində ölkənin xarici siyasət perspektivləri, dünya dövlətləri arasında qazanacağı uğurlar, beynəlxalq münasibətlər sistemində tutacağı yer haqqında eyforik deyil, real, pragmatik düşüncə olmalı, dövlətin mövcud xarici siyasət resursları, dünya dövlətləri üçün kəsb etdiyi iqtisadi, siyasi və mədəni əhəmiyyəti düzgün dərk edilməli, beynəlxalq münasibətlərin axarı, tendensiyaları, ölkələrin real maraqları nəzərə alınmalıdır. Məsələn, 1992-ci ildə Azərbaycanın siyasi rəhbərlərində belə bir fikir formalaşmışdı ki, SSRİ-nin tərkibindən çıxmaq, demokratik inkişaf və Qərbbə inteqrasiya kursu elan etməklə bütün dünya ölkələrinin etimadına və dəstəyinə nail olacaq, Azərbaycanı dərhal "Ümumavropa" evinə qəbul etdirəcək və ölkənin iqtisadi inkişafı üçün dünya dövlətlərindən hertərəfli yardım alacaqlar. Əlbəttə, bu, meydan hərəkətindən, Qərb dəyərləri və Qərb ölkələri haqqında müxtəlif təbliğat vasitələrinin ideoloji təsirindən doğan eyforiyadan başqa bir şey deyildi.

Müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycanın xarici siyasət prioritetləri bir neçə əsas vacib sahə üzərində qurulmalı idi:

1. Ölkənin daxilində düşünülmüş siyasət yürütməklə bütün vətəndaşların, milli, sosial təbəqələrin, siyasi, ictimai və digər resursların Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyi və ərazi bütövlüyünün qorunması ətrafında səfərbər edilməsi;

2. Bütün xarici siyasət resursları, diplomatik və siyasi imkanlardan istifadə etməklə Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyinə qarşı yönəlmiş təhlükələrin aradan qaldırılması, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi, erməni separatçıları və Ermənistan qoşunlarının ölkənin ərazilərini işğal etməsinin qarşısının alınması, bu məqsədlə bölgədə və dünyada müttəfiqlərin qazanılması, əleyhdarların bitərəfləşdirilməsi;

3. Dünya siyasətinə təsir imkanı olan böyük dövlətlərlə, beynəlxalq və regional təşkilatlarla, xarici ölkələrdə Azərbaycanın qlobal maraqlarını müdafiə edə biləcək institutlarla, kütləvi informasiya vasitələri ilə, diaspora mərkəzləri və başqa qurumlarla hərtərəfli işin aparılması, Azərbaycanın onlar üçün kəsb edəcəyi əhəmiyyətin anladılması;

4. SSRİ zamanında ölkənin mövcud olan iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni əlaqələrinin müstəqil dövlət maraqları çərçivəsində qiymətləndirilməsi və tənzimlənməsi, bu əlaqələrin alternativlərinin aranması və xarici siyasət istiqamətlərinin yumşaq formada, tədricən, milli maraqlara müvafiq şəkildə dəyişdirilməsi;

5. Regionda ölkənin maraqlar çərçivəsinin, bu yöndə region dövlətləri ilə əlaqə sisteminin, üst-üstə düşən və kəsişən məqamların tədqiq olunması, çevik və operativ fəaliyyət proqramının hazırlanması və həyata keçirilməsi.

Əlbəttə, bu siyahını istənilən qədər uzatmaq da olar. Əsas məsələ ondadır ki, 1992-1993-cü illərdə Azərbaycan rəhbərliyi nəinki bu prioritet vəzifələri müəyyənləşdirib həyata keçirə bilmədi, əksinə, həm daxildə, həm də xaricdə çox ziyanlı bir siyasət yeridərək ölkəni çətin duruma saldı. Nə vaxtsa, hansısa emosional şəraitdə səslənən “türkün türkdən başqa dostu yoxdur”, “İran ağılını başına yığmalı və Cənubi Azərbaycan məsələsini həll etməlidir”, “Orta Asiya dövlətləri müstəqilliklərini özləri qazanmayıb, yaxud qeyri-demokratik ölkələrdir, odur ki, onlarla münasibət qurmaq olmaz”, “Rusiya ilə bizim haqq-hesabımız hələ irəlidedir”, “Çində insan hüquqları pozulur” və s. bəyanatlarla Azərbaycanı həm daxildə, öz vətəndaşları arasında, həm regionda, həm də xarici aləmdə çox böyük problemlərlə üzbəüz qoydu.

Xarici siyasət sahəsində yaşanan problemlərin daxildə baş alıb gedən özbaşınalıq, siyasi böhran, vətəndaş qarşıdurması ilə müşahidə olunması, erməni

işğalçıların bir-birinin ardınca Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi və bunun qarşısını almaq üçün mövcud hakimiyyətin ciddi bir iş görə bilməməsi və s. kimi məsələlər müvafiq olaraq o dövrdəki ölkə rəhbərliyinin taleyini həll etdi.

Azərbaycanın xarici siyasət fəaliyyətinin formalaşması və prioritet vəzifələrin müəyyənləşməsi Prezident Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Məhz onun dövründə Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində iştirakı və özünəməxsus mövqelər qazanması üçün lazımi tədbirlər görüldü, ölkənin xarici aləm üçün kəsb etdiyi maraqlar dairəsi, geosiyasi və iqtisadi əhəmiyyəti düzgün dəyərləndirildi, beynəlxalq aləmin Cənubi Qafqazda, Xəzər regionunda və Azərbaycanda təmsil olunan, üst-üstə düşən, kəsişən maraq dairələri müəyyənləşdirildi. Beynəlxalq münasibətlərin yeni düzəni, dövlətlərarası əlaqələrin prinsipləri, beynəlxalq hüququn təsir gücü və dairəsi, dünyanın böyük dövlətlərinin, regionun aparıcı ölkələrinin və beynəlxalq təşkilatların Azərbaycanla bağlı yürütdüyü və yürüdə biləcəyi siyasət təhlil edildi.

Dünyada baş verən qloballaşma, demokratikləşmə və beynəlxalq inteqrasiya fonunda gənc bir dövlətin birmənalı müstəqil xarici siyasət kursunun müəyyən edilməsi o zaman çox çətin idi. Xüsusən nəzərə alınsa ki, Rusiya və İran qərbyönlü xarici siyasətə xüsusi qısqanclıq və həssaslıq nümayiş etdirirdilər, qonşu Ermənistan ərazi iddiası ilə ölkəyə işğalçı ordu yeritmişdi və Azərbaycan beynəlxalq təcrid olunmaya məruz qalmışdı, onda Azərbaycanın xarici siyasət fəaliyyətinin hansı çətin şəraitdə həyata keçirildiyini təsəvvür etmək olardı. İlk növbədə Azərbaycanın bir dövlət kimi gələcək dünya nizamında yeri, daxili və xarici siyasətinin xarakteri və prioritetləri müəyyən edilməli, Qərbə, Şərqə, yoxsa Rusiyaya və keçmiş SSRİ məkanında mövcud olan dövlətlərin birliyinə inteqrasiya xətti seçilməli, ölkənin təhlükəsizliyi hansısa mövcud beynəlxalq təhlükəsizlik sistemləri ilə əlaqədə, yoxsa müstəqil, bitərəf şəkildə təmin olunması kimi məsələlər həllini tapmalı idi. Bütün bu məsələlər ətrafında operativ, lakin düşünülmüş, hərtərəfli ölçülüb-biçilmiş qərarlar qəbul edilməli idi.

1993-1994-cü illərdə Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın xarici siyasətinin və beynəlxalq münasibətlər sistemində təmsilçiliyinin strateji və cari vəzifələri, xarici aləmlə əlaqələrin konturları, prioritetləri müəyyən edildi.

Beləliklə, göründüyü kimi, 1993-cü ildən başlayaraq Azərbaycanın xarici siyasəti özündən müştəbehlik üzərində qurulmuş illüziyalardan, “demokratik utopizm”dən xilas olaraq, real və pragmatik məzmun kəsb etmişdir. İlk növbədə ölkənin pozulmuş ərazi bütövlüyünün bərpası, işğalçıların Azərbaycan torpaqlarından çıxarılması, dövlət

müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və onun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kimi vəzifələrin həllində beynəlxalq aləmin dəstəyi qazanılmışdır.

1991-93-cü illərdə xarici aləmin kəşfiyyat və xəfiyyə poliqonuna çevrilmiş, siyasi, hərbi, dini, missioner təşkilatların dərin yuva saldığı ölkənin milli təhlükəsizlik məsələləri həll edilmişdir.

Azərbaycanın düşmənləri səviyyəsinə qaldırılmış iri region dövlətləri – Rusiya və İranla, erməni lobbisinin təsiri ilə Azərbaycana qarşı sanksiyalar qəbul etmiş ABŞ-la, Fransa və İngiltərə ilə, Orta Asiyanın qonşu türk respublikaları və başqa dövlətlərlə münasibətlər sahmana salınmışdır. Beynəlxalq və regional təşkilatlarla əlaqələr intensivləşdirilmiş, onların imkanlarından Azərbaycanın problemlərinin həlli istiqamətində istifadə etmək üçün tədbirlər görülmüşdür.

Xarici təbliğat və informasiya fəaliyyətini qaydaya salmaq üçün ölkə daxilində mühüm işlər görülmüş, xarici kəşfiyyat, informasiya və xəfiyyə orqanlarının Azərbaycandakı fəaliyyəti nəzarətə götürülmüşdür.

Beləliklə, müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici siyasət fəaliyyətinin formalaşması və inkişafının tarixi qısa olsa da, mühüm hadisələrlə zəngindir. Bu fəaliyyətin tarixi, ədəbiyyatda öyrənilməsi də mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Xarici siyasət fəaliyyətinin qurulmasının əsas məqamları, inkişaf tendensiyaları, beynəlxalq münasibətlər sistemində Azərbaycanın özünəməxsus yer tutması və başqa məsələlər tədqiqatçıların diqqət mərkəzinə çıxarılmalı, görülən və görülməyən işlər, uğurlar və uğursuzluqlar təhlil olunmalı, nəzəri və praktiki tövsiyələr verilməlidir.

Müstəqilliyinə nail olduğu gündən Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas prioritetlərindən biri dövlət müstəqilliyini qorumaq və möhkəmləndirmək, ölkənin təhlükəsizliyini, milli dövlətçilik hüquqlarını təmin etmək və beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi ilə bağlamaqdan ibarət idi. Bu prioritet bu gün də xarici siyasət kursunun əsas vəzifələrindən birini təşkil edir və onun reallaşdırılması istiqamətində iş davam etdirilir. Çünki Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi yolunda mövcud olan əsas təhlükələr 1995-ci ildən başlayaraq əsasən aradan qaldırılsa da, onun təhlükəsizliyinin təmin olunmasının təminatı məsələsi hələ də açıq qalır. Xüsusən nəzərə almaq lazımdır ki, ölkə ərazisindən xarici işğalçı ordu çıxarılmayıb, onun ərazi bütövlüyü, sərhədlərinin toxunulmazlığı ilə bağlı beynəlxalq hüquqları təmin olunmayıb. Bundan başqa, Azərbaycanın iqtisadi, siyasi, ekoloji, informasiya, ərzaq və s. təhlükəsizliyinin də qorunması istiqamətində xarici aləmlə aparılan işlər davam edir və onların ölkə daxilində reallaşdırdığı layihələr dövlətin milli təhlükəsizlik maraqlarına uyğunlaşdırılır.

Azərbaycanın müdafiə qabiliyyətinin yüksəlməsi, ordu quruculuğunun NATO standartlarına müvafiq inkişaf etdirilməsi və s. vəzifələr həyata keçirilir.

Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin əsas problemi Ermənistanla münafişə vəziyyətindən çıxmaq, Dağlıq Qarabağ problemini həll etmək, işğal altındakı torpaqları geri qaytarmaq, bütün ölkə ərazisində dövlətin suveren hüquqlarını bərpa etmək və sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etməkdən ibarətdir. Bu problemlərin həllində Azərbaycanın ədalətli və beynəlxalq hüquqa söykənən mövqeyini dəstəkləyən, bu mövqeyin əleyhinə çıxış edən və bitərəf mövqe nümayiş etdirən dövlətlər, beynəlxalq və regional təşkilatlar mövcuddur. Əsas vəzifə sözsüz ki, mövqələrimizi müdafiə edənlərin sayını artırmaq məqsədilə xarici siyasət fəaliyyətini gücləndirmək, bu ölkələrlə, təşkilatlarla hərtərəfli iş aparılmasıdır.

Azərbaycanın yerləşdiyi Avrasiya bölgəsində dövlətlərin hərbi təhlükəsizliyini təmin edən iki sistem – Rusiyanın rəhbərlik etdiyi “Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi” və ABŞ-ın hegemon olduğu NATO bloku, eyni zamanda müstəqil olaraq öz təhlükəsizliyinin qeydinə qalan İran mövcuddur. Yaxın illərdə NATO-ya qoşulmaq qeyri-real görünür. “Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi”nə qoşulmaq isə Azərbaycanın planlarına daxil deyil. Yaxud Azərbaycan İran və Türkmənistan kimi bloklara qoşulmamaq (bitərəf ölkə) siyasəti yürütmək fikrində də deyil. Göründüyü kimi, Avropa təhlükəsizlik sisteminə (NATO-ya) inteqrasiya olunana qədər kənar təsir və təzyiqlərdən qorunmaq, öz hərbi təhlükəsizliyini təmin etmək ölkənin xarici siyasət prioriteti olaraq qalır.

Azərbaycanın milli gəlirinin mühüm bir hissəsini və iqtisadiyyatının əsas qismini neft təşkil edir. 1994-cü ildən başlayaraq həyata keçirilən yeni neft strategiyasının reallaşdırılması vəzifəsi dövlətin xarici siyasətinin prioritetlərindən biridir. Bu strategiyanın əsas mahiyyəti Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda mövcud olan karbohidrogen ehtiyatlarının qabaqcıl Qərb texnologiyası və investisiya imkanlarından səmərəli istifadə etməklə dövriyyəyə buraxılması, təhlükəsiz yollarla dünya bazarlarına çıxarılması, satışından əldə edilən vəsaitlə ölkənin digər sahələrinin, qeyri-neft sektorunun inkişafına nail olunması, bugünkü və gələcək nəsillərin firavan həyatının təmin edilməsindən və s. ibarətdir. Bu sahədə Xəzərin sektor bölgüsü, neft kəmərlərinin çəkilişi və təhlükəsizliyi, investisiya təminatı, dünya neft-qaz bazarında lazımi yeri tutmaq və s. kimi çətinliklərin aradan qaldırılması və nəzərdə tutulan işlərin həyata keçirilməsi üçün xarici dövlətlərin imkanlarından maksimum yararlanmaq xarici siyasətin əsas prioritetlərindən birini təşkil edir.

Azərbaycan müstəqilliyinin ilk illərində xarici valyutaların tam təsiri altında olduğundan, ciddi iqtisadi, siyasi, maliyyə-kredit böhranı ilə üzləşdiyindən yenidən dövriyyəyə buraxdığı manatın sabit kursunu təmin edə bilmədi. Bundan başqa, qeyri-professional makro və mikroiqtsadi addımlar, kredit, investisiya və pul siyasəti ölkəni xarici kapitalın (rubl və dolların) tam təsiri altına saldı. Qısa zaman çərçivəsində inflyasiya fantastik həddə çatdı, büdcə, xəzinə proqnozları iflasa uğradı.

1993-2005-ci illərdə həyata keçirilən işlər və görülmüş tədbirlər böhranı aradan qaldırdı, inflyasiyanı sabitləşdirdi, büdcə, xəzinə, xarici investisiya qoyuluşu və maliyyə-kredit problemlərini həll etdi. 2005-ci ildə manatın denominasiyası haqqında fərman imzalandı, xəzinəyə iki milyard ABŞ dollarından artıq pul toplandı, neft gəlirlərinin vahid fonda yığılması və istifadəsi strategiyası müəyyən edildi. Azərbaycanın müasir xarici siyasət prioritetlərindən birini mövcud sabit vəziyyəti təmin etməklə ölkənin xarici kapital və investisiya üçün "əlverişli dövlət imicini" qoruyub saxlamaq, xarici aləmin imkanlarından istifadə edərək qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək, yeni-yeni iş yerləri açmaq, manatın sabit kursunu və inflyasiyanı idarə etmək, beynəlxalq maliyyə qurumları ilə səmərəli əməkdaşlığı davam etdirmək, xarici borcların səviyyəsini nəzarətdə saxlamaq və getdikcə Azərbaycanın xarici kapitaldan və neft gəlirlərindən asılılığını aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

Azərbaycanın xarici siyasət prioritetləri sırasında Qərb ölkələrinin təmsil olduğu Avropa Birliyi sistemə (iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni sahədə) və global dünya siyasəti məkanına inteqrasiya mühüm yer tutur. Bu sistemə daxil olmaqla Azərbaycan həm özünün mövcud resurslarından xalqının firavan həyatının təmin edilməsi istiqamətində daha səmərəli, təhlükəsiz və itkisiz istifadə etmək imkanı əldə edir. Həm də qabaqcıl dünya texnologiyalarından, investisiya və xarici kapitalın ölkə iqtisadiyyatına daha sürətlə daxil olması, qeyri-neft sektorunun inkişafına nail olunması imkanı qazanır. Bununla bağlı, Avropa İttifaqı və ABŞ-in imkanlarından istifadə edərək ölkənin daxili iqtisadi, sosial və digər strukturlarının islahatını aparmaq və dünya standartlarına qaldırmaq imkanı da yaranar. Odur ki, Avropa İttifaqı və bütün digər beynəlxalq maliyyə strukturları, Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Ticarət Təşkilatı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı kimi qurumlarla əməkdaşlıq Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətinin əsas prioriteti hesab olunur.

Azərbaycan Qərbe özünün Avrasiya məkanındakı əhəmiyyətli geosiyasi vəziyyətini və zəngin enerji resurslarını lazımi səviyyədə təqdim etməklə, Cənubi Qafqazın lider dövləti statusunu öz əlində saxlaya bilər və saxlamalıdır. Qərbin köməyi

və davamlı dəstəyi ilə iqtisadiyyatda struktur islahatlarını müvəffəqiyyətlə başa çatdırmaq, dünyanın liberal ticarət-biznes məkanına daxil olmaq üçün əlverişli beynəlxalq dəstək almaq və dinamik inkişaf yoluna çıxmaq xarici siyasətin mühüm prioriteti olaraq qalır.

Azərbaycanın xarici siyasət prioritetləri sırasına eyni zamanda dünyada beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanan sivil birgəyaşayış normalarının bərqərar olması, dövlətlərin beynəlxalq hüquqlarının qorunması üçün təsirli tədbirlərin görülməsi, beynəlxalq təşkilatların, xüsusən BMT, ATƏT, NATO kimi qurumların dünyada sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasında daha yaxından iştirakının artırılması və s. məsələlər də daxildir.

Azərbaycan transmilli dünya siyasətində yaxından iştirak edir. Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində baş verən bütün hadisələr və cərəyan edən tendensiyalar dövlətin daxili və xarici vəziyyətinə bilavasitə təsir göstərir. Qloballaşma və dünya siyasətinin transmilliləşməsi, regional inteqrasiya, transmilli demokratikləşmə, liberallaşma və s. kimi proseslərdə ölkənin vahid strateji yanaşma nümayiş etdirməsi və iştirakı bütün dünyada izlənilir və qiymətləndirilir. Oudur ki, həm bu yöndə atılan praktik addımlar, həm də görülməli işlərin beynəlxalq aləmdə düzgün təqdim olunması xarici siyasətin əsas prioritetlərindən birini təşkil edir. Nəzərə alınsa ki, Amerika və Avropa İttifaqı dövlətləri müasir dövrdə öz xarici siyasətlərini dünya ölkələrinin demokratik transformasiyası üzərində qurur və hər bir ölkə beynəlxalq münasibətlər sistemində demokratik dəyərlərə münasibətinə görə qiymətləndirilir, onda bu işin nə qədər prioritet olduğunu anlamaq olar.

Azərbaycan dövləti dünyada yaşayan bütün azərbaycanlıların istinad yeri, qürur mənbəyi və doğma Vətənidir. Oudur ki, ölkə daxilində olduğu kimi, bütün dünya ölkələrində yaşayan azərbaycanlıların, onlara məxsus əmlak və mülkiyyətin, soydaşlarımızın milli və vətəndaş haqlarının qorunması da xarici siyasətin prioritet istiqaməti kimi diqqət mərkəzindədir. Xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar eyni zamanda Azərbaycan dövləti üçün dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində, regionlarda və bütövlükdə beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələrə təsir etmək anlamında xarici siyasət resursu kimi çıxış edir. Bu resursu qorumaq, imkanlarını artırmaq, həm azərbaycanlıların öz hüquqlarının dolğun təmin olunmasında, həm də Vətənin mənafehlərinin qorunmasında onlardan istifadə etmək xarici siyasətdə ən vacib prioritetlərdən biridir.

Azərbaycanın xarici prioritetləri sırasına region maraqlarının sistemləşdirilməsi və reallaşması istiqamətində görülən vacib işləri də aid etmək olar. Məsələn, Dağlıq Qarabağ problemi və Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsini həll etməklə yanaşı, Azərbaycan İran, Türkmənistan və Rusiya ilə kəşşən və toqquşan maraqların ortaq nöqtəsini tapmaq və əlaqələri yaxşılaşdırmaq, Türkiyə, Ukrayna, Gürcüstanla və strateji maraqları ölkəmizlə üst-üstə düşən digər region ölkələri ilə müttəfiqlik əlaqələrini daha da inkişaf etdirmək, Xəzər dənizinin statusu, TRASEKA, Şərqi-Qərb enerji-nəqliyyat-kommunikasiya layihələrinin həllində müttəfiqlərlə birlikdə səy göstərmək kimi vəzifələri də həll etməlidir.

Bundan başqa, Avrasiya məkanında həyata keçirilən beynəlxalq və regional inteqrasiyada öz layiqli yerini tutmaq, ölkənin milli maraqlarını maksimum qorumaq və təmin etmək vəzifəsi Azərbaycandan xüsusi düşünülmüş və balanslı siyasət tələb edir. Bu regionda Rusiya başda olmaqla MDB, İran başda olmaqla İƏT, Türkiyə başda olmaqla Türkdilli Dövlətlər Birliyi, ayrıca Avropa İttifaqı, Çin, ABŞ və başqa ölkələrlə əlaqələr sistemi çox mürəkkəb və ziddiyyətlidir. Bütün bunlar Azərbaycanın xarici əlaqələrində balanslı regional siyasət yürütməyi xüsusi bir prioritet kimi irəli çıxarır. Balanslı regional siyasət ölkənin bugünkü təhlükəsizliyi və müstəqil gələcəyi üçün ən mühüm təminat rolunu oynaya biləcək faktordur.

5. AZƏRBAYCANIN XARİCİ SİYASƏT RESURSLARI VƏ MEXANİZMLƏRİ

Azərbaycanın xarici siyasətinin müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsində əsasən ölkə Prezidenti, Milli Məclis, Baş nazir, Prezident Administrasiyası və Xarici İşlər Nazirliyi və digər mərkəzi icra orqanları iştirak edirlər. Dövlətin xarici siyasətini xarakterizə etmək baxımından məhz bu strukturların rolunun, səlahiyyətlərinin, vəzifələrinin (Konstitusiyaya və qanunlara uyğun olaraq), xarici siyasət idarəsinin strukturunun, iş formalarının, səfirlərin, nümayəndəliklərin fəaliyyətinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasında daxili və xarici siyasət sahəsində ali icra hakimiyyəti funksiyasını Azərbaycan Prezidenti həyata keçirir. Ölkə Konstitusiyasına görə (maddə 8), dövlət başçısı Azərbaycanın xarici siyasətinə rəhbərlik edir, dövlətin adından danışıqlar aparır, müqavilələr bağlayır, xarici ölkə səfirlərinin etimadnamələrini qəbul edir, xarici işlər nazirini, xarici ölkələrdəki ölkə səfirlərini və nümayəndələrini təyin

edir, səfirlik və nümayəndəlikləri təsis etmək üçün Milli Məclisə təqdimat verir, ayrı-ayrı vəzifəli şəxslərə ölkə adından danışıqlar aparmağa, müqavilə və sazişlər imzalamağa səlahiyyətlər verir və başqa funksiyaları həyata keçirir.

Prezident dövləti xarici aləmdə, beynəlxalq münasibətlər sistemində təmsil edir, ölkənin xarici aləmlə gündəlik ali təmaslarını yaradır, dövlət başçıları ilə əlaqə qurur, vacib sənədləri, xarici siyasət aktlarını, bəyanatları, teleqram və məktubları imzalayır.

Dövlətin xarici siyasət fəaliyyətinin və ölkə başçısının müəyyən etdiyi xarici siyasət kursunun əsas icraçı orqanı Xarici İşlər Nazirliyidir. Bu orqan ölkənin xarici aləmlə gündəlik təmaslarını qurur, ölkə başçısının tapşırıqlarını icra edir, xarici ölkələrdəki səfirlik və nümayəndəliklərin işinə rəhbərlik edir, Azərbaycanda akkreditasiya olunmuş xarici ölkə səfirlikləri və nümayəndəliklərinin fəaliyyətinə, onların hökumətlə təmaslarına şərait yaradır.

Azərbaycanın xarici siyasət fəaliyyətində iştirak edən orqanlardan biri ali qanunverici hakimiyyət - Milli Məclisdir. Konstitusiyaya görə, Milli Məclisin xarici siyasət fəaliyyətinin həyata keçirilməsindəki birbaşa rolu əsasən diplomatik nümayəndəliklərin yaradılması, diplomatik fəaliyyət haqqında qanunların qəbulu, xarici ölkələrlə bağlanan dövlətlərarası müqavilələrin ratifikasiyası, yaxud ləğv edilməsi, ölkənin beynəlxalq konvensiya və sazişlərə qoşulması haqqında qərar qəbul edilməsindən ibarətdir (Maddə 95). Xarici İşlər Nazirliyi ilə birlikdə Milli Məclis beynəlxalq münasibətlər sistemində, bilavasitə də iştirak edir, xüsusən xarici ölkələrin qanunverici hakimiyyət orqanları ilə əlaqələrin qurulması və əməkdaşlıq sahəsində mütəmadi fəaliyyəti qeyd etmək lazımdır.

Milli Məclis beynəlxalq və regional parlament təşkilatlarında dövləti təmsil edir, üzv dövlətlər üçün məcburi xarakter daşıyan mühüm qərarların qəbul edilməsində, Beynəlxalq Konvensiyalara qoşulmaqda və öhdəliklərin götürülməsində iştirak edir.

Milli Məclis dolaylı yolla da ölkənin xarici siyasət fəaliyyətində iştirak edir. Belə iştirak büdcənin qəbulu zamanı Xarici İşlər Nazirliyinə, xarici nümayəndəliklərə və səfirliklərə ayrılan vəsaitlərin təsdiq edilməsi, xarici siyasətə aidiyyəti olan qanunların qəbul edilməsi, mühüm beynəlxalq hadisə və aksiyalara münasibət bildirilməsi və s. şəklində özünü göstərir.

Azərbaycanın xarici siyasəti və beynəlxalq əlaqələrində Xarici İşlər Nazirliyi ilə yanaşı digər nazirliklər, komitələr, şirkətlər və idarələr də iştirak edir. Ölkədə fəaliyyət göstərən 65 mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının demək olar ki, hamısı xarici aləmlə,

ayrı-ayrı dövlətlərin müvafiq idarələri, beynəlxalq, regional qurumlarla, hökumətlərarası regional qurumlarla, hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatları ilə əlaqələrə girirlər.

Bundan başqa, Azərbaycanın yerli icra hakimiyyət orqanları qonşu dövlətlərin, ayrı-ayrı xarici ölkələrin şəhərləri, rayonları, quberniya və vilayətləri ilə iqtisadi, sosial, mədəni və ticarət əlaqələrinə girir, qardaşlaşmış şəhər-rayon münasibətləri yaradır, sərhədyanı və müştərək ticarət mərkəzləri və s. əlaqələrdə iştirak edirlər.

Azərbaycanın milli təhlükəsizlik maraqlarının qorunması, beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi ilə əlaqələndirilməsi, beynəlxalq terrorizmə narkobiznesə qarşı birgə mübarizə aparılması sahəsində Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin apardığı iş də ölkənin xarici siyasət fəaliyyətinin mühüm tərkib hissəsidir. Bu nazirlik ölkənin Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasının reallaşdırılması məqsədilə dünyada yaşanan beynəlxalq təhlükəsizlik məsələlərinin öyrənilməsi və onun ölkə təhlükəsizliyinə təsiri ilə bağlı analitik məlumatların hazırlanması və ölkənin müvafiq qurumlarına göndərilməsi; ölkə başçısına, Xarici İşlər Nazirliyinə və digər dövlət qurumlarına beynəlxalq və milli təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı prioritet təkliflərin, mülahizələrin verilməsi; Müdafiə Nazirliyi ilə birlikdə ölkənin, regionun və dünyanın hərbi-siyasi vəziyyəti ilə bağlı təhlili material və təkliflər verilməsi; sərhəd xidmətlərinə, gömrük və daxili işlər orqanlarına Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasının həyata keçirilməsi ilə bağlı zəruri tədbirlər haqqında tövsiyələr verilməsi və s. vəzifələri həyata keçirir.

Xarici siyasət fəaliyyəti və beynəlxalq münasibətlər sahəsində ölkənin milli təhlükəsizlik maraqlarının koordinasiyasını Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Təhlükəsizlik Şurası həyata keçirir.

Şura Xarici İşlər, Müdafiə, Milli Təhlükəsizlik, Daxili İşlər Nazirlikləri, Sərhəd Xidməti ilə birgə ölkə maraqlarına xələl gətirə biləcək xarici təhlükələr haqqında analitik məruzələr və görülə biləcək mümkün tədbirlər haqqında təkliflər hazırlayır. Bundan başqa, daxili və xarici təhlükələrin ölkənin milli təhlükəsizliyinə təsirini azaltmaq üçün dövlət qurumlarının atacağı addımların, görə biləcəyi işlər haqqında təkliflərin müəyyənləşdirilməsi, bu qurumların daimi fəaliyyətinin koordinasiya edilməsi də bilavasitə Təhlükəsizlik Şurasının vəzifəsi hesab olunur.

Göründüyü kimi, xarici siyasət fəaliyyətinin koordinasiyası və vahid xarici siyasət xəttinin aparılması işi Xarici İşlər Nazirliyinin üzərinə qoyulsa da, digər dövlət qurumları da bu işdə yaxından iştirak edirlər.

Azərbaycan dövlətinin xarici siyasəti və beynəlxalq münasibətlərinin gündəlik operativ və cari işlərini Xarici İşlər Nazirliyi həyata keçirir. Nazirlik özünün aparatı, xarici

ölkələrdə fəaliyyət göstərən diplomatik nümayəndəliklər və səfirliklər vasitəsilə ölkənin xarici əlaqələrinin vahid iş sxemini planlaşdırır və həyata keçirir.

Xarici İşlər Nazirliyinin əsas funksiyaları sırasına ölkənin xarici siyasət strategiyasının hazırlanması məqsədilə ölkə başçısına təkliflər vermək, gündəlik xarici siyasət kursunu həyata keçirmək, ölkənin suveren hüquqlarının, təhlükəsizlik maraqlarının, iqtisadi, siyasi və sosial mənafeələrinin, Azərbaycan vətəndaşlarının, onlara məxsus təşkilatların hüquq və maraqlarının xarici aləmdə qorunması, ölkənin diplomaitik və konsulluq xidmətlərinin təşkili və s. aid etmək olar.

Bundan başqa, Xarici İşlər Nazirliyi ölkənin digər rəsmi orqanlarının xarici siyasət fəaliyyətində vahid standartların və xəttin müəyyən edilməsi və əlaqələndirilməsini də həyata keçirir. Ümumiyyətlə, Nazirlik ölkənin xarici siyasət fəaliyyətinin əsas orqanı kimi, onu gündəlik olaraq həm xarici aləmdə, həm də ölkənin içində (xarici ölkələrin səfirləri, nümayəndələri ilə ünsiyyətdə) təmsil edir. Nazirlik tabeçiliyində olan qurumları vasitəsilə xarici aləmlə sistemli əlaqə yaradır, ölkə başçısını beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələr haqqında operativ məlumatlarla təmin edir, təkliflər verir, qəbul edilmiş qərarları icra edir. Diplomaitik nümayəndəlik və səfirlikləri ixtisaslı kadrlarla təmin etmək, onların işinə rəhbərliyi həyata keçirmək, daxili və xarici informasiya orqanlarını ölkənin xarici siyasəti və diplomatik fəaliyyəti haqqında operativ surətdə məlumatlandırmaq vəzifəsi də Xarici İşlər Nazirliyinin funksiyaları hesab olunur.

Xarici İşlər Nazirliyinin fəaliyyəti “Diplomatik xidmət haqqında” qanun, Prezident tərəfindən təsdiq olunmuş əsasnamə və digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

XİN-in aparatı, departamentləri və Konsulluq idarəsinin işçiləri nazirliyin qarşısında qoyulmuş vəzifələrin həllində mövcud əsasnamənin verdiyi səlahiyyətlər çərçivəsində iştirak edirlər.

Azərbaycanın xarici ölkələrdəki diplomatik nümayəndəlikləri hazırda 38 Səfirlik, 4 Nümayəndəlik, 4 Baş Konsulluq və bir Fəxri Konsulluqdan ibarətdir. Bu qurumlarda bütövlükdə 500 nəfərdən artıq azərbaycanlı diplomat və inzibati işçi çalışır. Bunlardan 350 nəfəri diplomat, qalanları isə konsulluq və inzibati xidmət göstərən işçilərdən ibarətdir. Diplomaitik nümayəndəliklərin sayı ildən-ilə artır.

“Diplomatik xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa görə (maddə 2) Xarici İşlər Nazirliyi sistemində Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı, onun fəaliyyətini təmin etmək üçün yaradılan yardımçı təşkilatlar və təhsil müəssisələri, ölkəmizin diplomatik nümayəndəlikləri və konsulluqları daxildir. Xarici İşlər Nazirliyi Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, sosial və digər maraqlarının diplomatik üsul və

vasitələrlə təmin olunması; beynəlxalq sülhün qorunmasına köməklik göstərilməsi, Azərbaycan Respublikasının, onun vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin xaricdə hüquq və maraqlarının müdafiə olunması, xarici ölkələrlə və beynəlxalq qurumlarla diplomatik və konsul əlaqələrini və s. vəzifələri də həyata keçirir.

Diplomatik xidmət orqanları Azərbaycanın xarici dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərdə təmsil edilməsi, bu sahədə iqtisadi, sosial, elmi-texniki, mədəni və s. əməkdaşlığın inkişafına kömək göstərilməsi, respublikamızla xarici ölkələr və beynəlxalq qurumlar arasında danışıqların aparılması və beynəlxalq müqavilələrin imzalanmasının təşkili kimi əsas funksiyaları yerinə yetirir. Həmçinin, burada Azərbaycanın xarici və daxili siyasəti, ölkəmizin sosial və mədəni həyatı haqqında informasiyanın diplomatik nümayəndəliklər vasitəsilə xaricdə yayılmasının təmin edilməsi, respublikanın dövlət orqanlarının və kütləvi informasiya vasitələrinin Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti və xarici siyasəti haqqında məlumatlandırılması mühüm yer tutur.

Ölkəmizin ərazisindəki diplomatik nümayəndəliklərin və konsulluqların fəaliyyətinə kömək göstərilməsi, öz səlahiyyətləri çərçivəsində onlara xidmət göstərən təşkilatların fəaliyyətinə nəzarət edilməsi, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin qeydiyyatı, uçotu və saxlanması üzrə vahid dövlət sisteminin fəaliyyətinin təmin edilməsi diplomatik xidmət orqanlarının funksiyalarına daxildir. Göstərilənlərlə yanaşı, bu orqanlar ölkəmizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin icrası üzərində ümumi müşahidəni həyata keçirir, beynəlxalq münasibətlər sahəsində Azərbaycan qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinə və onun respublikamızın beynəlxalq hüquqi öhdəliklərinə uyğunlaşdırılmasına dair təkliflər hazırlayır.

Diplomatik xidmət orqanlarında vəzifələrə təyin olunma və vəzifələrdən azad edilmə qaydaları, həmçinin vəzifə tutan şəxslərlə bağlı tələblər Azərbaycan Konstitusiyası, qanunları və digər normativ hüquqi aktlar, ölkəmizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti xarici səfirlik və nümayəndəliklərin rəhbərlərinə, konsullara Konstitusiyanın 109-cu maddəsinə müvafiq olaraq Fövqəladə və Səlahiyyətli Səfir, birinci və ikinci dərəcəli Fövqəladə və Səlahiyyətli Elçi diplomatik rütbələri verir. Diplomatik xidmət əməkdaşlarının rütbələri işlərində mühüm nailiyyətlər və ya xüsusi xidmətlər olduğu hallarda, müddətin başa çatmasından asılı olmayaraq yerinə yetirən və ya növbədən kənar artırıla bilər.

Qanuna görə (maddə 12) diplomatik xidmət əməkdaşlarının və diplomatik xidmət orqanlarının inzibati-texniki xidmətini yerinə yetirən şəxslərin vəzifə rejimləri ixtisas,

peşə hazırlığı və rotasiya prinsipləri nəzərə alınmaqla xidməti zərurətlə əlaqədar həyata keçirilir. Rotasiya zamanı peşəkarlığı və ixtisasları nəzərə alınmaqla, diplomatik xidmət əməkdaşları və diplomatik xidmət orqanlarının inzibati-texniki xidmətini yerinə yetirən şəxslər ölkəmizin diplomatik nümayəndəliyinə və ya konsulluğuna işə təyin oluna, yaxud öz fəaliyyətlərini müvafiq icra hakimiyyəti orqanında həyata keçirə bilərlər.

Bu Qanunun 13.4-cü maddəsində Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəliyinin başçısı təyin olunmuş şəxsin müvafiq dövlət və yaxud beynəlxalq təşkilatda fasiləsiz iş müddətinin, bir qayda olaraq, beş il olduğu göstərilir. Nəzərə alınmalıdır ki, bu müddət respublikanın müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən uzadıla bilər.

Diplomatik xidmət əməkdaşları və diplomatik xidmət orqanlarının inzibati-texniki xidmətini həyata keçirən şəxslər qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada üç ildə bir dəfədən çox olmayaraq xidməti attestasiya keçirlər. Onlar xaricdə işlədikləri dövrdə olduqları dövlətin qanun və qaydalarına hörmət bəsləməyə, üzərlərinə qoyulmuş vəzifələri yerinə yetirməyə, Azərbaycanı layiqincə təmsil etməyə borcludurlar. Həmin əməkdaşlar və şəxslər ölkəmizin və ya olduqları dövlətin qanunvericiliyinə görə məsuliyyət doğuran əməllər törətməkdə təqsirli bilindikdə və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hallarda vaxtından əvvəl geri çağrıla bilər.

Qanuna görə (maddə 20.1) diplomatik xidmət orqanları sisteminin vahid maliyyə təminatı dövlət büdcəsinin vəsaitləri, həmçinin, ölkəmizin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada digər mənbələr hesabına həyata keçirilir. Eləcə də diplomatik xidmət orqanlarının maddi-təsərrüfat təchizatı Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

XARİCİ SİYASƏT RESURLARI

Hər bir dövlətin beynəlxalq münasibətlər sistemindəki yeri və rolu başqa digər faktorlarla yanaşı əsasən onun xarici siyasət resursları ilə də müəyyən edilir. Xarici siyasət resursları anlayışına dövlətin maddi və mənəvi həyatının bütöv varlığı (güç faktorlarının cəmi) daxildir ki, beynəlxalq münasibətlər sistemində dövlət bu resurslara arxalanaraq öz siyasətini yürüdür, məqsədyönlü fəaliyyət həyata keçirir.

Xarici siyasət resurslarını tədqiqatçılar əsasən iki qrupa ayırırlar: maddi və qeyri-maddi resurslar.

Maddi resurslara aid olan sahələr:

- *coğrafi resurslara* – dövlətin ərazisinin həcmi və yerləşdiyi əlverişli, yaxud əlverişsiz coğrafi mövqeyini, nəqliyyat kommunikasiyalarına yaxınlığı, bu ərazini əhatə edən xarici aləmin vəziyyətini və sairəni aid edirlər;

- *demoqrafik resursları* - əhalinin sayı və keyfiyyət tərkibinə, miqrasiya və urbanizasiya tendensiyalarına görə qiymətləndirirlər;

- *iqtisadi resursları* – istehsal və təsərrüfat sistemlərinin vəziyyəti, başqa ölkələrdəki müvafiq sahələrlə müqayisədə üstünlüyü və yaxud çatışmamazlığı, öz hərbi sənayesini təmin etmək qabiliyyəti, başqa ölkələrin iqtisadiyyatına təsir etmək imkanları və s. ilə dəyərləndirirlər;

- *hərbi resurslara* – ölkənin müdafiə qabiliyyəti, sərhədləri xaricində güc tətbiq etmə imkanları ilə qiymət verirlər.

Qeyri-maddi resurslar sırasına:

- *siyasi resursları* – dövlətin effektiv fəaliyyəti, xarici alyanslarda iştirakı, dünya siyasətinə təsir gücü olan dövlətlərlə münasibətləri, beynəlxalq institutlarda, təşkilatlarda iştirakı və yaxud onlarla əlaqələri, qlobal və regional siyasətə təsir imkanları, effektiv daxili və xarici siyasət mexanizmlərinə malik olması;

- *sosial resursları* – vətəndaşların daxili birliyinin vəziyyəti, yürüdülmən xarici siyasətə münasibəti, dövlət maraqlarının qorunması naminə nümayiş etdirdiyi iradə və əzm;

- *reputasiya resursları* - dövlətin və onun liderinin beynəlxalq aləmdə təsdiq olunmuş nüfuzu və bu nüfuzun dünya dövlətlərinin fəaliyyətinə təsir imkanları;

- *ideoloji-mədəni resursları* – başqa dövlətlərin ictimaiyyətinə göstərə biləcəyi intellektual və ideoloji təsir imkanları;

- *informasiya resursları* - qlobal informasiya məkanında iştirak və ona təsir etmə, dünya informasiya axınıni yönəltmək imkanları, müstəqil beynəlxalq informasiya resurslarına malik olmaq;

- *elmi, elmi-texniki və təhsil resursları* – intellektual potensial və onun inkişaf perspektivləri, iqtisadi, siyasi, hərbi və digər sahələrin ixtisaslı kadrlarla təmin olunması və s. aid edirlər.

Xarici siyasət resursları qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq baxımından dövlət üçün həm pozitiv, həm də neqativ rol oynaya bilər.

Beynəlxalq münasibətlər sisteminin ayrı-ayrı dövrləri və mərhələlərində ölkələrin xarici siyasət resurslarının oynadığı rol və resurslara müvafiq olaraq formalaşan dövlətlərarası iyerarxik düzüm də dəyişkən olmuşdur. Bir mərhələdə ərazi, hərbi güc,

təbii ehtiyatlar və əhalinin sayı mühüm faktor kimi çıxış etmişdirsə, digər mərhələdə iqtisadi, elmi-texniki, informasiya və maliyyə axınına nəzarət etmək daha çox əhəmiyyət kəsb etmişdir. Müasir dünyada qloballaşmanın və transmilli siyasətin təsiri nəticəsində xarici siyasət resursları sırasında artıq geniş əraziyə və çoxsaylı hərbi qüvvəyə malik olmaq uğrunda deyil, daha çox transmilli maliyyə, intellektual, informasiya, nəqliyyat-kommunikasiya, enerji resurslarına və şəbəkələrinə malik olmaq uğrunda mübarizə gedir.

Azərbaycanın xarici siyasət resursları əsasən hələ SSRİ tərkibində olarkən formalaşsa da, ondan müstəqil dövlət maraqlarının reallaşması istiqamətində istifadə edilməsi 1992-ci ildən başlamışdır.

Azərbaycanın coğrafi resurslarına onun 86,6 min kvadrat kilometr ərazisi, Avropa və Asiyayı birləşdirən əlverişli geosiyasi və geoiqtisadi vəziyyəti, Xəzər dənizi vasitəsilə Rusiya, Orta Asiya və Qazaxıstana, İrana, avtomobil-dəmir yolu vasitəsilə Gürcüstana və Qara dəniz bölgəsinə, İrana, Türkiyəyə (Naxçıvan ərazisi vasitəsilə), Rusiyaya, Ermənistana çıxışı olan nəqliyyat-kommunikasiya xətləri daxildir.

Coğrafi və ərazi resurslarına görə Azərbaycan Cənubi Qafqazın ən böyük və əlverişli dövləti hesab olunur. Baxmayaraq ki, onu əhatə edən geosiyasi mühit (Ermənistan, İran və Rusiya faktoruna görə) tam müstəqil siyasət yürütmək və beynəlxalq aləmlə milli maraqlara uyğun sərbəst hərəkət etmək imkanını müəyyən qədər məhdudlaşdırır, Cənubi Qafqazda və onun ətrafında ciddi konfliktlər yaşanır, bölgə dövlətləri arasında təhlükəsizlik, Qərb, yaxud Şərq oriyentasiyaları məsələsində fikir ayrılığı mövcuddur, bütün bunlar Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyinin əhəmiyyətinə ciddi kölgə salmır.

Azərbaycan Avrasiyanın giriş qapısı, Şərq-Qərb nəqliyyat-kommunikasiya və enerji dəhlizinin mərkəzi dövləti hesab olunur. Bu mənada Azərbaycan Rusiyaya rəqib (alternativ), Şərq-Qərb ölkələrinə isə bağlayıcı (körpü) rolunu icra edir. Xüsusən qədim "İpək yolu" (Çindən Avropaya və bütün dünyaya açılan ən yaxın və əlverişli dəhliz) adlanan TRASEKA nəqliyyat-kommunikasiya layihəsinin, strateji Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərlərinin hərəkətverici qüvvəsi və əsas təminatçılarından biridir.

Bundan başqa, Cənubi Asiya, Rusiya, İran və Avropa nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizində də iştirak edən Azərbaycan özünün əlverişli coğrafi resurslarına malik olduğunu bir daha təsdiq edir. Hazırda Azərbaycan Avrasiya bölgəsinin əsas tranzit ölkələrindən biri olaraq Şərq-Qərb əmtəə, enerji-yanacaq və başqa əlaqələrinin əsas

mərkəzləri sırasında mühüm yer tutur. Bu mövqe getdikcə güclənir və Azərbaycan özünün tranzit imkanlarını daha da genişləndirir. Ən əsası isə dünyanın əsas qloballaşma və regional inteqrasiya mərkəzləri (Avropa İttifaqı, ABŞ, Yaponiya, Çin, Cənub-Şərqi Asiya ölkələri və b.) Azərbaycanın tranzit ölkə mövqələrinin güclənməsində maraqlıdırlar və bu işə ciddi səy qoyurlar.

Azərbaycanın demoqrafik resursları da digər Cənubi Qafqaz ölkələri ilə müqayisədə üstündür. Ölkə əhalisinin sayı 8 mln. 300 min, hər kv.km.-ə düşən sıxlıq 95,5 nəfərdir. Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri (əhalinin artım sürəti) az da olsa, müsbət istiqamətdə inkişaf edir. Keyfiyyət tərkibinə görə də ölkə əhalisi dünya standartlarına yaxındır. Əhalinin təhsili, texniki və peşə hazırlığı, sağlamlıq və yaş meyarları, miqrasiya, urbanizasiya göstəriciləri həm daxili inkişaf üçün, həm də global iqtisadi əlaqələr baxımından yararlıdır.

Hazırda bütün dünyada baş verən qloballaşma prosesləri Azərbaycan əhalisinin də həm daxili hərəkətinə (urbanizasiya), həm də ölkə xaricinə miqrasiyasına təkan vermişdir. Müstəqillik dövründə kənd əhalisinin təxminən bir milyona yaxını Bakı şəhərinə köçmüş, bir o qədər də ölkə əhalisi xarici ölkələrə miqrasiya etmişdir. Bunların daha çoxu mövsümi işlər üçün xaricə gedənlər, az qismi isə öz yaşayış yerini daimi dəyişənlərdir. Əhali arasında bazar iqtisadiyyatına keçidlə və SSRİ dövründə tikilmiş iri sənaye müəssisələrinin işləməməsi ilə bağlı müəyyən işsizlik mövcud olsa da, bu boşluq miqrasiya və yeni istehsal-kommersiya müəssisələrinin yaranması hesabına kompensasiya olunur.

Azərbaycanın demoqrafik resursları sırasına xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıları da aid etmək olar. Cənubi Azərbaycanda, Gürcüstan, Rusiya (Dərbənd vilayəti) və başqa ölkələrdəki tarixi vətənlərində yaşayan azərbaycanlılarla yanaşı digər soydaşlarımız da ölkə ilə əlaqələrini kəsməmiş (bunların sayı təxminən 1 milyona yaxındır) və Azərbaycan üçün potensial investisiya mənbəyi hesab olunur. Məhz ikincilər (uzaq xaricdə yaşayanlar) Azərbaycanda yaşayan valideynləri, qohumları ilə mütəmadi əlaqə yaradır, onların maddi problemlərinin həllində iştirak edir, yaşadıkları ölkələrdə qazandığı pulların bir qismini öz Vətənlərində müxtəlif işlərə yönəldirlər. Odur ki, bu qəbildən olan azərbaycanlılar Azərbaycanın həm daxili, həm də global inkişafında, onun sabit və təhlükəsiz yaşayışında, problemlərinin həllində daha çox maraqlıdırlar. Bu da Azərbaycan dövlətinə xarici siyasətdə onlardan öz əhali resursu kimi istifadə etmək imkanı verir.

Azərbaycanı Cənubi Qafqazda, Avrasiya məkanında və dünyada fərqləndirə biləcək əsas faktorlar sırasına onun iqtisadi resurslarını aid etmək olar. İqtisadi təhlilə məşğul olan tədqiqatçılar ölkənin iqtisadi potensialını çox yüksək qiymətləndirirlər. Cəmi 8 milyondan bir az çox əhalisi olan Azərbaycanın zəngin təbii, xüsusən enerji və karbohidrogen ehtiyatlarına, əlverişli iqlim və münbit torpağa, kənd təsərrüfatı və sənaye infrastrukturlarına, işlək əhaliyə və turizm üçün əlverişli resurslara malik olması onun iqtisadi perspektivlərini xüsusi cəlbedici edir.

1996-cı ildən başlayaraq ümumi daxili məhsul istehsalının orta hesabla hər il 10%-dən yuxarı artımı, inflyasiyanın sabit saxlanması, əhalinin pul gəlirlərinin və yaşayış həddinin yüksəlməsi, istehsalda qeyri-neft sektorunun və özəl sahənin payının artması, idxal-ixrac saldusunun bərabərləşməsi və s. ölkənin iqtisadi resurslarının səmərəli istifadəsindən xəbər verir.

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid, biznes mühitinin liberallaşması, iqtisadi rəqabətin yaradılması, özəlləşmə və maliyyə-pul islahatlarının müsbət nəticələri son beş ildə hiss olunacaq dərəcədə özünü göstərməkdədir. Bütün bunlar müasir dünya göstəriciləri ilə müqayisədə müsbət qiymətləndirilir.

Əgər Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan bəzi ərzaq məhsullarının istehsalında (ət, yağ, kartof, taxıl və s.) əsasən xarici ölkələrdən asılı vəziyyətdə idisə, müstəqillik dövründə bu balans daxili istehsal hesabına kəskin dəyişib (taxıl istisna olmaqla).

Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqilliyinin ilk illərində əsasən xarici kapitaldan və neft sənayesindən asılı idisə, indi yerli kapital və qeyri-neft sektorunun payı getdikcə yüksəlir. Dövlətin xarici borclarının miqdarı milli iqtisadiyyat üçün heç bir təhlükə yaratmır və digər postsovet ölkələri ilə müqayisədə çox aşağı həddədir.

Azərbaycanın xarici şirkətlərlə birgə Xəzər dənizinin milli sektorunda kəşf etdiyi və istehsalına başladığı neft-qaz ehtiyatları ölkəni dünya enerji bazarında mühüm bir faktora çevirmişdir. Hazırda Qərb ölkələri və ABŞ Azərbaycanı özlərinin enerji sahəsində ən sabit və etibarlı partnyorlarından biri kimi dəyərləndirərək, onun dünya enerji bazarına çıxması üçün lazım olan köməliyi göstərirlər.

İqtisadiyyatın qloballaşdığı yeni minillikdə Azərbaycan dünyanın universal iqtisadi sistemə müvəffəqiyyətlə inteqrasiya olunur, Avropa İttifaqı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı və başqa qurumlarla hərtərəfli əməkdaşlıq edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı müasir dünya miqyasında hələ ki, özünün enerji və xammal resursları, müəyyən qədər kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmsil olunur. Düzdür, xarici kapital qoyuluşunun həcminə görə Azərbaycan qabaqcıl ölkələr sırasındadır, lakin bu investisiyaların da çoxu neft, qaz, enerji, nəqliyyat və kommunikasiya layihələrinə yönəlib. Potensial imkanı geniş olan qeyri-neft sektoru, turizm, kənd təsərrüfatı və emal sənayesi hələ ki, əsasən daxili kapital hesabına maliyyələşir.

Azərbaycan Cənubi Qafqaz və keçmiş postsovet məkanında iqtisadi potensialına görə yalnız Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan və Belarusdan geridə qalır. Qalan digər respublikalardan həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəricilərinə görə irəlidedir.

Azərbaycan hərbi resurslarına görə də Cənubi Qafqazın lider dövləti hesab olunur. Baxmayaraq ki, ATƏT-in "Avropada adi Silahlı Qüvvələr haqqında" müqavilənin cinah sazişi ilə (bu müqavilə 15 may 1992-ci ildə Azərbaycanın o zamankı müdafiə naziri R. Qazıyev tərəfindən imzalanmışdır) Qafqazda Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan bərabər sayda tank (hər biri 220), zirehli döyüş maşını (220), top (285) və hərbi təyyarə (100) saxlaya bilər. Əlbəttə, bu müqavilədə Azərbaycanın hüquqları açıq şəkildə pozulmuş, həm ərazisinin həcmi, həm də əhalisinin sayı nəzərə alınmadan ona Gürcüstan və Ermənistana ayrılan kvota həcmində ağır hərbi texnika saxlamaq hüququ verilmişdir. Halbuki ərazisinin həcmi və əhalisinin sayına müvafiq bölgü aparılsa idi (qalan bütün dövlətlərdə bölgü məhz bu prinsiplərlə aparılıb) Azərbaycanın kvotası tank üzrə müvafiq olaraq 565, ZDM üzrə 860, top üzrə 566 ədəd olmalı idi.

Azərbaycanın daimi ordusunun miqdarı (əhalinin sayına müvafiq olaraq) həm Gürcüstandan, həm də Ermənistandan çoxdur. Bundan başqa, ordu quruculuğuna yönəltdiyi ümumi xərclərə görə də Cənubi Qafqazın lider ölkəsi Azərbaycan hesab olunur.

Azərbaycanın xarici siyasət resursları sırasına onun dövlət vəzifələrini həyata keçirən siyasi hakimiyyət strukturları da daxildir. Ölkənin siyasi idarəçilik institutlarını fərqləndirən əsas xarakterik xüsusiyyətləri sırasına tədqiqatçılar Prezident başda olmaqla güclü, möhkəm daxili birliyə malik icra hakimiyyətinin mövcudluğunu, hakimiyyət qanadları arasında konstruktiv əməkdaşlıq və qarşılıqlı anlaşma mühitinin hökm sürməsinə, daxili və xarici siyasət sahəsində vahid strateji xətt yürüdülməsini qeyd edirlər.

Azərbaycanın siyasi hakimiyyəti 1993-2005-ci illər arasında dəqiq müəyyənləşdirilmiş xarici siyasət prioritetləri, istiqamət və vəzifələri çərçivəsində effektiv

fəaliyyət göstərərək, ölkəni beynəlxalq münasibətlər sistemində təmsil etmişdir. Bu siyasətin nəticəsi olaraq bu illərdə Azərbaycan xarici aləmlə əlaqələrini milli maraqlara müvafiq olaraq intensivləşdirmiş, dünya siyasətinə təsir gücü olan böyük dövlətlərlə, beynəlxalq və regional qurumlarla partnoyrluq münasibətləri yaratmış, ölkənin xarici alyanslarda, hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatlarında iştirakını təmin etmişdir. Azərbaycanın siyasi hakimiyyətinin son illərdə beynəlxalq global proseslərdə - beynəlxalq terrorizmə, narkoticarətə qarşı mübarizədə, transmilli enerji layihələrində, dünya siyasətinin demokratik transformasiyasında, regional inteqrasiya və s. fəal iştirakı onun beynəlxalq aləmdəki rolunu və təsir gücünü xeyli yüksəltmişdir.

Azərbaycanın xarici siyasət baxımından neqativ rol oynayan siyasi resursları sırasına tədqiqatçılar bəzi siyasi partiya, qeyri-hökumət təşkilatları və mətbuat orqanlarını aid edirlər. Məsələ ondadır ki, müstəqillik illərində Azərbaycanda dövlət və milli maraqların xarici aləmdə təmin edilməsi istiqamətində hakimiyyətlə yanaşı iştirak edən və ciddi faktor kimi çıxış edən siyasi partiya, ictimai və qeyri-hökumət təşkilatları, mətbuat orqanları olduğu kimi, bu maraqları hər an öz şəxsi iddialarına qurban verməyə, xarici donorların sifarişlərini canla-başla yerinə yetirməyə, ölkənin nüfuzunu və mənafeələrini zərbə altında qoymağa çalışanlar da olmuşdur. Bu qurumlar nəticələrini düşünmədən Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzuna və mənafeələrinə xələl gətirən hərəkətləri, çıxışları, yazıları, xarici səfərləri zamanı keçirdikləri görüşlərdə səsləndirdikləri bəyanatları ilə milli maraqların təmin olunmasına mənfi təsir göstərmişlər.

Azərbaycanın xarici siyasət sahəsində güclü sosial resursları mövcuddur. Bu resurslar dövlətin yürütdüyü siyasət nəticəsində son on ildə daha da güclənmiş və beynəlxalq aləmdə ciddi faktora çevrilmişdir. Sosial resurslara azərbaycanlıların ölkədaxili və beynəlxalq aləmdə nümayiş etdirdiyi vətəndaş birliyini, onların ölkə rəhbərliyinin yürütdüyü xarici siyasətə müsbət münasibətini, milli maraqların və ölkədaxili sabitliyin qorunması istiqamətində əhalinin, xüsusən ziyalıların nümayiş etdirdiyi güclü iradə və vətəndaş əzmini, dövlət siyasətinə verdiyi dəstəyi aid etmək olar. Azərbaycanın sosial resurslarının təsir gücünü azaltmaq, vətəndaş birliyini pozmaq, yürüdülməyən siyasətə etimadsızlıq nümayiş etdirmək istiqamətində müstəqilliyinin müəyyən dövrlərində həm xaricdən, həm də daxildən göstərilən bütün cəhdlərə baxmayaraq, bu gün də ölkədə əhalinin dəstəyi ilə sabitlik və vətəndaş birliyi qorunub saxlanılır ki, bu da xarici siyasətdə mühüm faktor kimi çıxış edir.

Azərbaycanın siyasi və sosial resurslarının istifadə edilməsi sahəsində ölkə Prezidenti, onun İcra Aparatı, Xarici İşlər Nazirliyi, mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti strukturları arasında vahid koordinasiya sistemi mövcuddur. Bu sistem ölkənin bütün daxili institusional resurslarının və xarici siyasət aktivlərinin səmərəli və effektiv istifadəsini, xarici siyasi və iqtisadi əlaqələrinin koordinasiyasını təmin edir. Xüsusən ölkənin beynəlxalq aləmdə, xarici təşkilatlarda vahid siyasət üzrə təmsil olunması və təmsilçiliyin əlaqələndirilməsi, beynəlxalq münasibətlər sistemində cərəyan edən proseslərin öyrənilməsi və müvafiq strategiyanın hazırlanması, müttəfiqlərlə, marağı ölkə maraqları ilə üst-üstə düşməyən digər ölkələrlə əlaqələrin xarakterinin müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsi sahəsində bu əlaqələndirmə sisteminin mühüm əhəmiyyəti özünü göstərir.

Hər bir dövlətin xarici siyasətinin müvəffəqiyyəti və beynəlxalq nüfuzu ölkənin qazanılmış reputasiya (imic) resurslarından, onun təmsil edən rəhbərin (yaxud rəhbər işçinin) beynəlxalq aləmdə təsdiq olunmuş nüfuzundan, xalqının mədəni və intellektual səviyyəsindən çox asılıdır. Azərbaycan özünün reputasiya, ideoloji-mədəni resurslarına görə dünya ölkələri sırasında nüfuzlu yerlərdən birini tutur. Bu keçmiş Azərbaycan Prezidenti, dünyada nüfuzlu ictimai, siyasi və dövlət xadimi imici qazanmış Heydər Əliyevin uzun müddət bu ölkəni beynəlxalq aləmdə təmsil etməsi, müsəlman ölkələri içərisində Azərbaycanın Avropa dəyərlərinə, sivil, dünyəvi və hüquqi dövlət quruculuğu proseslərinə meylliliyi, xalqın mədəni və intellektual səviyyəsinin yüksək olması, dünyanın elm, təhsil, mədəniyyət və incəsənət xəzinəsinə verdiyi qabaqcıl töhfələri və b. faktorlardan asılıdır.

Bundan başqa, Azərbaycan hələlik dünyanın qlobal informasiya məkanında zəif təmsil olunmasına baxmayaraq, ölkədə azad mətbuat, kütləvi-informasiya vasitələri üçün yaradılan şəraitə, ölkədə dünyanın qlobal informasiya vasitələrinin, aparıcı xarici mətbuat orqanlarının nümayəndəliklərinin fəaliyyəti nəticəsində bütün dünyada siyasi plüralizmin hökm sürdüyü bir dövlət imici qazanmışdır. Bu faktor da ölkənin xarici siyasət resursları kimi fəal istifadə olunur.

Beləliklə, Azərbaycan müstəqil dövlət olaraq, öz xarici siyasət mexanizmləri və resursları ilə beynəlxalq aləmdə təmsil olunur, xarici ölkələrlə, beynəlxalq və regional qurumlarla ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr qurur və özünün milli maraqlarını təmin edir.

Mövzu üzrə tövsiyə olunan ədəbiyyat və informasiya resursları:

Azərbaycan dilində

- “Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiyaya aktı. Bakı, 1991.
- Abdullayev Vaqif. Azərbaycan yeni diplomatiya məkanında. Bakı, 2000.
- Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. I-V cildlər. Bakı, 1996-1999.
- Azərbaycan Respublikası 1991-2001. Bakı, 2001.
- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1996.
- Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. I-XIII kitablar. Bakı, 1996-2005.
- Heydər Əliyev Azərbaycanı dünyaya tanıdır. Bakı, 1994.
- Həsənov Ə.M. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici siyasəti (əsas istiqamətlər, prinsip və xüsusiyyətlər)//Heydər Əliyev siyasi məktəbini öyrənirik. Bakı, 1997. S.126-142.
- Həsənov Ə.M. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində //”Qafqaz Universiteti” jurnalı, 2003. №11, s.47-61.
- Həsənov Ə.M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas vəzifələri, prinsip və istiqamətləri (1991-1997-ci illər)//Tarix və onun problemləri. Bakı. 1998, №2. s. 49-69.
- Həsənov Ə.M. Azərbaycanın ABŞ və Avropa dövlətləri ilə münasibətləri (1991-1996). Bakı, 2000.
- Həsənov Ə.M. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa ölkələri və ABŞ (1991-1996). Bakı, 1998.
- Həsənov Ə.M. Heydər Əliyev və Azərbaycanın xarici siyasət prioritetlərinin müəyyənləşməsi //Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan dövlətçiliyi. Bakı, 2005. s.571-582.
- Hüseynova H. Azərbaycan Avropaya inteqrasiya prosesləri sistemində (1991-1997). Bakı, 1998.
- Qasimov M. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991-1995-ci illər). Bakı, 1996.
- Qasimov M. Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri). Bakı, 1997.
- Qətiyyətin təntənəsi..Bakı, 1995.
- Quluzadə Vəfa. Gələcəyin üfüqləri (Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti barədə mülahizələr, müsahibələr, şərhlər). Bakı. 1999.
- Prezident İlham Əliyev. Elmi redaktoru Ə.Həsənov. Bakı, 2004.
- Səfərov P.Ş. 90-cı illərdə Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti və xarici siyasəti. Metodik vəsait. Bakı, 1999.

Rus dilində:

- Права человека и судопроизводства, собрание международных документов. Аббасбейли А., Аббасбейли Э. Гейдар Алиев и мировая политика. Баку, 1997.
- Аббасбейли А., Гасанов А. Азербайджан в системе международных и региональных организаций. Баку, 1999.
- Полухов Э. Основные направления внешнеполитического курса Азербайджанской Республики на современном этапе//“Центральная Азия и Кавказ”. Журнал – 2004, N 4 (5).
- Независимый Азербайджан : новые ориентиры. Москва, 2000.
- Херцик Э. Внешняя политика Азербайджана, ее воздействие на региональное сотрудничество [www. kavkaz.com](http://www.kavkaz.com)
- Чернявский С.И. Азербайджан: выбор курса. Москва, 2004.
- Чернявский С.И. Внешняя политика Азербайджанской Республики (1998-2003). Баку, 2003.
- Чернявский С.И. Новый путь Азербайджана. Москва, 2002.
- Шукюров Ибрагим. Дипломатия мира..(Об итогах визитов Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева в зарубежные страны. 1993-1997). Баку, 1997.
- Эмир-Ильясова Э.И. Азербайджан в системе международных отношений. Баку, 2000.

Türk dilində

- Devlet Nadir. Doğuştan günümüze Büyük İslam Tarihi Türk Dünyası, İstanbul, 1993.
- İrfan Ülkü, Ali Hasanov. Süleyman Demirel ve Türk dünyası. İstanbul, 2002.
- Kafesoğlu İbrahim. Türk milliyetçiliğinin meseleleri. İstanbul, 1995.
- Kafkasya ve Azerbeycanın dünü-bugünü-yarını. İstanbul, 1995.
- Koçaş Sadi. Tarihte ermeniler və türk-ermenli ilişkileri. İstanbul, 1990.
- Kumkale, Tahir Tamer. Tarihten günümüze türk-rus ilişkileri. İstanbul, 1997.
- Oyütücü Mehmet. Türkiyede yeni bir ekonomik ve ticari diplomasi stratejisine doğru. İstanbul, 1998.
- Saray Mehmet. Azerbeycan türkləri Tarihi. İstanbul, 1993.
- Saray Mehmet. Yeni Türk Cümhuriyetleri tarihi. Ankara, 1996.
- Sönmezoğlu Faruk. Uluslararası politika ve Dış politika analizi. İstanbul, 1995.
- Ülkü İrfan. Bağımsızlıktan sonra Azərbeycan. İstanbul, 2000.
- Yönlübol Mehmet. Uluslararası politika. İlkələr-Kavramlar-Kurumlar. Ankara, 1985.

İnternet resursları

<http://mfa.gov.az>

<http://www.azerbaijan.az>

<http://www.ca-c.org>

<http://www.ilham-aliev.az>

<http://www.kavkaz.com>

<http://www.treemedia.com>

Yerli və beynəlxalq jurnallar

Tarix və onun problemləri. Bakı, 1995-2005.

Qafqaz Universiteti. Bakı, 2000-2005.

Центральная Азия и Кавказ. 2000-2005.

V FƏSİL

AZƏRBAYCAN MÜASİR BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ: İKİTƏRƏFLİ ƏLAQƏLƏR

Mövzular:

1. *Azərbaycanın xarici siyasəti: Şimali, Mərkəzi və Cənubi Amerika ölkələri*
2. *Azərbaycanın xarici siyasəti və Avropa ölkələri*
3. *Azərbaycanın xarici siyasəti və Asiya ölkələri*
4. *Azərbaycanın xarici siyasəti və Afrika ölkələri*

1. AZƏRBAYCANIN XARİCİ SİYASƏTİ: ŞİMALİ, MƏRKƏZİ VƏ CƏNUBİ AMERİKA ÖLKƏLƏRİ

Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra xarici siyasət fəaliyyətində dünyanın bütün aparıcı dövlətləri ilə münasibətlər yaratmağa başlamışdır. Xarici siyasət istiqamətlərindən biri kimi Şimali, Mərkəzi və Cənubi Amerika dövlətləri ilə münasibətlərə, xüsusən bu regionun və dünyanın fəvqəldövləti hesab olunan ABŞ kimi ölkələrlə əlaqələrə prioritet vəzifə kimi xüsusi yer ayırmışdır.

ŞİMALİ, MƏRKƏZİ VƏ CƏNUBİ AMERİKA ÖLKƏLƏRİ MÜASİR DÜNYA SİYASƏTİNDƏ

Öz daxili, xarici və geosiyasi parametrlərinə görə dünyanın ən əhəmiyyətli geostrateji ərazilərinin yerləşdiyi bölgə Şimali, Mərkəzi və Cənubi Amerika hesab olunur. Şimali Amerikada ABŞ, Kanada və Meksika, Mərkəzi və Cənubi Amerikada isə Braziliya, Argentina, Çili, Peru, Kolumbiya, Uruqvay, Paraqvay, Boliviya, Venesuela, Haiti, Kosta-Rika, Kuba və s. dövlətlər yerləşir.

Şimali Amerikanın ən böyük dövləti ABŞ-dır. Bu dövlət ərazisinə və əhalisinin sayına görə dünyada üçüncü-dördüncü (9,4 milyon km.² ərazi, 270 milyon nəfər əhali) yeri tutur. Kanada ərazisinə görə (10 milyon km.²) Dünyada Rusiyadan sonra ikinci

dövlət olsa da, əhalinin sayına görə (28 milyon nəfər) çox-çox geridə qalır. Meksikanın əhalisi təxminən 94 milyon nəfər olsa da, ərazisi digər Şimali Amerika ölkələrindən bir neçə dəfə kiçikdir.

Ərazi xarakteristikasına görə Şimali Amerika uzun müddət dünyada təbii yolla bütün xarici təhlükələrdən sığortalanmış məkan hesab olunub. Atlantik və Sakit okeanları arasında yerləşən ərazilər cənub istisna olmaqla heç bir dövlətlə həmsərhəd deyil. Yeganə sərhəd Meksika ilə digər Latin Amerikasına ölkələri arasındadır ki, o da Şimali Amerikanın ümumi sərhədi statusu ilə ABŞ tərəfindən ciddi mühafizə olunur (ABŞ, Kanada və Meksika arasında azad sərhəd rejimi mövcuddur). Şimali Amerika ərazisinə vaxtilə Rusiya imperiyasından alınmış anklav statuslu Alyaska ştatı, ABŞ-la assosiativ statuslu Puerto-Riko və Havay (arxipelaq) dövlətləri də daxildir.

Şimali Amerika əraziləri təbii yataqları və enerji ehtiyatları ilə çox zəngindir. Dünyanın neft və qaz yataqlarının böyük hissəsi məhz bu regionda cəmlənib (təxminən 52 milyard barel neft və dünya qaz ehtiyatlarının 31%-i Şimali Amerikanın payına düşür). Dünyada iqtisadi potensialına görə ən güclü, daha çox elektrik enerjisi istehsal edən, hərbi cəhətdən ən qüdrətli, su, hava və avtomobil nəqliyyatı istehsalında, kimya, elektronika və s. sahələrdə ən qabaqcıl yer tutan region da məhz Şimali Amerika hesab olunur.

Hər üç Şimali Amerika ölkəsi - ABŞ, Kanada və Meksika vahid iqtisadi, gömrük və xarici ticarət rejimi yaradaraq, dünyanın ən güclü və qüdrətli dövlətləri (dövlət birlikləri) ilə istənilən sahədə rəqabət aparmaq gücünə malikdirlər.

Şimali Amerika ölkələrinin əhalisi konkret etnik dəyərlərlə xarakterizə olunan (xalq, millət və s.) varlıqdan ibarət deyil. Məsələn, Kanadanın 28 milyonluq əhalisinin 80%-ini Avropadan köçənlər (40% - ingilis, 27% - fransız və digər xalqlar – ispan, portuqal, rus, ukraynalı, alman və s.) təşkil etdiyi halda, cəmi 1,5% yerli hindu və eskimoslardan ibarətdir. ABŞ-ın 270 milyonluq əhalisinin də 83%-i Avropadan köçənlər, 12,4%-i - Afrika mənşəli, 3,3%-i – digər Asiya mənşəli və cəmi 0,8%-i - yerli hindu və aborigenlərdən ibarətdir. Dini dünyagörüşlərinə görə, ABŞ əhalisinin 56%-i xristian-protestant, 28%-i xristian-katolik, 10%-i isə digər dinlərə sitayiş edənlər və ateistlərdir. Əhalinin əsas hissəsini ingilis-sakson (ingilisdilli) və ispandilli avropalılar təşkil edir.

Şimali Amerika ölkələri içərisində az-çox milli hesab olunacaq əhali Meksikada (94 milyon) yaşayır. Bu əhalinin yarısı ispan mənşəli (ispandilli) və metislər, qismən isə portuqal mənşəli və mulatlardan ibarətdir.

Amerikanın ərazi və əhali xarakteristikasına görə mühüm və əhəmiyyətli geosiyasi hissəsinin bir qütbünü Mərkəzi və Cənubi Amerika (Meksika da daxil olmaqla bu ərazilərə bəzən Latin Amerikasını da deyirlər) təşkil edir. Avropadan su sərhədləri ilə təcrid olunması bu qitənin ənənəvi olaraq ABŞ-ın maraq və təsir dairəsinə düşməsinə səbəb olmuşdur.

Mərkəzi və Cənubi Amerika ABŞ-la Antarktida arasında şimaldan-cənuba doğru 13 min km.-lik uzunluğunda ərazidən, hər birinin okeana sərbəst çıxışı olan (Paraqvay və Boliviya başqa) 33 ölkədən ibarətdir. Dövlət quruluşlarına görə bu ölkələr əsasən respublika idarə üsuluna malikdir və Britaniya Millətlər İttifaqı tərkibinə daxildirlər. Ərazisinə və əhalisinə görə qitənin ən böyük dövlətləri Braziliya (8,5 mln. km.²) və Argentinadır (2,7 mln. km.²): Cənubi Amerikanın 475 milyon nəfərlik ümumi əhalisinin müvafiq olaraq 161 milyon və 35 milyon nəfəri həmin ölkələrin payına düşür.

Latin Amerikasında əhalinin tərkibi çox rəngarəngdir. Tarixən bu bölgədə romanlatın dilli mədəniyyət, Pireney yarımadasının ispan-portuqal ənənələri formalaşsa da, etnik anlamda qarışıq əhali tərkibi mövcuddur. Əhalinin yarısından çoxu ispan və portuqal mənşəli avropalılardan, 15% hindulardan, 10% zencilərdən, qalan hissəsi isə qarışıq mənşəli (metislər, mulatlar, sambolar) əhalidən ibarətdir. Etnik tərkibindən asılı olmayaraq, Mərkəzi və Cənubi amerikalılar əsasən katolik dini konfessiyasına mənsubdurlar və əksəriyyət ölkələr ya ispan, ya da portuqal dilindən istifadə edirlər. Əhalinin ərazi üzrə yerləşməsi çox sıxdır (hər km.²-ə 23 nəfər düşür) və 72%-i şəhərlərdə yaşayır.

Ərazi xarakteristikasına görə Latin Amerikasını zəngin region hesab olunur. Təbii resurslarla (qiymətli metal, neft, dəmir, kömür, boksit və s.) zəngin olan Venesuela, Braziliya, Çili, Peru, Kolumbiya kimi ölkələr geoiqtisadi əhəmiyyətinə görə daim ABŞ və Avropa dövlətləri arasında mübarizə meydanı olub. Bu ərazilərdə işçi qüvvəsi ucuz olduğundan ABŞ və Avropanın qabaqcıl dövlətlərini təmsil edən transmilli korporasiyalar Mərkəzi və Cənubi Amerikanın bütün ölkələrində çox güclü müəssisələr yaratmışlar. Xüsusən dağ-mədən və metallurgiya sənayesi, emal müəssisələri, gəmiqayırma, maşınqayırma və avtomobil zavodları, elektrotexnika və elektronika müəssisələri iri transmilli şirkətlərin əlində cəmlənmişdir.

Mərkəzi və Cənubi Amerika ölkələrinin ənənəvi məşğuliyyətini kənd təsərrüfatı (banan, qəhvə, qarğıdalı, şəkər çuğunduru və qamışı) sahəsi təşkil edir.

Latın Amerikasının regional siyasi və iqtisadi inteqrasiyası əsasən ABŞ-ın təsiri altında olan Amerika Dövlətləri Təşkilatı (ADT), Karib Ümumi Bazarı (KÜB), Mərkəzi Amerika Ümumi Bazarı (MAÜB) və s. təşkilatlar çərçivəsində həyata keçirilir.

Lakin Latın Amerikasını global miqyasda ümumamerika səviyyəsində Sakit okean və Asiya məkanında siyasi və iqtisadi inteqrasiya proseslərinə qatılıb. Bu mənada Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya dövlətləri (Yaponiya, Çin, İndoneziya və s.), Avropa İttifaqı və s. global inkişaf mərkəzləri bu regionla əlaqələrə xüsusi səy göstərirlər. Latın Amerikasını ölkələrinin siyasi xətti (Kuba istisna olmaqla) əsasən ABŞ-ın dünyada yürütdüyü global inteqrasiya, demokratikləşmə və liberal iqtisadiyyat istiqamətinə doğru yönəlib.

Geosiyasi faktorlar üzrə həm Şimali, həm də Mərkəzi və Cənubi Amerika bu bölgənin və dünyanın superdövləti hesab olunan ABŞ-ın təsir və maraq dairəsi hesab olunur. Ümumiyyətlə, müasir dünyada bircütblü dünya siyasətinin yeganə daşıyıcısı hesab olunduğundan ABŞ bu regionun da bütün global təşəbbüslərinin əsas müəllifi kimi çıxış edir.

XXI əsrin başlanğıcından Amerika dünyası siyasətinin transmilliləşməsi, iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni həyatın qloballaşması, milli sədlərin aradan qalxması və global inteqrasiyanın fəallaşması istiqamətində xüsusi fəallıq göstərir.

Son illər Amerika politoloqları qloballaşmanın əsas təşəbbüskarını kimi ona rəhbərlik etmək hüququnun məhz ABŞ-a məxsus olduğunu əsaslandırmağa çalışırlar. Onlar bunu “hazırda ABŞ-ın yeganə fəvqəldövlət statusuna malik olması, dünyada sülhün, sabitliyin, mülkiyyətin, insan və vətəndaş haqlarının, demokratik dəyərlərin, bazar iqtisadiyyatının qorunmasının əsas qarantı” rolunu ifa etməsi ilə əlaqələndirirlər. ABŞ politoloqlarının fikrinə görə, məhz ABŞ qloballaşmanın vahid standartlarının yaranması, ona hamılıqla əməl olunması, prosesdə qayda-qanunlara hamının tabe etdirilməsini təmin edə biləcək mexanizmlərə malikdir.

Bundan başqa, qloballaşmanın əsasən informasiya mübadiləsi sahəsindəki hüdudsuz texnoloji imkanların yaranmasına, dünya telekommunikasiya və elektron şəbəkəsinin genişlənməsinə, elektron vasitəsilə bank və maliyyə əməliyyatlarının, ticarətin genişlənməsinə bilavasitə təsirini və bu işlərin də başında Amerika şirkətlərinin durduğunu nəzərə alsaq, onda ABŞ-ın qloballaşmadakı hegemon rolunu inkar etmək olmaz. Ümumiyyətlə, XX əsri bütövlükdə dünya siyasətində Amerika əsri kimi xarakterizə edirlər. Məsələ burasındadır ki, həmin əsrin əvvəlində ABŞ sürətlə dünya liderləri sırasına daxil oldu və əsrin sonuna yaxın Sovet dövlətinin dağılması ilə dünya

liderliyini tam əlinə aldı. Bu ölkənin iqtisadi, siyasi, hərbi gücü ona bütün Qərb yarımkürəsini, dünyanın ən əlverişli geosiyasi məkanlarını öz nəzarəti altına almağa imkan verdi.

ABŞ dünyada cəmiyyətin gərgin sosial-iqtisadi problemlərinin demokratik yolla həllinin nümunəsini yaratdı və nümayiş etdirdi. Əlverişli coğrafi məkanda yerləşməsi həm Amerika xalqının formalaşmasını kənar təsirlərdən azad etdi, həm də iki okeana sərbəst çıxışı olan geniş və kompakt ərazisi ona Atlantik və Sakit okean hövzəsində iqtisadi və texnoloji üstünlüyə malik, effektiv bir təsərrüfat qurmağa imkan yaratdı. Həm Qərbdə, həm də Şərqi Asiyada (Kaliforniya və Atlantik sahili ştatları vasitəsilə) geniş çıxış və kommunikasiya xətləri quran ABŞ hökuməti bir tərəfdən ölkə daxilində, digər tərəfdən bütün dünyada ən effektiv və dinamik inkişaf edən azad iqtisadiyyat nümunəsi yaratdı. Bundan başqa, bu ölkənin müdaxiləsi olmadan dünyadakı beynəlxalq münasibətlərin sabit saxlanması, planetimizdə möhkəm sülhün yaradılmasının da qeyri-mümkünlüyünü və yer kürəsində ən təkmil siyasi-iqtisadi sistemin məhz bu ölkəyə məxsus olduğunu nəzərə alsaq, onda ABŞ politoloqları ilə razılaşmamaq mümkün deyil.

Hazırda bütün dünyada geniş yayılan siyasi, iqtisadi və sosial münasibətlər sistemi, demokratik dövlət idarəçiliyi və vətəndaş cəmiyyəti modeli məhz ABŞ-a məxsusdur. Dünyanın insan yaşayışı üçün, inkişaf və kommunikasiya baxımından ən effektiv ərazisi, bol təbii sərvətləri, enerji və digər mənbələri ilə zəngin torpaqları da ABŞ-dadır.

Avropanın və dünyanın ən fəal, sivil dəyərlərə və işgüzar keyfiyyətlərə malik insanların (emiqrantlarının) toplaşdığı Amerika Qərbi Avropadan əz edilmiş bu dəyərləri yaradıcılıqla inkişaf etdirmiş və daha da təkmilləşdirmişdir.

Dünyada ən təkmil hüquqi və demokratik dövləti amerikalılar yaratmışlar. Bu ölkədə azad mülkiyyəti və sahibkarlığı qanundan başqa heç bir qüvvə və subyekt məhdudlaşdırma bilməz. Ona görə də dünyanın ən liberal iqtisadiyyatı, ən effektiv idarəçilik və ən təkmil vergi sistemi ABŞ-a məxsusdur. Dövlət büdcəsi və vergi siyasəti ABŞ-ın qanunverici və icraedici hakimiyyətinin qarşılıqlı fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Amerika bəlkə də dünyada yeganə ölkədir ki, vergilər və ödəmələr dövlət büdcəsini doldurmaq məqsədi ilə deyil, istehsalın iqtisadi stimullaşdırılması məqsədi ilə tətbiq edilir.

Dünyanın rəqabətə davamlılıq və enerji tutumuna görə ən qənaətcil və ən dinamik inkişaf edən iqtisadiyyatı ABŞ-a məxsusdur. XX əsrin 90-cı illərində iqtisadiyyatın orta artım sürəti ABŞ-da dünyanın qalan altı böyük ölkəsindən –

Yaponiya, Almaniya, İngiltərə, Fransa, İtaliya, Rusiyadan artıq olmuşdur. Bununla yanaşı, ərzaq istehsalı sabit qalmaqla, ABŞ-da kənd təsərrüfatı və fermerlərin sayı 70%-ə qədər aşağı düşmüşdür.

Amerikanın müasir iqtisadi inkişafının əsasını yeni texnologiya təşkil edir. 2000-ci ildə bütün Qərbin tədqiqatlara və ixtiralara ayırdığı 360 milyard dollar vəsaitin 50%-i ABŞ-ın payına düşür. Bütün dünyada yeni texnologiyaların istehsalına ayrılan vəsaitin 38,5%-ni ABŞ ödəyir. Bundan başqa, bütün dünyada kompüter texnologiyalarına ayrılan vəsaitin 40%-ni ABŞ kampaniyaları ödəyir. Kompüterlərin sayına görə ABŞ Avropa və Yaponiyanı beş dəfə geridə qoyur. Bu, ABŞ şirkətlərinə öz rəqiblərini üstələməyə geniş imkan verir. Bütün dünya kompüterlərinin hissələrini "Intel", "IBM", "Motorola" kimi, proqramlarını isə "Microsoft", "Oracle", "Netscape" kimi ABŞ şirkətləri istehsal edirlər.

Kifayət qədər səmərəli iqtisadi orqanizmin mövcudluğu, təşkilati, texniki və metodoloji innovasiyalar, istehsalın təşkilindəki mükəmməllik, dünya maliyyə-valyuta sistemində dominantlıq ABŞ-a müasir iqtisadiyyatın əsas sahələrində dünya liderliyini əldə saxlamağa imkan verir.

ABŞ-ın yeni dünya nizamı və qloballaşmanın strukturunu öz əlində saxlamasını təmin edən əsas mexanizmlərdən biri də onun nəhəng hərbi gücə malik olmasıdır. Soyuq müharibədən sonra əksər dövlətlər hərbi xərcləri azaltsa da, ABŞ əksinə, bir qədər də artırdı. Bunun nəticəsində ABŞ və onun NATO üzrə müttəfiqləri dünyada qlobal hərbi koalisiya yarada bildilər.

ABŞ-ın müdafiə sənayesinə qoyulan illik sərmayəsi dünyanın digər ölkələrinin müvafiq məqsədlər üçün yönəltdiyi sərmayənin ümumi miqdarına bərabərdir. (2004-cü ildə bu rəqəm 480 milyard dollar təşkil etmişdir).

ABŞ həm öz daxili ehtiyacını, həm də dünya hərbi sursatlarının 50%-ni təmin edir. Bununla bərabər, dünyanın ən mobil və peşəkar ordusu (1970-1998-ci illərdə ABŞ ordusunun sayı 3,1 milyondan 1,4 milyona qədər azaldılmışdır) məhz Amerikaya məxsusdur.

Sosialist düşərgəsinin və SSRİ-nin iflasından sonra ABŞ özünün Avrasiya siyasətini və geosiyasetini daha da gücləndirmiş, qoşunlarının yerləşdirilməsinə, enerji mənbələrinin, nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizlərinin, əsas bazarlara çıxışların və s. həyati əhəmiyyət kəsb edən obyektlərin nəzarətdə saxlanılmasına diqqəti xeyli artırmışdır. Bu məqsədlə ABŞ dünyanın 35 ölkəsində 395 iri və kiçik hərbi baza saxlayır. ABŞ-ın qlobal maraqlarına daxil olan hər bir bölgədə onun bazaları fəaliyyət göstərir, yaxud planlaşdırılır.

ABŞ politoloqları hesab edir ki, bu ölkənin qoşunu daxil olan hər bir ərazi, dərhal onun geosiyasi maraq çərçivəsinə alınır. Onların fikrinə görə, Amerika dünyanın qloballaşması və yeni nizamına rəhbərlik edə biləcək yeganə supergücdür. O, yerüstü hərbi plasdarmalara söykənərək istənilən əhəmiyyətli düşərgələrə nəzarət edə bilər. O, yeganə dövlətdir ki, bütün dünya okeanlarında hərbi dəniz donanmasına malikdir, havada dominantdır, ilk nüvə zərbəsi imkanını əlində saxlayır, nəzarət, kəşfiyyat, kommunikasiya imkanları genişdir. Qəbul etmək lazımdır ki, ABŞ-la rəqabət aparmağın heç bir perspektivi yoxdur.

Maraqlarını kənar təsirlərdən, qəfil zərbələrdən sığorta etmək, azad ticarət və enerji təminatını möhkəmlətmək, Qərbi yarımküresində, Afrikada, Mərkəzi və Şərqi Asiyada, Qafqaz və Xəzər regionunda öz təsir gücünü artırmaq da müasir dövrdə ABŞ-ın geosiyasət və qloballaşmadan gözlədiyi vəzifələrdir. Amerika Prezidentinin təhlükəsizlik məsələləri üzrə sabiq müşaviri, məşhur politoloq Zbiqnev Bjezinski özünün “Böyük şahmat lövhəsi. Amerika ağalığı və onun geostrateji imperativləri” kitabında yazır ki, XX yüzilliyin sonunda Birləşmiş Ştatlar planetin hərbi-strateji, iqtisadi, texnoloji, informasiya və mədəni həyatında birinci və mütləq dünya hakiminə çevrilmişdir. Onun gücü özünün nəhəng iqtisadi və texnoloji resurslarını hərbi məqsədlər üçün operativ səfərbər etməkdə, amerikan həyat tərzinin və mədəniyyətinin cəlbediciliyindədir.

Məşhur sosioloq İ. Vallerştayn hesab edir ki, mədəniyyət həmişə güclünün silahı olmuşdur. ABŞ bu gün özünəməxsus yeni mədəniyyət formalaşdırmış və onu qloballaşma prosesində bütün dünyaya yayır. Bu mədəniyyət Amerikanın nəhəng informasiya vasitələri ilə bütün planetə ötürülür. Nəticədə bütün dünyada Hollivud filmlərinin təsir altında yeni kosmopolit insan tipləri yetişir. Bu insanları nə milli dövlət, nə də ki, tarixi proseslər maraqlandırmır.

Z. Bjezinski ABŞ-ın müasir dövrdəki hegemon rolunu və dünya ağalığını Roma, Çin və Monqol imperiyası ilə müqayisə edir və belə bir nəticəyə gəlir ki, keçmişdə mövcud olan bu imperiyalardan ABŞ-ın əsas fərqi mədəni üstünlüyündədir. Onun fikrinə görə, çinlilərin, monqolların, avropalıların yaratdığı imperiyalar güclü olsa da, səfərbəredici, cəlbedici deyildi və lazımi məqamlarda çeviklik, operativlik nümayiş etdirə bilmirdilər.

Əlbəttə, Amerikanın hegemonluğu, fəvqəldövlət kimi dünyada gedən proseslərdə oynadığı rolu, XXI əsrin başlanğıcında Qərbi Avropa və Yaponiya kimi güclü dövlətlərlə iqtisadi yarışını, dünyada rəqabətə davamlı iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni və texnoloji, ən təkamil informatika, telekommunikasiya, bank-maliyyə və mikrobiologiya

sistemi yaratmasını inkar etmək çətinidir. Amerikanın demokratik idarəçilik sistemi, vətəndaş cəmiyyəti və insan hüquqlarının aliliyi, hüquqi dövlət, hakimiyyət bölgüsü, federal quruluşu və ikipartiyalı sabit siyasi institutları da dünyanın böyük hissəsinə, çoxsaylı dövlət və xalqlara nümunə ola bilər. Lakin romalıların, çinlilərin və monqolların dünya ağalığına son qoyan, Z. Bjezinskinin fikri ilə ifadə etsək, “qeyri-mədənilik, qeyri-çeviklik və səfərbər olmaq imkanlarının aşağı olması” idisə, ABŞ-ın hegemonluğuna qarşı dünyada günü-gündən artan narazılığın öz səbəbləri var.

ABŞ-ın rəsmi siyasəti 90-cı illərin ortalarından başlayaraq “Amerikanın maraqları” çərçivəsində bütün dünya ölkələrini dörd qrupa bölmüş və müvafiq olaraq hər birinə fərqli yanaşma nümayiş etdirir. Bu ölkələrlə münasibətə görə onlar 1) Amerikanın müttəfiqlərinə; 2) müttəfiqliyə doğru düzgün yolla irəliləyənlərə; 3) rəqiblərə, yaxud anti-amerika siyasəti yürüdənlərə və nəhayət, 4) heç bir əhəmiyyət kəsb etməyən, problemlərin içində boğulan ölkələrə bölünüb.

Vaşinqton öz müttəfiqlərini və müttəfiqliyə doğru irəliləyən dövlətləri himayə edir, onların təhlükəsizlik, qlobal problemlərinin həllinə yardım göstərir və öz arxasınca irəliləyir. Digər qrup ölkələrə münasibət müvafiq olaraq onların cəzalandırılması, bütün dünyadan təcrid olunması və s. təzyiqli mexanizmləri ilə müşayiət olunur. Əslində bu dövlətlərin beynəlxalq hüquq qarşısındakı öhdəliklərə əməl etməsi, başqa dövlətlərlə münasibətlərinə yanaşma, dünyada baş verən hadisələrdə onların iştirakı və s. məsələlərdə ABŞ tam subyektiv mövqe nümayiş etdirir. Bu da müvafiq olaraq getdikcə narazıların sayının artmasına, bəzi dövlətlərin və xalqların özünüqoruma və qisasalma instinktlərinin yaranmasına səbəb olur.

ABŞ-ın dünya hegemonluğundan narazı olan dövlətlərin əsas arqumentlərindən biri də onun ədalətli rəqabətə, qarşılıqlı maraqlara obyektiv yanaşmaması, öz maraqlarını başqalarının hesabına təmin etməsindədir. Bu da müvafiq olaraq, ABŞ-ın dünya hegemonluğu siyasətinin xalqlar və dövlətlər üçün daha əlverişli və cəlbədicil olmasını sübut edənlərin arqumentlərini bir qədər də zəiflədir.

Bundan başqa, ABŞ-ın dünya hegemonluğu və qloballaşma prosesinə rəhbərlik etməsindən narazı olan digər dövlət və xalqların başqa bir arqumenti ilə də razılaşmamaq mümkün deyil. Məsələ burasındadır ki, ABŞ siyasətçiləri, siyasəti planlaşdırma mərkəzləri və rəsmiləri bəzən dünyanı bir ideoloji çətin – “Amerika həyat tərzi və nümunəsi” altına toplayarkən xalqların və dövlətlərin mentalitetini, əsrlərlə formalaşmış adət-ənənəsini, spesifik xüsusiyyətlərini və b. dəyərlərini nəzərə almırlar. Bu da müvafiq olaraq onların “sürətli amerikanlaşdırılması” prosesini xalqların ciddi

müqaviməti ilə üzləşdirir və onların anti-amerikan əhval-ruhiyyəsində köklənməsini şərtləndirir. Bazar iqtisadiyyatı, azad ticarət və ondan irəli gələn tələblər də, demokratikləşmə və insan hüquqlarının aliliyi prinsipi də hər xalq və dövlətdə eyni standart və sürətlə tətbiq edilə bilməz. Çünki əhalinin bu dəyərləri qəbul etməsi, öz həyatından keçirməsi və inama çevirməsi üçün müəyyən zaman və müvafiq iş görülməsi tələb olunur.

ABŞ-ın 2001-ci ilin 11 sentyabr terror hadisələrindən sonrakı siyasəti və müvafiq addımları bir qədər də kəskinləşməyə doğru dəyişmişdir. Əvvəllər qloballaşmanı və “amerikan yolu”nu insanları, xalqları və dövlətləri inandırmaq, həvəsləndirmək və prosesə sövq etmək vasitəsi ilə aparən Vaşinqton, indi tabe olmayanları və bu yolu qəbul etməyənləri birbaşa cəzalandırmaq xətti tutub. Əslində, 11 sentyabr hadisələri bütün insanlıq əleyhinə cinayət və qəddar qisasalma xarakteri kəsb etməsinə baxmayaraq, bir növ bəzi insanların ABŞ siyasətinə, onun xalqlara və dövlətlərə öz iradəsini zorla qəbul etdirmək cəhdlərinə müqaviməti idi. Son zamanlar ABŞ-dan narazı olan dövlət və xalqların yaxınlaşması müşahidə olunur. Bu da müvafiq olaraq Ameerika hegemonluğuna qarşı bu ölkələrin, xalqların, yaxud insanların müqavimət gücünün birləşməsinə təkan verir.

ABŞ qloballaşma dövründə vüsət almış regional inteqrasiya proseslərində də yaxından iştirak edir. Bu ölkənin təsiri Avropa İttifaqı, Cənub-Şərqi Asiya və Sakit okean hövzəsi, Avrasiya və başqa regional inteqrasiya çərçivəsində xüsusi hiss olunur. Həmin inteqrasiya mərkəzlərində ABŞ həm dövlət kimi, həm də onu təmsil edən böyük transmilli şirkətlər vasitəsilə iştirak edir. Xüsusən global enerji və nəqliyyat-kommunikasiya layihələrində, transmilli layihələrdə ABŞ həmişə öndə gedir.

ABŞ Şimali Amerika və Sakit okean hövzəsində həyata keçirilən regional inteqrasiya proseslərinə bilavasitə rəhbərlik edir. Bu bölgədə dövlətlərarası regional inteqrasiya 1989-cu ildə ABŞ və Kanada arasında bağlanan “Şimali Amerika azad ticarət sazişi” ilə başlanır. Sazişin şərtlərinə görə iki ölkə arasında azad ticarət aparmaq üçün bütün gömrük, sərhəd, tarif və vergi sədləri aradan qaldırılır. 1992-ci ildə bu sazişə Meksika qoşulur və azad ticarət sazişini təmin etmək üçün dövlətlərarası Şimali Amerika Ticarət Komissiyası (NAFTA) yaradılır. Əlbəttə, Avropa Birliyindən fərqli olaraq, NAFTA vahid xarici ticarət tarifi və siyasəti müəyyən etmir. Onun əsas vəzifəsi üç ölkə arasında daxili ticarət sistemini asanlaşdırmaq və vahid standartda uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir. Hər bir üzv dövlət xarici aləmlə ticarət əlaqələrində (öz aralarındakı standartlar istisna olmaqla) sərbəstliyi saxlayır. Hər bir ölkənin sərbəst ticarət əlaqələrində öz

maraqları və planları mövcuddur. Lakin insanların, istehsalın, biznes və kapitalın hərəkəti üçün bu sazişin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bundan başqa, hər üç ölkədə liberal iqtisadi islahatların, milli iqtisadiyyatın və makro-iqtisadi mühitin sabitləşdirilməsinin, tarif-vergi sistemlərinin universallaşdırılmasının ətraf ölkələrə, xüsusən Latin Amerikasını dövlətlərinə müsbət təsiri olmuşdur.

NAFTA çərçivəsində iqtisadiyyatda və ticarətdə liberal tendensiyaların güclənməsi 1994-cü ildən Latin Amerikasını ölkələrində də analoji proseslərin başlanmasını stimullaşdırır. Çili, Venesuela, Braziliya, Argentina, Uruqvay, Paraqvay və başqa böyük dövlətlər Ümumamerika azad ticarət bölgəsinin yaranması istiqamətində fəaliyyətə başlayır. Bu məqsədlə bölgədə bir neçə subregional iqtisadi-ticarət birliyi yaranır, onlar arasında azad ticarət əlaqələri qurulur.

Mütəxəssislər Şimali və Latin Amerikasını ölkələri arasında başlanan ticarət-iqtisadi inteqrasiyanın perspektivlərini yüksək qiymətləndirir və qloballaşan dünyada yaxın 10-15 ildə onun daha da dərinləşəcəyini proqnozlaşdırırlar. Əlbəttə, bütün dünyada gedən proseslərə ABŞ-ın göstərdiyi təsir nəzərə alınarsa, onun bilavasitə yerləşdiyi Amerika qitəsində, o cümlədən Latin Amerikasını ölkələrində qloballaşmanın və regional inteqrasiyanın sonrakı sürəti heç kimdə şübhə doğurmur.

AZƏRBAYCAN- ABŞ MÜNASİBƏTLƏRİ

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət strategiyasının prioritet istiqamətləri sırasında ABŞ-la ikitərəfli münasibətlərin qurulması və inkişaf etdirilməsi mühüm yer tutur.

Bu gün Amerika Birləşmiş Ştatları Şimali Atlantika Bloku üzrə öz müttəfiqləri ilə birgə dünya siyasətini müəyyən edən əsas mərkəz olmaqla yanaşı, həm də böyük siyasi nüfuzu və iqtisadi potensialı ilə beynəlxalq aləmdə həlledici mövqeyə malikdir.

ABŞ müasir dövrdə planetimizdə fəaliyyət göstərən bütün beynəlxalq və regional təşkilatların aparıcı üzvüdür. BMT və onun Təhlükəsizlik Şurası, NATO, ATƏT kimi qurumlar ABŞ-ın fəal təşəbbüsü ilə yaranmış və bu gün də bu təşkilatların əsas maliyyə və təşkilati sistemləri Amerika büdcəsinin üzərində qurulmuşdur.

ABŞ dünyanın istənilən regionuna, istənilən dövlət və dövlətlərarası təşkilatlara, onların qəbul etdiyi qərarlara və yeritdikləri siyasətə əhəmiyyətli təsir etmək iqtidarına malikdir. Buna onun həm iqtisadi, siyasi, hərbi gücü, həm də beynəlxalq nüfuzu imkan verir. Doğrudur, bu gün dünyanın bəzi dövlətləri ABŞ-ın

xarici siyasətini və beynəlxalq münasibətlər sahəsində fəaliyyətini heç də həmişə dəstəkləmir (Çin, İran, Rusiya və ABŞ-ın Atlantika Blokundakı bəzi Avropa müttəfiqləri buna misal ola bilər), lakin bununla belə, onlar bu fəvqəldövlətə qarşı əsaslı rəqabət yaratmaq və qlobal məsələləri onun iştirakı olmadan həll etmək imkanına da malik deyillər. Həmin dövlətlər son anda planetin taleyüklü beynəlxalq və regional məsələlərinin həllində ABŞ-ın rəyini mütləq nəzərə alır və onunla hesablaşmaq məcburiyyətində qalırlar. Bu bir daha göstərir ki, müasir dövrdə ABŞ dünya siyasətini müəyyən edən, onun düzümünü və yönümünü dəyişməyə qadir olan, planetin qlobal məsələlərinin həllində rəyi birinci nəzərə alınan fəvqəldövlətdir.

ABŞ-ın xarici siyasət konsepsiyasının əsasında dünyada Amerika maraqlarının, demokratiyanın, insan hüquqları və azadlığının qorunması durur. Lakin Vaşinqtonun rəsmi siyasəti heç də hər zaman yalnız bu prinsiplərlə məhdudlaşmır. Bəzən, bütün dünya ölkələrində olduğu kimi, ABŞ-da da xarici siyasət idarəsi müəyyən subyektiv amillərin təsiri altında demokratiyanın, insan hüquqları və azadlıqlarının pozulmasına qarşı ciddi təsir göstərmək, əsl Amerika maraqlarını "Amerikanın marağı" kimi təqdim olunan ayrı-ayrı dövlət və qurumların mənafeyindən ayırmaq və qorumaq imkanından məhrum olur. Məhz elə həmin subyektiv amillərin əhəmiyyətli təsiri nəticəsində bəzən bu ölkənin də xarici siyasəti vahid yanaşma və meyar üzrə deyil, özünün bütün xüsusiyyət və əlamətləri ilə bir-birindən fərqlənməyən konkret region və bölgələrə müxtəlif münasibət üzrə qurulur.

Vaşinqton ölkə və bölgələrə qarşı münasibətdə heç də həmişə eyni prinsiplərdən çıxış etmir və məşhur "Amerika maraqları, demokratiya, insan hüquq və azadlıqları" ideyası bütün ölkələrə münasibətdə vahid standart üzrə tətbiq edilmir. İraq-Küveyt, Ermənistan-Azərbaycan, keçmiş Yuqoslaviya münaqişəsi və İraqın daxili həyatına müdaxilə ilə bağlı məsələlərə münasibətdə ABŞ-ın mövqeyi və konkret fəaliyyəti bunun əyani sübutu hesab oluna bilər. Məsələ burasındadır ki, Vaşinqton "Amerika maraqlarını, insan hüquq və azadlıqlarını və demokratiyanı müdafiə" prinsipini yuxarıda qeyd olunan dörd qrup ölkələrin ayrı-ayrılıqda hər birinə münasibətdə fərqli tətbiq edir və buna müvafiq fəaliyyət göstərir. Əgər bəhs olunan prinsiplər rəqib ölkələrdə pozulmuşsa, Vaşinqton mövcud olan bütün təsir və təzyiq vasitələrindən istifadə edərək dünya ölkələrini, beynəlxalq və regional qrupları bu ölkəyə qarşı mübarizəyə qaldırır. Heç bir əhəmiyyət kəsb etməyən dördüncü qrup ölkələrdə baş verən hadisələrə ABŞ öz münasibətini yalnız zəruri hesab etdikdə bildirir (əgər bu onun beynəlxalq vəziyyətinə təsir göstərsə), digər hallarda isə seyrçi

mövqe tutmaqla kifayətlənir. "Doğru istiqamətdə" irəliləyən partnyor ölkələri Vaşinqton himayə edir, onların inkişafına və beynəlxalq aləmdə layiqli yer tutmasına şərait yaradır, beynəlxalq və regional qurumlarda onları dəstəkləyir. Bu ölkələrə kənar müdaxilə və yaxud təcavüz təhlükəsi yarandıqda, ABŞ dərhal beynəlxalq aləmin buna qarşı etiraz və təsir aksiyasını təşkil edir. ABŞ-ın dostu hesab olunan birinci qrup ölkələr isə daim ABŞ-ın himayəsi altında olur və Vaşinqton bu dövlətlərin mənafeyi naminə özünün maraqlarını qorumaq üçün məqbul sayılan bütün vasitələrdən istifadə etməkdən çəkinmir. Bir qayda olaraq, ABŞ-ın "insan hüquqları, demokratiya" anlamının pozulması və yaxud bu prinsiplərə əməl edilməsi baxımından hər dörd qrup ölkəyə münasibətdə fərqli meyarlardan çıxış etməsi bugünkü dünyanın və ABŞ-ın xarici siyasətinin reallıqlarıdır. Birləşmiş Ştatların fəvqəldövlət statusuna malik olması da elə məhz bununla şərtlənir ki, həmin reallıqlar beynəlxalq aləmdə əsasən hamı tərəfindən qəbul edilir və anlaşılır.

Dünyanın sözügedən fəvqəldövləti ilə Azərbaycan arasındakı münasibətləri şərtləndirən əsas amillər, bir yandan, ABŞ-ın ölkəmizin beynəlxalq təhlükəsizliyinə və müstəqilliyinə təminat vermək, onun ayaq üstə dayanmasına ilkin iqtisadi və siyasi dəstək göstərmək, sivil dövlətlərarası münasibətlər sistemində inteqrasiya olunmasına yardım etmək imkanı ilə əlaqədirdirsə, digər yandan, Azərbaycanın ABŞ-ın milli mənafehləri baxımından əlverişli geosiyasi ərazidə yerləşməsi, zəngin təbii ehtiyatlara, xüsusən neft yataqlarına malik olması və beynəlxalq prinsiplərə uyğun, sivil və müstəqil siyasət yeritməsi ilə bağlıdır.

Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin tarixi XIX əsrə gedib çıxır. Hələ XIX əsrin 70-80-ci illərində Bakı neft sənayesinin yaranması və formalaşması dövründə ABŞ-ın iri şirkətləri Azərbaycan neftinə maraq göstərirlər. Bu illərdə Rusiya bazarında neft məhsullarının satışı məşhur Amerika iş adamı Rokfellerin "Standart oyl" kompaniyasının tam nəzarəti altında idi. Tədricən Nobelin təzyiqi ilə Rusiya bazarından sıxışdırılıb çıxarılan Rokfeller bir qədər sonra öz nümayəndəsini Bakıya göndərərək, o zaman burada möhkəm mövqe qazanmış olan İngiltərə və digər Avropa dövlətlərinin şirkətləri ilə danışıqlar aparmış və müəyyən işlər görmüşdür. Lakin Avropa dövlətləri ilə ABŞ arasında mövcud olan ziddiyyət və həmin vaxt üçün Amerikanın nisbətən zəifliyi onun Bakıda daimi möhkəmlənməsinə imkan verməmişdir.

Sonrakı illərdə də İngiltərənin Azərbaycandakı güclü mövqeyi və ingilis-amerikan ziddiyyətləri ABŞ-ın Azərbaycana fəal müdaxiləsinə və onunla normal iqtisadi münasibətlər yaratmasına mane olmuşdur.

Çar Rusiyası dağıldıqdan və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra iki dövlət arasında siyasi və diplomatik əlaqələrin qurulmasına ilk təşəbbüs 1919-cu il mayın 28-də Parisdə olmuşdur. Azərbaycan parlamentinin sədri Ə.M. Topçubaşovun rəhbərliyi ilə nümayəndə heyəti Parisdə ABŞ Prezidenti V.Vilsonla görüşmüşdür. Görüşdə müstəqil Azərbaycan dövlətinin tanınması, onun Millətlər Liqasına qəbul edilməsi, ABŞ-la diplomatik münasibətlərin yaradılması və s. haqqında Azərbaycan hökumətinin rəsmi memorandumu ABŞ Prezidentinə təqdim edilmişdir.

1919-cu ilin noyabrında ABŞ-ın Qafqaz missiyasının rəhbərinin vasitəçiliyi ilə Tiflisdə Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələri bütün münaqişəli məsələləri dinc yolla, danışıqlar vasitəsilə həll etmək haqqında saziş imzalamışlar. Lakin Prezident Vilsonun bütövlükdə ermənipərəst siyasət yeritməsi, tərəflər arasında kəskin ziddiyyətlərin mövcud olması və s. bu sazişin ermənilər tərəfindən pozulmasına gətirib çıxartdı.

1920-ci ilin yanvarında Avropanın müttəfiq dövlətlərinin Ali Şurası Azərbaycanın müstəqilliyini tanıdı. Azərbaycanla iqtisadi və siyasi əlaqələr yaratmaq sahəsində Birləşmiş Ştatlar heç də Avropa dövlətlərindən geri qalmırdı. Bunun əyani nümunəsi Bakıda ABŞ konsulluğunun yaradılması və bir çox iqtisadi müqavilələrin bağlanması hesab edilə bilər.

Sonrakı dövrdə iki ölkə arasındakı əlaqələr Azərbaycanda sovet rejiminin yaranması ilə kəsilmiş və SSRİ dağılana qədər heç bir rəsmi münasibət olmamışdır.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycanda müstəqillik haqqında Konstitusiya aktı qəbul ediləndən sonra onun müstəqilliyini ilk tanıyan dünya dövlətlərindən biri də ABŞ oldu. Həmin il dekabrın 25-də Vaşinqton öz müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan dövlətini rəsmi tanıdığını bəyan etdi və tezliklə iki dövlət arasında diplomatik münasibətlər yaratmaq üçün müəyyən addımlar atdı. 1992-ci il fevralın 12-də ABŞ-ın dövlət katibi Ceyms Beyker iki ölkə arasında rəsmi münasibətlər yaratmaq məqsədilə Bakıya səfərə gəldi. O, rəsmi Bakıdan Azərbaycanda həyata keçirilən daxili və xarici siyasət, iqtisadi islahatlar, Dağlıq Qarabağ problemi və Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi haqqında geniş məlumat almış, ABŞ-ın bu dövlətlə gələcək əlaqələrinin mühüm aspektlərini müzakirə etmişdir. Səfərdən bir az sonra, 1992-ci il martın 17-də ABŞ Bakıda özünün səfirliyini açmış, 18-də isə iki dövlət arasında rəsmi diplomatik

münasibətlər yaradılmışdır. Bunun ardınca, 1992-ci ilin aprelində Vaşinqton hökuməti Senatın ATƏM üzrə komissiyasının sədri senator Dennis de Konsini başda olmaqla ABŞ Konqresinin nümayəndə heyətini Bakıya göndərdi. Həmin ilin noyabrında Azərbaycan Vaşinqtonda öz səfirliyini açdı.

1991-1992-ci illərdə ABŞ hökuməti SSRİ-dən ayrılmış müstəqil Azərbaycanı hərtərəfli öyrənir, bu dövlətə münasibətdə ABŞ-ın gələcək xarici siyasətinin konturlarını müəyyənləşdirir, Dağlıq Qarabağ problemi və Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin, Azərbaycan-Rusiya, Azərbaycan-İran münasibətlərinin xarakterini, mahiyyətini və perspektivlərini, Birləşmiş Ştatların Qafqazda maraq, nüfuz və təsir mexanizmlərinin dayaqlarını araşdırır, strateji planlar hazırlamaq üçün Dövlət Departamentinə bələdçilik və məlumat toplusu hazırlayırdılar. Məhz bu mərhələdə Azərbaycan ABŞ üçün özünün prinsipial, ardıcıl, dəyişməz müstəqil xarici siyasətini, strateji tərəfdaş olmaq əhəmiyyətini anlatmalı, demokratiyaya, sülhə, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması prinsipinə əsaslanan hüquqi dövlət qurmaq əzmini və istəyini sübut etməli idi. Məhz bu mərhələdə Azərbaycan ABŞ-ın xarici siyasətində Vaşinqtonun maraq dairəsinə daxil olmayan ölkələr sırasından çıxıb, onu maraqlandıran, onun müdafiə etdiyi dövlətlər sırasına keçməyə can atmalı və çalışmalı idi.

Əslində ABŞ-ın xarici siyasət idarəsi də Qafqazda əlverişli geosiyasi vəziyyətə malik, bölgənin ən iri, varlı və perspektiv inkişaf imkanları olan Azərbaycana tam müstəqil siyasət yeritməyə, gələcəkdə Birləşmiş Ştatların əsl tərəfdaşı və müttəfiqi olmağa qadir bir dövlət kimi baxırdı. Hesab edilirdi ki, Azərbaycan ayrı-ayrı dövlətlərin imperiya iddialarından müvəffəqiyyətlə xilas olacaq, tam müstəqil və qərbyönlü siyasət yeridəcək, Qafqazda ABŞ-ın və Avropa Birliyinin strateji partnyoruna, sülhün, demokratiyanın, insan hüquq və azadlıqlarının bu bölgədə əsas təminatçısına çevriləcək, dünyəvi, hüquqi dövlət quracaq.

Azərbaycanın rastlaşdığı Dağlıq Qarabağ problemi və erməni təcavüzü də həmin vaxt ABŞ-ın rəsmi dairələrinin diqqətindən kənar qalmamışdır. 1992-ci il mayın 19-da Dövlət Departamentinin rəsmi nümayəndəsi bildirmişdir ki, onun ölkəsi Dağlıq Qarabağda və Naxçıvanda döyüş əməliyyatlarının gücləndirilməsini qətiyyətlə pisləyir və hər hansı ərazinin statusunun zorakılıq əsasında birtərəfli şəkildə dəyişdirilməsi ilə razılaşmayacaq.

Münaqişənin aradan qaldırılmasınının ATƏM prinsipləri əsasında, danışıqlar yolu ilə həll edilməsinə işarə edən Vaşinqton, əslində Azərbaycanın rəsmi dairələrinə

öz xarici siyasətinin əsas prioritetlərini və istiqamətlərini müəyyənləşdirməyin, aydın, ardıcıl və prinsiplial mövqə tutmağın vaxtı çatdığını anlatmağa çalışırdı. Lakin o zaman hər addımını Moskva ilə razılaşdıran A. Mütəllibov və Y.Məmmədov hakimiyyəti bu bəyanatdan heç bir əməli nəticə çıxarmadı. Nəticədə Azərbaycanın o zamankı iqtidarı ABŞ-ın bölgədəki iqtisadi və siyasi maraqlarını nəzərə alan və bu istiqamətdə Azərbaycanın müstəqil dövlətçilik və təhlükəsizlik problemlərinin həllini Amerikanın (o cümlədən Avropa dövlətlərinin) regionda təmsil olunan maraqları ilə uzlaşdıran xarici siyasət yürütmək əvəzinə, ölkəni beynəlxalq aləmdən təcrid edən və dünyada ictimai rəyin anti-azərbaycan istiqaməti almasına zəmin yaradan düşünülməmiş strateji kursa üstünlük verdi.

1992-ci ilin may ayında Azərbaycanda baş verən hakimiyyət dəyişikliyindən sonra ABŞ-ın rəsmi dairələri bir daha bu böyük geostrateji əhəmiyyəti olan dövlətlə geniş əlaqələr yaratmağa, bölgədə gedən ictimai-siyasi və hərbi problemlərə fəal müdaxilə etməyə cəhd göstərdilər. Məhz elə bu məqsədlə 1992-ci ilin iyul ayında ATƏM-in Helsinki sammiti ərəfəsində ABŞ Prezidenti Birinci Corc Buş Azərbaycan Prezidentinə məktubla müraciət etdi və öz ölkəsinin Azərbaycanla bütün sahələrdə əlaqələr yaratmağa və münasibətləri inkişaf etdirməyə hazır olduğunu bildirdi. Lakin respublikanın o vaxtkı rəhbərləri də öz əvvəlki sələflərindən uzağa gedə və ABŞ-ın bu təşəbbüsünə lazımi qiymət verə bilmədilər. Ölkənin siyasi dairələri o zaman hesab edirdilər ki, yalnız Azərbaycanın müstəqil dövlətçilik maraqları və Rusiyanın bu bölgədəki təsirini zəiflətmək istəyi Azərbaycanın bütün problemlərinin həllini ABŞ və Avropa dövlətlərinin (xüsusən Türkiyənin) öz üzərinə götürməsi üçün kifayətdir. Buna görə də Azərbaycan Rusiya ilə hesablaşmamaq və ona qarşı "mübarizə" elan etməklə öz işini bitmiş saymalıdır. Guya qalan bütün məsələlər, o cümlədən Ermənistanın təcavüzü və Dağlıq Qarabağ probleminin həlli ABŞ-ın, Avropa dövlətlərinin və beynəlxalq təşkilatların öz problemi imiş. Odur ki, Azərbaycan hökumətinin yeritdiyi xarici siyasət nəinki 1992-ci ilin iyulunda, erməni təcavüzünün tüğyan etdiyi bir vaxtda keçirilən ATƏM-in Helsinki sammitində ABŞ-ın dəstəyindən lazımi səviyyədə istifadə edə bilmədi, heç Dağlıq Qarabağ problemini və Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarına təcavüzü məsələsini sammitin gündəliyinə belə salmağa nail olmadı.

1992-ci ilin iyul-dekabr aylarında Ə.Elçibəy hakimiyyətinin xarici siyasət sahəsində səriştəsiz fəaliyyəti nəinki ABŞ-da Azərbaycana qarşı olub qalan marağı və Azərbaycanın Qafqaz regionunda kəsb etdiyi əhəmiyyəti heçə endirdi, hətta rəsmi Vaşinqtonun respublikamıza qarşı ciddi sanksiya tətbiq etməsinə gətirib çıxardı. Məhz

elə bu siyasətin nəticəsi və ABŞ-da güclü erməni diasporunun təsiri ilə 1992-ci ilin axırlarında ABŞ Konqresi Azərbaycana hər cür yardım göstərilməsini qadağan edən "Azadlığı Müdafiə Aktı"na "907-ci düzəliş" deyilən sənəd qəbul etdi. Bu, müstəqil dövlət quruculuğu yolunu tutmuş və zorla müharibəyə cəlb edilmiş Azərbaycan üçün çox ağır bir zərbə idi.

Beləliklə, Ə.Elçibəy iqtidarının, bir tərəfdən, Azərbaycanın ABŞ üçün kəsb etdiyi əhəmiyyəti düzgün qiymətləndirməməsi, bu fəvqəldövlət üçün "Azərbaycan maraqları" anlayışının hələlik adi mülahizədən başqa bir şey olmadığını dərk etməməsi, digər tərəfdən, ABŞ-da etibarlı dayaq və güclü təsir mexanizmlərinə və təşkilati strukturlara malik olan erməni lobbisinin fəaliyyətinə lazımi əhəmiyyət verməməsi Azərbaycanı 1992-ci ilin sonunda çox ağır vəziyyətə saldı. Hərtərəfli iqtisadi və siyasi yardıma ehtiyacı olan Azərbaycan, o zaman həyata keçirilən xarici siyasət nəticəsində təkəcə ABŞ-ın deyil, eyni zamanda, Vaşinqton ilə bağlı olan və bütün beynəlxalq məsələlərdə onun rəyini nəzərə alan digər ölkələrin də dəstəyindən məhrum oldu. Bununla da Azərbaycan nəinki təkəcə bölgədə, eyni zamanda beynəlxalq aləmdə təkləndi, yalan və iftira dolu təbliğatı sayəsində bir çox dünya dövlətlərinin dəstəyini qazanmış irticaçı erməni qüvvələrinə qarşı apardığı ədalətli mübarizəsində tək qaldı. Həmin vaxt Türkiyə istisna olmaqla, Azərbaycanın regionun bütün dövlətləri ilə gərgin dövlətlərarası münasibətləri, bəzi dövlətlərin müstəqil respublikamıza qarşı yönəlmiş təzyiq və təxribatları, eyni zamanda daxildə baş alıb gedən özbaşınalıq və hərc-mərclik də nəzərə alınsa, Ə.Elçibəy hakimiyyətinin Azərbaycanı hansı təhlükə ilə üz-üzə qoyduğu bir daha aşkarlanır.

1993-cü ilin yanvarında Bill Klintonun ABŞ-da yeni prezident vəzifəsinə başlaması dövründə Azərbaycan-Amerika münasibətləri çox gərgin və kəskin qarşıdurma vəziyyətində idi. Çünki ABŞ-da Azərbaycana islam fundamentalizminə yuvarlanan, erməniləri və digər xristianları soyqırımına məruz qoyan, insanları vəhşicəsinə məhv edən, insan hüquqları və demokratiyanı pozan, rəsmi dairələri tərəfindən qeyri-müəyyən siyasi kurs yeridilən, qonşu dövlətlərə qarşı ədalətsiz addımlar atan bir dövlət kimi baxır, onun müstəqil siyasət yeritməsinə, sülh və demokratiyaya can atmasına şübhə ilə yanaşırdılar. Elə Azərbaycanda da xalq ABŞ-ın nə vaxtsa haqq-ədaləti müdafiə edəcəyinə, respublikamızda müstəqil dövlət quruculuğuna, sülhə və demokratiyaya əməli yardım göstərəcəyinə artıq şübhə ilə yanaşırdı. Nəticədə əhalinin keçmiş imperiyaya və yeni-yeni baş qaldıran dini fanatizmə, müxtəlif arzuolunmayan dövlət və qüvvələrə üz tutmasına, meyl

göstərməsinə şərait yaranırdı ki, bu da müstəqil Azərbaycan dövləti üçün ciddi təhlükə yaradırdı. Belə vəziyyətin daha da kəskinləşməsinə imkan vermək olmazdı.

Həmin vaxt ABŞ-ın Azərbaycan dövlətçiliyi üçün əhəmiyyətini, müstəqilliyimizin və təhlükəsizliyimizin təmin olunmasında rolunu və yaranmış gərginliyin doğura biləcəyi təhlükəli vəziyyəti obyektiv qiymətləndirən Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev 1993-cü ilin yanvarında ABŞ Prezidenti Bill Klintonu məktub göndərdi. Məktubda yenicə prezidentlik fəaliyyətinə başlayan Bill Klintonu təbrik edən Heydər Əliyev ümidvar olduğunu bildirirdi ki, o, müstəqil Azərbaycan Respublikasına xoş və xeyirxah münasibət bəsləyəcək, dünyanın bir çox regionlarında baş verən silahlı konfliktlərin həllinə nail olmaq, Naxçıvanın Ermənistan tərəfindən blokadaya alınmasını aradan qaldırmaq üçün Amerika dövlətinin bütün imkanlarından istifadə edəcəkdir.

Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyevin məktubu Ağ evdə dərhal reaksiya doğurdu. 1993-cü ilin yanvar ayında ABŞ və Rusiya prezidentləri Dağlıq Qarabağ problemi və Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı birgə bəyanat verərək, münaqişəni nizama salmaq üçün tezliklə ATƏM-in Minsk konfransının çağırılmasına tərəfdar olduqlarını bəyan etdilər.

Bunun ardınca, 1993-cü il fevral ayının 4-də ABŞ-ın Azərbaycandakı səfiri Riçard Mayls Naxçıvana yola düşdü. O, Ali Məclisin sədri Heydər Əliyevlə görüş zamanı ABŞ Prezidenti Bill Klintonun bölgədə yaranmış vəziyyətlə bağlı narahatlığını çatdırmaqla bərabər, Naxçıvana təcili humanitar yardım göstərilməsi haqqında Prezidentin qərarı barədə Dövlət Departamentinin humanitar yardımlar üçün proqramının rəhbəri Riçard Armitac tərəfindən göndərilən məktubu təqdim etdi.

Görüşdə Azərbaycanda yaranmış ictimai-siyasi vəziyyət, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ problemi, Naxçıvanın blokadası və onun ağır nəticələri haqqında geniş fikir mübadiləsi edilmiş, bütün bu problemlərin həlli yolları aranmışdır.

Az keçmədən Azərbaycana qarşı hər cür yardımı qadağan edən "907-ci düzəlişə" baxmayaraq, Amerikanın humanitar yardımla yüklənmiş təyyarəsi Naxçıvana enir. Bu, Azərbaycan-ABŞ əlaqələrində gərginliyin yumşaldılmasına və aradan qaldırılmasına yönələn ilk addım kimi gələcək münasibətlərə də öz müsbət təsirini göstərdi.

1993-cü ilin aprel-may aylarında Bakıda və Vaşinqtonda iki ölkənin səfirlikləri fəaliyyətə başladı. Bunun ardınca kongresmen Qreq Laflinin başçılıq etdiyi

nümayəndə heyətinin və Demokrat Partiyasından Konqresin üzvü Riçard Lemanın rəhbərliyi ilə bir qrup konqresmenin Azərbaycana səfərləri oldu. Kəlbəcərin Ermənistan tərəfindən işğalı ilə bağlı ABŞ Prezidenti Bill Klinton Azərbaycan Prezidentinə məktub göndərərək ermənilərin Kəlbəcəri işğal etməsini pislədi. Eyni zamanda, həmin dövrdə ABŞ Türkiyə və Rusiya ilə birlikdə erməni silahlı qüvvələrinin işğal edilmiş ərazilərdən çıxarılması və münaqişənin ATƏM çərçivəsində danışıqlar yolu ilə aradan qaldırılması planının hazırlanmasında və onun həyata keçirilməsi istiqamətində səylər göstərdi. 1993-cü ilin may-iyun aylarında ABŞ-ın Dövlət Departamentinin Dağlıq Qarabağ problemi üzrə danışıqlarda nümayəndəsi Con Mareska və yeni müstəqil dövlətlərlə əlaqələr üzrə müşaviri Stroub Talbott Bakıya səfər etdi. Lakin bütün bunlar ABŞ-ın münaqişəyə tam fəallıqla yanaşması, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə düzgün qiymət verməsi və Dağlıq Qarabağ problemini aradan qaldırmaq üçün malik olduğu imkanlardan maksimum istifadə etməsi demək deyildir. Hələlik ABŞ-ın rəsmi dairələri Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ probleminin mahiyyəti, təcavüzkar və təcavüzə məruz qalmış tərəflər, münaqişənin həllinin prinsipləri və yolları haqqında tam obyektiv və prinsipial mövqedən çıxış etmirdilər.

Bir tərəfdən, Ə.Elçibəy hökumətinin passiv xarici siyasəti, digər tərəfdən, Ermənistanın və Amerikada yaşayan erməni lobbisinin anti-azərbaycan təbliğatı və tədbirləri rəsmi Vaşinqtonu Azərbaycandan çox uzaq bir qütbə salmışdı. Məhz elə bunun nəticəsi idi ki, 1993-cü ilin sonuna qədər Vaşinqton Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı dəfələrlə Ermənistanın mövqeyini əks etdirən, onu münaqişədə haqlı hesab edən bəyanatlar yaymış, bu ölkəyə həm mənəvi, siyasi, həm də maddi yardım göstərmişdir. Azərbaycana münasibətdə isə, əksinə, müxtəlif sanksiyalar tətbiq etmiş, haqq işi uğrunda ədalətli mübarizə apardığı halda onu günahlandırmışdır. Ermənilər bu dövrdə istədiklərinə qismən nail olsalar da, Azərbaycanda 1993-cü ilin yayında baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər və bunun nəticəsində Heydər Əliyevin yenidən rəhbərliyə qayıtması onların çirkin əməllərinin qarşısına siper çəkdi. Ermənistanın anti-azərbaycan siyasətinə qarşı Azərbaycan rəhbərliyinin daha uzaqqörən və çevik siyasəti qoyuldu. Heydər Əliyev hələ Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri vəzifəsində işləyərkən dəfələrlə o zamankı Azərbaycan rəhbərliyini xəbərdar etmişdi ki, ermənilərin 1988-ci ildən beynəlxalq aləmdə Azərbaycana qarşı yeritdikləri təbliğat və informasiya müharibəsi çox təhlükəlidir və bu ağır nəticələrə gətirə bilər.

Bu təhlükənin reallığı 1992-ci ilin sonunda tam təsdiqləndi. Məlum oldu ki: **əvvəla**, keçən dörd ildə ermənilər bütün dünyada Azərbaycan xalqını qaniçən, fundamentalist, sivil dünya dəyərlərindən çox uzaq, erməniləri, xristianları soyqırımına məruz qoyan, məhv edən vəhşi bir millət kimi tanıtmış; **ikincisi**, öz irticaçı və işğalçı sifətlərini məharətlə gizlədərək və dünya ictimai rəyində müsəlmanların əhatəsində məhv olan, yazıq erməni siması yaradaraq, Azərbaycan dövlətinə və xalqına qarşı əsl nifrət oyada bilmiş; **üçüncüsü**, formalaşmış anti-azərbaycan beynəlxalq rəyindən məharətlə istifadə edərək, bir tərəfdən, Azərbaycan torpaqlarını işğal etmiş, yüz minlərlə əhalini öz torpağından didərgin salmış, digər tərəfdən isə ABŞ və başqa böyük dövlətlərin beynəlxalq himayəsinə və güclü yardımına nail olmuş; **dördüncüsü**, aparılmış təbliğat və formalaşmış beynəlxalq rəyə əsaslanaraq ABŞ-da və onun Avropa müttəfiqlərində Azərbaycana nifrət hissi oyatmış, onun tam təcrid olunmasına və müxtəlif dövlətlərin ona qarşı sanksiyalarının tətbiq edilməsinə nail ola bilmişdir.

1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə başlanan Azərbaycan-Amerika dialoqu və müstəqil dövlətimizin okeanın əks qütbünə yönələn xarici siyasət xətti nəinki bu çirkin erməni siyasətinə öz məqsədlərinə tam nail olmağa imkan vermədi, əksinə, tezliklə iki ölkə arasındakı münasibətlərin yaxşılaşmasına müsbət təsirini göstərdi.

Bu dövrdən başlayaraq Azərbaycanın xarici siyasəti, o cümlədən ABŞ ilə münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoyaraq məqsədyönlü xarakter aldı və daha ardıcıl surətdə həyata keçirilməyə başladı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirən Ali Sovetin sədri Heydər Əliyev 1993-cü ilin sentyabr ayında ABŞ Prezidenti Bill Klinton, vitse-prezident Albert Qor və Konqresin spikeri Tomas Foliyə məktub göndərərək, ABŞ Konqresi tərəfindən qəbul edilmiş 907-ci düzəlişin qeyri-obyektiv olduğunu əsaslandırılmış və Azərbaycan barəsində ayrı-seçkilik bəndinin ləğv olunması üçün tədbirlərin görülməsini xahiş etmişdir. Vaşinqton dərhal bu məktuba reaksiya vermiş və öz nümayəndəsini Bakıya göndərmişdir.

1993-cü ilin sentyabr ayında Heydər Əliyev tərəfindən qəbul edilən ABŞ dövlət katibinin yeni müstəqil dövlətlər üzrə müşaviri Stroub Talbott Prezident Bill Klintonun cavab məktubunu Azərbaycan rəhbərinə təqdim etmişdir. ABŞ Prezidenti məktubda Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ problemindən narahatlıq keçirdiyini bildirməklə bərabər, Azərbaycana edilən son hücumları və bunun nəticəsində bir çox Azərbaycan torpaqlarının işğalını qətiyyətlə pislədiyini qeyd etmiş,

münaqişənin aradan qaldırılması üçün Dağlıq Qarabağ ermənilərinə və Yerevan hökumətinə ciddi təzyiqlər göstərilməsi haqqında məlumat vermişdir. Məktubda həmçinin, Amerikanın Azərbaycana bundan sonra 907-ci düzəliş qüvvədə qalmaqla, qeyri-hökumət təşkilatları xətti ilə ciddi kömək göstərəcəyinə söz verilir.

Həmin ilin oktyabrında Azərbaycanın cənub-qərbində erməni silahlı qüvvələrinin hücumu ilə əlaqədar ABŞ Dövlət Departamentinin dərhal bəyanatla çıxış etməsi və işğal olunmuş bütün ərazilərdən hərbi qüvvələrin çıxarılmasını təkidlə tələb etməsi də başlanmış dialoqun və iki ölkə arasındakı yeni münasibətlərin ilkin müsbət əlamətlərinin nəticəsi hesab oluna bilər. Dövlət Departamentinin bəyanatında ABŞ hökumətinin ciddi narahatlığı ifadə olunmaqla bərabər, bu ölkənin, Konqresin qəbul etdiyi 907-ci düzəlişə baxmayaraq, qeyri-dövlət xətti ilə bundan sonra da Azərbaycana mühüm yardımlar göstərəcəyi bildirilmiş, Azərbaycana müvafiq humanitar yardım göstərilməsi çağırışı ilə bütün dünya dövlətlərinə müraciət əksini tapmışdır.

Bütün bunlar göstərir ki, ermənilərin 4 il müddətində məqsədyönlü şəkildə Azərbaycana qarşı apardıqları xarici siyasətin ağır nəticələri həyata keçirilən ardıcıl diplomatik fəaliyyətin nəticəsində 1994-cü ilin birinci yarısından etibarən aradan qalxmağa başlamışdır. Azərbaycana qarşı hər cür yardımı qadağan edən 907-ci düzəlişə baxmayaraq, bir tərəfdən, Vaşinqtonun qeyri-hökumət təşkilatları xətti ilə Azərbaycana yardım göstərməyə başlaması, digər tərəfdən isə bütün dövlətləri Azərbaycana humanitar yardım etməyə çağırması ermənilərin planlarının baş tutmamasına əyani sübut idi. Azərbaycan cəmi bir ildə nəinki təkcə ABŞ-ın Qafqaz siyasətinə ciddi təsir göstərə bildi, həmçinin əvvəllər əsasən Ermənistanı dəstəkləyən, Azərbaycanla heç bir əlaqəsi olmayan nüfuzlu Avropa dövlətləri ilə də ikitərəfli münasibətlər yarada bildi.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə Azərbaycan-Amerika münasibətlərində başlanan isinişmə Azərbaycan diplomatiyasının ilk fəal addımlarının nəticəsi hesab olunsada, onun qarşısında bu istiqamətdə çox ciddi vəzifələr qoyurdu. İlk növbədə iki ölkə arasında yenidən yaranan normal münasibətlərin genişlənməsi və inkişafı bütün diplomatik vasitələrlə təmin edilməli və rəsmi Vaşinqtonun beynəlxalq dəstəyinə nail olmağın yolları araşdırılmalı, Azərbaycanın müstəqil dövlətçilik və təhlükəsizlik problemlərinə bu fəvqəldövlətin cəlb edilməsinin forma və metodları düşünülməli idi.

1994-1996-cı illərdə Azərbaycanın xarici siyasətində ABŞ-la münasibətlərin inkişaf etdirilməsi ölkə diplomatiyası qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri

səviyyəsinə qaldırıldı. Əvvəla, əvvəlki illərdə bu ölkə ilə münasibətlər sahəsində yeridilən siyasət və buraxılan səhvlər öyrənilirdi və onların aradan qaldırılması yolları təhlil edildi. Məlum oldu ki, Azərbaycanın geostrateji əhəmiyyətini və dünya dövlətlərinin mənafe müstəvisində yerini düzgün qiymətləndirə bilməyən xarici siyasət idarəsi 1992-1993-cü illərdə ABŞ-ın Qafqaz regionunda və Azərbaycanın müstəqil dövlətçilik taleyində oynayacağı rolu tamamilə nəzərdən qaçırmış və bu sahədə heç bir əməli iş görməmişdir.

Eyni zamanda, o dövrdə Azərbaycan rəhbərliyi Rusiya-ABŞ-Avropa, ABŞ-yeni müstəqillik qazanmış dövlətlər - Rusiya münasibətlərinin mahiyyətini, əsas istiqamət və vəzifələrini, hər bir dövlətin ayrılıqda strateji və beynəlxalq təhlükəsizliyə təsir etmə imkanlarının əhəmiyyətini və qiymətini dərk edə bilməmişdir. Düşünməmişdir ki, strateji və iqtisadi mənafe baxımından Azərbaycanın əhəmiyyətini ABŞ-da axıra qədər dərk etməyincə, bu dövləti müdafiə etməyin mənfə və müsbət nəticələrini tam aydınlaşdırmayınca, regionda və beynəlxalq aləmdə bu ölkə ilə əlaqələrin yarada biləcəyi problemləri, verə biləcəyi faydanı dəfələrlə götür-qoy etməyincə, onu ABŞ-ın və beynəlxalq təşkilatların himayəsi altına almayacaqlar. Rusiya ilə münasibətləri və erməni diasporunun Amerika üçün kəsb etdiyi əhəmiyyəti düzgün qiymətləndirə bilməyən o zamankı hakimiyyət dairələrində geniş yayılmış guya "Rusiyanın Qafqazdakı təsir dairəsini zəiflətmək istəyi bizim dövlətin fəaliyyətindən asılı olmayaraq ABŞ-ı respublikamız ətrafında gedən proseslərə fəal müdaxilə etməyə sövq edəcək" - fikri tamamilə yanlış idi. Bu fəvqəldövləti Azərbaycana, onun düçar olduğu problemlərə, regionda baş verən siyasi və münasibətli məsələlərə fəal cəlb etməyin, Qafqazda xüsusi təsiri olan Rusiyaya qarşı qoymağın nə qədər gərgin və düşünülmüş iş tələb etdiyini sonrakı dövr bir daha sübut etdi. Öz addımını yüz dəfə ölçüb-biçib atan, güclü erməni diasporuna malik bu ölkəni müvafiq qərara gəlməyə sövq etmək üçün Heydər Əliyev diplomatiyasına, Azərbaycanın hərtərəfli düşünülmüş, uzaqgörən siyasətinə ciddi ehtiyac duyulduğu bir daha qabarıq şəkildə sübut olundu.

1994-cü il Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin yüksələn xətlə inkişaf etdiyi, hər iki tərəfin bir-biri ilə bağlı maraq və mövqelərinin müəyyənləşdirildiyi və qarşılıqlı siyasətin əsas konturlarının aydınlaşmağa başladığı dövr kimi səciyyələnir. Həmin ildə iki ölkə rəhbərlərinin keçirdikləri görüş və müzakirələr sırasında iyun ayının 10-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Türkiyəyə işgüzar səfəri zamanı ABŞ-ın dövlət katibi U.Kristofer ilə görüşü xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Görüşdə Azərbaycan-Amerika münasibətlərinin bir sıra strateji və taktiki məsələləri

müzakirə edilmiş, ikitərəfli, regional və beynəlxalq məsələlərin bu və ya digər aktual problemlərinə dair tərəflərin mövqeləri aydınlaşdırılmışdır. İkitərəfli münasibətlərlə bağlı hər iki tərəf qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa, regional və beynəlxalq münasibətlərdə sivil prinsiplərə, Dağlıq Qarabağ probleminin həlli üzrə beynəlxalq hüquq normalarına uyğun qərarlar qəbul etməyə və münasibətlər qurmağa hazır olduqlarını bəyan etmişlər.

İki ölkə arasındakı münasibətlər həmin ilin sentyabrın 3-də Bakıda Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevlə ABŞ Prezidentinin şəxsi nümayəndəsi, ABŞ-ın BMT-dəki daimi təmsilçisi Madlen Olbrayt arasında keçirilən görüşdə də geniş müzakirə edilmişdir. Dövlətlərarası münasibətlər sahəsində indiyə qədər əldə edilmiş razılaşmalar qüvvədə qalmaqla bərabər bu görüşdə ABŞ Prezidentinin Azərbaycan və Qafqazla bağlı yeni təklif və təşəbbüsləri də müzakirə edilmiş və tərəflər ortaq fikrə gəlmişlər.

Məlum olmuşdur ki, ABŞ hökuməti Azərbaycanda baş verən bütün müsbət dəyişiklikləri yüksək qiymətləndirməklə, ona bundan sonra da qeyri-hökumət xətti ilə humanitar yardımlar göstərilməsini gücləndirəcək, 907-ci düzəlişin ləğv edilməsi imkanlarını arayacaq və buna çalışacaq, Dağlıq Qarabağ probleminin həlli məsələsində başlıca rolun Rusiyadan ATƏM-ə keçməsinə hər cür yardım göstərəcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1994-cü il sentyabrın 6-da Qahirədə ABŞ-ın vitse-prezidenti Albert Qor ilə, sentyabrın 27-də isə Nyu-Yorkda Prezident Bill Klintonla görüşləri iki ölkə arasındakı münasibətlərin inkişafı və əlaqələrin güclənməsində çox böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi zonasında yaranmış atəşkəs rejimini razılıqla qarşılayan ABŞ Prezidenti həmin görüşdə Dağlıq Qarabağ problemi yaranan gündən bəri ilk dəfə olaraq bu məsələdə rəsmi Yerevanın deyil, Azərbaycanın mövqeyini müdafiə etdiyini bildirmiş və Azərbaycanın Amerika üçün arzu edilən, əhəmiyyətli ölkə olduğunu bəyan etmişdir. Əgər bu görüşə qədər rəsmi Vaşinqtonda Dağlıq Qarabağ problemi deyiləndə yalnız bir qrup daxili erməni qüvvələrinin adı çəkilirdisə, indi artıq münaqişənin tərəfi kimi Ermənistanın adı çəkilməyə başlayır.

1993-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq aparılan gərgin diplomatik iş nəinki təkəcə ABŞ Prezidentinin və rəsmi dövlət nümayəndələrinin Azərbaycana münasibətini xeyli dəyişdi, həmçinin bütün Amerika ictimaiyyətini və tanınmış siyasi xadimləri də iki ölkə arasındakı münasibətləri inkişaf etdirmək üçün konkret addımlar atmağa sövq

etdi. 1994-cü ilin ortalarından başlayaraq həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində ABŞ-da erməni təbliğatı iflasa uğramağa, Dağlıq Qarabağ mifi sındırılmağa və Azərbaycan haqqında əsl həqiqətlər geniş ictimaiyyət tərəfindən dərk edilməyə başlanmışdır. Bütün bunlar Amerikanın qanunverici orqanlarının üzvlərinə və geniş ictimai-siyasi dairələrə də dərhal öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Təkcə 1994-cü ilin may-oktyabr aylarında Azərbaycana qarşı həyata keçirilən ədalətsiz siyasətə yenidən baxılması, 907-ci düzəlişin ləğv edilməsi ilə bağlı hökumətə, Senata və Konqresə müxtəlif səviyyələrdə bir neçə müraciət olmuşdur. Bunların içərisində may ayında senatorlar P.Saymons və Q.Reydin təklifləri, iyul ayında D.Konsini və Lixinin müraciətləri və başqaları daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ən maraqlısı isə ilk dəfə bu sənədlərdə Dağlıq Qarabağ ermənilərindən deyil, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsindən, ABŞ-ın əsl maraqları və erməni diasporunun təqdim etdiyi "Amerika maraqlarından" söhbət açılır və ədalətli qərarlar qəbul edilməsi tələb edilirdi. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan diplomatiyası bir ilin içərisində dörd illik erməni təbliğatını alt-üst etmiş, Dağlıq Qarabağ probleminin və Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin mahiyyətini açmış, amerikalılara öz həqiqi maraqlarını ermənilərin təqdim etdiyi maraqlardan ayırmaqda köməklik göstərmişdir.

1994-cü ilin ikinci yarısında politoloq Z.Bjezinski, ABŞ konqresmeni C.Kennedi, T.Penni və başqaları həm Prezident Bill Klintonu, həm də Konqresə müraciətlər etmiş, Azərbaycanla hərtərəfli əlaqələrin əhəmiyyətini anlatmış, bu ölkəyə qarşı Konqresin qəbul etdiyi 907-ci düzəlişi aradan götürməyə çağırmışlar. Bütün bunlar 1994-cü ilin dekabrında ATƏM-in Budapeşt sammiti zamanı öz müsbət nəticələrini göstərmişdir.

Budapeşt sammitində ABŞ-ın BMT-dəki daimi nümayəndəsi M.Olbrayt və Dövlət Departamentinin yeni müstəqil dövlətlərlə baş əlaqələndiricisi C.Kollinzin təşəbbüsü ilə Azərbaycan və Ermənistan Prezidentlərinin görüşü təşkil edilmişdir. Bundan başqa, Amerika nümayəndələrinin yaxından köməyi ilə sammitdə ATƏM-in bütün fəaliyyəti dövründə, xüsusən də Dağlıq Qarabağ probleminin həlli ilə məşğul olan Minsk qrupunun yarandığı 1992-ci ildən bəri ilk dəfə olaraq Azərbaycanı tamamilə təmin edən mühüm bir qətnamə qəbul edilmişdir.

Bu qətnaməyə görə Avropanın müxtəlif bölgələrində baş verən münaqişələrin, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həll edilməsi ayrı-ayrı dövlətlərin inhisarından çıxarılıb, birbaşa ATƏT-in ixtiyarına verilir. Eyni zamanda, münaqişə zonalarında, o cümlədən Dağlıq Qarabağ ətrafında baş verən

problemin həllində hansısa bir ölkənin deyil, ATƏT-in sülhməramlı qüvvələrinin yerləşdirilməsi məqsədəuyğun sayılmışdır.

Beləliklə, 1993-cü ilin ikinci yarısından başlanan məqsədyönlü xarici siyasət artıq 1994-cü ilin sonunda öz müsbət nəticələrini göstərdi və məlum oldu ki, 1988-1993-cü illərdə Azərbaycanın hakimiyyət dairələrinin görə bilmədiyi işlər Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında cəmi bir ilə həyata keçirildi. Bu hansı işlər idi?

- **Əvvəla**, erməni təbliğatı və onun yaratdığı mif darmadağın edildi, Qafqazda əsl vəziyyət, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ probleminin mahiyyəti, Azərbaycan haqqında həqiqətlər bütün dünyada açıqlandı və beynəlxalq ictimai rəy Azərbaycanın xeyrinə dəyişdirildi;

- **İkincisi**, atəşkəs əldə edildi və münaqişənin nəticələrini aradan qaldırmaq üçün xüsusi diplomatik iş quruldu. Bunun nəticəsində bir tərəfdən, Azərbaycan öz siyasəti ilə bütün dünyada sülhsevər, sivilizasiyalı ölkə kimi tanındı, Avropanın və dünyanın ən böyük və nüfuzlu ölkələri ilə qarşılıqlı və ikitərəfli münasibətlər yaratmaq üçün ciddi iş aparıldı, digər tərəfdən, Dağlıq Qarabağ problemi və Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ümumavropa təhlükəsizliyi müstəvisinə çıxarıldı;

- **Üçüncüsü**, ABŞ-in və digər Qərb ölkələrinin iqtisadi və strateji maraqları, onları Azərbaycanla yaxından bağlamağın yolları öyrənilməli və bu sahədə mühüm nailiyyətlər əldə edildi. Azərbaycanın strateji neft siyasəti ABŞ-ı və aparıcı Avropa dövlətlərini respublikamızla sıx bağladı, onların iqtisadi maraqlarını bizim milli dövlətçilik mənafehimizlə tam uzlaşdırdı, Azərbaycanın bütün əlverişli şəraiti və əhəmiyyəti bu ölkələrin dövlət və iş adamlarına sübut edildi, Azərbaycan mövzusu ABŞ və Avropa dövlətlərinin ictimai təbliğat və kütləvi informasiya vasitələrində daimi müzakirə obyektinə çevrildi.

- **Dördüncüsü**, dünya siyasətinə önəmli təsir göstərən ABŞ-la qarşılıqlı faydalı münasibətlər qurmaq sahəsində səylər artırıldı və bu istiqamətdə qarşıya qoyulan məqsədlərə əsasən nail olundu.

1995-1996-cı illər də iki ölkə arasında siyasi və iqtisadi əlaqələrin yüksələn xətlə inkişaf etdiyi dövr hesab oluna bilər. 1995-ci ilin may ayında alman faşizmi üzərində qələbənin 50 illiyinə həsr edilmiş mərasimlərdə iştirak edən Prezident Heydər Əliyev Moskvada ABŞ Prezidenti Bill Klintonla, Londonda isə ABŞ-ın vitse-prezidenti Albert Qor ilə görüşmüşdür. Görüşlərdə qarşılıqlı maraq doğuran bir çox məsələlər müzakirə edilmişdir. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin bölgədə tam müstəqil siyasət yeritdiyindən razı qaldığını qeyd edən Prezident B.Klinton

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə aradan qaldırılması üçün ABŞ-ın öz söylərinin bundan sonra daha da gücləndirəcəyini, ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətinə yardım edəcəyini bəyan etmişdir.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev ATƏT-in Minsk qrupuna səfir statusu ilə özünün şəxsi nümayəndəsini təyin etmək niyyətinə görə Prezident Bill Klintonla öz minnətdarlığını bildirmişdir.

1995-ci ilin oktyabr ayında BMT-nin 50 illik yubileyi ilə əlaqədar BMT Baş Məclisinin xüsusi təntənəli iclasında iştirak etmək üçün Nyu-Yorka gəlmiş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev burada ABŞ Prezidenti Bill Klintonla görüşmüş və iki ölkə arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin aradan qaldırılması və s. məsələləri müzakirə etmişdir. Prezident Heydər Əliyev, eyni zamanda, Nyu-Yorkda ABŞ-ın energetika naziri xanım O'Liri, ABŞ-ın BMT-dəki daimi nümayəndəsi xanım M.Olbrayt, keçmiş dövlət katibi Henri Kissincer, senator Qudman, konqresmen Qreq Laflin, ABŞ-ın yəhudi icmasının rəhbəri Şnayder və b. şəxslərlə görüşmüşdür.

Bundan başqa, 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Amerikanın bir sıra görkəmli ictimai və siyasi xadimləri ilə çoxsaylı görüşlər də keçirmişdir. Azərbaycan Prezidenti Bakıda konqresmen Qreq Laflini, senator Riçard Şelbini, Zbiqnev Bjezinskini qəbul etmiş, iki ölkə arasındakı əlaqələrin inkişaf perspektivlərini müzakirə etmişdir. Bu görüşlərdə əsas məqsədlərdən biri Azərbaycan haqqında həqiqətin dünyada, xüsusən də ABŞ-da yayılması idi. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 1995-ci il oktyabrın 7-də ABŞ-ın Bakıda işgüzar səfərdə olan "Amerikares" humanitar təşkilatının fəxri sədri, görkəmli siyasi xadim Z.Bjezinskini qəbul edərkən demişdir: "Biz istəyirik ki, Azərbaycan haqqında həqiqət hər yerdə, xüsusən də ABŞ-da və ölkənin beynəlxalq əlaqələrlə, siyasətlə məşğul olan dairələrdə bilinsin".

1995-ci il ərzində keçirilən bütün görüşlər, Azərbaycan Prezidentinin fəal səyi və məqsədyönlü siyasəti iki ölkə arasındakı münasibətlərin inkişafına və dərinləşməsinə mühüm təsir göstərmişdir. Getdikcə Azərbaycan-Amerika münasibətlərində həlledici amilə çevrilən 907-ci düzəlişin ləğvi, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə prinsiplial qiymət verilməsi, Qafqaz siyasətinin əsas prioritetlərinin müəyyənləşməsi və bu regionun hər bir dövlətinə münasibət və s. strateji məsələlər Amerika ictimai-siyasi dairələrinin, kütləvi informasiya vasitələrinin, Konqresin, Senatın, hökumət dairələrinin və beynəlxalq qurumların əsas müzakirə

mövzusunə çevrilməyə başladı. 1995-ci ilin may ayında Bakıda keçirilən "Xəzərneftqaz-95" Beynəlxalq sərgisində ABŞ-ın energetika naziri xanım Hozl o'Liri bu barədə demişdir: "Belə bir faktdan son dərəcə məmnunam ki, cənab B.Klinton Azərbaycan Respublikasına ən əlverişli şərait statusu verməyi qərara almışdır".

Təkcə 1995-ci il ərzində Azərbaycan-Amerika münasibətlərinin bu və ya digər məsələləri üzrə yuxarıda bəhs edilən müxtəlif qurumlarda onlarla xüsusi müzakirələr keçirilmiş, müxtəlif təkliflər verilmiş və ayrı-ayrı məsələlər üzrə ümumi razılıq əldə edilmişdir. Lakin 907-ci maddənin ləğvi, Azərbaycana müxtəlif yardımlar göstərməyin yolları, vasitələri və qanuni tərəfləri, Dağlıq Qarabağ probleminin həlli, Azərbaycan dövlətinin yeritdiyi tam müstəqil və dünya birliyinə inteqrasiya olunmaq siyasətinə yardım və s. məsələlərlə bağlı həm Konqresdə, Senatda, həm də ayrı-ayrı hökumət qurumlarında müntəzəm müzakirələr getsə də, erməni lobbisinin güclü təsiri və müdaxiləsi nəticəsində irəli sürülən vəzifələrin həlli yolunda əsaslı nəticələr əldə etmək mümkün olmamışdır. 1995-ci ilin mayında Azərbaycana müxtəlif humanitar yardımların verilməsini nəzərdə tutan "Xelms layihəsi" deyilən sənəd də məhz Konqresdə erməni lobbisinin ciddi müqaviməti ilə rastlaşmış və təxirə salınmışdır.

1996-cı ildə Azərbaycan-Amerika münasibətlərində irəliyə doğru daha ciddi addımlar atılmışdır. Beynəlxalq tədqiqatçılar və iki ölkənin diplomatik missiyaları tərəfindən həmin il Azərbaycan-Amerika münasibətlərində həlledici dönüş ili kimi qiymətləndirilmişdir.

İl ərzində ən yüksək səviyyələrdə intensiv əlaqələr davam etdirilmiş və iki ölkə arasındakı münasibətlər strateji əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq istiqamətində inkişaf etmişdir. Yanvar ayında Parisdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin ABŞ-ın vitse-prezidenti Albert Qorla görüşü də, mart ayında Bakıda Stroub Talbottun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə aparılan danışıqlar da iki ölkə arasındakı münasibətlərin əməkdaşlıq və tərəfdaşlığa doğru sürətlə irəliləməsini bir daha təsdiqləmişdir. Yaranmış münasibətlərin və getdikcə dərinləşən strateji əməkdaşlığın müsbət təsiri nəticəsində 1996-cı ilin yanvarında kongresmen C.Vilsonun təşəbbüsü və bir çox digər Amerika rəsmi dairələrinin dəstəyi ilə Konqresdə "Azərbaycana birbaşa humanitar yardım göstərilməsi haqqında" qanun layihəsi (qeyd etmək lazımdır ki, 1995-ci ilin mayında həmin layihə lazımı qədər səs toplaya bilməmişdi) bəyənildi və erməni lobbisinin ciddi müqavimətinə baxmayaraq təsdiq edildi. Elə həmin gün bu qanun Prezident Bill Klinton tərəfindən imzalandı.

Bunun ardınca Azərbaycana, onun yeritdiyi daxili və xarici siyasətə, regionda tutduğu mövqeyə və atdığı addımlara bütünlükdə ABŞ-da, onun ayrı-ayrı qurumlarında münasibət əsaslı surətdə dəyişməyə başladı. Bunlar göstərdi ki, Heydər Əliyevin üç ilə yaxın yeritdiyi fəal, ardıcıl və məqsədyönlü siyasət, keçirdiyi görüşlər, bu ölkəyə etdiyi səfərlər, ABŞ-ın nüfuzlu senatorları, konqresmenləri, siyasi və hökumət xadimləri ilə apardığı danışıqlar, Amerika neft kompaniyaları ilə yaratdığı konsorsiumlar bu ölkənin Azərbaycana münasibətinin müsbət istiqamətdə tam dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır. Həyata keçirilən siyasət Azərbaycanı artıq ABŞ-ın xarici siyasətindəki "Amerikaya zidd siyasət yeridən" dövlətlər qrupundan "Doğru istiqamətdə irəliləyən, Amerikanın tərəfdaşı olan" dövlətlər qrupuna çıxardı.

Azərbaycana yardım haqqında Konqresin qəbul etdiyi sənədin B.Klinton tərəfindən dərhal imzalanmasını iki ölkə arasındakı əlaqələri məhdudlaşdıran 907-ci düzəlişin aradan qaldırılmasına və Azərbaycan-Amerika münasibətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə doğru atılan böyük addım hesab etmək olar. Əvvəllər Azərbaycana yalnız qeyri-hökumət təşkilatlarının xətti ilə yardım göstərməyə imkan verən 907-ci düzəlişə əlavə olan bu yeni qanun rəsmi dövlət qurumlarına da Azərbaycan hökumətinə humanitar yardım göstərmək imkanı verirdi. Qanuna görə, əgər Prezident müəyyən etsə ki, qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən Azərbaycana göndərilən yardım qaçqınların və məcburi köçkünlərin ehtiyaclarını lazımi dərəcədə ödəmir, onda hökumət təşkilatları bu işə qoşula bilər. Azərbaycanın mənafeyinə uyğun olan sözügedən qanunun qəbul edilməsi həm Amerikada, həm də Azərbaycanda böyük razılıqla qarşılanmışdır.

Lakin ABŞ-ın erməni diasporunun güclü təsiri və xüsusi səyi ilə 1996-cı ilin iyun ayında ABŞ Konqresinin Nümayəndələr palatasında ölkələrimiz arasında münasibətlərin inkişafına ziyan vuran "Porter əlavəsi" deyilən yeni bir sənəd qəbul edildi ki, bu da Azərbaycanda ciddi narazılıq doğurdu. "Porter əlavəsi" müasir beynəlxalq münasibətlər üçün qeyri-normal şərait yaratmağı, müstəqil dövlətin suverenliyini və ərazi bütövlüyünü pozmağı, təcavüzkarı şirnikləndirməyi, müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin ABŞ tərəfindən pozulmasını, Ermənistanın təcavüzkar kimi tanınmasının qarşısının alınmasına, təcavüzkarın "Böyük Ermənistan" kimi uydurma planlarını reallaşdırmağı nəzərdə tuturdu ".

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin bəyanatı və görülmə digər ciddi tədbirlər nəticəsində 1996-cı ilin iyulunda ABŞ Senatı xarici dövlətlərə yardım haqqında qanun qəbul edərkən "Porter əlavəsi"ni müzakirə etmiş və Amerikanın

prinsiplərinə zidd layihə kimi rədd etmişdir. ABŞ Konqresi yekun qərar qəbul edərkən büdcənin xarici ölkələrə yardım bölməsində Azərbaycana humanitar yardım məsələsi uzlaşdırıcı komissiyasının verdiyi təklif şəklində qəbul edildi. Beləliklə, ABŞ Konqresi erməni lobbisinin təzyiqinə baxmayaraq, Azərbaycanın mənafeyinə uyğun gələn sənəd qəbul etdi. Bu qanuna görə ABŞ-ın Azərbaycana humanitar yardım göstərməsi üçün daha əlverişli şərait yaranır.

Bundan başqa, 1996-cı ilin oktyabrında ABŞ Dövlət Departamenti xüsusi bəyanat verərək, ABŞ-ın Dağlıq Qarabağda "prezident" seçkiləri keçirilməsi haqqındakı xəbərlərdən çox narahat olduğunu bildirmiş və qeyd etmişdir ki, ABŞ hökuməti Azərbaycanın suverenliyini və ərazi bütövlüyünü dəstəkləyir.

Bu bəyanat indiyə qədər Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı, bir qayda olaraq, ümumi ifadələr işlədən, insan hüquqları və beynəlxalq prinsiplərdən çıxış edən rəsmi Vaşinqtonun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suveren dövlət hüquqlarını dəstəkləyən mövqeyini ilk dəfə aydın və prinsipial şəkildə açıqlayırdı. Bəyanat bir daha sübut etdi ki, ermənilərin güclü təsirinə baxmayaraq, ABŞ artıq Azərbaycana münasibətdə obyektiv və beynəlxalq hüquq normalarına tam uyğun bir mövqedə dayanır.

1996-cı ilin noyabr ayında Bakıda ABŞ-ın yeni müstəqil dövlətlər üzrə xüsusi müşaviri, səfir C.Kollinzi başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin görüşü bu fikirləri bir daha sübut etdi. Görüşdə ABŞ Prezidenti Bill Klintonun Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevə məktubu təqdim edildi. 1992-1993-cü illərdə Azərbaycan ətrafında baş verən hadisələrə tam biganəlik nümayiş etdirən, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ probleminin həllində, bir qayda olaraq, Ermənistanı müdafiə edən, Azərbaycana qarşı müxtəlif cəza tətbiq edən Vaşinqton indi ABŞ Prezidentinin dili ilə Azərbaycanı Amerikanın maraq və mənafe dairəsində olan dövlət və mühüm tərəfdaş kimi qiymətləndirirdi. Bu, ABŞ və Qərb dövlətləri ilə münasibətlər sahəsində Azərbaycanın xarici siyasətinin böyük uğuru idi. Məhz bu siyasətin nəticəsində 1994-cü ilin dekabrında ATƏM-in Budapeşt sammitində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ probleminin həlli yolları ciddi aranmış və mühüm qərarlar qəbul edilmişdir. Lissabon sammitində isə bu problemin nizamlanmasının əsas prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Hər iki sammit məhz ABŞ-ın ciddi səyi və köməkliyi ilə Azərbaycanın mənafeyinə və beynəlxalq hüquq normalarına tam uyğun gələn mühüm qərarların qəbul edilməsi ilə başa çatmışdır.

Beləliklə, 1996-cı ildə Azərbaycan-Amerika münasibətləri tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq istiqamətində yüksələn xətlə inkişaf etmiş və Lissabon sammitində Azərbaycan üçün taleyüklü məsələ hesab olunan Dağlıq Qarabağ probleminin həlli prinsiplərini müəyyən edən qərarın qəbul edilməsində ABŞ bir daha öz prinsiplial mövqeyini bildirmişdir. Bundan başqa, məhz 1996-cı ildə ABŞ Senatının bütövlükdə Azərbaycanın dövlətçilik maraqlarına qarşı çevrilmiş "Porter əlavəsini" rədd etməsi, Konqresi, ABŞ hökumətini Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və sərhədlərinin pozulmasına yönəlmiş tədbirlərə qarşı çıxmağa çağırması, Amerikanın əksər ictimai-siyasi və dövlət xadimlərinin 907-ci düzəlişə etiraz etməsi və s. Azərbaycan diplomatiyasının qələbəsi olmaqla bərabər, həm də iki ölkənin bütün sahələr üzrə dövlətçilik maraqlarının üst-üstə düşdüyünü bir daha sübut etmişdir.

1996-cı ildə Azərbaycan dövləti artıq tək cə ABŞ-ın icra strukturları ilə deyil, həm də qanunverici hakimiyyət orqanları, kütləvi informasiya vasitələri, ictimai-siyasi dairələri, maliyyə-iqtisadi qurumları, ayrı-ayrı iş adamları ilə də xüsusi diplomatik iş aparmış və bu sahədə çox böyük uğurlar qazanmışdır.

İki ölkə arasındakı münasibətlərin yaxşılaşması və yüksələn xətlə inkişafı 1997-ci ildə də intensiv yolla davam etdirilmişdir. Azərbaycanla münasibətlərdə əsl Amerika maraqlarını erməni lobbisinin təqdim etdiyi yalançı "Amerika maraqlarından" fərqləndirən Vaşinqton hökuməti bu ölkə ilə münasibətlərin yaxşılaşması və inkişaf etməsi üçün bir sıra konkret addımlar atmışdır. Dövlət katibi Madlen Olbrayt fevral ayında bildirmişdir ki, "Klinton hökuməti Azərbaycana göstərilən yardımın məhdudlaşdırılması əleyhinədir və 907-ci düzəlişi ləğv etmək üçün Konqresdə göstərilən bütün cəhdləri dəstəkləyir".

May ayında demokrat B.Şermanın Amerikanın erməni lobbisinin təsiri ilə Dağlıq Qarabağa birbaşa humanitar yardım edilməsi ilə bağlı təklifi ABŞ-ın qanunverici orqanında rədd edilmişdir.

Mayın 10-da Bakıda Heydər Əliyev tərəfindən qəbul edilən ABŞ səfiri R.Kozlarıç B.Klintonun məktubunu Azərbaycan Prezidentinə təqdim etdi. Görüşdə məlumat verildi ki, Prezident B.Klinton öz məktubunda Prezident Heydər Əliyevi 1997-ci ilin iyul-avqust aylarında ABŞ-a rəsmi səfərə dəvət edir.

Bundan başqa, 1997-ci ilin may ayında "Avropada adi silahların məhdudlaşdırılması haqqında müqavilənin cinah sənədinin təsdiqlənməsi haqqında qətnamə"də ABŞ Senatının xüsusi bir fəsil qəbul etməsi də regionda sürətlə silahlanma ilə əlaqədar ABŞ-Azərbaycan qarşılıqlı narahatlığının bilavasitə nəticəsi

olmuşdur. Bu fəsildə deyilir: "1997-ci il avqustun 1-dən gec olmayaraq Prezident Senatın Xarici Münasibətlər Komitəsinə və Nümayəndələr Palatasının spikerinə aşağıdakılar barəsində tam və mükəmməl məruzə, o cümlədən məxfi və qeyri-məxfi informasiya təqdim etməlidir.

1. Ermənistan müqavilə ilə məhdudlaşdırılan adi silahların və texnikanın Ermənistan ərazisi ilə Azərbaycandakı separatçı hərəkata göndərilməsinə yol verərkən müqaviləyə uyğun hərəkət etmişdirmi;

2. Qafqaz regionunda yerləşən digər iştirakçı dövlətlərin hərbi hissələri müqaviləyə uyğundurlarmı;

3. Əgər Ermənistanın 1-ci bənd üzrə müqaviləyə uyğun olmadığı aşkara çıxarılsa və ya əgər hər hansı digər iştirakçı dövlət 2-ci bənd üzrə müqaviləyə uyğun deyildirsə, onda xarici yardım haqqında (keçmiş Sovet İttifaqının müstəqil dövlətlərinə yardım barəsində) 1961-ci il tarixli qanunun birinci hissəsinin ikinci fəslində və ya qanunun digər müddəalarında tələb edildiyi kimi prezident sanksiyalar tətbiq olunması üçün hansı tədbirləri görmüşdür".

Senatorlar həmin sənədi yekdilliklə qəbul etmişlər. ABŞ-da Azərbaycan həqiqətlərinin daha dərinəndən dərk edilməsini belə bir fakt da təsdiqləyir ki, may ayında Bakıda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən qəbul edilən ABŞ senatoru S.Braunbək bildirmişdir ki, 907-ci maddə mütləq dəyişdirilməlidir. O, əmin olduğunu qeyd etmişdir ki, hər iki tərəfin səyi ilə bu sahədə tərəqqi əldə edəcəyik.

1997-ci ildən ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrlərindən biri kimi fəaliyyət göstərən ABŞ Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin aradan qaldırılması üçün daha məqsədyönlü iş aparmağa başlayıb. İyunun 1-də Minsk qrupunun həmsədrlərini qəbul edən Prezident Heydər Əliyev qeyd etmişdir ki, "ATƏT-in Minsk qrupunun indiki tərkibi, yeni Rusiya, ABŞ və Fransa münaqişənin həllinə nail ola biləcək səviyyədədir."

1993-cü ilin sonundan başlayaraq iki ölkə arasında iqtisadi və mədəni əlaqələr də getdikcə genişlənməyə başlamışdır. Bu müddətdə Azərbaycan diplomatiyasında belə bir siyasi reallıq və məntiq əsas götürülmüşdür ki, dünyada artıq çoxdan "mücərrəd siyasi maraq" və soyuq müharibə dövrünün ideoloji qarşıdurması öz yerini iqtisadi maraqlara vermişdir. Odur ki, Azərbaycan diplomatiyası ölkəmizə iqtisadi dirçəlişə nail olmaq və müstəqil addımlamağa kömək göstərmək üçün ABŞ və Qərb dövlətlərinə bu ölkənin gələcək siyasi, regional və beynəlxalq əhəmiyyəti ilə yanaşı,

iqtisadi sahədə də verə biləcəyi xeyiri anlatmaq məqsədilə çox gərgin və məhsuldar iş aparmışdır. İlk növbədə Azərbaycanın strateji inkişaf mənafeələrini ayrı-ayrı dövlətlərin, o cümlədən ABŞ-ın iqtisadi maraqları ilə uzlaşdırmaq üçün silsilə tədbirlər düşünüüb həyata keçirilmişdir. Bu işin ən çətin tərəfi müxtəlif dövlətlərin bütövlükdə Qafqaz regionu və bilavasitə Azərbaycan, onun iqtisadi varidatı və potensialı üzərində köklənmiş imperiya ambisiyalarını, ərazi iddialarını və iqtisadi maraq dairəsi uğrunda apardıqları mübarizənin reallıqlarını, onların kəşişən və toqquşan maraqlarını dəqiq müəyyənləşdirmək, çevik manevrlər və xüsusi taktiki gedişlərlə dövlətçilik mənafeələrimizi maksimum qorumaq idi. Bundan başqa, ABŞ-ı və Qərb dövlətlərini Azərbaycana iqtisadi əməkdaş və tərəfdaş etmək üçün respublikamızın iqtisadi potensialı, bu ölkələrlə qarşılıqlı faydalı iqtisadi əməkdaşlığa və tərəfdaşlığa hazır olması sübut olunmalı, onların iqtisadi maraqları respublikamızın mənafeələri ilə uyğunlaşdırılaraq maddiləşdirilməli idi. Azərbaycan elə xarici-iqtisadi siyasət yeritməli idi ki, Qərb və ABŞ onun güclü və qüdrətli dövlət olacağı dövrü gözləmədən bu işdə yaxından köməklik göstərsin, respublikamızın iqtisadi potensialından müstəqil dövlətimizin möhkəmlənməsi işində maksimum istifadə edilsin.

Bu istiqamətdə 1993-cü ilin sonundan başlanan ardıcıl xarici-iqtisadi siyasət nəhayət ki, ilk dəfə olaraq 1994-cü il avqustun 10-da Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin vitse-prezidenti İlham Əliyevlə Amerikanın Yunayted BMB Qrup Şirkəti rəhbərliyinin çox mühüm bir müqaviləni imzalaması ilə nəticələndi. Həmin müqavilə 20 il müddətinə bir neçə yüz milyon barel gücündə olan iki neft yatağının birgə işlənməsini və istismarını nəzərdə tuturdu.

Bunun ardınca 1994-cü ilin sentyabr ayının 20-də bağlanan "Əsrin müqaviləsi" adlanan neft kontraktlarına ABŞ-ın "Amoko", "Pennzoyl", "Yunokal", "Eksson" kimi iri neft şirkətləri də cəlb edilmişdir. "Əsrin müqaviləsi"ndə investisiya payının 47%-nin ABŞ şirkətlərinə məxsus olması təsadüfi deyildi. İqtisadi əməkdaşlığın siyasətlə sıx bağlı olduğunu bildirən Prezident Heydər Əliyev ABŞ şirkətlərinin Azərbaycanda fəaliyyəti nəticəsində Amerikanın bu bölgədə strateji məqsədlərinin möhkəmlənməsi üçün əsas yarandığını xüsusi qeyd edirdi.

1995-ci ildə iki ölkə arasındakı iqtisadi əməkdaşlıq daha da genişlənməmişdir. Belə ki, yanvar ayında iki ölkə hökumətləri arasında bağlanmış "Kapital qoyuluşuna kömək haqqında" Saziş Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən təsdiq edilmişdir. Bundan başqa, 1995-ci ildə ABŞ-ın "Pennzoyl" şirkəti Xəzər dənizinin neft yataqlarından çıxarılan qazın utilizasiya edilməsi layihəsini həyata keçirməyə

başlamışdır. Təkcə bu layihənin həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycanın ildə 90 milyon ABŞ dolları miqdarında gəlir götürəcəyi gözlənilirdi. Noyabrın 10-da Bakıda imzalanmış "Qarabağ" strukturu üzrə yeni neft müqaviləsinə ABŞ-ın "Pennzoyl" şirkəti də cəlb edilmişdi.

1996-cı ilin oktyabr ayında ABŞ Prezidenti Bill Klintonun MDB dövlətləri ilə energetika və ticarət əlaqələri üzrə rəsmi nümayəndəsi Yan Kalitskinin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin Bakıya səfəri və Azərbaycan Prezidenti ilə apardıqları danışıqlar ABŞ-Azərbaycan iqtisadi əməkdaşlığının inkişafına mühüm təkan vermişdir.

Azərbaycan ilə ABŞ arasında mövcud ticarət və iqtisadi əlaqələri yüksək qiymətləndirən Yan Kalitski qeyd etmişdir ki, əgər bu əlaqələr bundan sonra da belə sürətlə davam edərsə, Azərbaycan 1997-ci ilin birinci yarısında Dünya Ticarət Təşkilatının tam bərabərhüquqlu üzvü ola bilər.

1996-cı ilin dekabrında Azərbaycanda ABŞ Ticarət Palatasının rəsmi açılışı oldu. Bu Palatanın açılması ABŞ-ın Azərbaycanda fəaliyyət göstərən onlarla şirkət və birliklərinin, iş adamlarının fəaliyyətini tənzimləmək, vahid bir mərkəzdən onlara istiqamət vermək baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Açılışda iştirak edən Azərbaycan Prezidenti Ticarət Palatasının iki ölkə arasındakı əlaqələrdə oynayacağı müsbət rolunu xüsusi qiymətləndirmiş, Palatanın Azərbaycan iqtisadiyyatına ABŞ-ın iqtisadi, maliyyə və ticarət təşkilatlarının daxil olmasını sürətləndirəcəyinə və bunun üçün mühüm şərait yaradacağına əmin olduğunu bildirmişdir.

1996-cı ilin dekabrında Azərbaycanın "Dan ulduzu" və "Əşrəfi" neft yataqlarının istismarı üzrə imzalanmış növbəti konsorsiumda ABŞ-ın daha iki nüfuzlu və aparıcı neft şirkətləri hesab olunan "Amoko" və "Yunokal" 55,5 faiz payla iştirak etmişdir. Bu, Azərbaycanda neft yataqlarının istismarı sahəsində ABŞ şirkətlərinin payının çoxluq təşkil etdiyi ilk müqavilə idi.

Bütün bunlar və digər iqtisadi əlaqələr göstərir ki, keçən illərdə Azərbaycan-Amerika münasibətləri iqtisadi, siyasi, mədəni və beynəlxalq əlaqələr sahəsində möhkəmlənmiş və yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Bütün bu əlaqələr hər iki tərəfin, xüsusən də müstəqil dövlətçilik yolu tutmuş Azərbaycanın maraqlarına tam uyğun gəlir və onun bütün sahələrdə mövqelərinin möhkəmlənməsinə xidmət edirdi.

Keçən illərdə ABŞ-ın neft şirkətləri Azərbaycanda müxtəlif sərgilər keçirmiş, çoxsaylı azərbaycanlı tələbə və mütəxəssislərin Amerikada təhsil alması üçün geniş tədbirlər görmüş, Azərbaycanın sosial problemlərinin həllinə çox böyük yardımlar göstərmişlər. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın öz torpaqlarını müvəqqəti itirmiş əhəlisinə,

humanitar və sosial müdafiəyə ehtiyacı olanlara ABŞ-ın müxtəlif humanitar və donor təşkilatları yüz milyonlarla dollarlıq yardım göstərmiş, beynəlxalq humanitar təşkilatları respublikamıza yardım üçün səfərbər etmişlər.

ABŞ-ın Qafqaz siyasətində və Azərbaycana münasibətdə artıq özünü açıq-aşkar büruzə verən dəyişikliklər ilk növbədə bu illərdə yürüdülmən məqsədəyönlü xarici siyasətin, xüsusən neft siyasətinin nəticəsidir. Xəzər dənizinin neft yataqlarının istismarına ABŞ-ın ən iri şirkət və kompaniyalarının cəlb edilməsi Azərbaycan dövləti üçün mühüm və həyati əhəmiyyət kəsb edən və çox zəruri vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yardım etməklə bərabər, həm də iki ölkə arasındakı münasibətlərin strateji əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq istiqamətində inkişafını sürətləndirdi. ABŞ-ın neft kompaniyalarının Azərbaycana çox böyük miqdarda investisiya qoyması respublikamızı Amerikanın iqtisadi tərəfdaşına çevirdi.

1997-ci ilin fevral ayında Vaşinqtonda ABŞ-ın iqtisadi, siyasi və ictimai dairələrinin yaxından iştirakı ilə "Azərbaycan kommersiondan demokratiyaya, neft istehsalının artmasına doğru" mövzusunda keçirilən geniş elmi-praktiki konfrans iki ölkə arasındakı əlaqələrin nə qədər dərinləşdiyini, strateji tərəfdaşlığa doğru necə sürətlə inkişaf etdiyini bir daha sübuta yetirdi. ABŞ-ın Ticarət Palatası, "Britiş Airveyz", "Oksidental", "Eksson", "Şevron", "Boinq", "Yunokal" və b. şirkət və birliklərinin rəhbərlərinin, o cümlədən görkəmli siyasi və dövlət xadimlərinin iştirakı ilə keçirilən bu konfransda iki ölkə arasındakı iqtisadi və siyasi əlaqələrini mühüm aspektləri müzakirə edilmiş və tərəflərin qarşılıqlı maraqlarını əks etdirən məsələlər açıqlanmışdır. Konfransda Azərbaycan-Amerika iqtisadi əlaqələrinin əsas amilləri, mahiyyəti, tərəflərin maraqları və perspektivləri ilə bağlı geniş müzakirə açılmış, Azərbaycan-Amerika iqtisadi əlaqələrinin əsas istiqamətləri və perspektivləri, Azərbaycanın yeritdiyi xarici iqtisadi siyasət, neft və Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin perspektivləri və s. ilə bağlı məsələlər ABŞ-ın nəinki təkçə iş adamlarının, həmçinin böyük ictimai-siyasi xadimlərin geniş marağına səbəb olmuşdur.

Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycanın xarici siyasətində əsas 1993-cü ildən başlayaraq qoyulan yeni strateji kurs nəinki iki ölkə arasında mövcud olan ziddiyyətləri aradan qaldıraraq Amerika ilə normal münasibətlər yarada bilmiş, həm də Azərbaycan və Amerikanın bütün sahələr üzrə əsas dövlət maraqlarını uzlaşdırmış və onları bir-birinə əsl strateji tərəfdaş etmişdir.

Azərbaycan-Amerika münasibətlərinin və əlaqələrinin zirvəsi ABŞ Prezidenti Bill Klintonun dəvəti ilə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Amerikaya 1997-ci il

iyulun 27-dən avqustun 7-dək davam edən rəsmi səfəri hesab olunmalıdır. Bu səfər özünün bütün əlamətləri və cəhətlərinə görə tarixi əhəmiyyət kəsb etmiş və Azərbaycan-ABŞ münasibətləri tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur.

Səfər ərəfəsində ABŞ-ın və dünyanın bir çox aparıcı kütləvi informasiya vasitələri və dövlət xadimləri Amerika-Azərbaycan münasibətlərinin mövcud vəziyyəti və perspektivləri, Amerikanın Qafqaz və Şərqi siyasətində Azərbaycanın yeri, Azərbaycanın xarici siyasətində Qərbi dövlətləri və ABŞ-ın yeri və rolu kimi strateji məsələlərə toxunmuş, bütün bu məsələlərə geniş təhlil və qiymət verməklə bərabər, həm də öz tövsiyə və təkliflərini açıqlamışlar.

Amerikanın görkəmli dövlət və siyasi xadimi Z.Bjezinski Azərbaycan Prezidentinin ABŞ-a rəsmi səfərini Amerikanın Qafqazda yeritdiyi regional siyasətdə yeni mərhələnin başlandığını sübut edən epoxal və tarixi bir hadisə hesab etmişdir. Onun fikrinə görə, belə bir səfərin baş tutması üçün dörd illik gecəli-gündüzlü diplomatik səy göstərilib və gərgin iş aparılıb.

Konqresmen Li Hamilton 1997-ci il iyulun 25-də Vaşinqtonun kütləvi informasiya vasitələrinə vaxtilə Azərbaycana hər cür yardımı qadağan edən 907-ci düzəlişə səs verdiyinə görə peşmançılıq hissi keçirdiyini, Azərbaycanı hərtərəfli müdafiə etməyin, Qafqazda qeyri-səmimi siyasəti dayandıрмаğın və 907-ci düzəlişi ləğv etməyin vaxtı çatdığını və zəruriliyini bəyan etmişdir.

Bunun ardınca, elə həmin günlər ABŞ Senatının xarici əlaqələr komitəsinin üzvləri senatorlar Sem Braunbək və Smit Senatda "ABŞ-ın Cənubi Qafqaz, Mərkəzi Asiya üzrə xarici siyasəti" mövzusunda xüsusi dinləmələr təşkil etmişlər. Bütün çıxış edənlər ABŞ-ın rəsmi dövlət orqanlarını Qafqaz və Mərkəzi Asiyada, xüsusən Azərbaycana münasibətdə öz xarici siyasətində əsaslı dəyişikliklər etməyə, bu ölkəni ABŞ-ın tam beynəlxalq himayəsi altına almağa, onun dünya birliyinə inteqrasiya olunmasına, öz dövlət müstəqilliyini möhkəmlətməsinə və dünyada özünəməxsus yer tutmasına hərtərəfli yardım göstərməyə çağırmış və iki ölkə arasındakı münasibətlərin strateji tərəfdaşlıq üzərində qurulmasının zəruriliyini təsdiq etmişlər.

Dinləmələrdə iştirak edən ABŞ dövlət katibinin müavini S.Ayzenştadt bəyan etmişdir ki, Klinton hökuməti Azərbaycana Amerika yardımını və iki dövlət arasındakı əlaqələri məhdudlaşdıran 907-ci düzəlişi ləğv etməyə hazırdır və bunun tezliklə aradan qaldırılmasının yollarını arayır. O bildirmişdir ki, Amerika ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri kimi Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə çalışır və bu məsələdə bitərəf mövqe nümayiş etdirmək üçün də 907-ci düzəlişi ləğv etməlidir.

Səfər ərəfəsində iki ölkə arasındakı münasibətlərə dair ABŞ hökumətinin mövqeyini dövlət katibinin müavini S.Talbott daha açıq şəkildə nümayiş etdirmişdir. O, bildirmişdir ki, 907-ci düzəliş iki ölkə arasındakı münasibətlərə xələl gətirir və Amerikanın bölgədəki mənafeyinə uyğun deyil. Azərbaycana və bölgədəki digər dövlətlərə münasibətdə ABŞ-ın rəsmi siyasətinin məqsədini açıqlayan S.Talbott xüsusi vurğulamışdır ki, ABŞ-ın Qafqazda və Mərkəzi Asiyada yeritdiyi siyasətin əsas məqsədi bu ölkələrdə demokratiyanı, bazar iqtisadiyyatını irəlilətmək, dövlətlərdaxili və dövlətlərarası sülhü və əməkdaşlığı dəstəkləmək, onların dünya birliyinə inteqrasiyasına çalışmaqdır. S.Talbott bu mənada Azərbaycanın yeritdiyi siyasətin ABŞ-ın meyarlarına tam uyğun gəldiyini vurğulamışdır.

Səfər ərəfəsində daha bir kongresmen-Kongresin Asiya və Sakit Okean ölkələri ilə əlaqələr üzrə komitəsinin sədr müavini P.Kinq 907-ci maddənin aradan qaldırılması ilə bağlı qanun layihəsi hazırladığını və Konqresə təqdim etdiyini bəyan etmişdir. Azərbaycanı dünyanın ən yeni enerji regionu adlandıran P.Kinq bildirmişdir ki, "Qafqazda bizim hazırkı siyasətimiz Amerikanın milli maraqlarına düzgün xidmət etmir. ABŞ Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə daha ədalətlə yanaşmalı, bütün vasitələrdən daha düzgün istifadə etməli və münaqişəyə qatılmış bütün tərəflərlə səmərəli iş aparmalıdır". ABŞ-ın Azərbaycana münasibətinə və Dağlıq Qarabağ probleminin həlli ilə bağlı mövqeyinə toxunan kongresmen təəssüfləndiyini bildirmişdir ki, bu günədək onun ölkəsi dünyanın strateji cəhətdən mühüm bölgəsi hesab olunan Azərbaycana qarşı birtərəfli mövqe tutmuş, bir milyondan çox qaçqını olan, demokratiyaya doğru inkişaf edən, bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedən, regionda sülh və sabit siyasət yeridən belə bir ölkəyə heç bir yardım etməmişdir.

Beləliklə, göründüyü kimi, Prezident Heydər Əliyev Vaşinqtona yola düşməzdən əvvəl ABŞ-ın bütün ictimai-siyasi dairələri bu səfərin əhəmiyyətindən, ikitərəfli əlaqələri genişləndirmək və inkişaf etdirmək baxımından tarixi bir mərhələ olacağından, Azərbaycan-ABŞ münasibətlərində mövcud olan bütün problemlərin həll olunması və maneələrin aradan qalxması imkanlarından, qarşılıqlı faydalı əlaqələrin perspektivlərindən və s. mühüm məsələlərdən bəhs edir və mətbuatda geniş çıxış edirdilər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin ABŞ-a səfəri ərəfəsində ABŞ və dünya mətbuatında daha bir təbliğat kompaniyası geniş vüsət almışdı. Lakin bu ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin inkişaf etməsi və perspektivlərinin xeyrinə deyil, əksinə, Ümumdünya Erməni Milli Assambleyası

tərəfindən başlanmış qatı anti-azərbaycan təbliğatı idi. Azərbaycan Prezidentinin ABŞ-a dəvət olunmasından, Azərbaycan-Amerika əlaqələrinin son dörd ildə yüksələn xətlə, strateji əməkdaşlıq istiqamətində sürətlə inkişaf etməsindən və Heydər Əliyev diplomatiyasının gücündən, Amerikanın ictimai-siyasi dairələrinə, rəsmi Vaşinqtona göstərə biləcəyi mühüm təsirdən qorxuya düşmüş erməni diasporu çox ciddi anti-azərbaycan təbliğatı aparır, Azərbaycanın dövlət başçısının bu mötəbər səfərinə bütün gücü ilə mane olmağa çalışırdı. Bu məqsədlə erməni milli assambleyası ABŞ və dünyanın başqa ölkələrində yaşayan bütün ermənilərə müraciət edərək, onları Ağ evə Bill Klintonu Heydər Əliyevlə görüşdən imtina etməyə çağıran məktublar göndərməyə səsləmişdir. Lakin ABŞ-ın erməni diasporunun bu sahədə bütün səyləri iflasa uğradı. Artıq Vaşinqton hökuməti ABŞ-ın milli maraqlarının erməni diasporunun maraqlarından üstün olması xəttini götürmüşdü.

ABŞ-a yola düşməzdən əvvəl hava limanında jurnalistlərə verdiyi müsahibədə Azərbaycan Prezidenti qeyd etmişdir ki, "mən ABŞ-da BMT-nin Baş Məclisində iştirakımla bağlı səfərdə olmuşam, Amerika Prezidenti Bill Klintonla Nyu-Yorkda, başqa ölkələrdə görüşlərim olub, amma bu səfər Bill Klintonun dəvəti ilə müstəqil Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ABŞ-a ilk rəsmi səfəridir və şübhə etmirəm ki, səfər iki ölkə arasındakı əlaqələrdə yeni mərhələnin başlanğıcı olacaqdır".

Prezident Heydər Əliyev səfərin qarşısında duran əsas vəzifələr kimi aşağıdakıları göstərmişdir:

- İki ölkə arasındakı əlaqələri nizama salmaq və genişləndirmək üçün hüquqi normativ əsas olacaq sənədlərin imzalanması;
- ABŞ-da respublikamıza artan rəğbətdən və yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edərək, Azərbaycan-Amerika münasibətlərinin daha da möhkəmləndirilməsi;
- İctimai-siyasi dairələrin Azərbaycana münasibətində artıq başlanmış müsbət dəyişikliklərin inkişaf etdirilməsi və Azərbaycan həqiqətlərinin daha geniş təbliği;
- Dağlıq Qarabağ problemi və Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli ilə bağlı ABŞ-ın mövqeyinin daha da fəallaşdırılması və Minsk qrupunun səmərəli və məhsuldar fəaliyyətinə təkan verilməsi;
- İki ölkə arasındakı əlaqələri genişləndirərək, strateji tərəfdaşlıq istiqamətində inkişaf etdirmək üçün vaxtilə qəbul edilmiş 907-ci düzəlişin aradan götürülməsinə səy göstərilməsi.

Azərbaycan Prezidentinin gərgin səfəri iyulun 28-də Nyu-Yorkda keçirilən görüşlərlə başlanmışdır. Həmin gün Prezident Heydər Əliyev onun üçün ayrılmış

iqamətgahda "Wall Street Journal" qəzetinin müxbirlərinə müsahibə vermiş, sonra öz iqamətgahında ABŞ-ın BMT yanında daimi nümayəndəsi Uilyam Riçardson ilə görüşmüşdür.

Azərbaycanın dövlət başçısını "Amerikanın dostu və böyük islahatçı prezident" adlandıran U.Riçardson Azərbaycanda həyata keçirilən islahat və dəyişikliklərin, Qafqaz bölgəsində onun yeritdiyi sülh siyasətinin və müstəqillik yolu ilə uğurlu gələcəyə inamla irəliləməsinin Amerikada diqqətlə izlənməsini, bu işdə ona hər cür yardım göstərməyə hazır olduqlarını və Heydər Əliyevin Vaşinqtonda səbirsizliklə gözləndiyini bildirdi.

İyulun 28-də Heydər Əliyev BMT-nin iqamətgahında "Nüvə silahlarının tamamilə qadağan olunması haqqında" beynəlxalq müqaviləyə imza atmış, BMT Baş katibi Kofi Annanla, "Nyu-York Tayms" qəzeti redaksiya heyətinin üzvləri ilə görüşmüş, BMT-də akkreditə olunmuş xarici jurnalistlər üçün mətbuat konfransı keçirmişdir.

Nyu-York görüşləri çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin BMT Təhlükəsizlik Şurasının üzvü olan dövlətlərin bu təşkilatdakı səfirləri, BMT üzvü olan digər ölkələrin akkreditə olunmuş nümayəndələri və yəhudi icması başçıları ilə apardığı danışıqlar daha çox siyasi xarakter daşıyırdı. Bu görüşlərdə Azərbaycan Prezidenti geniş çıxış etmiş, BMT-nin nizamnaməsinə, ATƏT və digər beynəlxalq təşkilatların ümumi prinsiplərinə və ümumavropa təhlükəsizliyi şərtlərinə uyğun olaraq BMT üzvü olan dövlətləri Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və Dağlıq Qarabağ probleminin həlli ilə bağlı təcavüzkara təsir etmək, Azərbaycanın haqq işini müdafiə etmək, BMT Təhlükəsizlik Şurasının bu məsələ ilə bağlı qəbul etdiyi qətnamələrin həyata keçirilməsinə və s. mühüm tədbirlərə yardımçı olmaq üçün öz səylərini əsirgəməməyə çağırmışdır.

Azərbaycan Prezidenti səfərin iqtisadi və rəsmi dövlətlərarası tədbirlər proqramı çərçivəsində ABŞ-ın müdafiə naziri Uilyam Kohen, energetika naziri Federiko Penya, Dünya Bankının Prezidenti Ceyms Vulfinqson və başqaları ilə görüşmüş, ABŞ Ticarət Nazirliyində ticarət və iş adamları qarşısında çıxış etmiş, Müdafiə Nazirliyi ilə müdafiə sahəsində əməkdaşlıq haqqında sənəd imzalamışdır. Eyni zamanda, Prezident Heydər Əliyev Azərbaycanın Maliyyə Nazirliyi, Milli Bankı və Amerikanın "Eksimbankı" arasında əməkdaşlıq müqaviləsinin imzalanması mərasimində iştirak etmişdir.

1997-ci il avqustun 1-də keçirilən Ağ ev görüşləri Azərbaycan Prezidentinin ABŞ səfərinin zirvəsi hesab olunur. Həmin gün Amerika Prezidenti Bill Klinton ilə Prezident Heydər Əliyev arasında təkbətək görüş oldu.

Görüşdən sonra səfər zamanı Prezidentlər iki ölkə arasındakı münasibətlərin əsas strategiyasını, prinsiplərini, xarakterini və perspektiv istiqamətlərini müəyyən edən "Amerika-Azərbaycan münasibətləri haqqında" birgə bəyanat imzaladılar. Bu bəyanat çox böyük tarixi və siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Cəmi dörd il əvvəl 1992-ci ilin dekabrında Azərbaycanı beynəlxalq prinsiplərə, ABŞ və dünya mənafeələrinə zidd siyasət yeridən, qeyri-demokratik və arzu olunmayan ölkə kimi qəbul edən, ona qarşı hər cür cəza və sanksiyalar tətbiq etməyə hazır olan Ağ ev, bu gün onu siyasətdə, təhlükəsizlik və regional məsələlərdə, iqtisadiyyat və ticarət əlaqələrində Birləşmiş Ştatların strateji tərəfdaşı elan edirdi.

Amerika Birləşmiş Ştatlarının Azərbaycanla strateji tərəfdaşlıq əlaqələrini Qafqaz regionunda sülhün, sabitliyin və xalqların ümumi rifahının təmin olunması yolunda həlledici amil kimi qiymətləndirən Bill Klinton öz ölkəsinin bundan sonra da:

- Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini, suverenliyini, ərazi bütövlüyünü, regional və beynəlxalq təhlükəsizliyini, demokratik inkişafını dəstəkləyəcəyini;
- Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tezliklə sülh yolu ilə və ATƏT prinsipləri əsasında həll olunmasına ciddi səy göstərəcəyini;
- Azərbaycanla əlaqələri məhdudlaşdıran, qaçqın və köçkünlərə humanitar yardımını çətinləşdirən "Azadlığı müdafiə aktının" 907-ci maddəsinin ləğv olunmasına bütün gücü ilə çalışacağını;
- Azərbaycanın bir dövlət kimi möhkəmlənməsinə, iqtisadi islahatların müvəffəqiyyətlə sona çatdırılmasına və ümummilli inkişafın əldə olunmasına, bazar iqtisadiyyatının dərinləşməsinə hərtərəfli kömək göstərəcəyini;
- İkitərəfli ticarət, iqtisadi və kommərsiya əlaqələrinin genişlənməsinə, Xəzər dənizinin enerji ehtiyatlarının emalı və nəqlində ABŞ şirkətlərinin iştirakına, enerji siyasəti və kommərsiya məsələləri üzrə iki dövlət arasında rəsmi dialoq yaradılmasına dəstək verəcəyini;
- Azərbaycanın da daxil olduğu Avropa-Asiya nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizinin fəaliyyət göstərməsinə, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmasına, Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmasına və s. məsələlərdə Azərbaycana daim dəstək verəcəyini həm yazılı, həm də şifahi şəkildə bəyan etdi.

Azərbaycanın və Qafqaz regionunun təhlükəsizlik və sabitlik problemləri, ABŞ və Azərbaycan arasında enerji sahəsində əməkdaşlıq ölkə başçılarının apardığı danışıqların, imzaladıqları sənədlərin və verdikləri bəyanatların mərkəzi mövzusu kimi diqqəti xüsusi cəlb edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ABŞ-a rəsmi səfərinin və iki ölkə arasındakı münasibətlərin də əsas məğzini təşkil edən bu məsələlərlə bağlı ABŞ Prezidenti:

- Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə bağlı qarşılaşdığı problemlərin aradan qaldırılmasına, Avropa təhlükəsizlik sisteminə, xüsusən NATO-nun "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Proqramı"na və Avro-Atlantik Tərəfdaşlıq Şurasına fəal inteqrasiya olunmasına hərtərəfli yardım göstərəcəyini;

- 1997-ci il may ayının 15-də Avropada adi silahlı qüvvələr barədə müqavilənin cinah məhdudiyətləri haqqında sazişin qüvvəyə minməsi və həyata keçirilməsi, Qafqazda buna əməl olunması, bununla əlaqədar qəbul olunmuş ABŞ-Azərbaycan birgə bəyanatının əsas müddəalarının təmin olunması, o cümlədən iyulun 23-də Vyanada qəbul edilmiş Avropada adi silahlı qüvvələr haqqında müqavilənin əsas elementlərinin həyata keçməsi və adaptasiyasına ABŞ-ın nəzarətini və yardımını gücləndirəcəyini, bununla da Qafqazın sabitliyini və təhlükəsizliyini pozan kütləvi silahlardan təmizlənməsinə səy göstərəcəyini və silahlanmaya çalışan ölkələrin qarşısına ciddi sədd çəkəcəyini;

- Azərbaycanın iştirak etdiyi Avropa-Asiya nəqliyyat- kommunikasiya dəhlizinin inkişafı və təhlükəsizliyinə, enerji daşıyıcıları sisteminin təhlükəsiz fəaliyyətinə ABŞ-ın yardımını təmin edəcəyini;

- Beynəlxalq terrorizm, narkotik maddələrin qaçaqmalçılığı, beynəlxalq cinayətkarlıq, təcavüz və s. məsələlərə qarşı barışmaz olacağını, 1997-ci ilin mart ayında başlanmış Azərbaycan-Amerika dialoqunu, təhlükəsizlik sahəsində əsas qoyulmuş qarşılıqlı əməkdaşlığı genişləndirəcəyini və inkişaf etdirəcəyini bir daha bəyan etmişdir.

Azərbaycan və ABŞ arasında strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin əsas bazasını təşkil edən və şərtləndirən enerji sahəsində əməkdaşlıq avqustun 1-də Ağ evdə imzalanan bir neçə mühüm sənəd ilə daha da inkişaf etdirilmişdir. Həmin gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev və ABŞ-ın vitse-prezidenti Albert Qorun başçılığı ilə keçirilən mərasimdə iki dövlət arasında energetika sahəsində dövlətlərarası dialoqun yaradılmasına dair saziş, Xəzər dənizinin

Azərbaycan sektorunun "Abşeron", "Naxçıvan", "Oğuz" və "İnam" neft yatağında birgə iş haqqında ABŞ-ın "Şevron", "Eksson", "Mobil" və "Amoko" şirkətləri ilə ARDNŞ arasında ümumi müqavilə imzalanmışdır.

Ağ evdə, ABŞ rəhbərlərinin iştirakı ilə Amerikanın dörd aparıcı neft şirkəti və ARDNŞ arasında səkkiz milyard ABŞ dolları dəyərində müqavilələrin imzalanmasını bütün dünya analitikləri çox yüksək qiymətləndirmiş, bunun həm siyasi, iqtisadi, həm də regional və böyük beynəlxalq strateji əhəmiyyətini qeyd etmişlər.

Beləliklə, dörd illik xüsusi diplomatik gedişlər və düşünülmüş xarici siyasət Azərbaycanı ABŞ-ın strateji tərəfdaşına çevirdi və çox mürəkkəb regionda, xüsusi qısqanclıq şəraitində öz müstəqil dövlətini quran 7 milyonluq Azərbaycan xalqının Amerikanın beynəlxalq dəstəyini qazanmasına zəmin yaratdı.

Avqustun 1-də Azərbaycan Prezidenti ABŞ-ın dövlət katibi M.Olbrayt, "Vaşinqton tayms" qəzetinin redaksiya heyəti və digər kütləvi informasiya vasitələri ilə keçirdiyi bir neçə görüşdən sonra Vaşinqtondan Hyuston şəhərinə yola düşdü.

Birləşmiş Ştatların neft biznesinin mərkəzi sayılan bu şəhərdə Azərbaycan Prezidenti avqustun 2-də Hyustonun meri Robert Lanyer, Amerikanın "Şevron", "Penzoyl", "Yunokal" kimi böyük neft kompaniyalarının rəhbərləri, Hyuston-Bakı assosiasiyasının üzvləri ilə görüşmüş, iki ölkə arasında mövcud iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi və inkişaf imkanlarını müzakirə etmişdir.

Azərbaycan Prezidentinin ABŞ-a rəsmi səfərinə olan böyük marağı və Azərbaycan haqqında həqiqətlərin Amerika ictimaiyyətinə çatdırılmasının zəruri əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Heydər Əliyev Hyustonun "Hyuston xronikal" qəzetinin və "Oyl ənd qəs" jurnalının müxbirlərinə geniş müsahibə vermişdir.

Hyuston görüşlərini müvəffəqiyyətlə başa vuran Azərbaycan Prezidenti avqustun 4-də ABŞ-ın böyük sənaye, maliyyə və ticarət mərkəzi hesab olunan Çikaqoya yola düşdü. Bu şəhərdə Azərbaycanın dövlət başçısı "AMOKO" neft korporasiyasının rəhbərləri, "Motorolla" şirkətinin nümayəndələri və digər iş adamları ilə bir neçə işgüzar görüş keçirmiş, Amerika-Avropa-Asiya Ticarət Palatası tərəfindən təşkil olunmuş, Birləşmiş Ştatların neft şirkətləri, maliyyə qurumları, kütləvi informasiya vasitələri nümayəndələrinin iştirak etdiyi ziyafətdə geniş nitq söyləmişdir. Azərbaycan Prezidenti respublikamıza artan marağı nəzərə alaraq, çıxışında ABŞ-a ilk rəsmi səfərinin gedişi, Azərbaycanın ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatı, Ermənistan-Azərbaycan münacişəsi və Dağlıq Qarabağ probleminin mahiyyəti, bölgədə sabitliyə

və sülhə göstərdiyi təsir, bu məsələnin sülh yolu ilə həllinə dair Azərbaycanın mövqeyi və gördüyü tədbirlər haqqında geniş məlumat verdi.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin iki ölkə arasında strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin möhkəm təməlini qoyan tarixi Amerika səfəri bir daha aydın göstərdi ki, 1993-cü ildən ABŞ-la münasibətlər sahəsində Azərbaycanın xarici siyasəti qarşısında qoyulmuş bütün strateji və taktiki vəzifələr müvəffəqiyyətlə həyata keçirilib və bu sahədə nəzərdə tutulan məqsədlərə əsasən nail olunub. Bu illərdə:

- **Birincisi**, dünyanın fəvqəldövləti hesab olunan ABŞ-la münasibətlərdəki kəskin qarşıdurma vəziyyəti aradan qalxmış, Azərbaycan Amerika maraqlarına və prinsiplərinə zidd siyasət yeridən, arzuolunmaz dövlətlər qrupundan, sivil və beynəlxalq prinsiplərə uyğun siyasət yeridən, sülhü, demokratiyanı, insan hüquq və azadlıqlarını qoruyan, dünya birliyinə və beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə inteqrasiya olunmağa səy göstərən, Amerikanın Qafqaz bölgəsində əsas siyasi, iqtisadi partnyoru və arzuolunan dövlətlər qrupuna müvəffəqiyyətlə daxil olmuşdur.

- **İkincisi**, Azərbaycanın müstəqillik, suverenlik, ərazi bütövlüyü və beynəlxalq təhlükəsizlik problemləri ABŞ-ın bölgədəki siyasi və strateji maraqları ilə tam uzlaşdırılmış və bu məsələlərdə onun beynəlxalq himayəsi qazanılmışdır.

- **Üçüncüsü**, müstəqil Azərbaycan dövlətinin və xalqının iqtisadi mənafehləri ABŞ və onun "Atlantika Şurası" üzrə müttəfiqlərinin maraqları ilə uyğunlaşdırılmış, bu dövlətlərin güclü iqtisadi, maliyyə və qabaqcıl texnoloji imkanları məharətlə milli iqtisadiyyatımızın yüksəlməsi və inkişafına cəlb edilmişdir.

- **Dördüncüsü**, Azərbaycanın həm dünya birliyinə, həm də Avropa və məhəlli təhlükəsizlik sistemində inteqrasiya olunması yolunda rastlaşdığı müxtəlif problemlərin aradan qaldırılması, planetin sivilizasiyalı dövlətlərarası münasibətlər sistemində özünəməxsus yer tutması ilə bağlı ABŞ-ın hərtərəfli dəstəyi və himayəsi əldə olunmuşdur.

Bütün bunlar Azərbaycanın dörd ildə yeritdiyi xarici siyasətin əsas nəticələridir. Prezident Heydər Əliyevin ABŞ-a rəsmi səfəri bu sahədə irəliyə doğru atılmış daha böyük addım oldu. Bu mənada səfərin başlıca yekunu aşağıdakı kimi qiymətləndirilə bilər:

1. H.Əliyevin ABŞ-a səfəri nəticəsində iki ölkə arasındakı münasibətlər daha yüksək səviyyəyə qalxdı və yeni mərhələyə - strateji partnyorluq mərhələsinə qədəm qoydu. İki dövlətin rəsmi qurumları qarşılıqlı iqtisadi, siyasi, ictimai, mədəni əlaqələr və təhlükəsizlik sahəsində strateji tərəfdaşlıq münasibətləri yaratmaq və

möhkəmlətmək məqsədilə əldə olunmuş birgə bəyanat əsasında hərtərəfli dialoqa başladılar.

2. İki dövlət arasındakı strateji tərəfdaşlıq əlaqələrini tənzimləyən beş mühüm siyasi və hüquqi sənəd imzalandı.

3. Dövlətlərarası münasibətlərdə ölkə rəhbərlərinin və həmin ölkələri təmsil edən ayrı-ayrı yüksək səviyyəli rəhbərlərin şəxsi əlaqələri, sıx münasibətləri böyük rol oynayır. Bu mənada səfərə hazırlıq ərəfəsində və səfərin bilavasitə gedişində Azərbaycan Prezidentinin ABŞ Prezidenti Bill Klinton, vitse-prezidenti Albert Qor, dövlət katibi Madlen Olbrayt, Dövlət Departamentinin rəhbər işçiləri, energetika naziri Federiko Penya, ticarət naziri U.Deyli, senatorlar, kongresmenlər, iri maliyyə, energetika kompaniyalarının, şirkət və birliklərinin rəhbərləri, ABŞ siyasətinə mühüm təsir göstərən ictimai-siyasi xadimləri və b. ilə çox səmimi və işgüzar əlaqələri yarandı. Bu da 1992-93-cü illərlə müqayisədə Amerikanın icra strukturlarında, Senat və Konqresdə, iş adamları və maliyyəçilər, ayrı-ayrı siyasi və dövlət xadimləri arasında, kütləvi informasiya vasitələrində Azərbaycana münasibətin dəyişməsinə çox güclü təkan verdi.

4. İqtisadi əməkdaşlıq gücləndi və Ağ evdə imzalanan dörd böyük kontrakt hər iki dövləti möhkəm iqtisadi tellərlə bir-birinə daimi bağladı.

5. Konqreslə iş lazımı səviyyəyə qaldırıldı, 40-a qədər kongresmenlə ayrı-ayrılıqda və birgə görüşlər keçirildi ki, bu da Azərbaycan dövləti ilə ABŞ Konqresi arasında bundan sonrakı münasibətlərin və əlaqələrin inkişafına geniş imkan açdı.

6. BMT-nin Baş katibi, BMT aparatı və onun humanitar qurumları, Təhlükəsizlik Şurası, BMT üzvü olan 120-dən çox dövlətin səfirləri ilə keçirilən görüşlər, aparılan danışıqlar və s. bu təşkilatla Azərbaycan arasında əlaqələrin möhkəmlənməsinə və inkişafına xüsusi təkan verdi.

7. Ermənistanın və erməni lobbisinin Amerika ictimai-siyasi fikrində malik olduqları informasiya və təbliğat üstünlüyünə, rəsmi dövlət qurumlarına, qanunverici orqanlara, humanitar və digər təşkilatlara şəriksiz təsir etmə imkanlarına son qoyuldu. Başlıca olaraq etnik erməni ünsürlərindən təşkil edilmiş və əsasən Ermənistan marağı üzərində qurulmuş lobbiyə qarşı Amerikanın görkəmli dövlət və ictimai-siyasi xadimləri, imkanlı kompaniya, birlik və şirkət rəhbərlərindən təşkil edilmiş, ABŞ-ın və Azərbaycanın global maraqlarını, beynəlxalq hüquq normaları və prinsiplərini, sülh və sabitliyi, sivilizasiyalı dövlətlərarası münasibətləri ehtiva edən Azərbaycan lobbisinin əsasları yaradıldı.

8. Bu səfər ABŞ-ın imkanlı maliyyə-kredit qurumlarının Azərbaycana meyl göstərən neft şirkət və birliklərinə qoşulmasına da ciddi təkan verdi. Bir qayda olaraq bu ölkənin maliyyə-kredit idarələri ABŞ-ın tam siyasi və beynəlxalq himayəsi altında olmayan, Amerikada dəstəklənməyən və onun strateji tərəfdaşı hesab olunmayan ölkələrə sərmayə qoymağa xüsusi səy göstərmirlər. Lakin səfərin nəticəsi olaraq bu yönümdə vəziyyətdə ciddi dəyişiklik baş verdi və nəinki ABŞ-ın güclü maliyyə-kredit strukturlarının Azərbaycanda fəaliyyət göstərmək istəyən neft kompaniyalarına qoşulması meyli müşahidə olundu, habelə bu sahədə işlərin gücləndirilməsi qərarlaşdırıldı.

9."Azadlığı müdafiə aktı"na 907-ci düzəlişin aradan qaldırılması ətrafında tam yekdil fikir formalaşdı.

H.Əliyevin ABŞ-a tarixi səfəri nəinki bu iki ölkənin strateji əməkdaşlığının möhkəmləndirilməsində keyfiyyətə yeni bir mərhələ, habelə bu əməkdaşlığın fundamental əsaslarının bir daha sınaqdan çıxmasında vacib əhəmiyyət daşıyan hadisə oldu. Məhz bu səfər sayəsində Amerika ictimaiyyəti ABŞ-ın Azərbaycanla strateji tərəfdaşlığa meyl etməsini şərtləndirən əsas amilləri tam aydınlığı ilə dərk etmək imkanı qazandı. Bu amillər aşağıdakılardan ibarətdir:

İlk növbədə, Azərbaycan dövlətinin ABŞ-ın xarici siyasət prinsiplərinə və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun daxili və xarici siyasət yeritməsi. Səfər zamanı keçirilən bütün görüşlərdə ABŞ-ın Prezidentindən tutmuş maliyyə və iş adamlarına qədər bütün dairələrdə Azərbaycan Prezidentinin 1993-cü ildən başlayaraq yeritdiyi daxili siyasət, həyata keçirilən demokratik dövlət quruculuğu prosesləri, hüquqi və iqtisadi islahatlar, ictimai-siyasi həyatın demokratikləşdirilməsi, bazar iqtisadiyyatı və dünya birliyinə inteqrasiya istiqamətində atılan mühüm addımlar və bunun Azərbaycanın mövcud vəziyyətində əks olunması çox yüksək qiymətləndirildi və dəstəkləndi.

İkincisi, Azərbaycanın bölgədə tutduğu coğrafi mövqe və beynəlxalq aləmdə kəsb etdiyi geostrateji əhəmiyyəti, MDB dövlətləri, Rusiya, Türkiyə və İranla bağlı yeritdiyi özünəməxsus siyasət, MDB çərçivəsində Ukrayna, Gürcüstan, Moldova, Orta Asiya dövlətlərinə xüsusi münasibəti və onları öz arxasınca aparması, bölgə dövlətlərinin bütün təzyiq və təxribatlarına, müstəqilliyə və Qərbə meyliyə qarşı çevrilmiş hərəkatlərinə mətanətlə sinə gərməsi, ayrı-ayrı dövlətlərin imperiya siyasəti qarşısında sipər çəkməsi, tam müstəqil siyasət yeritməsi və bu yolda inamla

addımlaması Amerikada tam dəstək aldı və respublikamızın bu dövlətin strateji tərəfdaşına çevrilməsi işini sürətləndirdi.

Beləliklə, Prezident Heydər Əliyevin yeritdiyi daxili və xarici siyasətin, həm Azərbaycan, həm də Qərb və ABŞ-ın maraq və prinsiplərinə tam cavab verməsi, Azərbaycanın Qafqaz regionunda və Xəzərətrafi bölgədə malik olduğu geostrateji mövqe və iqtisadi əhəmiyyət də əlavə olunmaqla, ABŞ-ın strateji tərəfdaşları sırasına daxil edilməsini şərtləndirən əsas amillər hesab olunmalıdır.

Azərbaycan-Amerika münasibətlərində yaranmış strateji tərəfdaşlıq əlaqələri təkcə respublikamız üçün deyil, bütün Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionu üçün də çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Prezidentinin ABŞ-a rəsmi səfəri ərəfəsində, bilavasitə Heydər Əliyev xarici siyasətinin və Azərbaycanla yaranmış strateji mənafe birliyinin əhəmiyyətli təsiri ilə formalaşmış "Mərkəzi Asiya və Qafqaz bölgəsində ABŞ siyasətinin əsas prinsipləri" adlanan strateji kursun Vaşinqtonda açıqlanması bunun əyani sübutudur.

Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionu tarix boyu bu bölgədə marağı olan ayrı-ayrı dövlətlərin mübarizə meydanı olmuşdur. Onların bir çoxu bölgəyə nəzarəti əldə saxlamaq, öz təsir mexanizmlərini itirməmək üçün region dövlətlərini və xalqlarını bir-birinə qarşı qoymuş, müxtəlif təxribat və tədbirlərlə onlar arasında sülh və birlik yaranmasına həmişə mane olmuşlar. Əsas maraqları münaqişəli və qeyri-sabit bölgədə təmsil olunan bu dövlətlər həmin məqsədə xidmət edə bilən ayrı-ayrı Ermənistan tipli dövlətləri, Dağlıq Qarabağ və xüsusi məqsədlə yaradılmış buna oxşar regional separatçı qüvvələri öz əllərində alətə çevirmiş, sülhün, birliyin və qarşılıqlı təhlükəsizliyin bərqərar olmasına hər vəchlə mane olmuşlar. İndi Azərbaycanla və digər Mərkəzi Asiya ölkələri ilə yaranmış strateji əlaqələr və münasibətlər nəticəsində bu bölgəni özünün "strateji maraqları" cərgəsinə qoşan ABŞ bölgədə öz xarici siyasətinin əsas prinsiplərini elan etmişdir. Ermənistanı öz əlində alətə çevirən ayrı-ayrı dövlətlərdən fərqli olaraq, ABŞ-ın "sabit, münaqişəsiz, dövlət və xalqlar arasında möhkəm sülh olan regionda" maraqlı olduğunu bəyan etməsi bütün bölgə üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu, o deməkdir ki, ABŞ bundan sonra sabit, müharibəsiz, dövlət və xalqlar arasında möhkəm sülh mövcud olan region uğrunda mübarizə aparacaq ki, bu da regionun bütün dövlət və xalqları üçün tarixi əhəmiyyət kəsb edir.

Bundan başqa, Qafqazın təbii ehtiyatlarının istismarı, ixracı, regiona investisiya qoyuluşu, qabaqcıl texnologiya gətirilməsi, sənaye infrastrukturlarının inkişaf

etdirilməsi, bölgə ölkələrinin dünya birliyinə inteqrasiya olunması təkəcə Azərbaycan üçün deyil, bütün bölgə dövlətləri üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Əslində Azərbaycan-Amerika əlaqələrinin strateji əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq üzərində qurulması və bu zəmində yaranan bütün müsbət amillər həm də Avropa və bütün dünya üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. İstər bu bölgədə sülhün yaranması, istərsə ayrı-ayrı bölgə dövlətlərinin və bütöv regionun iqtisadi yüksəlişi, Avropanın və dünyanın iqtisadi, siyasi və təhlükəsizlik sistemində inteqrasiyası, bütün hallarda bəşəriyyəti, insanlığı narahat edən müxtəlif problemlərin azalmasına səbəb olacaq. Bu gün Avropa və beynəlxalq aləm münaqişələrdə tələf olan insan həyatından, müharibələrin aradan qaldırılmasına sərf olunan milyonlarla vəsaitdən, insan əməyindən, iqtisadi dağıntıların və b. böhranların qarşısını almaq üçün sərf olunan maddi və mənəvi vəsaitdən xilas olmaq üçün atılan hər addımı alqışlayır və müdafiə edir. Bu mənada Azərbaycanda, Qafqaz və Mərkəzi Asiyada baş verən bütün neqativ hadisələrə nüfuzlu dövlətlərin müsbət müdaxiləsi hamı üçün sərfəlidir.

Səfərin gedişində dünyanın aparıcı kütləvi informasiya vasitələrində dərc olunan çoxsaylı yazılar, şərhlər və icmallar göstərdi ki, Azərbaycan-Amerika əlaqələrində yaranmış yenilik, iki ölkə münasibətlərinin strateji tərəfdaşlıq üzərində qurulması yalnız bu iki dövlətin daxili və xarici siyasət məsələsi deyildir. Bu, eyni zamanda, Qafqaz və onun ətrafında mövcud olan MDB məkanındakı bütün dövlətlərin, Avropa və Asiya qitəsi ölkələrinin həm daxili, həm də xarici siyasətinə mühüm təsir göstərə biləcək, dünya siyasətinin yeni istiqamətdə, yeni prioritetlər əsasında qurulmasına əsaslı təkan verəcək strateji bir yenilikdir.

Həmin günlər ABŞ-ın ən nüfuzlu qəzetlərindən sayılan "Vaşinqton post" özünün baş yazılarından birində qeyd edirdi ki, Bill Klintonun Heydər Əliyevin tələblərinə əməl etməsi bu ölkənin düşməni olan Ermənistan və qonşusu olan digər dövlətlərə neftin və neft siyasətinin gücünü bir daha göstərdi. Qəzet yazır ki, Prezident Əliyev Amerika hökumətində, ABŞ-ın ictimai-siyasi dairələrində və iş adamları arasında öz ölkəsinin və Qafqaz regionunun sabitliyi üçün zəruri olan böyük nüfuz qazanmış, Amerikaya səfər nəticəsində Azərbaycana hər cür siyasi, iqtisadi, beynəlxalq və humanitar yardım etmək üçün ABŞ hökumətinin hertərəfli dəstəyini əldə etmişdir.

Təxminən oxşar məzmunlu məqalələr həmin günlərdə Vaşinqtonda çıxan "Journal of kommers and kommerşl" qəzetində, Londonda çıxan "Faynenşl tayms"da, nüfuzlu mətbuat orqanlarından sayılan "Wall srteet journal" qəzetində, "Çikaqo tribyun" qəzetində, Fransada çıxan məşhur "Le Mond" qəzetində, "Frans-

Press" Agentliyinin bülletenlərində, Moskvada çıxan "İzvestiya", "Российская газета" və başqa mətbuat orqanlarında da geniş əks olunmuşdur.

Azərbaycan Prezidentinin ABŞ-a rəsmi səfəri ABŞ, Avropa, Rusiya mətbuatı ilə yanaşı Türkiyənin kütləvi- informasiya vasitələrində də diqqətlə izlənilmiş və yüksək qiymətləndirilmişdir. "Milliyyət" qəzetinin həmin günlərdə dərc etdiyi yazıda göstərilir ki, Ağ ev "Heydər Əliyevin Qarabağ siyasətinə yaşıl işıq yandırdı" və bu ilin içərisində bu problemə son qoyacağına söz verdi.

"Milliyyət" in başqa bir yazısında qeyd edilir ki, "amerikalılar son beş ildə azəriləri incidən siyasətlərini dəyişdirir və Heydər Əliyevi başlarının tacı edirlər..." Qəzet yazır ki, "Amerika strateji kursunu Bakıya tərəf döndərir. Amerika birdən-birə Azərbaycanın iş, hətta strateji partnyoru olur."

"Sabah" qəzeti Bill Klintonun Heydər Əliyevin apardığı demokratik və iqtisadi islahatlardan heyranlıqla danışdığından və Amerika Prezidentinin Azərbaycanı hər zaman dəstəkləyəcəyi haqqında verdiyi sözdən bəhs edir və qeyd edir ki, "erməni lobbisinin bütün maneələrinə baxmayaraq, Heydər Əliyev Bill Klintonla görüşdü və onun hərtərəfli dəstəyini qazandı. Bu erməniləri çaş-baş saldı".

Başqa bir yazıda "Sabah" Heydər Əliyevin çox az dünya liderinə nəsim olan "kral kimi qarşılanmasından" bəhs edərək, onun ABŞ səfərini geniş işıqlandırır.

Beləliklə, 1991-2000-ci illərdə Azərbaycanın xarici siyasətinin ABŞ istiqaməti öz inkişafında iki mərhələdən keçmişdir. 1993-cü ilin ikinci yarısına qədər davam edən ilk mərhələ iki ölkə arasında diplomatik əlaqələrin yaradılmasına baxmayaraq, Azərbaycan hökumətinin qarşılıqlı münasibətləri özünün dövlətçilik maraqlarına uyğun şəkildə inkişaf etdirmək istiqamətində konkret addımlar atmaması və hətta xarici siyasət fəaliyyətində yol verdiyi səhvlər nəticəsində ABŞ Konqresi tərəfindən qəbul edilmiş 907-ci düzəlişlə Azərbaycana qarşı sanksiyaların tətbiq olunması və iki ölkə arasında münasibətlərin kəskinləşməsi ilə səciyyələnir.

1993-cü ilin ortalarından başlayan dövrü əhatə edən ikinci mərhələdə Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət fəaliyyətində baş verən konstruktiv dəyişikliklər, ABŞ-ın beynəlxalq aləmdəki mövqeyinin strateji baxımdan düzgün qiymətləndirilməsi, münasibətlərin tənzimlənməsi və inkişafı sahəsində müvafiq taktiki gedişlərin ardıcıl surətdə həyata keçirilməsi Azərbaycan-ABŞ münasibətlərindəki ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasını və anlaşılmaz münasibətlərin strateji tərəfdaşlıq istiqamətində inkişafını şərtləndirən hüquqi-normativ bazanın yaradılması ilə nəticələndi.

2001-ci ildən - yeni əsrin başlanğıcından Azərbaycan-ABŞ münasibətləri strateji partnyorluq istiqamətində yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Ümumiyyətlə, 1998-2005-ci illərdə iki ölkə arasındakı əlaqələr bütün sahələr üzrə - siyasi, iqtisadi, regional əməkdaşlıq, beynəlxalq təhlükəsizlik və hərbi məsələlər üzrə genişləndirilmiş və daha da inkişaf etdirilmişdir.

Bu illərdə iki ölkə arasındakı münasibətləri üç əsas istiqamət üzrə qruplaşdırmaq olar:

İki ölkə arasındakı iqtisadi əlaqələr, ABŞ-ın Xəzər bölgəsi və Cənubi Qafqazda Azərbaycanın həyata keçirdiyi transmilli layihələrdə iştirakı intensiv xarakter daşmışdır. Bu istiqamətdə Amerikanın bir tərəfdən öz şirkətləri vasitəsilə Xəzər dənizinin karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsi və istehsalı, digər tərəfdən bu ehtiyatların dünya bazarına sərbəst çıxışını təmin etmək məqsədilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəmərlərinin çəkilməsindəki xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır. Bundan başqa, ABŞ Şərqi-Qərb nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizininin (TRASEKA layihəsi) reallaşmasında, Azərbaycanda struktur islahatlarının və iqtisadi liberallaşmanın həyata keçirilməsində də Avropa İttifaqı ilə çiyin-çiyinə çalışmışdır.

İki ölkə arasındakı ikitərəfli və çoxtərəfli iqtisadi əməkdaşlıq, transmilli layihələrin reallaşmasındakı birgə fəaliyyətin müxtəlif aspektlərini müzakirə etmək məqsədilə çoxsaylı rəsmi görüşlər keçirilmişdir. Bunlardan 1999-cu il avqustun 18-də ABŞ-ın energetika naziri V. Riçardsonun Azərbaycana səfəri və dövlət rəsmilərlə keçirdiyi görüşləri, 2002-ci il yanvarın 29-da dövlət katibinin Avrasiya məsələləri üzrə köməkçisi E. Consun Bakıya səfəri və Prezident Heydər Əliyevlə apardığı danışıqları, 2002-ci il sentyabrın 17-də ABŞ-ın yeni energetika naziri S. Abrahamın Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin açılış mərasimində iştirakı və Prezident Heydər Əliyevlə keçirdiyi görüşü, 2003-cü il fevralın 23-də ABŞ Prezidenti Corc Buşun dəvəti ilə bu ölkəyə səfər etmiş Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin keçirdiyi yüksək səviyyəli görüşlər və apardığı danışıqları xüsusi vurğulamaq olar. Həmin səfərlər zamanı iki ölkə arasındakı iqtisadi əlaqələr, Cənubi Qafqazda reallaşan transmilli layihələrin vəziyyəti müzakirə olunmuş və mühüm qərarlar qəbul edilmişdir.

2003-2005-ci illərdə də bəhs olunan istiqamət üzrə iki ölkə arasındakı ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr yüksələn xətlə davam etdirilmişdir. Bu əlaqələrin əsasını 1999-cu ildə ATƏT-in İstanbul Zirvə toplantısı gedişində Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan və ABŞ prezidentlərinin imzaladığı birgə bəyanatda irəli sürülən transmilli

strateji prinsiplər təşkil etmişdir. (Bəyanatda Avrasiyanın enerji daşıyıcılarının istehsalı və dünya bazarlarına sərbəst ixracı ilə bağlı bir çox mühüm məsələlərə prinsiplial münasibət bildirilmişdir).

Azərbaycan-ABŞ arasındakı iqtisadi əlaqələrin qısa xronikasına nəzər salsaq, görürük ki, bu əlaqələr yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Bu baxımdan, keçirilən bir sıra görüş və müzakirələri xüsusi qeyd etmək lazımdır.

2003-cü il avqustun 25-də Baş nazir İlham Əliyev Vaşinqtona bir günlük səfər etmiş, dövlət katibinin birinci müavini R. Armitacla iki ölkə arasındakı əlaqələrin, xüsusən enerji sektorunda və başqa sahələrdə iqtisadi münasibətlərin mövcud vəziyyətini və perspektiv imkanlarını müzakirə etmişdir.

Bir neçə gün sonra - avqustun 29-da kongresmen K. Veldonun, oktyabrın 4-də isə C. Makkeyninin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətləri Bakıya rəsmi səfər etmiş, Baş nazir İlham Əliyevlə iki ölkə arasındakı iqtisadi və siyasi münasibətlər haqqında fikir mübadiləsi aparmışlar. Eyni müzakirələr 2004-cü ilin mayında Bakıda Prezident İlham Əliyevlə ABŞ-ın dövlət katibinin Avropa və Asiya məsələləri üzrə müavini L. Pasko arasında keçirilmişdir.

Həmin vaxt iqtisadi əməkdaşlıq üzrə Azərbaycan-ABŞ işçi qrupunun yeddinci iclasında iki ölkə arasındakı iqtisadi məsələlər müzakirə olunmuşdur.

Bundan başqa, Azərbaycan-ABŞ münasibətləri, xüsusən iqtisadi əməkdaşlıq məsələləri 2004-cü il avqustun 9-da Prezident İlham Əliyevin senator T. Stivensin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşündə və 2004-cü il oktyabrın 5-də Vaşinqtonda iqtisadi əməkdaşlıq üzrə ABŞ-Azərbaycan işçi qrupunun səkkizinci iclasında da geniş müzakirə olunmuşdur.

İki ölkə arasındakı iqtisadi əlaqələr digər dövlət rəsmilərinin, xüsusən aidiyyəti üzrə nazirlərin qarşılıqlı səfərləri çərçivəsində də gündəliyə gətirilmiş, ciddi qərarlar qəbul olunmuş və onların icrası təmin edilmişdir.

Azərbaycan-Amerika münasibətlərinin son illərdə yüksələn xətlə inkişaf edən istiqamətlərindən biri də siyasi, hərbi, təhlükəsizlik, beynəlxalq terrora qarşı mübarizə, Qafqazda və dünyada siyasi əlaqələr, sülhün möhkəmləndirilməsi sahəsində birgə əməkdaşlıq hesab oluna bilər. Bu istiqamətdə iki ölkə arasında: 1) siyasi münasibətləri; 2) beynəlxalq terrora qarşı birgə mübarizəni (Azərbaycan əsgərləri Əfqanıstanda, Kosovoda və İraqda ABŞ-ın sülhyaratma missiyasında iştirak edirlər); 3) beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə inteqrasiya sahəsində NATO ilə birgə və ABŞ-ın Müdafiə Nazirliyi ilə ayrılıqda həyata keçirilən əməkdaşlığı; 4) Qafqazda, xüsusən

Dağlıq Qarabağ və Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli istiqamətində ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində birgə və ABŞ-ın rəsmi dairələri ilə ayrılıqda aparılan işləri; 5) Azərbaycanda ordu quruculuğu, sərhədlərin möhkəmləndirilməsi və qorunması sahəsində NATO və ABŞ-ın Müdafiə Nazirliyi ilə həyata keçirilən proqramları və s. qeyd etmək olar.

Bu istiqamətdə 1998-ci ildən başlayaraq Azərbaycan-ABŞ münasibətləri intensiv surətdə inkişaf etdirilmişdir. Həmin münasibətlərin göstəricisi hesab oluna biləcək bəzi rəsmi görüşlərin qısa xronikası əlaqələrin inkişaf dinamikasını aydın əks etdirir.

Bəhs olunan istiqamətdə ikitərəfli əlaqələrin vəziyyəti Prezident Heydər Əliyevin 1998-2001-ci illərdə beynəlxalq konfranslar, tədbirlərdə iştirakı və səfərləri zamanı ABŞ-ın Prezidenti, vitse-prezidenti və dövlət katibi ilə keçirdiyi ondan artıq görüşlərində müzakirə olunmuş və mühüm qərarlar qəbul edilmişdir.

2001-ci il aprelin 3-7-də ABŞ-ın Florida ştatının Ki-Vest şəhərində ATƏT-in himayəsi və ABŞ dövlət katibi K. Pauellin iştirakı ilə Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin görüşü təşkil olunmuş, iki ölkə arasındakı münaqişənin həlli yolları aranmış, aprelin 9-da Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev ABŞ Prezidenti C. Buşla Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı Ağ Evdə xüsusi müzakirə aparmışdır.

ABŞ-ın müdafiə naziri D. Ramsfeld 2001-2005-ci illərdə dörd dəfə - (15 dekabr 2001-ci il, 3 dekabr 2003-cü il, 12 avqust 2004-cü il və 12 aprel 2005-ci il) Azərbaycanda səfərdə olmuş, Azərbaycan Prezidenti və digər dövlət rəhbərləri ilə danışıqlar aparmış, iki ölkə arasında hərbi və təhlükəsizlik məsələləri üzrə əməkdaşlığın müxtəlif aspektlərini müzakirə etmişdir.

Bundan başqa, bəhs olunan istiqamətdə Azərbaycan-ABŞ münasibətləri Prezident İlham Əliyevin ABŞ Prezidenti Corc Buşla İstanbulda Avratlantik Tərəfdaşlıq Şurasının Zirvə toplantısı zamanı keçirdiyi görüşdə, 2003-cü il noyabrın 21-də, 2004-cü il martın 13 və iyunun 10-da və 2005-ci il aprelin 1-də ABŞ-ın Avropa Komandanlığının qərargah rəisinin müavini Ç. Voldun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti, 2004-cü il martın 27-də ABŞ dövlət katibinin müavini R. Armitacın rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti, 2004-cü il mayın 26-da ABŞ Konqresinin Silahlı Qüvvələr Komitəsinin sədri K. Veldonun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti, 2004-cü il oktyabrın 4-də ABŞ dövlət katibinin hərbi-siyasi məsələlər üzrə müavini A. Blunfeldin başçılıq

etdiyi nümayəndə heyəti ilə danışıqlar zamanı da geniş müzakirə olunmuş və qərarlar qəbul edilmişdir.

Azərbaycanın ABŞ-la siyasi və təhlükəsizlik sahəsindəki əlaqələri iki ölkənin digər dövlət nümayəndələrinin qarşılıqlı səfərləri və görüşləri çərçivəsində də təhlil edilmiş, bu əlaqələrin intensivləşdirilməsi istiqamətində ciddi işlər görülmüşdür. Belə təmaslar sırasında 2004-cü ilin martında Azərbaycanın müdafiə naziri S. Əbiyevin, iyulunda xarici işlər naziri E. Məmmədyarovun, dekabrında milli təhlükəsizlik naziri E. Mahmudovun, həmin ilin noyabrında Prezident Aparatının şöbə müdirləri N. Məmmədovun və Ə. Həsənovun, Milli Məclisin bir qrup üzvünün ABŞ-a səfərləri, bu ölkənin dövlət qurumları, Konqresi, Senatı və digər rəsmi strukturlarının nümayəndələri ilə keçirdiyi görüşləri, apardıqları danışıqları qeyd etmək olar.

Bəhs edilən əlaqələr sırasında ABŞ rəsmi nümayəndələrinin də Azərbaycana səfərlərini (26 mart 2002-ci il, senator C. Binqəmənin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti, 29 iyul və 21 oktyabr 2004-cü il, müvafiq olaraq dövlət katibinin müavinləri E. Cons və L. Kennedi, 28-30 aprel 2005-ci il, ABŞ-ın ATƏT-dəki səfiri S. Minikes və Prezident İlham Əliyevlə, parlamentin sədri M. Ələsgərovla, digər dövlət və hökumət nümayəndələri ilə apardıqları müzakirələri qeyd etmək olar.

2001-2005-ci illərdə Azərbaycanla ABŞ arasındakı əlaqələr sırasında dünyada baş verən transmilli siyasi proseslərdə, demokratikləşmə sahəsində və digər ictimai-siyasi əlaqələrin dərinləşdirilməsində birgə əməkdaşlığı da vurğulamaq olar.

Bu istiqamətdə iki ölkə arasındakı əlaqələr həm çoxtərəfli (ATƏT, Avropa Şurası və dünyada fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət təşkilatları çərçivəsində), həm də ikitərəfli əsasda (ABŞ-ın Azərbaycandakı səfirliyi, bu ölkəni təmsil edən Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi, Milli Demokratiya və Beynəlxalq Respublikaçılar institutları, Beynəlxalq Avrasiya Fondu, Soros Fondu, "Freedom House" ("Azad ev") təşkilatı, Beynəlxalq Seçki Fondu (İFES) və s.) reallaşdırılmışdır. ABŞ Azərbaycanın dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi, dünya standartlarına catdırılması, ölkədə vətəndaş cəmiyyətinin qurulması, siyasi plüralizmin, söz və mətbuat azadlığının təmin edilməsi, demokratik seçkilər, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması, dövlət-vətəndaş münasibətlərinin hüquqi prinsiplərə söykənməsi, cəmiyyətdə şəffaflığın mövcudluğu və s. sahələrdə həyata keçirilən işlərə öz fondları və təşkilatları vasitəsilə həm maddi, həm də mənəvi dəstək vermişdir. Hər il bu məqsəd üçün ABŞ-ın xüsusi maliyyə yardımı çərçivəsində Azərbaycana on milyonlarla ABŞ dolları həcmində pul ayrılmışdır. Bu maliyyə qrantlar şəklində həm dövlət qurumlarına, həm də ictimai

təşkilatlara, mətbuat orqanlarına, həm də bilavasitə ayrı-ayrı vətəndaş təşəbbüslərinin dəstəklənməsinə yönəldilmişdir.

2001-2005-ci illərdə Soros Fondunun, Beynəlxalq Avrasiya Fondunun, Beynəlxalq İnkişaf Agentliyinin, ABŞ-ın digər siyasi və ictimai təşkilatlarının nümayəndələri Azərbaycana səfərlər etmiş, ölkə rəhbərləri, qeyri-hökumət təşkilatları, siyasi partiyaların nümayəndələri ilə görüşmüş, bəhs olunan istiqamətdə əlaqələrin inkişafı məsələlərini müzakirə etmişdir.

Bundan başqa, ABŞ-ın Azərbaycandakı səfirliyinin ümumi rəhbərliyi ilə Azərbaycanda ictimai-siyasi məsələlər, vətəndaş cəmiyyəti və demokratik inkişaf, demokratik seçki, insan hüquqları və siyasi plüralizm, gənclər, qadınlar, vətəndaş qruplarının formalaşdırılması, şəffaflıq və s. məsələlər üzrə çoxsaylı beynəlxalq və yerli konfranslar, seminarlar keçirilmiş, Azərbaycandan ABŞ-a və yaxud əksinə nümayəndə heyətlərinin səfərləri təşkil edilmişdir.

Beləliklə, göründüyü kimi, 1998-2005-ci illərdə Azərbaycan və ABŞ arasındakı əlaqələr bütün üç sahə üzrə intensiv olmuş və qarşılıqlı münasibətlər yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Bu əlaqələrə iki ölkənin beynəlxalq aləmdəki, dünyanın aparıcı hökumətlərarası və qeyri-hökumət aktorları çərçivəsindəki əməkdaşlığını da əlavə etsək, onda bu münasibətlərin strateji tərəfdaşlıq xarakteri daşdığını müşahidə etmək olar. İki ölkə arasında indiyə qədər 30 dövlətlər, hökumətlər və müəssisələrarası sənəd imzalanmış və qarşılıqlı münasibətlərin hüquqi-normativ bazası yaradılmışdır.

AZƏRBAYCAN-KANADA ƏLAQƏLƏRİ

Şimali Amerika ölkələrindən Azərbaycanın bütün səviyyələrdə diplomatik münasibətlər saxladığı ikinci ölkə *Kanadadır*.

Kanada Azərbaycanın müstəqilliyini 1991-ci il dekabrın 25-də tanımış, iki ölkə arasında diplomatik münasibətlər isə 1992-ci il avqustun 10-da qurulmuşdur. Bundan 10 il sonra – 2002-ci ildə Kanada Azərbaycanda, 2004-cü ildə isə Azərbaycan Kanadada özünün səfirini təyin etmişdir.

Keçən illərdə iki ölkə arasındakı münasibətlər bir neçə istiqamətdə - beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində çoxtərəfli, qarşılıqlı iqtisadi, siyasi və humanitar əlaqələr sahəsində ikitərəfli formada həyata keçirilmişdir.

Bu əlaqələr sırasında 2000-ci il mayın 10-11-də Kanada parlamentinin Xarici münasibətlər və Beynəlxalq ticarət Daimi Komissiyasının sədri B. Qrehemin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin Azərbaycana səfərini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Həmin səfər çərçivəsində B. Qrehem öz ölkəsinin Azərbaycana göstərdiyi böyük marağı nümayiş etdirərək, Azərbaycan rəhbərliyi ilə iki ölkə arasındakı münasibətlərin bir çox aspektlərini müzakirə etmişdir. Müzakirələrin yekunu olaraq, gələcək əməkdaşlıqla bağlı qarşılıqlı razılaşma əldə edilmişdir.

Bunun ardınca, 2002-ci ilin noyabr ayında Kanada xarici işlər nazirinin dövlət katibi Q. Knutson böyük nümayəndə heyəti ilə Azərbaycana gəlmiş, Prezident Heydər Əliyev, ölkənin digər rəsmi nümayəndələri ilə görüşmüş, Azərbaycan-Kanada əlaqələrinin perspektivlərini müzakirə etmişdir.

Kanada ilə Azərbaycan arasında Xəzər dənizinin neft-qaz yataqlarının tədqiq olunması və işlənməsi sahəsində ikitərəfli iqtisadi sazişlər, gəlir və əmlak üçün ikiqat vergi qoyulmasının ləğvi və s. hüquqi-normativ sənədlər imzalanmışdır.

Kanada Azərbaycanda humanitar yardım çərçivəsində qaçqın və məcburi köçkünlərə, məktəblərə, mədəniyyət ocaqlarına maddi yardım kampaniyasında da fəal iştirak edir.

Azərbaycandan da Baş nazirin müavinləri, nazirlər və digər rəsmi nümayəndələr səviyyəsində Kanadaya qarşılıqlı səfərlər həyata keçirilmiş, iki ölkə arasındakı münasibətlərin müxtəlif aspektləri ilə bağlı razılaşmalar əldə edilmişdir.

Hazırda Kanadada Azərbaycan səfirliyi iki ölkə arasında gələcək əlaqələrlə, dövlət başçılarının qarşılıqlı səfərləri ilə bağlı, o cümlədən dövlətlərarası hüquqi-normativ bazanın genişləndirilməsi istiqamətində intensiv iş aparır.

AZƏRBAYCAN- MEKSİKA ƏLAQƏLƏRİ

Şimali Amerika Birliyinə daxil olan üçüncü ölkə - Meksika ilə Azərbaycanın diplomatik əlaqələri 1992-ci il fevralın 10-da qurulsa da, (Meksika Azərbaycanın müstəqilliyini 1991-ci il dekabrın 25-də tanımışdır) hələ ki, iki ölkə arasında qarşılıqlı əlaqələri tənzimləyən heç bir hüquqi-normativ sənəd imzalanmamışdır. Qarşılıqlı münasibətlər yalnız beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində və iki ölkənin iş adamları arasında həyata keçirilir.

Meksika ilə Azərbaycan arasında illik ticarət dövriyyəsi 1,5 milyon ABŞ dolları çərçivəsini hələ ki aşmayıb.

AZƏRBAYCAN- MƏRKƏZİ VƏ CƏNUBİ AMERİKA ÖLKƏLƏRİ ƏLAQƏLƏRİ

Azərbaycan Mərkəzi və Cənubi Amerika ölkələri ilə də diplomatik münasibətlər yaratmışdır. Bu ölkələr sırasında öz nüfuzu ilə seçilən **Braziliya** Azərbaycanın müstəqilliyini 1991-ci il dekabrın 26-da tanımış, 1993-cü il oktyabrın 21-də isə iki ölkə arasında diplomatik münasibətlər yaradılmışdır.

2001-ci ilin mayında Braziliya özünün Türkiyədəki səfirini eyni zamanda Azərbaycana da səfir təyin etmiş və o, mayın 17-də öz etimadnaməsini Prezident Heydər Əliyevə təqdim edərək fəaliyyətə başlamışdır.

2001-ci il iyunun 3-5-də San-Xosedə (Kosta-Rika) Amerika Dövlətləri Təşkilatı Baş Məclisinin XXXI iclasında Azərbaycan tərəfindən iştirak edən ölkəmizin ABŞ-dakı səfiri H. Paşayev Braziliya xarici işlər naziri katibliyinin rəisi O. Çoxfi ilə görüş keçirmişdir. Görüş zamanı Azərbaycan-Braziliya ikitərəfli münasibətlərinin inkişafı, enerji resurslarının işlənməsi və nəqli, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı məsələlər müzakirə olunmuşdur.

2004-cü il mayın 27-dən iyunun 3-dək Azərbaycanda səfərdə olan Braziliyanın Türkiyədə və eyni zamanda Azərbaycandakı səfiri B. Neeli xarici işlər naziri E. Məmmədیارov qəbul etmişdir. Görüş zamanı Braziliyanın regional ofis açmaq niyyəti və bu ölkəni təmsil edən şirkət nümayəndələrinin avqust ayında Azərbaycana səfəri ətrafında fikir mübadiləsi aparılmışdır. Səfir BMT Baş Assambleyasının Nyu-Yorkda keçiriləcək 59-cu iclasından bir gün əvvəl 2004-cü il sentyabrın 20-də Prezident L. da Silvanın dünya dövlətlərinin başçılarını görüşə dəvət etdiyini bildirmiş və Azərbaycan Prezidentinin də həmin görüşdə iştirakına ümid bəslədiyini qeyd etmişdir.

2005-ci il mayın 27-də xarici işlər nazirinin müavini X. Xələfov Braziliyanın Türkiyədəki səfiri M. Netonu qəbul etmişdir. Görüşdə BMT-də aparılan islahatlar, ikitərəfli münasibətlər və Braziliyanın BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına namizədliyinin Azərbaycan hökuməti tərəfindən dəstəklənməsi ilə bağlı xahişi müzakirə olunmuşdur.

Azərbaycanla Braziliya arasında münasibətlər bu illərdə ölkə başçıları və digər rəsmi nümayəndələrin beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsindəki təmasları və bir-birinə göndərdiyi məktublarla məhdudlaşmışdır. İki ölkə arasındakı illik ticarət dövriyyəsi 5 milyon ABŞ dolları səviyyəsindədir.

Digər Cənubi Amerika dövləti **Argentina** Azərbaycanın müstəqilliyini 1992-ci il martın 9-da tanımış, iki ölkə arasında diplomatik münasibətlər isə 1993-cü ilin noyabr ayında qurulmuşdur.

2005-ci il martın 11-də Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Argentina Respublikasında Azərbaycan səfirliyinin təsis edilməsi haqqında qanun qəbul etmişdir.

İki ölkə arasında diplomatik əlaqələr hələlik beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində və qarşılıqlı məktublaşma vasitəsilə həyata keçirilir.

Mərkəzi və Cənubi Amerikanın digər ölkələri ilə də Azərbaycanın diplomatik əlaqələri hələlik rəsmi məktub mübadiləsi, beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq və qarşılıqlı təmaslardan irəli getməyib:

Haiti – Azərbaycanın müstəqilliyini 1992-ci ildə tanımış, 2003-cü il mayın 9-da iki ölkə arasında diplomatik münasibətlər yaradılmışdır.

Kosta-Rika – Azərbaycanın müstəqilliyini 1991-ci il dekabrın 28-də tanımış, ölkələr arasında diplomatik münasibətlər 1997-ci il yanvarın 15-də yaradılmışdır. İki ölkənin Xarici İşlər Nazirlikləri arasında “Siyasi məsləhətləşmələrin yaradılmasına dair” anlaşma Memorandumu imzalanmışdır.

Paraqvay - Azərbaycanla diplomatik münasibətləri 2004-ci il aprelin 20-də qurub. İki ölkə arasında diplomatik münasibətlərin yaradılması haqqında birgə kommünike imzalanmışdır.

Uruqvay - Ölkələr arasında diplomatik münasibətlər 1995-ci il yanvarın 12-də qurulmuşdur.

Venesuela – Azərbaycanın müstəqilliyini 1992-ci il yanvarın 9-da tanımış, iki ölkə arasında diplomatik münasibətlər 1995-ci il mayın 12-də qurulmuşdur.

Çili – İki ölkə arasında diplomatik münasibətlər 1994-cü il noyabrın 3-də qurulmuşdur. 2005-ci ildə xarici işlər naziri E. Məmmədyyarov Santyaqoda keçirilən xarici işlər nazirlərinin konfransında iştirak etmişdir. Səfər çərçivəsində E. Məmmədyyarov Çilinin xarici işlər naziri İ. Volker ilə görüşmüş və iki ölkə arasında gələcək münasibətlərin perspektivlərinə dair müzakirələr aparmışdır.

Ekvador - Azərbaycanın müstəqilliyini 1992-ci ilin yanvarında tanımış, iki ölkə arasında diplomatik münasibətlər 2004-cü il martın 22-də qurulmuşdur. Həmin gün Nyu-Yorkda Azərbaycan Respublikası ilə Ekvador Respublikası arasında diplomatik əlaqələrin yaradılması haqqında birgə kommünike imzalanmışdır.

Kolumbiya - İki ölkə arasında diplomatik münasibətlər 1994-cü il dekabrın 13-də qurulmuşdur.

Qayana - Azərbaycanın müstəqilliyini 1992-ci ilin yanvarında tanımış, iki ölkə arasında diplomatik münasibətlər 1995-ci ilin yanvar ayında qurulmuşdur.

Qvatemala - İki ölkə arasında diplomatik münasibətlər 1994-cü il noyabrın 1-də qurulmuşdur.

Panama - Azərbaycanın müstəqilliyini 1992-ci il yanvarın 3-də tanımış, iki ölkə arasında diplomatik münasibətlər 1995-ci ilin aprelində qurulmuşdur.

Nikaraqua - İki ölkə arasında diplomatik münasibətlər 1994-cü ildə qurulmuşdur. 2004-cü il martın 1-də Azərbaycanın ABŞ-dakı səfiri H. Paşayev Nikaraqua Respublikasının həmin ölkədəki səfiri S. Stadzaqeni qəbul etmişdir. S. Stadzaqen BMT Baş Assambleyasının 2005-ci ildə keçiriləcək 60-cı Sessiyasında Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvlüyünə seçkilərdə Nikaraquanın namizdəliyinin dəstəklənməsi ilə bağlı nota təqdim etmişdir.

Peru - İki ölkə arasında diplomatik münasibətlər 1996-cı il iyunun 25-də qurulmuşdur.

Salvador - Azərbaycanın müstəqilliyini 1992-ci ildə tanımış, iki ölkə arasında diplomatik münasibətlər 1999-cu ilin martında qurulmuşdur.

Yamayka - Azərbaycanın müstəqilliyini 1992-ci il yanvarın 6-da tanımış, iki ölkə arasında diplomatik münasibətlər 1995-ci ildə qurulmuşdur.

Boliviya - İki ölkə arasında diplomatik münasibətlər 1996-cı il iyulun 8-də qurulmuşdur.

Kuba – Mərkəzi və Cənubi Amerikanın yeganə sosialist dövlətidir və Azərbaycanla əlaqələrə maraq göstərir. Azərbaycanın müstəqilliyini 1991-ci il dekabrın 26-da tanımış, iki ölkə arasında diplomatik münasibətlər 1992-ci il martın 27-də qurulmuşdur. Kuba özünün Rusiyadakı səfirini həm də Azərbaycana səfir təyin etmişdir. 2004-cü il aprelin 9-da xarici işlər naziri E. Məmmədyanov Kubanın Rusiyada və eyni zamanda Azərbaycandakı səfiri M. Xorxeni qəbul etmişdir. Qonaq etimadnaməsinin surətini təqdim etmiş, Azərbaycan-Kuba əlaqələri, beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq imkanları ətrafında fikir mübadiləsi aparılmışdır. Həmin gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ. Əliyev səfirin etimadnaməsini qəbul etmişdir. Azərbaycanla Kuba arasında iqtisadi əlaqələr çox zəifdir və ticarət dövriyyəsi təxminən 1mln. ABŞ dolları təşkil edir.

2. AZƏRBAYCANIN XARİCİ SİYASƏTİ VƏ AVROPA ÖLKƏLƏRİ

Avropa geosiyasi faktor kimi

Müasir dünyada cərəyan edən proseslərdə xüsusi geosiyasi çəkiyə və iqtisadi potensiala malik mərkəz kimi Avropa mühüm rol oynayır.

Geosiyasi anlamda Avropanın ərazisi keçmiş Roma imperiyasının sərhədləri çərçivəsində müəyyən edilir. Əslində, coğrafi anlamda Avropa qitəsinin ərazisi daha genişdir. Lakin Avropa deyəndə, ictimai fikirdə əsasən Qərbi Avropa nəzərdə tutulur.

Qərbi Avropa ərazisi dünyanın ən əlverişli coğrafi məkanlarından biridir. Çayların bütün il boyu gəmiçilik üçün açıq olması, sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafına imkan verən mülayim iqlim, dəniz yollarına və kommunikasiyalara sərbəst çıxış və s. bu bölgənin tərəqqisinə həmişə xüsusi təsir göstərmişdir. Qərbi Avropanın təxminən 3,7 mln. km² ərazisində 370 milyon nəfərə yaxın əhalisi olan 26 dövlət yerləşir. Bu dövlətlər siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafına görə təxminən eyni səviyyədə olsa da, həmin ölkələri təmsil edən xalqlar mental dəyərlərinə görə bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir.

Qərbi Avropada əhalinin təbii artım sürəti olduqca aşağı, əhalinin yaş səviyyəsi isə çox yüksəkdir. Bu ölkələrin işçi qüvvəsinə tələbatı əsasən miqrasiya hesabına ödənilir ki, bu da özünəməxsus irqi, mədəni və etnik konfliktlərin baş verməsinə zəmin hazırlayır.

Qərbi Avropa sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafı, texnoloji səviyyə, maliyyə, turizm sənayesi və s. sahələrin infrastruktur imkanlarına görə dünyada ən öncül yerlərdən birini tutur. Almaniya, İngiltərə, Fransa, İsveçrə, İsveç, Belçika, İtaliya kimi Qərbi Avropa dövlətləri dünyanın iqtisadi cəhətdən ən inkişaf etmiş ölkələri sırasındadırlar. Qərbi Avropanın bəzi ölkələri – İspaniya, İrlandiya, Portuqaliya və Yunanıstan nisbətən az inkişaf edib. Qərbi Avropanın ən böyük dövləti Almaniya (82 mln. əhalisi, 337 min km² ərazisi var), ən kiçik ölkələri isə Andorra, San-Marino, Monako, Lixtenşteyn və Vatikandır.

Dünyanın ən inkişaf etmiş transmilli korporasiyaları sırasında Avropanın kimya, maşınqayırma, kənd təsərrüfatı şirkətləri olan “Fillips”, “Mercedes”, “Siemens”, “Omeqa”, “İkea”, “Kristian Dior” və yüzlərlə digərləri öncül yer tutur.

Qərbi Avropada istehlak olunan neft və qazın 1/3-i Şimal dənizindən (Norveç), qalan 70%-i isə idxal hesabına ödənilir (əsasən Rusiya, ərəb ölkələri və İrlandan).

Avropanın digər hissəsi 1919-cu il Versal sülhündən sonra Şərqi Avropa adlanır (keçmiş Avstriya-Macaristan və Rusiya imperiyalarının əraziləri). Avropanın bu ərazisinə qərbi avropalılar 1919-1990-ci illərdə əvvəlcə Sovet Rusiyası, sonra isə SSRİ ilə “sanitar dəhliz” kimi baxaraq, onu “cənubdan” təcrid etmişlər.

Hazırda əsasən Şərqi və Mərkəzi Avropa kimi tanınan ərazi ümumavropa evinə daxil edilərək, sərhədləri Baltikyanı ölkələr, Ukrayna, Belarus, Azərbaycan, Gürcüstan və Moldovanın hesabına bir qədər də genişlənməmişdir. Qərb ölkələri “qonşuluq siyasəti” çərçivəsində “Avrasiya xartlendi” və “Dünya adası” hesab olunan bu ərazilərdə möhkəmlənmək, onun geosiyasi və geoiqtisadi imkanlarından bəhrələnmək üçün xüsusi proqram üzrə çox ciddi iş aparılır.

Şərqi və Mərkəzi Avropanın ənənəvi ölkələri hesab olunan Polşa, Çexiya, Slovakiya, Macarıstan, Rumıniya, Bolqarıstan, Albaniya, Serbiya, Sloveniya, Bosniya-Hersoqovina, Makedoniya, Xorvatiya, Latviya, Litva, Estoniya vahid təbii-ərazi kompleksi təşkil edərək, Baltik dənizi, Qara dəniz və Adriatik dənizi arasındakı ərazilərdə yerləşirlər. Bu ölkələrin ümumi ərazisi 1,3 mln. km²-dir. Qonşuluq siyasətinə cəlb edilmiş postsovet ölkələri – Ukrayna, Belarus, Moldova, Azərbaycan və Gürcüstan da daxil olmaqla Şərqi Avropa Qərblə Şərq arasında bütün tranzit yollarının, nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizlərinin keçdiyi ən əhəmiyyətli geosiyasi region hesab olunur.

Şərqi və Mərkəzi Avropanın ərazi xarakteristikasını fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri də malik olduğu enerji daşıyıcıları və xammal mənbələridir. Regionda əsas kömür yataqları Polşa və Çexiyada, neft ehtiyatları Rumıniyada, dəmir filizi mənbələri keçmiş Yuqoslaviya, Rumıniya, Çexiya, və Slovakiya ərazisində istismar olunur. Bütövlükdə Şərqi və Mərkəzi Avropa ölkələrində resurs çatışmazlığı mövcuddur. Əvvəllər bu bölgə nisbətən inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı ilə seçilirdisə, SSRİ dağıldıqdan sonra Qərbi Avropanı təmsil edən transmilli şirkətlər Şərqi Avropanı öz istehsal və satış mərkəzinə çevirməyə başlayırlar. Lakin bütün Avropada olduğu kimi, bu bölgədə də sənaye malları istehsalı satış bazarları qıtlığı ilə üzləşir.

Əhalinin xarakteristikasına görə Şərqi və Mərkəzi Avropa ölkələri də Qərbi Avropa kimi müsbət göstəricilərə malik deyil. Lakin burada az da olsa, əhali artımı (2%) müşahidə olunur. Bu regionu təmsil edən ölkələrin əhalisinin ümumi sayı təqribən 135 milyon nəfərə yaxındır ki, bunun da ən çoxu Polşada (39 milyon), ən azı Estoniyada (1,6 milyon) yaşayır. Əhalinin böyük əksəriyyəti slavyan mənşəli olsa da, bütövlükdə Şərqi və Mərkəzi Avropa mürekkəb və qarışıq etnik əhali tərkibinə malikdir. Etnik konfliktlərin sayına görə son yüzildə Şərqi Avropa dünyada öncül yerlərdən birini tutur.

Müasir Avropada sürətli regional inteqrasiya meylləri müşahidə olunur. Bu inteqrasiya Avropa İttifaqının ənənəvi üzvləri olan Qərbi Avropa, yeni üzvləri hesab olunan Şərqi və Mərkəzi Avropa, namizəd ölkələr Türkiyə, keçmiş Yuqoslaviya respublikaları, qonşular Ukrayna, Belarus, Moldova, Azərbaycan və Gürcüstan arasında aparılır.

Ümumiyyətlə, Avropada həyata keçirilən iqtisadi, siyasi, hərbi və mədəni inteqrasiya müasir dövrdə dünyada ən nümunəvi əməkdaşlıq prosesi hesab olunur. Xüsusən Avropa İttifaqı çərçivəsində reallaşan iqtisadi, siyasi və mədəni inteqrasiya, NATO çərçivəsində həyata keçirilən hərbi-təhlükəsizlik inteqrasiyası nəinki təkə bu regionda, eyni zamanda, bütün dünyada baş verən analoji proseslərə çox ciddi təsir göstərmək gücündədir.

Avropa qitəsi müəyyən geosiyasi, iqtisadi, sosial problemlərdən də xali deyildir. Bunlara Rusiya ilə münasibətləri, ABŞ-ın getdikcə Avropa İttifaqı ilə daha çox toqquşan maraqlarını, üçüncü ölkələrdən qarşısızalmaz miqrasiyanı, qitədaxili bəzi ölkələrin - Türkiyə, Rumıniya və Balkan yarımadası dövlətləri kimi nisbətən fərqli ölkələrin ümumavropa inteqrasiyasına yaratdığı özünəməxsus problemləri və s. aid etmək olar.

Bundan başqa, Avropadaxili bəzi münaqişələr də həll edilməmiş qalır. Bunların sırasında Kipr ətrafında Yunanıstan-Türkiyə konfliktinin uzanması, İspaniyada bask separatizmi, Şimali İrlandiyada Olster problemi, Balkanlardakı etnik münaqişələr xüsusi narahatlıq doğurmaqdadır.

Avropa Birliyi ölkələrinin xarici siyasət sahəsində də bəzi fikir ayrılıqları mövcuddur ki, bu da İttifaq daxilində parçalanma meylləri yaradır. Bir tərəfdə Fransa, Almaniya kimi dövlətlərin nisbətən müstəqil siyasət yürüdərək Avropa İttifaqını müstəqil siyasi, hərbi və iqtisadi vahidə çevirmək, onun ABŞ-dan asılılığını azaltmaq, bu ölkənin dünya hegemonluğuna balans yaratmaq istəyi, digər tərəfdə ABŞ-ın İngiltərə, İspaniya, Polşa, İtaliya və b. dövlətlərə arxalanaraq Avropa işlərini öz nəzarətində saxlamaq və idarə etmək planları bu meylləri bir qədər də gərginləşdirir. Ümumiyyətlə, getdikcə bütövləşən və "vahid Avropa dövləti" xarakteri alan Avropa ilə ABŞ arasında dünya hegemonluğu uğrunda ciddi qarşıdurma üçüncü minilliyin əsas geosiyasi reallıqlarından biri hesab oluna bilər.

Avropa Birliyinin Rusiya ilə geostrateji, geosiyasi problemləri, Baltikyanı, Balkanlar, Pireneyətrafı, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyanın əsas geostrateji məkanına nəzarət etmək uğrunda ciddi maraq kəsişmələri də mövcuddur. Cənub-Şərqi Asiyada Yaponiya, Çin və ABŞ-la satış bazarları, ucuz işçi qüvvəsi, xammal mənbələri,

texnoloji və elmi nailiyyətlərin tətbiqi və s. məsələlər üzrə rəqabət də müasir dövrdə Avropa İttifaqının rastlaşdığı ciddi problemlərdəndir.

AZƏRBAYCAN VƏ QƏRBİ AVROPA DÖVLƏTLƏRİ

Müstəqillik əldə etdikdən sonra demokratik dövlət quruculuğu yoluna qədəm qoymuş gənc Azərbaycan Respublikasının üzleşdiyi sosial-iqtisadi və siyasi problemlərin müvəffəqiyyətli həlli onun beynəlxalq aləmdəki mövqeyi, ayrı-ayrı ölkələrlə milli dövlət mənafeələrinə cavab verən qarşılıqlı faydalı əlaqələri və dünya birliyinə inteqrasiyası prosesinin intensivliyi ilə sıx bağlıdır. Bu mənada Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələr sistemində layiqli yer tutması üçün dünya siyasətinin formalaşdırılmasında aparıcı rol oynayan dövlətlərlə, o cümlədən siyasi çəkisinə və iqtisadi potensialına görə beynəlxalq aləmdə özünəməxsus yer tutan Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətlərinin tənzimlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qərbi Avropa dövlətləri beynəlxalq münasibətlərə təsiretmə gücünə görə dünya siyasətinin yönümünü müəyyən edən və beynəlxalq aləmin ən ümdə problemlərinin həllində xüsusi çəkisi olan ölkələr sırasına daxildir. Dünya siyasətini müəyyən edən BMT Təhlükəsizlik Şurasının beş daimi üzvündən ikisi – Fransa və Böyük Britaniya, eləcə də özünün iqtisadi potensialına görə dünyanın lider dövlətlərindən hesab olunan Almaniya və İtaliya Avropa qitəsinin həmin aparıcı dövlətləri sırasındadırlar.

Müstəqillik yolu tutmuş Azərbaycan Respublikası üçün dünyanın bütün dövlətləri, o cümlədən Qərbi Avropanın ən böyük və nüfuzlu dövlətləri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq və dostluq əlaqələri qurmaq çox böyük siyasi və beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edir. Bu əlaqələrin siyasi əhəmiyyəti onunla şərtlənir ki, həmin dövlətlər Azərbaycanın üzv olduğu bütün beynəlxalq və regional təşkilatlarda ləyaqətlə təmsil olunmasına, onun beynəlxalq təhlükəsizlik və iqtisadi əməkdaşlıq sistemində, Avropanın müxtəlif struktur və institutlarına inteqrasiyasına hərtərəfli əməli yardım göstərmək imkanına malikdirlər. Digər tərəfdən, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı ATƏT-in prinsip və qərarlarının həyata keçirilməsinə, Qafqaz bölgəsində sülhün və təhlükəsizliyin bərqərar olmasına da çox mühüm təsir göstərmək imkanına malikdirlər. Nəhayət, enerji ehtiyatları ilə zəngin olan Xəzərin Azərbaycan sektorunun ölkəmizin taleyüklü məsələlərinin həllində həyati əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alsaq, Qərbi Avropa dövlətləri ilə bu sahədə səmərəli iqtisadi əməkdaşlığın da Azərbaycan üçün çox böyük siyasi və iqtisadi dəstək rolunu

oynaması şübhə doğurmamalıdır. Xüsusən Xəzərin statusu ətrafında ayrı-ayrı dövlətlərin əsassız iddiası və münaqişə törətmək cəhdlərinin aradan qaldırılmasında, Xəzərin ədalətli sektor bölgüsünün bütün dünyada dəstəklənməsində həmin dövlətlərin rolu əvəzolunmazdır.

Azərbaycanın Qərbi Avropa dövlətləri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı və dostluğu həm də çox mühüm iqtisadi amillərlə şərtlənir. Bu baxımdan, əvvəla, Qərbi Avropa ölkələri Azərbaycanın təbii-coğrafi ehtiyatlarının işlənməsində və bununla respublika iqtisadiyyatının sürətlə yüksəlməsində çox geniş potensiala malikdirlər. Onların həm böyük maliyyə imkanları, qabaqcıl texnologiyası, həm də bütün dünyada mühüm iqtisadi və dövlətlərarası siyasi əlaqələri mövcuddur. Bu dövlətlər nəinki təkcə Azərbaycanın neft ehtiyatlarının işlənməsi və dünya bazarına çıxarılması sahəsində, həmçinin neft kimyası, neft maşınqayırması, metallurgiya, emal sənayesi və s. kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edən sahələrin yenidən qurulması, Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatı ilə inteqrasiya olunmasını sürətləndirmək sahəsində ölkəmizlə səmərəli tərəfdaşlıq imkanlarına malikdirlər. Bütün bu siyasi və iqtisadi amillər sistemi müstəqillik qazanmış Azərbaycan dövləti ilə Qərbi Avropa dövlətləri arasında fəal və səmərəli qarşılıqlı münasibətlər yaradılmasını zəruri etmişdir.

Azərbaycanın Qərbi Avropa ilə əlaqələrini xarakterizə edən və şərtləndirən cəhətlərdən biri də həmin ölkələrin rəsmi dairələrinin və iş adamlarının özlərinin bu əlaqələrə və qarşılıqlı əməkdaşlığa can atmaları olmuşdur. Ümumiyyətlə, bu dövlətlərin Azərbaycanla bağlı yeriddikləri siyasət tarixən özünün bir çox xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Hər şeydən əvvəl qeyd edilməlidir ki, dünyanın inkişaf etmiş və nüfuzlu dövlətləri kimi Qərbi Avropa ölkələri Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda xüsusi strateji siyasi və iqtisadi maraqlara malikdirlər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu dövlətlər bütün dövrlərdə öz maraqlarını qorumağa cəhd göstərən ölkələr sırasında həmişə fəallıqları ilə seçilmişlər. Təsadüfi deyildir ki, özünün regiondakı yeri və rolu, zəngin neft yataqları ilə Avropa siyasətçiləri və iş adamlarını keçən əsrin əvvəlində də, sonunda da eyni dərəcədə özünə cəlb edən Azərbaycan Qərb ölkələrinin Qafqaz siyasətinin fəal və daha məqsədyönlü mahiyyət kəsb etməsində əsas amil olmuşdur.

İkincisi, Qərb dövlətləri Azərbaycanın potensial iqtisadi imkanlarını layiqincə dərk edərək, öz maliyyə və texnoloji vəsaitlərini həvəslə tətbiq edir və bunun yaxın gələcəkdə hər iki tərəfə verə biləcəyi faydanı düzgün qiymətləndirirlər. Bu mənada

Azərbaycanda istehsal olunan sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının Avropanın qabaqcıl sənayesi üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi, o cümlədən Azərbaycanın bu ölkələrin sənaye məhsullarını realizə etmək üçün xüsusi bazar və ötürücü məntəqə ola biləcəyi imkanı da Qərb dairələrinin diqqətindən yayınmamışdır.

Qərbi Avropa dövlətlərini Azərbaycanla dostluğa və əməkdaşlığa sövq edən bir sıra digər amillər də mövcuddur.

Əvvəla, Azərbaycanın əlverişli və əhəmiyyətli geosiyasi vəziyyəti və onun Avropa-Asiya nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin mərkəzində yerləşməsi; ikincisi, MDB respublikaları arasında tam müstəqil siyasət yeritməsi, demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu və bazar iqtisadiyyatı yolu tutması; üçüncüsü, xarici siyasətində Qərbə, xüsusən də Avropaya meyl göstərməsi, regionda Avropanın əsas nüfuz və maraq dairəsinə çevrilməsi və s. bu amillər sırasındadır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən bütün siyasi, iqtisadi və digər amillər Azərbaycan və Qərbi Avropa ölkələri əlaqələrinin qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq münasibətləri üzərində qurulmasını şərtləndirmiş və zəruri etmişdir. Bu zərurəti dərk edən və qarşılıqlı əlaqələrin hər bir dövlət üçün verdiyi və verə biləcəyi faydanı yüksək qiymətləndirən Azərbaycan Respublikası və Qərbi Avropa ölkələrinin dövlət və hökumət rəhbərləri diplomatik münasibətlərin qurulmasından sonra qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı sahəsində müvafiq addımlar atmış və ikitərəfli münasibətləri tənzimləyən çoxsaylı sənədlər imzalamışlar.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi Böyük Britaniya tərəfindən 1991-ci ilin dekabrında, Fransa, Almaniya və İtaliya tərəfindən isə 1992-ci ilin yanvarında tanınmış və həmin ilin əvvəllərində diplomatik münasibətlər yaradılmışdır. 1992-ci ilin martında Fransa, sentyabrında Almaniya, 1993-cü ilin sentyabr ayında isə Böyük Britaniya Azərbaycanda öz səfirliyini açmışdır. Azərbaycan isə əvvəl Almaniya (1992, sentyabr), daha sonra Böyük Britaniya (1994, yanvar) və Fransada (1994, oktyabr) diplomatik nümayəndəliyini təsis etmişdir. İtaliyanın Azərbaycanda səfirliyi bir neçə il sonra – 1997-ci ildə, Azərbaycanın İtaliyada səfirliyi isə 2003-cü ildə açılmışdır.

İkitərəfli əməkdaşlıq əlaqələrini tənzimləyən hüquqi-normativ sənədlərin imzalanması və həyata keçirilməsi sahəsində ilk illər heç bir addım atılmadı. Yalnız 1993-cü ilin dekabr ayında Prezident Heydər Əliyevin Fransaya rəsmi səfəri Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə əlaqələrində intensiv inkişafın başlanğıcını qoydu. Səfər dövründə qarşılıqlı maraq doğuran məsələlər hərtərəfli müzakirə olundu,

“Azərbaycan Respublikası ilə Fransa Respublikası arasında dostluq, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq haqqında” müqavilə və digər sənədlər imzalandı.

Azərbaycanın fəal xarici siyasət yeritməsi və Avropa dövlətləri ilə inteqrasiya sahəsində ardıcıl addımlar atması Qərbdə Azərbaycana olan marağın artmasına səbəb olurdu. Məhz bunun nəticəsində Böyük Britaniyaya rəsmi səfərə dəvət olunan Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 1994-cü ilin fevralında Londonda bir sıra yüksək səviyyəli görüşlər keçirdi. Müzakirələrin yekunu olaraq iki ölkə arasında “Dostluq və əməkdaşlıq haqqında” Birgə Bəyannamə və başqa ikitərəfli sənədlər imzalandı. Bununla da Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə inteqrasiyası yolunda növbəti addım atıldı.

1994-cü il sentyabrın 20-də Qərb ölkələri şirkətlərinin geniş təmsil olunduğu konsorsiumla Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin neft hasilatına dair imzaladığı “Əsrin müqaviləsi” Avropa dövlətləri ilə Azərbaycan arasında əməkdaşlığı yeni səviyyəyə qaldırdı. Bu gün bu müqavilənin uğurla həyata keçirilməsi Azərbaycanın beynəlxalq mövqelərinin güclənməsinə ciddi təsir göstərmişdir.

Prezident Heydər Əliyevin 1996-cı ilin aprelində Norveçə, iyulunda Almaniyaya rəsmi səfərləri qarşılıqlı münasibətlərin daha da dərinləşməsində mühüm rol oynadı. “Azərbaycan Respublikası və Norveç Krallığı arasında Birgə Bəyanat”, “Azərbaycan Respublikası və Almaniya Federativ Respublikası arasında münasibətlərin əsasları haqqında” Birgə Bəyanat, eləcə də imzalanmış digər sazişlər ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqələrin hüquqi-normativ bazasını genişləndirdi.

Azərbaycan Prezidentinin 1997-ci ildə Fransa, İtaliya, Vatikan və Böyük Britaniyaya, 2001-ci ildə yenidən Fransaya rəsmi səfərlərə getməsi və səfər zamanı aparılan danışıqlar, imzalanan çoxsaylı sənədlər Azərbaycana Qərbdə artan marağın və onun yüksələn beynəlxalq nüfuzunun təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir. Bu fikri təsdiq edən daha bir fakt isə Vatikan dövlətinin başçısı, Roma Papası II İoann Pavelin 2002-ci ilin may ayında Azərbaycana rəsmi səfərə gəlməsi olmuşdur. Səfər zamanı Azərbaycan Prezidenti ilə Roma Papası arasında təkbətək görüş keçirilmiş və qarşılıqlı maraq doğuran məsələlər müzakirə edilmişdir. Roma Papasının respublikamıza səfəri Azərbaycanın Avropa ilə siyasi, mədəni və mənəvi əlaqələrinin inkişafında mühüm hadisə oldu.

Yaranmış münasibətlərin qorunması və inkişaf etdirilməsi üçün sonrakı dövrdə də ardıcıl siyasət həyata keçirilmişdir. 2004-cü ildə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Almaniya, Fransa və Böyük Britaniyaya işgüzar səfərləri, Yunanıstan

Prezidenti K. Stefanopulosun Azərbaycana rəsmi səfəri və aparılan danışıqlar, siyasi və iqtisadi sahədə əməkdaşlığa dair imzalanmış sənədlər, habelə bir sıra beynəlxalq toplantılarda Qərbi Avropa dövlətlərinin başçıları ilə keçirilən görüş və danışıqlar Azərbaycanın Qərb ölkələri ilə inteqrasiya proseslərinin güclənməsinə mühüm təsir göstərmişdir.

2005-ci ilin fevralında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin İtaliya Respublikasına və Vatikan dövlətinə rəsmi səfəri Qərbi Avropa ölkələri ilə münasibətlərin inkişafına yönəlmiş siyasi xəttin davamı idi. Səfər zamanı dövlət və hökumət rəhbərləri, işgüzar dairələrin nümayəndələri ilə görüşlər keçirilmiş, İtaliya-Azərbaycan Birgə Bəyannaməsi və qarşılıqlı əlaqələrə dair 8 sənəd imzalanmışdır.

Bununla yanaşı, Azərbaycanın Qərb ölkələri ilə siyasi və iqtisadi əlaqələrinin dərinləşməsinə, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın daha yüksək səviyyəyə qalxmasına əsaslı təkan verən amil 2005-ci il mayın 25-də Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft ixrac boru kəmərinin Azərbaycan hissəsinin istifadəyə verilməsi oldu. Neft kəmərinin açılış mərasimində Böyük Britaniya, İtaliya və Norveçin müxtəlif səviyyəli hökumət nümayəndələri iştirak etmiş, bu böyük iqtisadi layihənin gerçəkləşməsi münasibətilə Fransa, Böyük Britaniya, Norveç və b. dövlətlərin prezidentləri və hökumət başçıları Azərbaycan Prezidentinə təbrik məktubları göndərmişlər. Bu isə Qərbi Avropa dövlətlərinin Azərbaycan ilə əməkdaşlığa xüsusi əhəmiyyət verdiyini təsdiq edir.

Son illərdə Avropada öz nüfuzu ilə seçilən Finlandiya da Azərbaycan ilə əlaqələrin inkişafına xüsusi diqqət yetirir.

Finlandiya ilə ikitərəfli qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı Azərbaycanın regional və beynəlxalq miqyaslı müxtəlif layihələr həyata keçirməsinə və onun Avropa strukturları ilə münasibətlərinin dərinləşməsinə mühüm təsir göstərir. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra dövlətlərarası diplomatik əlaqələrin inkişafında Finlandiyanın Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması üzrə ATƏT-in Minsk qrupunun sədri kimi fəaliyyət göstərməsi və bununla bağlı 1996-cı ildə Finlandiyanın xarici işlər nazirinin Azərbaycana səfəri mühüm əhəmiyyət daşımışdır. Finlandiya bu münaqişə ilə yanaşı, Cənubi Qafqazdakı digər milli, etnik problemlərin aradan qaldırılması üçün xüsusi fəallıq göstərməkdədir. Bu dövlət Avropa İttifaqında hazırda finlandiyalı diplomat Heyki Talvitiyenin rəhbərlik etdiyi Cənubi Qafqaz üzrə nümayəndəliyin yaradılmasında yaxından iştirak etmiş və hazırda regionda sülhün, sabitliyin təmin edilməsinə öz töhfəsini verməyə çalışır.

Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə qarşılıqlı əlaqələrini inkişaf etdirməsi istiqamətində atdığı addımlar bu qurumun fəal üzvlərindən biri olan Finlandiya ilə dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin daha da möhkəmlənməsini şərtləndirir. Ölkələrarası münasibətlərin yüksək xarakter daşmasının siyasi və iqtisadi sahələrlə yanaşı, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələsində də özünəməxsus yeri vardır. Azərbaycanın Avropa İttifaqı çərçivəsində “Yeni qonşuluq siyasəti” proqramını dəstəkləməsi də ölkəmizlə bu qurum arasında əməkdaşlığın ardıcıl və davamlı olmasını təmin edir.

Müasir dövrdə Azərbaycanın Cənubi Qafqaz regionunda aparıcı mövqe tutması Finlandiyanın ölkəmizə siyasi və iqtisadi maraqlarının artmasına səbəb olan mühüm amillərdən biridir. Azərbaycanın iri enerji layihələrinin reallaşmasında fəal iştirak etməsi və böyük həcmdə investisiya qoyuluşu üçün “açıq qapı” siyasətini həyata keçirməsi dövlətlərarası ikitərəfli münasibətlərin inkişafına stimül vermişdir. Bu baxımdan 2005-ci il sentyabrın 29-30-da Finlandiya Respublikasının Prezidenti Tarya Halonenin ölkəmizə rəsmi səfəri Azərbaycan-Finlandiya münasibətlərində yeni mərhələnin əsasını qoymuşdur.

Prezident İlham Əliyev Finlandiyanın dövlət başçısının Azərbaycana rəsmi səfərinin ölkələr arasında iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin inkişafına mühüm təsir göstərəcəyini bildirmişdir. Prezident T.Halonen isə Azərbaycanın siyasi və iqtisadi sahədə böyük uğurlar əldə etdiyini, xüsusilə Avropaya inteqrasiya yönündə ardıcıl xarici siyasət kursu həyata keçirdiyini yüksək dəyərləndirmişdir. Müzakirələrdə Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz respublikalarını “Yeni qonşuluq siyasəti”nə qoşulmağa dəvət etməsinin regionda tərəqqi, sabitlik və rifaha yönəltdiyi vurğulanmışdır. Finlandiyanın Avropa İttifaqına gələcək sədrliyi zamanı Azərbaycanla bu qurum arasında münasibətlərin daha da inkişaf etməsinə dəstək veriləcəyi nəzərə çatdırılmışdır.

Sentyabrın 29-da Azərbaycan və Finlandiya arasında gəlirlərə və əmlaka görə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması və vergidən yayınmanın qarşısının alınması haqqında saziş, həmçinin Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi və Finlandiya Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi arasında anlaşma memorandumu imzalanmışdır. Bu sənədlər dövlətlərarası münasibətlərin dərinləşməsinə, xüsusilə Finlandiyanın işgüzar dairələrinin Azərbaycan iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinə sərmayə qoymasına geniş imkanlar yaratmışdır.

Sentyabrın 30-da keçirilən Azərbaycan-Finlandiya biznes-forumu isə ölkələr arasında inkişaf etməkdə olan iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsi üçün yeni

perspektivlər açmışdır. Forumda Azərbaycanda əlverişli biznes mühitinin yaradıldığı və bunun iqtisadi əməkdaşlıq üçün vacib olduğu qeyd edilmiş, tədbirin ölkələrarası ticarət dövriyyəsinin artmasında və Finlandiyanın işgüzar dairələrinin Azərbaycana investisiya qoyuluşuna cəlb edilməsində mühüm əhəmiyyətə malik olduğu bildirilmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası Qərbi Avropa dövlətləri ilə hərtərəfli əlaqələrin inkişaf etdirilməsi sahəsində məqsədyönlü xarici siyasət yeridir və öz milli maraqlarını qorumaq üçün ardıcıl addımlar atır.

MƏRKƏZİ VƏ ŞƏRQİ AVROPA DÖVLƏTLƏRİ İLƏ MÜNASİBƏTLƏR

Sosializm düşərgəsinin süquta uğraması beynəlxalq aləmdə, o cümlədən Avropada siyasi mənzərənin kəskin şəkildə dəyişməsinə səbəb oldu. Yeni coğrafi-siyasi durumun müəyyənlişməsində Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin mövqeyi və fəal xarici siyasəti əsas amillərdən biri kimi ön plana çıxdı. Azərbaycan hələ SSRİ tərkibində olarkən Avropa qitəsinin başqa ölkələrindən fərqli olaraq, sosializm düşərgəsinə daxil olan bu dövlətlərlə müəyyən iqtisadi və mədəni əlaqələrə malik idi. XX əsrin sonunda SSRİ-nin dağılması və onun tərkibindəki respublikaların müstəqillik qazanması, eyni zamanda, Şərqi Avropa dövlətlərinin sosializm düşərgəsinə tərk edərək Qərbə üz tutması bu əlaqələri daha da aktuallaşdırdı və müstəqil dövlət quruculuğu yolu tutmuş Azərbaycan üçün həyati zərurətə çevirdi. Bu gün Mərkəzi və Şərqi Avropanın Polşa, Macarıstan, Çexiya, Slovakiya, Bolqarıstan, Rumıniya kimi dövlətlərinin iqtisadi, siyasi və sosial-mədəni həyatının bütün sahələrində dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin əldə etdiyi qabaqcıl təcrübənin uğurlu tətbiqi nəticəsində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verməkdədir. Bu dövlətlər regional, dövlətlərarası və beynəlxalq münasibətlər sahəsində özlərinin xarici siyasət prioritetlərini müəyyən edərək, planetin sivilizasiyalı qaydaları əsasında dünyada özünəməxsus layiqli yerlərini tuturlar.

Mərkəzi və Şərqi Avropa Azərbaycanın Transqafqaz nəqliyyat-kommunikasiya sistemi vasitəsilə Qərbi Avropaya çıxışını təmin etmək sahəsində əsas rol oynayan əhəmiyyətli geosiyasi məkandır. Təbii coğrafi mövqeyinə, iqtisadi potensialına, geosiyasi əhəmiyyətinə və b. cəhətlərinə görə bu regionda yerləşən dövlətlər həmişə dünya siyasətinin mərkəzində dayanmış və bu gün də dayanmaqdadırlar. Hazırda bu dövlətlər bütün nüfuzlu beynəlxalq və regional qurumlarla sıx əlaqələr yaratmış və bir sıra təşkilatlara üzv qəbul edilmişlər. SSRİ dağılıqdan və sosializm düşərgəsinə tərk

etdikdən sonra bu dövlətlərin mövqeyi və rolu həm Avropada, həm də dünyada əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmiş, regionun siyasi, iqtisadi, dövlətlərarası və regional təhlükəsizlik sistemində mühüm təsir gücünə malik olmuşdur.

1990-cı ildən başlayaraq Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətləri aktiv şəkildə dünya birliyinə inteqrasiya olunurlar. Xüsusən sosializm düşərgəsi dağıldıqdan sonra bu dövlətlər dərhal Avropanın siyasi, iqtisadi, hərbi və təhlükəsizlik sistemlərinə qoşulmaq və inteqrasiya olunmaq, dövlət həyatının bütün sahələrində qabaqcıl Qərb dövlətlərinin təcrübəsinə uyğun dəyişikliklər etmək yolu tutmuş, bu sahədə ABŞ və onun NATO üzrə Avropa müttəfiqlərinin dəstəyinə nail olmuşlar.

Sosialist düşərgəsinin süqutu ilə Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətləri sosializm dəyərlərindən imtina etmiş, özlərinin yeni strateji inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmiş və bunu qəbul etdikləri yeni Konstitusiyalarında bir daha təsbit etmişlər. Keçən qısa dövr əksər ölkələrdə yeni dövlət quruculuğu məsələlərinin həlli ilə xarakterizə olunmuş, hüquqi, demokratik dövlət quruculuğu, yeni iqtisadi və siyasi münasibətlərə keçid, iqtisadi islahatlar, özəlləşdirmə və siyasi plüralizm onların daxili siyasətində aparıcı yer tutmuşdur.

Yaxın keçmişdə sosializm sisteminə və SSRİ məkanına daxil olmuş bir sıra respublikalar kimi Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərinin bəziləri də kəskin milli münaqişə və separatizm meyllərindən qaça bilməmişlər. Xüsusən bu proses milli tərkibinə görə çox mürəkkəb və rəngarəng olan, hakim millətçi şovinizminin dərin kök saldığı Yuqoslaviyada daha qabarıq, Çexoslovakiya, Bolqarıstan, Macarıstan və b. dövlətlərdə bir az zəif şəkildə özünü büruzə vermişdir. Əgər Çexoslovakiya, Macarıstan və Bolqarıstanda bu prosesləri sülh yolu ilə və sivilizasiyalı metod və vasitələrlə tənzimləmək mümkün olmuşdursa, Yuqoslaviyada qanlı toqquşmalardan və üzücü müharibələrdən yan keçmək mümkün olmamışdır. Millətlərarası həmrəyliyi və siyasi sabitliyi qoruya bilən ölkələrdə ictimai-siyasi, iqtisadi islahatlar, dünya birliyinə inteqrasiya və başqa proseslər daha sürətlə getmiş və mühüm nəticələr əldə edilmişdir. Bu ölkələr sırasına Polşa, Rumıniya, Macarıstan, Çexiya və b. aid etmək olar.

Bu gün keçmiş Yuqoslaviyaya daxil olan dövlətlər istisna olmaqla, qalan əksər Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərində iqtisadi və siyasi islahatlar müvəffəqiyyətlə başa çatdırılmış, dünya birliyinə inteqrasiya olmaq sahəsində çox böyük işlər görülmüşdür.

Azərbaycanın Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətləri ilə dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərini zəruri edən əsas amillərdən biri qarşılıqlı-faydalı iqtisadi münasibətlərin qurulmasına tələbat hesab oluna bilər. Keçmişdə SSRİ də daxil olmaqla sosializm düşərgəsinin üzvü olan bu ölkələrin ümumi bir iqtisadi sistem çərçivəsində yerləşməsi onların hər birində oxşar iqtisadiyyatın təşəkkül tapmasına və sıx inteqrasiyasına səbəb olmuşdu. Azərbaycan da SSRİ-nin bir respublikası kimi həmin iqtisadi sistem daxilində bu dövlətlərlə sıx inteqrasiya olunmuş və bu gün də onun təsirindən tam xilas ola bilməmişdir. Xüsusən neft istehsalı və emalı sənayesi, neft kimyası və maşınqayırma, dağ-mədən və metallurgiya sənayesi, nəqliyyat-kommunikasiya avadanlığı, kənd təsərrüfatı maşınları istehsalı və aqrar emal sənayesi sahəsində Azərbaycan bu ölkələrin hər biri ilə sıx iqtisadi-ticarət əlaqələrinə malik olmuşdur. Bu əlaqələrin pozulması hər bir ölkənin, o cümlədən Azərbaycanın iqtisadiyyatına ağır zərbə vurmuşdur. Hazırda bu dövlətlərlə yeni iqtisadi əlaqələrin qurulmasının zəruriliyi və sənaye müəssisələrinin qarşılıqlı ehtiyacı dövlətlərarası ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərin yaradılmasını və inkişafını tələb edir.

Azərbaycanın Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətləri ilə səmərəli münasibətlər yaratmasını zəruri edən digər amil xarici siyasət sahəsində bu dövlətlərlə üst-üstə düşən strateji mənafe birliyi və onların beynəlxalq durumundakı oxşar vəziyyət hesab oluna bilər. Əgər bu gün Azərbaycan Mərkəzi və Şərqi Avropanın sülh şəraitində yaşayan, bir-biri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq və dostluq münasibətləri saxlayan inkişaf etmiş ölkələrinə maraq göstərsə, həmin dövlətlər də eyni xüsusiyyətlərin Qafqazda bərqərar olmasında maraqlıdırlar. Ona görə də, həm Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətləri, həm də Azərbaycan bütün beynəlxalq təşkilatlarda, birgə təmsil olunduqları ATƏT, Qara Dəniz Ölkələri İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və b. qurumlarda bir-birini tamamlayan və gücləndirən xarici siyasət yeridir, regional və beynəlxalq münasibətlərdə oxşar mövqe nümayiş etdirirlər. Bunu birgə təmsil olunduqları bütün regional və beynəlxalq tədbirlərdə Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərinin və Azərbaycanın tutduğu mövqe nümunəsində aydın müşahidə etmək olur. Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərinin başçıları da bütün bu tədbirlərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi beynəlxalq və regional təşkilatların imkanlarından, ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrdən öz dövlət mənafeələrinin, təhlükəsizliyinin, ərazi bütövlüyünün qorunması, xalqlarının rifah halının yaxşılaşdırılması və iqtisadi inkişafının təmin olunması üçün maksimum istifadə etməyə çalışırlar.

Azərbaycanın Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətləri ilə yaxınlaşmasını və səmərəli münasibətlərə malik olmasını zəruri edən əsas amillərdən biri də onların vahid nəqliyyat-kommunikasiya problemi ilə üzləşməsidir. Məlum olduğu kimi, bütün Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətləri Asiya ölkələri ilə xarici-iqtisadi və kommunikasiya əlaqələrini, bir qayda olaraq, SSRİ (hazırda Rusiya) vasitəsilə həyata keçirmişlər və indi də həyata keçirirlər. Vaxtilə Azərbaycan da özünün Avropa ilə nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrində eyni məkandan istifadə edirdi. Rusiya həmin xidmət müqabilində həm bu ölkələri istədiyi maliyyə-tarif ödənişini qəbul etməyə məcbur edir, həm də lazım gəldikdə yolları bağlamaq hədəsi ilə yaranmış vəziyyətdən siyasi təzyiq vasitəsi kimi istifadə edir. Azərbaycan-Rusiya əlaqələrində belə hallar keçən əsrin 90-cı illərində dəfələrlə təkrar olunmuşdur. Azərbaycan kimi Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri də eyni problemlərlə dəfələrlə rastlaşmış və Rusiyanın təzyiqlərini dəf etmək zərurəti qarşısında qalmışlar. Rusiyanın iqtisadi amillərdən daha çox siyasi təzyiq və təsir vasitəsi kimi istifadə etdiyi alternativsiz nəqliyyat dəhlizindən xilas olmaq cəhdləri hələ ötən əsrin 90-cı illərində Mərkəzi və Şərqi Avropanın, Qafqaz və Asiyanın bir neçə dövlətini obyektiv şəkildə yaxınlaşmaq zərurəti qarşısında qoymuşdur. Mərkəzi və Orta Asiya dövlətlərinin, Azərbaycan və Gürcüstanın Qərbə, Avropa dövlətlərinin isə Mərkəzi və Orta Asiyaya çıxış üçün əlverişli və etibarlı nəqliyyat dəhlizinə olan ehtiyacı onları Transqafqaz dəhlizi ideyası ətrafında birləşməyə sövq etmişdir.

Azərbaycanın Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətləri ilə əlaqələrini zəruri edən əsas amillərdən biri də bu dövlətlərin oxşar daxili problemlərlə üzləşməsidir. Ümumiyyətlə, keçmişdə sosializm quruluşunun hökm sürdüyü Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərinin bir çoxunda 1980-ci illərin sonu-1990-cı illərin əvvəlində həyata keçirilən daxili siyasət və iqtisadi islahatlar özünün bir çox xüsusiyyətləri və prinsipləri ilə 90-cı illərdə Azərbaycanda görülən işlərə çox oxşardır. Əsas strateji xətti demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu, sərbəst iqtisadi münasibətlərə keçid olan Polşa, Macarıstan, Rumıniya, Bolqarıstan, Çexiya, Slovakiya və b. dövlətlərin həyata keçirdiyi islahatların başlıca prinsipləri və taktiki gedişləri Azərbaycan üçün həm nümunə, həm də təcrübə rolunu oynayır. Bu ölkələrdə yeridilən daxili siyasət və islahatlar prosesində nəzərə alınan və rəhbər tutulan əsas amil və prinsiplər bu və ya digər şəkildə Azərbaycanda da öz əksini tapır. Bu da həm sözügedən dövlətlərin keçmişdə mövcud olduqları iqtisadi məkanın, inkişaf yönümlərinin və meyarlarının,

həm də bu gün tutduqları strateji inkişaf istiqamətlərinin və meyllərinin oxşarlığı və yaxınlığının nəticəsidir.

Yuxarıda göstərilən amillər və Azərbaycan Respublikasının ardıcıl siyasətinin doğurduğu inam və rəğbət Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərinin Azərbaycana artan marağını və ölkələrimiz arasında xoş münasibətlər yaranmasını şərtləndirmişdir.

Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətləri ilə bütün sahələrdə ikitərəfli və çoxtərəfli iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr, qarşılıqlı faydalı və strateji münasibətlər müstəqillik yolu tutmuş Azərbaycan dövləti üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təsadüfi deyil ki, Avropa dövlətləri sırasında Azərbaycanın müstəqilliyini ilk olaraq tanıyan (11 dekabr 1991-ci il) Rumıniya olmuşdur. Onun ardınca Polşa, Bolqarıstan və başqa Şərqi və Mərkəzi Avropa dövlətləri Azərbaycanın müstəqilliyini tanımış və 1992-ci ilin əvvəllərində ölkəmizlə diplomatik münasibətlər yaratmışlar. Lakin 1991-1993-cü illərdə Azərbaycanda bu dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlərin yaradılmasına və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun surətdə inkişaf etdirilməsinə lazımi əhəmiyyət verilməmiş, ölkələrimiz arasında keçmiş dövrlərdə formalaşmış və sosializm düşərgəsinin süqutu ilə pozulmuş iqtisadi və mədəni əlaqələrin yeni prinsiplər əsasında bərpasına səy göstərilməmişdir.

Azərbaycanda Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətləri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığın əhəmiyyəti və gələcək perspektivləri yalnız 1993-cü ilin yayında baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklərdən sonra dərk edilmiş və respublikamızın xarici siyasət kursuna xüsusi bir istiqamət kimi daxil edilmişdir. Polşa, Bolqarıstan, Macarıstan, Rumıniya, Çexiya, Slovakiya və b. Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərinin mühüm geostrateji, iqtisadi, siyasi mövqelərini, beynəlxalq və regional siyasətdə həyata keçirdikləri strateji kursu bütün incəlikləri ilə obyektiv qiymətləndirən Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev ölkələrimiz arasında qarşılıqlı münasibətlərin yaradılması üçün əməli addımlar atmağın zəruri olduğu qənaətinə gəlmiş və bu istiqamətdə fəal xarici siyasət kursu həyata keçirmişdir.

1995-ci ildə Azərbaycan Prezidentinin Bolqarıstan və Rumıniyaya rəsmi səfərləri zamanı ölkələr arasında imzalanmış dostluq və əməkdaşlıq, iqtisadi və mədəni əlaqələr haqında müqavilə və sazişlər ikitərəfli münasibətlərin inkişafına təkan verməklə onların yeni səviyyəyə yüksəlməsinə səbəb oldu.

Sonrakı dövrdə Bolqarıstan, Rumıniya və eləcə də Polşa ilə münasibətlər regionun digər dövlətləri ilə müqayisədə daha dinamik surətdə inkişaf etmişdir. Belə ki, 1996-1997-ci illərdə Rumıniya və Bolqarıstan prezidentlərinin Azərbaycana,

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin isə Polşaya rəsmi səfərləri ikitərəfli münasibətləri tənzimləyən hüquqi-normativ bazanı genişləndirməklə, qarşılıqlı əlaqələrin daha intensiv inkişafına yeni perspektivlər açmışdır.

1999-cu ilin oktyabrında Polşa Prezidenti A. Kvasnevskinin Azərbaycana rəsmi səfər etməsi, 2000-ci ildə Milli Məclisdə Azərbaycan-Polşa parlamentlərarası işçi qrupunun yaradılması iki ölkə arasında münasibətlərin möhkəmlənməsinə mühüm təsir göstərmişdir.

Həyata keçirilən siyasətin ardıcılığı əməkdaşlığın möhkəmlənməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkələr arasındakı yüksək səviyyəli görüşlər münasibətlərin davamlı xarakter almasında böyük rol oynamışdır. Bu baxımdan Bolqarıstan Prezidenti G. Pırvanovun 2004-cü ildə Azərbaycana və Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin həmin ildə Rumıniyaya rəsmi səfərləri, aparılmış müzakirələr, imzalanmış dövlətlərarası və hökumətlərarası sənədlər qarşılıqlı əməkdaşlığa yeni stimül vermişdir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2005-ci ilin martında Polşaya və iyun ayında Xorvatiyaya rəsmi səfərlərə getməsi, həmin ölkələrin prezidentləri, hökumət başçıları ilə qarşılıqlı münasibətlərin inkişafı və regional təhlükəsizlik məsələlərinə dair danışıqlar aparması, Polşa ilə müdafiə, gömrük və iqtisadi sahədə əməkdaşlıq, Xorvatiya ilə xarici işlər nazirlikləri, aviasiya orqanları arasında və mədəni əməkdaşlıq barədə sazişlərin imzalanması Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyasının güclənməsi sahəsində hüquqi-normativ bazanı genişləndirmişdir.

Avropaya inteqrasiya xəttinin intensivləşməsi və Azərbaycanla Bolqarıstan arasında ikitərəfli qarşılıqlı əlaqələrin inkişafında Prezident İlham Əliyevin 2005-ci il sentyabrın 23-24-də Bolqarıstana rəsmi səfəri mühüm rol oynamışdır. Azərbaycanın dövlət başçısı İlham Əliyevin Bolqarıstan Prezidenti Georgi Pırvanov, Bolqarıstan parlamentinin sədri Georgi Pirinski, Baş nazir Sergey Staniş, eləcə də digər dövlət nümayəndələri ilə görüşlərində ölkələr arasında əlaqələrin daha da genişləndirilməsi məqsədilə iqtisadi, mədəni, humanitar imkanlardan hərtərəfli istifadə olunması məsələləri ətraflı müzakirə edilmişdir.

Görüşlərdə Bolqarıstanın ATƏT-in sədri kimi Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələsində obyektiv mövqe tutduğu və bunun problemin aradan qaldırılmasına mühüm təsir göstərə biləcəyi qeyd olunmuşdur. Xüsusilə, hər iki dövlətin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərinin üst-üstə düşdüyü, ölkələrarası ikitərəfli dialoqu inkişaf etdirmək və intensivləşdirmək üçün siyasi iradənin mövcudluğu bir daha

təsdiqlənmişdir. “Yeni qonşuluq siyasəti” çərçivəsində ölkələrarası əməkdaşlığın vacibliyi və Bolqarıstanın bu sahədə Azərbaycana mənəvi dəstəklə yanaşı, həm də ekspert yardımını göstərəcəyinin vurğulanması Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığın inkişafı sahəsində yeni perspektivlər açır.

Prezident İlham Əliyevin Bolqarıstanda keçirdiyi görüşlər, eləcə də dövlətlərarası münasibətlərin daha da dərinləşməsinə təkan verən sənədlərin imzalanması ikitərəfli əlaqələrin köhnə təməllər əsasında uğurla davam etdiyinin təzahürüdür. Sentyabrın 23-də Azərbaycanla Bolqarıstan arasında yeni sənədlərin imzalanması ilə dövlətlərarası tarixi və çoxtərəfli əlaqələrin inkişafına geniş perspektivlər açan zəruri normativ-hüquqi baza daha da genişlənmişdir. Azərbaycan və Bolqarıstanın dövlət başçılarının imzaladığı birgə bəyannamədə, həmçinin “Avropa və Avratlantik integrasiyası sahəsində əməkdaşlıq haqqında memorandum”da hər iki dövlətin beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasında və ölkələrarası çoxtərəfli əlaqələrin intensivləşməsində maraqlı olduğu öz əksini tapmışdır. Sadələşdirilmiş viza rejimi haqqında saziş, gömrük sahəsində kadrların peşəkar hazırlığının artırılması üzrə protokol, aviasiya hakimiyyəti orqanları arasında gələcək əməkdaşlıq haqqında protokol, televiziya arasında əməkdaşlıq haqqında saziş və dostluq cəmiyyətlərinin birgə fəaliyyətini təmin edən müqavilədə dövlətlərarası münasibətlərin müxtəlif sosial, iqtisadi sahələr üzrə inkişafı nəzərdə tutulmuşdur. Mühüm tarixi əhəmiyyət daşıyan bu sənədlər hər iki ölkənin beynəlxalq terrorizm, digər global təhlükələr və qarşıya çıxacaq problemlərlə mübarizədə daha səmərəli əməkdaşlığına, regional təhlükəsizlik və sabitliyin inkişafına öz töhfəsini verəcəkdir.

Son illərdə Rumıniya (2001), Polşa (2004), Macarıstan (2004) və Bolqarıstanda (2005) Azərbaycan səfirliklərinin fəaliyyətə başlaması ikitərəfli münasibətlərin inkişafında mühüm addım olmuşdur. Bununla belə, Mərkəzi və Şərqi Avropanın başqa dövlətləri ilə münasibətlər diqqətdən kənar qalmamışdır. Həmin dövlətlər ilə əlaqələr əsasən beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində həyata keçirilmişdir.

Beləliklə, əksər Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərinin öz ölkələrinin strateji maraqlarını təmin etmək, xalqlarını və dövlətlərini beynəlxalq hüquq normaları ilə tənzimlənən böyük dünya sivilizasiyasına qovuşdurmaq uğrunda apardıqları aydın, ardıcıl və prinsiplial xarici siyasət xətti və bu siyasətin Azərbaycanın strateji maraqlarına tam uyğun gəlməsi respublikamızın bu dövlətlərlə yaxınlaşmasını və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq münasibətlərinə can atmasını şərtləndirən əsas amil olmuşdur.

Azərbaycanın Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətləri ilə əlaqələri bir neçə formada həyata keçirilir. Bu formalardan birincisi və ən əsası ikitərəfli qarşılıqlı münasibətlərin yaradılması, rəsmi dövlətlərarası müqavilələrin imzalanması və bu müqavilələrdən irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi hesab olunur.

Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətləri ilə əlaqələrin digər forması həm onların, həm də Azərbaycanın üzv olduğu BMT, Avropa Şurası, ATƏT, Qara Dəniz Ölkələri İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində yaradılmış münasibətlərdən ibarətdir. Əksər hallarda bu qurumlardakı çoxtərəfli əlaqələrlə yanaşı, Azərbaycan rəhbərliyi ikitərəfli əlaqələrin, xüsusən dövlətçilik mənafeləri və maraqları ölkəmizin ali mənafeləri ilə uyğun gələn dövlətlərlə tərəfdaşlıq münasibətlərinin yaradılmasına xüsusi diqqət verir.

Azərbaycanın bəhs edilən dövlətlərlə əlaqələrinin başqa bir forması bu dövlətlərin hər birinin ortaq marağını ifadə edən və respublikamızın hələlik üzv olmadığı Avropa Birliyi, NATO və b. beynəlxalq qurumların müxtəlif proqramları çərçivəsində yaradılmış ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərdən ibarətdir.

Münasibətlərin fərqli səviyyəsinə baxmayaraq, Azərbaycan həmin regionun bütün dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrin hərtərəfli inkişafına yönəlmiş siyasi xəttini ardıcıl davam etdirir. Bu isə Azərbaycanın çoxşaxəli xarici siyasətinin tərkib hissəsi kimi Qərb dövlətləri ilə inteqrasiyasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın bu gün Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərindən Bolqarıstan, Rumıniya, Xorvatiya və Polşa ilə rəsmi hüquqi-normativ bazaya malik ikitərəfli dövlətlərarası münasibətləri mövcuddur. Macarıstan, Çexiya, Slovakiya və digər dövlətlərlə rəsmi diplomatik münasibətlər yaradılsa da, ikitərəfli əməkdaşlıq, hələlik, əsasən beynəlxalq qurumlar çərçivəsindəki əlaqələrdən ibarətdir.

Avropa dövlətlərinin təmsil olunduğu NATO, Avropa Birliyi və başqa beynəlxalq təşkilatlarla Azərbaycanın daha sıx inteqrasiya olunması və bütövlükdə Qərb dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsinə Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətləri öz nüfuz və mövqeyi baxımından mühüm təsir göstərə bilərlər. Buna görə də qeyd olunan amil Azərbaycanın xarici siyasətində nəzərə alınmalıdır.

**AZƏRBAYCANIN AVROPA DÖVLƏTLƏRİ İLƏ ƏLAQƏLƏRİNİN QISA
XRONOLOGİYASI**

1991-ci il, 11 dekabr	- Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin Rumıniya tərəfindən tanınması
1991-ci il, 31 dekabr	- Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin Böyük Britaniya tərəfindən tanınması
1992-ci il, 3 yanvar	- Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin Fransa tərəfindən tanınması
1992-ci il, 12 yanvar	- Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin Almaniya tərəfindən tanınması
1992-ci il, 20 yanvar	- Azərbaycanın ATƏT-ə üzv qəbul olunması
1992-ci il, mart	- ATƏT-in Minsk qrupunun yaradılması
1993-cü il, dekabr	- Prezident Heydər Əliyevin Fransaya rəsmi səfəri, "Azərbaycan Respublikası ilə Fransa Respublikası arasında dostluq, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq haqqında" müqavilənin imzalanması
1994-cü il, fevral	- Prezident Heydər Əliyevin Böyük Britaniyaya rəsmi səfəri, "Azərbaycan Respublikası ilə Böyük Britaniya arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında" Birgə Bəyannamənin imzalanması
1994-cü il, 4 may	- Azərbaycanın NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramını imzalaması
1994-cü il, 20 sentyabr	- Qərbin neft şirkətləri ilə "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması
1995-ci il, iyun	- Prezident Heydər Əliyevin Bolqarıstana rəsmi səfəri, "Azərbaycan Respublikası ilə Bolqarıstan arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında" müqavilənin imzalanması
1995-ci il, iyul	- Prezident Heydər Əliyevin Rumıniyaya rəsmi səfəri, "Azərbaycan Respublikası ilə Rumıniya arasında dostluq və əməkdaşlıq münasibətləri haqqında" Bəyannamənin imzalanması
1996-cı il, mart	- Rumıniya Prezidenti İ. İliyeskunun Azərbaycana rəsmi səfəri, "Azərbaycan Respublikası və Rumıniya arasında dostluq münasibətləri və əməkdaşlıq haqqında" müqavilənin imzalanması

- 1996-cı il, 22 aprel** - Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Birliyi arasında tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq haqqında sazişin imzalanması
- 1996-cı il, aprel** Prezident Heydər Əliyevin Norveçə rəsmi səfəri, “Azərbaycan Respublikası və Norveç Krallığı arasında Birgə Bəyanat”ın imzalanması
- 1996-cı il, 4 iyun** - Qərbin neft şirkətləri ilə “Şahdəniz” yatağının istismarına dair müqavilənin imzalanması
- 1996-cı il, iyul** - Prezident Heydər Əliyevin Almaniya rəsmi səfəri, “Azərbaycan Respublikası və Almaniya Federativ Respublikası arasında münasibətlərin əsasları haqqında” Birgə Bəyanatın imzalanması
- 1997-ci il, yanvar** - Prezident Heydər Əliyevin Fransaya rəsmi səfəri
- 1997-ci il, avqust** - Prezident Heydər Əliyevin Polşaya rəsmi səfəri, “Azərbaycan Respublikası ilə Polşa Respublikası arasında dostluq münasibətlərinin və əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi haqqında” Bəyannamənin imzalanması
- 1997-ci il, sentyabr** - Prezident Heydər Əliyevin İtaliyaya rəsmi səfəri, “Azərbaycan Respublikası ilə İtaliya Respublikası arasında münasibətlərin prinsipləri haqqında” Birgə Bəyannamənin və “Azərbaycan Respublikası ilə İtaliya Respublikası arasında iqtisadi əməkdaşlıq haqqında” Birgə Bəyannamənin imzalanması
- 1997-ci il, 26 sentyabr** - Prezident Heydər Əliyevin Vatikana rəsmi səfəri
- 1998-ci il, iyul** - Prezident Heydər Əliyevin Böyük Britaniyaya rəsmi səfəri, “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı Baş nazirinin dostluq münasibətləri və tərəfdaşlıq haqqında” Birgə Bəyannaməsinin imzalanması
- 1998-ci il, 7-8 sentyabr** - “Böyük İpək yolu”nun bərpası üzrə beynəlxalq Bakı konfransı
- 1999-cu il, oktyabr** - Polşa Prezidenti A. Kvasnevskinin Azərbaycana rəsmi səfəri
- 2002-ci il, 22-23 may** - Vatikan dövlətinin başçısı, Roma Papası II İoan Pavelin Azərbaycana səfəri
- 2004-cü il, yanvar** - Prezident İlham Əliyevin Fransaya rəsmi səfəri

- 2004-cü il, 18 may** - Brüsseldə “Avropa Birliyinə yeni 10 ölkənin qoşulmasını nəzərdə tutan Avropa Birliyi ilə Azərbaycan arasında tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq sazişinə dair protokol”un imzalanması
- 2004-cü il, may** - Prezident İlham Əliyevin Azərbaycanın hazırladığı “Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planı”nı NATO-nun Baş katibinə təqdim etməsi
- 2004-cü il, iyun** - Yunanıstan Prezidenti K. Stefanopulosun Azərbaycana rəsmi səfəri
- 2004-cü il, avqust** - Prezident İlham Əliyevin Almaniya Federativ Respublikasına işgüzar səfəri
- 2004-cü il, oktyabr** - Bolqarıstan Respublikasının Prezidenti G. Pırvanovun Azərbaycana rəsmi səfəri, “Azərbaycan Respublikası ilə Bolqarıstan Respublikası arasında Birgə Bəyannamə”nin imzalanması
- 2004-cü il, oktyabr** - Prezident İlham Əliyevin Rumıniyaya rəsmi səfəri, “Azərbaycan Respublikası ilə Rumıniya arasında Birgə Bəyannamə”nin imzalanması
- 2005-ci il, 25 may** - Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft ixrac boru kəmərinin Azərbaycan hissəsinin istifadəyə verilməsi
- 2005-ci il, 1 iyun** - “Azərbaycan Respublikasının Avropaya İntegrasiyası üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı
- 2005-ci il, mart** - Prezident İlham Əliyevin Polşaya rəsmi səfəri
- 2005-ci il, iyun** - Prezident İlham Əliyevin Xorvatiyaya rəsmi səfəri
- 2005-ci il, sentyabr** - Finlandiya Prezidenti T. Halonenin Azərbaycana rəsmi səfəri
- 2005-ci il, sentyabr** - Prezident İlham Əliyevin Bolqarıstana rəsmi səfəri

3. AZƏRBAYCANIN XARİCİ SİYASƏTİ VƏ ASIYA ÖLKƏLƏRİ

Azərbaycanın xarici siyasətində Asiya qitəsinin böyük və kiçik dövlətləri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr, bu regionda yaradılmış və müxtəlif sahələr üzrə fəaliyyət göstərən beynəlxalq və regional qurumlarla münasibətlər xüsusi bir istiqamət təşkil edir.

Qitə ölkələri ilə Azərbaycanın münasibətləri və əlaqələrinə bu bölmədə bir neçə istiqamət üzrə – Cənub-Şərqi və Cənubi Asiya dövlətləri, Yaxın və Orta Şərq ölkələri, Avrasiya ölkələri və subregional təşkilatlar və s. çərçivəsində ayrıca baxılır. Cənub-Şərqi Asiya və Sakit okean hövzəsi, Cənubi Asiya və Hind okeanı hövzəsi ölkələri, eyni zamanda Yaxın-Orta Şərq, Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin dünya siyasətindəki rolu və mövqeyi, onlarla münasibətlərin əhəmiyyəti və əsas məqamları da bu fəsildə qıscaca şərh olunur.

Azərbaycanın Asiya ölkələri ilə əlaqələri 1991-ci ildə ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən və 1992-ci ildə BMT-yə üzv qəbul olunduqdan sonra başlanır və hazırda müvəffəqiyyətlə inkişaf edir.

Asiya dövlətlərinin bəziləri (Çin, Yaponiya, Pakistan və s.) Azərbaycanla sıx partnyorluq münasibətləri yaratmış və onunla hərtərəfli əməkdaşlıq edir, digərləri (Hindistan, Cənubi Koreya, İndoneziya, İraq, Suriya, İsrail, Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Əfqanıstan) ölkəmizlə diplomatik münasibətlər qurmuş və tərəfdaşlıq istiqamətində hərtərəfli iş aparırlar.

ASIYA QİTƏSİ MÜASİR DÜNYA SİYASƏTİNDƏ

Ərazi və əhalisinə görə dünyanın ən böyük qitəsi Asiya hesab olunur. Asyanın (Rusiya nəzərə alınmadan) 27 milyon km² ərazisində 40-dan artıq dövlət yerləşir ki, onların da ikisi (Çin və Hindistan) dünyanın ən nəhəng dövlətləridir. Əslində bu qitədə yerləşən digər ölkələr də əhalisinin sayına görə (məsələn Pakistan, İndoneziya kimi ölkələrin hər birinin əhalisi ayrılıqda Rusiya əhalisindən çoxdur) dünyanın ən böyük ölkələrindən hesab olunurlar.

Ərazi xarakteristikasına görə Asiya qitəsi hər tərəfdən dağ, düzənlik, dəniz kimi təbii sərhədlərlə əhatə olunmuş və bir neçə hissəyə - Cənubi, Mərkəzi, Şimal-Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya inzibati-geosiyasi rayonlarına bölünmüşdür. Dünyanın ən geniş düzənlik səhraları (Qobi, Qara-Qum, Ərəb səhraları və s.), yüksək dağ zirvə-keçidləri (Tyan-Şan, Himalay və s.) məhz Asiyada yerləşir.

Təbii ehtiyatlarına görə Asiya ən zəngin (neft, qaz, daş kömür, mədən yataqları və s.) qitələrdən hesab olunur. Fars körfəzinin (İran, Səudiyyə Ərəbistanı) düzənlik və yarımdüzənlik əraziləri həm təbii yataqlarla zəngindir, həm də əkinçilik üçün çox əlverişlidir. Dünyanın suvarılan əkin sahələrinin 70%-dən çoxu Asyanın payına düşür. Asiya əhalisinin sayı (Rusiya və postsovet respublikaları nəzərə alınmadan) 3,1 milyard

nəfərdir ki, bu da yer kürəsi əhalisinin yarısına bərabərdir. Təkcə Çin, Hindistan və İndoneziyada 2,4 milyard (Çin – 1,2 milyard; Hindistan – 1 milyard, İndoneziya 200 milyon) əhali yaşayır.

Asiya əhalisi etnik tərkibinə görə on beş fərqli dil qrupuna daxil olan mindən çox xalq və millətdən ibarətdir. Ən çoxsaylı xalqlar çinlilər, hindlilər, benqallar, yaponlar, indoneziyalılar, ərəblər, farslar və başqalarıdır.

Asiya qitəsində əhali müxtəlif mədəni-mənəvi dəyərləri təmsil edən region və subregionlara bölünüb. Məsələn, keçmişdə İngiltərənin müstəmləkəsi olmuş ərazilərdə əhali ingilis dilində danışır (Hindistan, Birma, Pakistan və s.) Asiyanın bir hissəsi islam dini və mədəniyyətinin təsiri altındadır (İran, Əfqanıstan, Pakistan, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı, İraq və s.). Bundan başqa, Asiyada buddizm mədəniyyəti ölkələri də azlıq təşkil etmir (Çin, Laos, Vyetnam, Monqolustan və s.).

Hindistan, Şri-Lanka, Əfqanıstan, İraq, Türkiyə kimi Asiya dövlətlərində milli, dini və mədəni yönümü fərqli olan mürəkkəb etnik tərkib mövcuddur. Elə xalqlar var ki, onlar bir neçə dövlətin tərkibində yaşayır. Məsələn, kürdlər İraqda, Türkiyədə, Suriyada, taciklər Əfqanıstanda, Tacikistanda, İranda, özbəklər Əfqanıstan, Özbəkistan və Pakistanda, azərbaycanlılar İranda, Azərbaycanda, Gürcüstanda, Türkiyədə, Rusiyada, İraqda və b. ölkələrdə yaşayırlar.

Əhali Asiyada yerləşməsinə görə də çox fərqli şəraitə malikdir. Bəzi yerlərdə bir km²-ə 1 nəfər, bəzilərinə isə hətta 2000 nəfər (Tailand, Sinqapur və s.) düşür.

İqtisadi xarakteristikasına görə Asiyada Yaponiya, Tayvan, Çin, Cənubi Koreya, Hindistan, Sinqapur, Malayziya və onlara məxsus iri transmilli şirkətlər hegemonluq edirlər. Qloballaşma dövrünün tələblərinə müvafiq olaraq Asiyada təbii əmək bölgüsü özünü kəskin büruzə verir. Məsələn, neft idxal edən ölkələr (İran, İraq, Səudiyyə Ərəbistanı və s.), dağ-mədən və yüngül sənaye ölkələri (Vyetnam, Laos, Monqolustan, Banqladeş, Şri-Lanka, Pakistan və b.), kənd təsərrüfatı ölkələri (Laos, Kamboca, Nepal, Butan, Yəmən), inkişaf etmiş sənaye və texnoloji yüksəliş ölkələri (Yaponiya, Cənubi Koreya, Çin, Malayziya, Tayvan, Sinqapur və s.) xüsusi fərqlənirlər.

Cənub-Şərqi Asiya ölkələri daha çox iqtisadi inteqrasiyaya (ASEAN tərkibində) meyl göstərir və dünyanın qloballaşma mərkəzləri ilə ciddi rəqabət aparır. Dünyada istehsal olunan ümumi daxili məhsulun 18%-i, ixrac məhsullarının isə təxminən 40%-i bu ölkələrin payına düşür.

Siyasi inteqrasiya Asiya qitəsində əsasən Ərəb Dövlətləri Liqası (ƏDL), İslam Konfransı Təşkilatı (İKT) çərçivəsində həyata keçirilir ki, bu təşkilatlar da daha çox

konfliktlərin həlli, ərazi mübahisələrinin müzakirəsi və çoxtərəfli əlaqələrin inkişafı ilə məşğul olurlar.

Asiyanın dünya siyasətinə ciddi təsir imkanı olan və ABŞ-la bu sahədə rəqabətə meyl göstərən əsas dövlətləri Çin və Yaponiyadır. Hindistan, İndoneziya və başqa Asiya dövlətləri inkişaf etsələr də bu mənada hələ ki, Çin və Yaponiya ilə ciddi rəqabət aparmaq gücündə deyillər.

Cənub-Şərqi və Mərkəzi Asiyada Çinin geosiyasi təzyiqləri və aparıcı rolu daim nəzərə çarpır. Bu bölgələrin ümumi iqtisadi bazarında bu ölkə Yaponiya və Cənubi Koreya ilə, Cənubi Asiyada isə Hindistanla rəqabət aparır. Ümumiyyətlə, Çin bir çox göstəricilərinə görə (ixrac məhsulları, valyuta ehtiyatları, fond birjalarındakı əməliyyatlarının həcmi və s.) bu gün dünyada yalnız ABŞ və Yaponiyadan geridə qalır.

Geosiyasi əhəmiyyətinə görə Asiya qitəsi ölkələri müasir dünya siyasətinin əsas diqqət mərkəzindədir. Qitənin əmək resursları, satış bazarları, xammal ehtiyatları, nəqliyyat-kommunikasiya imkanları, geostrateji baxımdan mühüm ərazi xarakteristikası və nəhayət, texnoloji inkişafı həm Avropa İttifaqı ölkələrini, həm də Amerika Birləşmiş Ştatlarını çox ciddi maraqlandırır.

ŞƏRQİ, CƏNUB-ŞƏRQİ ASİYA DÖVLƏTLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN

XX əsrin son 20 ilində ABŞ və Avropa İttifaqı ilə yanaşı, dünyanın qloballaşması prosesində öz dəst-xətti və cəlbediciliyi ilə seçilən güc mərkəzlərindən biri də Şərqi və Cənub Şərqi Asiyanın inkişaf etmiş yeddi ölkəsinin daxil olduğu iqtisadi blokdir. Regionun Yaponiya, Çin, Tayvan, Cənubi Koreya, Sinqapur və Malayziya kimi ölkələri sözün həqiqi mənasında dünyanın iqtisadi rəqabət meydanından Avropanın böyük dövlətlərini sıxışdıraraq, Asiyanı və Sakit okean hövzəsini dünyanın ən güclü iqtisadi mərkəzlərindən birinə çevirmişlər. Bu dövlətlər qısa müddətdə dünya iqtisadiyyatında elə bir sürətli inkişafa nail olmuşlar ki, ekspertlər yaxın illərdə bu mərkəzin ABŞ və Avropa Birliyi kimi nəhəngləri geridə qoyacağını proqnozlaşdırır. Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin payı dünyanın ümumi daxili məhsul istehsalında 1950-ci ildəki 4%-dən 1995-ci ildə 25%-ə yüksəlmiş, 2005-ci ildə isə bu həcm 40-50% yüksələcəyi proqnozlaşdırılır.

Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya dövlətlərinin yaratdığı Asiya-Sakit okean iqtisadi və texnoloji məkanı, hazırda nəinki dünyanın digər adı dövlətləri, hətta ABŞ və Avropa Birliyi ölkələri üçün də çox cəlbedici mahiyyət kəsb edir. Qloballaşmanın ABŞ və Avropa

Birliyi kimi super mərkəzləri müəyyən sahələrdə Şərqi və Cənub-Şərqi Asiyaya həm inkişaf sürətinə, həm də texnoloji yeniliyə görə uduzur.

Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya dövlətlərinin iqtisadi inteqrasiya, investisiya, əməkdaşlıq və digər məsələlərini tənzimləmək məqsədi ilə bu ölkələr Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlıq Konfransı (hökumətlərarası təşkilat), Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlıq Şurası, Cənub-Şərqi Asiya Dövlətlərinin Siyasi-İqtisadi Təşkilatı və s. birliklər yaradıblar. XX əsrin 50-60-cı illərində müstəmləkəçilik sisteminin dağılması prosesi bu bölgədə yaşayan xalqlara öz müstəqil dövlətlərini yaratmaq və milli iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirməyə imkan yaratdı. Dünya siyasətində bitərəf mövqə tutan və ideoloji bloklaşmada iştirakdan imtina edən bu dövlətlər 1967-ci ildə öz aralarında Cənub-Şərqi Asiya dövlətləri Assosiasiyası (ASEAN) adlanan hökumətlərarası birlik yaratdılar. Birliyin 5 üzvü – İndoneziya, Malayziya, Sinqapur, Tailand, Filippin öz aralarında sərbəst ticarət münasibətləri rejimi yaradaraq inteqrasiyaya doğru ilk addım atdılar. 1984-cü ildə bu təşkilata Bruney, sosializm düşərgəsinin dağılmasından sonra 1995-ci ildə Vyetnam, Laos və Birma dövlətləri qoşulur.

ASEAN yarandığı gündən üzv dövlətlər arasında sosial-iqtisadi, mədəni əlaqələrin yaranması və inkişafı, azad ticarət, böyük dövlətlərin iqtisadi müdaxilələrindən birgə qorunmaq, regionda sülhü, sabitliyi təmin etmək kimi mühüm vəzifələrin icrasına başlamışdır. ASEAN-ın idarəetmə strukturu – üç ildə bir dəfə rəsmi, ildə bir dəfə qeyri-rəsmi şəkildə dövlət başçılarından (ali qərarverici orqan), hər dəfə bir ölkədə keçirilən xarici işlər nazirlərinin illik yığıncağından və yığıncaqlararası ildə bir neçə dəfə sahə nazirləri və idarələrinin (iqtisadiyyat, maliyyə, gömrük, enerji, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı və ekologiya, turizm, əmək, miqrasiya, sosial təminat, təhsil və informasiya) mütəmadi keçirilən toplantısından ibarətdir. Hər bir üzv dövlətdə ASEAN-ın milli katibliyi mövcudur ki, bu orqan qəbul olunmuş ümumi qərarların icrasına nəzarət edir. Milli katibliklərin rəhbərləri, ASEAN-ın baş katibi və hər üzv ölkənin xarici işlər nazirləri – birlikdə təşkilatın Daimi Komissiyasını təşkil edir ki, bu da ölkələrarası cari inteqrasiya proseslərinin planlaşdırılması və koordinasiyası ilə məşğul olur.

ASEAN-ın mərkəzi katibliyi İndoneziyanın paytaxtı Cakarta şəhərində yerləşir və dörd əsas sahə bürosundan ibarətdir. ASEAN yaranışında siyasi-iqtisadi təşkilat kimi fəaliyyət göstərsə də, hazırda daha çox regional inteqrasiya funksiyalarını icra edir. 1990-cı illərdən başlayaraq təşkilat üzv ölkələr arasında ticarət-iqtisadi, maliyyə-vergi,

tarif, istehsalat kooperasiyası, sosial-əmək resursları, kapital, investisiya, mal, texnologiya, təsərrüfat maraqlarının unifikasiyası və sairə qarşılıqlı fəaliyyət sahələrinin vahid standartlarının yaradılması və icrası ilə məşğul olur. Xüsusən, 90-cı illərin sonunda Yaponiya və Amerika Birləşmiş Ştatlarının ASEAN-ın region çərçivəsində həyata keçirdiyi inteqrasiya prosesinə qoşulması bu bölgənin dünyanın ən böyük bir dövlətlərarası regional təsərrüfat-iqtisadi kompleksinə çevrilməsinə təkan vermişdir.

ASEAN ölkələri hazırda dünyanın inkişaf etmiş sənaye ölkələri sırasından keçən əsrin ən nəhəng ölkələrini, xüsusən Avropa dövlətlərini sıxışdırmaqdadır. Bu ölkələr qısa zaman çərçivəsində daxili sabitlik şəraitində öz əmək və istehsalat resurslarını səfərbər etməyin, istehsalı yeni texnologiya əsasında qurmağın və iqtisadi inkişafın əsl nümunəsini göstərirlər.

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq ASEAN öz sərhədlərini genişləndirərək (ənənə inteqrasiya) daha geniş bir regiona Asiya-Sakit okean iqtisadi məkanına inteqrasiya olunmağa başlayır. 1989-cu ildə Avstraliyanın təşəbbüsü ilə yaradılan Asiya-Sakit okean İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (ASİƏT) həm ASEAN, həm də NAFTA ölkələrinin ümumi marağını kəsb etdiyindən, hər iki blok daha geniş məkanda inteqrasiya olunmaq təşəbbüsünə qoşulur.

Qısa zamanda ASİƏT-ə Birma və Laos istisna olmaqla bütün ASEAN ölkələri, NAFTA üzvləri, Yaponiya, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Cənubi Koreya, Çin, Honkonq, Tayvan, Çili, Yeni Qvineya, ada dövlətləri və Rusiya (1997) qoşulur. ASİƏT-in tərkibinin belə sürətlə genişlənməsi müəyyən təşkilati və tənzimlənmə problemi yaratdığına görə, 1997-ci ildə bu quruma üzvlük üçün müəyyən məhdudiyyətlər tətbiq edilir. 10 il müddətinə ASİƏT-ə yeni üzvlərin daxil olmasına moratorium qoyulur.

Hazırda ASİƏT tərkibində inkişaf etmiş ABŞ, Yaponiya kimi nəhənglərlə yanaşı, ən kiçik ada ölkələri və Rusiya kimi müxtəlif səviyyəli dövlətlər təmsil olunur. Özünün tam liberal iqtisadiyyatı və iqtisadi siyasəti ilə seçilən birinci, iqtisadiyyatda ənənəvi güclü dövlət mövqeyi olan ikinci və iqtisadi inkişafa dair aydın strategiyası olmayan üçüncü qrup dövlətlərin regional prinsip üzrə ASİƏT tərkibində birləşməsi və inteqrasiyaya cəlb olunması müasir dünyada unikal hal kimi qiymətləndirilir. Yer kürəsində yaşayan bütün əhalinin təxminən yarısı, istehsal olunan ümumi daxili məhsulun isə 60%-i ASİƏT-in payına düşür.

ASİƏT-in xarakterik xüsusiyyətlərindən biri təşkilatda aşkar liderin, yaxud liderlər qrupunun olmamasıdır. Məsələn, Avropa İttifaqının siyasətinə önəmli təsir göstərən Fransa, Almaniya, İngiltərə kimi dövlətlər, NAFTA-nın siyasətini müəyyən edən əsas

ölkə ABŞ, MDB-nin fəaliyyətini stimullaşdıran aparıcı dövlət Rusiyadır. Lakin ASİƏT-də belə bir tendensiya yoxdur. Bəzi tədqiqatçılar elə bu faktoru ASİƏT-in hələ də normal təşkilatlana bilməməsinin və zəif funksional fəaliyyətinin əsası hesab edir. Təşkilat bəyan edib ki, bölgə 2001-cu ildən inkişaf etmiş ölkələr üçün, 2020-ci ildən isə inkişaf etməkdə olan ASİƏT üzvləri üçün azad ticarət və investisiya məkanı elan ediləcək. Lakin bu layihənin, eyni zamanda təşkilatın gələcəkdə nəzərdə tutduğu digər proqramların reallaşacağı hələ də sual altındadır. Çünki üzv dövlətlər hələ də məsləhətləşmə səviyyəsindən konkret birgə fəaliyyətə keçə bilməyib. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, ASİƏT-in əhatə etdiyi Asiya-Sakit okean bölgəsi müasir dünyada hərtərəfli inteqrasiyanın getdiyi ən böyük və perspektivli region hesab olunur. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, yer kürəsi əhalisinin yarısından çoxunun yaşadığı və dünyada istehsal olunan ümumi daxili məhsulun 60%-dən çoxuna sahib olan ASİƏT bölgəsi ən perspektivli regional inteqrasiya mərkəzi hesab olunur. Hər il təşkilatın forumlarında ABŞ, Çin, Yaponiya, Rusiya, Kanada kimi böyük ölkələr də daxil olmaqla 21 dövlət rəhbərlərinin toplantısı, bölgədə və dünyada gedən prosesləri müzakirə etməsinin özü çox mühüm bir faktdır.

Bundan başqa, ASİƏT-in yaranması bütün tarix boyu bir-biri ilə ciddi rəqabət, düşmənçilik edən ölkələrin, konfliktlər və toqquşmaların baş verdiyi bir regionun müasir dünyanın çiçəklənmə və iqtisadi möcuzələr yaradan bölgəsinə, azad rəqabət və bazar iqtisadiyyatı qanunları ilə tənzimlənən perspektivli beynəlxalq iqtisadi məkana çevrilməsinə təkan vermişdir. Dünyada üçüncü minilliyin başlanğıcında vüsət alan qloballaşma proseslərində də ASİƏT-in rolu və onun təmsil etdiyi regionun payı çox ciddi qiymətləndirilir. İqtisadi inkişaf tempi, liberal bazar münasibətlərinin xarakteri, əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşması, investisiya və əmək resurslarının geniş imkanları, elmi-texniki səviyyənin yüksəlişi və s. parametrlərinə görə ASİƏT ölkələri hazırda dünyada birinci yeri tutur.

Şərqi Asiya dövlətləri məhdud enerji və digər təbii resurslara malik olmalarına baxmayaraq qısa müddətdə sürətli inkişafa nail olaraq xarici investisiyaların regiona axması, kiçik və orta sahibkarlığın yüksəlişi üçün hər cür şərait yaratmışdır. İşçi qüvvəsinin və torpaq icarəsinin nisbətən ucuz olduğu bu ölkələrə ABŞ və Avropa iş adamları da çox həvəslə kapital qoyur və istehsal sahələri yaradırlar. Bölgənin Honkonq, Sinqapur, Tokiyo, Şanxay kimi şəhərləri zəngin investisiya və ticarət kapitalını özünə cəlb edərək dünyanın əsas maliyyə mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir.

Şərqi Asiyanın əlverişli investisiya mühiti – ucuz işçi qüvvəsi, torpaq icarəsinin nisbətən aşağı qiymətə olması, işçilərin dəqiq icraçılığı və nizam-intizamı, vergi, maliyyə və nəqliyyat-kommunikasiya sektorunun əlverişli vəziyyəti xarici investorları günü-gündən özünə daha çox cəlb edir ki, bu da regionun qlobal dünya iqtisadiyyatında çəkisini artırır.

Şərqi Asiya dövlətlərinə məxsus – “Sony”, “Panasonic”, “Mitsubishi”, “Toyota”, “Samsung”, “Hunday” və s. nəhəng firmalar dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrində geniş istehsal və satış bazaları ilə təmsil olunur. Bu şirkətlərdə işləyən ayrı-ayrı ölkələrin vətəndaşlarını əsl istehsal nizam-intizamı, yüksək professionallıq, ictimai-siyasi proseslərə qarşımamaq kimi keyfiyyətlər birləşdirir.

Şərqi və Cənub Şərqi Asiya dövlətlərini qloballaşmada fərqləndirən səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də, ABŞ və Avropa İttifaqından fərqli olaraq işlədikləri ölkələrin, regionların daxili siyasi proseslərinə qarışmayaraq, dövlətdaxili ictimai-siyasi proseslərdən kənarında dayanmalarıdır. Bir qayda olaraq, bu dövlətlər fəaliyyət göstərdiyi ərazilərin dövlət və hökumət strukturları, iş adamları və ictimai dairələri ilə yalnız istehsal, ticarət və humanitar yardım məsələləri üzrə əməkdaşlıq edirlər.

Şərqi və Cənub Şərqi Asiya dövlətlərinin qloballaşmada iştirakını fərqləndirən digər fərq onların həm xarici kapital və investisiyalara tam açıq olmaları, həm də özlərinin başqa xarici dövlətlərdə investisiya qoymağa meyilli olmalarıdır. Bu ölkələr rəqabətdən, investisiya və texnologiya üstünlüyündən qətiyyənlə çəkinmirlər. Odur ki, həm öz ərazilərinin qloballaşmaya cəlb olunmasına, həm də dünyanın başqa regionlarında qloballaşmada iştirak etməyə böyük həvəs nümayiş etdirirlər.

Şərqi Asiya dövlətləri içərisində əsasən Çin ABŞ və Avropa İttifaqının qloballaşma və yeni dünya nizamının yaranmasında həyata keçirdiyi transmilli siyasətə məxsusi alternativ yanaşma nümayiş etdirir. Bu dövlət tədricən öz iqtisadi inkişaf sürətini artıraraq, ABŞ və Avropa İttifaqının ənənəvi təsir dairələrinə daxil olur və onlara ciddi rəqabət yaradır.

Çin ümumiyyətlə, tarixin bütün mərhələlərində dünyada öz yeri, mövqeyi və təsiri olan ölkə kimi diqqəti cəlb etmişdir. Məşhur ABŞ politoloqu Z. Bjezinski Çinin müasir dünya nizamında və qloballaşmada aparıcı rolunu qiymətləndirərək yazır ki, bu dövlət həmişə ümummilli birlik nümayiş etdirərək, qarşıda duran vəzifələri əhalinin əsas kütləsinin iştirakı ilə həll etməyə nail ola bilir. Çin millətçiliyinin daşıyıcıları bütün dünya ölkələrində olduğu kimi milli elita, emosional tələbələr deyil, geniş xalq kütləsi, bütün sosial təbəqələrdir. Çin əhalisinin ümumi əhval-ruhiyyəsini, sözün həqiqi mənasında

milli şüuru və ruhunu vahid gücə çevirərək öz dövlətinin inkişafını və tərəqqisini təmin etməyi bacarır.

Z.Bjezinskiyə görə, çinlilərin milli dünyagörüşünün tarixi kökləri mövcuddur. Vaxtilə böyük sivilizasiyaya, monolit ölkə, qabaqcıl dövlət idarəçiliyinə malik olan çinlilər hələ də öz milli hissələrində ölkələrini dünyanın təbii mərkəzi, hadisələrin mərkəzində dayanan ən güclü və qüdrətli dünya dövləti hesab edirlər. Avropa və İslam sivilizasiyası tarixin müəyyən dövrlərində imperiyaların dağılmasına, 75 yeni dövlətin yaranmasına gətirib çıxarsa da, Çin öz vahidliyini, bölünməzliyini qoruyub saxlamışdır. Düzdür, son 150 ildə Çini bir qədər sıxışdırmışlar və öz mövqelərindən çəkilməyə məcbur etmişlər. Bu da öz növbəsində, çinlilərin milli hissələrinə toxunmuş, onları qisas almaq üçün əlverişli məqam gözləməyə, öz aralarında daha sıx birləşməyə, daha millətçi olmağa sövq etmişdir. Çini vaxtilə incidən dörd dövlətdən – Böyük Britaniya, Yaponiya, Rusiya və ABŞ-dan ikisi, çinlilərin fikrinə görə, sonradan tarixin cəzasına məruz qalmışlar. Bu Böyük Britaniya və Rusiyadır. Böyük Britaniya imperiyası dağılmış, Rusiya isə əvvəlki hegemon vəziyyətini, hüququnu və ərazilərini itirmişdir. Qalan digər iki dövlət - Yaponiya və ABŞ isə hələ də Çinin rəsmi siyasətində ciddi rəqiblər kimi qiymətləndirilir. Hesab olunur ki, region hadisələrinə, qlobal proseslərə müdaxilə edilərkən Çin mütləq onları nəzərə almaq məcburiyyətində qalır. Bütün bunlara baxmayaraq, Çin bu gün təkcə Şərqi və Mərkəzi Asiyada, Yaxın və Orta Şərqdə deyil, bütün dünyada gedən proseslərə hərtərəfli təsir gücünə malik bir dövlət rolunu ifa edir.

Çin son iyirmi ildə iqtisadi, siyasi, mədəni və sosial inkişaf sürətinə görə bütün dünyanı heyrətləndirir. Bu dövlət dünyanın ən nəhəng iqtisadi və hərbi güclərindən birinə çevrilmişdir. Proqnozlara görə, Çin bu sürətlə davam etsə, yaxın 10-20 ildə Yaponiyayı ötəcək, ABŞ və Avropa Birliyi ilə bərabər səviyyəyə çatacaq. ABŞ, Avropa Birliyi və Yaponiyanın iş adamlarının bu ölkəyə həvəslə kapital qoyması da nəzərə alınsa, Çinin iqtisadi inkişafını, gələcək tərəqqisini proqnozlaşdırmaq heç də çətin olmaz. Z. Bjezinski yazır ki, Böyük Çin Honkonq və Makaonu tərkibinə qatmaqla və Tayvanı siyasi cəhətdən özünə tabe etdirməklə təkcə Uzaq Şərqi hakimiyyətinə deyil, dünyanın birinci dərəcəli dövlətinə çevrildi.

Çinin inkişafını şərtlənidərn əsas səbəblər kimi onun effektiv milli dövlət idarəçiliyinə malik olmasını, ölkədaxili siyasi və ictimai sabitliyini, sosial intizamın, yığılma və yatırım mədəniyyətinin yüksəkliyini, xarici investisiya axınının artan sürətinin və nəhayət bu regionun sabit inkişaf üçün əlverişli imkanının mövcudluğunu qeyd edirlər.

Çinin iqtisadi inkişafında və milli təhükəsizliyinin möhkəmləndirilməsində mənfi faktor kimi bu ölkənin özünü enerji resursları və ərzaq məhsulları ilə müstəqil təmin edə bilməməsi hesab olunur. Lakin ölkənin digər iqtisadi göstəriciləri hələ ki, enerji resursları və ərzağın idxal hesabına ödənilməsinə təmin edir və bu sahədə ciddi problemin yaranmasına imkan vermir.

Beləliklə, Çin hazırda yeni dünya nizamında və bəşəriyyətdə günü-gündən vüsət alan qloballaşma prosesində güclü mərkəzlərdən biri kimi çıxış edir. Onun bu cür mövqə tutması həm iqtisadi və hərbi gücü ilə ölçülür, həm də sabit siyasi, sosial vəziyyəti, əhalisinin günü-gündən artan firavan həyatı ilə bağlıdır. Düzdür, ABŞ və Avropa Birliyi kimi dünyanın nizamını müəyyən edən mərkəzlər Çinin siyasi idarəçiliyini, sosialist yönü xəttini, insan və vətəndaş hüquqlarının məhdud vəziyyətini əldə bayraq edərək, beynəlxalq aləmdə onu nüfuzdan salmağa çalışır. Lakin Çinin siyasi rəhbərliyi ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafını təmin edə biləcək bütün şəraiti yaratmış, liberal iqtisadi transformasiya, azad sosial-iqtisadi təşəbbüslər, sərbəst bazar münasibətləri, xarici kapitalla, investisiyaya və texnologiyaya açıqlıq kimi müasir inkişafın ən mühüm məsələlərini həll etmişdir. Əslində, Çində indiki siyasi idarəetmə də sosialist və kommunist ehkamlarından, proletariat diktaturası kimi süni və eybəcər rejim qaydalarından kifayət qədər uzaqlaşmış və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının əsas imperativlərinə uyğunlaşdırılmışdır.

Əlbəttə, Çin demokratiyanın, insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması kimi fundamental məsələlərə ABŞ və Avropa Birliyi dövlətlərindən fərqli mövqə nümayiş etdirir. Çin insan hüquqlarını dövlət və milli təhlükəsizlik maraqlarından yuxarıda dayanan, heç bir şəraitdə məhdudlaşdırılması yol verilməyən, qeyri-məhdud hüquq kimi tanıyır. ABŞ-ın dünya hegemonluğunu qəbul etmir, onun birqütblü mövqeyi ilə barışmır, sülhün və kollektiv təhlükəsizliyin şərtlərinin, beynəlxalq hüquq normalarının BMT və digər beynəlxalq qurumların iradəsindən kənar, birtərəfli qaydada pozulmasına göz yummur. Düzdür, hələ ki, Çin elə bir gücə və təsirə də malik deyil ki, ABŞ-ın dünya hegemonluğuna can atmasının, beynəlxalq aləmin nizamını özü bildiyi kimi yenidən qurmasının, beynəlxalq hakim rolunu ifa etməsinin qarşısını ala bilsin. Lakin bu ölkə dünyanı birqütblükdən və ABŞ-ın hegemonluğundan xilas etmək, dünyada BMT çərçivəsində nizamlanan çoxqütblü iqtisadi və siyasi nizam yaratmaq hərəkatının başında durur. Bu işdə Çin ABŞ-ın hegemonluq siyasətindən narazı olan Avropa və Asianın inkişaf etmiş bir çox dövlətlərinin – Almaniyanın, Fransanın, Yaponiyanın, Rusiyanın və başqalarının köməyinə ümid bəsləyir. Əlbəttə, bu siyasəti Çin rəhbərliyi

çox ehtiyatla həyata keçirir. Çünki ABŞ ilə istənilən açıq qarşıdurma, yaxud toqquşma bu ölkənin dinamik inkişafını, deməli qonşu və region dövlətləri, dünya ölkələri üçün cəlbediciliyini, əməkdaşlıq üçün əlverişli partnyor olmaq imicini ciddi təhlükə qarşısında qoya bilər.

ABŞ-ın rəsmi dairələri Çinin dünyada alternativ siyasət yürütməsindən narazı olsalar da, onun Amerika üçün ciddi təhlükə törədə biləcəyinə, dünya hegemonluğu yolunda təsirli əngələ çevriləcəyinə o qədər də inanmırlar. Z. Bjezinski hesab edir ki, Çinin indiki yüksək inkişaf sürəti, sabit sosial-iqtisadi göstəriciləri bu tempə 2020-ci ilə qədər davam etsə belə, bu dövlət çətin ki, ABŞ-a dünya hegemonluğu işində ciddi rəqabət yarada bilsin. Ən yaxşı halda bu ölkə Şərqi Asiya regionunun aparıcı və hegemon dövləti, geosiyasət baxımından qitənin ən təsirli ölkəsi ola bilər.

Çin isə yeni dünya nizamına və qloballaşmaya özünəməxsus təmkinlə, uzaqgörən daxili və xarici siyasətlə, sakit tempə daxil olaraq proseslərdə yavaş-yavaş öz təsirini gücləndirir. Dünya siyasətində ABŞ-ın irəli sürdüyü fundamental insan hüquqları prinsiplərinə qarşı özünün beş əsas prinsipini – dövlətlərin suverenliyi, ərazi bütövlüyü, münaqişələri dinc yolla, müdaxilə etmədən tənzimləmək, dövlətlərin beynəlxalq hüquq qarşısında bərabərliyi və müxtəlif quruluşlu ölkələrin dinc yanaşı yaşaması – prinsipini qoyur. Çin hökuməti dünya siyasətində ABŞ-ın birqütblü, hegemon dövlət uğrunda çalışmalarına daim etiraz etmiş və BMT-də “çoxmərkəzli” sülh konsepsiyasını ardıcıl şəkildə irəli sürmüş, bu işdə öz tərəfdarlarını səfərbər etməyə çalışmışdır.

Çin ABŞ-ın hegemonluq iddiasını, qlobal və regional təsirini zəiflətmək üçün dövlətlərarası əməkdaşlıqdan, ikitərəfli münasibətlərdən məharətlə istifadə edir. Çin təkcə Şərqi Asiyada deyil, bütün dünyada dövlətlərarası qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığa, ikitərəfli və kollektiv münasibətlərə ən çox diqqət yetirən ölkə kimi tanınır. Bu fəallığın arxasında isə əsasən ABŞ tərəfindən dünya “hegemonluğuna” göstərilən cəhdə qarşı “çoxqütblü”, “bərabərhüquqlu” dünya nizamı qurmaq iddiası dayanır.

Çin geosiyasət sahəsində daha həssas dövlətdir. Şərqi Asiyada baş verən (Yaponiya və Cənubi Koreya ilə rəqabət özünü göstərir) iqtisadi, siyasi, sosial proseslər və region hadisələrinə bu dövlətin reaksiyası heç zaman özünü çox gözlətmir. Bu mənada ABŞ-ın Yaponiya, Cənubi Koreya və başqa region dövlətləri ilə yaxın münasibətləri Çin tərəfindən daim izlənir və tarazlığın pozulması cəhdinə kəskin reaksiya göstərilir.

Çin öz dövlət və geosiyasi maraqlarını reallaşdırmaq üçün Tayvanı öz tərkibinə qatmaq, Pakistanla müttəfiqlik münasibətlərini gücləndirmək (Hindistanla Çin bu mənada rəqib kimi görünür), Birmanı nəzarətə almaq, Hindistanın Cənubi Asiyada güclənməsinə imkan verməmək, Cənub-Şərqi Asiyada, Hind okeanı hövzəsində, Sinqapur və başqa ərazilərdə Yaponiyanın hərəkətlərinə təsir etmək, onun Yaxın Şərq ölkələri ilə münasibətlərini, Koreya məsələsində mövcud status-kvonu qorumaq və s. məsələləri daim diqqətdə saxlayır.

Çinin iqtisadi maraqları da regional münasibətlərdə onu daha çevik siyasət yeritməyə, operativ addımlar atmağa sövq edir. Xüsusən öz iqtisadiyyatının enerji daşıyıcıları ilə təmin edilməsi məqsədilə, Cənubi Çin dənizində mövcud olan enerji ehtiyatlarının istismarı sahəsində Çin region dövlətlərini sıxışdırmaq və liderliyi öz əlində saxlamaq cəhdi ilə seçilir. Bundan başqa, Pekin Uzaq Şərqi (Rusiya), Orta Asiya və Xəzər regionunun zəngin neft və qaz yataqlarına, texnologiya, investisiya və satış bazarlarına da biganə deyil. Bu məqsədlə Çin Rusiya, Qazaxıstan, Özbəkistan, Azərbaycan, Türkmənistan kimi dövlətlərlə münasibətlərini yaxşılaşdırmağa, özünün beynəlxalq hüquqlarını və milli təhlükəsizlik problemlərini qorumaq sahəsində bu dövlətlərə dəstək verməyə, yardım göstərməyə daha geniş meyl göstərir. Çin bəhs olunan dövlətlərin müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün, suveren dövlət hüquqlarının beynəlxalq aləmdə qorunmasına hərtərəfli dəstək verir, bu ölkələrlə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələri genişləndirməyə xüsusi maraq nümayiş etdirir.

Çin qlobal iqtisadiyyatda yaxından iştirak edir və dünyanın istənilən bazarında sərbəst ticarət əlaqələrinə çox sürətlə daxil olur. Bu ölkənin istehsalı olan gündəlik tələbat malları öz qiyməti və keyfiyyəti ilə ənənəvi istehsalçıları bazarlardan sıxışdırır. Çinin ucuz işçi qüvvəsinə malik olması, istehsal, xarici sərmayə üçün bu ölkədə yaradılmış hərtərəfli şərait dünyanın ən məşhur firmalarını orada fəaliyyət göstərməyə sövq edir ki, bu da qlobal iqtisadiyyatda Çinin çəkisini və Çin markası ilə dünyada satılan rəqabətə davamlı malların sayını artırır.

Beləliklə, Çinlə bağlı qeyd olunanları ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Çin də ABŞ, Yaponiya və Avropa Birliyi kimi müasir dövrdə dünyada öz təsir dairəsini qorumaq və genişləndirmək, yeni-yeni xammal və satış bazarları əldə etmək, bəşəriyyətin malik olduğu maddi və mənəvi sərvətlərin bölünməsində öz payını əldə etmək uğrunda mübarizə aparır. Bu ölkənin həm beynəlxalq nüfuzu və çəkisi, BMT-dəki

yeri və rolu, həm də iqtisadi, hərbi və insan potensialı ona aparıcı dünya dövləti olmaq, planetdə baş verən hadisələrə müdaxilə etmək imkanı verir.

2. Çin ABŞ-ın dünyada hegemon rolu, müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin “birqütblü” düzümü ilə razılaşmır və ABŞ-ın bu siyasətindən narazı qalan dövlətləri səfərbər etməklə vəziyyəti dəyişməyə səy göstərir. Bu mübarizədə Çinin irəli sürdüyü prinsiplər – millətlərin suverenliyi və ərazi bütövlüyü, daxili işlərə qarışmamaq və təcavüz etməmək, bərabərlik, qarşılıqlı yardım və dinc yanaşı yaşamaq – ABŞ və onun NATO üzrə bir neçə müttəfiqi istisna olmaqla əksər dünya dövlətləri üçün məqbul və cəlbedici hesab olunur. ABŞ və onun müttəfiqlərinin irəli sürdüyü prinsiplər – insan və vətəndaş hüquqlarının qorunması, demokratik inkişaf və vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması və bütün bunların qarantı rolunda ABŞ-ın çıxış etməsi - daha çox milli dövlətlər üçün deyil, ayrı-ayrı insanlar, fərdi vətəndaşlar üçün cəlbedici görünür.

Çinin dünyada öz təsir dairəsini möhkəmlətmək və “ikinci qütbə” rəhbərlik etmək məqsədilə irəli sürdüyü prinsiplər həm də daha ədalətli, vahid standartlı olduğu üçün çoxları tərəfindən məqbul hesab edilir. ABŞ-ın prinsipləri cəlbedici, ilk baxışdan insanlığa xidmət edən dəyərlər kimi görünərsə də, onun həyata keçirilməsində nümayiş etdirilən qeyri-səmimilik, müxtəlif standartlılıq özünü gizlədə bilmir. Bu da müvafiq olaraq insanları və dövlətləri Çinin təklif etdiyi alternativ “qütbə” doğru yönəldir.

Çin aparıcı dünya dövləti kimi, beynəlxalq aləmdə hegemon olmaq istədiyini, ölkələrin daxili idarəçiliyinə və suveren hüquqlarına müdaxilə edəcəyini bəyan etmir, əksinə, bu cür hallara qarşı əks mövqedə durur. ABŞ isə dünyada hakim olmaq istəyini, insan və vətəndaşlarla davranış qaydalarını dövlətlərə zorla qəbul etdirəcəyini, ABŞ-ın maraqlarının istənilən yolla təmin olunacağını bildirir. ABŞ-ın beynəlxalq hüquqa və milli dövlətlərin suverenliyinə münasibətdə nümayiş etdirdiyi bu etinasızlıq dünyada Çinin tərəfdarlarının sayını artırır.

3. Çin Şərqi Asiyanın ən böyük, qüdrətli və inkişaf etmiş dövlətlərindən biri kimi, özünün geosiyasi, geoiqtisadi və digər maraqlarına malikdir. Regionda onun rəqibi rolunda Yaponiya, Hindistan və Rusiya çıxış edir. Çin bu vəziyyətdən istifadə edərək, dünya siyasətində iki əsas məqsəd uğrunda mübarizə aparır:

1) Müasir dünyada formalaşmaqda olan təkqütblü hegemonluqdan və güc siyasətindən bəşəriyyəti xilas etmək;

2) Dövlətlərin bərabərliyinə əsaslanan yeni beynəlxalq siyasi və iqtisadi nizam yaratmaq.

Z. Bjezinski hesab edir ki, Çin dünya siyasətində göstərilən məqsədlərdən çıxış edərək, birinci halda birbaşa ABŞ-ın maraqlarına, onun hegemonluğuna qarşı çıxır. Özü də Çin bunu birbaşa ABŞ-la üz-üzə gəlmədən, hərbi toqquşmadan yayınaraq, siyasi yolla, başqa narazı dövlətləri öz ətrafına toplamaqla reallaşdırmağa çalışır. Bunun üçün Çin özünü ən ədalətli, xeyirxah və hamının bərabərliyini arzulayan dövlət kimi aparır. Məhz bu mövqe Çini Avrasiya qitəsində, xüsusən Şərqi, Mərkəzi və Orta Asiyada daha ehtiyatlı siyasət yeritməyə, region dövlətləri ilə konfliktlərdən qaçmağa, Rusiya, Hindistan, Pakistan, Yaponiya ilə daha harmonik əlaqələr qurmağa sövq edir.

Bir sözlə, Çin Asiya-Sakit okean bölgəsində öz mövqələrini çox ehtiyatla, daha çox başqa region dövlətlərini himayə etməklə, onlarla yaxşı əlaqələr qurmaqla möhkəmləndirməyə çalışır. Çin ABŞ-ın “birqütblü” hegemonluq siyasətinin iflası uğrayacağına əmindir. Odur ki, bu dövlət öz siyasətini iflasdan sonrakı şəraitə hesablayır və ABŞ-ın dünyada süqutu və iflası dövrünün başlanmasını gözləyir.

Şərqi Asiyanın bütün parametrlər üzrə ən güclü dövlətlərdən biri Yaponiyadır. Bu ölkə hazırda ABŞ-dan sonra dünyanın ən inkişaf etmiş dövləti hesab olunur və yer kürəsində istehsal olunan bütün malların 15%-ə qədərini öz əlində cəmləyərək, valyuta ehtiyatlarına görə dünyada birinci yeri tutur. Yaponiyanın valyuta ehtiyatları 200 milyarddan çox ABŞ dolları təşkil edir.

Yaponiya bu gün Asiya-Sakit okean bölgəsinin iqtisadi cəhətdən yeganə superdövlətidir ki, yüksək texnologiya sahəsində ABŞ və Avropa Birliyi ölkələri ilə hərtərəfli rəqabət gücünə malikdir. Çox zəif təbii və enerji resurslarına malik olmasına baxmayaraq, bu ölkə XX əsrin ikinci yarısında bütün dünyaya ən yüksək modernləşmə və inkişaf nümunəsi göstərə bilmişdir. Yüksək inzibati idarəçilik və möhkəm nizam-intizama malik olan yapon xalqı qısa zaman kəsiyində dünyaya “yüksəliş və tərəqqinin” amerikan modelindən fərqli, yeni bir nümunəsini bəxş etdi. Enerji ehtiyatlarının məhdudluğu, iri sənayeyə lazım olan neft, kömür, meşə məmulatları və başqa resursların çatışmamazlığı Yaponiyaya ABŞ və Avropa ölkələri ilə həmin sahədə rəqabəti qeyri-mümkün etdiyindən, bu ölkə əsas diqqətini intellektual və yüksək texnologiyaya əsaslanan sahələrin inkişafına yönəltməyə məcbur olur.

XX əsrin 70-80-ci illərində Yaponiya öz ümumi daxili məhsul istehsalını iki dəfədən çox artıraraq dünya liderləri sırasına çıxmışdır. Yapon iqtisadiyyatı ən az yanacaq-enerji sərfi ilə ən effektiv istehsala nail olmaq baxımından bütün dünya ölkələrini ötüb keçmişdir. Hazırda Yaponiya iqtisadi cəhətdən ABŞ-dan sonra dünyada ikinci əsas qüdrətli dövlət statusu qazanıb.

Yaponiyanın regionda əsas rəqibi Çin Xalq Respublikasıdır. Bu dövlət ABŞ-la müttəfiqlik əlaqələrindən (Yaponiya ABŞ-ın bu regionda əsas müttəfiqi hesab olunur) Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya bölgəsində öz mövqələrini gücləndirmək, Çini əsas strateji hədəflərdən sıxışdırmaq istiqamətində istifadə edir. Çin üçün Yaponiya həm iqtisadi partnyor, həm də rəqib rolunu oynayır. Çin bu dövlətin texnoloji və investisiya imkanlarından istifadə etməklə bərabər, onun bölgədəki hər bir təşəbbüsünü, səylərini ehtiyat və qısqançlıqla müşahidə edir. Xüsusən Yaponiyanın hərbi və iqtisadi gücünün, bölgə ölkələri arasında təsir dairəsinin genişlənməsini, ABŞ-la əlaqələrinin intensivləşməsini çox qısqançlıqla qarşılayır. Yaponiya da öz növbəsində bölgədə həm Çinin təsirinin yüksəlməsindən, həm də Çin-ABŞ münasibətlərinin inkişafından narahatlıq keçirir. Həm Yaponiya, həm də Çin ABŞ-ı özünə yaxınlaşdırmaq, onunla əlaqələrdən öz rəqibinin əleyhinə istifadə etməyə cəhd göstərir. Hər iki ölkə ABŞ-ın regionda əsas müttəfiqi olmağa və amerikalıların etimadını qazanmağa cəhd edir.

Yaponiya Cənub-Şərqi Asiya və Sakit okean hövzəsində əsasən Çinlə, qlobal dünyada isə ABŞ və Avropa İttifaqı ölkələri ilə rəqabət aparır. Xüsusən transmilli korporasiyalar üçün satış bazarları, enerji və digər istehsalat resursları əldə etmək uğrunda Yaponiya bu mərkəzlərlə ciddi rəqabətə girir.

Son iyirmi ildə Çin və Yaponiya ilə yanaşı Şərqi və Cənub-Şərqi Asiyanın Cənubi Koreya, Tayvan, Honkonq, Sinqapur, Malayziya, Tailand kimi dövlətləri də dünya istehsal və ticarət məkanında getdikcə öz yerlərini möhkəmlədir və Avropa-Amerika kompaniyalarına qarşı əsl rəqabət təşkil edirlər. Bu ölkələrin təklif etdiyi yüksək keyfiyyətli, lakin çox ucuz mallar sürətlə qlobal bazara və iqtisadiyyata daxil olaraq ənənəvi inkişaf etmiş dövlətlərə ciddi rəqabət yaradırlar. Keçən əsrin son əlli ilində Şərqi və Cənub-Şərqi Asiyada əsasən daha çox əmək və resurs tələb edən (bu sahələrdən Yaponiya imtina edəndən sonra) istehsalat və iqtisadiyyatla məşğul olan bu ölkələr, son on ildə modernləşmə və yüksək texnologiyaların tətbiqində Yaponiyanın ardınca sürətli bir sıçrayışa nail olublar. Təxminən 75 miyion əhaliyə malik olan altı Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya dövləti (Cənubi Koreya, Tayvan, Honkonq, Sinqapur, Malayziya, Tailand) dünya istehsalında öz paylarını 1975-ci ildəki 4%-dən, 1995-ci ildə 13%-ə, 2005-ci ildə isə 15%-ə çatdırmışdır. Bu ölkələr xarici aləmdən ildə idxal etdikləri məhsuldan təxminən 30 milyard dollarlıq artıq məhsul ixrac edirlər (müsbət saldo). Bu rəqəm təxminən Avropa İttifaqının idxal və ixrac əməliyyatlarındakı saldosuna bərabərdir.

Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya dövlətlərini qlobal iqtisadiyyatda fərqləndirən əsas xarakterik xüsusiyyət onların dünya keyfiyyətini gözləməklə daha ucuz və keyfiyyətli əmtəə istehsal etmək bacarığı, yüksək istehsalat nizam-intizamı və liberal iqtisadiyyat qurmaları hesab olunur. Məhz elə bunun nəticəsidir ki, onlar qlobal dünya bazarlarında Avropa və Amerika istehsalçılarına ciddi rəqabət yaradıb, eyni zamanda onları öz daxili bazarlarından sıxışdırmağa nail olublar.

Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya ölkələri xarici investisiyalara və texnologiyalara açıqdır. Odur ki, bu ölkələrin ucuz işçi qüvvəsi, əmək resursları da nəzərə alınmaqla ABŞ və Avropa dövlətlərinin şirkətləri, transmilli korporasiyaları üçün həddən artıq cəlbedicidir. Son illərdə Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində xarici kapitalın iştirakı ilə yaradılan transmilli korporasiyalar, ixrac-sənaye və ticarət zonaları, texnoparklar, yüksək texnologiya və elektron sənaye mərkəzləri bütün dünya ölkələrinin istifadəsi üçün tam məqbul bir vəziyyətə gətirilib.

Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya regionunun qlobal inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən biri də region ölkələrinin inkişaf üçün lazım olan prioritet sahələrini düzgün müəyyənləşdirməsi və müvafiq olaraq kreditləşdirməsi hesab olunur. Məsələn, Cənubi Koreya və Tayvan kimi ölkələrdə istehsal olunan məhsulun ixrac potensialı nəzərə alınmaqla dövlət tərəfindən kreditləşdirilməsi bu dövlətlərdə yeni transmilli korporasiyaların yaranmasına və dünya bazarlarına çıxmasına təkan vermişdir. Beləliklə, hazırda Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya bölgəsinin dünyanın ən perspektivli və rəqabətə davamlı qlobal iqtisadi mərkəzlərindən biri kimi hazırda Avropa İttifaqından sonra qlobal dünyada özünəməxsus yeri vardır. Asiya qitəsinin Şərqi, Cənub-Şərqi Asiya dövlətləri ilə münasibətlər Azərbaycanın xarici siyasətində mühüm yer tutur.

Çin Şərqi Asiya ölkələri arasında Azərbaycanla əlaqələrə xüsusi maraq göstərən ən fəal dövlətdir. Onun Azərbaycana və Xəzər hövzəsinə marağı təbiidir. Son on ildə görünməmiş sürətlə inkişaf edən Çin üçün milli anlamda əsas təhlükə xammal və ilk növbədə enerji çatışmamazlığı hesab olunur. Bu məsələ Çin Kommunist Partiyasının son qurultayında da ölkənin qarşısında duran ən ciddi problem kimi qiymətləndirilib. Hesablamalara görə, 1993-cü ildən başlayaraq Çin getdikcə neft idxalını artırır və ildə, ən azı, 100 milyon tona yaxın neft alır. 2010-cu ildən bu rəqəm artıq 120 milyon tona çatacaq. Qeyd edək ki, Xəzərdə neft çıxarılmasında real artım da məhz bu dövrə təsadüf etməlidir. Çinin əsas enerji mənbəyi olan Fars körfəzində son dövrlərdə vəziyyət getdikcə daha qeyri-sabit xarakter almağa başladığından Xəzər hövzəsi Pekin üçün alternativ enerji mənbəyi rolunu oynaya bilər. Bu baxımdan Çin üçün ən cəlbedici

ölkələr sırasına Orta Asiyanın Qazaxıstan və Türkmənistan dövlətləri ilə yanaşı Cənubi Qafqazda Azərbaycan da daxildir.

Azərbaycan-Çin əlaqələri 1992-2005-ci illərdə yalnız yüksələn xətt üzrə inkişaf etmişdir. İki ölkə regional məsələlər və beynəlxalq problemlərə yanaşmada çox vaxt eyni mövqe tuturlar. Azərbaycanda, xüsusilə texnologiya sahəsində yüzlərlə Çin şirkəti fəaliyyət göstərir. 2003-cü ildə iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsi 111,7 milyon dollar təşkil edib, 2004-cü ildə bu göstərici artıq 130 milyona çatıb, yaxın illərdə isə həmin rəqəmin 500 milyon dolları ötcəyi proqnozlaşdırılır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Çinin Cənubi Qafqazdakı əsas iqtisadi və siyasi tərəfdaşı hesab olunur.

Pekinlə Bakı arasında energetika, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, yüngül sənaye və digər sahələrdə əməkdaşlıq getdikcə genişlənilir. Çin şirkətləri keçən illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına 300 milyon dollardan artıq sərmayə qoyub. Bu ölkə Azərbaycanın neft-qaz layihələrində iştirak edir. Bundan başqa, son zamanlar maşınqayırma, kənd təsərrüfatı sahəsinə xüsusi maraq göstərir.

Azərbaycanla Çin arasında siyasi əlaqələrin inkişafının nəticəsidir ki, Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev özünün ilk səfərlərindən birini 1994-cü ilin martında məhz bu ölkəyə edib. İlham Əliyevin Prezident qismində ilk səfər etdiyi ölkələrdən biri də məhz Çindir. Son səfər zamanı bir daha aydın oldu ki, regionda və dünyada gedən proseslərə yanaşmada hər iki ölkə eyni mövqedən çıxış edir. Bu baxımdan, rəsmi Pekinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli prosesində Azərbaycana dəstək verməsi xüsusi önəm daşıyır. Məlum olduğu kimi, Çin bu münaqişənin Azərbaycanın sərhəd toxunulmazlığı və ərazi bütövlüyü prinsipi əsasında həllinə tərəfdar olduğunu dəfələrlə bəyan etmişdir. Öz növbəsində, Azərbaycan da Tayvan məsələsinə münasibətdə analoji mövqe nümayiş etdirir. Çinin BMT Təhlükəsizlik Şurasının veto hüquqlu 5 üzvündən biri olmasını və beynəlxalq məsələlərə geniş təsir imkanlarını nəzərə alsaq, bu cür prinsiplial məsələlərdə iki ölkənin rəsmi mövqelərinin üst-üstə düşməsi Azərbaycan üçün çox vacibdir.

Bu gün Çin Qafqaz, Xəzər hövzəsi və Orta Asiyadakı bir sıra qlobal layihələrə xüsusi maraq göstərir. Bu ölkənin diqqətini cəlb edən əsas layihələrdən biri TRASEKA layihəsi çərçivəsində reallaşdırılan Şərqi-Qərbi nəqliyyat dəhlizidir. Artıq rəsmi Pekin Axalkalaki (Gürcüstan) – Qars (Türkiyə) dəmiryolunun çəkilməsi layihəsinə də maraq göstərir və onun maliyyələşdirilməsində iştirak etməyə razılıq verib. Çünki bu dəhliz Çin və Orta Asiya məhsullarının ən qısa marşrutla və qısa vaxt ərzində Avropaya daşınmasına imkan yaradacaq.

Çin Qazaxıstandan öz ərazisinə qədər “Transqazax neft və qaz layihəsi” adlanan enerji dəhlizinin reallaşdırılmasına və gələcəkdə Azərbaycanın da bu layihəyə qoşulmasına çalışır. Bundan başqa, Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayevin Pekinə səfəri zamanı Xəzərdən Çinə dəmiryolunun çəkilməsi haqda sənəd imzalanıb. Proqnozlara görə, 4 min km. uzunluğunda olan magistral xətt 5 milyard dollara başa gələcək, Qazaxıstan, İran və Türkmənistan ərazisindən keçəcəkdir. Bu dəmiryolu Qərbi Çinlə Xəzər hövzəsini birləşdirəcəkdir.

Vaşinqton Xəzər neftinin “Asiya marşrutu” ilə Çin və Hindistana daşınacağından ehtiyat edir. Bu ölkələrdə enerji daşıyıcılarına ehtiyacın getdikcə artması onları Xəzər nefti uğrunda ABŞ-ın əsas rəqibinə çevirir. Çinin Xəzər hövzəsində fəallaşmasına Rusiyanın yanaşması isə qeyri-müəyyəndir. Bir tərəfdən, Pekin Rusiyanın strateji tərəfdaşına, digər tərəfdənsə Moskvanın geosiyasi və iqtisadi maraqları olan zonada əsas rəqiblərindən birinə çevrilir.

Çin-Azərbaycan münasibətləri tarixinə diqqət yetirsək, görürük ki, bu iki ölkə arasındakı diplomatik təmaslar çox intensiv olmuşdur. 1991-ci il dekabrın 27-də Çin Xalq Respublikası Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanımış və 1992-ci il aprelin 2-də iki ölkə arasında diplomatik münasibətlər qurulmuşdur. Bunun ardınca 1992-ci ilin avqust ayında ÇXR-in Azərbaycanda Səfirliyi açılmış, 1993-cü ilin dekabr ayının 1-də isə ilk səfiri təyin edilmişdir. Azərbaycan da öz növbəsində Çinə olan marağını çox gizlətməmiş və 1993-cü il sentyabrın 3-də Milli Məclis Azərbaycan Respublikasının Çin Xalq Respublikasında Səfirliyinin açılması barədə qərar qəbul etmiş və həmin il Azərbaycanın bu ölkədə səfirliyi fəaliyyətə başlamışdır.

1992-2005-ci illər ərzində iki ölkə arasında ikitərəfli ticarət və iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə dair Ticarət-İqtisadi Əməkdaşlıq haqqında, Xidməti səfərlər zamanı vizaların alınması haqqında, Qrup halında turistlərin səfərləri zamanı vizasız gediş-gəliş haqqında, İnvestisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında, Kinematoqrafiya, radio verilişləri və televiziya sahəsində əməkdaşlıq haqqında, Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında, Səhiyyə və tibb elmi sahəsində əməkdaşlıq haqqında, Mədəni əməkdaşlıq haqqında, Elmi-texniki sahədə əməkdaşlıq haqqında, Dövlət krediti haqqında, Çinin Azərbaycana güzəştli kredit verməsi haqqında, Təhlükəsizlik haqqında, Texniki-iqtisadi əməkdaşlıq haqqında, İkiqat vergitutmanın aradan qaldırılması və vergitutmadan yayınmanın qarşısının alınması haqqında, Gömrük işi sahəsində qarşılıqlı yardım haqqında, Gənclərlə iş sahəsində əməkdaşlıq haqqında, Azərbaycan

Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi və Çin Xalq Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi arasında əməkdaşlıq haqqında və s. hökumətlərarası sazişlər imzalanmışdır.

Bundan başqa, iki ölkənin dövlət başçıları arasında Dostluq haqqında birgə bəyanat, Xarici İşlər Nazirlikləri arasında məşvərət haqqında Protokol, Konsulluq Konvensiyası, Hökumətlər arasında hava əlaqəsinin yaradılması haqqında, Çin hökumətinin Azərbaycana əvəzsiz olaraq üç milyon ABŞ dolları miqdarında əvəzsiz yardım göstərməsi haqqında, Mədəniyyət və Təhsil sahəsində əməkdaşlıq haqqında Protokol və s. sənədlər də imzalanmışdır.

Azərbaycan və Çin arasında iqtisadi əlaqələri tənzimləmək məqsədilə İqtisadi və Ticarət sahəsində əməkdaşlığa dair xüsusi Komitə yaradılmışdır. İki ölkənin prokurorluqları qarşılıqlı təslimetmə haqqında müqavilə imzalayaraq ikitərəfli əməkdaşlıq sahəsində bir çox razılaşmalara gəlmişlər. Azərbaycanın Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları, Təhsil Nazirlikləri və Milli Olimpiya Komitəsi ilə Çinin müvafiq qurumları arasında da əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım sahəsində bir neçə razılaşmalar və müqavilələr imzalanmışdır.

Azərbaycan-Çin münasibətlərinin intensivləşməsinə təsir göstərən ən mühüm faktorlardan biri də iki ölkə rəsmilərinin qarşılıqlı səfərləri və bu zaman maraq kəsb edən məsələlər üzrə əldə edilən razılaşmalar hesab oluna bilər.

Dövlət başçıları səviyyəsində 1994-cü il martın 7-10-da Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin, 2005-ci il martın 17-19-da isə Prezident İlham Əliyevin Çinə rəsmi səfərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Hər iki səfər ölkələr arasında dostluq və tərəfdaşlıq münasibətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynamış və Çin-Azərbaycan birgə bəyanatının qəbul edilməsi ilə nəticələnmişdir.

Hökumət, parlament rəhbərləri, nazirlər və digər rəsmilər səviyyəsində də iki ölkə arasındakı qarşılıqlı səfərlər zəngin olmuşdur.

Azərbaycan tərəfindən 1994-2005-ci illərdə aşağıda qeyd olunan səfərlər gerçəkləşmişdir:

Yanvar 1994-cü il, xarici işlər naziri

Dekabr 1997-ci il, səhiyyə naziri

Noyabr 1999-cu il, gənclər, idman və turizm naziri

May 2000-ci il, müdafiə naziri

Oktyabr 2000-ci il, xarici işlər naziri

Aprel 2002-ci il, gənclər, idman və turizm nazirinin müavini
 İyun 2002-ci il, təhsil naziri
 Avqust 2003-cü il, müdafiə nazirinin müavini
 Aprel 2004-cü il, daxili işlər naziri
 Fevral 2005-ci il, ildə xarici işlər naziri

Çin tərəfindən:

Aprel 2004-cü il, Baş Nazirin müavini və xarici işlər naziri
 Noyabr 2000-ci il, mədəniyyət nazirinin müavini
 Noyabr 2000-ci il, Baş Nazirin birinci müavini
 Aprel 2003-cü il, xarici işlər nazirinin müavini
 Oktyabr 2004-cü il, xarici işlər naziri

Parlamentlərarası və s.:

Azərbaycan tərəfindən:

Dekabr 1996-cı il, Milli Məclisin Sədri
 Sentyabr 1999-cu il, Baş Prokuror
 Yanvar 2000-ci il, Milli Məclis Sədrinin birinci müavini
 Aprel 2002-ci il, Milli Məclisin Sədri
 Mart 2003-cü il, Ali Məhkəmənin Sədr müavini

Çin tərəfindən:

Avqust 1999-cu il, Ali Xalq Prokurorluğu Baş Prokurorun müavini
 İyun 2000-ci il, Ümumçin Xalq Nümayəndələri Yığıncağı Daimi Komitəsinin Sədri
 İyul 2001-ci il, Ali Xalq Məhkəməsinin sədr müavini
 İyun 2002-ci il, Ümumçin Xalq Nümayəndələri Yığıncağı Daimi Komitəsi Sədrinin müavini

Sentyabr 2003-cü il, Ali Xalq Prokurorluğu Baş Prokurorun müavininin səfərini qeyd etmək olar.

Müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra qısa müddətdə yerləşdiyi regionda aparıcı dövlətə çevrilən, müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən bir sıra regional və beynəlxalq layihələrin təşəbbüskarı və əsas iştirakçısı olan Azərbaycan Respublikası ilə əlaqələrə

Çin xüsusi marağ göstərdiyini gizlətmir. Çin Azərbaycanın bu ölkə ilə əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə çalışdığı sahələri yaxşı bilir və bundan mümkün qədər məharətlə istifadə etməyə çalışır. Azərbaycanın Tayvan, Tibet və «Şərqi Türküstan» məsələlərində Çinin mövqeyini dəstəkləyən xarici siyasətini qarşı tərəf yüksək qiymətləndirir. Bir çox sahələrdə ikitərəfli münasibətlərin inkişaf etdirilməsində yaxından iştirak edən Çin bezi regional layihələrdə iştirak etməyə tələsməsə də, bütün bunları ciddi şəkildə izləyir.

Balanslaşdırılmış xarici siyasət apardığını hər zaman nümayiş etdirməyə çalışan Çin Cənubi Qafqaz regionunda da buna riayət etməyə çalışır. Lakin Rusiya ilə xüsusi strateji tərəfdaşlıq münasibətləri Çinin yerləşdiyimiz regionda balanslaşdırılmış və bitərəf siyasət aparmasına imkan vermir. Buna misal olaraq, 1999-cu ilin may ayında Azərbaycan-Çin münasibətlərinə soyuqluq gətirən hadisəni – Çin tərəfindən Ermənistan Respublikasına 8 ədəd «Tayfun» tipli raket kompleksinin satılmasını göstərmək olar.

Çin regional rəqibi hesab etdiyi Yaponiyanın Azərbaycanla münasibətlərini fəal inkişaf etdirməyə çalışmasına bir qədər qısqançlıqla yanaşır və yaranmış boşluğu doldurmağa çalışır. Burada iqtisadiyyatları sürətlə inkişaf edən hər iki ölkənin neftə olan tələbatlarının artması, həmçinin Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin tikintisinin reallaşması ilə Azərbaycanın regional siyasi və iqtisadi nüfuzunun yüksəlməsi xüsusi rol oynayır. Daha bir əhəmiyyətli amil isə Çinin son illər xarici siyasət terminologiyasında tez-tez istifadə etdiyi üç şər qüvvə – ekstremizm, terrorizm və separatizmlə mübarizədə digər dövlətlərlə apardığı fəal əməkdaşlıqdır.

Çinlə Azərbaycanın dostluq və tərəfdaşlıq münasibətlərinin perspektivləri bir neçə amillə izah oluna bilər. Geosiyasi baxımdan əhəmiyyətli mövqeyə malik olmaqla yanaşı, sürətlə inkişaf edən Azərbaycan və tədricən dünya iqtisadiyyatının inkişafında həlledici mövqeyə malik olan Çin arasında münasibətlərin inkişaf perspektivləri böyükdür və hər iki tərəf üçün qarşılıqlı əlaqələr xüsusi marağ kəsb edir.

Buna görə də hər iki dövlət arasında yuxarıda qeyd olunan sahələr üzrə əlaqələrin genişləndirilməsi və əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi istiqamətində müxtəlif səviyyələrdə qarşılıqlı səfərlərin, dialoqun və məsləhətləşmələrin davam etdirilməsi vacibdir. İki ölkə arasında ticarət dövriyyəsinin artırılması ilə əlaqədar tədbirlər görülməli, Azərbaycanda infrastrukturun inkişaf etdirilməsində ÇXR-in təcrübəsindən istifadə edilməli və həmin layihələrə Çinin cəlb olunması siyasəti yürüdülməlidir. Bundan başqa, iki ölkə arasında keçən illərdə imzalanmış sənədlərin icrası təmin edilməli və müqavilə-hüquq bazasının daha da gücləndirilməsi işi davam etdirilməlidir.

Şərqi Asiyanın Azərbaycanla sıx münasibətlər və geniş partnyorluq əlaqələri yaratmış ikinci ən fəal dövləti **Yaponiyadır**. Yaponiyanın Xəzər bölgəsi və Azərbaycana marağı əsasən iqtisadi amillərlə izah olunur. Bu ölkə bölgədəki mürəkkəb geosiyasi proseslərə bir qayda olaraq qoşulmasa da, regional enerji, iqtisadi və transmilli layihələrdən kənar qalmaq istəmir. Bu gün Yaponiya Azərbaycana ən çox əvəzsiz və güzəştli yardım edən dövlətlərdən biridir. İndiyədək Tokio ölkəmizə 443 milyon dollardan artıq yardım göstərib. 1993-cü ildən Yaponiya müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlardan didərgin düşmüş məcburi köçkünlərlə 6 milyon 780 min dollar həcmində yardım edib. Xüsusilə, neft maşınqayırması sənayesinin inkişafına texniki yardım göstərən Tokio, bu sahəyə 13 milyon dollar miqdarında birbaşa vəsait ayırıb. Məhz bu yardım hesabına «Azneftkimmaş» Səhmdar Cəmiyyətinin texniki təchizatı dünya standartları səviyyəsinə çatdırılacaq. Bundan başqa, Yaponiya Şimal DRES-terminalının tikintisinə 320 milyon dollar güzəştli kredit ayırıb.

Hazırda Yaponiyanın Xəzər neftinə marağı xeyli artıb. Son illər iqtisadi böhran keçirən bu dövlət 2003-cü ildən etibarən yenidən iqtisadi dirçəliş dövrünə başlayıb. Bu mərhələdə isə yapon şirkətlərinin strateji xammal mənbəyinə maraq göstərməsi təbiidir. Hazırda Yaponiyanın enerji tələbatının 55 faizi xarici mənbələr hesabına təmin olunur. Bu neftin 85 faizi isə Yaxın Şərqdən gətirilir. Bunu nəzərə alsaq, Yaxın Şərqdəki qeyri-sabitlik Tokionu da narahat etməyə bilməz. Xüsusilə, 11 sentyabr hadisələrindən sonra istənilən an regionun qeyri-sabitlik və xaosla üzləşməsi təhlükəsi realdır. Yaponiya nəzərini Yaxın Şərqdən Xəzər hövzəsinə yönəldib və buradakı neft layihələrində fəal iştirak edir. Məşhur «İtoçu» şirkəti 1996-cı ildən Bakıda fəaliyyət göstərir və hazırda Azərbaycanda daha 13 yapon şirkətinin ofisi var.

Təbii ki, Tokionun marağı yalnız enerji daşıyıcıları ilə məhdudlaşmır. Yaponiyanın geostrateji maraqlarını 1997-ci ildə ölkənin Baş Naziri R.Xasimotonun elan etdiyi «Avrasiya diplomatiyası» konsepsiyası əks etdirir. Qeyd edək ki, bu konsepsiyaya görə, «soyuq müharibə»nin başa çatması ilə beynəlxalq münasibətlərdə köklü dəyişikliklər baş verib və belə bir məqamda Yaponiya Asiya və Sakit Okean regionuna istiqamətlənmiş diplomatiyasını fəallaşdırmalıdır. Söhbət tarixi «ipək yolu»nun keçdiyi bütün ərazilər (Çin, Rusiya, Orta Asiya və Qafqaz) istiqamətində «Avrasiya siyasəti»nin yeridilməsindən gedir. Ümumiyyətlə, Yaponiya «Böyük İpək yolu»nun bərpasının fəal təşəbbüskarlarından biridir və Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev bu ölkə rəsmilərlə görüşlərində dəfələrlə bildirib ki, həmin məsələdə Azərbaycanla Tokionun maraqları tamamilə üst-üstə düşür. Heydər Əliyevin dediyi kimi, «Yaponiya bu yolun ən şərq

nöqtəsində, Azərbaycansa ortasındadır». Xatırladaq ki, yeni "İpək yolu" Yaponiyadan başlayaraq, Çin və Orta Asiyadan, daha sonra isə Xəzər dənizindən və Azərbaycandan keçir.

Yaponiya Azərbaycanın müstəqillyini 1991-ci il dekabrın 28-də tanımış və 1992-ci il sentyabrın 7-də iki ölkə arasında diplomatik əlaqələr qurulmuşdur. Azərbaycana 1 mln. ABŞ dolları məbləğində humanitar yardım göstərən ilk ölkələrdən biri də məhz Yaponiya olmuşdur (mart 1991-ci il). 2000-ci il yanvarın 21-də Yaponiyanın Azərbaycan Respublikasında səfirliyi, 2002-ci il oktyabrın 1-də isə Azərbaycan Respublikasının Yaponiyada səfirliyi təsis edilmişdir.

Keçən müddətdə iki ölkə arasında bir çox dövlətlərarası və hökumətlərarası sənədlər imzalanmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 1998-ci il fevralın 24-28-də Yaponiyada ilk rəsmi səfərdə olmuş və bu zaman Azərbaycan Respublikası ilə Yaponiya arasında 8 sənəd imzalanmışdır:

1. Azərbaycan Respublikası və Yaponiya arasında dostluq və tərəfdaşlıq haqqında Birgə Bəyanat;
2. Azərbaycan Respublikası və Yaponiya arasında ticarət və iqtisadiyyat sahəsində əməkdaşlıq haqqında Birgə Bəyanat;
3. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi və Yaponiya Xarici İşlər Nazirliyi arasında məsləhətləşmələr haqqında Birgə Bəyanat;
4. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Yaponiyanın Xarici Ölkələrlə İqtisadi Əməkdaşlıq Fondu arasında «ŞİMAL» buxar-qaz elektrik stansiyasının tikintisi layihəsi haqqında kredit Sazişi;
5. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Yaponiyanın Xarici Ölkələrlə İqtisadi Əməkdaşlıq Fondu arasında «Şimal» buxar-qaz elektrik stansiyasının tikintisi layihəsi haqqında kredit Sazişi üzrə Notalar mübadiləsi;
6. Azərbaycan Respublikası ərzaq istehsalının artırılmasına kömək məqsədi ilə kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqlarının alınması üçün Yaponiya Hökuməti tərəfindən əvəzsiz yardım kimi ayrılan Qrant üzrə Nota və Protokol;
7. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Yaponiyanın İdxal-İxrac Bankı arasında Etilen-Polietilen zavodunda ER-300 qurğusunun yenidən qurulması layihəsinin maliyyələşdirilməsi haqqında kredit Sazişi;
8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti və «MİTSUİ» Neft Şirkəti arasında pay iştirakının verilməsi haqqında Saziş;

9. Yaponiya Hökuməti və SSRİ Hökuməti arasında imzalanmış müqavilələrin Azərbaycan tərəfindən varisliyinin qəbul edilməsi əsasında AR və Yaponiya arasında müqavilə-hüquq bazasının yaradılmasına dair notalar mübadiləsi;

10. «ŞİMAL» buxar-qaz elektrik stansiyasının tikintisinin 2 layihəsi haqqında kredit Sazişi.

Keçən müddətdə iki dövlət arasında ikitərəfli və çöxtərəfli əlaqələr intensiv olmuşdur. Bu əlaqələr sırasına dövlət başçıların, hökumət, parlament rəhbərlərinin və b. rəsmilərin qarşılıqlı səfərlərini aid etmək olar. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1998-ci il fevralın 24-28-də ilk rəsmi səfərindən başqa Azərbaycan Respublikasının Baş naziri A.Rasizadənin, (1998-ci il 26 yanvar-1 fevral), Baş nazirin müavini A.Şərifovun (mart, 1999; noyabr, 2001; may, 2005), xarici işlər naziri V.Quliyevin (iyun, 2001) Yaponiyaya səfərləri olmuşdur. Yaponiyanın xarici işlər naziri Masahiko Koumuranın 1999-cu ilin may ayında Azərbaycana səfərindən sonra «İpək Yolu Enerji Missiyası»na başçılıq edən Yaponiya xarici işlər nazirinin müavini Seliken Suqiura (iyul, 2002), Yaponiya xarici işlər nazirinin müavini Tetsuro Yano (fevral, 2003), Yaponiya Parlamentinin Müşavirlər Palatasının vitse-prezidenti Şoçi Motooka (sentyabr, 2003), Yaponiya xarici işlər nazirinin müavini İçiro Fucisaki (noyabr, 2003) və Yaponiya XİN-in, Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyinin (JICA) və Xarici Ticarət Təşkilatının (JETRO) müxtəlif səviyyəli nümayəndə heyətləri Azərbaycana səfər etmişlər. Bu səfərlər zamanı iki ölkə arasındakı münasibətlərin kompleks məsələləri müzakirə olunmuş, qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsi ilə bağlı mühüm razılaşmalar əldə edilmişdir.

Azərbaycanın Asiya siyasətində Yaponiya da prioritet təşkil edir. Dünyanın ikinci ən böyük və inkişaf etmiş iqtisadiyyatına malik olan Yaponiya ilə partnyorluq münasibətlərinə bu gün bütün ölkələr can atır. Yaponiyanın Azərbaycanda keçirilən iqtisadi layihələrə cəlb olunması, Azərbaycan iqtisadiyyatına sərmayələrin qoyuluşunun artırılması vacibdir. Azərbaycan Yaponiyanın BMT Təhlükəsizlik Şurasına daimi üzv seçilməsinə layiq olduğunu və onun namizədliyini qarşılıqlı maraq əsasında dəstəklədiyini bildirir.

Son 10 ildə BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasında islahatların aparılmasına dair Yaponiya, Almaniya, Braziliya, Hindistan kimi dövlətlər səylər göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, Yaponiya BMT-nin büdcəsinin 20 %-ni ödəyir. Yaponiya tərəfi Azərbaycanın BMT-in Təhlükəsizlik Şurasında islahatların aparılmasına və Yaponiyanın bu orqana daimi üzv seçilməsinə dəstək verməsindən razıdır.

Yaponiya Azərbaycanın enerji sektoruna böyük maraq göstərir. Bunu bir sıra Yaponiya kompaniyalarının BTC layihəsində iştirakı, Yaponiyanın Azərbaycanda 2 elektrik stansiyasının tikintisini maliyyələşdirməsi və digər görülən işlər sübut edir. Yaponiya Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyir, humanitar yardım göstərilməsi, qaçqın və məcburi köçkünlər üçün tədris müəssisələrinin və xəstəxanaların tikintisinə grantların ayrılması və s. işlərdə ən fəal şəkildə iştirak edir.

Cənubi Qafqaz regionunda Yaponiyanın ən böyük maraq göstərdiyi dövlət Azərbaycan Respublikasıdır. Region ölkələrindən Yaponiyanın yalnız Azərbaycanda səfirliyinin olması da bunu sübut edir.

Yaponiya hökumətinin ölkəmizdə təhsil sahəsində keçirdiyi kurslar, azərbaycanlı tələbələrin Yaponiyada pulsuz təhsil alması üçün yaratdığı imkanlar və s. onu göstərir ki, bu ölkə Azərbaycanla münasibətlərə xüsusi önəm verir.

Tədqiqatçılar Azərbaycan-Yaponiya münasibətlərinin perspektivlərini yüksək qiymətləndirir. Azərbaycan Prezidentinin 2005-ci ildə Yaponiyaya rəsmi səfəri, Tokioda Azərbaycan səfirliyinin açılması ölkələrimiz arasında müqavilə-hüquq bazasının inkişafına və qarşılıqlı münasibətlərə yeni təkan verəcəkdir.

Bu gün Yaponiya yüksək texnologiya, maşınqayırma, kimya, yüngül və ağır sənaye sahəsində dünyanın aparıcı ölkəsi hesab olunur. Onun bu imkanlarından istifadə etmək, aparıcı və ixtisaslaşmış yapon müəssisələrinin və şirkətlərinin regional nümayəndəlik kimi Qafqazda Azərbaycanı seçmələri üçün Yaponiya tərəfinə maksimal güzəştli təkliflərin təqdim olunması vacibdir. Azərbaycanın qeyri-neft - maşınqayırma, gəmiqayırma, kənd təsərrüfatı, turizm, təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə, rabitə, nəqliyyat, bank və maliyyə, tikinti və inşaat sektorlarına sərmayələrin cəlb olunması üçün Yaponiya ilə hərtərəfli iş aparılmalıdır. Qeyd olunan sahələrdə Yaponiyanın dünyada aparıcı dövlətlərdən biri olduğunu nəzərə alaraq, bu ölkənin təcrübəsindən maksimal şəkildə istifadə edilməsi üçün lazımi tədbirlər görülərsə, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında mühüm irəliləyişə stimül vermək olar.

Cənub-Şərqi Asiya dövlətləri içərisində Azərbaycanın əməkdaşlığa maraq göstərdiyi ölkələrdən biri də **İndoneziya**dır. Bu ölkə ilə diplomatik əlaqələr 24 sentyabr 1992-ci ildə yaradılsa da, qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişaf sürəti mövcud imkanlardan geri qalmışdır.

2004-cü il fevralın 17-dən Azərbaycanda İndoneziyanı bu ölkənin Türkiyədəki səfiri təmsil edir. 2004-cü il aprelin 16-da isə İndoneziyada Azərbaycan Respublikasının səfirliyi təsis edilmiş və 2005-ci ilin sentyabrında bu ölkəyə səfir təyin olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası və İndoneziya Respublikası arasında imzalanmış yalnız bir sənəd - Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi və İndoneziya Respublikası Xarici İşlər Departamenti arasında Əməkdaşlıq və Məsləhətləşmələr Haqqında Anlaşma Memorandumu mövcuddur. Həmin sənəd BMT Baş Assambleyasının 59-cu sessiyası zamanı 2004-cü il sentyabrın 24-də Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri Elmar Məmmədیارovla İndoneziya Respublikasının xarici işlər naziri Hassan Virajuda arasında imzalanmışdır.

Hazırda iki ölkə arasında İqtisadi və Texniki əməkdaşlıq, Hava xidməti haqqında saziş, İkiqat vergidən, gəlir və kapital tətbiq olunan vergilərdən azad olunma haqqında Konvensiya, İnvestisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında saziş, Ticarət və İqtisadi əməkdaşlıq haqqında saziş müzakirə olunur. Hər iki ölkə bu sənədləri tezliklə imzalanmağa çıxarmaq və ikitərəfli münasibətləri intensivləşdirmək istəyi nümayiş etdirir.

Ötən dövrdə Azərbaycanla İndoneziya arasında ikitərəfli əlaqələrin inkişafı sahəsində bir sıra tədbirlər görülmüş və səfərlər həyata keçirilmişdir. 1996-cı il dekabrın 9-13-də – İKT üzvü olan dövlətlərin xarici işlər nazirlərinin İndoneziya Respublikasının paytaxtı Cakarta şəhərində keçirilmiş XXIV konfransında Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri H.Həsənov iştirak etmiş və İndoneziya Respublikasının xarici işlər naziri Əli Atalaş ilə görüşmüşdür. Görüş zamanı iki dövlət arasında ikitərəfli münasibətlərin inkişafına dair fikir mübadiləsi aparılmışdır.

1997-ci il 29 oktyabr-1 noyabrda – Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin başçısı Hacı Allahşükür Paşazadə İndoneziyada keçirilmiş Müsəlman Ölkələrinin Dini İşlər üzrə Nazirlərinin VI konfransında iştirak etmişdir.

2004-cü ilin aprelində Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri E.Məmmədیارov İndoneziyanın Ankara və Azərbaycanda akkredite olunmuş səfiri Amin Rianomu qəbul etmişdir. İkitərəfli münasibətlərə aid sənədlərin hazırlıq prosesini müzakirə edən görüş iştirakçıları ekspertlər səviyyəsində müəyyən işlərin görüldüyünü məmnunluqla qeyd etmiş, iki ölkə arasında siyasi məsləhətləşmələrin aparılmasının, hüquqi bazanın yaradılmasının vacibliyini vurğulamışlar. İndoneziya tərəfindən Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Azərbaycana tam dəstək verildiyi bildirilmişdir. Görüşdə İndoneziyanın da terrora məruz qaldığı vurğulanmış və hər iki ölkənin terrorla mübarizədə eyni mövqedə olduğu bir daha təsdiqlənmişdir.

2004-cü ilin iyulunda İndoneziya Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi Cənubi və Mərkəzi Asiya departamentinin rəisi Sanusinin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti

Azərbaycanda səfərdə olmuşdur. Səfərin əsas məqsədi gündəlikdə olan ikitərəfli saziş layihələrinin müzakirəsi idi. 2004-cü il iyulun 20-də Azərbaycanın xarici işlər nazirinin müavini X.Xələfov indoneziyalı tərəf müqabili ilə bu məsələləri müzakirə etmişdir. İndoneziyalı diplomat həm də Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və AZAL Dövlət Konsernində görüşlər keçirmişdir.

2004-cü il sentyabrın 24-də BMT Baş Assambleyasının 59-cu sessiyası zamanı Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri Elmar Məmmədیارovla İndoneziya Respublikasının xarici işlər naziri Hassan Virajuda hər iki ölkənin xarici işlər nazirlikləri arasında Əməkdaşlıq və Məsləhətləşmələr Haqqında Anlaşma Memorandumu imzalamışlar.

2005-ci il aprelin 22-23-də İndoneziya Respublikası və Cənubi Afrika Respublikası tərəfindən Cakarta "Asiya - Afrika 2005" Zirvə görüşü təşkil edilmişdir. Bu təbirdə Azərbaycan Respublikası Baş nazirinin birinci müavini Yaqub Eyyubov iştirak etmişdir.

Göründüyü kimi, həm Azərbaycanda, həm də İndoneziyada iki ölkə arasındakı münasibətlərin inkişafına meyl güclüdür. Azərbaycan özünün xarici siyasətində İndoneziyanı etibarlı tərəfdaş kimi qiymətləndirir. Çoxtərəfli sahələrdə, xüsusən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələsində İndoneziya hər zaman Azərbaycanın mövqeyini müdafiə edir. "Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyətə dair" bəndin BMT-nin Baş Assambleyasının 59-cu sessiyasının gündəliyinə salınması təklifi ilə çıxış edən Azərbaycan Respublikasını İndoneziya da dəstəkləmişdir.

Azərbaycanla İndoneziya arasında ticarət dövriyyəsi 2004-cü ildə 131 milyondan artıq ABŞ dolları təşkil etmişdir. İki ölkə arasındakı münasibətlərin perspektivləri kifayət qədər genişdir. Cakarta şəhərində ölkəmizin səfirliyinin fəaliyyətə başlaması ilə iki dövlət arasındakı münasibətlər daha da inkişaf edəcəkdir.

Yuxarıda qeyd olunan və müzakirədə olan saziş və müqavilələrin, habelə iki ölkə arasındakı münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsinə xidmət edəcək digər sənədlərin yaxın gələcəkdə imzalanmasını Azərbaycan-İndoneziya münasibətlərinin perspektivi kimi dəyərləndirmək olar.

Azərbaycanın xarici siyasətində Asiyanın islam ölkələri ilə münasibətlərin prioritet təşkil etdiyini nəzərə alsaq, Cənub-Şərqi Asiya regionunda yerləşən və əhalisinə görə dünyanın ən böyük ölkələri sırasında dayanan İndoneziyanın bu aspektdən mühüm rolunu qeyd etmək lazımdır.

Digər Cənub-Şərqi Asiya ölkələri - **Sinqapur, Malayziya, Tailand, Filippin, Bruney, Vyetnam, Kamboca**, habelə **Avstraliya və Yeni Zelandiya** ilə Azərbaycan arasında diplomatik əlaqələr qurulsa da, hələ ki, qarşılıqlı münasibətlər beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsindəki çoxtərəfli əməkdaşlıq və qeyri-rəsmi strukturların ticarət-iqtisadi əlaqələri ilə məhdudlaşır.

Azərbaycanın diplomatik əlaqə yaratdığı Cənub-Şərqi Asiya ölkələri, habelə Avstraliya və Okeaniya:

1. **Sinqapur** – (Azərbaycanla bu ölkə arasında diplomatik münasibətlər 1994-cü il avqustun 15-də yaradılmışdır. Heç birinin səfirliyi fəaliyyət göstərmir və ikitərəfli əlaqələri mövcud deyil).
2. **Malayziya** – (Azərbaycan Respublikası ilə Malayziya arasında diplomatik əlaqələr 1993-cü il aprelin 5-də yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Malayziyada səfirliyi açılmayıb. Lakin Malayziyanın Ankaradakı səfirliyi 2004-cü il fevralın 17-dən eyni zamanda Azərbaycan Respublikasında da akkreditə edilmişdir. Sənədlər imzalanmayıb və ikitərəfli səfərlər həyata keçirilməyib).
3. **Tailand** – (Azərbaycan Respublikası ilə Tailand arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci il iyulun 7-də yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Tailandda səfirliyi açılmayıb. Tailandın Ankaradakı Səfirliyi 2002-ci ilin martından eyni zamanda Azərbaycan Respublikasında da akkreditə edilmişdir. Ölkələr arasında sənədlər imzalanmayıb, ikitərəfli səfərlər həyata keçirilməyib).
4. **Filippin** – (Azərbaycan Respublikası ilə Filippin arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci il martın 27-də yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Filippində, Filippinin Azərbaycanda səfirliyi fəaliyyət göstərmir. Ölkələr arasında sənədlər imzalanmayıb və ikitərəfli səfərlər həyata keçirilməyib).
5. **Bruney** – (Azərbaycan Respublikası ilə Bruney arasında diplomatik əlaqələr 1995-ci il noyabrın 25-də yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Bruneydə, Bruneyin Azərbaycanda səfirliyi fəaliyyət göstərmir. Müştərək sənədlər imzalanmayıb, ikitərəfli səfərlər həyata keçirilməyib).

6. **Vyetnam** – (Azərbaycan Respublikası ilə Vyetnam arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci il sentyabrın 23-də yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Çin Xalq Respublikasındakı səfirliyi Vyetnamda da akkreditə edilmişdir. Vyetnamın Azərbaycanda səfirliyi fəaliyyət göstərmir. Müştərək sənədlər imzalanmayıb, ikitərəfli səfərlər həyata keçirilməyib).
7. **Kamboca** – (Azərbaycan Respublikası ilə Kamboca arasında diplomatik əlaqələr 1994-cü il dekabrın 28-də yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Kambocada, Kambocanın Azərbaycanda səfirliyi fəaliyyət göstərmir. Müştərək sənədlər imzalanmayıb, ikitərəfli səfərlər həyata keçirilməyib).
8. **Avstraliya** – (Azərbaycan Respublikası ilə Avstraliya arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci il iyulun 19-da yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Avstraliyada səfirliyi açılmayıb. Avstraliyanın Ankaradakı səfiri 1995-ci il yanvarın 8-dən eyni zamanda Azərbaycan Respublikasında da akkreditə edilmişdir. Müştərək sənədlər imzalanmayıb və ikitərəfli səfərlər həyata keçirilməyib).
9. **Yeni Zelandiya** – (Azərbaycan Respublikası ilə Yeni Zelandiya arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci il iyunun 29-da yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Yeni Zelandiyada, Yeni Zelandiyanın Azərbaycanda səfirliyi fəaliyyət göstərmir. Müştərək sənədlər imzalanmayıb, ikitərəfli səfərlər həyata keçirilməyib).

CƏNUBİ ASİYA DÖVLƏTLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN

Asiya qitəsinin mühüm bir hissəsini Cənubi Asiya təşkil edir. Avrasiyanın cənub sərhədlərində yerləşən bu bölgədə Hindistan və Pakistanla yanaşı, hind subkontingenti hesab olunan Banqladeş, Şri-Lanka, Nepal, Butan dövlətləri və Maldiv Respublikası yerləşir. Həmin ölkələrlə qonşu olan Əfqanıstan da bir qayda olaraq, Cənubi Asiya dövlətləri sırasına aid edilir.

Hindistan dünyanın ikinci böyük dövləti (əhalisinə görə) olmaq etibarilə Britaniya Millətlər Liqası üzvü olan 54 dövlətin də ən böyüyüdür. Bu dövlətin mədəni yönümü

əsasən İngiltərənin təsiri altındadır. Baxmayaraq ki, ölkə dini təriqətlərin, müxtəlif dil və mədəni səviyyələrlə seçilən yüzlərlə etnik qrupların və aborijen xalqların məskunlaşdığı qarışıq geosiyasi xarakteristikaya malikdir. Ölkənin əsas əhalisi (80%) hinduslardan və (11%) müsəlman hindistanlılardan ibarətdir.

Hindistan keçən əsr boyu Çinlə və Pakistanla ərazi və regional rəqabət parametrləri üzrə dəfələrlə münaqişəyə girmiş və bu gün də belə vəziyyətdədir. Ümumiyyətlə, Hindistan Cənubi Asiyada Çinin Cənub-Şərqi Asiyada icra etdiyi hegemon rola iddia edir və bu əsasda da onun Çinlə, Pakistanla ciddi qarşıdurmaları yaranır.

Hindistan son otuz ildə Çin kimi sürətlə inkişaf edən aqrar-sənaye ölkəsinə, dünyanın ən güclü transmilli korporasiyalarının fəalliyət göstərdiyi texnologiya məkanına və satış bazarına çevrilmişdir. ABŞ, Almaniya, İngiltərə, Yaponiya və Honkonq kimi ölkələrə məxsus nəhəng şirkətlər və müəssisələr bu ölkədə çox həvəslə fəaliyyət göstərirlər.

Cənubi Asiya ümumən dünyada qeyri-sabit bir bölgə kimi qiymətləndirilir. Xüsusən tez-tez alovlanan Hindistan-Pakistan, İsrail-ərəb, Çin-Tayvan, Cənubi və Şimali Koreya münaqişələri bu regionun investisiya imicinə ciddi zərbə vurur. Bundan başqa, Hindistanın, İsrailin və Pakistanın nüvə silahı texnologiyasına malik olması bu bölgədə nə vaxtsa nüvə müharibəsinin baş verməyəcəyinə heç bir təminat vermir.

Ümumiyyətlə, XX əsrin birinci yarısında Britaniya imperiyasının süqutundan sonra Cənubi Asiya xalqları arasında müstəqil dövlət quruculuğu prosesi çox ağırlı keçmiş və ciddi daxili münaqişələrlə müşayiət olunmuşdur. 1947, 1948, 1965 və 1971-ci illərdə Hindistan-Pakistan müharibəsi baş vermiş və nəticədə Banqladeşin müstəqil dövlətə çevrilməsi, iki dövlət arasında maliyyə və maddi resursların, suvarma mənbələri və sistemlərinin bölüşdürülməsi ilə ümumi razılığa gəlinmişdir. Lakin ərazi iddiaları, xüsusən Kəşmirə sahiblik uğrunda ziddiyyət və qarşıdurma bu gün də davam edir. Bu qarşıdurma hər iki ölkənin sürətlə silahlanması və bir-birinə qarşı daim müharibəyə hazırlaşmasını şərtləndirmişdir ki, nəticədə hər iki dövlət atom silahı texnologiyasına sahib olmuşdur.

İki dövlət arasındakı münasibətlər 1985-ci ildə Cənubi Asiyanın 7 dövləti – Hindistan, Pakistan, Banqladeş, Şri-Lanka, Nepal, Butan və Maldiv Respublikası arasında Regional Əməkdaşlıq Assosiasiyasının yaradılması ilə əlaqədar bir qədər sahmana düşsə də, ərazi münaqişəsi tam aradan qalxmadı.

Həm Hindistan, həm də Pakistan ayrı-ayrılıqda Şərqi və Cənub-Şərqi Asiyanın inkişaf etmiş dövlətləri, xüsusən Çin və Yaponiya ilə partnyorluq imkanlarından öz

mövqələrinin gücləndirilməsi istiqamətində istifadə etməyə çalışırlar. Hindistan və Çin Asiyada ümumən qarşılıqlı rəqabət aparır və onların arasında bufer rolunu oynayan Birmanı öz təsirləri altında saxlamaq üçün ciddi səy göstərirlər. Çin Cənubi Asiyada Pakistana arxalanaraq, öz rəqibi olan Hindistanı strateji mövqelərdən sıxışdırmağa çalışır. Əvəzində Hindistan Əfqanıstan və Birmanı öz rəqiblərinə qarşı istifadə etməyə cəhd edir. Cənubi Asiya ölkələrində Hindistan və Çin satış bazarları uğrunda ciddi rəqabət aparır və bu rəqabətdə hər iki ölkə öz partnyorlarının imkanlarından istifadə edirlər.

Cənubi Asiya dövlətləri içərisində Azərbaycanın ən sıx əlaqələri yaranmış və qarşılıqlı münasibətləri strateji partnyorluq səviyyəsinə yüksəlmiş ölkə **Pakistandır**.

Pakistan İslam Respublikası Cənubi Asiyanın, İslam Şərqi və İslam Konfransı Təşkilatının ən fəal, nüfuzlu və hərbi-siyasi baxımdan güclü dövlətlərindən biridir. ABŞ ilə strateji partnyorluq münasibətlərinə malik olan bu ölkə həm də dünya siyasətində önəmli rol oynamaqdadır. Dünyada kütləvi qırğın silahına və raket texnologiyasına malik olan yeganə müsəlman dövlətidir.

Pakistan ölkəmizin müstəqilliyini tanıyan (12 dekabr 1991-ci il), onunla diplomatik əlaqələr yaradan (9 iyun 1992-ci il) və Azərbaycanda səfirliyini açan (12 mart 1993-cü il) ilk müsəlman dövlətlərindən biridir. Ümumiyyətlə, Azərbaycana ən yaxın və dost ölkələrdən biri olan Pakistan ölkəmizin mənafeyini bütün beynəlxalq təşkilatlarda ardıcıl olaraq müdafiə etmiş, Ermənistanın təcavüzünə birmənalı münasibət bildirmişdir. 1993-cü il aprelin 30-da BMT Təhlükəsizlik Şurasının Azərbaycana dair 822 nömrəli qətnaməsi qəbul edilən iclasda Pakistan sədrlik etmişdir.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin 1994-cü ilin dekabrında Kasablankada Pakistanın o vaxtkı Baş naziri Benazir Bhutto ilə görüşündən sonra ikitərəfli münasibətlər daha yüksək səviyyəyə çatmışdır. 1995-ci ilin oktyabrında Pakistan Prezidenti Sərdar Faruk Əhməd Xan Leqari rəsmi səfərlə Bakıda olmuş, 1996-cı ilin aprelində isə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev dost ölkəyə səfər etmişdir. Səfərlər zamanı iki ölkə arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə, habelə iqtisadi və ticarət əlaqələrini inkişaf etdirmək üçün bir neçə saziş imzalanmışdır. Pakistan Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində Azərbaycanın haqq işini müdafiə etdiyi kimi, Azərbaycan Respublikası da Kəşmir probleminin həlli ilə bağlı bu ölkənin atdığı addımları dəstəklədiyini dəfələrlə bəyan etmişdir.

Pakistan Prezidenti Pərviz Müşərrəf 2004-cü il iyulun 8-dən 10-dək Azərbaycana rəsmi səfər etmişdir. P. Müşərrəflə görüşündə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində ölkəmizin ədalətli mövqeyinin rəsmi İslamabad tərəfindən daim dəstəklənməsi faktını xüsusi vurğulamışdır. Pakistan Prezidenti müdafiə sahəsində ümumi maraqlarımızın olduğunu qeyd edərək, Azərbaycana bu sahədə işbirliyi təklif etmək niyyətində olduğunu bildirmişdir. Səfərin yekunu kimi, Azərbaycan və Pakistan hökumətləri arasında turizm və gömrük işi sahəsində əməkdaşlıq haqqında sazişlər, habelə digər sənədlər imzalanmışdır.

2004-cü il avqustun 10-da Prezident İlham Əliyev Pakistanın Birləşmiş Qərargah Rəisləri Komitəsinin sədri general Məhəmməd Əziz Xanı qəbul etmişdir. Söhbət zamanı hərbi sahədə əməkdaşlığın vəziyyətinə və perspektivlərinə dair fikir mübadiləsi aparılmışdır.

Pakistan Prezidentinin dəvəti ilə Prezident İlham Əliyev 2005-ci il aprelin 12-13-də bu ölkəyə rəsmi səfərə getmişdir. O, Prezident Pərviz Müşərrəf, Baş nazir Şövkət Əziz, Milli Assambleyanın spikeri Çoudri Əmir Hüseyn, xarici işlər naziri Xurşud Mahmud Kasuri ilə görüşlər keçirmiş, Hərbi İxracə Yardım təşkilatının səgrisi ilə tanış olmuş, ölkənin ən böyük dini ocaqlarından sayılan Faysal məscidini ziyarət etmiş, Azərbaycanın bu ölkədəki səfirliyinə baş çəkmiş, Pakistan televiziyasına geniş müsahibə vermişdir. Nümayəndə heyətlərinin görüşündə iki ölkə arasında siyasi münasibətlərin yüksək səviyyədə olduğu təsdiq edilməklə yanaşı, ticarət dövriyyəsinin 2004-cü ildə cəmi 2 milyon ABŞ dolları təşkil etdiyi və bu rəqəmin qeyri-qənaətbəxş olduğu bildirilmiş, iqtisadi əlaqələrin siyasi münasibətlər səviyyəsinə qaldırılması üçün hökumətlərarası komissiyanın fəaliyyətinin gücləndirilməsinin zəruriliyi, iş adamlarının qarşılıqlı səfərlərinin və biznes-forumların təşkilinin vacibliyi vurğulanmışdır. Kəşmir məsələsində Azərbaycanın verdiyi daimi dəstəyi yüksək dəyərləndirən Pakistan Prezidenti Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ məsələsində istənilən təşkilat çərçivəsində hər zaman ölkəmizin tərəfində olacaqlarını bir daha bəyan etmişdir. Səfər zamanı təhsil, mədəniyyət, nəqliyyat, rabitə və informasiya texnologiyaları, aviasiya sahəsində və iki ölkənin Maliyyə Nazirlikləri arasında əməkdaşlığa dair 6 saziş imzalanmışdır. Pakistan Televiziyasına verdiyi müsahibədə Prezident İlham Əliyev səfərinin yekunlarını yüksək qiymətləndirmiş və ölkələrimiz arasındakı münasibətlərin digər ölkələr üçün nümunə ola biləcəyini qeyd etmişdir.

Pakistanı tam əminliklə Azərbaycanın Türkiyədən sonra dünyadakı ikinci əsas strateji müttəfiqi hesab etmək olar. İki ölkə arasındakı münasibətlər bu gün həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli əlaqələr çərçivəsində çox intensivdir. Hər iki tərəf BMT, İslam Konfransı Təşkilatı, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər beynəlxalq, regional

qurumlarda eyni mövqedən çıxış edir, Kəşmir və Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ problemlərinə eyni mövqedən yanaşır və bu münaqişələrin beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həllinə tərəfdar olduqlarını bildirirlər.

Pakistan Türkiyə ilə yanaşı, indiyədək işğalçı Ermənistanla Azərbaycan torpaqlarını işğal etdiyinə görə diplomatik münasibətlər qurmayan və ən müxtəlif tribunalardan işğalçı ordunun Azərbaycan ərazilərindən çıxarılmasını tələb edən ikinci dövlətdir. Öz növbəsində, Azərbaycan da Kəşmir problemində İslamabadın mövqeyini dəstəkləyir və TRASEKA layihəsində müşahidəçi kimi iştirak edən Pakistanın gələcəkdə bu layihəyə tam qoşulması üçün ona hərtərəfli dəstək verir. Bundan başqa, Pakistanın Azərbaycan hərbiçilərinin hazırlığında oynadığı rol və ölkəmizin maraqları naminə, islam ölkələrinə təsir imkanları da vacib amildir.

Hərbi-siyasi münasibətlərdən fərqli olaraq, Pakistanla iqtisadi əlaqələr çox təəssüf ki, zəifdir. İki ölkə arasındakı əlaqələri intensivləşdirmək və indiyə qədər imzalanmış 30-dan çox dövlətlərarası, hökumətlərarası və müəssisələrarası müqavilələri, sazişləri reallaşdırmaq üçün hər iki tərəf öz səylərini əsirgəmir.

1997-ci ildə Azərbaycan Pakistanda öz səfirliyini açmış və rəsmi İslamabadla münasibətləri bir qədər də fəallaşdırmışdır.

Azərbaycanın qarşılıqlı əlaqələrə əhəmiyyət verdiyi Cənubi Asiya dövlətlərindən biri də **Hindistandır**.

Hindistan Respublikası Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini 1991-ci il dekabrın 26-da tanımış və 1992-ci il fevralın 28-də iki ölkə arasında diplomatik əlaqələr qurulmuşdur.

1999-cu ilin mart ayının 1-də Hindistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasında Səfirliyi açılmış və həmin ilin sonunda səfirlik tam fəaliyyətə başlamışdır.

İki ölkə arasında keçən müddətdə bir çox qarşılıqlı rəsmi səfərlər olmuş və hüquqi-normativ sənədlər imzalanmışdır.

1998-ci il iyun ayının 23-25-də Hindistan Respublikasının xarici işlər üzrə dövlət naziri Vasunthara Raca Azərbaycan Respublikasında səfərdə olmuşdur.

Səfər zamanı Azərbaycan Respublikası ilə Hindistan Respublikası arasında 2 sənəd imzalanmışdır:

1. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi və Hindistan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi arasında əməkdaşlıq haqqında Protokol;

2. Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Hindistan Respublikası Hökuməti arasında iqtisadi və texniki əməkdaşlıq haqqında Saziş.

İki dövlət arasında ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr hələ ki, intensiv deyil. Bu sahədə 1999-cu ilin 14 sentyabrında Asiyada Qarşılıqlı Fəaliyyət və İnam Müşavirəsinə üzv ölkələrin xarici işlər nazirlərinin Almatıdakı görüşü çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının və Hindistan Respublikasının xarici işlər nazirləri T.Zülfüqarov və C.Sinqhin görüşünü, 2005-ci il iyunun 9-10-da Hindistan Respublikasının neft və təbii qaz naziri Mani Şankar Aiyarın Azərbaycana səfərini qeyd etmək olar. Bundan başqa, 1998-ci ilin fevral ayında Hindistan xarici işlər nazirinin siyasi məsələlər üzrə müavini N.Dayal və xarici işlər nazirinin birgə katibi A.Senin, 1998-ci il iyunun 23-25-də xarici işlər üzrə dövlət naziri V.Racenin və 2001-ci ilin 17-19 oktyabrında xarici işlər nazirinin müavini R.M.Abhyankarın başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin Azərbaycana səfərlərini, keçirdikləri rəsmi görüşləri, apardıqları müzakirələri də göstərmək olar.

Azərbaycan Cənubi Asiya regionunda xüsusi çəkiyə malik olan Hindistanla münasibətlərə xüsusi diqqət yetirsə də, hələ ki, bu istiqamətdə nümayiş etdirilən fəaliyyət qənaətbəxş deyil. Hal-hazırda Azərbaycanın xarici siyasətinin özəyini təşkil edən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində atılan addımların dəstəklənməsi üçün ölkəmizin regionun bütün dövlətlərinin dəstəyinə ehtiyacı vardır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası tərəfindən "Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş torpaqlarındakı vəziyyətə dair" məsələnin BMT-nin gündəliyinə çıxarılması zamanı Hindistan son illərdə bitərəf mövqə nümayiş etdirmişdir. Bu da onu göstərir ki, beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində Hindistanla münasibətlər daha da geniş qurulmalıdır.

Azərbaycanda iqtisadi islahatların aparıldığı bir dövrdə Hindistan kimi böyük potensiala malik olan bir dövlətin Azərbaycanda keçirilən iqtisadi layihələrə cəlb olunması zəruri görünür. Bu baxımdan Azərbaycanın Hindistanla bir sıra beynəlxalq iqtisadi layihələr çərçivəsində, o cümlədən Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi və "İpək Yolu" beynəlxalq layihələrində əməkdaşlıq etməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Böyük həcmdə enerji tələbatı olan Hindistan hökuməti Azərbaycanda həyata keçirilən layihələrdə yaxından iştirak etməyə maraqlıdır. Buna misal olaraq 2005-ci ilin iyun ayında Bakı şəhərində keçirilən "Caspian Oil & Gas - 2005" beynəlxalq konfransında çıxış edən Hindistan neft-qaz sənayesi naziri Mani Şankar Aiyar ölkəsinin Azərbaycan neftini Türkiyənin Ceyhan limanından idxal etmək niyyətində olduğunu

bildirmişdir. Bu da onu göstərir ki, böyük karbohidrogen ehtiyatlarına malik olan Azərbaycan Respublikası ilə Hindistan bu sahədə əməkdaşlıq etməyə maraqlıdır.

Azərbaycan-Hindistan münasibətləri bəzi amilləri çıxmaq şərtilə (Azərbaycan Respublikasının Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşən “Zod” yataqlarının Hindistan şirkəti tərəfindən işlənməsi) hazırda mütərəqqi xarakter daşıyaraq inkişaf etməkdədir. İki dövlət arasında qurulmuş əlaqələr və 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Hindistan Respublikasında Səfirliyinin açılması qarşılıqlı münasibətlərə müsbət təsir göstərməyə başlamışdır. Eyni zamanda, Azərbaycan və Hindistan arasında iqtisadi əlaqələrin müasir vəziyyəti Azərbaycan tərəfini bir o qədər də qane etmir və müxtəlif sahələrdə, o cümlədən sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, yeyinti, əczaçılıq, informasiya texnologiyaları və turizm sahələrində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi üçün potensial imkanlar çoxdur.

İkitərəfli əməkdaşlığın inkişafı baxımından ölkələr arasında hüquq müqavilə bazasının yaradılması sahəsində işlərin aparılması önəmlidir. Burada ikitərəfli əməkdaşlığın əsasını təşkil edən “İkiqat vergitutmanın aradan qaldırılması”, “İnvestisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması” və əməkdaşlığın digər sahələrini əhatə edən sazişlərin imzalanması zəruridir.

Həmçinin iki ölkə arasında siyasi və iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün Xarici İşlər Nazirlikləri və digər dövlət qurumları səviyyəsində məsləhətləşmələrin aparılması, Hindistanın və Azərbaycanın dövlət rəsmilərindən, iş adamlarından ibarət nümayəndə heyətlərinin qarşılıqlı səfərlərinin təşkili əlaqələrin daha yüksək səviyyəyə çatdırılmasına zəmin yarada bilər.

Azərbaycanın Cənubi Asiyanın digər ölkələri olan **Nepal, Butan, Banqladeş, Şri-Lanka** və başqaları ilə diplomatik münasibətləri yaradılsa da, qarşılıqlı əlaqələri hələ ki, yalnız beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində və qeyri-rəsmi iqtisadi-ticarət səviyyəsində aparılır.

Cənubi Asiya ilə Orta Şərq arasında yerləşən və dünya ölkələrinin Asiya siyasətində həmişə diqqətdə saxlanılan **Əfqanıstan İslam Respublikası** ilə də Azərbaycan diplomatik münasibətlər yaratmışdır.

Əfqanıstan İslam Respublikası Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini 1991-ci il dekabrın 21-də tanımış və 1994-cü il noyabrın 16-da iki ölkə arasında diplomatik əlaqələr qurulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Pakistan İslam Respublikasındakı Səfirliyi eyni zamanda Əfqanıstan İslam Respublikasında akkredite olunmuşdur. Əfqanıstan İslam

Respublikasının Rusiya Federasiyasındakı Səfirliyi isə eyni zamanda öz ölkəsini Azərbaycan Respublikasında təmsil edir.

Keçən müddətdə iki ölkə arasında yalnız bir sənəd - Ticarət-İqtisadi, Elmi-texniki və Mədəni əməkdaşlıq haqqında Protokol imzalanmışdır. Lakin buna baxmayaraq, ölkə rəsmiləri arasında beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində çoxsaylı görüşlər olmuşdur. İslam Konfransı Təşkilatı, EKO, BMT və digər beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatların iclaslarında ölkə başçıların, digər rəsmilərin görüşləri müntəzəm surətdə keçirilir. Belə görüşlərdən biri 2001-ci ildə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev və Əfqanıstan Prezidenti N.Kərzay arasında (İstanbul, EKO-nun toplantısı zamanı) xüsusi olaraq təşkil edilmiş, iki ölkə arasındakı münasibətlərin geniş müzakirəsi aparılmışdır. Bundan başqa, 2005-ci il mart ayının 9-da Əfqanıstan İslam Respublikasının Prezidenti N.Kərzay yolüstü Bakıda səfərdə olmuşdur.

2005-ci il aprelin 21-22-də Bakı şəhərində TRASEKA Dövlətlərarası Komissiyanın iclası keçirilmişdir. İclasda Əfqanıstan İslam Respublikasının nəqliyyat naziri Enayətullah Qasemi də iştirak etmişdir.

Hazırda Azərbaycandan Əfqanıstanın paytaxtı Kabil şəhərinə birbaşa hava nəqliyyatı əlaqəsi yaradılmışdır ki, bu da gələcək əlaqələrdə mühüm rol oynayacaqdır.

YAXIN, ORTA ŞƏRQ DÖVLƏTLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN

Asiya qitəsinin mühüm bir geosiyasi bölgəsi siyasi ədəbiyyatda Yaxın və Orta Şərq adlanır. Bu bölgə öz əhali və ərazi xarakteristikasına görə daim böyük dövlətlərin maraq dairəsində olmuşdur. Onlar yerli əhali və dövlətlərdən istifadə edərək, bu regionu daim müxtəlif tipli mübarizə meydanına çevirmişlər. XX əsrin son əlli ilində bu bölgə ABŞ-SSRİ qarşılıqlı münasibətlərinə, soyuq müharibədən sonrakı dövrdə isə dünyada sülhə və təhlükəsizliyə ən böyük təhlükə yaradan bir regiona çevrilmişdir. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, bu gün Rusiya, Çin, Avropa ölkələrinin istehsal etdikləri silahların ən böyük alıcıları məhz Yaxın və Orta Şərq ölkələridir.

Yaxın və Orta Şərq dünyanın həm də ən böyük enerji və xammal (neft, qaz və s.) ehtiyatına malik regionudur. Bölgənin Səudiyyə Ərəbistanı, İraq, İran, Suriya, Küveyt, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Qətər, Yəmən, Əmman və başqa dövlətləri dünya neft və qaz yatağı ehtiyatlarının yarısından çoxuna malikdirlər.

Yaxın və Orta Şərq ölkələri (İsrail istisna olmaqla) müsəlman dövlətləridir və bugünkü yeni dünya nizamında bu faktor da beynəlxalq münasibətlərin əsas

problemlərindən biri kimi dəyərləndirilir. Son illər dünyada terrorizmə qarşı ABŞ-ın başlatdığı mübarizə və müəyyən dairələrdə terrorizmlə islamın eyniləşdirilməsi Yaxın və Orta Şərq ölkələrində anti-qərb əhval-ruhiyyəsini gücləndirmiş, müsəlman xalqları arasında özünüqoruma instinktlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bundan başqa, neçə illərdir davam edən İsrail-Fələstin münaqişəsi və Qərbin İsrailin bölgədəki işğalçılıq siyasətinə göz yumması da bölgənin müsəlman əhalisində Qərb dövlətləri və ABŞ-a qarşı neqativ əhval-ruhiyyə formalaşdırmışdır. Yaxın və Orta Şərqin antiqərb mövqeyinin güclənməsinə ən çox təsir göstərən amil isə ABŞ-ın İraqa daxil olması, bu ölkəni faktiki olaraq işğal etməsi, İrana, Suriyaya müxtəlif yönlü təzyiqlər göstərməsi oldu. Qərb ölkələri və ABŞ-ın strateji maraqlarının təmsil olunduğu, dünya enerji təminatı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən neft yataqlarının, neft boru kəmərlərinin, Fars, Əmman körfəzlərini, Hind okeanını, Afrikanı Aralıq dənizi və Avropa ilə birləşdirən bütün su və quru keçidlərinin bu bölgədən keçdiyini nəzərə alsaq, onda Yaxın və Orta Şərq əhalisinin əhval-ruhiyyəsinin Qərb üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu təsəvvür etmək olar. Əlbəttə, Qərb öz maraqlarını və bölgədə həyata keçirdiyi siyasətin prinsiplərini, məqsədlərini ciddi proqnozlar əsasında planlaşdırır. Odur ki, Yaxın və Orta Şərqin alternativlərini, onların dünya enerji və nəqliyyat-kommunikasiya sahəsində oynadığı rol əvəz edə biləcək Xəzər bölgəsi və Cənubi Qafqaza diqqət yönəltməklə öz maraqlarının təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışır. Digər tərəfdən, ABŞ və onun müttəfiqləri Yaxın və Orta Şərqdə öz dostlarının sayını artırmaq və tabe olmayanları bu və ya digər yollarla cəzalandırmaqdan da qalmır. Hər iki məqamda bu bölgədə marağı olan Çin, Rusiya və başqa fəvqəldövlətlərlə üz-üzə gəlmək təhlükəsi yaranır.

Azərbaycanın xarici siyasətində Asiya qitəsinin Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə münasibətləri də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. 1991-2005-ci illərdə bu regionun həm müsəlman ölkələri – İran, Səudiyyə Ərəbistanı, Suriya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, İordaniya və başqaları ilə, həm də İsrailə münasibətlər ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq çərçivəsində kifayət qədər geniş olmuşdur. Bu ölkələrin əsasən müsəlman dövlətləri olması, dünya siyasətində önəmli yer tutması, regionun geosiyasi xarakteristikası, zəngin karbohidrogen sərvətlərinə malik olması və bu anlamda dünya bazarlarında onlarla razılaşdırılmış siyasətə olan ehtiyac keçən müddətdə Azərbaycanın Yaxın və Orta Şərq dövlətləri ilə münasibətlərinin əsas mahiyyətini müəyyən etmişdir.

Ərəb dünyasının və müsəlman aləminin ən nüfuzlu ölkələrindən biri Səudiyyə Ərəbistanı Krallığıdır. Təsadüfi deyil ki, Prezident Heydər Əliyev müsəlman dövlətləri arasında üçüncü (Türkiyə və İrandan sonra), ərəb dövlətləri arasında isə birinci səfərini

məhz bu ölkəyə etmişdi. 1994-cü ilin aprelində Azərbaycan Respublikası keçmiş Sovet İttifaqının müstəqillik qazanmış müsəlman dövlətləri arasında birinci olaraq Krallıqda öz səfirliyini açmışdır. Həmin il iyulun 9-da bu ölkəyə səfərə yola düşərkən, jurnalistlərə müsahibə verən Azərbaycan Prezidenti demişdi: “İndiyədək Səudiyyə Ərəbistanı ilə Azərbaycan arasında, demək olar, heç bir əlaqə olmamışdır. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra bu sahədə müəyyən cəhdlər olsa da, bunlar bir nəticə verməmişdir. Ancaq bu ölkə dünya birliyində böyük nüfuza malik olduğuna görə, dini birliyimizi, tarixi ənənələrimizin oxşarlığını nəzərə alaraq, mən Səudiyyə Ərəbistanı Məlikinin dəvətini qəbul etmişəm və indi səfərə gedirəm... Səudiyyə Ərəbistanı məni həm bir ölkə kimi maraqlandırır, həm də müsəlmanların müqəddəs yeri kimi oraya ziyarət edəcəyimi çox böyük həyəcanla gözləyirəm”.

Səudiyyə Ərəbistanında olarkən, Heydər Əliyev İki Müqəddəs Ocağın Xadimi, Kral Fəhd ibn Əbdül Əziz əl-Səudla, İKT, İİB (İslam İnkişaf Bankı) rəhbərləri və digər rəsmi şəxslərlə danışıqlar aparmış, Məkkə və Mədinə şəhərlərini ziyarət etmişdi. Səfər zamanı Azərbaycanla Səudiyyə Ərəbistanı arasında iqtisadiyyat, ticarət, investisiya, mədəniyyət, gənclər və idman sahələrində əməkdaşlığa dair beş saziş imzalanmış, səfərin yekunlarına dair birgə bəyanat qəbul edilmişdi.

1994-1999-cu illər ərzində müxtəlif sahələrdə çoxsaylı səfər mübadilələri edilmişdir. Səudiyyə Ərəbistanı tərəfindən xarici işlər nazirinin müavini, islam işləri və vəqflər naziri, tikinti nazirinin müavini, Ticarət-Sənaye Palatasının sədri, eyni zamanda iri şirkət rəhbərləri və iş adamlarından ibarət nümayəndə heyətləri Azərbaycanda səfərdə olmuşlar.

Azərbaycan tərəfindən Baş nazirin müavini A. Şərifov, təhsil naziri, ticarət naziri və Ticarət-Sənaye Palatasının sədrinin başçılığı ilə nümayəndə heyətləri Krallıqda səfərdə olmuş, habelə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Şeyxülislam Hacı A. Paşazadənin Səudiyyə Ərəbistanına səfərləri həyata keçirilmişdir.

Səudiyyə Ərəbistanı Ermənistanın təcavüzü ilə əlaqədar BMT, İKT və digər beynəlxalq və regional təşkilatlarda Azərbaycanın mövqeyini daim dəstəkləyir.

Səudiyyə Ərəbistanı Azərbaycana əhəmiyyətli miqdarda humanitar yardım göstərən ölkələrdən biridir. 1994-cü ildən etibarən Kral Fəhdin yardım proqramı çərçivəsində qaçqın və məcburi köçkünlərə dafələrlə ərzaq, dərman və sairədən ibarət yardımlar göstərilmişdir. 1998-99-cu illərdə Həcc mövsümü zamanı 250 nəfər azərbaycanlı zəvvar Kralın qonağı kimi Məkkə və Mədinəni ziyarət etmiş, 1999-cu ildə 5 nəfər Qarabağ müharibəsi əlili bu ölkədə müalicə olunmuşdur.

İki ölkənin Səhiyyə Nazirliklərinin hazırladığı birgə proqrama əsasən, bir qrup azərbaycanlı həkim Səudiyyə Ərəbistanında öz ixtisası üzrə fəaliyyət göstərmişdir.

1999-cu ilin iyununda Azərbaycanda Səudiyyə Ərəbistanının səfirliyi fəaliyyətə başlamışdır. Krallıq hökuməti 2002-ci il avqustun 11-də qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nda keçirilmiş “prezident seçkilərini” pisləmiş və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəklədiyini bir daha bəyan etmişdir. Rəsmi Ər-Riyad dəfələrlə bildirmişdir ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həll olunmayınca, Ermənistan Respublikası ilə heç bir siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqə qurmayacaqdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı Hökuməti arasında iqtisadiyyat, ticarət, investisiya, texnika, mədəniyyət, idman və gənclik sahələrində əməkdaşlıq üzrə Müştərək Komissiyanın Azərbaycan Respublikası tərəfindən tərkibi təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası-Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı müştərək komissiyasının birinci iclası 2001-ci ilin fevralında Bakı şəhərində keçirilmişdir. Müştərək komissiyanın işinin sonunda iki ölkə arasında protokol imzalanmışdır. Hal-hazırda Azərbaycanda Səudiyyə Ərəbistanının səfirliyi və Ər-Riyadda Azərbaycan səfirliyi üçün qarşılıqlı əsaslarda torpaq sahələrinin ayrılması mövzusunda məsləhətləşmələr aparılır.

2001-ci ilin fevral ayında Azərbaycan Respublikası idman, gənclər və turizm naziri Ə. Qarayev Səudiyyə Ərəbistanı tərəfinin dəvəti ilə Ər-Riyada səfər edərək, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin məktubunu Kral Fəhd ibn Əbdüləziz əl-Səuda təqdim etmişdir. Səfər zamanı Azərbaycanla Səudiyyə Ərəbistanı arasında idman və gənclər sahəsində əməkdaşlıq barədə saziş imzalanmışdır.

2002-ci ilin sentyabr ayının 18-də Bakıda keçirilən Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin təməl daşının qoyulma mərasimində Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı neft və mineral ehtiyatlar nazirinin müavini Züheyr Nəvvab iştirak etmişdir.

2002-ci ilin oktyabr ayının 21-25-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin şəxsi nümayəndəsi N. Məmmədovun başçılıq etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyəti Səudiyyə Ərəbistanı Krallığına səfər edərək Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin məktublarını Kral Fəhd ibn Əbdüləziz əl-Səuda və vəliəhd Abdulla ibn Əbdüləziz əl-Səuda təqdim etmişdir. Səfər zamanı Azərbaycan nümayəndə heyəti Kral Fəhd, vəliəhd Abdulla, müdafiə və aviasiya naziri Sultan ibn Əbdüləziz, xarici işlər nazirinin müavini və ticarət naziri U. Fəqihlə görüşlər keçirmişdir.

2002-ci il dekabrın 28-də Səudiyyə İnkişaf Fondu Bakı şəhərində orta məktəb binalarının tikintisi layihələrini həyata keçirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası hökumətinə 35,7 milyon rial həcmində kredit ayrılması barədə qərar qəbul etmişdir.

2004-cü il fevralın 14-15-də Ər-Riyadda Səudiyyə Ərəbistanı-Azərbaycan Respublikası Hökumətlərarası Müştərək Komissiyasının ikinci iclası keçirilmiş və iclasın sonunda protokol imzalanmışdır.

2004-cü ilin fevralında AR Milli Məclisinin Sədri M. Ələsgərovun başçılıq etdiyi, həmin ilin 29 avqust-1 sentyabrında isə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Şeyxülislam A. Paşazadənin rəhbərliyi ilə Azərbaycan nümayəndə heyətlərinin Krallığa səfərləri qarşılıqlı münasibətlərin inkişafına öz töhfəsini vermişdir.

2005-ci ilin yanvarında Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri E. Məmmədیارov Səudiyyə Ərəbistanı Krallığında rəsmi səfərdə olmuşdur. E. Məmmədیارov rəsmi səfəri çərçivəsində ölkə rəsmiləri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərin mövcud vəziyyətini, perspektivlərini müzakirə etmişdir. Səfər zamanı "Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi ilə Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı Xarici İşlər Nazirliyi arasında ikitərəfli siyasi məsləhətləşmələr haqqında Anlaşma memorandumu" imzalanmışdır.

Ərəb dünyasının ən zəngin ölkələrindən biri olan ***Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (BƏƏ)*** İKT-nin və digər beynəlxalq təşkilatların toplantılarında daim birmənalı mövqə tutmuş, Azərbaycanın haqq işini müdafiə etmişdir. BƏƏ ölkəmizlə 1992-ci il sentyabrın 1-də diplomatik münasibətlər qurmuşdur. İki ölkə prezidentlərinin ilk görüşü 1994-cü ilin dekabrında Kasablankada olmuşdur. Görüşdə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev və BƏƏ Prezidenti Şeyx Zahid ibn Sultan ölkələrimiz arasında əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, Azərbaycana siyasi dəstək verilməsi, qaçqın və məcburi köçkünlərə humanitar yardım göstərilməsi və s. məsələləri müzakirə etmişlər. 1996-cı ilin avqustunda BƏƏ humanitar yardım kimi Azərbaycana 300 tona yaxın müxtəlif növ qida məhsulları göndərmişdir.

1997-ci ilin iyununda BƏƏ Dövlət Mülki Aviasiya Departamenti prezidentinin Azərbaycana səfəri zamanı Dubay-Bakı hava xəttinin açılışı olmuşdur. Hava xəttinin açılması iki ölkə arasında ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə şərait yaratmışdır. Belə ki, 1997-ci ildə Azərbaycanla BƏƏ arasında mal dövriyyəsi 42,9 mln. ABŞ dolları təşkil etdiyi halda, 1998-ci ildə 48,6 mln. dollara çatmışdır. 1990-cı illərdə BƏƏ-dən əsasən qida məhsulları, tikinti materialları, avtomobillər, hesablama maşınları idxal olunduğu

halda, Azərbaycandan ixrac olunan mallar arasında mis tullantıları, alüminium, maşın avadanlıqları, maqnit lentləri və s. üstünlük təşkil etmişdir.

Azərbaycan hökuməti bir sıra sosial-iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsi üçün BƏƏ-nin müxtəlif maliyyə institutları ilə fəal iş aparır. Hələ 1996-cı ildə Əbu-Dabi İnkişaf Fondu “Bakı dairəvi avtomobil yolunun yenidən qurulması” layihəsinin reallaşdırılması üçün Azərbaycana 10 mln. ABŞ dolları məbləğində kreditin ayrılması barədə qərar qəbul etmişdi. 2004-cü ilin martında Azərbaycan hökuməti ilə Fond arasında həmin layihənin maliyyələşdirilməsinə dair Borc Sazişi imzalanmışdır.

2004-cü ilin aprelində ərəb ölkələri arasında ilk dəfə olaraq BƏƏ-də Azərbaycan Mədəniyyəti Günləri keçirilmişdir. Tədbirdə iştirak etmək üçün mədəniyyət naziri P. Bülbüloğlu başda olmaqla 62 nəfərdən ibarət nümayəndə heyəti Əbu-Dabiyə gəlmişdir. Mədəniyyət günləri çərçivəsində Əbu-Dabi Mədəniyyət Fondunun salonlarında Azərbaycanın incəsənət ustalarının iştirakı ilə konsert proqramları, habelə qədim xalçalardan, paltarlardan, musiqi alətlərindən və müasir rəssamların əsərlərindən ibarət sərgilər təşkil olunmuşdur. Bu tədbirlər BƏƏ-də böyük rezonans doğurmuş, Əbu-Dabidə yaşayan yerli və xarici vətəndaşların dərin marağına səbəb olmuş, kütləvi informasiya vasitələrində geniş işıqlandırılmışdır.

İki ölkə arasındakı münasibətləri genişləndirmək məqsədilə, 1997-ci ildə BƏƏ-də Azərbaycanın səfirliyinin açılması haqqında qərar qəbul edilmişdir. 2001-ci ilin iyun ayından etibarən AR səfirliyi BƏƏ-nin paytaxtı Əbu-Dabi şəhərində fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan ilə Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri BMT, İslam Konfransı Təşkilatı və digər nüfuzlu regional və beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq edirlər. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar BƏƏ tərəfi Azərbaycanın ədalətli mövqeyini dəstəkləyir.

1994-cü ilin oktyabr ayında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi sədrinin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti BƏƏ-yə rəsmi səfər etmiş, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin məktubunu BƏƏ Prezidenti Şeyx Zayed ibn Sultan əl-Nəhyana təqdim etmişdir.

Azərbaycanda bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkünün olduğunu nəzərə alaraq BƏƏ-nin Qırmızı Aypara Cəmiyyəti, “Dar əl-Bir” xeyriyyə cəmiyyəti, Zayed ibn Sultan əl-Nəhyan xeyriyyə təşkilatı və digər humanitar təşkilatlarla sıx əlaqələr qurulması istiqamətində müvafiq işlər görülür.

Görülən işlərin nəticəsi olaraq BƏƏ-nin humanitar təşkilatları tərəfindən Azərbaycandakı qaçqın və məcburi köçkünlərə müntəzəm olaraq humanitar yardımlar

göndərilir. Qeyd edilməlidir ki, BƏƏ-nin “Dar əl-Bir” xeyriyyə cəmiyyətinin Bakıdakı nümayəndəliyi 1996-cı ildən fəaliyyət göstərir.

2000-ci ilin aprel və 2003-cü ilin may aylarında Bakıda keçirilmiş Azərbaycan hökuməti ilə ərəb inkişaf fondları arasında dəyirmi masa görüşlərinin hər ikisində Əbu-Dabi İnkişaf Fondunun nümayəndəsi iştirak etmişdir.

2001-ci ilin dekabr ayında Azərbaycan Respublikasının xarici işlər nazirinin müavini X. Xələfov Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində işgüzar səfərdə olmuşdur. Səfər zamanı X. Xələfov BƏƏ xarici işlər nazirinin müavini Seyf Səid ibn Səidlə görüş keçirmiş, müxtəlif sahələrdə Azərbaycan-BƏƏ əməkdaşlığı məsələlərini müzakirə etmişdir.

2003-cü ilin iyul ayında BƏƏ Kommunikasiya naziri Əhməd Humejd Əl-Tayerin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti Bakıda rəsmi səfərdə olmuşdur. Heyətin üzvləri respublikamızın əlaqədar idarə və təşkilatlarında öz tərəfdaşları ilə görüşmüş, bir sıra konkret məsələlər ətrafında müzakirələr aparmışlar. Səfər zamanı “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri Hökuməti arasında onların müvafiq əraziləri arasında və bu ərazilərin hüduqlarından kənarda hava əlaqəsinin yaradılması haqqında” Saziş imzalanmışdır.

2005-ci ilin aprelində Azərbaycan xarici işlər naziri E. Məmmədyyarov BƏƏ-yə səfəri zamanı həmkarı Rəşid Abdulla Nueymi və BƏƏ planlaşdırma naziri Lübna Əl-Qasimilə görüşlər keçirmişdir. Danışıqlardan sonra iki ölkənin xarici işlər nazirlikləri arasında Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır.

Beləliklə, göründüyü kimi, Azərbaycan-BƏƏ arasında çoxtərəfli və ikitərəfli əlaqələr yüksələn xətlə inkişaf edir.

Yaxın və Orta Şərqi nufuzlu dövlətlərdən biri hesab olunan **Suriya Ərəb Respublikası** ilə Azərbaycanın diplomatik əlaqələri 1992-ci il martın 28-də yaradılmışdır. Ölkələrimiz arasında əməkdaşlıq indiyə qədər əsasən BMT və İKT çərçivəsində həyata keçirilir.

Suriya Ərəb Respublikası ilə siyasi, iqtisadi sahələrdə ikitərəfli əlaqələri möhkəmləndirmək məqsədilə 1997-ci il aprelin 11-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Dəməşqdə Azərbaycan Respublikasının səfirliyinin təsis edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir.

1997-ci ilin noyabr ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin xüsusi tapşırığı ilə xarici işlər naziri H. Həsənov Suriyaya rəsmi səfər etmişdir. Səfər zamanı H. Həsənov Suriya Prezidenti H. Əsəd, vitse-prezident Ə. Xaddam, Baş

nazir M. Zuabi, parlamentin sədri Əbdülqədir Qaddura, xarici işlər naziri F. Əş-Şaraa ilə görüşmüşdür. H. Həsənov Azərbaycan Prezidentinin şəxsi məktubunu Suriya Prezidentinə təqdim etmişdir. H. Əsəd Azərbaycan Prezidentini Suriyaya rəsmi səfərə dəvət etmiş, tezliklə Dəməşqdə Azərbaycan səfirliyinin açılması arzusunu vurğulamışdır. Səfər zamanı keçirilmiş görüşlərdə regional və beynəlxalq problemlər, Ermənistanın Azərbaycana qarşı yönəlmiş işğalçı siyasətinin ağır nəticələri, Yaxın Şərqi problemi və qarşılıqlı maraq doğuran bir sıra siyasi-iqtisadi məsələlər müzakirə olunmuşdur.

Azərbaycan ilə Suriya arasında dövlət və hökumət başçıları, xarici işlər nazirləri səviyyəsində mütəmadi məktub mübadiləsi aparılır.

Yaxın və Orta Şərqdə, dünya siyasətində son illər ən mühüm amilə çevrilmiş **İraqla** münasibətlərə də Azərbaycan xüsusi əhəmiyyət verir.

İraq Azərbaycanın müstəqilliyini 1992-ci il yanvarın 2-də tanımış, həmin ilin mart ayında ölkələrimiz arasında diplomatik münasibətlər qurulmuşdur.

İraqın diplomatik nümayəndəliyi Azərbaycanda hələ sovet hakimiyyəti dövründə Baş Konsulluq səviyyəsində uzun illər fəaliyyət göstərmiş və 1992-ci ildən səfirlik statusuna qaldırılmışdır. Azərbaycanın İraqa əlaqələri elm, təhsil, mədəniyyət sahələrini əhatə etmiş, siyasi münasibətlər Bakıda fəaliyyət göstərmiş İraq səfirliyi, BMT, İKT çərçivəsində həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan-İraq əlaqələrinin genişləndirilməsi sahəsində böyük imkanlar və potensial vardır. İraq yaxın gələcəkdə Azərbaycanın apardığı xarici siyasət xəttində prioritet istiqamətlərdən biri ola bilər. Yuxarıda göstərilən amil nəinki iqtisadi potensiala, həmçinin ortaq dəyərlərə əsaslanır, eyni zamanda İraqın beynəlxalq təşkilatlar, xüsusilə də İKT çərçivəsində Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi təcavüzünün aradan qaldırılması, işğal olunmuş ərazilərin azad edilməsi və qaçqınların öz doğma torpaqlarına qayıtmasını tələb edən qətnamələrin qəbul edilməsində Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləməsi beynəlxalq siyasətdə əhəmiyyət kəsb edən amillərdəndir və islam aləmində, o cümlədən ərəb dövlətlərində ictimai rəyin formalaşmasına güclü təsir göstərir.

Qeyd olunmalıdır ki, Ermənistan Respublikası ərəb dövlətləri ilə münasibətlərini nizamlamaq, İraq və Fars körfəzinin ərəb ölkələri ilə diplomatik əlaqələr qurmaq sahəsində müntəzəm və fəal cəhdlər göstərir. Ərəb ölkələrindəki, xüsusilə də Livan, Suriya, Misir və İrandakı erməni diasporları bu ölkələrin KİV-ləri və işgüzar dairələri ilə

uzun müddət ərzində formalaşmış əlaqələrindən məharətlə istifadə edərək, onların Azərbaycana münasibətdə tutduğu mövqeyinə təsir göstərməyə səy edirlər.

Bir sıra ərəb media və tele-video vasitələrində çıxan erməni materiallarında erməni xalqının tarixi, onun ərəb aləmi ilə bağlılığı, islam mədəniyyətinin inkişafında müstəsna rolunu barədə fikirlər təbliğ olunur. Erməni təbliğatı Azərbaycanla münaqişə probleminə geniş yer ayırır. Bununla əlaqədə, erməni diplomatiyası Azərbaycanın mənafelərinə İKT vasitəsilə də təsir göstərməyə və bu təşkilat çərçivəsində fəaliyyətimizi zəiflətməyə cəhdlər edir, bəzi hallarda buna nail olmağa yaxınlaşır (İKT çərçivəsində Ermənistanın təcavüzünə dair qətnamələrin qəbul edilməsində bəzi dövlətlərin fərqli mövqeyi). Ermənistan tərəfi dəfələrlə üzv dövlətlərə və İKT Baş katibliyinə müraciət edərək, Ermənistan-Azərbaycan konfliktinə dair "birtərəfli" mövqə tutmamağa, qəbul edilən qətnamələrdə "anti-erməni" ruhunu azaltmağa çağırırmışdır. Eyni zamanda, İraq tərəfi və xüsusilə də İraqın Azərbaycandakı səfirliyi dəfələrlə Ermənistanın İraqda fəal təbliğat fəaliyyəti aparması və rəsmi Bağdad ilə sıx münasibətlər yaratmağa cəhdlər göstərməsi barədə məlumatları diqqətə çatdırmışdır. Ermənistan İraq ilə diplomatik əlaqələr qurmağa müntəzəm cəhdlər göstərmiş, lakin Yerevanın bu istiqamətdə fəaliyyəti Bağdadın hazırkı dövrdə Yerevanla diplomatik əlaqələrin yaradılmasını mümkün hesab etməməsi səbəbindən müsbət nəticə verməmişdir.

Azərbaycanın İraqla dostluq tarixi qədimdir. Hələ 1979-cu ildə Bakının və Bəsrənin qardaşlaşmasına dair sənəd imzalanmışdır. Bundan başqa, 1994-cü il oktyabrın 21-də Bağdadda Azərbaycan və İraq Respublikasının Mədəniyyət və İnformasiya Nazirlikləri arasında əməkdaşlıq Sazişi imzalanmışdır.

Azərbaycanın mədəniyyət və incəsənət xadimləri İraqda keçirilən Babil festivallarında iştirak edirlər. Eyni zamanda, azərbaycanlı zəvvarlar İraqda yerləşən müqəddəs islam məbədlərini ziyarət edirlər. Bu sahədə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi səviyyəsində münasibətlər mövcuddur.

İraq tərəfi, həmçinin Azərbaycanla kənd təsərrüfatı, neft sənayesi, təhsil və din sahələrində əməkdaşlığın genişləndirilməsində maraqlı olduğunu bildirmişdir. İraqda neft sənayesi sahəsində çalışan azərbaycanlı mütəxəssislərin və təcrübə mübadilələri apararı digər işçilərin sayını da artırmaq olar.

Sabiq hakimiyyət müntəzəm olaraq Bağdadda Azərbaycan səfirliyinin açılması təklifi ilə çıxış etmiş, səfirliyin bina ilə təmin edilməsinə hazır olduğunu bildirmişdir.

İraqın xarici işlər nazirinin birinci müavini Nuri İsmail Əl-Veyysin Azərbaycana səfəri zamanı Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri V. Quliyev, iqtisadiyyat

naziri N. Nəsrullayev, təhsil naziri M. Mərdanov, Dövlət Neft Şirkətinin prezidenti N. Əliyev, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Şeyxülislam A. Paşazadə, xarici işlər nazirinin müavini X. Xələfov, mədəniyyət nazirinin müavini Ş. Axundovla görüşlər keçirilmişdir.

Azərbaycan ilə İraq arasında dövlət və hökumət başçıları, xarici işlər nazirləri səviyyəsində mütəmadi məktub mübadiləsi aparılmışdır.

2002-ci ilin dekabr ayında Azərbaycan tərəfi ölkələr arasında imzalanması nəzərdə tutulmuş iqtisadiyyat, ticarət, elm və texniki əməkdaşlıq haqqında Saziş layihəsini İraq Respublikasının Bakıdakı səfirliyinə təqdim etmişdir.

Hazırda Azərbaycan əsgərləri İraqda sülhyaratma proseslərində iştirak edir.

Yaxın və Orta Şərqi kiçik, lakin çox zəngin və nüfuzlu dövlətlərdən biri də **Qətərdir.**

Qətər dövləti ilə Azərbaycan Respublikası arasında diplomatik münasibətlər 1994-cü ilin sentyabrında yaradılmışdır.

Qətər beynəlxalq təşkilatlar (BMT, İKT və s.) çərçivəsində Ermənistan Respublikasının Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü ilə bağlı qətnamələrin qəbul edilməsində Azərbaycanın mövqeyini daim dəstəkləmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 sentyabr 2002-ci il tarixli Fərmanına əsasən, Azərbaycan Respublikasının Səudiyyə Ərəbistanındakı səfiri eyni zamanda Qətər dövlətində Fövqəladə və Səlahiyyətli səfir təyin edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2004-cü il noyabrın 30-dan dekabrın 1-dək Qətər dövlətinin Əmiri Şeyx Həməd ibn Xəlifə Əl Təhənin dəvəti ilə Qətər dövlətində rəsmi səfərdə olmuşdur. Səfər zamanı Azərbaycan Respublikasının və Qətər dövlətinin Xarici İşlər Nazirlikləri arasında anlaşma Memorandumu, Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə Qətər dövləti hökuməti arasında turizm, mədəniyyət, iqtisadi, ticarət və texniki sahələrdə əməkdaşlıq haqqında sazişlər, Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə Qətər dövləti hökuməti arasında səhiyyə sahəsində əməkdaşlıq haqqında anlaşma Memorandumu və Milli Olimpiya Komitələri arasında idman sahəsində əməkdaşlıq haqqında anlaşma Memorandumu imzalanmışdır.

2000-ci il noyabrın 12-14-də Qətərin paytaxtı Dohada keçirilmiş İslam Konfransı Təşkilatının dövlət və hökumət başçılarının 9-cu Zirvə Toplantısında Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri V. Quliyev iştirak etmişdir.

2002-ci ilin oktyabr ayında Azərbaycanın milli təhlükəsizlik naziri N. Abbasov, 2005-ci ilin aprelində isə müdafiə naziri S. Əbiyev Qətər dövlətində rəsmi səfərdə olmuşdur. Səfər zamanı müdafiə naziri Qətər dövlətinin Əmiri Şeyx Həməd ibn Xəlifə Əl Səni ilə görüşərək, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin məktubunu ünvan sahibinə təqdim etmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycanın müdafiə naziri Qətər Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargahının rəisi Həməd ibn Əli Əl-Atiyyə ilə danışıqlar aparmışdır.

Hal-hazırda iki ölkənin rəhbərlikləri arasında mütəmadi məktub mübadiləsi aparılır. İki ölkə arasında altı dövlətlərarası, hökumətlərarası və müəssisələrarası hüquqi-normativ sənədlər imzalanmışdır.

Oman Sultanlığı Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanıyan ilk dövlətlərdən biridir (30.12.1991). İki ölkə arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci il iyulun 13-də yaradılmışdır.

Oman Sultanlığı beynəlxalq təşkilatlar (BMT, İKT və s.) çərçivəsində Ermənistan Respublikasının Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü ilə bağlı qətnamələrin qəbul edilməsində Azərbaycanın mövqeyini daim müdafiə etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Oman BMT Baş Assambleyasının 59-cu sessiyası zamanı işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində vəziyyətlə əlaqədar Azərbaycan tərəfindən irəli sürülmüş təklifi dəstəkləmişdir. Oman kütləvi informasiya vasitələri mütəmadi olaraq Azərbaycan haqqında məlumatlar verir, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə dair təqdim etdiyimiz materialları dərc edir.

İki ölkənin xarici işlər nazirləri arasında diplomatik yazışmalar həyata keçirilir. Oman Sultanlığının və Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirlikləri arasında anlaşma Memorandumunun imzalanması yaxın zamanlarda nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 sentyabr 2002-ci il tarixli Fərmanına əsasən, Azərbaycan Respublikasının Səudiyyə Ərəbistanındakı səfiri E. Araslı həm də Oman Sultanlığında Fövqəladə və Səlahiyyətli səfir təyin edilmişdir.

2003-cü ilin yanvarında "Azərbaycan Hava Yolları" Dövlət Konserninin nümayəndə heyəti Oman tərəfinin dəvəti ilə Məsqət şəhərinə səfər etmiş və Oman Sultanlığının Mülki Aviasiya və Meteorologiya Baş direktorluğunun nümayəndələri ilə görüşmüşdür. Səfər əsnasında tərəflər "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Oman Sultanlığı Hökuməti arasında hava əlaqəsi haqqında Saziş" layihəsini müzakrə etmiş və hava nəqliyyatı sahəsində ikitərəfli münasibətlərin gələcək perspektivləri ilə əlaqədar

fikir mübadiləsi aparmış, diplomatik kanallar vasitəsilə gələcəkdə də əlaqə saxlamaq barədə razılığa gəlmişlər.

2004-cü ilin mart ayında Oman Mərkəzi Bankının nümayəndə heyəti Azərbaycana səfər etmiş, təcrübə mübadiləsi aparılmış və əməkdaşlıq məsələləri müzakirə edilmişdir.

Oman Sultanlığının Azərbaycan Respublikasındakı səfiri (iqamətgahı Ankara şəhərində yerləşir) Məhəmməd Nəsir Əl Vəhabi 2004-cü il aprelin 7-11-də etimadnamə vərəqlərini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevə təqdim etməsi ilə bağlı Bakıda səfərdə olmuşdur. Səfər zamanı iki ölkə arasında hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı barədə fikir və məlumatlar mübadiləsi aparılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri E. Məmmədیارov 2005-ci ilin aprel ayında Omana rəsmi səfəri çərçivəsində Sultanlığın Baş nazirinin Nazirlər Şurası məsələləri üzrə müavini Fəhd ibn Mahmud Əl Səid, xarici işlər üzrə məsul naziri Yusif Ələvi ibn Abdullah, müdafiə məsələləri üzrə məsul naziri, neft və qaz naziri, mədəniyyət və milli irs naziri və Ticarət və Sənaye Palatasının sədri ilə görüşlər keçirmişdir. Səfər zamanı Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi və Oman Sultanlığı Xarici İşlər Nazirliyi arasında məsləhətləşmələr haqqında anlaşma Memorandumu imzalanmışdır.

İordaniya Haşimiyyə Krallığı 1991-ci il dekabrın 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan ilk dövlətlərdəndir (Türkiyədən sonra ikinci dövlət).

1993-cü ilin fevral ayında İordaniya Haşimiyyə Krallığının Baş Seremonimeysteri Əmir Raad ibn Zayed in başçılıq etdiyi yüksək nümayəndə heyəti Azərbaycanda rəsmi səfərdə olmuşdur.

Səfər zamanı 1993-cü il fevralın 13-də Azərbaycan Respublikası ilə İordaniya Haşimiyyə Krallığı arasında diplomatik əlaqələrin yaradılması haqqında Protokol, Birgə Bəyanat və Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə İordaniya Haşimiyyə Krallığı Hökuməti arasında texniki, iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq haqqında qarşılıqlı anlaşma Memorandumu imzalanmışdır.

Azərbaycanın və İordaniyanın ali rəhbərləri iki dəfə - 2000-ci ilin yanvarında Davos Ümumdünya iqtisadi forumunda və 1994-cü ilin dekabrında İKT-nin Kasablanka zirvə toplantısında təkbətək görüşmüşlər. Görüşlər zamanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev ilə İordaniya Kralı II Abdallah ikitərəfli münasibətlərin inkişafı məsələlərini geniş müzakirə etmişlər.

2000-ci ilin may ayının 12-də İordaniyanın Türkiyədə və eyni zamanda Azərbaycandakı səfiri Musa Brayzat etimadnaməsini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevə təqdim etmiş və Bakıda diplomatik fəaliyyətə başlamışdır.

2000-ci ilin iyun ayında İordaniya Krallığının sabiq vəliəhdi, mərhum Kral Hüseyinin qardaşı, şahzadə Həsən ibn Talal Azərbaycana səfər etmiş və ölkə rəsmiləri ilə görüşərək, dövlətlərimiz arasında iqtisadiyyat, mədəniyyət və elm sahələrində əlaqələrin inkişafı perspektivlərini müzakirə etmişdir.

Azərbaycan ilə İordaniya arasında dövlət və hökumət başçıları, xarici işlər nazirləri səviyyəsində mütəmadi məktub mübadilələri aparılır.

2001-ci ilin avqust ayında Azərbaycan Respublikası xarici işlər nazirinin müavini X.Xələfov başda olmaqla nümayəndə heyəti İordaniyada səfərdə olmuşdur. Nümayəndə heyəti Kral II Abdallah tərəfindən qəbul edilmiş, ölkənin xarici işlər naziri Əbdül İləh Əl-Xatib, xarici işlər nazirinin baş katibi, Ali Təhsil Şurasının baş katibi, səyahət naziri və Ticarət Palatasının sədri ilə görüşlər keçirmişdir.

Səfər zamanı ali təhsil və turizm sahələrinə aid müqavilə layihələri baxılması üçün İordaniya tərəfinə təqdim olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası ilə **Yəmən Respublikası** arasında diplomatik münasibətlər 1992-ci il fevralın 25-də yaradılmışdır. İkitərəfli əlaqələr əsasən diplomatik yazışmalar səviyyəsində olsa da, beynəlxalq təşkilatlarda iki ölkə arasında məhsuldar əməkdaşlıq həyata keçirilir.

Yəmən Respublikası Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və İslam Konfransı Təşkilatı çərçivəsində Ermənistan Respublikasının Azərbaycana qarşı təcavüzü, mədəni abidələrimizin dağıdılması və ölkəmizə iqtisadi və humanitar yardım göstərilməsi ilə bağlı qərarların qəbul edilməsində Azərbaycanı birmənalı olaraq dəstəkləyir.

Belə ki, 2001-ci ilin dekabr ayında BMT Baş Assambleyasının “BMT ilə ATƏT arasında Əməkdaşlıq” haqqında Qətnamə layihəsində Azərbaycan Respublikasının təqdim etdiyi düzəlişin lehinə səs vermiş 34 dövlətdən biri olmuşdur.

Yuxarıda adı çəkilən təşkilatların həyata keçirdiyi bir sıra siyasi tədbirlərdə iki ölkənin nümayəndələri arasında müxtəlif səviyyələrdə görüşlər keçirilmişdir.

Yəmən Respublikasının Türkiyə Respublikasında və eyni zamanda Azərbaycan Respublikasındakı səfiri Əhməd Hüseyin Əl-Başanın 2002-ci il martın 23-də etimadnaməsini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevə təqdim etməsi ilə iki dövlət arasında diplomatik əlaqələrin yeni dövrü başlandı.

(Yaxın və Orta Şərqi digər ən əhəmiyyətli və nüfuzlu müsəlman ölkələri hesab olunan **Türkiyə və İranla** münasibətlərdən dərslərin “Avrasiya” fəslində bəhs olunur).

Beləliklə, görüldüyü kimi, Azərbaycanın xarici siyasətində Yaxın və Orta Şərqi islam ölkələri ilə həm çoxtərəfli, həm də ikitərəfli əlaqələr xüsusi yer tutur. Bunun üçün Azərbaycan islam ölkələrini birləşdirən İslam Konfransı Təşkilatı, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT), İslam İnkişaf Bankı (İİB) kimi qurumların imkanlarından bəhrələnməklə yanaşı, həm də ayrı-ayrılıqda hər bir müsəlman dövləti ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq əlaqələri yaratmağa səy göstərir. Bu əlaqələrdən müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində Azərbaycanın daxili və xarici problemlərinin həlli istiqamətində istifadə olunur.

Azərbaycanın xarici siyasətində mühüm diqqət verilən Yaxın və Orta Şərqi ölkələrindən biri də **İsraildir**. Bu ölkə dünyada ABŞ-ın dostu və müttəfiqi kimi böyük nüfuz və dəstəyə malik olmaqla bərabər, həm də dünyada çox böyük gücü olan yəhudi lobbisinin xüsusi himayəsinə malikdir. Müsəlman dövlətləri ilə Fələstin probleminə görə münasibətləri gərgin olan İsrail Türkiyə ilə strateji tərəfdaşlıq əlaqələrinə malikdir ki, bu da müəyyən mənada Azərbaycanın bu ölkə ilə münasibətlərini şərtləndirir. Bundan başqa, Azərbaycan İsrailin Qərblə, xüsusən ABŞ-la olan yaxın əlaqələrindən, yəhudi lobbisinin dəstəyindən də bəzi milli problemlərin həllində (Dağlıq Qarabağ və s. məsələlər) istifadə etməyə çalışır.

Azərbaycan-Türkiyə-ABŞ münasibətlərinin fonunda tədqiqatçılar Yaxın və Orta Şərqi bu üç ölkənin birgə maraqlarından tez-tez bəhs edir.

Azərbaycan İsrailə münasibətlərdə ABŞ və dünyadakı yəhudi lobbisi ilə əlaqələrin inkişafı nöqtəyi-nəzərindən nə qədər maraqlı olsa da, müsəlman şərqi ilə, xüsusən ərəb dünyası ilə münasibətlərə xələl gətirə biləcəyi baxımından İsrailə bir qədər ehtiyatlı davranır. Odur ki, bu ölkə ilə diplomatik münasibətlər 1992-ci ildən qurulsada, 1998-ci ilə qədər iki dövlət arasında münasibətlər çox zəif olmuşdur.

1998-ci ildə İsrailin Baş naziri Binyamin Netanyahunun Bakıya səfəri zamanı iki ölkə arasındakı əlaqələrin kompleks istiqamətləri müzakirə olunmuş və bəzi razılaşmalar haqqında qərar qəbul edilmişdir.

1999-cu ildə İsrail Xarici İşlər Nazirliyinin nümayəndə heyətinin, habelə İsrail müdafiə nazirinin müavini general Efraim Sineyin Bakıya səfəri olmuşdur. Qeyd edək ki, əlaqələrin möhkəmlənməsi Azərbaycana Dağlıq Qarabağ münasibətlərinin həlli istiqamətində İsrailin dəstəyini qazanmağa imkan vermişdir. Təsadüfi deyil ki, ABŞ-dakı yəhudi lobbisi məlum “907-ci düzəliş”in ləğvi məsələsində Bakıya ən aktiv dəstək verən

strukturlardan biridir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Dağlıq Qarabağ probleminin həllində yəhudi lobbisinin dəstəyinə ciddi ümid edir.

Hazırda Azərbaycan hökuməti İsrailə münasibətlərini dərinləşdirməyi və bunu geniş təbliğ etməyi məqsədəuyğun saymır. Çünki Təl-Əvivlə əməkdaşlığı möhkəmlətməklə Azərbaycan İran, Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, İslam Konfransı Təşkilatı, İslam İnkişaf Bankı, ümumilikdə ərəb dünyası, həmçinin Rusiya ilə münasibətlərini korlaya bilər. Bununla belə, Azərbaycan dəfələrlə İsrailə əməkdaşlığının digər dövlətlərə və mərkəzlərə qarşı yönəlmədiyini bəyan edib.

İsrail Bakıda öz səfirliyini açmış və cidd-cəhdlə Azərbaycanın da müvafiq addım atmasına, ikitərəfli əlaqələrin intensivləşdirilməsinə çalışır. Lakin, eyni zamanda, bu ölkə Azərbaycanın ehtiyatlı davranışını da anlayır.

4. AZƏRBAYCANIN XARİCİ SİYASƏTİ VƏ AFRİKA ÖLKƏLƏRİ

Yer kürəsinin quru hissəsinin 20%-i (30,3 mln. km²) Afrika qitəsinin payına düşür. Asiya qitəsindən sonra ərazisinə və dövlətlərin sayına görə 2-ci yerdə məhz Afrika durur. Qitədə sürətli əhali artımına malik 55 dövlət yerləşir. Bütün qitədə yaşayan əhalinin sayı 1960-cı ildə 225 milyon nəfər idisə, hazırda 900 milyona yaxındır. Əhalinin tərkibi 3 minə yaxın müxtəlif etnos və etnik qrupdan, 50-yə yaxın çoxsaylı xalqdan ibarətdir.

Afrika ölkələrinin əksəriyyətinin inzibati sərhədləri etnik tərkibi ilə üst-üstə düşmür. Bu keçmişdə Afrika ərazilərinin müstəmləkə rejimləri tərkibində olması və öz iradələrinin əksinə olaraq müxtəlif daxili sərhədlər çərçivəsinə salınması ilə bağlıdır. İnzibati və etnik sərhədlərin üst-üstə düşməməsi Afrikada baş verən çoxsaylı etnik münaqişələrə və qaçqın-köçkün probleminin meydana çıxmasına səbəb olur. Dünya qaçqınlarının yarısı, münaqişəli ərazilərin 20%-i və məhəlli konfliktlərin 70%-i məhz Afrika qitəsinin payına düşür.

Əhalinin yerləşməsi də Afrikada qeyri-bərabərdir. Məsələn, Nigeriyada (138 milyon əhalisi var) hər km²-ə 80 nəfər düşdüyü halda, ümumi Afrikada hər km²-ə orta hesabla 24 adam düşür.

Afrika əhalisi çoxsaylı etnik qruplardan təşkil olunsada, əsasən ingilis, fransız, portuqal və ərəb dilində danışır.

Afrikanı ənənəvi olaraq üç subregiona bölürlər – Şimali Afrika (Aralıq dənizi ətrafı və Məqrib ölkələri – Əlcəzair, Tunis və Mərakeş), Tropik Afrika (Şərqi, Mərkəzi və Qərbi Afrika) və Cənubi Afrika.

Şimali Afrika İslam ölkələrinin yerləşdiyi və dünyanın əhəmiyyətli geosiyasi məkanı hesab olunan regiondur. Avropanı və dünyanı Hind okeanı və Afrika ilə, digər dəniz və okeanlarla əlaqələndirən məşhur Süveyiş kanalı, böyük dəniz limanları məhz Şimali Afrikada yerləşir. Bu ərazini Aralıq dənizi hövzəsinin açar-keçidi də adlandırırlar. Tarix boyu bu ərazi uğrunda Roma sərkərdələri, Napoleon, Hitler və başqa məşhur dövlət rəhbərləri mübarizə aparmış, çox zəngin təbii ehtiyatlara malik olan Şimali Afrikaya sahib olmağa çalışmışlar. Livianın məşhur neft və Əlcəzairin qaz yataqları bu gün də dünyanın diqqətini özünə cəlb etməkdədir.

Tropik Afrika tarix boyu ya İngiltərənin, Fransanın və Portuqaliyanın birgə, ya da ayrı-ayrılıqda müstəmləkəsi olmuş və əsasən xammal, işçi qüvvəsi mənbəyi kimi istifadə edilmişdir. Bu ölkələr zəngin təbii sərvətlərə malik olsalar da, çox kasıb yaşayır və ərzaq qıtlığı ilə üzləşirlər. Maraqlı hal həm də ondadır ki, hər il Avropa ölkələri Tropik Afrika xalqlarına 11 milyard dollarlıq ərzaq yardımı göstərdiyi halda, bu xalqları təmsil edən dövlətlər silahlanma və daxili münaqişələrə təxminən 12 milyard dollar pul xərcləyirlər.

Afrikanın ən varlı və təminatlı hissəsi Cənubi Afrika hesab olunur. Baxmayaraq ki, bu bölgə ümumi Afrika ərazisinin cəmi 4%-i və əhalisinin 6%-nə malikdir, lakin Afrikada bütün sənaye və avtomobil sənayesinin 20%-dən çoxu, istehsal edilən enerjinin 70%-ə qədəri Cənubi Afrikanın payına düşür. Bu ölkə Britaniya Millətlər Liqasının üzvüdür və ehtimal var ki, nüvə silahına da malikdir. CAR-ın malik olduğu böyük qızıl, almaz və uran yataqları onu Afrikanın ən əhəmiyyətli geosiyasi məkanından birinə çevirmişdir.

Afrika ölkələri siyasi yönümünə görə keçmişdə nə SSRİ, nə də ki, ABŞ-ın ideoloji qarşılıqlılaşmasında bilavasitə iştirak etməyərək “bitərəf dövlətlər” blokuna daxil olmuşlar. Lakin Misir, Liviya, Anqola, Efiopiya kimi ölkələr daha çox SSRİ-nin, Tropik Afrika ölkələri isə Avropa dövlətlərinin və ABŞ-ın təsiri altında olmuşlar.

Afrika bugünkü geosiyasət elmində həm geostrateji, həm də geoiqtisadi anlamda çox əhəmiyyətli bir qitə kimi xarakterizə olunur. Onun zəngin təbii qaynaqları, əhəmiyyətli nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizləri bütün dünyanın diqqətindədir. Məşhur politoloq Makinder yer kürəsinin ən böyük quru ərazisi hesab olunan Afrikanı dünya

adası adlandırır və XXI əsrin global inkişafında onun əsas obyektlərdən biri olacağına işarə vurur.

Azərbaycanın Afrika siyasəti iki istiqamət üzrə həyata keçirilir. Bu siyasətin bir istiqamətini Afrikanın müsəlman dövlətləri ilə hərtərəfli münasibətlər yaratmaq, iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələr qurmaq, bu ölkələrin imkanlarından ölkəmizin daxili və xarici problemlərinin həllində, milli maraqlarımızın qorunmasında istifadə etmək təşkil edir. Digər istiqamət isə qitənin digər ölkələri ilə münasibətlər üzərində qurulub. Xüsusən BMT çərçivəsində, beynəlxalq qurumlarda Afrikanın böyük, nüfuzlu dövlətlərinin dəstəyini qazanmaq, Azərbaycanın beynəlxalq hüquqlarının təmin olunmasında onların səsindən, mövqeyindən istifadə etmək müstəqil dövlətimizin xarici siyasət vəzifələrinə daxildir. Çünki Afrika ölkələri BMT üzvlərinin 1/3-ni təşkil edir və istənilən səsvermədə ciddi faktor rolunu oynayırlar. Bundan başqa, “bitərəf dövlətlər” Beynəlxalq Frankofon Təşkilatının (BFT) yarısından çoxunu, İslam Konfransı Təşkilatının (İKT) və Ərəb Dövlətləri Liqasının (ƏDL) üçdən birinə qədərini təşkil edirlər. Buna görə də beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq Afrika ölkələri olmadan qeyri-səmərəlidir.

Azərbaycanın Afrika ölkələri ilə əlaqələri birgə üzv olduqları BMT, İKT və ölkəmizə yaxşı münasibəti ilə seçilən ƏDL tərkibində, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları çərçivəsində, müxtəlif beynəlxalq konfranslarda və s. tədbirlərdə də həyata keçirilir.

Afrika ölkələrinin bir çoxu dünyanın əsas neft ixracatçıları sırasına daxildir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin işə düşməsi və Xəzər dənizinin karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarlarına çıxarıldığı indiki şəraitdə bu dövlətlərlə əlaqəli enerji siyasəti də Azərbaycan üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan müstəqilliyinə nail olduğu 1991-ci ildən bu günə qədər Afrika qitəsini təmsil edən ölkələrlə müxtəlif səpkili əlaqələr qurmuş, konkret görüşlər keçirilmiş və müzakirələr aparılmış, dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyən hüquqi-normativ sənədlər imzalanmışdır. Bu əlaqələr daha çox Afrikada yerləşən İslam ölkələri – Misir Ərəb Respublikası, Əlcəzair Xalq Demokratik Respublikası, Qambiya, Liviya, Mərakeş, Mavritaniya, Qəmər Adaları Birliyi, Sudan və Seneqalla qurulmuşdur.

Azərbaycanın Afrika əlaqələrində qitənin və müsəlman dünyasının ən nüfuzlu dövlətlərindən biri hesab olunan **Misir Ərəb Respublikası** xüsusi yer tutur. Bu ölkə ilə Azərbaycan arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci il martın 27-də yaradılmış və 1993-cü ilin martında Misir Bakıda özünün səfirliyini açmışdır.

Misirin Afrikada, İslam dünyasında və bütövlükdə dünya siyasətindəki rolunu və nüfuzunu nəzərə alan Azərbaycan 1994-cü ilin sentyabrında özünün Afrika qitəsindəki ilk səfirliyini məhz bu ölkədə açmışdır.

Misir Azərbaycanın ərəb ölkələri ilə bağlı yürütdüyü xarici siyasətin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. Müstəqilliyini qazandığı gündən ölkəmiz bu dövlətlə öz əlaqələrini intensiv qurmuş və nəticədə Misir ərəb dünyasında ilk ölkələrdən biri kimi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanımış, BMT, İslam Konfransı Təşkilatı çərçivəsində onun mövqələrini dəstəkləmişdir. Misirin bu mövqeyi bütün ərəb dövlətlərinə müsbət təsir göstərmiş və onların da analoji addımlarına səbəb olmuşdur.

İki ölkə rəsmiləri arasında keçən müddətdə bir sıra qarşılıqlı səfərlər həyata keçirilmiş və çoxsaylı dövlətlərarası və hökumətlərarası müqavilələr bağlanmışdır. İntensiv əlaqələr dövlətlərarası münasibətlərin inkişafında və əməkdaşlığın yeni perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Qeyd olunan səfərlərin nəticəsində ölkələr arasında 11 sənəd imzalanmışdır. Azərbaycan Respublikası və Misir Ərəb Respublikası arasında 1996-cı il mayın 7-də imzalanmış Təhlükəsizlik üzrə əməkdaşlıq Sazişinə əsasən ölkələr arasında bu sahədə əməkdaşlıq aparılır.

Eyni zamanda, qeyd edilməlidir ki, 2000-ci ildən etibarən BMT-də Azərbaycanın təqdim etdiyi "BMT ilə ATƏT arasında əməkdaşlıq" haqqında Qətnamə layihələrinə və 2004-cü il oktyabrın 29-da BMT-nin Baş Assambleyasında Azərbaycanın təşəbbüsü ilə 59-cu sessiyanın gündəliyinə "Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət" barədə əlavə bəndin salınmasına dair səsvermələrdə Misir bitərəf mövqe nümayiş etdirmişdir.

Buna baxmayaraq, keçirilmiş görüşlərdə Misir tərəfi Azərbaycana dost münasibət bəslədiyini bildirmiş və hər zaman Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləyəcəyini ifadə etmişdir. BMT-də nəzərdə tutulan məlum islahatlar çərçivəsində Misirin BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlüyünə namizədliyinin dəstəklənməsinə dair iki ölkə arasında fəaliyyətin əlaqələndirilməsi sahəsində iş aparılır. Azərbaycan Ərəb Dövlətləri Liqası ilə əməkdaşlıq etmək arzusundan çıxış edərək və Misirin bu təşkilatda mövcud olan nüfuzunu nəzərə alaraq, onunla partnyorluq təmaslarının yaradılmasında maraqlıdır.

1992-2005-ci illərdə iki dövlət arasında ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr kifayət qədər intensiv olmuşdur.

1992-ci ilin yanvarında MƏR Baş nazirinin müavini Kamal Qanzurinin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti Bakıda səfərdə olmuş və danışıqlar aparmışdır.

1992-ci ilin noyabr ayında Azərbaycan Respublikası xarici işlər nazirinin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin Misirə səfəri zamanı ikitərəfli əlaqələrin inkişafına dair bir sıra sənədlər imzalanmışdır.

1994-cü ilin aprel ayında Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri Həsən Həsənovun Misirə rəsmi səfəri qarşılıqlı münasibətlərin inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. O, Prezident Hüsni Mübarək, xarici işlər naziri Əmr Musa, neft naziri, Milli Məclisin sədri ilə görüşlər keçirmiş, Ərəb Dövlətləri Liqasının sessiyasında çıxış etmişdir. İnkişaf edən münasibətlərin nəticəsi olaraq, 1994-cü ilin aprel ayında BMT-nin Cenevrədəki İnsan Hüquqları Komissiyasının 52-ci sessiyasında Misir Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləmişdir.

1994-cü ilin sentyabr ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev BMT-nin Əhali və İnkişaf üzrə Beynəlxalq Konfransında iştirak etmək üçün Qahirədə işgüzar səfərdə olarkən Misir Prezidenti H.Mübarəklə keçirilən görüş Azərbaycan-Misir münasibətlərinin möhkəmləndirilməsində və əməkdaşlığın yeni perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsində böyük rol oynamışdır.

1995-ci ilin noyabrında Misir Dövlət Neft Şirkəti İdarə Heyətinin sədri F. Əbduləzizin başçılığı ilə MƏR nümayəndə heyəti Bakıda səfərdə olmuş və Misirə Azərbaycanın neftçixarma avadanlıqlarının göndərilməsi haqqında müqavilə imzalamışdır.

Qarşılıqlı səylər nəticəsində əlaqələr inkişaf edərək, daha geniş sahələri əhatə etməyə başlamışdır. Belə ki, 1996-cı ilin mart ayında Azərbaycanın Ticarət və Sənaye Palatası, Xarici İqtisadi Əlaqələr Nazirliyi, Dövlət Neft Şirkətinin nümayəndələrindən ibarət Azərbaycan nümayəndə heyəti Qahirədə beynəlxalq sərgidə iştirak etmiş, həmin ilin may ayında isə milli təhlükəsizlik naziri Namiq Abbasov misirli həmkarı Ömər Süleymanın dəvətilə MƏR-də səfərdə olmuş və iki ölkə arasında təhlükəsizlik üzrə əməkdaşlıq Sazişi imzalanmışdır.

1997-ci ilin sentyabrında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sədri Murtuz Ələsgərovun Beynəlxalq Parlamentlərarası İttifaqın konfransında iştirak etmək məqsədilə Qahirəyə səfəri zamanı MƏR Prezidenti H.Mübarək və parlamentin sədri F.Sururla görüşləri ikitərəfli əlaqələrin inkişafı üçün əhəmiyyətli olmuşdur.

Sonrakı illərdə müxtəlif səviyyəli nümayəndə heyətlərinin qarşılıqlı səfərləri və görüşləri intensiv xarakter almış, iqtisadi və siyasi əlaqələrin möhkəmlənməsi üçün konkret addımlar atılmışdır.

2002-ci il oktyabrın 3-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə Misir Ərəb Respublikası hökuməti arasında Hökumətlərarası iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlıq üzrə müştərək Komissiyanın Azərbaycan Respublikası tərəfindən tərkibi haqqında Sərəncam imzalamışdır. Müştərək Komissiyanın I sessiyasının keçirilməsi ilə əlaqədar Komissiyanın Misir tərəfindən olan həmsədri Misirin xarici işlər üzrə dövlət naziri Fəizə Əbu əl-Nəcə 2002-ci il oktyabrın 23-25-də Bakıda səfərdə olmuşdur. Komissiyanın işi nəticəsində bir sıra sənəd – Müştərək Komissiyanın protokolu, Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə Misir Ərəb Respublikası hökuməti arasında investisiyaların qarşılıqlı qorunması və təşviqi haqqında Saziş, Ticarət-Sənaye Palataları arasında razılaşma imzalanmışdır.

Müasir dövrdə informasiya mübadiləsinin mühüm əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının ictimai-siyasi şöbəsinin müdiri Əli Həsənovun 2003-cü ilin mart ayında Qahirədə keçirilmiş İKT üzv ölkələrinin informasiya nazirlərinin növbəti 6-cı toplantısında iştirakını qeyd etmək lazımdır. Səfər zamanı o, Misirin mətbuat və informasiya naziri ilə görüşmüş və iki ölkə arasında mətbuat-informasiya mübadiləsinin yaxşılaşdırılması istiqamətində müzakirə aparmışdır.

2005-ci il martın 2-də Bakıda Azərbaycan Respublikası və Misir Ərəb Respublikası arasında İnformasiya-mədəniyyət mərkəzlərinin təsis haqqında Sazişin imzalanması bu sahədə konkret addımların atılması üçün əlverişli hüquqi baza yaratmışdır.

Azərbaycan və Misir Ərəb Respublikası arasında bütövlükdə on iki sənəd imzalanmışdır.

Afrika qitəsinin iri müsəlman ölkələrindən biri də ***Əlcəzair Xalq Demokratik Respublikasıdır***. Bu ölkə ilə Azərbaycan arasında əlaqələr əsasən çoxtərəfli formada BMT, İslam Konfransı Təşkilatı çərçivəsində həyata keçirilir. Azərbaycanla Əlcəzair arasında diplomatik əlaqələr 1994-cü il aprelin 22-də yaradılsa da, hələ ki, ölkələr öz səfirliklərini açmamış, dövlət və hökumətlərarası müqavilələr imzalanmamışdır. İki ölkə arasında diplomatik əlaqələr Azərbaycanın və Əlcəzairin Ankaradakı səfirlikləri tərəfindən həyata keçirilir.

İKT üzv dövlətlərinin xarici işlər nazirlərinin 2004-cü ilin iyun ayında keçirilmiş XXXI konfransı zamanı Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri, xarici işlər nazirinin

müavini V. Sadıqov Əlcəzair Xalq Demokratik Respublikasının xarici işlər naziri Ə. Belxadem ilə görüş keçirmiş və Azərbaycan-Əlcəzair əlaqələrinin inkişafı, beynəlxalq təşkilatlarda əməkdaşlıq məsələlərini müzakirə etmişdir.

Qarşılıqlı əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə 2004-cü ilin avqust ayında Azərbaycan Prezidenti tərəfindən Əlcəzair Prezidenti Ə. Buteflikaya Azərbaycana rəsmi səfərə dəvət məktubu göndərilmişdir.

Azərbaycanla Əlcəzair arasında əməkdaşlıq əsasən BMT və İKT çərçivəsində inkişaf etdirilir. Əlcəzair Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü ilə əlaqədar BMT və İKT tərəfindən qəbul edilmiş qərar və qətnamələri dəstəkləyir. Azərbaycan ilə Əlcəzair arasında dövlət və hökumət başçıları və xarici işlər nazirləri səviyyəsində mütəmadi olaraq məktub mübadiləsi aparılır.

Afrikanın müsəlman dövlətlərindən biri də **Qambiya Respublikasıdır**. Bu ölkə ilə Azərbaycan arasında diplomatik əlaqələr 1994-cü il noyabrın 11-də qurulmuş və diplomatik əlaqələrin yaradılması haqqında Protokol imzalanmışdır. Hələ ki, ölkələr səfirlik mübadiləsi həyata keçirməmiş və ölkələrarası hüquqi-normativ sənədlər imzalanmamışdır. İki dövlət arasında yüksək səviyyəli əlaqələr yalnız BMT-nin Baş Assambleyasının 59-cu sessiyası zamanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Qambiya Respublikasının Prezidenti Y. Cammeh ilə ikitərəfli görüşü ilə məhdudlaşır. Bu görüş zamanı iki ölkə arasında əlaqələrin inkişaf perspektivləri müzakirə edilmişdir. Azərbaycanla Qambiya arasında əməkdaşlıq hələ ki, BMT və İKT çərçivəsində inkişaf etdirilir. Lakin son dövrdə hər iki ölkənin qarşılıqlı münasibətləri inkişaf etdirmək və bir sıra istiqamətlərdə əməkdaşlıq etmək niyyəti özünü göstərir.

Afrika qitəsinin müsəlman ölkələrindən biri də **Böyük Liviya Ərəb Xalq Sosialist Cəmahiriyyəsidir**.

Azərbaycan ilə Liviya arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci il martın 16-da yaradılmışdır. Azərbaycan Liviyada hələ ki, səfirlik açmasa da, Liviya Bakıda öz səfirliyini açmışdır. Liviyanın Bakıda səfirliyinin (Xalq Bürosu) açılması Azərbaycan ilə münasibətlərin Liviyanın xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri olduğunu göstərir. 1995-ci ilin aprel ayında Bakıda Liviya səfirliyinin təsis edilməsi məqsədilə Liviyadan Azərbaycana geniş nümayəndə heyəti gəlmiş və həmin tarixdən etibarən Liviyanın Bakıda səfirliyi fəaliyyət göstərir.

İki ölkə arasında bir neçə sənəd imzalanmışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Liviya – Azərbaycan Respublikası hökuməti arasında ticarət Müqaviləsi (16.03.1992)

2. Liviya – Azərbaycan Respublikası arasında müştərək komissiya təşkil olunması haqqında Saziş (16.03.1992)

3. Liviya – Azərbaycan Respublikası arasında Saziş (mədəni, elmi, maarif, informasiya, idman və texniki əməkdaşlıq əlaqələrini möhkəmləndirmək üzrə) (16.03.1992)

Azərbaycanla Liviya arasında 1992-2005-ci illərdə ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr aşağıdakılardan ibarət olmuşdur:

1992-ci ilin mart ayında Liviyanın maliyyə naziri Məhəmməd əl-Bucxarinin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti Azərbaycana səfər etmişdir. Səfər zamanı iki ölkə arasında diplomatik əlaqələrin, Birgə İqtisadi Komissiyanın yaradılması, elm və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq, hökumətlərarası ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinə dair müqavilə, mədəni əməkdaşlıq sahəsində saziş və hava yollarının açılmasına dair niyyət protokolu paraflanmışdır (göstərilən sənədlər Liviya tərəfindən 1992-ci il noyabrın 27-də təsdiq olunmuşdur).

1996-cı ildə Liviyanın təhsil nazirinin müavini Məhəməd əl-Əsvadın başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti Azərbaycana səfər etmiş və əldə olunan razılığa əsasən iki ölkə arasında tələbə mübadiləsi və Azərbaycan mütəxəssislərinin Liviyağa işləmək üçün göndərilməsi haqqında saziş imzalanmışdır.

1997-ci ilin əvvəllərində isə Liviya tərəfinin dövləti ilə Azərbaycan təhsil naziri müavininin başçılığı ilə nümayəndə heyəti Liviyada səfərdə olmuş və ikitərəfli əlaqələrin inkişafına dair müzakirələr aparmışlar.

Azərbaycan-Liviya əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi və iki ölkə XİN-ləri arasında məsləhətləşmələrin aparılması məqsədilə 2001-ci ilin may ayında Azərbaycan XİN-in nümayəndə heyəti Liviyada səfərdə olmuşdur. Səfər Liviyanın siyasi dairələri, kütləvi informasiya vasitələri və ictimaiyyəti tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, ölkəmiz haqqında müsbət rəyin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan Prezidentinin 27 sentyabr 2003-cü il tarixli, 1342 sayılı Sərəncamına əsasən Azərbaycan Respublikası ilə Böyük Liviya Ərəb Xalq Sosialist Cəmahiriyyəsi arasında Müştərək Komissiya təsis olunmuşdur. Liviya tərəfindən bir neçə dəfə Müştərək Komissiyaya həmsədr təyin olunmuş və 2000-ci ilin yanvar ayından bu səlahiyyətlər Liviya Xarici Əlaqələr və Beynəlxalq Əməkdaşlıq üzrə Ümumxalq Komitəsinin mədəniyyət, informasiya və əməkdaşlıq üzrə köməkçi katibi (xarici işlər nazirinin müavini) Həssuna əş-Şəvuşa həvalə edilmişdir. Komissiyanın Azərbaycan tərəfindən həmsədr funksiyasını xarici işlər nazirinin müavini X. Xələfov həyata keçirir.

Liviyanın Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ problemi ilə əlaqədar beynəlxalq və regional təşkilatlarda Azərbaycanın mövqeyini birmənalı şəkildə dəstəkləməsi, Lokerbi məsələsi ilə əlaqədar Liviya üzərinə qoyulmuş sanksiyaların dayandırılması və təcridcən aradan qaldırılması istiqamətində beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində göstərilən səylərin də öz növbəsində Azərbaycan tərəfindən dəstəklənməsi iki ölkə arasında mövcud olan dost münasibətlərin təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər. Bundan əlavə nəzərə almaq lazımdır ki, bu ölkə beynəlxalq aləmdə, o cümlədən BMT və Afrika İttifaqında çox fəal rol oynayır.

Azərbaycan bundan başqa, BMT və İKT çərçivəsində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, Ərəb Dövlətlər Liqası və Afrika İttifaqı (AFİ) ilə əlaqələrin qurulması sahəsində Liviyanın dəstəyindən istifadə etməyə çalışır.

Afrikanın qabaqcıl müsəlman dövlətlərindən biri olan **Mərakeş Krallığı** ilə Azərbaycan arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci il avqustun 25-də yaradılmışdır. Hazırda ölkələr arasındakı diplomatik əlaqələr Azərbaycanın və Mərakeşin Türkiyə Respublikasındakı səirlikləri tərəfindən həyata keçirilir.

Hələlik bu ölkə ilə münasibətlərin hüquqi-normativ bazası yalnız 1994-cü ildə imzalanmış Mərakeş-Azərbaycan Xarici İşlər Nazirlikləri arasında məsləhətləşmələr haqqında Protokoldan ibarətdir.

Hazırda “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Mərakeş Krallığı Hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında Saziş” və “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Mərakeş Krallığı Hökuməti arasında hava daşımaları haqqında Saziş” layihələri müzakirədədir.

İki dövlət arasında ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin inkişafı sahəsində 1992-2005-ci illərdə keçirilən müxtəlif səviyyəli görüşlər mühüm rol oynamışdır.

1994-cü il dekabrın 13-15-də Kasablankada keçirilən İslam Konfransı Təşkilatı Dövlət və Hökumət başçılarının 7-ci Zirvə Görüşü zamanı Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev ilə Mərakeş Kralı II Həsən arasında keçirilmiş görüşdə Azərbaycan-Mərakeş əlaqələrinin inkişafı və əməkdaşlığın gələcək perspektivləri müzakirə edilmişdir.

2000-ci ilin noyabr ayında İKT Dövlət və Hökumət başçılarının Zirvə Görüşü zamanı Azərbaycan və Mərakeşin xarici işlər nazirlərinin görüşündə isə iki ölkə arasında iqtisadi, texniki, elmi və mədəni əməkdaşlıq məsələləri müzakirə olunmuş, “Azərbaycan Respublikası hökuməti və Mərakeş Krallığı hökuməti arasında iqtisadi,

texniki, elmi və mədəni əməkdaşlıq haqqında Saziş” layihəsinə hər iki dövlət tərəfindən baxılacağı barədə razılıq əldə edilmişdir.

Azərbaycanla Mərakeş arasında dövlət və hökumət başçıları və xarici işlər nazirləri səviyyəsində mütəmadi olaraq məktub mübadiləsi aparılır.

İki dövlət arasında əməkdaşlıq beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən BMT və İKT çərçivəsində qarşılıqlı maraqlar əsasında inkişaf etdirilmişdir. Mərakeş Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü ilə əlaqədar beynəlxalq və regional təşkilatlarda ölkəmizin mövqeyini birmənalı olaraq dəstəkləmişdir.

Azərbaycan BMT və İKT çərçivəsində, Ərəb Dövlətlər Liqası və Frankofon Təşkilatı ilə əlaqələrin qurulması istiqamətində Mərakeşlə münasibətləri intensivləşdirmək istəyi nümayiş etdirir.

Afrikanın müsəlman ölkələrindən biri də Azərbaycan Respublikası ilə 1994-cü il sentyabrın 6-da diplomatik əlaqələr yaratmış **Qəmər Adaları Birliyi** dövlətidir.

İki ölkə arasında əlaqələr əsasən beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən BMT və İKT çərçivəsində həyata keçirilir.

Afrikanın böyük müsəlman ölkələrindən biri olan **Sudan Respublikası** ilə Azərbaycan arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci ildə qurulmuşdur. 1993-cü ildə Bakıda Sudan Respublikasının səfirliyi açılmışdır. Lakin 1999-cu ildə maliyyə çətinlikləri səbəbindən Sudan səfirliyi müvəqqəti olaraq öz fəaliyyətini dayandırmışdır.

1992-2005-ci illərdə iki ölkə arasında aşağıdakı sənədlər imzalanmışdır:

1. Azərbaycan Respublikası – Sudan Xarici İşlər Nazirlikləri arasında qarşılıqlı anlaşma haqqında Memorandum (04.07.1994)
2. Azərbaycan Respublikası – Sudan arasında konsulluq konvensiyası (04.07.1994)
3. Azərbaycan Respublikası – Sudan hökuməti arasında konsulluq məsələləri üzrə əməkdaşlıq haqqında Protokol (04.07.1994)
4. Azərbaycan Respublikası – Sudan hökuməti arasında ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq haqqında Saziş (04.07.1994)
5. Azərbaycan Respublikası – Sudan arasında mədəni, elmi və humanitar əlaqələr haqqında Saziş (04.07.2004).

İkitərəfli əlaqələr əsasən 1994-cü ilin dekabr ayında Sudanın ticarət nazirinin Bakıya, 1995-96-cı illərdə Azərbaycan Respublikası xarici işlər nazirinin müavini A.Salamovun və 1995-ci ilin yanvarında ticarət naziri Miri Qəmbərovun başçılığı ilə Azərbaycan nümayəndə heyətinin Sudana rəsmi səfəri ilə məhdudlaşmışdır.

M.Qəmbərovun Sudana səfəri zamanı neft avadanlığı alınması sahəsində bir neçə saziş imzalanmışdır.

Azərbaycanın xarici siyasətində Afrikanın digər müsəlman ölkələri kimi Sudanla əlaqələr də, bir qayda olaraq, beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən BMT və İKT çərçivəsində inkişaf etdirilmişdir. Sudan Respublikası Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünə dair BMT və İKT çərçivəsində qəbul edilmiş bütün qərarları, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü və sərhədlərinin toxunulmazlığını fəal şəkildə dəstəkləyir. 16 aprel 1996-cı ildən BMT TŞ-nin 1070 sayılı Qətnaməsinə əsasən Sudana qarşı beynəlxalq sanksiyalar tətbiq edilməyə başladığından (2001-ci il sentyabrın 28-də bu sanksiyalar ləğv edilmişdir) Azərbaycan bu dövlət ilə fəal münasibətlər qura bilməmişdir. Azərbaycan ƏDL və Afrika İttifaqı ilə əlaqələrinin yaradılmasında bu ölkənin dəstəyindən də bəhrələnmə bilər.

Afrika qitəsinin müsəlman ölkələri sırasına daxil olan dövlətlərindən biri də **Seneqal Respublikasıdır.**

Azərbaycan Respublikası ilə Seneqal Respublikası arasında diplomatik əlaqələr 1996-cı il martın 14-də yaradılsa da, hələlik səfirlik səviyyəsində rəsmi münasibətlər yaradılmamışdır.

Azərbaycanın xarici siyasətində bu ölkənin də yeri əsasən beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən BMT və İKT çərçivəsində əməkdaşlıqla müəyyənləşir. Azərbaycan ƏDL, Afrika İttifaqı və Beynəlxalq Frankofon Təşkilatı ilə əlaqələrin yaradılmasında bu ölkənin dəstəyindən də istifadə edə bilər. BFT-nin hazırkı Baş katibi Seneqalın keçmiş prezidentidir.

Afrikanın islam ölkələri sırasında özünəməxsus yer tutan **Tunislə** də Azərbaycanın əlaqələri hələ ki, yalnız 1998-ci il iyulun 1-də yaradılmış və hər iki ölkənin Rusiya Federasiyasındakı səfirlikləri tərəfindən həyata keçirilən diplomatik münasibətlər üzərində qurulmuşdur.

Hazırda ölkələrarası “Azərbaycan Respublikası XİN və Tunis Respublikası XİN arasında məsləhətləşmələr haqqında Protokol”, “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Tunis Respublikası Hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında Saziş”, “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Tunis Respublikası Hökuməti arasında hava daşınmaları haqqında Saziş” layihələri müzakirədədir.

İkitərəfli əlaqələr beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən BMT və İKT çərçivəsində qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlıq prinsipi əsasında inkişaf etdirilmişdir. Tunis Ermənistan

Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü ilə əlaqədar beynəlxalq və regional təşkilatlarda ölkəmizin mövqeyini birmənalı olaraq dəstəkləmişdir.

Qitənin müsəlman ölkələrindən biri də **Mavritaniya İslam Respublikasıdır**. Bu ölkə ilə rəsmi diplomatik münasibətlər 1994-cü ilin oktyabrında qurulsa da, hələ ki, səfirliklər səviyyəsində bilavasitə ikitərəfli əlaqələr yaradılmamışdır. Qarşılıqlı əməkdaşlıq əsasən BMT və İKT çərçivəsində həyata keçirilir.

Bəhs olunan ölkələr sırasına **Burkina Faso və Cibuti Respublikaları** da daxildir. Azərbaycanın hər iki dövlətlə rəsmi diplomatik əlaqələri 2004-cü il mayın 28-də yaradılsa da, səfirlik açılmamış və ikitərəfli münasibətlər yüksək səviyyəsinə çatmamışdır. Yalnız 2004-cü ildə BMT-nin 59-cu sessiyasının iclası zamanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ilə Cibutinin Prezidenti İsmayıl Ömər Qüelli arasında görüş keçirilmiş və maraq doğuran məsələlər müzakirə olunmuşdur.

Azərbaycanla Burkina Faso və Cibuti arasında əməkdaşlıq əsasən BMT və İKT çərçivəsində həyata keçirilir. Hər iki ölkə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ problemi ilə əlaqədar beynəlxalq və regional təşkilatlarda Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləyir.

Afrika qitəsinin qeyri-müsəlman ölkələri içərisində aparıcı dövlət **Cənubi Afrika Respublikası** hesab olunur. Bu ölkə ilə Azərbaycan arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci il aprelin 29-da yaradılmış və hər iki dövlətin Türkiyə Respublikasındakı səfirlikləri tərəfindən qarşılıqlı əlaqələrin həyata keçirilməsi barədə razılıq əldə olunmuşdur.

İki dövlət arasında ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr hələ ki, hüquqi-normativ sənədlər çərçivəsinə salınmamışdır. Yalnız 2004-cü ildə Cənubi Afrika Respublikasının Azərbaycan Respublikasında akkreditə olunmuş (iqamətgahı Ankara şəhərində yerləşir) səfiri etimadnaməsini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevə təqdim etmişdir.

Ölkələr arasında əməkdaşlıq əsasən BMT çərçivəsində inkişaf etdirilir. Mövcud olan əməkdaşlığa baxmayaraq, CAR BMT çərçivəsində Azərbaycanın maraqlarına aid olan məsələlərə dair səsvermədə 1997, 2000 və 2001-ci illərdə bitərəf qalmış, 1998 və 1999-cu illərdə lehinə və 2002-ci ildə isə əleyhinə səs vermişdir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, CAR dünyada və Afrika qitəsində aparıcı ölkələrdən biridir. BMT-də aparılan islahatlar nəticəsində Afrika qitəsi BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasında iki daimi (veto hüququ ilə) yerlə təmsil ediləcəyi təqdirdə CAR həmin yerin birinə iddia edəcək. Bu baxımdan həmin ölkə ilə münasibətlərin inkişafı zəruri məsələdir. Bundan başqa,

Afrika İttifaqı ilə münasibətlərin qurulması işində də Cənubi Afrika mühüm rol oynaya bilər.

Qeyd olunan regionun ölkələri sırasında **Anqola Respublikası** xüsusi seçilir. Keçmişdə bu ölkə sosialist inkişaf yolu seçmişdi və SSRİ ilə çox yüksək münasibətlərə malik idi.

Azərbaycanla bu ölkə arasında diplomatik əlaqələr 1994-cü ilin dekabrında qurulmuş və iki ölkənin Rusiyadakı səfirlikləri tərəfindən həyata keçirilir.

İkitərəfli əlaqələr əsasən, 2000-ci ildə Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının 80 illik yubileyində Anqolanın təhsil nazirinin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin iştirak etməsindən və 2004-cü ildə Anqola Respublikasının Azərbaycan Respublikasında akkreditə olunmuş (iqamətgahı Moskva şəhərində yerləşir) səfirinin etimadnaməsinin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən qəbul edilməsindən ibarət olmuşdur.

Ölkələr arasında əməkdaşlıq əsasən BMT çərçivəsində inkişaf etdirilir. Azərbaycan Neft Akademiyasının məzunu olan Anqolanın hazırkı Prezidenti J. Santuşun respublikamıza xüsusi münasibətini nəzərə alaraq, bu ölkə ilə daha faydalı və perspektivli əməkdaşlıq imkanlarının olduğunu qeyd etmək olar (həm siyasi, həm də iqtisadi sahələrdə).

Afrikanın ən böyük qeyri-müsəlman ölkələrindən biri də **Nigeriya Federativ Respublikasıdır.**

Bu ölkə ilə diplomatik əlaqələr 1992-ci ildə qurulmuşdur. Əməkdaşlıq əlaqələri əsasən BMT çərçivəsində həyata keçirilir. Mövcud olan əməkdaşlığa baxmayaraq, BMT-də Azərbaycanın maraqlarına aid olan məsələlərə dair səsvermədə Nigeriya da çox hallarda bitərəf mövqe tutmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, Nigeriya Afrika qitəsinin aparıcı ölkələrindən biridir və BMT-də aparılan islahatlar nəticəsində Təhlükəsizlik Şurasına daxil ediləcək veto hüquqlu iki daimi Afrika ölkəsindən biri roluna iddialıdır.

Beləliklə, göründüyü kimi, beynəlxalq aləmdə öz milli mənafeələrini təmin etmək istəyi Azərbaycanın xarici siyasətini fəallaşdırmağı, bütün dünya dövlətləri ilə əlaqələrini daha da inkişaf etdirməyi tələb edir. Afrika qitəsi ölkələrinin beynəlxalq təşkilatlardakı say çoxluğu, xüsusilə BMT-də aparılacaq islahatlar nəticəsində Aİ-nin BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasında iki daimi (veto hüququ ilə) yerlə təmsil olunacağı, habelə Ərəb Dövlətləri Liqası və Beynəlxalq Frankofon Təşkilatının beynəlxalq aləmdəki rolunun güclənməsi nəzərə alınarsa, qitə ölkələri ilə mövcud olan əməkdaşlığın daha da inkişaf

etdirilməsi və yeni əlaqələrin yaradılması Azərbaycanın xarici siyasətinin Afrika istiqamətinin mühüm vəzifələrindən biri olaraq qalır. Ermənistanın son dövrlərdə Afrika qitəsində (habelə Ərəb Dövlətləri Liqası və Beynəlxalq Frankofon Təşkilatı və s.) öz xarici siyasətini fəallaşdırması da qeyd olunan regionda Azərbaycanın xarici siyasətinin gücləndirilməsini zəruri edir.

Afrikanın Azərbaycanla diplomatik əlaqələr yaratmış ölkələri:

İTK, Afİ və BFT-nin üzv dövlətləri:

Benin Respublikası (diplomatik əlaqələr 14.10.1999-cu ildə yaradılmışdır)

Çad Respublikası (05.04.2004)

Qabon Respublikası (01.10.1996)

Qvineya Respublikası (11.03.1992)

Qvineya-Bisau Respublikası (27.08.1992)

Kamerun Respublikası (24.02.1995)

Kot d' İvuar Respublikası (19.11.1996)

Niqr Respublikası (10.10.1995)

İTK və Afİ-nin üzv dövlətləri:

Mozambik Respublikası (20.06.1995)

Syerra-Leone Respublikası (13.03.1995)

Uqanda Respublikası (19.08.1995)

Afİ və BFT-nin üzv dövlətləri:

Burundi Respublikası (02.03.1995)

Ekvatorial Qvineya (11.11.2004)

Kabo Verde Respublikası (22.03.2004)

Madaqaskar (26.05.1993)

Mali Respublikası (26.11.1996)

Mavriki Respublikası (19.07.1996)

Ruanda Respublikası (28.05.2004)

Seyşel adaları (02.11.1994)

Afi-nin üzv dövlətləri:

Eritreya Respublikası (20.04.2004)

Həbəşistan (02.11.1992)

Qana Respublikası (11.09.1992)

Keniya Respublikası (28.05.2004)

Liberiya Respublikası (22.05.1996)

Malavi Respublikası (21.05.2004)

Zambiya Respublikası (18.11.1993)

Azərbaycanın diplomatik əlaqələri yaradılmamış Afrika ölkələri:

İTK, Afi və BFT-nin üzv dövlətləri:

Toqo Respublikası

Konqo Respublikası

Konqo Demokratik Respublikası

Mərkəzi Afrika Respublikası

San Tome və Prinsipe Demokratik Respublikası

Birləşmiş Tanzaniya Respublikası

Botsvana Respublikası

Lesoto Krallığı

Namibiya Respublikası

Svazilend Respublikası

Zimbabve Respublikası

Mövzu üzrə tövsiyə olunan ədəbiyyat və informasiya resursları:***Azərbaycan dilində***

Abutalıbov R. Azərbaycan-Fransa əməkdaşlığı yolları//Azərbaycanın beynəlxalq çoxtərəfli əlaqələrində Bakının rolu. Bakı, 1997.

Azərbaycan 1993: Anarxiyadan sabitliyə. Bakı, 2000.

Azərbaycan 1994: Milli dövlətçilik sınaq qarşısında. I-II hissə. Bakı, 2002.

Azərbaycan 1995: Qarşıdurmadan milli həmrəyliyə. I-III hissə. Bakı, 2005.

- Azərbaycan BMT ailəsində. Bakı, 2000.
- Azərbaycan Respublikası 1991-2001. Bakı, 2001.
- Azərbaycan-Çin: diplomatik əlaqələrin qurulmasının 10 ili. Bakı, 2002.
- Azərbaycan-Çin: dostluq sərhədləri aşır. Bakı, 2000.
- Azərbaycan-Fransa: əməkdaşlığın genişlənməsinə mühüm töhfə. Bakı, 1997.
- Azərbaycanın Avropa dövlətləri ilə münasibətlərinə dair sənədlərin siyahısı. Bax: Həsənov Ə.M. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa ölkələri və ABŞ (1991-1996). Bakı, 1998.
- Azərbaycanın beynəlxalq çoxtərəfli əlaqələrində Bakının rolu. Bakı, 1997.
- Azərbaycan-Pakistan əlaqələri // bax: Heydər Əliyev və Şərq. Birinci kitab. Bakı, 2002. səh.353-359.
- Birlikdə yeni əsrə doğru. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin ABŞ-a rəsmi səfəri, 27 iyul-7 avqust 1997-ci il. Bakı, 1998.
- Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar. Bakı, 1998.
- Əhmədov Misir. Azərbaycan-Çin münasibətlərinin strategiyası və perspektivləri. Bakı, 1999.
- Əliyev H.Ə. Müsətiqilliyimiz əbədidir. I – XII kitablar. Bakı, 1996-2005.
- Əzimli A. Azərbaycan-NATO münasibətləri (1992-2000). Bakı, 2001.
- Heydər Əliyev Azərbaycanı dünyaya tanıdır. Tərtibçilər: N. İbrahimov, İ. Şükürov. Bakı, 1994.
- Heydər Əliyev və Şərq. Beş cildə. Tərtibçilər: Q.Allahverdiyev və V.Sultanzadə. Bakı, 2002.
- Həsənov Ə.M. Azərbaycanın ABŞ və Avropa dövlətləri ilə münasibətləri (1991-1996). Bakı, 2000.
- Həsənov Ə.M. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa ölkələri və ABŞ (1991-1996). Bakı, 1998.
- Həsənov Ə.M. Azərbaycan-ABŞ: Anlaşılmaz münasibətlərdən strateji tərəfdaşlığa doğru (oktyabr 1991- avqust 1997). Bakı, 1997.
- Həsənov Ə.M. Azərbaycan-ABŞ: qarşılıqlı mənafeələr strateji tərəfdaşlıq tələb edir//Azərbaycan məktəbi. 1997. №4. s.4-16.
- Hüseynova H. Azərbaycan Avropa inteqrasiya prosesləri sistemində (1991-1997). Bakı, 1998.
- İsmayılov Füzuli. Qarabağ konfliktini ABŞ-ın qlobal siyasəti kontekstində. Bakı, 2001.

- Qasımlı M. Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi. I hissə (1918-1945-ci illər). Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2003.
- Qasımov Ə., Qasımov M. İpək yolu bəşəriyyətin tərəqqi yoludur. Bakı, 1999.
- Qasımov M. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991-1995-ci illər). Bakı, 1996.
- Qlobal üfüqlər. Prezident Heydər Əliyevin ABŞ səfəri. Bakı, 1997.
- Quluzadə V. Gələcəyin üfüqləri (Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti barədə mülahizələr, müsahibələr, şərhlər). Bakı, 1999.
- Nəbiyev Rizvan. Azərbaycan-Almaniya münasibətləri Avropa İttifaqı-Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə əlaqələri kontekstində//525-ci qəzet; 18 may 2004.
- Nəsirov E. Azərbaycan-ABŞ münasibətləri. Bakı, 1998.
- Paşayev H. ABŞ-la əməkdaşlığımızın vacib tərkib hissəsi // "Dirçəliş". İyul, 2003.
- Prezident İlham Əliyev. Elmi redaktoru Ə. Həsənov. Bakı, 2004.

Rus dilində

- Аббасбейли А., Аббасбейли Э. Гейдар Алиев и мировая политика. Баку, 1997.
- Аббасбейли А., Гасанов А. Азербайджан в системе международных и региональных организаций. Баку, 1999.
- Актуальные проблемы Европы: экономика, политика, идеология. Москва, 1991, вып.1.
- Бжезинский З. Великая шахматная доска. Москва, 1999.
- Гаджиев К.С. Геополитика. Москва, 1997.
- Гренвил Дж. История XX века. Люди, события, факты. Пер. с англ. Москва, 1999.
- Гусейнова У. Азербайджан-США. Перспективы сотрудничества (90-е годы). Баку, 2000. –176 с.
- Дергачев В. Геополитика. Киев, 2000.
- Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. Москва, 1999.
- Дугин А. Основы геополитики. Москва, 1997.
- Кредер А.А. Новейшая история. XX век. Москва, 1997.
- Международные отношения как объект изучения. Москва, 1993.
- Нартов Н.А. Геополитика. Учебник. Москва, 1999.
- Независимый Азербайджан: новые ориентиры. Москва, 2000.

- Поздняков Е.А. Геополитика. Москва, 1995.
- Современные международные отношения. Учебник. Под ред. А.В. Торкунова. Москва, 2000.
- Тихонравов Ю.В. Геополитика. Москва, 1998.
- Цыганков П.А. Международные отношения. Москва, 1996.
- Черняевский С. Закавказье в планах Вашингтона//Свободная мысль. 1999.№7.С.56-61.
- Черняевский С.И. Новый путь Азербайджана. Москва, 2002.
- Шукюров И. Дипломатия мира. (Об итогах визитов Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева в зарубежные страны. 1993-1997). Баку, 1997.
- Эмир-Ильсова Э.И. Азербайджан в системе международных отношений. Баку, 2000.
- Эмир-Ильсова Э.И. Геополитика во внешнеэкономических связях Азербайджанской Республики. Баку, 2003.

Türk dilinde

- Ali Faik Demir. Türk dış politikası perspektifinden Güney Kafkasiya bağlam yayıncılık, 2003.
- Çeçen Anıl. Atatürk ve Avrasiya. İstanbul, Cümhuriyet Yayınları, 1999.
- Çiloğlu Fahrettin. Rusiya Federasyonunda ve Transkafkasiya”da etnik çatışmalar. Sinatle yayınları, İstanbul, 1998.
- Dış Basın və Türkiye Bülteni, 6-7 mayıs 1997.
- Kafkasiya ve Azerbeycanın Dünü - Bugünü və Yarını. İstanbul, Harp Akademileri Basımevi, 1995.
- Kocabaş Süleyman. Kuzeydan gelen tehtit. Türk-Rus mücadilesi. İstanbul, Vatan yayınları, 1990.
- Kumkale Tahir Tamer. Tarihten günümüze türk-rus ilişkileri. İstanbul, İrfan yayınevi, 1997.
- Oğütücü Mehmet. Türkiyede yeni bir ekonomik və ticari diplomasi stratejisine doğru. TÜSİAB yayımları, İstanbul, 1998.
- Saray Mehmet. Yeni türk cümhuriyetleri tarihi. Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, 1996.
- Sonyel Selahi R. Türk Kurtuluş savaşı və Dış politika. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Suat İlhan. Türklerin geopolitiği və Avrasyaçılıq. Cantekin matbaacılık ticaret Ltd., şti., 2005.

Ülkü İrfan. Bağımsızlıktan sonra Azərbaycan. Doğan kitapçılık, İstanbul, 2000.

Yrd. Doç. Dr. Mert Bilqin. Avrasiya enerji savaşları. İQ kültür sanat yayıncılık, 2005.

İngilis dilində

«Washington Times». 15.07. 2004.

Goltz N. Azerbaijan Diary: A Rogue Reportes Adventures in an Oil-rich, War-torn, Post-Soviet Republic. N.Y., 1998.

Swietochowski T. Russia and Azerbaijan: A borderland in transition. N.Y., 1995.

Wallerstein I. The Two Modes of Ethnic Consciousness: Soviet Central Asia in Transition. London, 1973.

İnternet resursları

<http://mfa.gov.az>

<http://www.azerbaijan.az>

<http://www.ca-c.org>.

<http://www.eurasianet.org>

<http://www.iips.org>.

<http://www.imo.hr/indoc/>

<http://www.jpri.org>.

<http://www.Lsu.edu/guests/poli/public>

<http://www.sosig.esrc.bris.ac.uk>

<http://www.usacc.org>

<http://www2.etown.edu/v1/journals.html>

Yerli və xarici jurnallar:

“Azərbaycan məktəbi”. 1995.

“Dirçəliş XXI əsr”. Bakı, 2005 (azərbaycan və rus dillərində).

“Tarix və onun problemləri”. 1998.

«Свободная мысль». Москва, 1995.

“Центральная Азия и Кавказ”. 2000.

VI FƏSİL

AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ ALƏMLƏ ÇOXTƏRƏFLİ MÜNASİBƏTLƏRİ

Mövzular

1. *Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə əlaqələrində beynəlxalq təşkilatların rolu*
2. *Azərbaycanın global dünyaya siyasətinə qatılması: Azərbaycan-BMT əlaqələri*
3. *Azərbaycanın Avropa təhlükəsizlik və əməkdaşlıq sistemində inteqrasiyası: Azərbaycan –ATƏT əlaqələri*
4. *Azərbaycanın global demokratikləşmə proseslərinə qatılması: Azərbaycan-Avropa Şurası əlaqələri*
5. *Azərbaycanın Avropa inteqrasiya proseslərinə qatılması: Azərbaycan-Avropa İttifaqı münasibətləri*
6. *Azərbaycanın Qərb təhlükəsizlik sistemində inteqrasiyası: Azərbaycan-NATO əlaqələri*
7. *Azərbaycanın islam ölkələri ilə çoxtərəfli münasibətləri: Azərbaycan-İslam Konfransı Təşkilatı*

1. AZƏRBAYCANIN DÜNYA DÖVLƏTLƏRİ İLƏ ƏLAQƏLƏRİNDƏ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN ROLU

XX əsrin sonunda sosializm sisteminin iflası və “soyuq müharibə»nin tədricən aradan qaldırılması beynəlxalq və məhəlli təşkilatların fəaliyyətində keyfiyyətə yeni mərhələnin başlanmasına imkan verdi. İdeoloji qarşıdurmanın dəf olunması və qarşılıqlı etimadın güclənməsi ilə dünyada siyasi iqlimin ümumən mülayimləşməsi, beynəlxalq təşkilatların, xüsusən də BMT, NATO və ATƏT-in yaxından iştirakı ilə 90-cı illərin əvvəlində yaranmış bir sıra hərbi münaqişələrin, o cümlədən İraqın Küveytə qarşı hərbi təcavüzünün aradan qaldırılması və Bosniya probleminin həll olunması beynəlxalq aləmdə bu təşkilatların rolunu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltdi.

Bu mənada hər bir dövlətin milli maraqlarının və təhlükəsizliyinin qorunması tələbləri beynəlxalq və regional mübahisələrin dinc yolla nizamlanması üçün geniş tədbirlər sistemini nəzərdə tutan hüquqi-normativ bazaya əsaslanan, dövlətlərin suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunmasında beynəlxalq hüquq normalarına söykənən və bu normaların təminatçısı rolunu yerinə yetirən beynəlxalq təşkilatlarla sıx əlaqələrin yaradılması zəruriliyini təsdiq edir.

Bununla yanaşı, həmin təşkilatlarla qarşılıqlı münasibətlərin intensiv inkişaf etdirilməsi həm digər dövlətlərlə çoxşaxəli siyasi, iqtisadi, elmi-mədəni və humanitar əməkdaşlığın daha səmərəli həyata keçirilməsinə, həm də ölkədə baş verən proseslər haqqında obyektiv beynəlxalq ictimai rəyin formalaşmasına əsaslı təsir göstərmək imkanlarını genişləndirmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, beynəlxalq və regional qurumlarda bilavasitə təmsil olunmaqla, onların potensial imkanlarından daha geniş surətdə istifadə etmək mümkündür.

İstiqaliliyyət əldə etmiş hər bir dövlət özünün suveren hüquqlarını qorumaq, dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirmək, beynəlxalq münasibətlər sistemində layiqli yer tutmaq və meydana çıxmış münaqişələri həll etmək üçün ardıcıl və prinsiplial xarici siyasət yeridərək qonşu ölkələr və dünyanın nüfuzlu dövlətləri ilə yanaşı, onların təmsil olunduğu bütün beynəlxalq və məhəlli təşkilatlarla da geniş əməkdaşlıq əlaqələri qurmağa ehtiyac duyur. Məhz buna görə də dünya birliyinə tamhüquqlu üzv kimi daxil olmağa çalışan, müstəqilliyinin ilk kövrək addımlarını atan və Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində ərazi bütövlüyü pozulmuş Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində beynəlxalq və məhəlli təşkilatlarla əlaqələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsi başlıca istiqamətlərdən birini təşkil edir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan dövləti qarşıya çıxan bir sıra mühüm problemlərin, ilk növbədə dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi, Dağlıq Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həll olunması, bazar iqtisadiyyatı istiqamətində islahatların həyata keçirilməsi və dünya inteqrasiya prosesinə sıx cəlb olunmasında beynəlxalq təşkilatların rolundan istifadə etmək məqsədi ilə qısa müddət ərzində BMT, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT), İslam Konfransı Təşkilatı (İKT), Türk Dövlətləri Birliyi, Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB), Beynəlxalq Valyuta Fondu, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Ümumdünya Bərpa və İnkişaf Bankı və İslam İnkişaf Bankının üzvü oldu, Parlamentlərarası İttifaq, Avropa Birliyi, Avropa Şurası, Avropa Parlamenti, NATO və b. beynəlxalq və regional qurumlarla qarşılıqlı faydalı əlaqələr yaratdı.

Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlət quruculuğu prosesində üzləşdiyi problemlərin həll edilməsində bu təşkilatların da siyasi və iqtisadi potensialından istifadə etməyə səy göstərir. Hazırda Azərbaycanın dünya birliyinə sıx inteqrasiya olunmasında BMT, Avropa Şurası, ATƏT, İKT, NATO və s. beynəlxalq təşkilatlar mühüm rol oynayırlar.

BMT Nizamnaməsinə, ATƏT və Avropa Şurası prinsiplərinə, dünya dövlətləri tərəfindən qəbul edilmiş digər beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanan Azərbaycan Respublikası dünyanın nüfuzlu beynəlxalq təşkilatları ilə fəal və genişmiqyaslı əməkdaşlıq edir. Bu əməkdaşlıq siyasi, iqtisadi, mədəni, humanitar, hərbi və s. sahələri əhatə edərək çoxşaxəli xarakter daşıyır və Azərbaycanın maraqlarının daha dolğun ifadə olunmasına, beynəlxalq aləmdə aparıcı rol oynayan dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqələrin möhkəmlənməsinə mühüm təsir göstərir.

2. AZƏRBAYCANIN QLOBAL DÜNYA SİYASƏTİNƏ QATILMASI: AZƏRBAYCAN BMT ƏLAQƏLƏRİ

Ən universal beynəlxalq hökumətlərarası təşkilat 24 oktyabr 1945-ci ildə - İkinci dünya müharibəsinin başa çatması ilə yaradılmış Birləşmiş Millətlər Təşkilatıdır (BMT). Həmin vaxt dünyanın 50 ölkəsinin razılığı ilə yaradılmış BMT-nin Nizamnaməsi qüvvəyə minmiş və bu sənəd Təhlükəsizlik Şurasının beş daimi üzvü, həmçinin onu imzalayan əksər dövlətlər tərəfindən ratifikasiya edilmişdir.

BMT-nin yaradılması və Nizamnaməsinin qəbul edilməsi məsələsi 1945-ci il aprelin 25-dən iyunun 25-ə qədər San-Fransiskoda (ABŞ) davam edən konfransda 50 dövlətin nümayəndələrinin iştirakı ilə müzakirə edilmişdir. Bu konfrans SSRİ, ABŞ, Çin və Böyük Britaniyanın təşəbbüsü ilə keçirilmişdir. Hazırda 189 dövlət BMT-nin üzvüdür. Təşkilata yeni üzvlərin qəbulu Baş Assambleyanın qətnaməsi ilə Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyələri əsasında həyata keçirilir.

Təşkilatın əsas məqsədi beynəlxalq təhlükəsizliyin və dövlətlərarası əməkdaşlığın inkişafının təmin edilməsidir. BMT dünyada yeganə təşkilatdır ki, beynəlxalq miqyasda müxtəlif fəaliyyət sahələri ilə bağlı məsələləri araşdırıb qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir. Bu təşkilatda təmsil olunan dövlətlər səsvermə hüquqlarından istifadə edərək müvafiq qərarlar verir. BMT-nin Nizamnaməsində üzv dövlətlərin hüquq və vəzifələri, təşkilatın fəaliyyət istiqamətləri, eləcə də beynəlxalq münasibətlərin əsas prinsipləri öz əksini tapır. Nizamnamədə bu təşkilata üzvlük

qaydaları, mübahisələrin sülh yolu ilə həlli, beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi, beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın yaradılması kimi beynəlxalq hüquq məsələləri ehtiva olunur.

BMT dünyada sülhün möhkəmləndirilməsi üçün müvafiq hüquq və qərarlar sisteminə malikdir. Onların sırasına insan hüquqları müdafiəsinin gücləndirilməsi, münaqişələrin aradan qaldırılması üçün preventiv addımların atılması, demokratiyanın müdafiəsi və lazım gəldikdə seçkilərin keçirilməsinə kömək, humanitar aksiyalar, qaçqınların öz yerlərinə qaytarılması, sosial-iqtisadi infrastrukturun inkişafının təmin edilməsi daxildir.

BMT-nin digər beynəlxalq təşkilatlarla müxtəlif səviyyəli qarşılıqlı əlaqələri vardır. Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları, transmilli korporasiyalar, həmkarlar ittifaqları, daha geniş miqyasda götürsək, əksər qlobal və regional qurumlar BMT-nin işində yaxından iştirak edirlər. 1520-yə yaxın BQHT BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasında məşvərətçi statusa malikdir. Şura müvafiq qərarların qəbulunda BQHT-nin məlumatlarından istifadə edir. BMT-nin Nizamnaməsinə müvafiq olaraq təşkilatın altı əsas orqanı – Baş Assambleya, Təhlükəsizlik Şurası, İqtisadi və Sosial Şura, Katiblik, Qəyyumluğa Dair Şura və Beynəlxalq Məhkəmə təsis edilmişdir. Həmçinin təşkilatın strukturuna müxtəlif sahələrlə məşğul olan 30-dan çox digər təşkilat da daxildir. Bu təşkilatlar BMT-nin əsas orqanları ilə birgə fəaliyyət göstərirlər. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, YUNESKO, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı və s. kimi qurumların BMT-nin konkret sahələr üzrə fəaliyyət proqramlarının hazırlanmasında xüsusi rolu vardır.

BMT-nin çoxşaxəli fəaliyyəti onun beynəlxalq münasibətlər sistemində aparıcı yer tutmasını şərtləndirən mühüm amildir. Təşkilatın regionlarda münaqişələrin həlli üçün sülhyaratma əməliyyatları keçirilməsi ilə bağlı gördüyü işlər, təbii fəlakət qurbanlarına təcili yardımı, dünyada QİÇS-ə qarşı mütəşəkkil mübarizə aparması, həmçinin, sosial-iqtisadi baxımdan yoxsul ölkələrə güzəştli kreditlərin verilməsi yönündə atdığı addımlar beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

Baş Assambleya BMT-nin strukturunda əsas məşvərətçi orqandır. Assambleya dünyada sülhün möhkəmləndirilməsi, beynəlxalq gərginliyin aradan qaldırılması, silahların ixtisarı və s. qlobal beynəlxalq məsələlərlə bağlı funksiyaları yerinə yetirir.

Baş Assambleyanın hər il keçirilən sessiyasında onun yeni sədri, sədrin müavinləri və altı əsas komitənin sədrləri seçilir. Assambleyanın sədri vəzifəsini növbə ilə hər il beş qrup ölkənin (Afrika, Asiya, Şərqi Avropa, Latın Amerikasası və Karib

hövzəsi, Qərbi Avropa) nümayəndələri təmsil edirlər. Assambleya hər bir növbəti sessiyanın başlanğıcında hökumət və dövlət başçılarının iştirakı ilə müzakirələr keçirir. Zərurət yarandığı halda Assambleyanın fəvqəladə sessiya keçirməsi mümkündür. Sessiyalararası dövrdə Assambleya öz işini tərkisilahlı və beynəlxalq təhlükəsizlik, iqtisadi və maliyyə, sosial, humanitar və mədəniyyət, xüsusi siyasi məsələlər və dekolonizasiya problemləri, inzibati və büdcə, hüquqi məsələlər üzrə komitələrdə, BMT-nin Katibliyində və digər orqanlarda davam etdirir.

Üzv dövlətlərin hər birinin Baş Assambleyada bir səsi vardır. Sülh və təhlükəsizlik, yeni dövlətlərin təşkilata daxil olması və büdcənin qəbulu üçün 2/3 səs çoxluğu tələb edilir. Assambleyanın qərarları üzv dövlətlər üçün məcburi xarakter daşıyır. Assambleyanın işində BMT-yə üzv olmayan dövlətlər və təşkilatlar da iştirak edə bilər. Məsələn, Ərəb Dövlətləri Liqası, Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələrin ayrı-ayrı nümayəndələri BMT yanında müşahidəçi statusunda çıxış edir.

BMT-nin Nizamnaməsinə uyğun olaraq Baş Assambleya beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin müdafiəsində əməkdaşlıq prinsipinə əməl etmək, bu sahə ilə bağlı müzakirələr aparmaq və tövsiyələr vermək, siyasi sahədə beynəlxalq əməkdaşlığa təminat yaratmaq, beynəlxalq hüququn inkişafı və kodlaşdırılması (qüvvədə olan qanunların sistemə salınması) istiqamətində fəaliyyət göstərmək funksiyalarını yerinə yetirir. Onların sırasına millətlərarası münasibətlərə zərbə vuran mənfi halların sülh yolu ilə tənzimlənməsi üçün tövsiyələr verilməsi, BMT-nin büdcəsinin təsdiq edilməsi, Təhlükəsizlik Şurasının və BMT-nin digər orqanlarının məruzələrinə baxılması, beynəlxalq məhkəməyə hakimlərin seçilməsində iştirak etmək və s. daxildir. Baş Assambleyanın qərarları məcburi hüquqi qüvvəyə malik deyil və onlar tövsiyə xarakteri daşıyır.

BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası 15 üzv dövlətdən ibarətdir. Onlardan beşi (ABŞ, Çin, Rusiya, Fransa və Böyük Britaniya) daimi, onu isə dəyişən üzvlərdir. Səsvermə məsələsində Şuranın hər bir üzvü bir səsə malikdir. Səsvermə zamanı Şuranın daimi üzvü hansısa qərarın əleyhinə səs verərsə, bu, veto vəziyyətinin yaranması deməkdir. Şurada qərarların konsensus əsasında qəbul edilməsi mühüm yer tutur. Şuranın sədri üzv dövlətlərin hər ay ingilis əlifbasına görə tərtib olunmuş siyahısına uyğun olaraq seçilir.

Təhlükəsizlik Şurası üzv dövlətlərin yerinə yetirməsi üçün məcbur olan qətnamələr və qərarlar vermək hüququna malikdir. Şura beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin müdafiəsində böyük məsuliyyət daşıyır. BMT-nin Nizamnaməsinə görə,

Təhlükəsizlik Şurası hərbi münaqişələrin aradan qaldırılması və onların sülh yolu ilə həll edilməsi, dövlətlərarası qarşılıqlı əməkdaşlığın təmin olunması məsələlərində mühüm səlahiyyətlərə malikdir. Şura bu sahədə öz işini BMT-nin prinsipləri və məqsədləri əsasında qurur. Bununla Şura sülh üçün təhlükə yarandığı və yaxud təcavüzkarlıq aktı baş verdikdə müvafiq qərarlar qəbul etmək, təcavüzkar qarşı hərbi əməliyyatlara başlamaq, yeni üzv dövlətlərin qəbulu üçün tövsiyələr vermək və s. funksiyaları yerinə yetirir. Şuranın qəbul etdiyi qərarların yerinə yetirilməsi üçün məcburi vasitələrdən də istifadə etmək səlahiyyəti vardır. İqtisadi sanksiyaların tətbiqi, silah hazırlığına embarqo kimi aksiyaların keçirilməsi məhz bu qəbildəndir.

Son on ildə beynəlxalq aləmdə Təhlükəsizlik Şurasının strukturunda islahatların aparılması və onun fəaliyyət istiqamətlərinə yenidən baxılmasının məqsədəuyğun olduğu vurğulanır. Bu islahatların aparılması ilə bağlı BMT Baş Assambleyasının işçi qrupu yaradılmışdır. Hazırda BMT-nin üzv dövlətləri Şuranın tərkibinin genişləndirilməsi və iş metodlarında müəyyən dəyişikliklərin aparılmasının vacib olduğunu bildirirlər.

BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasında 54 dövlət təmsil olunur. Onlar BMT-nin üzvüdür və Baş Assambleya tərəfindən üç il müddətinə seçilir. Şura BMT-nin sosial və iqtisadi sahədəki fəaliyyətini tənzimləyir. Şuranın qarşısında dayanan əsas vəzifələr sosial və iqtisadi tərəqqiyə nail olmaq, əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltmək, buradakı problemləri beynəlxalq səviyyədə həll etmək, səhiyyə, təhsil və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirmək və əsas insan hüquqlarını təmin etməkdən ibarətdir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün BMT-nin Nizamnaməsində Şuraya müvafiq səlahiyyətlər verilir. Şura beynəlxalq sosial və iqtisadi problemlərin aradan qaldırılması üçün zəruri tədbirlər görür və müxtəlif tövsiyələrlə çıxış edir. Təhsil, mədəniyyət və səhiyyədə dirçəlişi təmin etmək üçün tədqiqatlar aparır, lazımi məruzələr işləyib hazırlayır və beynəlxalq konfranslar keçirir. Şuranın hər il keçirilən sessiyasında beynəlxalq sosial-iqtisadi vəziyyətlə bağlı tövsiyə xarakterli müxtəlif qətnamələr qəbul edilir. Şuranın tərkibində doqquz məşvərətçi komissiya fəaliyyət göstərir. Bu komissiyalar öz səlahiyyətləri çərçivəsində tövsiyələr işləyib hazırlayırlar. Həmçinin, Şuraya beş regional komissiya daxildir. Bu komissiyaların əsas məqsədi regionların inkişafı üçün iqtisadi yardım göstərmək, dövlətlərin bir-biri ilə və digər ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlığını möhkəmləndirməkdən ibarətdir.

BMT-nin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri dünyanın yoxsul ölkələrinin inkişafına nail olmaq, bu məqsədlə proqramlar hazırlayıb onları həyata keçirməkdən ibarətdir. Belə humanitar məqsədlər üçün BMT hər il dünyanın 135 ölkəsinə 25 mlrd.

dollardan yuxarı maddi yardım göstərir. Təşkilat maddi məhrumiyyətlərlə üzləşmiş sosial qrupların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, ətraf mühitin mühafizəsi, insan hüquqlarının müdafiəsi və terrorizmə qarşı mübarizəni təşkil etmək üçün də maliyyə yardımları ayırır. BMT-nin təbii fəlakətlər və müharibələr zamanı zərərçəkən əhaliyə operativ şəkildə humanitar kömək göstərməsi bu təşkilatın beynəlxalq nüfuzunu yüksəldən əsas amillərdən biridir.

BMT humanitar böhranların aradan qaldırılmasına yönələn fəaliyyətini özünün Fövqəladə Yardım Komitəsi vasitəsilə həyata keçirir. Bu Komitənin tərkibinə BMT-nin Uşaq Fondu (YUNİSEF), BMT-nin İnkişaf Proqramı, Dünya Ərzaq Proqramı və Qaçqınların İşləri üzrə BMT-nin Ali Komissarlığı daxildir. Komitədə, həmçinin, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı və digər qurumlar təmsil olunur.

BMT-nin Qəyyumluğa Dair Şurasının əsas məqsədi qəyyumluq altındakı ərazilərdə yaşayan əhəlinin həyat səviyyəsini yüksəltməyə, özünüidarəetmə və müstəqillik sahəsində mütərəqqi inkişafa nail olmağa yönəlib. Şuranın işində BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının beş daimi üzvü iştirak edir. Dünyada müstəmləkə sisteminin süqutu, onun nəticəsində müstəqil dövlətlərin meydana gəlməsi və bu prosesin sosial-iqtisadi çətinliklərlə müşayiət olunması BMT-nin Qəyyumluğa Dair Şurasının yaradılmasını şərtləndirən mühüm faktorlardan biri olmuşdur. Bu tarixi reallıqlar nəzərə alınaraq beynəlxalq qəyyumluq sisteminin qarşısında müəyyən vəzifələr dayanır. Qəyyumluğa Dair Şura qəyyumluq altında olan ərazilərdə sosial-iqtisadi və siyasi tərəqqinin təmin edilməsi, orada yaşayan insanların demokratik hüquqlarının qorunması və xalqlararası qarşılıqlı münasibətlərin yaradılması istiqamətində genişmiqyaslı işlər görür. Şura həmin ərazilərin sosial-iqtisadi problemlərini daim diqqət mərkəzində saxlayır və öz səlahiyyətlərindən çıxış edərək müxtəlif humanitar aksiyalar həyata keçirir.

BMT-nin Nizamnaməsinə görə, təşkilatın Baş katibi əsas inzibati vəzifəyə malik olan şəxs hesab edilir. Dünyada sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunması üçün Baş katib Nizamnamənin ona verdiyi hüquq və səlahiyyətlərdən geniş istifadə edir. Baş katib beynəlxalq məsələlərlə bağlı hökumət və dövlət başçıları, dünyanın nüfuzlu şəxsiyyətləri ilə müzakirələr aparır, BMT-nin strukturuna daxil olan təşkilatların işində yaxından iştirak edir və beynəlxalq sülhün möhkəmləndirilməsi naminə dünyanın müxtəlif regionlarına səfərlər edir. O, Baş Assambleyanın sessiyalarında BMT-nin fəaliyyətini qiymətləndirir

və təşkilatın qarşısında duran vəzifələr barədə çıxış edir. BMT-nin Baş katibi Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsi əsasında Baş Assambleya tərəfindən təyin olunur.

BMT-nin Katibliyi təşkilatın əsas orqanlarının qəbul etdiyi proqramları həyata keçirir. Katiblik sülhyaratma əməliyyatlarına rəhbərlik edir, beynəlxalq münaqişələrdə vasitəçi olur, regionların sosial və iqtisadi inkişaf meylləri ilə bağlı tədqiqatlar aparır, eləcə də əsas insan hüquqları sahəsindəki vəziyyəti araşdırır. Katiblik dünya miqyasında mühüm əhəmiyyət daşıyan məsələlərlə bağlı beynəlxalq konfranslar keçirir, BMT-nin qərarlarının yerinə yetirilməsinə nəzarət edir və BMT-nin gördüyü işlərlə bağlı dünyanın kütləvi informasiya vasitələrini məlumatlandırır.

Dünyada sülhün müdafiə olunması BMT-nin əsas vəzifələrindən biridir. BMT-nin Nizamnaməsində üzv dövlətlərin öz aralarındakı beynəlxalq mübahisələri dinc vasitələrlə həll etməsi nəzərdə tutulur. BMT yarandığı vaxtdan bu günə qədər beynəlxalq münaqişələrin aradan qaldırılmasında böyük xidmətlər göstərmiş, dünyada sülhün möhkəmləndirilməsi və bərqərar olması üçün xoşniyyətli əməliyyatlar həyata keçirmişdir. Beynəlxalq aləmdə sülhün yaradılması və bəşəriyyəti təhdid edən təhlükələrin aradan qaldırılması üçün Baş Assambleya tərəfindən BMT-nin Baş katibinə preventiv diplomatiya aparmaq və dünyada potensial münaqişə mənbələrini araşdırmaq məqsədilə BMT-nin səlahiyyətlərini genişləndirmək mandatı verilmişdir.

BMT dünyada münaqişə ocaqlarının söndürülməsi və sülhün müdafiə olunması məqsədilə formalaşdırdığı sülhyaratma qüvvələrinin qarşısında böhranlı bölgələrdə bufer zonalarının yaradılması, atəşin dayandırılmasına nəzarət olunması, qarşıdurma vəziyyətində olan tərəflər arasında anlaşmanın və sülhün yaradılmasına kömək göstərilməsi, humanitar yardımların öz ünvanına çatdırılmasının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və s. vəzifələr qoyur. BMT-nin sülhün yaradılması üçün apardığı əməliyyatları hərbi müşahidəçilər missiyası və sülhyaratma qüvvələri kimi iki kateqoriyaya ayırmaq olar.

Sülhyaratma qüvvələrinin formalaşdırılması üçün BMT-nin Baş katibi Təhlükəsizlik Şurasının razılığı ilə missiyanın rəhbərini, hərbi kontingentin komandanlığını təyin edir və üzv dövlətləri silahlı qüvvələr verməyə çağırır. BMT-nin mənzil-qərargahında (Nyu-York) sülhyaratma əməliyyatları ilə əlaqəni təmin edən Situasiya Mərkəzi yerləşir. Beynəlxalq sülhün müdafiəsi məsələləri ilə bağlı BMT-nin üzv dövlətləri və Katiblik arasında intensiv əlaqələr yaradılır. Təhlükəsizlik Şurasının üzvləri ilə yanaşı, regional təşkilatlar da məşvərətçi statusunda sülhyaratma əməliyyatlarının təşkilində iştirak edir. Bu əməliyyatların tərkibinə hərbi xidmətçilər,

mülki polis, seçkilərin aparılması üçün ekspertlər, minalardan təmizlənmə, mülki məsələlər, kommunikasiyalar üzrə mütəxəssislər və s. daxildir. Sülhyaratma əməliyyatlarının aparılması üçün maliyyə vəsaiti BMT-nin xüsusi büdcəsindən ayrılır və Baş Assambleya hər bir əməliyyata müvafiq olaraq maddi xərclər müəyyənləşdirir.

Dünya birliyinin tamhüquqlu üzvü olmaq və beynəlxalq aləmdə cərəyan edən proseslərdə fəal iştirak etmək üçün hər bir dövlət BMT-nin üzvlüyünə daxil olmağı əsas vəzifələrdən biri kimi qarşıya qoyur. 1991-ci il oktyabrın 18-də dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan da dünya dövlətləri ilə hərtərəfli qarşılıqlı əməkdaşlığın qurulması və müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi məqsədilə BMT üzvlüyünə daxil olmaq üçün zəruri addımlar atmağa başladı.

1991-ci il oktyabrın 29-da Azərbaycan Respublikası BMT-yə və dünya dövlətlərinə müraciət etdi. Müraciətdə Azərbaycan dövlət müstəqilliyini elan etməsindən sonra demokratiya, azadlıq və bərabərlik yolu ilə getmək əzmində olmasını əsas götürərək dünya birliyində layiqli yer tutmağı, beynəlxalq təhlükəsizliyin və əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi işinə kömək göstərməyi arzulayaraq, BMT Nizamnaməsinə sadıq qalacağına və ondan irəli gələn öhdəlikləri yerinə yetirməyə hazır olduğunu bildirərək, BMT üzvlərindən bu nüfuzlu və mötəbər beynəlxalq təşkilatın üzvlüyünə qəbul olunması məsələsini nəzərdən keçirməyi xahiş edirdi.

1992-ci il fevralın 14-də Azərbaycanın müraciətini müzakirə edən BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası onun bu təşkilata üzv qəbul olunmasını tövsiyə etdi. Beləliklə, BMT Baş Assambleyasının 1992-ci il martın 2-də keçirilən 46-cı sessiyasında Azərbaycan Respublikasının BMT üzvlüyünə daxil olması barədə qətnamə qəbul edildi. Həmin gün Nyu-Yorkda BMT-nin mənzil-qərargahında Azərbaycan Respublikasının dövlət bayrağı qaldırıldı.

BMT-nin üzvlüyünə qəbul olunması Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin qurulmasına mühüm təsir göstərərək, beynəlxalq aləmdə mövqelərinin möhkəmlənməsində əhəmiyyətli rol oynadı. BMT kimi mötəbər beynəlxalq təşkilatın tribunası Ermənistanın təcavüzünə məruz qalmış və kəskin informasiya blokadası şəraitində yaşayan Azərbaycana ölkədə və regionda baş verən proseslər haqqında beynəlxalq ictimaiyyəti daha obyektiv və dolğun məlumatlandırmaq üçün yeni imkanlar açdı.

Dünyada sülhün və təhlükəsizliyin qorunması, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın inkişafı kimi beynəlxalq prinsipləri özünün xarici siyasətində əsas tutan Azərbaycan BMT ilə əməkdaşlığın hərtərəfli şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün ardıcıl addımlar atır.

Qeyd etmək lazımdır ki, BMT ilə qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı özünün dinamizmi, miqyası və dərinliyi baxımından iki mərhələyə bölünür.

Azərbaycanın BMT üzvlüyünə daxil olduğu 1992-ci ilin mart ayından 1993-cü ilin ortalarına qədər olan dövrü əhatə edən birinci mərhələdə qarşılıqlı münasibətlərin qurulması sahəsində ilk addımlar atılmış, Nyu-York və Bakıda nümayəndəliklər fəaliyyətə başlamış, Azərbaycan üçün aktual və ağırlı məsələlər, xüsusilə Ermənistanın təcavüzü və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı problemlər BMT-nin müzakirəsinə çıxarılmış, bu mötəbər tribunadan Azərbaycanda cərəyan edən hadisələrə münasibət bildirilmişdir.

1993-cü ilin ortalarından müasir dövrə qədər davam edən ikinci mərhələdə BMT ilə əlaqələr, əvvəlki illərdən fərqli olaraq, sistemli şəkildə həyata keçirilməyə başlamış, fəal və ardıcıl xarakter almışdır. Azərbaycanda milli dövlətçilik maraqları üzərində qurulmuş xarici siyasət konsepsiyasının işlənilib hazırlanması və tarazlaşdırılmış, çoxşaxəli diplomatik fəaliyyətin həyata keçirilməsi BMT ilə əlaqələrin yeni səviyyəyə yüksəlməsinə, daha geniş və məqsədyönlü şəkil almasına səbəb olmuşdur.

Müstəqilliyə yeni qədəm qoymuş Azərbaycan Ermənistanın hərbi təcavüzünə və Dağlıq Qarabağda erməni separatizminə məruz qaldığına görə, ağır sosial-iqtisadi, hərbi-siyasi durumla üzləşmişdi. İlk illərdə beynəlxalq aləm ilə təmasların qurulmasına çətinlik çəkən və güclü informasiya blokadasını aradan qaldırmaqda böyük təzyiqlərlə qarşılaşan Azərbaycan üçün BMT tribunasının sox mühüm əhəmiyyəti var idi. Respublikamızın haqq səsinin dünyaya çatdırılması və obyektiv beynəlxalq ictimai fikrin formalaşdırılması, habelə dünya dövlətləri ilə qarşılıqlı münasibətlərin inkişafı baxımından 1992-ci il mayın 6-da Azərbaycanın BMT yanında Daimi Nümayəndəliyinin fəaliyyətə başlaması mühüm rol oynadı.

BMT-də aparılan diplomatik iş və Azərbaycanın 1992-1993-cü illərdə insan hüquqlarına dair bir sıra beynəlxalq müqavilələrə qoşulması respublikamızın mənafeələrinin daha dolğun ifadə olunması və qorunması sahəsində ilk ciddi addımların atılmasına imkan verdi. Həmin illərdə Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və onun aradan qaldırılması ilə bağlı məsələlər müntəzəm olaraq BMT Təhlükəsizlik Şurasının müzakirəsinə çıxarılmış, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təsdiqləyən, işğalçı qoşunların zəbt olunmuş ərazilərdən qeyd-şərtsiz çəkilməsini və qaçqınların daimi yaşayış yerlərinə qaytarılmasını tələb edən 30 aprel 1993-cü il tarixli 822, 29 iyul 1993-cü il tarixli 853, 14 oktyabr 1993-cü il tarixli 874 və 11 noyabr 1993-cü il tarixli 884 sayılı dörd qətnamə qəbul edilmişdir. Bu qətnamələrin qəbul edilməsi üçün Azərbaycan BMT

üzvü olan dövlətlərlə intensiv müzakirələr aparmış və onları öz mövqeyinin haqlı olduğuna inandırmışdır.

Bundan başqa, həmin dövrdə BMT Baş katibinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü və suveren hüquqlarını təsdiqləyən, Minsk qrupunun Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinə yönəlmiş söylərini dəstəkləyən yeddi bəyanatla çıxış etməsi BMT-Azərbaycan əməkdaşlığının inkişafını göstərirdi.

İldən-ilə genişlənən əlaqələr Azərbaycan Prezidentinin BMT Baş Assambleyasının sessiyalarında və digər müxtəlif iclaslarında iştirakı və keçirdiyi çoxsaylı görüşlərlə daha da inkişaf etmişdir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin başçısı kimi ilk dəfə Heydər Əliyev 1994-cü ilin sentyabrında BMT Baş Assambleyasının 49-cu sessiyasında iştirak edərək, bu mötəbər beynəlxalq məclisin tribunasından Azərbaycanın bir çox qlobal məsələlərlə bağlı mövqeyini dünya ictimaiyyətinə çatdırmışdır.

Azərbaycanın BMT ilə əməkdaşlığının dərinləşməsində BMT-nin Baş katibi B. Butros-Qalinin 1994-cü ilin oktyabrında Bakıya səfəri mühüm rol oynamışdır. Azərbaycanın ictimai-siyasi və iqtisadi həyatı, Ermənistanın təcavüzünün ağır nəticələri ilə yaxından tanış olan B. Butros-Qali mövcud problemlərin həllində Azərbaycana dəstək vermək üçün BMT-nin müxtəlif təşkilatlarının öz söylərini artıracığını bildirmişdir.

BMT ilə əlaqələrin intensiv inkişafına xüsusi əhəmiyyət verən Azərbaycan bu təşkilatın müxtəlif beynəlxalq toplantılarında müntəzəm iştirak edir, irəli sürdüyü ideya və təkliflərə fəal münasibət bildirir.

1995-ci ilin oktyabrında BMT-nin 50 illik yubileyi ilə bağlı keçirilən Baş Assambleyanın xüsusi təntənəli iclasında iştirak edən Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev bu qurumun yüksək kürsüsündən dünya dövlətlərinə müraciət edərək, mövcud qlobal problemlərə dair Azərbaycan dövlətinin prinsipial mövqeyini açıqlamış, habelə Ermənistanın təcavüzünün aradan qaldırılması ilə bağlı beynəlxalq söylərin artırılmasına çağırılmışdır.

2000-ci ilin sentyabr ayında BMT-nin Minilliyin sammitində çıxış edən Prezident Heydər Əliyev dünyada sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasında beynəlxalq təşkilatın mühüm rol oynadığını qeyd etmiş, regional münaqişələrin, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ konfliktinin aradan qaldırılmasına dair Azərbaycanın mövqeyini bir daha bildirmiş, bəşəriyyətin üzleşdiyi problemlərin həllində BMT-nin

fəaliyyətini daha da gücləndirmək məqsədi ilə təşkilatda islahatların aparılmasının zəruriliyini vurğulamışdır.

BMT ilə geniş əlaqələr quran Azərbaycan əməkdaşlığın müxtəlif metod və vasitələrindən istifadə edir. Əməkdaşlığın səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan bir sıra mühüm beynəlxalq müqavilələrə qoşulmuşdur. Bu müqavilələrin əhatə dairəsi Azərbaycanın müasir ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və başqa sahələri ilə bağlı meydana çıxan problemlərin həll olunmasına yeni imkanlar açır. 1992-ci ilin iyulunda “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” 19 dekabr 1966-cı il tarixli, “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” 19 dekabr 1966-cı il tarixli beynəlxalq paktlara və “Uşaq hüquqları haqqında” 20 noyabr 1989-cu il tarixli konvensiyaya imza atan Azərbaycan sonrakı dövrdə qadınların, qaçqınların, müharibə qurbanlarının statusu və müdafiəsi, soyqırımın qarşısının alınması və bu cinayətə görə cəzalandırma, habelə başqa məsələləri əhatə edən çoxsaylı beynəlxalq sənədlərə qoşulmuşdur.

BMT ilə əlaqələrin mühüm istiqamətlərindən birini onun müxtəlif orqanları ilə Azərbaycanın fəal əməkdaşlığı təşkil edir. Müstəqilliyinin ilk günlərindən Ermənistanın hərbi təcavüzünə məruz qalması nəticəsində ağır humanitar problemlərlə üzləşməsi Azərbaycanın BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı, Uşaq Fondu (YUNİSEF), İnkişaf Proqramı və s. qurumları ilə daha geniş və davamlı əlaqələr yaratmasına səbəb olmuşdur.

Qaçqın və məcburi köçkün problemlərini BMT-nin müzakirəsinə çıxaran respublikamız 1993-cü ildə BMT Baş Assambleyasının 48-ci sessiyasında “Azərbaycanda qaçqın və köçkünlərə fəvqəladə beynəlxalq yardım” adlı qətnamə qəbul edilməsinə nail olmuşdur. Bu qətnamə əsasında BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı Azərbaycanın qaçqın və məcburi köçkün əhalisinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün ötən dövr ərzində davamlı şəkildə maddi yardım göstərmişdir.

Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində dağıdılmış yaşayış məntəqələrinin və digər ərazilərin minalardan təmizlənməsi və bərpa edilməsi sahəsində görülən işlərin səmərəsini artırmaq üçün BMT-nin İnkişaf Proqramı Azərbaycanın Bərpa və Yenidənqurma Agentliyi (ARRA) və Ərazilərin Minalardan Təmizlənməsi üzrə Milli Agentliyi (ANAMA) vasitəsi ilə müxtəlif layihələr həyata keçirir, onların maddi və texniki bazasının genişləndirilməsi məqsədilə yardımlar ayırır.

Azərbaycan Beynəlxalq Valyuta Fondu, Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (YUNESKO) və BMT-nin başqa qurumları ilə davamlı və səmərəli əməkdaşlıq əlaqələri yaratmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə 1994-cü ildə

YUNESKO nəzdində Azərbaycanın Milli Komissiyası təsis olunmuşdur. Mədəniyyət abidələrinin – Şirvanşahlar sarayı, Möminə Xatın türbəsi və s. qorunması və bərpası sahəsində bir sıra layihələr həyata keçirilmişdir.

İqtisadi islahatların hazırlanması və gerçəkləşdirilməsi sahəsində Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə sıx əlaqələr qurulmuşdur.

BMT-nin Azərbaycanda fəaliyyət göstərən təşkilatlarının geniş şəbəkəsi qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf səviyyəsini aydın göstərir. Hazırda Azərbaycanda BMT-nin İnkişaf Proqramı, Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı, Humanitar İşlərin Koordinasiyası Ofisi, Əhali Fondu, İctimai İnformasiya Departamenti, Uşaq Fondu (YUNİSEF), Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı və Ümumdünya Ərzaq Proqramı Bakıda açdıqları öz nümayəndəlikləri vasitəsilə fəaliyyətlərini təşkil edirlər.

BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (YUNESKO), Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, Ətraf Mühit Proqramı və başqa qurumları isə xüsusi nümayəndəlik açmadan Azərbaycanın müxtəlif dövlət orqanları və təşkilatları ilə əməkdaşlıq əlaqələri qurublar.

2001-ci il sentyabrın 11-də ABŞ-da baş vermiş terror aktlarından sonra Azərbaycan BMT-nin keçirdiyi beynəlxalq ani-terror tədbirlərində fəal iştirak edir. Azərbaycan Respublikası BMT Təhlükəsizlik Şurasının Terrorizmə Qarşı Komitəsi və Əfqanıstanla bağlı sanksiya komitəsi ilə sıx əməkdaşlıq edərək, terrorizmə qarşı mübarizə sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər barədə öz hesabatlarını təqdim etmişdir.

Erməni terrorçularının törətdiyi 32 terror aktı nəticəsində 2 min nəfərdən çox insanın həlak olduğu və yaralandığı Azərbaycanda terrorizmə qarşı mübarizə sahəsində qəti və ardıcıl addımlar atılır. 2001-ci il oktyabrın 4-də "Azərbaycan Respublikasının "Terrorizmin maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında" BMT Konvensiyasına qoşulması barədə" Qanun qəbul edilmiş, daha sonra isə Prezident Heydər Əliyev terrorizmə qarşı mübarizənin gücləndirilməsi məqsədilə 2002-ci il mayın 11-də BMT TŞ-nin 1368, 1373 və 1377 sayılı qətnamələrinin həyata keçirilməsi haqqında Sərəncam imzalamışdır.

Azərbaycan BMT ilə əlaqələrin inkişafına çalışır, onun daha səmərəli fəaliyyət göstərməsinə töhfə vermək üçün irəli sürülən təkliflərin müzakirəsində fəal iştirak edir. Bütövlükdə BMT-də, o cümlədən Təhlükəsizlik Şurasında islahatların aparılması ilə bağlı ideyalara əsaslandırılmış münasibət bildiren Azərbaycan BMT-nin rolunun gücləndirilməsi və nüfuzunun artırılması üçün islahatların keçirilməsini məqsədəuyğun hesab edir. Azərbaycan BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərinin sırasının yeni 5 dövlət, qeyri-daimi üzvlərinin isə 1 dövlət hesabına genişləndirilməsi təklifini müdafiə

edərək, Almaniya və Yaponiyanın daimi üzv kimi təmsilçiliyini dəstəklədiyini bildirmişdir. Son illərdə beynəlxalq aləmdə baş vermiş dəyişikliklər nəticəsində Şərqi Avropa qrupuna daxil olan dövlətlərin sayının iki dəfə artmasını nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Təhlükəsizlik Şurasında bu qrupa əlavə bir yerin verilməsini məqbul hesab edir.

2003-cü ilin sentyabrında BMT Baş Assambleyasının 58-ci sessiyasındakı çıxışında Azərbaycan Respublikasının Baş naziri İlham Əliyev beynəlxalq aləmdə mürəkkəb proseslərin cərəyan etdiyi dövrdə üzvlərin arasında qarşılıqlı anlaşılmaqların meydana çıxmasına görə, BMT TŞ-nin şəraitə uyğun çevik və adekvat münasibət göstərə bilməməsini qeyd edərək, mövcud BMT mexanizmlərinin zamanın tələbinə cavab vermədiyini vurğulamış və bununla bağlı BMT-də islahatların vacib məsələyə çevrildiyini bildirmişdir. Azərbaycanın hökumət başçısının fikrincə, BMT Təhlükəsizlik Şurasında “həm bugünkü, həm də yarıməsrlük reallıqlar öz əksini tapmalıdır”.

Azərbaycan Respublikası BMT mexanizmlərinin yenidən işlənməsini, xüsusilə də, Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərinin veto hüququna yenidən baxılmasını təklif edir.

Azərbaycan beynəlxalq aləmdə BMT-nin rolunun artırılması və mövcud problemlərin həllində daha təsirli tədbirlərin görülməsinə nail olmaq üçün əlavə addımların atılması zərurətini BMT Baş Assambleyasının 2004-cü ilin sentyabrında keçirilən 59-cu sessiyasında yenidən gündəliyə gətirdi. Sessiyada çıxış edən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi 4 qətnamənin hələ də həyata keçirilmədiyini bəyan etmiş və onların həyata keçirilməsinin işlək mexanizminin yaradılmasını ümdə məsələ kimi irəli sürmüşdür.

Azərbaycan Prezidenti bildirmişdir ki, “təkmilləşdirilmiş Təhlükəsizlik Şurası daha geniş tərkibli, daha çox məsuliyyətli və demokratik, onun iş metodları daha şəffaf olmalı, XXI əsrin yeni təhdidləri, riskləri və təhlükələrinə daha operativ cavab verməlidir”.

Qeyd olunan islahatların həyata keçirilməsi BMT-nin fəaliyyət mexanizminin təkmilləşməsinə, müasir dünyanın sürətli proseslərinə çevik və daha səmərəli yanaşma nümayiş etdirməsinə, adekvat qərarlar qəbul etməsinə geniş imkanlar yaradacaqdır.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının BMT üzvlüyünə daxil olması ilə yaranan qarşılıqlı əlaqələr sürətli inkişaf yolu keçərək, çoxşaxəli əməkdaşlığa çevrilmiş və

Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi inkişafında, beynəlxalq aləmdə müvafiq yer tutmasında mühüm rol oynamışdır. Eyni zamanda, Azərbaycan da bu mötəbər beynəlxalq təşkilatın daha səmərəli fəaliyyət göstərməsinə, beynəlxalq təhlükəsizliyin və sülhün qorunmasına öz töhfəsini vermişdir.

3. AZƏRBAYCANIN AVROPA TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ ƏMƏKDAŞLIQ SİSTEMİNƏ İNTEQRASIYASI: AZƏRBAYCAN- ATƏT ƏLAQƏLƏRİ

Hazırda ATƏT (Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı) adlanan qurum XX əsrin 70-ci illərində keçmiş Sovet İttifaqının və sosializm düşərgəsinə daxil olan digər ölkələrin təşəbbüsü ilə yaranmışdır. 1966-cı ildə SSRİ və Varşava müqaviləsinə daxil olan digər Avropa dövlətlərinin təkidi ilə "Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələləri" üzrə ümumavropa müşavirəsinin keçirilməsi ideyası irəli sürülmüş və bu ideya 30-a qədər dövlət tərəfindən müdafiə olunmuşdur.

O zaman SSRİ bu müşavirədə Avropada İkinci dünya müharibəsindən sonra yaranmış geosiyasi mühiti, dövlətlərarası münasibətlər sistemini, iki əks-qütblü siyasi düşərgə üzərində köklənmiş ideoloji sistemi öz xeyrinə dəyişmək, bütün Avropa məkanında sosializmin təsir dairəsini qorumaq və artırmaq məqsədi güdüdüsə, ayrı-ayrı Qərbi Avropa dövlətləri SSRİ-də və Şərqi Avropada insan hüquqlarının vəziyyəti və digər demokratik təsisatlarla bağlı məsələləri müzakirə obyektinə çevirmək, beləliklə də, bu dövlətlərin ideoloji və siyasi həyatına öz təsirini göstərmək və onlardakı totalitar rejimi zəiflətmək istəyirdi. Sözsüz ki, o zaman ATƏT indiki kimi təşkilat funksiyası deyil, forum, yaxud müşavirə xarakteri daşıyırdı.

ATƏT-in tarixində ən mühüm mərhələlərdən biri 1975-ci ilin payına düşür. Həmin il avqust ayının 1-də ilk dəfə dünyanın 35 ölkəsi Finlandiyanın paytaxtı Helsinkidə Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələlərinə dair iki günlük geniş müzakirələrdən sonra yekun sənədi imzaladı. Sonralar Avropa tarixində mühüm rol oynayan və "Helsinki bəyannaməsi" adlanan bu sənəd Avropada ilk dəfə müxtəlif sistemli dövlətlərin razılığı əsasında qarşılıqlı əməkdaşlığın və təhlükəsiz birgəyaşayışın əsas prinsiplərini müəyyən etdi. Suveren bərabərlik, güc tətbiq etmənin və hədələmənin yolverilməzliyi, sərhədlərin toxunulmazlığı, dövlətlərin ərazi bütövlüyü, mübahisəli məsələlərin sülh yolu ilə həll edilməsi və s. ibarət olan bu prinsiplər sənədi imzalayan hər bir dövlətə eyni dərəcədə şamil edilirdi.

1975-ci ildə qəbul olunan prinsipləri rəhbər tutaraq, bu təşkilat Avropada totalitar sistemin dağılması, demokratik dövlət və cəmiyyətlərin formalaşması, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması, dövlətlərarası, regional və beynəlxalq münasibətlərin sivil birgəyaşayış normalarına uyğunlaşdırılması, regionun qlobal məsələlərinin birgə həll edilməsi, dövlətlərin ictimai, siyasi və mədəni həyatının bir-birinə yaxınlaşdırılması və inteqrasiya edilməsi sahəsində tarixi bir yol keçmişdir.

ATƏT-in tarixində daha bir önəmli mərhələnin başlanması 1 sentyabr 1990-cı ildə "Paris xartiyası" adlanan sənədin imzalanması ilə əlaqədardır. Bu sənəd "Helsinki aktı"ndan sonra ATƏT-in fəaliyyətinə real məzmun gətirdi və "Avropada sivilizasiyalı münasibətlər sistemi" adlanan qeyri-müəyyən anlayışı "dövlətlərarası", "dövlətdaxili", "dövlətlər və insanlar", "dövlətlər və insan birlikləri" kimi real və dolğun məzmun kəsb edən anlayış və ifadələrlə təmin etdi.

ATƏT-in tarixində Budapeşt (1994) zirvə toplantısı da çox mühüm yer tutur. Əgər "Paris Xartiyası" bu təşkilatın fəaliyyətinə yeni məzmun verdisə və Avropada soyuq müharibəyə son qoydusa, Budapeşt sammiti həmin yeni məzmunu reallaşdırdı. Budapeştə qədər ATƏT - Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi adlanırdısa və onun fəaliyyəti məsləhətləşmə üzərində qurulurdusa, Budapeştdə o, əsl ümumavropa təşkilatına (Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı - ATƏT) çevrildi.

ATƏT əslində ABŞ, Kanada və Rusiyanın qalan bütün Avropa dövlətləri ilə birgə təşkilatı olmaq etibarilə yeni Avropanın siyasi və iqtisadi həyatının sivil birgəyaşayış qaydalarını müəyyən edən, ümumavropa təhlükəsizliyi mexanizmlərini yaradan və ümumdünya təhlükəsizliyi ilə əlaqələndirən, dövlətlərarası münasibətləri rəqiblik və münaqişə realsindən əməkdaşlıq və qarşılıqlı mənafe istiqamətlərinə yönəldən bir təşkilat funksiyasını daşıyır. Getdikcə dövlətlərin ən nüfuzlu və nümayəndəli forumuna çevrilən bu beynəlxalq qurum yeni Avropada demokratiya və insan hüquqlarının, regional təhlükəsizlik və qarşılıqlı əməkdaşlığın əsas müdafiəçisinə və qurucusuna çevrilir.

Helsinki müşavirəsindən keçən dövr ərzində ATƏT öz üzvlərinin sayını Albaniya, keçmiş SSRİ və Yuqoslaviya respublikaları hesabına 35-dən 54-ə çatdırıb.

Azərbaycan 1992-ci il yanvarın 20-də bu qurumun üzvlüyünə qəbul edilib və həmin ilin iyul ayının 10-da onun sənədlərini imzalayıb.

Hazırkı dövrdə ATƏT-in Azərbaycan üçün ən əhəmiyyətli və vacib strukturu 1992-ci ilin martında yaradılmış Minsk qrupudur. Minsk qrupunun əsas vəzifəsi

Ermənistan-Azərbaycan konfliktini nizama salmaq və Dağlıq Qarabağ problemini dinc vasitələrlə həll etmək üçün müvafiq sənəd hazırlamaq və xüsusi Minsk Konfransı çağırmaqla bu konflikti birdəfəlik aradan qaldırmaqdır. Qrupun tərkibinə 11 dövlət - Almaniya, ABŞ, Fransa, İtaliya, İsveç, Çexiya, Türkiyə, Belarus, Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan daxildir. Onun həmsədrlik funksiyası 1994-cü ilin dekabrından iki dövlətin - Rusiya və Finlandiyanın, 1997-ci ildən isə üç - Rusiya, ABŞ və Fransanın nümayəndəsi tərəfindən həyata keçirilir.

Minsk qrupunun yarandığı vaxtdan etibarən münaqişənin tənzimlənməsi sahəsində göstərdiyi ilk səyləri gözlənilən nəticəni vermədi. Beynəlxalq ictimaiyyətin təcavüzkara qarşı təsirli tədbirlər görməməsi Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin daha da genişlənməsinə yol açdı. 1993-cü ilin payızına qədər Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı yeddi rayon Ermənistan tərəfindən işğal olundu.

1993-cü ilin noyabrında ATƏT-in Minsk qrupunun üzvləri Almaniya, ABŞ, Belarus, Fransa, İtaliya, Rusiya, İsveç, Çexiya və Türkiyə işğalın genişlənməsi ilə bağlı, o cümlədən Dağlıq Qarabağ probleminin həlli haqqında bəyanat verdilər. Bu bəyanatlarda döyüş əməliyyatları və yeni ərazilərin ələ keçirilməsi pislənir və ATƏM prinsiplərinin pozulması kimi qiymətləndirilirdi. Ərazi tutulmasından beynəlxalq aləmdə tanınmaq, status qazanmaq və s. məqsədlərlə istifadə olunmanın yolverilməzliyi göstərilir, işğalçıların Horadiz və Zəngilandan birtərəfli qaydada çıxması, atəşin dayandırılması, işğal olunmuş ərazilərin boşaldılması, münaqişə bölgəsində beynəlxalq müşahidəçilərin yerləşdirilməsi və BMT Təhlükəsizlik Şurası qətnamələrinin yerinə yetirilməsi tələb olunur, qüvvə tətbiq etməkdən imtina edilməsi irəli sürülür, qaçqınlara yardım etmək zərurəti vurğulanır və sazişi pozan tərəfin məsuliyyət daşdığı göstərilirdi.

1994-cü ildə, xüsusən may ayında atəşkəs əldə olunduqdan sonra, ATƏM-in Budapeşt sammitinin yaxınlaşması ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan diplomatiyası öz fəallığını daha da artırdı. 1994-cü ilin iyulunda Moskvada Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin görüşü keçirildi və atəşkəsin qorunub saxlanması haqqında ümumi razılıq əldə edildi.

1994-cü ilin dekabr ayında keçirilmiş Budapeşt sammiti ATƏM-in tarixində mühüm bir dövrün başlanğıcını qoydu. Budapeşt zirvə toplantısına qədər əsas vəzifəsi Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələləri üzrə məsləhətləşmələr aparmaq olan ATƏM, 1994-cü il dekabrın 6-dan başlayaraq yeni Avropanın sivilizasiyalı birgəyaşayış qaydalarını müəyyən edən, sülhün, demokratiyanın və

insan hüquqlarının qorunmasını təmin edən, regionun təhlükəsizlik və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq prinsiplərini həyata keçirən bir təşkilata - özünüidarə mexanizmləri olan ümumavropa institutuna çevrildi. Məhz Budapeştdə ilk dəfə ATƏM-in Avropanın ümumi təhlükəsizlik tədbirlərində iştirak edə biləcək sülhməramlı qüvvələrinin yaradılması və münaqişəli ərazilərə göndərilməsi qərara alındı. Azərbaycan diplomatiyasının gücü ilə Minsk qrupu yanında ATƏM-in ilk sülhməramlı, üç min nəfərlik çoxmillətli hərbi hissəsinin yaradılması və Qarabağa göndərilməsi razılaşdırıldı.

Beləliklə, bir vaxtlar Avropanın bu və ya digər global problemləri ilə bağlı dövlətlərarası məsləhətləşmə forumu hesab olunan ATƏM, dünyanın siyasi və təhlükəsizlik sistemində mühüm rol oynayan, yeni Avropada sivil birgəyaşayış qaydalarını müəyyən edən, ümumavropa təhlükəsizliyi ilə bütün dünyada sülhün və beynəlxalq təhlükəsizliyin qorunması arasında qarşılıqlı əlaqə yarada biləcək bir təşkilata (ATƏT) çevrildi.

Budapeşt sammitində ilk dəfə olaraq, Dağlıq Qarabağ problemi xüsusi bir məsələ kimi gündəliyə salındı və müzakirə olundu. Dağlıq Qarabağ problemi ətrafında müzakirələrdə dünyanın aparıcı dövlət başçıları və siyasi xadimləri B. Klinton, B. Butros-Qali, T. Çillər və b. çıxış edərək münaqişənin həlli sahəsində ATƏT-in mühüm rolunu vurğuladılar və səylərin artırılmasının zərurliyini qeyd etdilər.

Dekabrın 6-da Budapeşt sammitində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin çıxışı ən mühüm hadisələrdən biri oldu. Heydər Əliyev öz çıxışında ATƏT-in Avropada oynadığı rola, onun təkmilləşdirilməsi zərurətinə böyük diqqət yetirdi. O, qeyd etdi ki, müasir şəraitdə ATƏM-in rolu və əhəmiyyəti getdikcə artır. Yeni Avropaya, ayırıcı xətlərin və təsir dairələrinin olmadığı Avropaya təkmilləşdirilmiş ATƏM lazımdır.

Budapeşt sammitində konsensus əsasında ATƏM-in təşkilati islahatı - ATƏT-ə çevrilməsi ilə bağlı mühüm bir qətnamə qəbul edildi. Bu sənəd ATƏM-in təşkilati cəhətdən yeniləşməsi, onun nüfuzunun artması prosesinin başlanğıcı demək idi. Sammitdə qeyd edildiyi kimi, ATƏM-in təşkilati cəhətdən möhkəmləndirilməsinin, onun rolunun və nüfuzunun artırılmasının başlıca şərtlərindən biri münaqişələrin nizamlanması, cinayətkarlıqla mübarizə, humanitar yardım göstərilməsi kimi məsələlərdə iştirakçı dövlətlərin iqtisadi və siyasi potensialından fəal istifadə edilməsidir.

ATƏT-in rolunun artması digər məhəlli və beynəlxalq təşkilatların rolunun azaldılması və sıxışdırılması demək deyildir. BMT, NATO, Avropa İttifaqı ilə ahəngdar

münasibətlərin qurulması, iştirakçı dövlətlərin fikrincə, ATƏT-in işinin səmərəliliyinin mühüm şərtidir.

Azərbaycan Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılmasında BMT ilə ATƏT arasında münasibətlərin düzgün qurulmasına mühüm əhəmiyyət verirdi. Azərbaycan tərəfi heç zaman məsələni belə qoymurdu: ya ATƏT ya da BMT. Lap əvvəldən Qarabağ məsələsinin həllində ATƏM-ə üstünlük verən Azərbaycan dövləti belə hesab edirdi ki, bu proses ATƏT-də də sona çatdırılmalıdır. ATƏT münaqişə zonasında müəyyən iş təcrübəsi qazanmışdır, münaqişəyə cəlb olunmuş tərəflərlə təmaslar qurmuşdur, sülhə nail olmaq üçün onun öz mövqeyi vardır.

ATƏT-in yeni keyfiyyətə keçməsi, onun bundan sonra strukturlaşması iştirakçı dövlətlərin ərazisində münaqişə və böhranların nizamlanmasında onun imkanlarını daha da artırır. Eyni zamanda, BMT ilə ATƏT arasındakı münasibətləri heç bir zaman rəqabət, mübarizə kimi qəbul etmək düzgün deyil. Məhəlli təşkilat kimi ATƏT-in fəaliyyəti BMT nizamnaməsinin səkkizinci fəslinə uyğun olaraq qurulmuşdur. Bu iki təşkilat, beynəlxalq və məhəlli qurum kimi bir-birini tamamlayır və müdafiə edir. ATƏT ona daxil olan ölkələrin ərazisində münaqişələrin nizamlanmasında üstünlüyə malikdir. Lakin böhran ATƏT-in səlahiyyətlərini aşan mərhələyə çatdıqda, o, kömək üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasına müraciət edə bilər. Bu halda BMT və ya digər səlahiyyətli təşkilatlar nizamlama prosesinə qoşula bilərlər.

ATƏT-in bir təşkilat kimi güclənməsi, Avropanın münaqişəli bölgələrində sabitliyin bərqərar olunması işinə fəal müdaxilə etməsi, sülh və təhlükəsizlik məsələləri üzrə bütün Avropa dövlətlərinin səylərinin birləşdirilməsi, sözsüz ki, müstəqillik və demokratik dövlət quruculuğu yolu tutmuş, lakin Ermənistan və onu himayə edən dövlətlərin təcavüzünə məruz qalmış Azərbaycan üçün çox böyük tarixi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Məhz bu sammitdə Azərbaycan Avropanın bu və ya digər bölgələrində münaqişəli məsələlərin həll edilməsinin ayrı-ayrı dövlətlərin inhisarından ATƏT-in ixtiyarına verilməsinə nail olmuşdur. Məhz Azərbaycan tərəfinin tələbi ilə dövlət başçıları bütün münaqişələrin, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllinin bir dövlətin şəriksiz nəzarətində qalmasının yolverilməzliyini təsdiq etmiş, çoxmillətli və proporsional əsasda ATƏT-ə məxsus sülhməramlı qüvvələrin yaradılması, Dağlıq Qarabağ zonasına göndərilməsi haqqında qərar qəbul etmişlər.

Sammitin işinin konkret yekunu "Yeni dövrdə əsl tərəfdaşlığa doğru" adlı siyasi bəyannamənin, "ATƏT-in BMT ilə əməkdaşlığı" və "Dağlıq Qarabağ

münaqişəsi ilə əlaqədar ATƏT-in fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi" adlı qətnamələrin qəbul edilməsi oldu.

Bu məsələ ətrafında Rusiya və ABŞ nümayəndələri ilə fəal məsləhətləşmələr aparılmışdır. Nəticədə ümumi razılıqla qəbul edilmiş sənədlərin əsas müddəaları ondan ibarət idi ki, iştirakçı dövlətlər münaqişədə iştirak edən tərəflərin 1994-cü il may ayının 12-də ATƏT-in Minsk qrupu ilə birgə əməkdaşlıq şəraitində, Rusiya Federasiyasının vasitəçiliyi ilə razılaşdırılmış atəşkəsi təsdiq etmələrini alqışladılar, BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrinə dair öhdəliklərini təsdiq etdilər və Təhlükəsizlik Şurasının münaqişənin sülh yolu ilə həlli sahəsində ATƏT-in söylərinə verdiyi siyasi dəstəyi təqdir etdilər. Bununla əlaqədar olaraq münaqişədə iştirak edən tərəfləri, birbaşa əlaqələr də daxil olmaqla, intensiv, müntəzəm danışıqlara çağırdılar. Onlar ATƏT-in Minsk qrupunun söylərini tamamilə müdafiə etdilər. ATƏT-in sədrinə tapşırıldı ki, danışıqlar üçün ümumi və razılaşdırılmış əsasın təmin olunması və bütün vasitəçilik və danışıqlara dair fəaliyyətlərin tam uyğunlaşdırılmasının həyata keçirilməsindən ötrü Minsk konfransının həmsədrlərini təyin etsin. Onlar Minsk qrupunun iclaslarında birgə sədrlik etməli və daimi Şuraya öz işlərindəki irəliləyişlər barədə mütəmadi olaraq məlumat verməlidirlər.

Bundan başqa, iştirakçı dövlətlər Minsk konfransı həmsədrlərinə mövcud atəşkəsin davam etdirilməsinə kömək etmək üçün dərhal addımlar atmağı və silahlı münaqişə bitdikdən sonra siyasi sazişin imzalanması üçün intensiv danışıqlar keçirməyi tapşırtdılar. Onlar BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrinə əsasən silahlı münaqişə bitərkən tərəflər arasında bağlanacaq sazişdən sonra ATƏT-in çoxmillətli sülhməramlı qüvvələrini göndərmək barədə siyasi iradələrini bəyan etdilər.

Azərbaycan bu sammitdə Qafqaz regionunda baş verən münaqişəli halların aradan qaldırılması işinə bilavasitə ATƏT kimi nüfuzlu bir təşkilatı yaxından cəlb etməklə, münaqişənin həlli zamanı yol verilə biləcək hər hansı ədalətsizliyin və birtərəfli fəaliyyətlərin qarşısını almış və bununla da özünün ərazi bütövlüyünü, müstəqil dövlət quruculuğunu, təhlükəsizliyini və suverenliyini beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi ilə tam əlaqələndirmiş və ATƏT-in himayəsinə bağlamışdır.

Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, Budapeştdə Dağlıq Qarabağ ətrafında baş verən münaqişənin dayandırılması, atəşkəs rejiminin qorunması, münaqişənin həlli yollarının axtarılması, onun sülh yolu ilə aradan qaldırılması və Böyük Sülh Sazişinin

hazırlanması ilə bağlı bütün vəzifələr ATƏT-in Minsk qrupuna və ona həmsədrlik edən Rusiya və Finlandiyaya tapşırıldı.

Beləliklə, Dağlıq Qarabağ problemi ümumavropa təhlükəsizliyinin aktual məsələsinə çevrildi.

Budapeştdən keçən dövr ərzində Azərbaycan dövləti tezliklə sülh əldə etmək, işğal olunmuş torpaqları geri qaytarmaq, respublikamızın ərazi bütövlüyünü təmin etmək, doğma yurdlarından didərgin salınmış vətəndaşları öz ata-baba torpaqlarına qaytarmaq üçün bütün imkanlardan istifadə etmişdir. Bu illərdə Azərbaycan diplomatiyasının əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bilavasitə məşğul olan ATƏT-in Minsk qrupu və bu qrupun üzvü olan dövlətlərlə ayrılıqda aparılan işdən ibarət olmuşdur.

Budapeştdən başlayaraq Minsk qrupunun fəaliyyətində xüsusi canlanma baş vermiş və qarşıya qoyulmuş məsələnin həlli ilə bağlı mühüm addımlar atılmışdır. Keçən dövr ərzində Minsk qrupu üzvləri dəfələrlə Azərbaycanda, Ermənistanda və əsas münaqişə zonası olan Dağlıq Qarabağda olmuş, intensiv danışıqlar və görüşlər keçirmiş və son nəticəyə nail olmaq üçün mühüm təşəbbüslər göstərmişlər. ATƏT-in 1996-cı ildə keçirilən növbəti Lissabon sammitində də Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması məsələsi əsas müzakirə mövzularından biri oldu. Gərgin müzakirələr nəticəsində beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyi prinsiplərini əks etdirən müddəanın yekun sənədinə salınması bu münaqişənin həlli sahəsində ATƏT çərçivəsində görülən işlərin məntiqi təzahürü idi. Lakin ATƏT-in zirvə toplantısında qərarlar konsensus yolu ilə qəbul edildiyindən Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyi bu müddəanın qəbuluna mane oldu.

Buna baxmayaraq, Azərbaycan nümayəndə heyəti qətiyyətli mövqe tutaraq bütün yekun sənədinə "veto" qoymaqla obyektiv qərarın qəbul edilməsi sahəsində ardıcıl fəaliyyətini davam etdirdi.

Azərbaycan diplomatiyası təkzibolunmaz dəlillərlə sübut etdi ki, məhz Ermənistan özünün inadkar, qeyri-konstruktiv mövqeyi, təcavüzkar siyasəti ilə regionda davamlı, ədalətli, bütün maraqları və mənafeləri nəzərə alan sülh əldə edilməsinə imkan vermir.

Azərbaycan özünün ATƏT prinsiplərinə, hamılıqla qəbul olunmuş beynəlxalq hüquq normalarına sadıqlığını, möhkəm sülhə və regional təhlükəsizliyə maraqlı olduğunu nümayiş etdirdi. Dövlət başçılarının və rəhbər xadimlərin, demək olar,

hamısı Azərbaycanın ədalətli mövqeyini müdafiə etdiklərini bildirdilər. Zirvə toplantısının yekun iclasının başlanmasına çox az vaxt qalmış Azərbaycan Prezidentinin ATƏT-in sədri F.Kotti ilə keçirilən görüşü zamanı sammitin bəyannamə layihəsinin qəbul olunması istiqamətində yaranmış vəziyyət ətraflı müzakirə edildi. Azərbaycanın mövqeyinin tamamilə haqlı olduğunu və ATƏT tərəfindən dəstəkləndiyini nəzərə çatdıran F. Kotti yekun iclasında bu məsələyə dair verəcəyi bəyanat və irəli sürülən üç prinsip barədə Azərbaycan Prezidentinə ətraflı məlumat verərək bildirdi ki, ATƏT Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin bu üç əsas prinsip zəminində həllinə xüsusi diqqət yetirəcək. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycanın mənafeələrinin əsasən təmin edildiyini nəzərə alaraq, sammitin müəyyən yekun sənədi qəbul etməsinə imkan yaratmaq üçün Azərbaycan Prezidenti Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli prinsipləri haqqında ATƏT sədri adından bəyanat verilməsinə və yekun sənədinə qoyduğu "veto"nu götürməyə razı oldu. Nəhayət, ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin Ermənistan və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, Azərbaycanın tərkibində Dağlıq Qarabağa ən yüksək özünüidarəetmə dərəcəsi verən hüquqi status, Dağlıq Qarabağın və onun bütün əhalisinin təminatlı təhlükəsizliyi prinsiplərini əhatə edən bəyanatı Lissabon sammitinin rəsmi sənədi kimi qəbul edildi.

Beləliklə, ATƏT-in 54 dövlət başçısının iştirak etdiyi Lissabon zirvə toplantısı ümumdünya və ümumavropa məsələlərinin strateji, perspektiv inkişaf meyllərini aydınlaşdırmaqla və müəyyənləşdirməklə bərabər, ilk dəfə olaraq Qafqazda gedən proseslərin, xüsusən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin mahiyyətini, ümumi və xüsusi cəhətlərini, həlli yollarının hüquqi-siyasi çərçivəsini açıqladı.

Lissabon sammitindən sonra ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətinin intensivləşməsi və münaqişə tərəfləri olan Ermənistan və Azərbaycanla çoxsaylı müzakirələrin aparılması münaqişənin həllinə dair yeni təkliflərin hazırlanması ilə yekunlaşdı. Lakin tərəflərə təqdim olunan təkliflərlə bağlı qərarın qəbulu ərəfəsində hər dəfə Ermənistanda vəziyyətin gərginləşməsi 1997-ci ildə Prezident L. Ter-Petrosyanın istefaya getməsi, 1999-cu ildə isə Ermənistan parlamentində terror aktının baş verməsi ilə müşayiət olundu. Bu isə Minsk qrupunun vasitəçilik missiyasına zərbə vuraraq, münaqişənin tənzimlənməsi prosesinə mane oldu.

Buna baxmayaraq, Azərbaycan ATƏT ilə əməkdaşlığı davam etdirərək, münaqişənin bu təşkilat çərçivəsində sülh yolu ilə tənzimlənməsinə dair mövqeyindən

imtina etmədi. Amma vasitəçilik missiyasının yerinə yetirilməsi prosesində ATƏT-in işğalçı ilə işğala məruz qalmış tərəf arasında tarazlığı gözləməsi, obyektiv və prinsiplial mövqedən çıxış edərək təcavüzkarı beynəlxalq hüquq normalarına hörmətlə yanaşmağa sövq etmək əvəzinə loyallıq nümayiş etdirməsi münafişənin tənzimlənməsində irəliləyişin əldə olunmasına stimula vermir. Bununla belə, ATƏT bu sahədə öz missiyasını davam etdirir.

Azərbaycanın ATƏT ilə əməkdaşlığının digər mühüm istiqamətini demokratik cəmiyyət quruculuğunun fundamental prinsiplərinin təmin olunması sahəsində qarşılıqlı fəaliyyət təşkil edir. Azərbaycanda demokratik təsisatların təşəkkülü və inkişafı, dünyanın qabaqcıl təcrübəsinə əsaslanan qanunvericilik bazasının formalaşması, vətəndaş haqlarının qorunması, söz azadlığının təmin olunması sahəsində ATƏT ilə qurulmuş səmərəli əməkdaşlıq ardıcıl olaraq həyata keçirilir.

Prezident və parlament seçkiləri dövründə seçki qanunvericiliyinin hazırlanması prosesində ATƏT ilə intensiv məsləhətləşmələr aparılmış və verilmiş tövsiyələr nəzərə alınmış, seçki prosesinin ATƏT müşahidəçiləri tərəfindən izlənməsinə lazımı şərait yaradılmış və ATƏT-in göstərdiyi texniki yardımdan istifadə olunmuşdur.

Beləliklə, regional təhlükəsizliyin təmin edilməsində, Avropanın təhlükəsizlik sistemində inteqrasiya olunmasında, beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafında, demokratik dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda Qərbin sınaqdan keçmiş qabaqcıl təcrübəsindən bəhrələnərək, onun səmərəli surətdə tətbiq olunmasında ATƏT ilə əməkdaşlıq edən Azərbaycan özünün strateji inkişaf yolunu bu təşkilat ilə əlaqələrini daha da dərinləşdirməklə davam etdirir.

4. AZƏRBAYCANIN QLOBAL DEMOKRATİKLƏŞMƏ PROSESLƏRİNƏ QATILMASI: AZƏRBAYCAN VƏ AVROPA ŞURASI ƏLAQƏLƏRİ

SSRİ-nin dağılması və Azərbaycanın öz müstəqilliyini bərpa etməsi (1991) dünyada demokratikləşmə "dalğasının" yayıldığı bir dövrdə baş vermişdir. Azərbaycan digər postsovet respublikaları ilə birlikdə seçim qarşısında qalmışdı: dünyada vüsət alan demokratikləşmə yolunu seçərək Qərbə inteqrasiya xətti götürmək, yoxsa Şərq aləmində və İslam dünyasında mövcud olan dövlət idarəçilik formalarından birini seçmək. Əlbəttə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin demokratik dövlət quruculuğu təcrübəsinin xalqın yaddaşında buraxdığı müsbət izlər, Azərbaycan xalqının demokratik təbiəti və inkişafa meyilli olması, Sovet hakimiyyəti illərində əhalinin kütləvi

savadlanması, respublikanın elm, təhsil, mədəniyyət sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlər, ictimai-siyasi inkişaf demokratiya yönündə seçimin edilməsinə öz müsbət təsirini göstərdi. Bundan başqa, həmin dövrdə Qərb inkişaf modelinin və demokratiya yolunun bütün dünyada cəlbədiçi olması, sosialist-kapitalist qarşıdurmasında qalib gəlməsi, beynəlxalq aləmdə demokratiya yolunu seçən dövlətlərə verilən dəstək də xarici amillər kimi, Azərbaycanın seçiminə öz təsirini göstərdi. Eyni zamanda, 1990-cı ildən başlayaraq Azərbaycanda vüsət alan milli-azadlıq hərəkatı, 20 yanvarda SSRİ qoşunlarının Bakıda törətdiyi qırğınlar və s. hadisələr nəticəsində əhalidə Qərbə meyl getdikcə güclənir və Azərbaycanın gələcəyini, müstəqil dövlət maraqlarını məhz Avropa dövlətləri və ABŞ-la inteqrasiyada görənlərin sayı kütləvi surətdə artırdı. Bu da o illərdə Azərbaycana rəhbərlik edən siyasilərin Qərb və demokratiya istiqamətində seçim etmələrinə təsirsiz qala bilməzdi.

Beləliklə, müstəqilliyini bəyan edən Azərbaycan ilk illərdəki mürəkkəb və ziddiyyətli proseslərə baxmayaraq, demokratik inkişaf yolu ilə gedir. Bu müddətdə ABŞ və Qərbi Avropa dövlətləri, onları təmsil edən demokratiya institutları, qeyri-hökumət təşkilatları ilə intensiv əməkdaşlıq şəraitində Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğu həyata keçirilir, totalitar rejimdən demokratik inkişafa transformasiya siyasəti aparılır.

Demokratikləşmə sahəsində Azərbaycanın əməkdaşlıq etdiyi əsas təşkilatlar Avropa Şurası və onun çərçivəsində fəaliyyət göstərən komissiyalar, xüsusi qruplar, ATƏT və onun insan hüquq və azadlıqları ilə məşğul olan İnsan Hüquqları Bürosu, Qərb dövlətlərinin hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları, demokratiya və insan hüquqları institutları, Azərbaycanda akkreditasiya olunmuş səfirlikləri və başqa qurumlardan ibarətdir.

Azərbaycanın demokratik transformasiyasında ən ardıcıl və məqsədyönlü iş aparan təşkilat isə Avropa Şurası hesab olunur.

AVROPA ŞURASI İLƏ ƏMƏKDAŞLIĞIN İNKİŞAF DİNAMİKASI

XXI əsrin başlanğıcı dünyanın siyasi həyatında, beynəlxalq münasibətlərin nizama salınmasında, müasir dövrdəki ümumbəşəri və global problemlərin həllində, Qərbə inteqrasiya kursu götürmüş ölkələrin demokratikləşməsində dövlətlərarası təşkilatların rolunun kəskin şəkildə artması ilə səciyyəvidir.

Bu gün ümumavropa məkanında demokratik dövlət quruculuğu, insan hüquqlarının müdafiəsi, iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq həlledici dəyərlər kimi ön sıraya çıxmışdır. Bütün bu amillər mövcud problemlərin tezliklə aradan qaldırılmasına və müasir Avropanın dünyanın ən sabit və hərtərəfli inkişaf etmiş bölgəsinə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu nəticələrin əldə edilməsində region dövlətlərinin fəaliyyətini uzlaşdıran və istiqamətləndirən orqan kimi mühüm rol oynayan Avropa Şurası fəaliyyətinin çoxşaxəliliyinə görə mürəkkəb bir sistem olaraq Avropada cərəyan edən hadisələrə və problemlərə münasibət bildirməklə insanın rifahı və onun yaratdığı sivilizasiyanın tərəqqisi naminə fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində xüsusi yer tutan Avropa Şurası öz fəaliyyətində insan hüquqlarının müdafiəsi və demokratiyanın möhkəmləndirilməsini, sosial və hüquqi problemlərin birgə həlli yollarının araşdırılmasını, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinə siyasi, qanunvericilik və konstitusional islahatların həyata keçirilməsində köməklik göstərilməsini və onlar arasında bu sahədə sıx əlaqələrin yaradılmasını rəhbər tutur.

Belə ölkələrdən birinə çevrilmiş Azərbaycan dövlət müstəqilliyini elan etdikdən sonra dünya inteqrasiya proseslərinə qoşulmaq üçün olduqca əlverişli perspektivlər və real imkanlar qazandı. Dövlət müstəqilliyinin ilk illərindən etibarən Azərbaycanın Avropa inteqrasiya proseslərinə qoşulmasını şərtləndirən iki əsas amil mövcud idi:

- Respublikamızda qısa müddətdə yaradılmış siyasi sabitlik, demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu, bazar iqtisadiyyatının bərqərar olmasına yönəldilmiş siyasi-iqtisadi islahatlar, insan hüquqlarının qorunması sahəsində həyata keçirilmiş tədbirlər;

- Avropanın beynəlxalq təşkilatlarını daha fəal əməkdaşlığa cəlb edən Azərbaycanın əlverişli geosiyasi mövqeyi və zəngin təbii ehtiyatları.

Hökumətlərarası və parlamentlərarası siyasi təşkilat olan Avropa Şurasına Azərbaycan hələ 1992-ci ildə qonaq statusu almaq üçün müraciət etsə də, bu məsələ öz müsbət həllini tapmamışdı. Belə ki, həmin dövrdə Avropa Şurasının özü Cənubi Qafqaz regionuna qədər genişlənməyə hazır deyildi. Üstəlik bu təşkilatın ölkəmizə qeyri-obyektiv münasibəti də özünü göstərirdi və hətta 1992-ci ildə Avropa Şurasının qeyri-üzv ölkələr üzrə komitəsi Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə əlaqədar respublikamızın əleyhinə bəyannamə qəbul etmişdi. Belə bir şəraitdə ilk növbədə Avropa Şurasında Azərbaycanın obyektiv, düzgün imicini formalaşdırmaq lazım idi.

1993-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycan xalqı müstəqil dövlətçiliyini inkişaf etdirərək öz tarixi seçimini etmiş, Avropa dəyərləri, normaları və standartları əsasında hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğu və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması yolunu tutmuşdur. Məhz həmin ildən etibarən Azərbaycanın xarici siyasətində Avropa Şurasına daxil olmaq istiqamətində həyata keçirilən kompleks tədbirlər müstəqil Azərbaycanın dünyəvi dövlət quruculuğu sahəsində bu qurumdan öyrənmək meyllərini daha bariz şəkildə büruzə verirdi.

Bu dövrdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin beynəlxalq aləmdə cərəyan edən proseslərə incə və pragmatik yanaşma tərzi və Azərbaycanın vahid Avropa ailəsinə daxil olması istiqamətində apardığı məqsədyönlü siyasəti nəticəsində Azərbaycanın Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv olması üçün zəmin yaradıldı. Ölkəmizin beynəlxalq fəallığının güclənməsi, ictimai həyatın hərtərəfli demokratikləşdirilməsi sahəsində inamlı addımların atılması, Ermənistanla münaqişədə respublikamızın hərbi əməliyyatların dayandırılması və atəşkəsin əldə edilməsinə yönəlmiş fəaliyyəti Avropa Şurası ilə yaxınlaşma prosesinə zəruri impulslar verdi. 1994-cü ilin may ayında Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində atəşkəsin əldə edilməsi Avropa Şurası ilə əməkdaşlıq üçün yeni üfüqlər açdı.

Qısa müddət ərzində Azərbaycanda demokratik dəyərlərin bərqərar olması və inkişaf etdirilməsi, insan hüquqları və əsas azadlıqlarının təmin olunması sahəsində nəzərə çarpan nailiyyətlər əldə edildi. 1995-ci ildə referendum yolu ilə qəbul edilən, insan hüquq və azadlıqlarını özündə əks etdirmək baxımından ən yüksək norma və standartlara cavab verən müstəqillik dövrünün ilk Konstitusiyası Azərbaycan cəmiyyətinin irəliyə doğru inkişafının bünövrəsini qoydu.

Məhz bu uğurların məntiqi nəticəsi kimi, 1996-cı il iyunun 28-dən etibarən Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurası təşkilatında xüsusi dəvət olunmuş qonaq statusunda iştirakı milli qanunvericiliyimizin Avropa standartları səviyyəsinə yüksəldilməsinin işlək mexanizmini hazırlamağa imkan verdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1996-cı il iyulun 8-də "Avropa Şurası və Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlıq proqramının həyata keçirilməsi tədbirləri haqqında", 1998-ci il yanvarın 20-də "Avropa Şurası və Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi sahəsində tədbirlər haqqında", 1999-cu il mayın 14-də "Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Şurası arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi və Azərbaycan Respublikasının Avropada mənafeələrinin müdafiə edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında" imzaladığı sərəncamlar ölkəmizin

Avropa Şurasına qəbul edilməsi üçün səylərin artırılmasına və məqsədyönlü fəaliyyətə zəmin yaratmış oldu.

Bu sərəncamlarda Avropa ölkələrində hamılıqla qəbul edilmiş standartlara və normalara uyğunluq baxımından Azərbaycan Respublikasında Cinayət, Cinayət-Prosessual, Mülki və Mülki-Prosessual Məcəllələrin, digər məcəllələrin hazırlanmasının sürətləndirilməsi, respublikamızın Avropa Şurasının bir sıra konvensiya və sazişlərinə qoşulması məsələsinin öyrənilməsi tövsiyə edilmişdir. Həmin tövsiyələrə uyğun olaraq çox qısa zamanda bu məcəllələr və hüquq-mühafizə orqanları ilə bağlı qanunların demək olar ki, hamısı Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilmişdir.

2000-ci il iyunun 28-də Avropa Şurası Parlament Assambleyasının növbəti sessiyasında Nazirlər Komitəsinə Azərbaycan Respublikasını Avropa Şurasının tam hüquqlu üzvü seçmək tövsiyə edilmişdir.

Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin məsələ ilə bağlı iclaslarında respublikamızın Avropa Şurasına qəbul olunması barədə səmərəli fikir mübadiləsi aparılmış, müvafiq tövsiyələr verilmişdir.

Nəhayət, 2001-ci ilin yanvar ayında Azərbaycan Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv qəbul edilmiş və bununla da Azərbaycan diplomatiyası Avropa inteqrasiya proseslərinə qoşulmaq uğrunda mübarizədə böyük qələbə əldə edərək, Avropanın üzvi hissəsinə çevrildiyini işdə sübut etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına qəbul edilməsi yeni əsrin əvvəllərində xalqımızın taleyində baş verən ən mühüm hadisələrdən biridir. Ölkəmizin Avropa xalqlarının demokratik ailəsinə inteqrasiyasını reallığa çevirmiş bu hadisə Azərbaycanda hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlət quruculuğu, vətəndaş cəmiyyəti yaradılması, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin bərqərar edilməsi sahəsində görülən nəhəng işlərin məntiqi nəticəsi olmuşdur.

Azərbaycan Avropa Şurasına daxil olarkən bu qurumun demokratik transformasiya öhdəliklərini yerinə yetirməklə yanaşı, həm də gələcəkdə tamhüquqlu üzv kimi Avropa Şurasının verdiyi imkanlardan bəhrələnmək sahəsində özünün milli proqramını da hazırlamışdır. Bu proqramın əsas məqsədləri:

- Azərbaycan həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqla Ermənistanın işğalçı siyasətini ifşa etmək, azərbaycanlılara qarşı ermənilərin həyata keçirdiyi soyqırımını və torpaqlarımızın 20 faizinin işğal edildiyi faktını tanıtdırmaq, hüquqları pozulmuş

köçkünlərimizin ağırlı-acılı həyatını anlatmaq, bununla belə, ölkəni cəlb olunduğu regional münaqişədən onun ərazi bütövlüyünü saxlamaq şərti ilə dinc yolla xilas etmək;

- demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu işini davam etdirmək, qazanılmış müstəqilliyin təsdiqi, möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi məqsədilə Avropa dəyərlərini mənimsəyərək bu birliyə inteqrasiya etmək;

- demokratik və hüquqi dövlət quruculuğu işində islahatları davam etdirmək üçün konkret öhdəliklərin yerinə yetirilməsini, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafını və insan hüquqlarının müdafiəsini təmin etmək;

- Avropa dövlətləri ilə diplomatik münasibətlərin yüksək səviyyədə qurulmasına imkan qazanmaq və ölkənin xarici siyasətinin dinc yanaşı yaşamaq, sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq və s. beynəlxalq hüquq prinsiplərinə əsaslandığını nümayiş etdirərək bu dövlətlərə çatdırmaq;

- öz məqsəd və məramları haqqında məlumat vermək üçün Avropa Şurasının ali tribunasından istifadə etmək.

Göründüyü kimi, Azərbaycanın Avropa Şurasına üzvlüklə bağlı perspektiv məqsədləri inkişaf etmiş dövlətlərin bu təşkilat çərçivəsindəki fəaliyyətlərinin əsas məqsədləri ilə üst-üstə düşürdü.

Avropa Şurasının tamhüquqlu və fəal üzvü kimi, onunla əməkdaşlığı günbəgün gücləndirən Azərbaycan Respublikası qeyd edilən təşkilatın fəaliyyətində Avropada və dünyada insan hüquqlarının qorunması, demokratik proseslərin inkişaf etdirilməsi, dövlətlərarası münasibətlərin bərabərlik, qlobal problemlərin həllinə yardım göstərmək, təşkilatın tamhüquqlu üzvü kimi öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərə vicdanla əməl etmək kimi prinsiplərini həmişə rəhbər tutur.

DEMOKRATİK İSLAHATLAR VƏ HÜQUQİ DÖVLƏT QURUCULUĞU SAHƏSİNDƏ ƏMƏKDAŞLIQ

Azərbaycanda demokratik dövlətçilik ənənələrinin tarixi XX əsrin əvvəllərindən başlanır. Belə ki, 1918-ci il may ayının 28-də yaranan və siyasətində vətəndaşların hüquq bərabərliyi əsas yer tutan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Demokratik Respublikası Şərqdə ilk dəfə demokratik qaydaları təsbit edən dövlət idi.

1991-ci il oktyabr ayının 18-də Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktını qəbul etdi. Totalitar rejim tədricən demokratik rejimlə əvəz edildi, ölkədə əsl seçkili hakimiyyət yaradıldı. Demokratik qüvvələrin təsiri altında

çətinliklə də olsa, respublikada demokratikləşmə prosesi başlandı. Totalitar rejimdən fərqli olaraq, şəxsiyyət demokratik cəmiyyətin iqtisadi və siyasi problemlərinin həll edilməsində fəal iştirak etməklə özündə vətəndaşlıq məsuliyyətini hiss etməyə başladı.

Ölkəmizdə müstəqillik dövründə demokratik islahatlar və hüquqi dövlət quruculuğu sahəsində həyata keçirilmiş tədbirlərdən danışarkən dünyanın ən mötəbər beynəlxalq təşkilatlarından olan Avropa Şurası və onun Parlament Assambleyasının rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Azərbaycanın bu təşkilata daxil olmaq barədə müraciətindən onun tam hüquqlu üzv kimi fəaliyyət göstərdiyi hazırkı dövrə qədər ölkəmizdə hüquqi dövlət quruculuğu sahəsində həyata keçirilmiş geniş demokratik islahatları aşağıdakı formada sistemləşdirmək olar:

- Dövlət idarəçiliyi və seçki islahatları, Azərbaycan Respublikasının siyasi sisteminin təkmilləşməsində çox böyük rol oynayan 1995-ci il noyabr ayının 12-də ölkənin yeni Konstitusiyasının, demokratik quruluşun və hüquqi dövlətin təməlini qoymuş qanunların qəbul edilməsi;

- İnsanların şəxsiyyət azadlığına və toxunulmazlığına, habelə hüquqi müdafiəsinə təminat verilməsi, çoxpartiyalı sistemin yaradılması, siyasi plüralizm, söz və vicdan azadlığı, azlıqların hüquqları, qanun qarşısında bərabərlik və təqsirsizlik prezumpsiyasının təmin edilməsi;

- Konstitusiya Məhkəməsinin yaradılması, ölüm cəzasının ləğv edilməsi, üçpilləli məhkəmə sisteminin yaradılması və şəffaf proseduralar əsasında hakimlər korpusunun seçilməsi və məhkəmənin müstəqilliyinin təmin edilməsi;

- On minlərlə şəxs barəsində amnistiya verilməsi və xeyli sayda məhbusların əfv edilməsi;

- Senzuranın aradan götürülməsi, kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığı və qeyri-hökumət təşkilatlarının sərbəst fəaliyyətinin təmin olunması və s.

Azərbaycanın Avropa Şurası ilə əməkdaşlığının müasir dövr üçün siyasi aktuallığı və əhəmiyyəti, bu əlaqələrin konkret sahələr üzrə, ayrı-ayrılıqda təhlil edilməsini zəruri edir:

Ölüm cəzasının ləğvi

Azərbaycanda ölüm cəzasının ləğvi və cəza siyasətinin humanistləşməsi onun Avropa ailəsinə qoşulmasını təmin edən mühüm amillərdən biri olmuşdur.

Bir çox Avropa dövlətləri ölüm cəzasını ləğv edənə qədər uzun illər bu məsələni araşdırmış və çox zaman da qəti qərar verməkdə çətinlik çəkmişlər. Belə ki, 1950-ci ildə

qəbul edilmiş İnsan hüquqlarına dair Avropa Konvensiyasının yaşamaq hüququ maddəsində ölüm cəzasının mövcudluğu qeyd olunmuş və 1983-cü ildə Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmiş bu Konvensiyanın 6 sayılı əlavə Protokolunda ölüm cəzası birdəfəlik ləğv olunmuşdur.

Ölüm cəzasını birdəfəlik ləğv etmək üçün Avropa dövlətlərinə uzun illər lazım olsa da, hakimiyyətə gəldikdən sonra Heydər Əliyevin ilk qərarlarından biri ölüm cəzasına moratorium qoyulması olmuşdur. Bundan sonra ölüm cəzasının ləğv olunması yolunda bir neçə siyasi addımlar atılmışdır. 1995-ci ildə qəbul olunmuş yeni Konstitusiyada ölüm cəzası tam ləğv edilənədək yalnız dövlətə, insan həyatına və sağlamlığına qarşı xüsusilə ağır cinayətlərə görə müstəsna cəza tədbiri kimi göstərilmiş və artıq daimi cəza növü kimi nəzərdə tutulmamışdır.

Bundan sonra, 1996-cı ilin may ayında parlament Azərbaycan Prezidentinin qanunvericilik təşəbbüsünü dəstəkləyərək yaşı 65-dən yuxarı olan kişilərin ölüm cəzasından azad olunması ilə bağlı qərar qəbul etmiş, eyni zamanda ölüm cəzasının tətbiqini nəzərdə tutan cinayətlərin sayı qanunvericilikdə 33-dən 12-yə endirilmişdir.

Heydər Əliyev ölüm cəzasının ləğvi ilə bağlı qəti qərar verməzdən əvvəl bu məsələ ictimaiyyət tərəfindən müzakirə olunmuş, Avropa Şurası nümayəndələri ilə çoxsaylı danışıqlar aparılmışdır. Nəhayət, 1998-ci il fevral ayının 3-də ölkə Prezidenti Milli Məclisə ölüm cəzasının ləğv olunması ilə bağlı etdiyi müraciətdə cinayət-hüquq siyasətini hərtərəfli təhlil edərək ədalət, azadlıq, humanizm və insanpərvərlik kimi yüksək idealları rəhbər tutmaqla ölkədə ölüm cəzasının ləğv edilməsi qənaətinə gəldiyini bildirmiş və bu tarixi bəyanatın zəruriliyini əsaslandırmışdır.

Parlament ölüm cəzasının ləğvi ilə bağlı ölkə Prezidentinin təklifini dəstəkləmişdir. Beləliklə, Heydər Əliyev Şərqdə ilk dəfə olaraq ölüm cəzasının ləğv olunması ilə bağlı qətiyyətli və humanist qərar qəbul etmişdir. Bütün dünyada müsbət mənada geniş əks-səda yaratmış bu tarixi qərar Avropa Şurası tərəfindən "Azərbaycanın Strasburq yolunda atdığı böyük addım" kimi dəyərləndirilmişdir.

Cəza siyasətinin humanistləşməsi

Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdıışından sonra demokratikləşmə istiqamətində atdığı ilk addımlardan biri də Əfv institutunun bərpası olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 may 1995-ci il tarixli Fərmanı ilə Bağışlama məsələləri komissiyası yaradılmışdır. Həmin dövrdən bu günə qədər komissiya tərəfindən minlərlə məhkumun sənədləri araşdırılmış, o cümlədən AŞ PA-nın bəzi parlamentarlarının və ölkəmizdə fəaliyyət göstərən bir neçə hüquq-müdafiə təşkilatlarının "siyasi məhbus" kimi

qələmə verdiyi məhbusların azad olunması və ya onların işinə yenidən baxılması öhdəliyinin şərtlərinə əməl edilmişdir. Əslində, Azərbaycan dövləti ölkədə siyasi əqidəsinə görə heç kəsin məhkum olunmadığını dəfələrlə bəyan etsə də, təqdim olunmuş siyahıya əsasən üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirmişdir.

Bu dövr ərzində məhkum olunmuş şəxslərə münasibətdə əfv siyasəti ilə yanaşı amnistiya aktlarının tətbiqi nəticəsində də humanistlik göstərilmişdir. Məhkumun cəza çəkməkdən azad edilməsini, yaxud cəzanın daha yüngül cəza ilə əvəz edilməsini nəzərdə tutan amnistiya aktının tətbiq edilməsi humanizmin və cinayət törətmiş şəxslərə göstərilən etimadın təzahürü kimi dəyərləndirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir dövlətdə amnistiya tətbiq edilərkən bu aktın cəmiyyətdə doğura biləcəyi nəticələr, onun qəbul edilməsini zəruri edən şərait, cinayətkarlığın vəziyyəti, iqtisadi səmərə, dövlətçilik mənafeləri və digər problemlər hərtərəfli tədqiq edilir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi ölkə Prezidentinin son illər ərzində bir neçə dəfə təqdim etdiyi amnistiya aktları layihələrini müzakirə edərək, amnistiya haqqında qərarlar qəbul etmişdir.

Cəza siyasətinin humanistləşməsi ilə bağlı qanunvericilik aktlarında edilmiş ciddi dəyişikliklər, xüsusilə də Avropa Şurasının 50 illik yubileyi ilə əlaqədar 1998-ci ilin dekabr ayında verilmiş amnistiya Azərbaycanın Avropa Şurasına qəbul olunması yolunda apardığı diplomatik mübarizənin uğurlu sonluğundan xəbər verirdi.

Ümumilikdə, 1995-ci ildən başlayaraq imzalanmış və on minlərlə məhbusa şamil edilmiş əfv fərmanları və amnistiya aktları Azərbaycan dövlətinin Konstitusiyada və beynəlxalq aktlarda təsbit olunmuş insan hüquq və azadlıqlarına, ümumbəşəri dəyərlərə, humanizm və insanpərvərlik ənənələrinə, demokratiya ideallarına hörmət və ehtiramın təsdiqidir.

Ombudsman təsisatı

Azərbaycanda insan hüquqlarının qorunması üzrə yeni sistemin yaranmasının parlaq təzahürlərindən biri də "İnsan hüquqları üzrə müvəkkil (ombudsman) haqqında" Qanunun qəbul edilməsi olmuşdur.

Ümumiyyətlə, yeni olduğu qədər də çox mürəkkəb bir sistem olan insan hüquqları təsisatının bu gün cəmiyyətdə hərtərəfli tam anlamı çox vacib məsələlərdəndir. Söz yox ki, Avropa üçün bu, yenilik deyil. Onu qeyd etmək lazımdır ki, Avropanın tefəkkür tarixi insan haqları uğrunda mübarizəni özündə tam əks etdirir.

Müasir Avropa özünüdərkinin ən mühüm nailiyyətlərindən hesab olunan Ombudsman təsisatı bugünkü cəmiyyətin idarə olunmasında yeni yaranan daha bir sosial institutdur.

Beləliklə, əməli fəaliyyətinin nəticələrini sistemləşdirib təhlil etməklə qanunvericiliyin yeniləşməsinə kömək edən, insan hüquqlarının beynəlxalq müdafiə vasitələrindən istifadəsi üçün kamil hüquq-müdafiə strukturlarından biri sayılan İnsan Hüquqları Üzrə Müvəkkil (Ombudsman) təsisatının yaradılması qabaqcıl dövlətlərdə tətbiq edilən səmərəli institutların ölkədə fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratmış və Azərbaycanın dünyanın vahid hüquq məkanına inteqrasiyasına təkan vermişdir.

Seçki qanunvericiliyi

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin olunması, seçki ilə bağlı demokratik institutların inkişafı demokratik və hüquqi dövlətin əsas məqsəd və vəzifələrindən biridir.

Dövlət demokratik prinsipləri və seçki hüququ normalarını müdafiə etmək yolu ilə vətəndaşların seçki və referendumlarda öz iradələrini sərbəst surətdə bildirməsinə təminat verir. Yeni Konstitusiyanın qəbul edilməsindən ötən müddət ərzində qanunvericiliyin ən çox işlənmiş sahələrindən biri olan seçki qanunvericiliyi bütövlükdə təzələnmişdir. İlk öncə “Referendum haqqında” 1997-ci il 30 dekabr tarixli Qanun, daha sonra “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin seçkiləri haqqında” 1998-ci il 9 iyul tarixli Qanun qəbul edilmişdir. Bu qanun müasir seçki qanunvericiliyinin əsasını qoyaraq bir növ örnək hüquqi-normativ sənəd olmuşdur. Daha sonra “Bələdiyyələrə seçkilər haqqında” 1999-cu il 27 iyun, “Milli Məclisə seçkilər haqqında” 2000-ci il 5 iyun tarixli qanunlar qəbul edilmişdir.

Hüquqi dövlət quruculuğu yolunu seçmiş Azərbaycan Respublikasında demokratik şəraitdə prezident, parlament və bələdiyyə seçkiləri keçirilmişdir. Azərbaycanda inkişaf etmiş demokratik dövlətlərin siyasi təcrübəsindən istifadə edilməklə, Avropa Şurası ekspertlərinin iştirakı ilə və tövsiyələri nəzərə alınmaqla, xüsusilə də Venesiya Komissiyası mütəxəssislərinin hazırladıqları və təklif etdikləri alternativ variantdan yararlanmaqla seçkilər haqqında mövcud olan beş qanundan ibarət toplu əsasında tərtib olunmuş və 2003-cü il iyunun 2-də qəbul edilmiş Seçki Məcəlləsi və onun əsasında 15 oktyabr 2003-cü ildə keçirilmiş son Prezident seçkiləri mühüm amilə çevrilərək, cəmiyyətin həyatında önəmli yer tutmuşdur.

Seçkilərin və referendumun keçirilməsi barədə vahid sənəd olan Seçki Məcəlləsini zəruri edən əsas amil seçki qanunvericiliyinin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı Avropa Şurası təşkilatı qarşısında götürülmüş öhdəlik olmuşdur.

Nəticədə, ölkə müstəqillik əldə etdikdən sonra seçkilərin və referendumun, o cümlədən Prezident seçkilərinin demokratik və açıq şəraitdə keçirilməsinə tam təminat verən, bütövlükdə təzələnmiş möhkəm hüquqi baza yaradılmışdır.

Məhkəmə hüquq-isləhatı

Avropa Şurasının tamhüquqlu üzvlüyünə qəbul olunması ərəfəsində Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik sistemi tam yenilənmiş, ölkədə məhkəmə-hüquq islahatları həyata keçirilmiş, bu məqsədlə müvafiq qanunvericilik aktları qəbul edilmiş, təşkilatı və digər tədbirlər görülmüşdür. Yeni Cinayət, Cinayət-Prosessual, Mülki, Mülki-Prosessual, Cəzaların İcrası məcəllələri, “Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında”, “Məhkəmələr və hakimlər haqqında”, “Prokurorluq haqqında”, “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında”, “Polis haqqında” və digər qanunlar qəbul edilmişdir. Mövcud məhkəmə təsisatı tamamilə yenidən qurularaq üçpilləli məhkəmə sistemi yaradılmışdır. Test imtahanları və müsabiqə yolu ilə yeni hakimlər seçilmiş, Azərbaycanın penitensiar sistemi beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmışdır.

Konstitusion hüquqların təminatı baxımından “Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında” Qanunun qəbul edilməsi və bu məhkəmənin yaradılması demokratik hüquqi dövlət quruculuğu yolunda atılmış böyük addım olmuşdur. Sözsüz ki, vətəndaşların Konstitusiyaya Məhkəməsinə birbaşa müraciət etmək hüququna malik olmaları onların hüquqlarının müdafiəsi baxımından olduqca əhəmiyyətli vasitənin əldə edilməsi deməkdir. Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, 2002-ci il avqustun 24-də keçirilmiş referendum nəticəsində Konstitusiyaya Məhkəməsinin səlahiyyətlərində də əhəmiyyətli dəyişikliklər olmuşdur. Konstitusiyaya edilmiş dəyişikliklə Konstitusiyaya Məhkəməsinə müraciət etmək hüququ olan subyektlərin dairəsi xeyli genişlənmiş və əvvəlki subyektlər dairəsinə Ombudsman, ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələr və vətəndaşlar da daxil edilmişdir.

İnsan hüquqlarının məhkəmədən kənar müdafiəsi mexanizmi də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Hazırda Azərbaycanda 2000-ə yaxın ictimai təşkilat, o cümlədən onlarca hüquq-müdafiə təşkilatları rəsmi dövlət qeydiyyatına alınaraq normal fəaliyyət göstərir. Nizamnamə məqsədlərinə və fəaliyyətlərinə görə bu təşkilatlar qadın, uşaq, gənclər, hüquq-müdafiə, xeyriyyə, mədəniyyət, təhsil, həmkarlar ittifaqları və digər sahələri əhatə edir.

İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ QORUNMASI VƏ S. SAHƏLƏRDƏ ƏMƏKDAŞLIQ

Bu gün Avropada ən aktual problemlərdən olan insan hüquqlarının məhəlli səviyyədə müdafiəsi ilə müxtəlif institutlar, o cümlədən də Avropa Birliyi və ATƏT məşğul olsa da, “insan hüquqlarının müdafiəsi üçün Avropa sistemi” dedikdə, bir qayda olaraq, Avropa Şurası və onun çərçivəsində yaradılan nəzarət mexanizmləri nəzərdə tutulur. Uzun müddət, təxminən yarım əsrlik dövr ərzində aşkar edilən bəzi zəif cəhətlərinə və nöqsanlarına baxmayaraq, Avropa Şurası insan haqlarının müdafiəsi üçün ən yararlı sistem kimi özünü təqdim edərək Avropa insan haqlarının beynəlmilləşməsinə, onların universal mahiyyət kəsb etməsinə, beynəlxalq münasibətlərin predmetinə və qayğısına çevrilməsinə güclü təkan verib.

Azərbaycan Respublikasının demokratik və hüquqi dövlət quruculuğu yoluna qədəm qoyması insan hüquqları sahəsində mövcud standartlara əməl olunması zərurətini yaratmış və Azərbaycan bu standartların təmin olunması sahəsində əməli fəaliyyət göstərir. Belə ki, bu hüquqlar gündəlik həyatımızda öz real təminatını almaqla yanaşı həm də ölkəmizdə qəbul edilmiş qanunlarda və hüquqi normativ sənədlərdə öz əksini tapmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası insan hüquqları sahəsində indiyədək bir çox beynəlxalq konvensiya və sazişə qoşulmuşdur ki, onların da sırasına 1966-cı il Mülki və Siyasi Hüquqlara dair Beynəlxalq Pakt, 1966-cı il İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlara dair Beynəlxalq Pakt, BMT-nin 1989-cu il Uşaq Hüquqları Konvensiyası, BMT-nin Qadınların siyasi hüquqlarına dair 1952-ci il Konvensiyası, BMT-nin Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunmasına dair 1979-cu il Konvensiyası, İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunmasına dair 1965-ci il Beynəlxalq Konvensiyası və s. daxildir.

Bunlardan əlavə, 2001-ci il yanvarın 25-də Avropa Şurasının tamhüquqlu üzvü olmuş Azərbaycan bununla da Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasını imzalamışdır.

Bu günədək Azərbaycan Avropa Şurasının bir çox sənədinə (konvensiyalar, onların protokolları və digər sənədlər) qoşulmuş, bu da ölkəmizin Avropa hüquq məkanına inteqrasiyası üçün əsas yaratmışdır. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiya, bu müqavilə (daha çox qısaca olaraq Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası adlanır) 1950-ci il noyabrın 4-də, yəni Avropa Şurası təsis olunduqdan bir il sonra qəbul edilmiş və 1953-cü ilin sentyabrında qüvvəyə minmişdir.

Konvensiyanın bugünkü mətni onun 11 sayılı Protokolunun qüvvəyə mindiyi gündən – 1998-ci il noyabrın 1-dən qüvvədədir. Hal-hazırda Avropa Şurasının bütün üzv dövlətləri, yəni 46 dövlət bu Konvensiyanın iştirakçısıdır.

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının Avropa Şurasının ən mühüm sənədi olduğunu və əslində Avropa Şurasının bu Konvensiyasız təsəvvür edilmədiyini nəzərə alaraq, təşkilata daxil olan hər bir yeni dövlətin üzərinə bu Konvensiyanı müəyyən müddət ərzində imzalamaq və təsdiq etmək məcburi vəzifə kimi qoyulur.

AŞ PA-nın Azərbaycanla bağlı 222 sayılı Rəyində dövlətimizin üzərinə qoyulan öhdəliyə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasını və onun 1, 4, 6 və 7 sayılı protokollarını ratifikasiya etmişdir.

Avropa dövlətləri kollektiv nəzarət mexanizmi yaratmaqla ümumavropa dəyərlərinə, hüququn aliliyinə, ədalət və demokratiyaya söykənən vahid hüquqi məkanda hər bir şəxsin hüquqlarını təmin etməyi öz qarşılıqlarına başlıca vəzifə kimi qoymuşlar.

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası bu şikayət proseduraları olmadan, daha doğrusu, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi olmadan heç bir zaman indiki kimi səmərəli, canlı və işlək bir mexanizm ola bilməzdi. Bu gün tamamilə düzgün qeyd olunur ki, bu konvensiyasız Avropa Şurası, Məhkəməsiz isə Konvensiya heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Məhz Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin, onun çoxsaylı, presedent xarakterli qərarlarının sayəsində Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası elə də mükəmməl olmayan, əksər insan hüquqlarını özündə heç əks etdirməyən regional miqyaslı bir sənəddən ümumdünya əhəmiyyətli, dövlətlərin qanunvericiliyinin və hüquqi praktikasının inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təkan vermiş, beynəlxalq və milli məhkəmələrdə geniş surətdə istinad edilən müqaviləyə çevrilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nizamnaməsində göstərildiyi kimi, Avropa Şurasının hər bir üzvü qanunun aliliyi prinsipi və yurisdiksiyası altında olan bütün şəxslərin insan hüquqları və əsas azadlıqlarından istifadə etməsi prinsipini nəzərdə tutur. Göründüyü kimi, Azərbaycanın Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv qəbul olunması, ölkədə gedən insan hüquqları və azadlıqlarının qorunması və inkişaf etdirilməsi prosesinə yeni bir təkan vermişdir. Azərbaycanda insan haqları və azadlıqlarının qorunması haqqında danışarkən onların konstitusion əsaslarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyası insan hüquqları və azadlıqlarını lazımı səviyyədə əks etdirir. Konstitusiyanın 12-ci maddəsinin I və II bəndləri, 29, 60, 63, 65,

67, 71 və 151-ci maddələri məhz insan hüquqları və azadlıqlarının konstitusion əsaslarını təşkil edir.

Heydər Əliyevin ölkədə demokratiyanın daha da inkişaf etdirilməsi sahəsində görülən tədbirlərin genişləndirilməsi məqsədi ilə 1998-ci il 22 fevral tarixli “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” Fərmanında insan hüquqları sahəsində həyata keçiriləcək tədbirlərin istiqaməti və konsepsiyası müəyyən edilmiş və ümumdövlət səviyyəsinə qaldırılmışdır. Bunun ardınca təsdiq edilmiş “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair dövlət proqramında” Azərbaycanın konkret inkişaf mərhələsinə uyğun olaraq insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyinin artırılması, Elmi-Tədqiqat İnstitutunun yaradılması, hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi, mütəxəssislərin hazırlanması, öhdəliklərə əməl edilməsi və digər vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Bu fundamental sənədlərin fəlsəfəsi hər bir şəxsin Konstitusiyada təsbit edilmiş hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün bütün imkanlara malik olmasından ibarət idi. Bu baxımdan, Konstitusiyada bəyan edilmiş hüquqların təmin edilməsi üçün bir sıra mühüm qanunlar qəbul olunmuş və çevik hüquqi mexanizmlər müəyyənləşdirilmişdir.

Bunlar bir tərəfdən Azərbaycanda hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğunun təmin edilməsi, çoxpartiyalılığa, müxtəlif siyasi cərəyanların ideyalarının azad ifadə olunmasına əsaslanan siyasi sistemin yaradılması, insan və vətəndaş hüquqlarının qorunmasına qulluq edən təsisatların formalaşması, digər tərəfdən isə, ölkəmizdə azad rəqabətə, inkişaf etmiş mülki dövriyyəyə, müasir bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadiyyatın qurulması məqsədini güdən qanunvericilik tədbirlərini əhatə etmişdir.

Azərbaycanda siyasi, iqtisadi, sosial islahatların həyata keçirilməsi, dövlətimizin beynəlxalq birliyə tamhüquqlu üzv qəbul olunması, ölkənin demokratik yolla ardıcıl inkişafı, cəmiyyət və dövlət həyatının bütün sahələrində Avropa dəyərlərinin bərqərar edilməsi üçün bütün hüquqi təminatların və müvafiq hüquqi bazanın yaradılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Azərbaycan parlamentinin qəbul etdiyi qanunvericilik aktlarının, o cümlədən “Vətəndaşlıq haqqında”, “Dini etiqad azadlığı haqqında”, “Ölkədən getmək və ölkəyə gəlmək haqqında”, “Sərbəst toplaşmaq azadlığı haqqında”, “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında”, “Məlumat azadlığı haqqında”, “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusu haqqında”, “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında”, “Məhkəmələr və hakimlər haqqında”, “Prokurorluq haqqında”, “Polis

haqqında”, “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında”, “İnsan hüquqları üzrə müvəkkil (ombudsman) haqqında” və digər qanunların əsas ruhu insan hüquqlarının müdafiəsi təminatlarının yaradılması olmuşdur.

SİYASİ PLÜRƏLİZM, SÖZ, MƏTBUAT AZADLIQLARI VƏ S. SAHƏLƏRDƏ ƏMƏKDAŞLIQ

Kütləvi informasiya azadlığı bir sıra digər insan hüquqları ilə, hər şeydən əvvəl fikir və söz, habelə yaradıcılıq azadlığı ilə insanın özünüifadəsinin müxtəlif təzahür formaları olsa da, mahiyyətə biri digərini inkişaf etdirir və tamamlayır, bir-birini qarşılıqlı surətdə təmin edirlər.

Avropa Şurasının ən vacib sənədi olan İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 10-cu maddəsi müəyyən edir ki, hər kəsin öz fikrini azad ifadə etmək hüququ var: bu hüquqa öz fikrini müdafiə etmək, dövlət orqanlarının müdaxiləsi olmadan və dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq informasiya və ideyalar almaq və yaymaq azadlığı daxildir.

Kütləvi informasiya azadlığının ən mühüm təminatlarından biri də kütləvi informasiya vasitələri üzərində dövlət senzurasının olmamasıdır. Azərbaycanda kütləvi informasiya vasitələri üzərində senzura uzun müddət mövcud olmuş, dövlət KİV-in fəaliyyətinə birbaşa nəzarət mexanizmindən istifadə edərək inzibati qaydada onun fəaliyyətinə müdaxilə etmişdir.

Azərbaycanda söz və mətbuat azadlığının bərqərar edilməsində, mətbuat haqqında qanunvericiliyin insan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasına tam uyğunluğunun təmin edilməsində müstəsna xidmətləri olmuş Heydər Əliyev Avropa Şurasının tövsiyələrinə uyğun olaraq, mətbuata dövlət qayğısını, kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafını, fikir, söz və məlumat azadlığının təmin olunmasını ümumdövlət vəzifəsi hesab edərək 1998-ci il avqustun 6-da imzaladığı fərmanla 1992-1993-cü illərdə sərbəst informasiya fəaliyyətinə qoyulmuş məhdudiyyətləri aradan qaldırmışdır.

Bu təşəbbüs mətbuatda böhtan, təhqir, şərəf və ləyaqəti alçaldan məlumatların yayılmasına deyil, ölkəmizdə söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsinə, hüquqi və etik normaların gözlənilməsinə və qanunlara uyğun mexanizmin yaradılmasına yönəlmişdi.

1999-cu il dekabrın 7-də Azərbaycan Respublikasında fikir və söz azadlığını, mətbuat və jurnalistlərin müstəqilliyini təmin edən, xüsusilə mətbuat azadlığını məhdudlaşdıran inzibati tədbirlərdən istifadəni istisna edən “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Qanunla kütləvi informasiya vasitələri üzərində dövlət senzurasına yol verilmir, kütləvi informasiya vasitələrinin istehsalı və yayımı təsisçinin və ya məhkəmənin qərarı ilə müvəqqəti dayandırıla, yaxud ona xitam verilə bilər. Vəzifəli şəxslər tərəfindən hər hansı müdaxilə, o cümlədən senzura tətbiq etmə, peşə müstəqilliyini pozma, kütləvi informasiya vasitələrinin istehsalını və yayımını dayandırma, tirajı müsadirə etmə və digər hüquqların pozulması Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq mülki, inzibati, cinayət və digər məsuliyyətə səbəb olur.

Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Şurası arasında sıx əməkdaşlığın nəticəsi kimi ölkəmizin Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 222 (2000) sayılı Rəyinə müvafiq olaraq bu təşkilat qarşısında üzərinə götürdüyü və vaxtında yerinə yetirdiyi öhdəliklərdən biri də ölkədə mətbuat azadlığını, media və jurnalistlərin müstəqilliyini təmin etmək, xüsusilə mətbuat azadlığını məhdudlaşdıran inzibati tədbirlərdən istifadəni istisna etməkdən ibarət olmuşdur.

Bu gün Avropa Şurasında xüsusi fəallığı ilə diqqət çəkən Azərbaycan bu təşkilata qəbuldan ötən beş il ərzində demokratik Qərbin bir hissəsi kimi demokratik və hüquqi dövlət quruculuğunda, insan hüquq və azadlıqlarının adi həyat normasına çevrilməsində çox işlər görmüş, ölkədə çoxpartiyalı plüralist cəmiyyət formalaşmış, azad söz və mətbuat azadlığı gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Cəmiyyətdə söz, mətbuat azadlığı sahəsində fəaliyyətin hüquqi tənzimlənməsi üçün parlament tərəfindən Avropa Şurası qarşısında götürülmüş öhdəliklərə uyğun olaraq əhəmiyyətli qanunlar qəbul edilmiş, bir sıra ölkə vacib beynəlxalq konvensiya və sazişlərə qoşulmuşdur. Qeyd olunan sahələr üzrə hazırlanmış qanunverici aktların beynəlxalq normalara uyğunlaşdırılması üçün gərgin iş aparılmışdır.

Hal-hazırda ölkədə 600-ə qədər qəzet, 100-ə yaxın jurnal, 30-dan çox müstəqil teleradio şirkəti fəaliyyət göstərir. “Kütləvi İnformasiya Vasitələri haqqında” Qanunun jurnalistlərin akkreditasiyası və kütləvi informasiya vasitələrinin bağlanması prosedurasına dair müddəalarında Avropa Şurasının tövsiyələrinə uyğun olaraq edilmiş dəyişikliklər onların daha da müstəqil olmasına şərait yaratmışdır. Milli Teleradio Şurası yaradılmış, parlamentdə “İctimai televiziya haqqında” Qanun qəbul edilmiş, İctimai televiziya fəaliyyətə başlamışdır. Mətbuata dövlət xətti ilə kredit verilməsinə başlanmış,

bir sıra qəzet və jurnalların dövlət nəşriyyatına olan borcu müəyyən müddətə dondurulmuşdur.

Söz azadlığının həyata keçirilməsini asanlaşdırmaq və mətbuatın müstəqilliyini təmin etmək üçün xüsusi qanunverici, təsisatı və başqa tədbirlər görülmüşdür. Çap olunan müstəqil mətbuata müəyyən vacib imtiyaz və güzəştlər verilmişdir. Belə ki, mətbuat məhsulları ƏDV-dən və mənfəət vergisindən azad olunub, habelə kommunal və rabitə qurğularının istifadəsində bir sıra üstünlüklər nəzərdə tutan dövlət proqramı mövcuddur.

2002-ci il oktyabrın 5-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə təsis edilmiş Radio-Televiziya Yayımı üzrə Dövlət Şurası 2003-cü ilin yanvar ayında Avropa Şurasının standartlarına uyğun fəaliyyətə başlamışdır.

Bundan əlavə, dövlətin informasiyanı idarə etmək sahəsindəki rəsmi qurumları ləğv edildikdən sonra, 15 mart 2003-cü ildə seçki yolu ilə Avropa standartlarına uyğun olaraq formalaşmış Mətbuat Şurası jurnalistikada peşə standartlarının yüksəldilməsi və onların müdafiəsi, jurnalistlərin sosial məsuliyyətinin artırılması, vətəndaş hüquqlarının təminatı və digər mühüm vəzifələri yetirmək üçün fəaliyyət göstərir.

Beləliklə, Azərbaycanın Avropa Şurasına üzv olması prosesi xeyli vaxt aparsa da, bezi qüvvələrin müqavimətinə rast gəlsə də, Heydər Əliyevin prinsipial və ciddi siyasəti Azərbaycanın bu təşkilatın sıralarında təmsil olunmaq arzusunı gerçəkləşdirdi. Bu hadisə beynəlxalq münasibətlər sistemində ölkəmizin mövqelərinin əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndirilməsinə səbəb oldu.

Bu gün Azərbaycanda beynəlxalq təşkilatlarla həyata keçirilən münasibətlərin nizamlanması prosesində ən önəmli və xüsusi diqqət yetirilmiş sahə Avropa Şurası ilə əlaqələrdir. Sözügedən qurum hələ ki, Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilməsi faktını İslam Konfransı Təşkilatından sonra tanıyan yeganə beynəlxalq təşkilat olaraq qalmaqdadır. Bu məsələnin əhəmiyyətini artıran amil təkəcə ondan ibarət deyil ki, Avropa Şurası avropayönlü bir təşkilatdır və burada erməni lobbisinin təsiri olduqca böyükdür, həm də onunla bağlıdır ki, bu beynəlxalq qurumun dünya ictimai rəyinə təsiri imkanları həddən artıq yüksək qiymətləndirilir və onunla indi bütün dünya hesablaşır. Azərbaycan nümayəndə heyəti digər beynəlxalq qurumlara nisbətən daha çox bu təşkilatda uğur qazanmışdır.

Beləliklə, müasir dövrdə Azərbaycan demokratik transformasiya sahəsində öz konkret, əməli fəaliyyəti ilə, həmçinin görülmüş bu işlərin və aparılmış islahatların məntiqi nəticəsi kimi Avropa Şurasının üzvlüyünə layiq olduğunu sübuta yetirir. Üzünü

birmənalı şəkildə Avropaya: onun humanist və demokratik dəyərlərinə inteqrasiya səmtinə tutan respublikamız tarixən çox qısa bir müddətdə xeyli uğura nail olmuşdur. Bütün çətinliklərə və məhrumiyyətlərə baxmayaraq, ölkədə sərbəst bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması istiqamətində aparılan islahatlar, çoxpartiyalı sistem, söz və mətbuat azadlığının bərqərar edilməsi, insan haqlarının qorunmasının ön plana çəkilməsi, yeni qanunvericilik sisteminin yaradılması, demokratik qaydalar əsasında Prezident, parlament və bələdiyyə seçkilərinin keçirilməsi, Şərqdə ilk dəfə olaraq ölüm hökmünün ləğv edilməsi və digər müsbət proseslərə münasibət bildirən Prezident Heydər Əliyev Avropa Şurası Parlament Assambleyasının sessiyasındakı çıxışında qürur hissi ilə qeyd etmişdir: “Bu gün Azərbaycanda demokratik inkişaf prosesi dönməz xarakter alıbdir, azadlığın və qanunun aliliyinin möhkəm təminatı yaradılıbdır. Azərbaycanın Avropa Şurasına qəbul edilməsi onun nəinki müstəqil, suveren, demokratik, dünyəvi dövlət kimi tanınmasıdır, həm də Avropa ailəsinin bərabərhüquqlu üzvü kimi Azərbaycan dövlətinin inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcıdır” .

5. AZƏRBAYCANIN AVROPA İNTEQRASIYA PROSESLƏRİNƏ QATILMASI: AZƏRBAYCAN - AVROPA İTTİFAQI MÜNASİBƏTLƏRİ

Dünyanın əsas güc və siyasət mərkəzlərindən biri son zamanlar iqtisadi, siyasi və sosial birlik modelinə çevrilən Avropa Birliyidir. Vahid Avropa Birliyi formulu Amerikada “Atlantik modeli” adlanan və mahiyyəti bu regionda vətəndaş cəmiyyəti və insan hüquqlarının dövlət himayəsindən çıxarılmasına xidmət edən strategiya üzərində qurulmuşdur. Atlantik federalizmi əvvəl Qərbi Avropa dövlətlərini, son illərdə isə Şərqi Avropa və Baltikyanı dövlətləri də öz tərkibinə qatmaqla bütün Avropanı birləşdirdi. Bu ölkələr arasında münasibətlər milli sərhəd və milli maraqlar çərçivəsində deyil, daha çox vətəndaş cəmiyyəti, insan və vətəndaş hüquqlarının təmin edilməsi, sərhədlərin, gömrük xidməti və vergitutmanın, pul-əmtəə sisteminin Birlik ölkələrinin ümumi çərçivəsində həyata keçirilir. Bu sistemdə Avropa milli dövlətlərə deyil, daha çox müxtəlif sahələr üzrə ixtisaslaşmış regionlara bölünür. Bu regionlar eyni zamanda bir neçə dövlətin ərazisində qurulur. Dövlətlərin milli sədləri Birlik ölkələri arasında formal xarakter daşıyır, onlar Avropa Şurasının qəbul etdiyi ümumi Konvensiyalar, standartlaşdırılmış qanunlar və ümumi dəyərlərlə idarə olunaraq vahid iqtisadi və mədəni strategiya yeridirlər. Bu strategiyanın formalaşması və üzv dövlətlərdə gerçəkləşməsinə nəzarəti Avropa Şurası və Avropa Parlamenti həyata keçirir. Avropa Şurası təkcə Avropa Birliyi ölkələrinin daha sıx inteqrasiyası üçün deyil, eyni zamanda

Birliyə daxil olmayan Avropa Şurasının digər üzv dövlətlərində də ictimai, siyasi proseslərin, dövlət idarəçiliyi və iqtisadi idarəetmənin vahid standartlara gətirilməsi vəzifəsini yerinə yetirir.

Avropa Birliyinin yaranması və vahid strateji xətt yeritməsinin əsası XX əsrin 50-ci illərində qoyulmuşdur. İkinci dünya müharibəsinin ağır dağıntılarla müşayiət olunan fəlakətli nəticələrini yaşamış bir neçə Avropa dövləti müharibədən sonra sivil birgəyaşayış normaları axtarışına çıxaraq “daxili inteqrasiya” ideyası üzərində dayanır. Bir neçə illik intensiv müzakirələrdən sonra 1951-ci ildə Parisdə toplaşan Almaniya, Belçika, Fransa, İtaliya, Lüksemburq və Hollandiyanın liderləri öz aralarında kömür və metal ticarətini tənzimləmək, vahid qiymət-tarif və daşıma siyasəti müəyyən etmək məqsədi ilə “Avropa kömür və metal birliyi” deyilən qurum yaradırlar. 1957-ci ildə bu ölkələr metal və kömür sahəsindəki koordinasiyalarını atom enerjisinə də tətbiq edərək “Atom enerjisi üzrə Avropa təşkilatı” təsis edirlər. Bunun ardınca “Ümumi bazar” adlanan Avropa İqtisadi Birliyi yaranır. Bu ölkələr öz aralarında azad iqtisadi zona yaradaraq ümumi sərhədlər çərçivəsində azad ticarət rejimi qururlar. Avropa dövlətləri arasında iqtisadi inteqrasiya meylləri 70-80-ci illərdə daha da intensivləşərək həm eninə (dövlətlərin sayına görə), həm də dərininə inkişaf edir (1973-cü ildə İngiltərə, Danimarka və İrlandiya, 1980-ci ildə Yunanıstan, 1986-cı ildə İspaniya və Portuqaliya Birliyə daxil olur).

Avropa Birliyinin inkişafında ən önəmli hadisə 1992-ci ildə 12 dövlətin iştirakı ilə “Maastrix müqaviləsi”nin bağlanması olmuşdur. 1994-cü ildə bu müqaviləyə Avstriya, Norveç, Finlandiya, İsveç qoşulur və Avropa Birliyi öz üzvlərinin sayını 15-ə çatdırır.

Avropa İttifaqının əsasında “ümumi Avropa evi”, “vahid Avropa” ideyası dayanır. Buna müvafiq olaraq üzv dövlətlərdə əvvəl vahid tarif və azad ticarət yolunda bütün milli sədlər yığışdırılır. Bunun ardınca Birlik çərçivəsində vahid iqtisadi, siyasi və valyuta məkanı yaradılır, vətəndaşların ümumi sərhədlər çərçivəsində azad hərəkəti, vizasız gediş-gəlişi təmin edilir.

XX əsrin sonunda Şərqi Avropada genişlənən dezinteqrasiya prosesləri və Kosovo böhranından sonra Birlik ölkələri birgə xarici və ümumi təhlükəsizlik və müdafiə taktikası yürüdərək, hökumətlərarası daxili təhlükəsizlik və ədliyyə qurumları yaradır, Qərbi Avropanı vahid hüquqi-siyasi məkana çevirirlər. Bunun ardınca ümumi hüquq və azadlıqlar, cinayət-cəza aktları, konvensiyaları təsis edir, ümumi valyuta yaradırlar.

1998-ci ildə Birlik Şərqi Avropa və Baltikyanı ölkələrinin hesabına öz tərkibini daha 12 ölkə genişləndirmək haqqında ümumi proqram hazırlayır və qəbul edir.

Beləliklə, hazırda bütün dünyanın nəzər diqqətini cəlb edən və təcrübəsindən bəhrələnməyə çalışdığı “Ümumavropa evi” adlanan Avropa Birliyi yaranır.

İnteqrasiyanın Avropa modeli müasir dünyada həm tədqiqatçılar həm də ayrı-ayrı regionlarda adekvat prosesləri yaşayan ölkələrin mütəxəssisləri tərəfindən ciddi öyrənilir. Nəticələr ondan ibarətdir ki, ümumiyyətlə, inteqrasiyanın müəyyən qanunauyğunluqları vardır ki, adekvat proseslərin yaşandığı bütün regionlarda təzahür edir. Lakin Avropa inteqrasiyasının özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri də mövcuddur.

Avropa Birliyinin əsas fəaliyyət prinsiplərini tədqiqatçılar aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

1. Milli və ümumi maraqlar arasında balans yaradan dövlətlərarası və dövlətüstü qurumların mövcudluğu;

2. Avropa İttifaqı institutu ilə milli dövlətlər arasında dəqiq səlahiyyət bölgüsü;

3. Qəbul olunan qərarların müxtəlif təsnifatı (məcburi və tövsiyyəvi qərarlar, qərarların icrası vasitələrinin dövlətlər tərəfindən azad seçimi və s.)

4. İttifaq qərarlarının üstünlüyü prinsipi (bu hər sahə üzrə dövlətlərarası müqavilələrlə təsdiqlənir);

5. İnteqrasiya proseslərinin ölkələrin ictimaiyyəti tərəfindən dəstəklənməsi.

Avropa Birliyinin dövlətlərarası və dövlətüstü institutları ilə üzv ölkələrin hakimiyyətləri arasında səlahiyyət bölgüsü çox dəqiq aparılıb. Məsələn, kənd təsərrüfatı, ticarət, maliyyə-kredit məsələləri dövlətüstü qurumların səlahiyyətindədirsə, regional, elmi-texniki və sosial məsələlər həm yerli, həm də dövlətlərarası institutların, iqtisadi, mədəni məsələlər əsasən yerli hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətinə aid edilir.

Avropa inteqrasiyasını fərqləndirən xarakterik xüsusiyyətlər sırasına bu prosesin bütün üzv dövlətlərin arzusu və istəyi ilə gerçəkləşməsini, inteqrasiyaya dövlətlərin birgə inkişaf yolunda yalnız vasitə kimi baxılmasını, onun mərhələ-mərhələ və tədricən həyata keçirilməsini də aid edirlər.

Paris Universitetinin professoru P. Fonten Avropa inteqrasiyasının mahiyyətini şərh edərək yazır ki, “Avropa inteqrasiyasının meydana çıxmasına şərait yaradan əsas amil yerli, regional, milli və ümumavropa hakimiyyətlərinin dialoqu üzərində qurulmuş federal layihənin hazırlanması olmuşdur. Hərtərəfli funksiyalaşdırılmış həmin layihə ölkələrin könüllü olaraq öz hüquqlarının bir hissəsini ümumi orqanlara verməsi üzərində qurulmuşdu. Bu layihələr Avropa əhalisinin belə bir yəqinləşdirilmiş ictimai fikrinə əsaslanmışdır ki, milli, regional hakimiyyətlərlə yanaşı, demokratik və müstəqil institut

kimi fəaliyyət göstərən ümumavropa hakimiyyətinin mövcudluğu insanların fəaliyyəti və inkişafı üçün daha geniş perspektivlər açar bilər. Bu rəyə görə ümumavropa institutları bütün dövlətlərin dar milli maraq çərçivəsini yararaq, Avropa ölkələrində baş verən prosesləri, daxili bazar, valyuta, iqtisadi və sosial bərabərlik, xarici və təhlükəsizlik siyasətini ümumi maraqlar çərçivəsində daha yaxşı təmsil və idarə edə bilər”.

P. Fontenin fikrinə görə, Avropada ümumi idarəçilik institutlarının yaranması ideyası həm ayrı-ayrı ölkələrin rəsmi dairələrinin, həm də bütöv ictimaiyyətin fikrinin məhsulu idi. Bu institutlar sistemi dövlətlərarası, dövlətüstü orqanlardan ibarətdir ki, bu qurumlar hər bir üzv ölkə üçün məcburi, tövsiyyəvi və b. xarakterli qərarlar qəbul edir, onların icrasına və bu icranın nəticələrinə nəzarəti həyata keçirir.

Avropa Birliyinin və Avropa Siyasi Əməkdaşlığının ali orqanı – Avropa İttifaqı hesab olunur. Bu orqan beynəlxalq münasibətlər sahəsində üzv dövlətlərin cari diplomatik fəaliyyətini, dünyada baş verən bu və ya digər məsələlər üzrə mövqe və fikirlərini əlaqələndirmək və koordinasiya etmək üçün Avropa Siyasi Əməkdaşlıq mərkəzi ilə birlikdə gündəlik fəaliyyət göstərir. İttifaq ildə iki dəfədən az olmayaraq üzv ölkələrin dövlət və hökumət rəhbərlərini, Birliyin ümumi orqanlarının – Avropa Komissiyasının sədrini, Komissiya üzvlərindən birini bir yerə toplayır və Birliyin daxili və xarici siyasət fəaliyyətini təhlil edir.

İttifaq öz idarəçiliyini Birliyin Şurası (Avropa Şurası), Komissiyası (Avropa Komissiyası), Parlamenti (Avropa Parlamenti), məhkəməsi (Avropa Məhkəməsi) ilə razılaşdırma şəraitində həyata keçirir.

Birliyin nümayəndəli hakimiyyət orqanı rolunu Avropa Parlamenti icra edir. Bu orqan Birliyin digər institutları üzərində demokratik nəzarəti həyata keçirir və onlara etimadsızlıq göstərmək hüququna malikdir. Bundan başqa, Avropa Parlamenti Birliyin əsas təşkilatlarının büdcəsini təsdiq edir və onun icrasını nəzarətdə saxlayır, yeni qanunvericilik aktlarının hazırlanmasında iştirak edir və onları təsdiqləyir, təşkilatların hesabatlarını dinləyir və qiymətləndirir, beynəlxalq müqavilələrə, xarici aləmlə əməkdaşlıq və yeni üzvlər məsələsinə baxır, Birliyin maliyyə məsələlərini təftiş edir. Avropa Parlamenti həmçinin Avropa Komissiyası üzvlərinin və sədrinin təyinatında da iştirak edir.

Avropa Parlamenti kvota üzrə üzv ölkələrdən birbaşa seçki yolu ilə 5 illiyə seçilən 626 üzvdən ibarətdir.

Avropa Birliyinin əsas icra orqanı rolunu Avropa Komissiyası həyata keçirir. Bu orqan 1967-ci ildə Avropa kömür və dəmir birliyi, Avropa İqtisadi Birliyi və Atom enerjisi

üzrə Avropa Birliyinin birgə orqanı kimi təsis olunmuş, sonrakı illərdə Birliyin daxili məsələlər üzrə əsas icraedici və qanunvericilik təşəbbüsü olan ümumi qurumuna çevrilmişdir.

Avropa Komissiyası üzv dövlətlərin ümumi maraqları çərçivəsində tam sərbəst işləyir və milli hökumətlərdən heç bir asılılığı yoxdur. Komissiya üzv ölkələr arasında bağlanan müqavilələrin icrasına, Avropa İttifaqının ümumi rəqlament və direktivlərinin qəbul olunmasına nəzarət edir, müstəqil şəkildə Avropa Məhkəməsinə müraciət edir, mübahisəli məsələləri tənzimləyir. Komissiya öz qanunvericilik təşəbbüsündən istifadə edərək tez-tez İttifaq daxilindəki məsələlərə qarışır, ümumi konsensusa nail olur, İttifaqla Avroparlament arasındakı anlaşılmazlıqları aradan qaldırır.

Komissiyanın 20 üzvü beş il müddətinə milli hökumətlər tərəfindən irəli sürülür və Avropa Parlamentində bəyənilir. İngiltərə, Almaniya, İspaniya, İtaliya, Fransa Komissiyaya iki, digər dövlətlər isə bir üzv təqdim edir. Hər bir üzv Komissiyada bir sahə üzrə baş direktor vəzifəsini icra edir. Komissiya üzvləri idarəçilikdə kollegial prinsipləri əsas tutur, sədrin təyin edilməsində və qərarların qəbulunda iştirak edirlər. Avropa Komissiyası Birliyin hökuməti rolunu icra etməklə yanaşı digər mühüm məsələlərə və sahələrə də müdaxilə etmək imkanına malikdir.

Beləliklə, göründüyü kimi, Avropa Birliyinin idarəetmə institutları tam konfederativ əsaslar üzrə qurularaq Birlik ölkələrinin siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və beynəlxalq siyasətini həm koordinasiya edir, həm də onlar arasında "Vahid Avropa" prinsipinə uyğun hərtərəfli inteqrasiyanı təmin edir.

Avropa Birliyinin gələcək inkişaf perspektivləri müasir dünyanın politoloqları tərəfindən geniş müzakirə olunur. Bəzi siyasətşünaslar bu prosesin müsbət yöndə inkişaf edəcəyini və gələcəkdə Avropa Birliyinin tam bir federativ dövlət formasına qədər yüksələcəyini proqnozlaşdırırlar. Onların fikrinə görə, Birlik tərkibində inteqrasiya üçün obyektiv tələbat müşahidə olunur və bu tendensiya getdikcə həm iqtisadi, siyasi, sosial, mənəvi sahələrin daha da yaxınlaşması və dönməz xarakter alması, həm də inteqrasiyanın idarə edilməsi sisteminin təkmilləşməsi, beynəlmilləşməsi ilə müşayiət olunur. Yəni Qərbi Avropada başlanan inteqrasiya əvvəldən həm "aşağıların" (Birlik ölkələrini təmsil edən xalqların), həm də "yuxarıların" (dövlət rəsmilərinin) dəstəyi, tələbi və təşəbbüsü ilə həyata keçirildiyindən bu proses həm ağrısız, həm də daha az problemsiz inkişaf etmişdir. Birliyi təmsil edən institutlar hazırda bu inteqrasiyanın eninə və dərininə inkişaf etdirilməsinin prinsiplərini, yeni forma və metodlarını hazırlayır və həyata keçirir.

Avropa Birliyinin perspektivlərini mənfi qiymətləndirən tədqiqatçılar isə bu qurumun milli-dövlət institutlarını, milli cəhət və dəyərləri ləğv etdiyini, millətçilik və etnik münaqişələri qızıqırdığını iddia edərək, onun gələcək perspektivlərinə şübhə ilə yanaşırlar. Onların fikrinə görə, Avropada inteqrasiya müharibədən sonra iflas həddinə çatmış dövlət və xalqların məcburiyyət qarşısında birləşmək meyllərindən yaranmış və bu proses müəyyən dövrdən sonra geriye doğru inkişaf edəcək. Avropa inteqrasiyasını təbii, obyektiv və bütün dünyada tətbiq edilə biləcək universal təcrübə kimi dəyərləndirənlərlə barışmayan bu siyasətşünaslar Avropa Birliyinin vahid federativ dövlət istiqamətində inkişafını qeyri-mümkün sayırlar.

Əslində Avropa Birliyinin fəaliyyətinin hüquqi mahiyyətinə baxsaq, bu qurum bir regionda yaşayan dövlətlərin birgə yaratdığı beynəlxalq təşkilat (institut) kimi yaranmış, üzv dövlətlərin iqtisadi, sosial siyasi və digər fəaliyyətlərini tənzimləmək funksiyalarını icra etmişdir. Sonradan üzv dövlətlər könüllü şəkildə özlərinin bəzi hüquqlarından imtina edərək Birliyin dövlətüstü və dövlətlərarası institutlarını yaradırlar. Bu institutlar getdikcə inkişaf edərək Birlik ölkələri üçün vahid vergi, tarif, viza, iqtisadi, sosial və başqa sahələrə uyğun fəaliyyət proqramları hazırlayır və icra edir. Beləliklə, Avropa Birliyi tədricən üzv dövlətlərin fəaliyyətini hamı üçün vacib hesab olunan beynəlxalq hüquq normaları və bu normaları icra edən dövlətlərarası, dövlətüstü qurumların fəaliyyətinə tabe etdirərək, konfederativ bir quruma çevrilir.

Konfederasiya elə bir quruluşdur ki onun tərkibinə daxil olan subyektlər öz müstəqilliklərini tam saxlamaqla, özünün məxsusi dövlət-hakimiyyət orqanlarına malik olmaqla yanaşı, bu subyektlərin razılaşdırılmış sahələr üzrə birgə fəaliyyətinin həm məzmununu, həm formasını işləyib hazırlayan, hamı üçün məqbul şəkllə salan, tənzimləyən və idarə edən ümumi hakimiyyət subyektləri də mövcud olur. Konfederasiya subyektləri bu halda ayrıca bir dövlət quruluşu şəklində deyil, ittifaq (birlik) formasında mövcud olur. Avropa Birliyində bu özünü çox aydın şəkildə göstərir. Lakin Avropa Birliyində federasiyanın da əlamətləri özünü göstərməkdədir. Məsələn, Birliyin vahid valyutasının, vahid məhkəməsinin mövcudluğu, vahid vətəndaşlıq istiqamətində aparılan müzakirələr Avropa Birliyinin federativ dövlət istiqamətində hərəkətdən xəbər verir.

Avropa Birliyi ölkələri müasir dünyada və regionda gedən proseslərə vahid yanaşma prinsipi və eyni mövqe nümayiş etdirir. Bu anlamda Birlik üzvləri beynəlxalq münasibətlər sistemində öz yerini və rolunu, ona vahid bir tam kimi yanaşılmanı təsdiqləmə bilmişdir.

Avropa Birliyi hazırda Mərkəzi və Şərqi Avropa, Cənubi Qafqaz, Rusiya, Baltikyanı ölkələri ilə münasibətlərə dair xüsusi proqramlar çərçivəsində iş aparır. Bu proqramların əsas məqsədi və mahiyyəti qitə ölkələri arasında eninə və dərininə görə müxtəlif səviyyəli inteqrasiya əlaqələrini genişləndirmək, gələcəkdə onların Birlik ölkələri ilə münasibətlərini tənzimləməkdən ibarətdir.

Avropa Birliyinin Şərqi Avropa dövlətləri ilə yaxınlaşmaq, onları ümumavropa inteqrasiyasına cəlb etmək siyasəti onun genişlənməsi və eninə inkişaf etməsi sahəsində son 15 ildə həyata keçirdiyi ən önəmli proqram hesab olunur. Birliyin rəsmi qurumları tərəfindən “Şərq siyasəti” adlandırılan bu proqram 1985-1986-cı illərdən başlamış, sosializm düşərgəsinin və SSRİ-nin dağılmasından sonra Birliyin “prioritet” siyasəti sırasına çıxarılmışdır. O vaxta qədər siyasi və ideoloji sədlər Avropa qitəsi ölkələrinin təbii yaxınlaşmasına və iqtisadi inteqrasiyasına ciddi maneçilik törədirdi. Qərbi Avropa dövlətlərinin iqtisadi inteqrasiyası fonunda Şərqi Avropa ölkələri SSRİ ilə birlikdə “Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası” (QİYŞ) adlı birlik tərkibində bütün Qərb ölkələri ilə rəqabət aparırdı. Odur ki, 70-80-ci illərdə Avropanın dünya ticarətindəki 50-52%-lik payının cəmi 1-2%-i Şərqi və Qərbi Avropa ölkələri arasındakı ticarətə düşürdü.

80-ci illərin ortalarından Polşa və Macarıstan sosialist səddini yararaq Qərbi Avropa dövlətləri ilə iqtisadi əlaqələrini genişləndirir və Avropa Birliyi ölkələri ilə müştərək layihələr həyata keçirməyə başlayır.

1988-ci ildə sosializm düşərgəsində başlanan demokratikləşmə ab-havası ilk dəfə Avropa Birliyi ilə QİYŞ ölkələri arasında əməkdaşlıq haqqında bəyannamənin imzalanmasına imkan verdi. Bunun ardınca 1989-90-cı illərdə Şərqi Avropada sosializmin iflası baş verdi və keçmişdə QİYŞ üzvü olan dövlətlər Avropa Birliyinə inteqrasiya olmaq arzularını açıq bəyan etdilər. Avropa Birliyinin ayrı-ayrı institutları ilə rəsmi əlaqələr quruldu, demokratik inkişaf yoluna qədəm qoymuş Avropa ölkələri ilə Birliyin münasibətlərinin vahid strategiyası hazırlandı.

“Vahid Avropa evi” adlanan bu konsepsiyanın mahiyyəti Avropa qitəsində dövlətlərin iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni inteqrasiyasını eninə və dərininə genişləndirməkdən ibarətdir. İlkin olaraq dövlətlər üç qrupa bölünürdü: 1) Avropa Birliyinin 15 üzvü; 2) Keçmişdə QİYŞ üzvü olan Şərqi və Mərkəzi Avropa dövlətləri, Türkiyə, Malta, Kipr və üç Baltikyanı ölkə - Latviya, Litva, Estoniya; 3) Avropa Şurasına daxil olan digər dövlətlər, o cümlədən keçmiş Yuqoslaviya respublikaları, Albaniya, Rusiya, Ukrayna, Moldova, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və başqaları.

İkinci qrupa daxil olan dövlətlərə hərtərəfli yardım çərçivəsində onlarda başlanan demokratikləşmə proseslərinə iqtisadi, sosial və siyasi islahatlara dəstək vermək, özəlləşmə işlərini sürətləndirmək və s. işlər Birlik üzvlərinin qarşısında prioritet vəzifə kimi qoyulur. Üçüncü qrup ölkələrdə Avropa Birliyi ilə partnyorluq əlaqələri yaratmaq, qonşuluq proqramı çərçivəsində onların inteqrasiyaya doğru hərəkətlərini stimullaşdırmaq da 90-cı illərin sonundan başlayaraq Avropa Birliyinin gündəliyinə çıxarılır.

Qısa müddətdə Polşa, Macarıstan, Çexiya, Slovakiya, Rumıniya, Bolqarıstan, Latviya, Litva və Estoniyanın iqtisadi həyatında struktur islahatlarının həyata keçirilməsinə, onların Avropanın azad ticarət əlaqələrinə qoşulmasına, Qərb təcrübəsi əsasında dövlət idarəçiliyinin yaranmasına, bu ölkələrdə bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərinin, demokratik cəmiyyət və hüquqi dövlət quruculuğunun bərqərar olmasına ciddi yardım və dəstək göstərilir. Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq İnkişaf və Yenidənqurma Bankı, İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatı, Avropa İttifaqı institutları və başqa beynəlxalq maliyyə-iqtisadi qurumlarının proqramları çərçivəsində bu ölkələrə yardımlar təşkil olunur, maliyyə və kredit xətləri açılır və üç il müddətinə onlara 24 milyard dollar vəsait ayrılır.

Avropa İnkişaf və Yenidənqurma Bankının xüsusi – Şərqi Avropa Təşkilatı yaradılır və bütün maliyyə əməliyyatlarının koordinasiyası təşkil olunur. Bu ölkə vətəndaşlarının Qərbi Avropada təhsil alması, ixtisas kursları keçməsi, dövlət və maliyyə idarəçiliyi üçün menecerlər hazırlanması və s. problemlər həll olunur.

1992-1994-cü illərdə Şərqi və Mərkəzi Avropa ölkələrinin bir neçəsi - Polşa, Macarıstan, Çexiya, Slovakiya, Sloveniya, Bolqarıstan və Rumıniya ilə Avropa İttifaqı arasında əməkdaşlıq və assosiativ üzvlük haqqında sazişlər imzalanır. 1994-96-cı illərdə isə əvvəl Macarıstan və Polşa, sonra Rumıniya, Slovakiya, Latviya, Litva, Estoniya, Bolqarıstan, Çexiya və Sloveniya Birliyə qəbul edilmək haqqında müraciət edirlər. 2004-cü ilin may ayında Türkiyə, Bolqarıstan, Rumıniya (müəyyən meyarlar üzrə Birlik standartlarına cavab vermədikləri üçün) istisna olmaqla qalan dövlətlər, eləcə də Kipr və Malta daxil olmaqla (cəmi 10 dövlət) Birliyin tam bərabərhüquqlu üzvlüyünə qəbul edilirlər. Beləliklə, Avropa Birliyi Qərbi Avropanın 15 dövlətinin hərtərəfli inteqrasiya prosesinə Mərkəzi və Şərqi Avropa, Baltikyanı və Aralıq dənizi hövzəsinin daha 10 dövlətini qatır.

Avropa Birliyi son illərdə Avropa Şurasına üzv olan postsovet dövlətləri və Birliyin üzvü olmayan digər ölkələrlə də çox ciddi iş aparır. Bu iş əsasən xüsusi

proqramlar çərçivəsində qloballaşma və regional integrasiyaya cəlb etmək məqsədi daşıyır. Digər tərəfdən, onların daxili həyatında struktur islahatlarının aparılmasına, demokratik transformasiyasına, iqtisadiyyatının liberallaşmasına yönəlib ki, bu da gələcəkdə həmin dövlətlərin Avropa İttifaqına integrasiya istiqamətində irəliləməsinə xidmət edir.

Avropa İttifaqının, demək olar ki, bütün orqanları ümumavropa miqyasında siyasi plüralizm, insan hüquqlarının təmin edilməsi kimi fundamental prinsiplərdən çıxış edirlər. Bundan başqa, Avropada hamı üçün qlobal əhəmiyyət kəsb edən ümumi problemlərin – milli və dini azlıqlar, ətraf mühitin qorunması, narkomaniya, beynəlxalq terrorizm, AİDS və s. məsələlərin həlli də İttifaqın bütün orqanlarının vəzifələri sırasında.

Avropa Birliyi sərhədlərinin genişləndirilməsi, qitə ölkələrinin siyasi, qanunvericilik və konstitusiyaya quruculuğunun demokratikləşməsi və universallaşması, onların vahid iqtisadi, sosial və mədəni məkana çevrilməsi İttifaqın yeritdiyi siyasətin əsas məqsədlərindən birini təşkil edir. Bundan başqa, Birlik ölkələrinin Avropa qitəsinin xaricində fəaliyyətinə hərtərəfli şərait yaratmaq məqsədilə İttifaqın əsas orqanları bu ölkələri də “hüquq və demokratiya” məkanına qatmaq, onların siyasi, iqtisadi, qanunverici və sosial həyatını ümumi standartla gətirmək üçün xüsusi fəaliyyət göstərirlər.

Avropa İttifaqının qloballaşma siyasətinin mühüm cəhətlərindən biri də “regionlaşma” proqramına əhəmiyyət verməsidir. Bu siyasətin əsas mahiyyəti milli sərhədləri nəzərə almadan konkret bir regionda iqtisadi, mədəni, sosial və investisiya proqramı reallaşdırmaq və nəticədə həmin bölgəni müəyyən sahə üzrə ixtisaslaşdırmaqdan ibarətdir. Özü də bu siyasət təkcə Avropa qitəsində deyil, dünyanın əlverişli əhəmiyyəti olan istənilən bölgəsində həyata keçirilir. Məsələn, Avropa İttifaqının Orta Asiya, Cənubi Qafqaz və Xəzər regionunda həyata keçirdiyi enerji və nəqliyyat-kommunikasiya siyasəti buna misal ola bilər. Orta Asiya və Xəzərin karbohidrogen və digər xammal ehtiyatlarını vahid sistem üzrə mənimsəmək, dünya bazarına çıxarmaq, Avropanın qabaqcıl texnologiyasını regionda tətbiq etmək, regionu vahid iqtisadi fəaliyyət məkanına və satış bazarına çevirmək, əmək resurslarından birgə istifadə etmək məqsədilə bu bölgədə siyasi, iqtisadi, sosial, qanunvericilik, gömrük, vergi və tarif siyasətinin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması və universallaşdırılmasına hər cür dəstək verir. 1994-cü ildə Avropa Şurasında “Yerli özünüidarəetmə Xartiyası” adlı üzv dövlətlər üçün istinad sənədi qəbul etməklə, regionlaşmanın sosial idarəçiliyinin həyata

keçirilməsində vahid prinsiplər təsdiq olundu. Bu sənəd və 1996-cı ildə Avropa regionları Assambleyasının qəbul etdiyi “Avropada regionçuluq deklarasiyası” Avropa İttifaqının qloballaşma siyasətində nümayiş etdirdiyi “regionçuluq” proqramının bilavasitə məqsədlərini müəyyən edirdi. Hər iki sənəd milli sərhəd məhdudiyyətlərindən kənar olaraq insan hüquq və azadlıqlarını, azad ticarət və mülkiyyət maraqlarını ictimai münasibətlərin əsas tələbi kimi qloballaşmaya cəlb olunan istənilən region siyasətinin əsası elan edir. Bu maraqlar heç bir digər maraqlar, o cümlədən milli dövlət və digər mənafeələr adı altında məhdudlaşdırıla, yaxud pozula bilməz. Bundan başqa, regionlara vergi, mədəniyyət, sosial və digər yerli əhəmiyyətli məsələlərdə müəyyən sərbəstlik, özünəməxsusluq nümayiş etdirməyə, bu proseslərin daha çox dövlət səviyyəli siyasi idarəçilik vasitəsilə deyil, yerli özünüidarəetmə mexanizmləri ilə tənzimləmək tövsiyə olunur. Bütün bunlar Avropa İttifaqının qloballaşma prosesində daha çox öz milli maraqlarını ön plana çəkən mərkəzi dövlət qurumları ilə müqayisədə iqtisadi, sosial və yerli əhəmiyyətli maraqları ilə kifayətlənən region qurumları, yerli özünüidarəetmə strukturları ilə işə daha artıq üstünlük verməsinə xidmət edir. Avropa İttifaqını hansısa milli dövlətlərin dövlət maraqları az düşündürür. Onu düşündürən fundamental insan hüquq və azadlıqlarının, azad ticarətin, kapitalın, texnologiyanın sərbəst hərəkətinin təmin olunması və qorunmasıdır.

Regionlara beynəlxalq ələmlə sərbəst iqtisadi, sosial və mədəni əlaqələr qurmaq üçün hər cür şərait yaradılır və bu fəaliyyət İttifaqın bütün səviyyələrində dəstəklənir. Bu işdə Avropa İttifaqının “INTERREQ” (Beynəlxalq region) proqramı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu proqram 1980-ci ildən başlayaraq, əvvəl İttifaq üzvü olan dövlətlərin ümumi sərhədləri çərçivəsində, 2000-ci ildən başlayaraq isə Qərbi, Mərkəzi və Şərqi Avropada geniş tətbiq olunur. Proqramın əsas məqsədi hansısa dövlətə məxsus olmasından asılı olmayaraq vahid iqtisadi sərhəd və kommunikasiya sistemi ilə bir-birinə bağlanmış beynəlxalq regionlar yaratmaqdan, bu regionda sərhədsiz əməkdaşlıq telləri ilə bağlı olan ərazi birlikləri və ərazi hakimiyyət orqanlarının fəaliyyət göstərməsinə dəstək verməsindən ibarətdir. Beləliklə, Avropa dövlətlərinin birliyini tədricən Avropa regionlarının birliyinə transformasiya etdirməklə qloballaşmanı “milli dövlət maraqları” çərçivəsindən çıxarmaq və daha çox yerli və ümumi maraqları ilə təmsil olunan insanların ümumi mənafeələrinə uyğunlaşdırmaq Avropa İttifaqının regionlaşma siyasətinin əsas qayəsini təşkil edir.

Regionlaşma siyasətini dəstəkləmək, getdikcə təkmilləşdirmək və “milli dövlətlərə” qarşı strukturlaşmış real region hakimiyyəti qoymaq məqsədilə Avropa

İttifaqının tərkibində fəaliyyət göstərən “Beynəlxalq sərhədsiz əməkdaşlıq birliyi” adlı xüsusi bir qurum yaradılıb. Bu birlik milli hökumətlərlə region birlikləri arasında səlahiyyətlərin, vergi artırmalarının tənzimlənməsi, öz səlahiyyətləri çərçivəsində beynəlxalq sazişlərin, müqavilələrin bağlanması ilə məşğul olur.

İlk beynəlxalq regionlar əsasən Avropa Birliyinin sərhədləri çərçivəsində İtaliyadan Hollandiyaya qədər olan böyük azad ticarət koridorunu təşkil edən ərazidə, daha sonra Belçika, Almaniya, İsveçrə, İtaliya, Lüksemburq sərhədlərinin qovşağında, Avropanın tarixi vilayətləri hesab olunan Limburq, Saar, Elzas, Lotaringiya ərazisində yaranmış və Strasburq, Maastrixt kimi Avropanın inteqrasiyası mərkəzlərinin inkişafına təkan vermişdir. Az sonra Mərkəzi və Şərqi Avropanın mühüm əhəmiyyət kəsb edən 300-ə qədər regionunda belə birliklər yaranmış və müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərirlər. İndi regionlaşdırma Avropa sərhədlərini aşaraq Asiyanın, Latın Amerikasının, Afrikanın, Rusiya, Ukrayna, Orta Asiya, Qafqaz və Xəzər regionunun əlverişli geosiyasi məhəllələrində həyata keçirilir. Yaxın gələcəkdə Avropa İttifaqı bu ərazilərdə global iqtisadiyyat, ticarət, nəqliyyat-kommunikasiya və b. proqramlarını həyata keçirmək üçün özünün bütün maliyyə və texnoloji imkanlarını işə salmaq fikrindədir. Hazırda Avropa Birliyi daha geniş ərazidə öz siyasətini yeritməyə can ataraq, müxtəlif cəlbedici proqramlar həyata keçirir. Bunların içərisində Birliyin genişlənməsi, onun qonşuları ilə əlaqələrin intensivləşdirilməsi və s. proqramlar qeyd oluna bilər. Avropa Birliyi XXI əsrin qloballaşma hərəkatında vahid strategiya ilə çıxış edərək, ABŞ üçün əsl rəqabət şəraiti yaradır, onun qloballaşmada hegemon roluna mane olmağa çalışır. İndi bütün dünyada ABŞ, yoxsa Avropa İttifaqının vasitəsi və yolu ilə qloballaşmanın daha cəlbedici və əhəmiyyətli olduğu müzakirə edilir.

AVROPA İTTİFAQI VƏ AZƏRBAYCANIN XARİCİ SİYASƏTİ

İqtisadi və siyasi potensialına görə beynəlxalq aləmdə mühüm təsir gücünə malik olan Avropa İttifaqı dünya ölkələri ilə çoxşaxəli əməkdaşlıq əlaqələri qurmuşdur. Səviyyəsinə və xarakterinə görə fərqlənən bu əlaqələr üçüncü qrup Avropa ölkələri ilə (Avropa Şurasına daxil olan dövlətlərlə) hələ ki, xüsusi proqramlar çərçivəsində həyata keçirilir. Həmin proqramlar əməkdaş ölkələrlə iqtisadi, sosial, mədəni əlaqələrin geniş spektrini əhatə edir və daha çox bu ölkələrin daxili həyatında struktur islahatlarının aparılmasına yönəlib.

Azərbaycanla Birlik arasındakı əlaqələr də məhz belə proqramlar çərçivəsində müxtəlif sahələr üzrə: iqtisadi və sosial islahatlara yardım, Şərqi-Qərb nəqliyyat-

kommunikasiya (TRASEKA) dəhlizinin yaradılması, infrastrukturaların inkişafı və s. istiqamətlərdə aparılır.

1993-cü ildən başlayaraq Azərbaycan Avropa İttifaqı ilə münasibətlərdə maraqlı olduğunu bəyan etmiş və bu qurumla müxtəlif sahələrdə əlaqələr qurmağa başlamışdır.

1996-cı ildə Prezident Heydər Əliyev İttifaqın hazırladığı “Tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq haqqında saziş”ə imza atmış və Azərbaycanın bu qurumla rəsmi əlaqələrini yaratmışdır. Proqram çərçivəsində Avropa İttifaqının Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı münasibətlərini inkişaf etdirməsi məqsədilə bəzi struktur islahatlarının aparılmasına, özəlləşmə proqramına, infrastruktur layihələrinin reallaşmasına maddi və texniki yardımları nəzərdə tutulmuşdur. Təkcə 2001-ci ilə qədər Avropa İttifaqı bu proqram çərçivəsində 100 milyon avrodan çox vəsait qoymuşdur.

SSRİ dağıldıqdan sonra, 1991-ci ildə Avropa İttifaqı yeni, müstəqil dövlətlərdə iş aparmaq, demokratik islahatlar keçirmək, bazar iqtisadiyyatı infrastrukturunu yaratmaq, ölkələrarası ticarət, nəqliyyat, gömrük-keçid işlərini inkişaf etdirmək üçün xüsusi TASİS proqramı hazırlayıb və onu maliyyələşdirir. Məhz elə bu proqram çərçivəsində 1993-cü ildə Brüsseldə Avropa İttifaqının təşəbbüsü ilə “Avropa-Qafqaz-Asiya Transqafqaz nəqliyyat dəhlizi” (TRASEKA) layihəsi irəli sürülmüş və Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Tacikistan və Ermənistan nümayəndələrinin iştirakı ilə onun müzakirəsi keçirilmişdir. Müzakirənin nəticəsi olaraq “Brüssel bəyannaməsi” adlı iki rəsmi sənəd imzalanmış və qədim Şərq-Qərb “İpək yolu” dəhlizinin yeni şəraitdə bərpası, nəqliyyat-kommunikasiya infrastrukturunun yenidən qurulması və inkişaf etdirilməsi qərara alınmışdır.

1993-1998-ci illərdə TRASEKA-nın işçi qrupu Almatı, Vyana, Venesiya, Afina və Tbilisidə beş iclas keçirmiş, layihədə iştirak edən ölkələrin nəqliyyat infrastrukturunun müəyyənləşdirilməsi və yenilərinin tikilməsi məqsədilə bəzi proqramlar qəbul etmiş və görülən işlərə qiymət vermişdir.

TRASEKA üzrə ən mühüm tədbir – beynəlxalq konfrans 1998-ci ilin sentyabr ayında Bakıda keçirilmişdir. Avropa İttifaqı Komissiyasının təşkilatçılığı ilə keçirilən bu tədbirdə TRASEKA proqramının iştirakçısı olan 32 dövlətin ən yüksək dərəcəli nümayəndə heyəti ilə yanaşı, 13 beynəlxalq və regional qurumların da nümayəndələri iştirak etmişdir. Konfransın sonunda Avropa İttifaqı Komissiyası, iştirakçı ölkələrin rəhbərləri “Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizinin inkişafına dair çoxtərəfli saziş” adlanan mühüm bir sənəd imzalamışlar. Bundan başqa iştirakçılar adından Avrasiya ölkələri arasında hərtərəfli əməkdaşlıq və regional inteqrasiyanın

əsas prinsiplərini əks etdirən “Bakı bəyannaməsi” də qəbul edilmişdir. Beynəlxalq konfransda TRASEKA layihəsinin işlərini planlaşdırmaq və həyata keçirilməsini koordinasiya etmək məqsədilə Bakı şəhərində xüsusi “mənzil-qərargah”ın yaradılması qərara alınmışdır.

TRASEKA sammitində səsləndirilən məruzələrdə həm Avropa Komissiyasının, həm də üzv ölkələrin Avrasiyada - Cənubi Qafqaz, Orta Asiya və Qara dəniz bölgəsində regional əməkdaşlığı və iqtisadi inteqrasiyasının əhəmiyyətindən, qarşılıqlı maraqları ifadə etməsindən və beynəlxalq inteqrasiya proseslərinə verəcəyi töhfələrdən bəhs edilmişdir.

Avropa İttifaqı Azərbaycanla əlaqələrini təkcə TRASEKA layihəsi və “Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq sazişi” çərçivəsində deyil, həm də Cənubi Qafqazda həyata keçirilən ümumi regional əməkdaşlıq layihəsi, Avrasiya bölgəsində sülhün, sabitliyin və iqtisadi tərəqqinin təmin olunmasına yönəlmiş digər proqramlar çərçivəsində reallaşdırılır. Bu mənada Aİ Rusiyanın MDB məkanında

həyata keçirmək istədiyi “Avrasiya inteqrasiyası” proqramına alternativ kimi çıxış edir. Əslində, Rusiyanın TRASEKA proqramına və Avropa İttifaqının Avrasiyadakı, xüsusən Cənubi Qafqazdakı digər təşəbbüslərinə qısqanclıqla yanaşması bu mənada başa düşüləndir. Rusiya özünün bu bölgədəki ənənəvi təsir dairəsini qorumağa çalışdığı bir məqamda, Avropa İttifaqı da xüsusi geosiyasi əhəmiyyəti olan bu regionda gedən proseslərə biganə qalmaq fikrində olmadığını açıq-aşkar ortaya qoymuşdur. Odur ki, Avropa İttifaqı region ölkələri ilə həm ikitərəfli, həm də regional inteqrasiya çərçivəsində çoxtərəfli münasibət yaradılması, gələcəkdə onların birlikdə Avropa İttifaqı ilə inteqrasiyası üçün çox ciddi səy göstərir.

Son 10-12 ildə Avropa İttifaqı öz sərhədlərini daha 10 üzv və üç üzvlüyə namizəd ölkə ilə xeyli genişləndirərək inkişaf etmişdir. Sərhədləri genişlənən İttifaq Avropada yeni qonşular qazanmış və bu da onu 2003-cü ildə “Daha geniş qonşuluq: Şərq və Qərb qonşularla yeni çərçivə təşəbbüsü” adlı proqram qəbul etməyə sövq etmişdir.

İttifaqın xarici işlər nazirləri 2004-cü ilin yanvarında üç Cənubi Qafqaz respublikasını bu təşəbbüsə qatmaq üçün Avropa Komissiyasına təkliflər hazırlamaq haqqında tapşırıq vermişlər.

Azərbaycan Avropa İttifaqı ilə “Yeni qonşuluq siyasəti” proqramı çərçivəsində özünün bir çox iqtisadi, siyasi, hüquqi və inzibati islahatlarını həyata keçirmək imkanı qazanır, bu məqsədlə İttifaqın texniki-maliyyə dəstəyini alır. Bundan başqa,

Azərbaycan yeni proqram çərçivəsində Aİ-dən onun daxili bazarlarına çıxış kvotası, işçi, əmtəə, xidmət, investisiya-kapital resurslarının sərbəst dövriyyə imkanını əldə edir.

İttifaqla yeni təşəbbüs çərçivəsində həyata keçiriləcək səmərəli əməkdaşlıq həm də Azərbaycana Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin qurulması, güzəştli ticarət və kredit rejiminin yaradılması, əmək, bazar münasibətləri və miqrasiya, narkobiznes və mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə, investisiyaların təşviqi, yeni maliyyə mənbələrinin cəlb edilməsi, Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına qəbulunun tezləşdirilməsi və s. kimi imkanlar açır.

1993-2004-cü illər ərzində Avropa İttifaqı Avrasiyada, xüsusən Cənubi Qafqazda mövcud olan ölkələr arasında əməkdaşlığa yardım çərçivəsində Azərbaycana ayırdığı maddi-texniki yardımdan başqa həm də fövqəladə və humanitar yardım, bərpa, texniki layihə, struktur islahatları və s. proqramlar xətti ilə yüz milyondan çox avro dəyərində işlər görmüşdür. İttifaqın İNOGATE, ECHO və başqa proqramları ölkəmizdə ciddi layihələri maliyyələşdirir.

Azərbaycan dövləti Avropa İttifaqı ilə münasibətlərində öz xarici prioritetlərinə uyğun olaraq daha çox ikitərəfli əlaqələrə üstünlük verir. Aİ-nin regional layihələrində iştirak etməklə bərabər, Cənubi Qafqazdakı çəkisi, ümumi iqtisadi tərəqqidəki payına görə lider dövlət olan Azərbaycan İttifaqın xarici əlaqələrində müvafiq mövqe tutmağa çalışır. Odur ki, Azərbaycan Aİ ilə ikitərəfli əlaqələrin yeni formalarını axtarır, onunla yaxınlaşmaq üçün zəruri olan bütün lazımı təsisatları yaradır, İttifaqın ümumavropa iqtisadi, siyasi və təhlükəsizlik məkanına inteqrasiya olmaq istəyini nümayiş etdirir. Ümumiyyətlə, başqa MDB dövlətləri ilə müqayisədə Azərbaycanın bu quruma üzvlük iddiası və bunun üçün müvafiq potensialı daha yüksəkdir.

Əvvəla, Azərbaycan Aİ-nin Cənubi Qafqazda üç ölkə arasında əməkdaşlığı möhkəmlətmək və gələcəkdə bu dövlətləri ittifaq şəklində Birliyə inteqrasiya etmək planlarına həmişə müsbət yanaşır və öz potensialını bu işə qoymağa hazır olduğunu bəyan edib. İkincisi, bölgədə sülhə, barışa, əməkdaşlığa ən çox meyilli və bu işə yardım edə biləcək ən imkanlı dövlət də məhz Azərbaycandır. Bu ölkə hələ 1918-20-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Cənubi Qafqazda xalqlar arasında qarşılıqlı-faydalı əlaqələrin bərqərar olması uğrunda ən ardıcıl iş apararaq bu yöndə Avropa ilə əməkdaşlığa ciddi səy göstərmişdir. 1992-ci ildən başlayaraq müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətində də Avropa ilə inteqrasiya prioritet istiqamətə çevrildi və Avropa İttifaqı ilə fəal əməkdaşlığa başlandı. Üçüncüsü, Azərbaycanda Avropa İttifaqı standartlarına cavab verən iqtisadi, siyasi, hüquqi və sosial islahatlar həyata keçirilir,

Qərb ölkələri ilə qlobal enerji və nəqliyyat layihələri reallaşdırılır, ölkənin bütün daxili və xarici inkişaf siyasəti Avropa sisteminin çərçivəsində aparılır. Avropanın Şərqi genişlənməsində strateji bir ölkə əhəmiyyəti kəsb edən Azərbaycan Şərqi-Qərb nəqliyyat-kommunikasiya xətlərinin üzərində yerləşir. Dördüncüsü, Azərbaycan müsəlman ölkəsi olmasına baxmayaraq, Avropa dəyərlərinə yiyələnmiş, savadlı, demokratik təbiətli, inkişafa meyilli, tolerant əhaliyə, təhsilli, mədəni dəyərləri yüksək qiymətləndirilən elitaya malikdir.

Bütün bunlar Azərbaycanın Avropa İttifaqının yeni qonşuluq siyasəti proqramı çərçivəsində mühüm strateji ölkə olduğunu göstərir və Cənubi Qafqaz ölkələrinin Birliyə inteqrasiyasında hərəkətverici dövlət statusunu təsdiqləyir. Təsadüfi deyil ki, Gürcüstan dövlətinin neçə illərdir ki, Avropa İttifaqına fərdi şəkildə inteqrasiya olunmaq cəhdləri müsbət sonluqla nəticələnmir və hər dəfə onun Birliyə Azərbaycansız qoşulmaq cəhdi uğur qazanmır. Aİ açıq şəkildə bəyan edir ki, Cənubi Qafqaz ölkələri birlikdə, daxili münaqişələri, ərazi iddialarını və etnik separatizmi aradan qaldırıdıqdan, öz aralarında mehriban qonşuluq əlaqələri yaratdıqdan sonra Birlik sərhədlərinə daxil ola bilərlər. Hətta bunun üçün təxminən 15-20 il vaxt tələb olunduğu da proqnozlaşdırılır.

2004-cü ilin may ayında Avropa İttifaqı mehriban qonşuluq siyasətinin reallaşmasına 255 milyon avro vəsait ayıraraq, bir neçə ölkə, o cümlədən Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə məqsədyönlü iş aparır. Proqrama qoşulan ölkələr İttifaq institutlarına insan hüquqlarına hörmətlə yanaşmaq, qanunların aliliyini təmin etmək, effektiv və şəffaf idarəçilik yaratmaq, bazar iqtisadiyyatı tələblərinə hörmət bəsləmək və xarici siyasət sahəsində beynəlxalq hüquq normalarına əməl etmək əzmində olduqlarını nümayiş etdirməlidirlər.

Azərbaycan Respublikası bu sahədə qarşıda duran vəzifələrin həlli istiqamətində ardıcıl addımların atılması ilə bağlı öz mövqeyini aydın ifadə edib. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 1 iyun 2005-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasının Avropaya inteqrasiyası üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında" Sərəncamı da Azərbaycan ilə Avropa İttifaqı arasında əlaqələrin daha da gücləndirilməsi, Avropa İttifaqının Azərbaycan üzrə Fəaliyyət Planının hazırlanması və həyata keçirilməsi üzrə səmərəli və əlaqələndirilmiş işin təmin edilməsi məqsədini qarşıya qoyur. Sərəncamda Aİ ilə siyasi, iqtisadi, nəqliyyat və enerji, hüquqi, təhlükəsizlik, insan hüquqları və demokratikləşmə, humanitar, elm-təhsil və digər əməkdaşlıq sahələri üzrə işçi qrupların yaradılması nəzərdə tutulur.

Hazırda Aİ-nin ekspertləri Azərbaycanda mövcud olan vəziyyət haqqında hesabat hazırlayırlar. Bu hesabat müsbət olacağı təqdirdə Aİ ilə Azərbaycan arasında əməkdaşlıq üçün xüsusi proqram hazırlanacaq, uzunmüddətli çoxtərəfli və çoxşaxəli işlər görülməkdir.

Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə münasibətlərinin perspektivləri (xüsusən üzvlük məsələsi) bir neçə daxili və xarici faktordan asılıdır.

Daxili faktor Avropa İttifaqının standartlarına çatmaq üçün Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, sosial, mənəvi həyatında islahatların davam etdirilməsi, inkişaf etmiş Qərb ölkələrinin qoşulduğu qloballaşmanın tələblərinə əməl olunması, açıq qapı siyasəti yürüdülməsi, daxili bazarın, istehsal və xidmətin tam liberallaşdırılması, ölkənin demokratik transformasiyasının başa çatdırılmasından və sairədən ibarətdir.

Xarici faktorlar sırasına Cənubi Qafqazda mövcud olan münaqişələrin aradan qaldırılması, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ probleminin həlli, bölgə ölkələri arasında vahid əməkdaşlıq və təhlükəsizlik sisteminə inteqrasiya mühitinin yaradılması, hər üç ölkədə vahid normaya salınmış qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinin formalaşdırılması, beynəlxalq inteqrasiyanın gücləndirilməsi məqsədilə vahid hərbi komandanlıq, vahid pul sisteminin tətbiqi, açıq sərhəd, mal, işçi və digər əmək resurslarının sərbəst hərəkətinə imkan verən gömrük birliyi yaradılması üçün bir sıra suveren hüquqlardan imtina edilməsi və s. şərtlər daxildir.

Bir sözlə, Azərbaycanın, o cümlədən digər Cənubi Qafqaz ölkələrinin Avropa İttifaqına inteqrasiyası öz aralarındakı münasibətlərin yaxşılaşdırılmasından, üç ölkə arasındakı daxili inteqrasiyadan və demokratik transformasiyanı Qərb standartlarına uyğun şəkildə başa çatdırmaqdan keçir.

6. AZƏRBAYCANIN QƏRB TƏHLÜKƏSİZLİK SİSTEMİNƏ İNTEQRASIYASI: AZƏRBAYCAN –NATO ƏLAQƏLƏRİ

Qərb dövlətlərinin hərbi-siyasi bloku kimi meydana gəlmiş Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı (NATO) 1949-cu ildə ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Kanada, Belçika, Niderland, Lüksemburq, Portuqaliya, Norveç, Danimarka və İslandiya arasında bağlanan müqavilə əsasında yaradılmışdır. 1952-ci ildə Türkiyə və Yunanıstan, 1955-ci ildə AFR, 1982-ci ildə isə İspaniya bu bloka qoşulmuşdur. 1997-ci ildə NATO keçmiş sosialist düşərgəsinin üzvü olan Macarıstan, Çexiya və

Polşanın da onun sıralarına daxil olması haqqında qərar qəbul etmişdir və bu qərar 1999-cu ildə həyata keçirilmişdir. Bir neçə il sonra isə - 2004-cü ildə Rumıniya, Bolqarıstan, Slovakiya, Sloveniya və keçmiş sovet respublikaları – Litva, Latviya və Estoniya da bloka qoşuldular. Bununla da Alyans üzvlərinin sayı 26-ya çatdı.

NATO-nun ali rəhbər orqanları NATO Şurasının Sessiyası, Hərbi Planlaşdırma Komitəsi və Hərbi Komitədən ibarətdir. Təşkilatın mühüm orqanlarından biri Nüvə Müqaviləsi Komitəsidir. Blok çərçivəsində Avropa ölkələri ilə münasibətləri əlaqələndirən "Avropa Qrupu" da fəaliyyət göstərir. NATO-nun əməli orqanı baş katibin başçılıq etdiyi Beynəlxalq Katiblikdir. Hərbi-siyasi təşkilat olaraq əsas məqsədi beynəlxalq aləmdə, o cümlədən Avropada sülhün, əmin-amanlığın təmin edilməsidir.

NATO-ya üzvlük çoxmərhələli və mürəkkəb prosesdir. Təşkilata üzv olmaq istəyən dövlətlər müəyyən öhdəlikləri yerinə yetirməlidirlər. NATO-ya üzv dövlətlər üçün aşağıdakı prinsiplər müəyyənləşdirilmişdir:

- *kollektiv təhlükəsizlik*: hamı hər kəs üçün, hər kəs hamı üçün. Hər üzv-dövlətin birgə müdafiə üçün ümumi strukturu və öz hərbi qüvvələri, qurumları vardır.

- *demokratiya*: NATO dünyanın 26 ən güclü və inkişaf etmiş demokratiyaya malik ölkələrinin alyansıdır. Bu dövlətlər sülhü, insan hüquq və azadlıqlarını qoruyur, suverenlik, sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipini əsas götürürlər.

- *konsensus*: qərarlar ümumi razılıqla qəbul olunur. NATO üzvləri bir-birinin tarixinə, mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə hörmət etməli, ittifaq daxilində sabitliyi poza bilən hərəkətlərdən çəkinməlidirlər.

- *qarşılıqlı təhlükəsizlik*: NATO üzvləri hərbi büdcələri haqqında bir-birinə məlumat verir, eyni silahlardan istifadə edir, birgə hərbi təlimlər keçirir və planlaşdırma aparırlar. NATO ilə ayrı-ayrı qeyri-üzv dövlətlərin münasibətləri bu təşkilatın dünyada oynadığı yeni rol ilə müəyyənləşir. Belə ki, getdikcə blokun strukturu dəyişir, o təkəcə hərbi deyil, həm də elm, texnika, mədəniyyət, iqtisadiyyat sahələrinin inkişafı yolunda ölkələrin əməkdaşlığını təmin edən bir təşkilata çevrilir. Bu əməkdaşlıq dövlət həyatının və müasir inkişafın bütün sahələri üzrə həyata keçirilir. Təşkilatın iqtisadi qüdrəti və siyasi hakimiyyət eşelonlarına güclü təsir mexanizmlərinin olması əməkdaşlığın mümkün səviyyəsindən və geniş imkanlarından xəbər verir.

Beynəlxalq təşkilat olaraq, NATO müasir dünyada siyasi vəziyyətə getdikcə daha ciddi təsir göstərir. Təşkilatın keçmiş SSRİ məkanındakı hadisələrə müdaxilə etməsi əsasən onunla bağlıdır ki, postsovet məkanında yaranmış yeni dövlətlərdə baş verən milli, etnik, ərazi münaqişələri bütövlükdə beynəlxalq münasibətlər sistemi

üçün təhlükə yaradır. Hərbi-siyasi təşkilat kimi isə NATO bütün dünyada, o cümlədən postsovet məkanında münaqişələrin ləğv edilməsində öz rolunu artırmağa, bu ölkələrdə siyasi və iqtisadi böhranın aradan qaldırılmasına, demokratik islahatlar keçirilməsinə zəruri kömək göstərməyə çalışır. NATO şəraitə uyğun olaraq öz vəzifələrini daim yenidən müəyyənləşdirir, dünya siyasətində öz təsirini və xüsusi çəkisini artırmağa səy göstərir.

Əvvəllər başlıca fəaliyyətini Qərbi Avropanın müdafiəsinə yönəldən NATO-nun bu gün bütün qitədə sabitliyin təminatçısı olmaq istəyi göz qabağındadır.

Bosniya təcrübəsi göstərir ki, NATO təhlükəsizlik sahəsində yeni şəraitə çox uyğunlaşmışdır. Bütün dünyada sosializmin iflası, o cümlədən SSRİ-nin dağılması, onun yerində yeni müstəqil dövlətlərin meydana çıxması dünyada və Avropada təhlükəsizlik sahəsində də keyfiyyətə yeni vəziyyət yaratdı. Odur ki, NATO yeni siyasi strategiyasını müəyyənləşdirərkən və gələcək işlərini planlaşdırarkən Avrasiya məkanında baş verən dəyişiklikləri, ümumi geosiyasi reallığı və s. amilləri də nəzərə alır. Reallıq ondan ibarətdir ki, totalitar rejimlər, onunla birlikdə ABŞ və onun Qərbi Avropa müttəfiqləri ilə normal tərəfdaşlıq əlaqələrinə mane olan qarşıdurma ruhu demək olar ki, artıq tarixə qovuşmuşdur. Bu da öz növbəsində Şimali Atlantika İttifaqına hərbi funksiyaların daha çox siyasi funksiyalarla əvəz edilməsi haqqında 1990-cı ildə qəbul etdiyi yeni taktikanı həyata keçirmək üçün əlverişli şərait yaratdı.

Bundan başqa, Varşava Müqaviləsi Təşkilatı ləğv edildikdən və SSRİ dağıldıqdan sonra bu ölkələrin yerləşdiyi böyük bir məkanda kəskin qarşıdurma və qeyri-sabitlik yarandı ki, bu da Avropa təhlükəsizliyinin qorunması məqsədilə NATO-nun saxlanması zərurətini müəyyən edən əsas amillərdən biri oldu. Hazırda dünya müharibəsi miqyaslı böyük konfliktlərin yaranması ehtimalı azalsa da, kiçik münaqişələr və ya toqquşmalar ehtimalı getdikcə artır. Heç olmazsa, buna görə Şimali Atlantika Alyansı hərbi sahədə gələcək Avropa və dünya nizamının sabitləşdirici dayağı kimi uzun müddət yaşamalıdır. O, sabitlik və təhlükəsizliyi qorumaq aləti kimi zəruridir. Aparıcı dünya siyasətçilərinin beynəlxalq aləmdə NATO-nun yeni roluna münasibəti məhz bundan ibarətdir.

Sülh və əməkdaşlıq haqqında NATO-nun Roma bəyannaməsi və yeni strateji konsepsiyası blok üzvlərinin müasir beynəlxalq vəziyyətin inkişafı dinamikasına yeni baxışlarını daha da möhkəmləndirmişdir. Roma bəyannaməsinin əsas müddəaları NATO Şurasının 1991-ci ilin dekabrında keçirilən Brüssel sessiyasının qərarlarında daha da inkişaf etdirilmiş və konkretləşdirilmişdir. SSRİ-nin dağılması və MDB-nin

yanması ilə bağlı problemlər sessiyanın diqqət mərkəzində olmuşdur. NATO üzvlərinin sessiyada başlıca qayğısı əsasən silahlanma və tərksilah üzərində nəzarət sahəsində Sovet İttifaqının keçmişdə öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi məqsədi ilə MDB üzvü olan dövlətlərin öz aralarında razılığa gəlməsi və məsuliyyəti məsələsi olmuşdur. Qərb ilə Şərq arasında qarşılıqlı münasibətlərin alternativsiz tənzimlənmə institutu funksiyasını daşıyacaq Şimali Atlantika Əməkdaşlığı Şurasının (ŞAƏŞ) fəaliyyətə başlaması da bu sessiyanın xarakterik cəhəti idi.

1992-ci ilin martında ŞAƏŞ-nin tərkibi genişləndirildi və Azərbaycan da daxil olmaqla 11 MDB dövləti bu quruma qəbul edildi. Beləliklə, Azərbaycan-NATO əməkdaşlığı yeni inkişaf dövrünə qədəm qoydu. Şuranın vəzifəsi təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığa və ölkələr arasında münasibətlərin inkişafına yardım göstərməkdən ibarət idi. 1997-ci ildə bu qurumun əvəzinə yaradılmış Avratlantik Tərəfdaşlıq Şurasında Azərbaycan da təmsil olunur.

1994-cü ildə ABŞ Prezidenti B. Klintonun təşəbbüsünü qəbul edən NATO Avropanın bütün demokratik dövlətlərinə, MDB məkanında mövcud olan yeni müstəqil dövlətlərə, həmçinin ənənəvi bitərəflik mövqeyi tutan Avropa dövlətlərinə NATO ilə əməkdaşlıq etmək və onun tərəfdaşı olmaq təklifi ilə müraciət etdi. Brüssel sammitində NATO üzvü olan ölkələrin liderləri məhz bu müraciət və ondan irəli gələn taktiki məsələlər üzərində "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramı adlanan yeni bir sənəd qəbul etdilər. Sənədin giriş hissəsində qeyd edilir ki, Şimali Atlantika İttifaqı ölkələrinin liderləri NATO və digər dövlətlər arasında münasibətləri dəyişdirməyə və tənzimləməyə imkan verən real proqram işləyib hazırlamışlar.

"Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramı Şimali Atlantika İttifaqı və onun tərəfdaşları arasında təhlükəsizlik sahəsində yeni münasibətlərin formalaşması üçün əlverişli şərait yaradır. Əvvəla, proqram çərçivəsində tərəfdaş dövlətlərə NATO-nun siyasi və hərbi orqanlarının işində iştirak etmək təklif olunmuşdur. İnsan hüquq və azadlıqlarının, demokratik prinsiplər əsasında sülhün və ədalətin müdafiəsi məsələsi təklif olunan tərəfdaşlığın başlıca qayəsini təşkil edir. İkincisi, proqrama qoşulan ölkələr demokratik cəmiyyətə və beynəlxalq hüquq qaydalarına sadıq qalacağına dair öhdəlik götürürlər. Bundan başqa, "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramının iştirakçıları hər bir dövlətin ərazi bütövlüyünün və siyasi müstəqilliyinin zərərinə olaraq qüvvə tətbiq etməkdən imtina etməyi, həmçinin mövcud sərhədlərə hörmətlə yanaşmağı və mübahisəli məsələləri dinc vasitələrlə həll etməyi də öz öhdələrinə

götürürlər. Proqramda göstərilir ki, əgər bu tərəfdaşlığın hər hansı fəal iştirakçısı hesab edərsə ki, onun ərazi bütövlüyünə, siyasi müstəqilliyinə və ya təhlükəsizliyinə birbaşa təhlükə yaranmışdır, NATO onunla məsləhətləşmələr aparacaqdır.

Proqramda sənədi imzalayan tərəfdaş ölkələrə öz milli-dövlətçilik və təhlükəsizlik problemlərinin həllində Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatının potensialından istifadə etmək imkanları da verilir. Xüsusən tərəfdaş ölkələr:

- milli müdafiənin planlaşdırılması və büdcənin hazırlanmasında;
- müdafiə qüvvələri üzərində demokratik nəzarətin təmin edilməsində;
- milli Konstitusiyanın müddəaları nəzərə alınmaqla BMT və ya ATƏT-in himayəsi altında sülhməramlı hərbi əməliyyatlarda iştirak etməkdə;

- sülhyaratma, axtarış və xilasetmə, humanitar və başqa istiqamətlərdə əməliyyatların keçirilməsinə milli hazırlığı yüksəltmək məqsədilə NATO ilə hərbi sahədə münasibətlər qurmaq və s. məsələlərdə Atlantik blokunun köməyinə bel bağlaya bilərlər.

"Sülh naminə tərəfdaşlıq" sənədini imzalayan hər bir dövlət NATO ilə tərəfdaşlığın fərdi proqramını da işləyib hazırlamaq imkanı qazanır. Hərbi sahədə əməkdaşlığın və qarşılıqlı fəaliyyətin güclənməsinə kömək üçün sülhyaratma əməliyyatlarında iştirak məqsədi ilə NATO ölkələri tərəfdaşlıq çərçivəsində səhra təlimlərinin keçirilməsi işində hər bir tərəfdaş dövlətə kömək təklif edir. Lakin tərəfdaş dövlətlər proqramda iştirakı özləri maliyyələşdirməli və təlimlərin keçirilməsi xərcinin bir hissəsini öz üzərlərinə götürməlidirlər. Planlaşdırmada və hərbi təlimlərdə iştirak edən tərəfdaş ölkələr NATO-nun bəzi texniki məlumatlarını əldə etmək, həmçinin NATO qərargah-mənzilində daimi zabitlərlə təmsil olunmaq hüququ qazanırlar.

Tərəfdaşlıq proqramına qoşulmağın digər üstünlüyü NATO tərəfindən öz ölkəsinin təhlükəsizliyinə təminat alınmasıdır. Bir çox Qərb ekspertlərinin fikrincə, Şimali Atlantika İttifaqı proqrama qoşulan ölkələr ətrafında konfliktli vəziyyətlər yarandığı zaman və ya onlara qarşı təcavüz baş verdiyi halda gələcəkdə sadə məsləhətləşmələrdən və çağırışlardan öz tərəfdaşlarına bilavasitə kömək göstərməyə keçə bilər.

NATO ilə tərəfdaşlıq müqavilələrinə qoşulan ölkələr üçün proqramda bəzi məcburi şərtlər də irəli sürülmüşdür. Bunlardan daha çox diqqəti cəlb edən bəndlər aşağıdakılardır:

- hərbi idarələr üzərində mülki nəzarətin təmin edilməsi sahəsində tədbirlər keçirilməsi;

- hər il hərbi büdcələrin dərc edilməsi;
- əsas idarə, rabitə, kəşfiyyat və hava hücumundan müdafiə sistemlərinin əlaqəli fəaliyyət göstərməsinə nail olunması;
- əsas döyüş sistemlərinin blokun standartlarına uyğun təkmilləşdirilməsi və yenidən təchizinin təşkil edilməsi;
- qoşunların döyüş hazırlığı proqramına ingilis dilinin məcburi tədrisinin daxil edilməsi və s.

"Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramının mahiyyətini onun əsas müəllifi ABŞ prezidenti B. Klinton belə izah etmişdir: "Avropa üçün ən yaxşı gələcək hər yerdə demokratiyanın genişləndirilməsində, bazar iqtisadiyyatının inkişafında, ümumi təhlükəsizlik naminə bütün xalqların əməkdaşlığındadır". Bu zaman elə təşkilati formalar daha çox səmərə verə bilər ki, onlar demokratik təsisatların, könüllü assosiasiyaların yaradılmasına, qanunun aliliyinin, bazar iqtisadiyyatına keçidin təmin olunmasına kömək etsin.

B. Klintonun fikrincə, ABŞ-ın və NATO-nun xarici siyasi fəaliyyətində əsas diqqət bütün ölkələrdə demokratiyanın inkişafına və təhlükəsizlik sisteminin möhkəmləndirilməsinə yönəldilməlidir. "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramı da bu məqsədə xidmət edir. Proqramda ifadə olunmuş yeni strategiyanın əsas məqsədləri və məntiqi aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

1. Qüdrətli bazar iqtisadiyyatı demokratik ölkələr birliyini möhkəmləndirməlidir, əsas diqqət bu birliyin daha da genişləndirilməsinə yönəldilməlidir;
2. Demokratik dövlətlərin və bazar iqtisadiyyatı sistemlərinin əlaqəli inkişafına və möhkəmləndirilməsinə kömək edilməlidir;
3. Demokratiya və bazar iqtisadiyyatı üçün çətinlikləri olan ölkələrdə dövlət həyatının liberallaşması sürətləndirilməlidir;
4. Humanitar vəzifələr həyata keçirilməlidir.

NATO-nun 1994-cü il yanvar sessiyasında qəbul olunmuş bəyannaməsində NATO üzvü olan dövlət rəhbərlərinin Cənubi Qafqazda vəziyyətlə bağlı narahatlıq keçirmələri və güc tətbiq etməklə ərazi işğalını qətiyyətlə pislədikləri bildirilirdi.

NATO-nun həmin sessiyasında yeni strategiyanı müəyyənləşdirən "Tərəfdaşlığa dəvət" adlı digər sənəddə deyilirdi ki, proqramda fəal iştirak edən hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə, müstəqilliyinə və təhlükəsizliyinə birbaşa təhlükə yaranarsa, NATO onunla müvafiq tədbirlər barədə məsləhətləşmələr aparacaq.

"Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramı NATO ilə gələcəkdə hərtərəfli və əhatəli əməkdaşlıq üçün əsaslı zəmin yaradır.

"Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramından keçən müddət göstərdi ki, onun həyata keçməsi realdır və NATO tərəfindən proqram çərçivəsində qəbul edilmiş bütün əsas tədbirlər yerinə yetirilmişdir. NATO Şurasının dekabr (1994) sessiyasında qəbul olunmuş qərarların başlıca məzmunu Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərinin tamhüquqlu üzvlər kimi alyansa qəbul edilməsinə nail olmaq idi. Məhz ABŞ prezidenti B.Klintonun təkidi ilə NATO üzrə müttəfiqlər alyansın genişləndirilməsinə razılıq verdilər. Yeni üzvlərin qəbul edilməsi zərurətini aşağıdakı səbəblərlə izah etmək olar:

Əvvəla, Avropa transatlantik təhlükəsizliyinin mühüm qarantı yenə də kollektiv müdafiə və Avropada Amerikanın iştirakı hesab olunur. "Soyuq müharibə" başa çatdıqdan sonra belə yeni müharibə təhlükəsi tam sovuşmamışdır. Odur ki, NATO-nun yaşaması və demokratik dövlətlər hesabına daha da genişlənməsi tələb olunur.

İkincisi, Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərinin NATO-ya qəbul edilməsi bu ölkələrə demokratiya və hüquqi dövlət institutlarını möhkəmləndirmək, öz silahlı qüvvələri üzərində mülki nəzarəti təmin etmək, iqtisadi sistemlərini liberallaşdırmaq və insan hüquqları sahəsində Qərbi Avropa və ABŞ-ın təcrübəsindən bəhrələnmək imkanı verir. Başqa sözlə desək, bu ölkələrin NATO-ya daxil edilməsində onların öz kommunist keçmişləri ilə daha tez və qətiyyətlə vidalaşmasına nail olmaq məqsədi güdülür.

Üçüncüsü, NATO-da üzvlük həm də Şərqi Avropa və keçmiş SSRİ dövlətlərində mübahisəli məsələləri və ziddiyyətləri sülh yolu ilə həll etmək və sülhyaratma əməliyyatlarında birgə iştirak etmək şəraiti yaradır ki, bu da regional təhlükəsizliyin və sülhün möhkəmlənməsinə əlavə köməkdir.

Bu gün NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramında 40-dan artıq dövlət iştirak edir. Onların hər biri öz potensialına və maraqlarına uyğun gələn formada, templərlə və miqyaslarla NATO ilə əlaqələri inkişaf etdirir.

Azərbaycanla NATO arasında qarşılıqlı münasibətlərin ilk təzahürləri 1992-ci ilin oktyabrında özünü göstərdi. O zaman suveren dövlətimizin nümayəndə heyəti NATO üzvü olan ölkələrin Türkiyədə təşkil olunmuş seminarında iştirak edirdi. Seminar zamanı Azərbaycan nümayəndələri NATO-nun baş katibi M.Vernerlə görüşmüşlər. Burada qarşılıqlı maraq doğuran məsələlər müzakirə edilmiş, ikitərəfli əməkdaşlığın inkişafı zərurəti qeyd olunmuşdur.

1993-cü ilin fevralında Azərbaycan nümayəndə heyəti Brüsseldə Avropa təhlükəsizliyi problemləri üzrə Şimali Atlantika İttifaqının təşkil etdiyi konfransda iştirak etmişdir. Konfransda nümayəndə heyətinin Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi proseslər, Ermənistanın ölkəmizə təcavüzü və s. haqqında məlumatları yayılmışdır.

1994-cü ilə qədər Azərbaycan-NATO münasibətləri demək olar ki, epizodik və səthi xarakter daşıyırdı. Lakin getdikcə ərazisində separatçı qüvvələrin ciddi hərbi əməliyyatlar keçirdiyi, torpaqlarının 20 faizinin Ermənistan hərbi birləşmələri tərəfindən işğal edildiyi Azərbaycanın qüdrətli beynəlxalq təşkilatlarla, xüsusən NATO ilə əməkdaşlığa daha böyük ehtiyacı hiss edilirdi.

Əvvəla, Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həll olunmasında, respublikamızın işğal edilmiş torpaqlarının azad edilməsində, bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkünün öz doğma yurdlarına dönməsində NATO kimi nüfuzlu təşkilatın böyük rol oynaya biləcəyi inkaredilməz faktdır. Şimali Atlantika Bloku ilə yaradılan əlaqələrin və əməkdaşlığın müstəqil Azərbaycan dövləti üçün mühüm əhəmiyyəti bir də onunla ölçülür ki, respublikamız "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramına qoşulmaqla həm NATO-nun müxtəlif struktur və institutları vasitəsilə dünyanın kollektiv təhlükəsizlik sistemində daxil olmaq, öz təhlükəsizliyini beynəlxalq təhlükəsizlik məsələləri ilə uyğunlaşdırmaq, həm də bloka daxil olan 26 ölkə ilə ayrı-ayrılıqda və birgə sülhməramlı və humanitar aksiyalarda iştirak etmək imkanı qazanır.

Bundan başqa, NATO ilə əməkdaşlıq çərçivəsində respublikamız Qafqaz regionunda strateji balans və təhlükəsizlik sistemi yaratmaq, münaqişəli məsələləri beynəlxalq hüquq normalarına uyğun həll etmək, Azərbaycanın müstəqillik və təhlükəsizlik məsələlərinin həllində NATO-nun geniş nüfuzundan və təsir mexanizmlərindən istifadə etmək imkanı da əldə edir.

"Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramının əhəmiyyəti həm də onunla ölçülür ki, Azərbaycan NATO-nun təhlükəsizlik sistemində daxil olan Avropa ölkələri və ABŞ-la dünya təhlükəsizlik sistemi və beynəlxalq münasibətlərin sivil qaydaları çərçivəsində hər cür əməkdaşlıq etmək imkanı qazanır. Bu da öz növbəsində NATO-nun hərbi strukturları ilə Azərbaycan ordusunun sülh naminə əməkdaşlıq etmək, birgə təlim və manevrlər keçirmək, onların ordu quruculuğu təcrübəsindən bəhrələnmək, kadr hazırlığı və s. sahədə birgə hərəkət etmək imkanı verir.

Azərbaycanın NATO ilə əməkdaşlığı həm də respublikamızın xarici siyasət strategiyasının bir neçə əsas amili baxımından qiymətləndirilməlidir. Birincisi, gənc Azərbaycan dövləti öz xarici siyasətində beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa xüsusi

əhəmiyyət verir. İkincisi, Azərbaycan beynəlxalq təşkilatların üzvü olan bütün dünya dövlətləri ilə əməkdaşlıqda maraqlıdır və çoxtərəfli diplomatiya siyasəti yeridir. Üçüncüsü, Azərbaycanın müharibə vəziyyətində olması tələb edir ki, bütün vasitə və yollarla beynəlxalq aləmlə təmasda olsun və onu müstəqillik problemlərimizin həllinə daha çox cəlb etsin. Bu üç faktor Azərbaycanın NATO proqramına qoşulmasında əsas rol oynamışdır.

Azərbaycanın "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramına qoşulması həm də Azərbaycanın beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsi deməkdir. Əlbəttə, respublikamızın bu proqrama qoşulması dərhal güclü beynəlxalq hərbi-siyasi dəstək almağa təminat vermir. Məqsədə nail olmaq üçün Azərbaycanın çox fəal düşünülmüş, məqsədyönlü və yüksək səmərəli iş aparması tələb olunur.

Gələcəkdə Şimali Atlantika alyansı Azərbaycana öz milli müdafiəsinin planlaşdırılmasında, silahlı qüvvələr üzərində demokratik nəzarətin təmin edilməsində, müasir mülki müdafiə sisteminin təşkil edilməsində, böhranların nizamlanmasında və s. məsələlərdə kömək edə bilər.

Azərbaycan rəsmi dairələri belə hesab edirlər ki, NATO-nun ətrafında istənilən inteqrasiya prosesləri müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir. Belə konsolidasiya Avropada və ümumiyyətlə, planetimizdə əks-cəbhələşmənin qarşısını almaqda irəliyə doğru addım hesab olunur.

"Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramı dövlətimiz üçün təhlükə yarada bilən qüvvələrin neytrallaşdırılmasında və ölkəmizin xarici təzyiqlərdən qorunmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Bu, həm də Azərbaycanın NATO üzvü olan, demokratiya və bazar iqtisadiyyatı sahəsində böyük təcrübəyə malik ölkələrlə inteqrasiyasının sürətlənməsi, onlarla əməkdaşlığın yeni yollarının açılması deməkdir.

NATO ilə əməkdaşlıq Azərbaycan üçün bir sıra başqa mühüm sahələrdə də cəlbedici perspektivlər açır. Azərbaycan Respublikasının NATO ilə strateji təhlükəsizlik, demokratik təsisatların, azad bazar iqtisadiyyatının inkişafı, yeni texnologiyaların respublika həyatına cəlb edilməsi və s. sahələrdə əməkdaşlığına xüsusi ehtiyac duyulur. NATO-nun bu sahələrdə əməkdaşlıq üçün geniş imkanlar açan bir sıra komitələri - mədəniyyət və informasiya, elmi məsələlər, müasir cəmiyyət, mülki cəmiyyət məsələləri üzrə fəvqəladə planların işlənilib hazırlanması bürosu, boru kəmərlərinin çəkilməsi və istismarı komitələri və s. mövcuddur.

Azərbaycanla NATO arasında əməkdaşlıq nəinki tək-cə respublikamız, eyni zamanda NATO üçün də sərfəlidir. Belə ki, NATO-nun gələcəkdə böyük strateji

əhəmiyyətə malik Qafqaz regionuna, Yaxın və Orta Şərqi doğru genişlənməsi ilə əlaqədar Azərbaycan ən əhəmiyyətli ölkə rolunu oynaya bilər.

Respublikamız Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşən əlverişli geosiyasi məkan olaraq, regionda bu beynəlxalq təşkilatın əsas məramı olan sülhün və sabitliyin təmin edilməsi üçün dayaq məntəqəsi kimi ən perspektivli tərəfdaş hesab edilə bilər. Çünki Qafqaz artıq Avropanın siyasi xəritəsinə aid edilmişdir və həmin qitənin bir hissəsi kimi qəbul olunur.

Üç Qafqaz respublikası içərisində ərazisində heç bir xarici dövlətin hərbi bazası və ya hərbi qüvvələri olmayan yeganə dövlət məhz Azərbaycandır. Bu mühüm faktor da NATO-nu respublikamızla xüsusi əməkdaşlığa sövq edən daha bir amil hesab edilməlidir.

Bundan başqa, istər coğrafi mövqeyinə, nüfuzuna, əhalisinin sayına, istərsə də geosiyasi vəziyyətinə görə respublikamız regionda ağırlıq mərkəzi rolunu oynayır və sözsüz ki, bu da əməkdaşlıq üçün ayrıca bir müsbət impulsdur.

Daha bir əlavə müsbət keyfiyyət isə Azərbaycanın Qafqazda ən sülhpərvər bir dövlət imici qazanması, xüsusən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ problemini məhz sülh yolu ilə həll etmək cəhdləri və bu yolda bütün beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq etmək istəyidir.

Beləliklə, hər iki beynəlxalq subyektin, NATO-nun və Azərbaycanın əməkdaşlığının əsasında məhz sülh prinsipləri durduğuna görə bu əməkdaşlıq çox perspektivli və həm də zəruridir. Ona görə də hesab etmək olar ki, hər iki tərəf bundan sonra daha sıx münasibətlər yaratmağa meyl göstərəcək.

Hazırda NATO ilə yaradılmış hüquqi münasibətlər bu beynəlxalq təşkilata daxil olan ölkələrdə gələcəkdə Azərbaycan ordusu üçün zabit kadrlarının hazırlanmasına, NATO İttifaqının keçirdiyi sülhməramlı tədbirlərdə və hərbi manevrlərdə ordu hissələrimizin iştirakına, milli ordu quruculuğunda blokun imkanlarından istifadə edilməsinə əsas verir.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev NATO-nun beynəlxalq münasibətlərdə yeni rolunu və dünya siyasətində yeni meylləri nəzərə alıb, NATO proqramında iştirak etmək haqqında prinsiplial qərar çıxardı. Öz potensialını və mənafeələrini əsas tutaraq, Azərbaycan dövləti 1994-cü il mayın 4-də suveren dövlət kimi "Sülh naminə tərəfdaşlığın" çərçivə sənədini imzaladı. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin NATO baş katibinin müavini Serco Balansino ilə görüşü zamanı tərəflər belə bir yekdil fikrə

gəldilər ki, silahlı münaqişələrin dayandırılması və sülhün bərqərar olması üçün "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramı mühüm rol oynaya bilər.

Əlbəttə, Azərbaycanın bu proqramı imzalaması NATO ilə əməkdaşlıqda ilk addım idi. Proqramın gələcəkdə Şimali Atlantika bloku ilə əməkdaşlıq sahəsində açacağı imkanları və bu əlaqələrin geniş parametrlərini nəzərə alsaq, atılmış addımın əhəmiyyətinə əsl qiymət vermək olar.

Azərbaycan Prezidenti tərəfindən imzalanmış "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramının çərçivə sənədinin birinci müddəasında göstərilir ki, NATO üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının 1994-cü il yanvarın 10-11-də keçirdikləri görüşdə qəbul etdikləri qərara əlavə olaraq, bu sənədi imzalamış, Avropa-Atlantika rayonunda siyasi və hərbi əlaqələri dərinləşdirmək, təhlükəsizliyin daha da möhkəmlənməsinə kömək etmək əzmində olduğunu bəyan etmiş Şimali Atlantika İttifaqının üzvü olan dövlətlər və sənədə imza atmış digər dövlətlər Şimali Atlantika Əməkdaşlığı Şurası əsasında "Sülh naminə tərəfdaşlıq" Proqramını təsis edirlər.

Proqramda qeyd edilir ki, "tərəfdaşlıq dövlətlərin belə bir birgə inamının ifadəsidir ki, Avropa-Atlantika rayonunda sabitliyə və təhlükəsizliyə yalnız əməkdaşlıq və birgə tədbirlər əsasında nail olmaq mümkündür". Demokratiya prinsipləri əsasında insanların başlıca hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, azadlığın, ədalətin və sülhün təmin edilməsi sivilizasiyalı bəşəriyyətin can atdığı ümumi dəyərlərdir və tərəfdaşlıq üçün əsas şərtlərdir.

Şimali Atlantika İttifaqının üzvü olan ölkələr və həmin sənədi imzalamış digər dövlətlər bu tərəfdaşlığa qoşularaq xatırladırlar ki, onlar demokratik cəmiyyətlərin zordan, məcburiyyətdən və hədələmədən xilas olmasına və beynəlxalq hüquq prinsiplərinin tam qorunmasına tərəfdardırlar. Dövlətlər BMT-nin nizamnaməsindən irəli gələn öhdəliklərin və insan hüquqlarına dair ümumi bəyannamənin prinsiplərinin qorunması, güc işlətməklə dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə xələl gətirən əməllərin yolverilməzliyi üçün, habelə mövcud sərhədlərə hörmət etmək və mübahisələrin dinc vasitələrlə nizamlanmasına nail olmaq kimi beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsinə çalışacaqlarını təsdiqləyirlər. "Onlar Helsinki Yekun Aktına və ATƏT-in bütün sonrakı sənədlərinə, habelə tərksilah və silahlara nəzarət sahəsində öz üzərinə götürdükləri öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə tərəfdar olduqlarını da təsdiqləyirlər".

"Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramında Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı ilə əməkdaşlığın əsas məqsədləri də bəyan edilir. Sənəddə qeyd edilir ki, NATO milli

müdafiənin planlaşdırılmasında, hərbi büdcələrin hazırlanmasında, müdafiə qüvvələri üzərində demokratik nəzarətin təmin edilməsində tərəfdaş dövlətlərə əməli yardım edəcək, hər bir ölkənin milli konstitusiyaları nəzərə alınmaqla BMT-nin və ATƏT-in himayəsi altında onların müdafiə qabiliyyətinin təmin edilməsinə, ordu hissələrinin səhra əməliyyatlarına hazırlığının yüksəlməsinə kömək göstərəcək. Bundan başqa, sülhyaratma, minalanmış sahələrdə axtarış, minadan xilasetmə, humanitar əməliyyatlar və digər sahələrdə ölkələrə kömək göstərmək, onların müvafiq qurumlarının hazırlığını yüksəltmək üçün birgə planlaşdırma, döyüş hazırlığı və hərbi təlimlər keçirilməsi ilə bağlı da NATO hər bir ölkəyə əməli yardım etməyə hazır olacaq.

Proqramda uzunmüddətli perspektivdə tərəfdaş dövlətlərdə elə qüvvələr yaratmaq nəzərdə tutulur ki, onlar Şimali Atlantika İttifaqının üzvü olan ölkələrin silahlı qüvvələri ilə ayrı-ayrı sülhməramlı məqsədlər üçün keçiriləcək tədbirlərdə qarşılıqlı fəaliyyətə yüksək dərəcədə hazır olsunlar.

Çərçivə sənədində göstərilir ki, onu imzalamış olan hər bir dövlət müəyyən vaxtdan sonra NATO rəhbərliyinə təqdimat sənədləri verir. Həmin sənəddə qarşılıqlı əməkdaşlığın və tərəfdaşlığın siyasi məqsədləri, bu məqsədlərə çatmaq üçün nəzərdə tutulan tədbirlər və tərəfdaşlıq proqramı əsasında birgə fəaliyyət üçün təklif oluna biləcək hərbi və digər aktivlər şərh edilməlidir.

NATO ilə tərəfdaşlıq prinsipi əsasında təlimlərin və əməkdaşlığın məqsədlərinə cavab verə bilən digər fəaliyyət növlərinin proqramı da təqdimat sənədinə əlavə edilir. Bundan başqa, sənədi imzalamış olan hər bir dövlət tərəfdaşlığın istər ümumi, istərsə də fərdi proqramını NATO ilə birlikdə, həmin proqram və öz təqdimat sənədi əsasında işləyib hazırlamalıdır.

Sənədi imzalamış olan dövlətlər tərəfdaşlığın fərdi proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi işini əsasən öz vəsaitləri hesabına həyata keçirir. Şimali Atlantika İttifaqı və onun Brüsseldəki iqamətgahı dövlətlərə onunla rabitə büroları yaratmağı, Atlantika Əməkdaşlığı Şurasının və "Sülh naminə tərəfdaşlıq"ın görüşlərində və fəaliyyətində, habelə bəzi digər görüşlərdə iştirak etməyə şərait yaratmağı öz öhdəsinə götürür. Bundan əlavə, onlar tərəfdaşlığın razılaşıdırılmış proqramının yerinə yetirilməsi üçün işçilər, aktivlər, avadanlıq verilməsini və Proqramın həyata keçirilməsini də öz öhdələrinə götürür, fərdi tərəfdaşlıq proqramlarının hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə lazımı köməklik göstərir.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev NATO-nun mənzil qərargahında sənədlərin imzalanmasından sonra keçirdiyi mətbuat konfransında bildirmişdir ki, "Sülh naminə tərəfdaşlıq" sənədinin imzalanması Azərbaycan üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Gənc müstəqil dövlət kimi Azərbaycan Respublikasının bu proqramda iştirakı qarşıya qoyulan məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Regionda hərbi münaqişə olduğunu nəzərə alaraq Azərbaycan bu proqrama böyük ümidlər bəsləyir. Müstəqil Azərbaycanın "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramına qoşulması Azərbaycan Respublikası və NATO üzvü olan dövlətlər arasında əlaqələrin genişlənməsinə kömək edəcək.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü probleminə toxunaraq Azərbaycan Prezidenti bildirdi ki, Şimali Atlantika İttifaqının üzvləri hər hansı dövlətin ərazi bütövlüyünün və siyasi müstəqilliyinin zərərinə olaraq qüvvə tətbiq etməkdən imtina etmək haqqında təəhhüdlərini, həmçinin mövcud sərhədlərə hörmətlə yanaşmaq və mübahisələri dinc vasitələrlə həll etməyə tərəfdar olduqlarını təsdiq etdilər. NATO üzvü olan dövlətlərin bu mövqeyi müstəqil Azərbaycanın maraqlarına cavab verir.

Müstəqil Azərbaycan dövləti üçün NATO ilə əməkdaşlığın böyük əhəmiyyəti və perspektivləri vardır. NATO üzvləri ilə bağlı dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsində, ortaya çıxan mübahisəli məsələlərin dinc vasitələrlə həll edilməsində, təşkilat üzvünə qarşı baş verən təcavüzün dəf olunmasında bütün kollektiv imkanların səfərbər edilməsi sahəsində rəhbər tutulan prinsiplər öz həyati qabiliyyətini uzun illər boyu sübut etmişdir və qarşıdurmadan sonrakı dövrdə Avropa təhlükəsizliyinin bugünkü yeni sisteminin bünövrəsi kimi qəbul edilir.

Azərbaycan dövləti ümid edir ki, NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramında iştirak etmək ona Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin ədalətlə, dincliklə dayandırılmasına, işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərinin azad edilməsinə, müharibənin bütün nəticələrinin aradan qaldırılmasına nail olmağa imkan verəcəkdir. Çünki NATO üzvü olan dövlətlər hər hansı ölkənin sərhədlərinin silah gücünə dəyişdirilməsini yolverilməz sayırlar. Sənədin bu müddəaları ümid etməyə əsas verir ki, Qafqaz regionunda vəziyyətin nizama salınması üçün NATO ölkələri konkret əməli addımlar atacaqlar. Bunu NATO baş katibinin müavini S.Balansinonun mətbuat konfransında söylədiyi sözlər də sübut edir. O bildirmişdir ki, "bu proqramın iştirakçısı kimi, Azərbaycan Respublikası özünün məruz qaldığı münaqişə ilə bağlı

məsləhətləşmələr keçirilməsi barədə müraciət edərsə, biz buna böyük diqqətlə yanaşacaq və belə məsləhətləşmələr keçirəcəyik”.

Azərbaycan ilə NATO arasında yaradılan əməkdaşlığın əsas prinsipləri və istiqamətləri "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramında və Azərbaycanın təqdim etdiyi "Prezentasiya sənədi"ndə öz əksini tapmışdır.

Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqaz müxtəlif dövlətlərin mənafeələrinin toqquşduğu və kəsişdiyi bir regiondur. Azərbaycan Respublikası keçmiş SSRİ respublikaları arasında dördüncü olaraq "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramına qoşulmuş və Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi vəziyyət yaratmışdır.

Bu vəziyyətin səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizamlanması əvvəllərdə olduğu kimi, yalnız MDB-nin və ATƏT-in deyil, həm də NATO-nun imkanlarından istifadə edilməklə həll oluna bilər.

Beləliklə, "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramına qoşulmaqla Azərbaycan hər şeydən əvvəl ən güclü hərbi-siyasi blokla əməkdaşlıq tellərini möhkəmləndirdi, həmçinin NATO-nun şəxsində güclü və etibarlı tərəfdaş əldə etdi.

Azərbaycan-NATO ikitərəfli əlaqələrinin inkişafı "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramı çərçivəsində getdikcə geniş vüsət almaqdadır. Bu proqram NATO-nun maraqları çərçivəsində olduğundan tərəfdaş dövlətlərin blokla əlaqələrinin daha da inkişaf etdirilməsi sahəsində NATO liderlərinin cəhdlərində son zamanlar böyük canlanma hiss olunmaqdadır.

NATO və Azərbaycan arasında qarşılıqlı münasibətlər 1994-cü ilin iyununda Azərbaycan nümayəndə heyətinin Şimali Atlantika Əməkdaşlığı Şurasının sessiyasında iştirakı ilə bir qədər də inkişaf etdirilmişdir. Səfər zamanı Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və onun nəticələri haqqında geniş məlumat verilmiş və bu problem qəbul olunmuş bəyanatın "Regional münaqişələr" hissəsində öz əksini tapmışdır. Bəyanatda belə bir prinsipial müddəa ifadə olunmuşdur ki, bütün dövlətlərarası münaqişələr dövlətlərin ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipləri əsasında həll olunmalıdır.

1995-ci ildə NATO Verifikasiya Komitəsinin sədri Necil Nədimovunun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti, NATO-nun müxtəlif rəhbər strukturlarının təmsilçiləri ilə birgə ölkəmizdə səfərdə olmuşlar. Səfər zamanı NATO ilə ikitərəfli əməkdaşlıq məsələləri müzakirə edilmiş, Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edilməsinin və bölgədə sülh yaradılmasının vacibliyi vurğulanmışdır.

1995-ci ildə NATO-nun Niderlandın Nordvik şəhərində keçirilən toplantısında Azərbaycanın xarici işlər naziri də iştirak etmişdir. O, öz çıxışında ölkəmizin NATO ilə əlaqələrindən danışmış, Ermənistanın respublikamıza qarşı təcavüzü, xalqımıza vurulan maddi və mənəvi ziyanlar, problemin həllində Azərbaycanın mövqeyi haqqında geniş məlumat vermişdir.

İl ərzində ikitərəfli görüşlər intensiv xarakter almışdır ki, bu da davamlı münasibətlər qurulmasına, mövqelərin aydınlaşmasına kömək etmişdir.

Azərbaycan nümayəndə heyətlərinin NATO-nun müxtəlif tədbirlərində iştirakı ilə yanaşı, Azərbaycana alyansın müxtəlif səviyyəli nümayəndələrinin səfərlərini də əməkdaşlığın genişlənməsi və inkişafı formaları kimi qəbul etmək olar. 1995-ci il iyunun 7-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Bakı şəhərinə gəlmiş NATO silahlı qüvvələrinin Avropa üzrə komandanının müavini general Ç.Makkenzini qəbul etmişdir. Görüşdə general Makkenzi Azərbaycanla NATO arasında münasibətlərin inkişafından məmnun qaldığını bildirmiş və qeyd etmişdir ki, Şimali Atlantika İttifaqı Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin qurulmasında və təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər. O, xüsusi vurğulamışdır ki, ordu hər bir dövlətin atributudur və Azərbaycan da öz növbəsində layiq olduğu orduya malik olmalıdır.

Görüşdə ilk dəfə olaraq, NATO-nun rəsmi nümayəndəsi Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edilməsi və regionda sülhün təmin olunması zəruriliyini qeyd etmişdir.

1996-cı il aprelin 22-də Azərbaycan Respublikası və Avropa İttifaqı arasında tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq haqqında müqavilənin imzalanmasının NATO ilə əlaqələrin dərinləşməsində çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Azərbaycanın xarici siyasətinin parlaq səhifələrindən biri kimi qiymətləndirilən və müstəqil dövlətimiz üçün tarixi əhəmiyyət kəsb edən bu müqavilə Azərbaycanın Avropa strukturları və institutları ilə (Avropa Birliyi, Avropa Şurası, NATO və b.) əlaqələrinin genişlənməsi və dərinləşməsi üçün hüquqi baza rolunu oynayır.

Aprel ayının 23-də Brüsseldə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti NATO-nun qərargah-mənzilində bu təşkilatın baş katibi X.Solana ilə görüşdü. Söhbət zamanı NATO-nun baş katibi qeyd etdi ki, Cənubi Qafqazda baş verən hadisələri diqqətlə izləyir, Azərbaycanın müstəqilliyinin və dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsində Prezident Heydər Əliyevin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirir. Tərəflər razılaşırdılar ki, Qafqazda sülh və sabitlik region dövlətlərinin gələcək əməkdaşlığının və xalqların rifahının stimuludur. Bununla əlaqədar NATO-nun baş katibi X.Solana üç Cənubi

Qafqaz dövləti tərəfindən Avropa İttifaqı ilə tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq müqavilələrinin imzalanmasını və Azərbaycanla-Ermənistanın birgə bəyanat qəbul etməsini yüksək qiymətləndirdi.

Azərbaycan Respublikasının Şimali Atlantika İttifaqı ilə əməkdaşlığını təsdiqləyən və şərtləndirən "Prezentasiya sənədi" görüş zamanı X.Solanaya təqdim edilmişdir. Ölkəmizin hərbi struktur rəhbərlərinin də iştirak etdiyi həmin görüşdə Azərbaycanın gələcəkdə NATO ilə əməkdaşlığı barədə məsələlər müzakirə olunmuşdur.

Əgər Azərbaycanın 1995-ci ildə Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurasına daxil olması NATO-ya Qafqazda münaqişəli məsələlərin həll edilməsində fəxri üzv statusu ilə iştirak etmək imkanı verirdisə, "Prezentasiya sənədi"nin təqdim edilməsi artıq respublikamıza NATO-nun beynəlxalq normalar əsasında öz təhlükəsizlik və müstəqillik məsələlərini fərdi qaydada, istədiyi taktiki yolla, müstəqil müəyyən etməyə və bu halda Şimali Atlantika blokunun müdafiəsinə nail olmaq imkanı verir.

1994-1996-cı illərdə əsas qoyulmuş və inkişaf etdirilmiş Azərbaycan-NATO əlaqələri sonrakı dövrdə qarşılıqlı münasibətlərin daha da intensivləşdirilməsi üçün əlverişli baza rolunu oynadı. Məhz həmin illərdə münasibətlərin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi və bir sıra praktiki addımların atılması NATO-nun Azərbaycan ilə əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə marağını artırdı.

1997-ci ilin əvvəlində NATO baş katibinin Bakıya səfəri NATO-Azərbaycan əlaqələrinə xüsusi təkan verdi və NATO-nun ölkəmizlə bağlı niyyətlərinin ciddi olduğunu sübut etdi. X.Solana səfər ərəfəsində jurnalistlər qarşısında bəyan etmişdir ki, Azərbaycan Prezidenti ilə görüş zamanı Dağlıq Qarabağ probleminin həlli yollarının araşdırılmasına səy göstəriləcək, Azərbaycanın hərbi potensialının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətində bezi danışıqlar aparılacaq. NATO baş katibi həmçinin blok ölkələrinin Madrid sammitinə qədər Qafqaz dövlətləri ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi imkanlarını, NATO-nun genişlənməsi əleyhinə Rusiyanın mövqeyinə region ölkələrinin münasibətini öyrənmək istəyirdi.

Səfər ərəfəsində X.Solana Azərbaycan mətbuatı üçün xüsusi müsahibə ilə çıxış etdi. Müsahibədə yeni Avropada NATO-nun rolu, NATO-Azərbaycan əlaqələrinin inkişafı, "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramında iştirakın perspektivləri və əhəmiyyəti dərinlən açıqlanmışdır. X.Solananın fikrinə görə, "Avropa" anlayışı coğrafi mövqe ilə deyil, dəyərlərlə müəyyən edilir. O bildirdi ki, NATO hazırda Avropa təhlükəsizliyi sahəsində əməkdaşlığın hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmiş və siyasi

dəyişikliklərin katalizatoru olmuşdur. İndi NATO təhlükəsizliyə yeni mövqedən yanaşır və bu mövqə həmin təşkilata daxil olmayan ölkələrlə və digər təsisatlarla əməkdaşlıq prinsipinə əsaslanır. Şimali Atlantika Əməkdaşlığı Şurası elə bir forumdur ki, burada NATO və keçmiş Varşava müqaviləsi ölkələri ümumi təhlükəsizlik məsələlərini müzakirə edə bilirlər.

Müsahibədə daha sonra göstərilir ki, NATO-nun siyasətində edilmiş dəyişikliklər bu təşkilatın hərbi strukturlarında mühüm yeniliklərə və onun ümumi hərbi potensialının azalmasına gətirib çıxarmışdır. NATO ölkələri öz hərbi xərclərini azaldaraq və silahlı qüvvələrini xeyli ixtisar edərək, onların ümumi konfigurasiyasını dəyişdirmiş və hərbi hissələrini kiçik, lakin sülhün qorunması sahəsində yeni vəzifələri böyük müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməyə qadir daha çevik bölmələrə çevirmişdir. Avropada yerləşdirilmiş Amerika əsgərlərinin sayı 60%, NATO nüvə qüvvələri 80%-dən çox ixtisar olunmuşdur.

X.Solana belə bir fikri xüsusi vurğulayır ki, "NATO öz təkamülünü davam etdirməlidir. Bu təşkilat NATO-ya daxil olmayan ölkələrlə əlaqələri daha da fəallaşdırmaq və birgə tədbirlərin potensialını daha da gücləndirmək vasitəsi ilə daha geniş Avropa təhlükəsizliyini təmin etmək bacarığını nümayiş etdirməlidir".

X.Solananın müsahibəsində Avropanın təhlükəsizliyi baxımından hazırlanmış "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramına da yüksək qiymət verilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, mövcud olduğu üç il ərzində "Sülh naminə tərəfdaşlıq" Avropa tarixində ən uğurlu hərbi əməkdaşlıq proqramına çevrilmişdir.

NATO baş katibi blokla əməkdaşlıq məsələsində Rusiyanın mövqeyinə toxunaraq göstərir ki, əgər Rusiya məhdud təcridçilik və düşmənçilik çərçivəsində qapanıb qalsa, bundan Avropa təhlükəsizliyi ancaq ziyan çəkə bilər. "Biz istəyirik ki, Rusiya Avropada passiv kənar müşahidəçi deyil, bu qitənin təhlükəsizliyinə öz töhfəsini verən fəal və məsul iştirakçı olsun".

Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyətinə və yeritdiyi xarici siyasətə toxunan X.Solana xüsusi vurğulamışdır ki, Azərbaycan hazırda beynəlxalq aləmdə getdikcə daha aydın nəzərə çarpan müstəqil siyasət yeridir. Azərbaycan 1994-cü ilin mayında "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramına qoşularaq, Avro-Atlantika zonasında digər ölkələr və təşkilatlarla dostluq əlaqələrini qətiyyətlə inkişaf etdirmək niyyətində olduğunu göstərmişdir. NATO-nun bu ölkə ilə münasibətləri getdikcə genişlənərək əməli əməkdaşlıq, etimad və nailiyyətləri daha da inkişaf etdirmək ruhu aşılانmış əlaqələrə çevrilmişdir.

1997-ci il fevralın 13-də Bakıda NATO-nun baş katibini qəbul edən Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev qeyd etdi ki, Azərbaycan proqram çərçivəsində öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri əsasən yerinə yetirir, lakin hələ çox iş görmək lazımdır. O, xüsusi vurğuladı ki, Ermənistanla münaqişə vəziyyəti ölkə qarşısında duran problemlərin sürətli həllinə mane olur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti bir daha bəyan etdi ki, Azərbaycan münaqişənin sülh yolu ilə həllinə çalışır və Lissabon sammitində elan olunmuş prinsipləri əsas götürür.

NATO baş katibi təhlükəsizlik probleminin həm Azərbaycan, həm də NATO üçün çox mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu xüsusi vurğulamaqla bərabər, əmin olduğunu bildirdi ki, ölkəmizlə əməkdaşlıq "Tərəfdaşlıq" proqramı çərçivəsində gələcəkdə davam və daha da inkişaf edəcək.

Səfər zamanı NATO baş katibi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində NATO qarşısında duran yeni vəzifələr və Azərbaycan Respublikası ilə NATO arasında qarşılıqlı əlaqələrin perspektivləri haqqında çıxış etdi. O, bildirdi: "Bu il biz Avropa təhlükəsizliyinin yeni arxitekturasının qurulması üçün addımlar atırıq və bu arxitekturalarda Azərbaycanın yerini hiss edirik". O, qeyd etdi ki, Qafqaz Avropa təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin mühüm hissəsidir.

Azərbaycan-NATO əlaqələrinin mahiyyəti və xüsusiyyətlərinə qiymət vermək baxımından 1997-ci ilin iyulunda Prezident Heydər Əliyevin Avropa-Atlantika Əməkdaşlıq Şurasının üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının sammitindəki çıxışı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmin çıxışında Azərbaycan Prezidenti yeni müstəqil dövlətlərlə NATO arasında əməli dialoqa və əməkdaşlığa böyük əhəmiyyət verdiyini xüsusi vurğulayaraq qeyd etmişdir ki, Azərbaycan bölgədə silahlı münaqişənin aradan qaldırılmasında həmçinin NATO-nun və Avropa-Atlantika Əməkdaşlıq Şurasının fəal roluna ümid bəsləyir. Onlar Qafqazdakı silahlı münaqişələri kənardan müşahidə etməməlidirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu münaqişələr ümumavropa təhlükəsizliyi üçün də ciddi təhlükə yaradır. Prezident bir daha bildirmişdir ki, Azərbaycan Respublikası Avropa-Atlantika Əməkdaşlıq Şurasının yaradılmasını alqışlayır və buna NATO ilə tərəfdaş ölkələr arasında siyasi məsləhətləşmələrin, fəal əməkdaşlığın mühüm mexanizmi kimi baxır.

Azərbaycan son bir neçə ildə NATO-nun cənub cinahı olan Türkiyə ilə də hərbi sahədə xüsusi əlaqələr qurub.

Bütün bunlar Azərbaycanın xarici siyasətində Qərb təmayülünün tək cə qıtsadi və siyasi məsələlərlə məhdudlaşmayıb, həm də hərbi sahəni əhatə etdiyini göstərir.

"Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramının Azərbaycanda real şəkildə həyata keçirilməsinə 1996-cı ildə başlandı. Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi təmsilçilərinin NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramı çərçivəsində keçirilən təlim məşqlərində və müxtəlif seminarlarında iştirakı bu sahədə ilk addımlardır. Bundan başqa, 1998-ci ilin yazında Bakıda NATO mütəxəssisləri Daxili İşlər Nazirliyinin, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin və Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin nümayəndələri ilə boru kəmərlərinin təhlükəsizliyi məsələlərinə dair birgə seminar keçirmişlər.

NATO ilə hərbi sahədə əməkdaşlıq 1997-ci ildə daha da intensivləşdirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin nümayəndələri 1997-ci il iyulun 28-dən avqustun 8-dək ABŞ-ın Virciniya ştatının Norfolk şəhərində NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramı çərçivəsində keçirilən sülhməramlı təlimlərin iştirakçısı olmuşlar.

Şimali Atlantika Alyansı ilə əməkdaşlığın inkişafı sahəsində növbəti addım 1997-ci il noyabrın 14-də Prezident Heydər Əliyevin imzaladığı "Azərbaycan Respublikasının NATO ilə əməkdaşlığını daha da gücləndirmək tədbirləri haqqında" Sərəncam oldu. Sərəncama əsasən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında NATO ilə əməkdaşlıq üzrə dövlət komissiyası yaradıldı. Dövlət komissiyası "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramı çərçivəsində əməkdaşlığın vahid proqramının hazırlanması ilə əlaqədar müvafiq nazirlik və təşkilatların fəaliyyətinin koordinasiya edilməsi sahəsində ardıcıl iş aparır.

Bununla yanaşı, 1997-ci ildə NATO-nun Brüsseldəki mənzil-qərargahında Azərbaycanın diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyətə başladı. Bu isə əməkdaşlıq əlaqələrinə yeni təkan verdi.

Həmin ildə Azərbaycan NATO Planlaşdırma və Analiz Prosesinə qoşuldu. Bu, tərəfdaş dövlətlərlə NATO arasında əməkdaşlığın səmərəsini artırmaq məqsədi ilə bir sıra praktiki tədbirlərin birgə həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

1997-ci il dekabrın əvvəllərində Azərbaycanın müdafiə naziri S.Əbiyevin rəhbərlik etdiyi nümayəndə hey'əti NATO üzvü və tərəfdaş dövlətlərin sessiyasında iştirak etmişdir.

Sessiyada NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramı çərçivəsində əlaqələrin və əməkdaşlığın dərinləşməsi, problemlərə baxılması və qərarların qəbul olunması, tərəfdaş dövlətlər üçün yeni vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi məsələləri müzakirə edilmişdir.

Azərbaycan-NATO əməkdaşlığı ictimai təşkilatların xətti ilə də davam etdirilir. 1997-ci ilin iyulunda "NATO və Azərbaycan: Koordinasiya və əməkdaşlıq mərkəzi"

yaradıldı. Təşkilatın məqsədi NATO ilə tərəfdaşlıq proqramı çərçivəsində Azərbaycan ictimaiyyətinin NATO haqqında bilik və təsəvvürlərini genişləndirmək, ictimai rəyi uyğun istiqamətdə formalaşdırmaq, Azərbaycanın NATO ilə əməkdaşlığı prinsiplərini öyrənmək, NATO-nun genişləndirilməsinin Qafqazda sülhyaratma proseslərinə təsirini araşdırmaqdır.

1998-ci ilin sentyabrında NATO-nun baş katibi X. Solana Azərbaycana ikinci səfərə gəldi. Səfər zamanı NATO-nun Avratlantik və regional təhlükəsizliyə dair mövqeyi Azərbaycan tərəfinə açıqlandı və qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına dair müzakirələr aparıldı.

Şimali Atlantika Bloku ilə əməkdaşlığı dərinləşdirmək xətti götürmüş Azərbaycana 1999-cu ilin mayında NATO Parlament Assambleyasının Polşda keçirilən sessiyasında həmin qurumda müşahidəçi statusu verildi.

Həmin ildə Azərbaycanın NATO ilə əməkdaşlığında yeni addım atıldı. Sentyabr ayında respublikamızın Silahlı Qüvvələrinin sülhməramlı taqımı Türkiyə taboru tərkibində ilk dəfə Kosovoda beynəlxalq sülhyaratma əməliyyatlarında iştirak etmək üçün həmin bölgəyə ezam olundu. Azərbaycan hərbiçilərinin beynəlxalq sülhməramlı qüvvələr tərkibində iştirakı ordumuzun NATO standartlarına uyğun olaraq formalaşdırılması, zəruri təcrübənin qazanılması və respublikamızın beynəlxalq nüfuzunun artması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyırdı.

Yüksələn xətt üzrə davam edən əməkdaşlıq Azərbaycan ərazisində keçirilən NATO tədbirlərinin sayının artması ilə müşayiət olunurdu. 1999-cu ilin mayında Bakıda NATO-nun Atlantika Siyasəti üzrə Məsləhət Qrupunun sessiyası keçirildi. Bu, həmin qrupun postsovet məkanında keçirdiyi ilk sessiya idi. Sessiyada Avratlantika regionunda kollektiv təhlükəsizliyin yaradılması, əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi, böhranların nizamlanması yolları, NATO-ya gələcək üzvlük və s. məsələlər barədə müzakirələr aparıldı.

2001-ci ilin yanvarında NATO-nun baş katibi Corc Robertsonun Bakıya səfəri Alyansın Azərbaycana artan marağının təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan Prezidenti ilə görüşdə Ermənistanın ölkəmizə təcavüzü, NATO ilə əlaqələrin inkişaf perspektivləri və s. məsələlər müzakirə edildi.

Azərbaycan NATO-nun nüfuzlu qurumu hesab olunan Parlament Assambleyası ilə əməkdaşlığı dərinləşdirmək siyasətini davam etdirirdi. Bunun nəticəsi olaraq, 2001-ci il noyabrın 19-da Azərbaycan Respublikası NATO-nun Parlament Assambleyasına assosiativ üzv qəbul edildi. Bununla da respublikamız öz

problemlərini və digər aktual məsələlərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün yeni beynəlxalq tribuna əldə etdi.

NATO-nun beynəlxalq aləmdə rolunu yüksək qiymətləndirən Azərbaycan Respublikası həmin blokla hərtərəfli fəal əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulmasına mühüm əhəmiyyət verir. 2002-ci ilin noyabrında NATO Avratlantika Tərəfdaşlıq Şurasının üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının Praqa zirvə görüşündə iştirak edən Azərbaycan Prezidenti Cənubi Qafqaz regionunda davam edən münaqişələrin aradan qaldırılmasında NATO-nu daha fəal olmağa çağırırdı.

Azərbaycan NATO ilə əməkdaşlığın inkişafında maraqlı olduğunu konkret praktiki tədbirləri ilə təsdiq edir. Kosovo və Əfqanıstanda beynəlxalq sülhməramlı qüvvələr tərkibində öz missiyasını uğurla yerinə yetirən Azərbaycan 2003-cü ilin mayında beynəlxalq koalisiya qüvvələrinin tərkibində İraqda keçirilən sülhməramlı əməliyyatlarda iştirak haqqında qərar qəbul etdi. Bununla da erməni terrorizmindən ziyan çəkmiş respublikamız beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə dünya dövlətlərinin ön sırasında olduğunu nümayiş etdirdi.

Beynəlxalq və regional təhlükəsizlik sistemində Azərbaycanın yerini və rolunu xüsusi qiymətləndirən NATO rəhbərliyi respublikamızla əməkdaşlığın genişlənməsi üçün müvafiq addımlar atır. 2003-cü il mayın 15-də NATO-nun baş katibi C. Robertson Azərbaycana növbəti səfərə gəldi. Ölkə rəhbərliyi ilə əməkdaşlığın inkişaf perspektivləri barədə müzakirə aparan C. Robertson Azərbaycan-NATO komissiyasının iclasında iştirak etdi. İclasda NATO-nun baş katibinə Azərbaycanın Alyansın həyata keçirdiyi "Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planı"na qoşulmaq niyyətini bildirən məktubu rəsmi surətdə təqdim edildi. Azərbaycanın mövqeyini yüksək qiymətləndirən C. Robertson qeyd etdi ki, "bu plan Azərbaycanın hansı islahatları aparmaq istədiyini müəyyən edəcək, o cümlədən Azərbaycanın Şimali Atlantika Alyansına daha da yaxınlaşması üçün zəruri olan islahatların həyata keçirilməsini şərtləndirəcək. Bu yeni, daha dərin əməkdaşlığın çox böyük potensialı var".

Həmin potensialın dolğun qiymətləndirilməsi baxımından C. Robertsonun ümumqafqaz təhlükəsizlik sistemində Azərbaycanın yerinə dair fikirləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. NATO-nun baş katibinə görə, "Qafqaz Avrasiyanın sabitliyi üçün böyük əhəmiyyətə malik olan region kimi qalmaqdadır. Azərbaycan isə burada Qərb və NATO ilə ən əsas tərəfdaş rolunu saxlayır".

NATO kimi nüfuzlu beynəlxalq təşkilatla tərəfdaşlığın genişlənməsi Azərbaycanın xarici siyasətində əsas istiqamətlərdən birini təşkil etdiyinə görə ölkə rəhbərliyi qəbul edilmiş qərarların və əldə olunmuş razılaşmaların həyata keçirilməsi sahəsində ardıcıl siyasət yeridir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2004-cü ilin may ayında Brüsselə səfəri zamanı NATO-nun baş katibi ilə ikitərəfli əməkdaşlığın inkişafı, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli prosesi, maraq doğuran regional və beynəlxalq məsələlər barədə fikir mübadiləsi aparılıb. Eyni zamanda, Azərbaycan Prezidenti ölkəmizin hazırladığı “Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planı”nı NATO-nun baş katibinə təqdim edib.

Bundan sonra respublikamızın Şimali Atlantika Alyansı ilə əməkdaşlığı bu plan əsasında davam etdiriləcək. Azərbaycanın Silahlı Qüvvələrinin təkmilləşdirilməsi, NATO standartlarının tətbiqi, təminat və təchizat sisteminin, maddi-texniki bazanın yeniləşdirilməsi və başqa sahələrdə əsaslı islahatlar həyata keçiriləcək. Bu isə Azərbaycan-NATO əməkdaşlığında yeni mərhələnin başlanğıcı kimi qiymətləndirilə bilər. “Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planı”nın yerinə yetirilməsi Azərbaycanın NATO-ya qəbul edilməsində mühüm rol oynayacaq.

2005-ci ilin iyun ayında Bakıda NATO-nun Avratalantik Tərəfdaşlıq Şurası çərçivəsində sərhəd təhlükəsizliyi məsələsinə həsr olunmuş seminar keçirilmişdir. Seminarda NATO baş katibinin müavini C. Kolston iştirak etmişdir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev ilə görüşdə C. Kolston qeyd etmişdir ki, Azərbaycanın “Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planı”nı təqdim etməsi onun NATO ilə yaxın əməkdaşlıq sahəsində real işlər gördüyünü təsdiq edir və bu əlaqələr bundan sonra daha da genişlənəcəkdir.

NATO strukturlarının Qafqaza, Yaxın və Orta Şərqə doğru irəliləməsi Rusiya tərəfindən qısqanclıqla qarşılanır, onun təhlükəsizliyinə qorxu kimi qiymətləndirilir.

Rusiyanın bəzi dairələri müxtəlif vasitələrlə NATO-Qafqaz əməkdaşlığına mane olmağa çalışırlar. Xüsusilə MDB iştirakçısı olan dövlətlərdən istifadə olunmağa cəhd göstərilir, müvafiq bəyanatların qəbul edilməsi və praktiki addımlar üçün səylər edilir. NATO-nun Şərqə doğru genişlənməsinə qarşı Rusiyanın hazırladığı bəyanata Azərbaycanın qoşulmaması onun Avropa siyasi dəyərlərinə sədaqətini sübut edir. Lakin Rusiyanın imkanları məhduddur. Bu ölkənin daxili siyasi vəziyyəti, iqtisadi problemləri onun arzularının reallaşma imkanlarını heçə endirir. Digər tərəfdən, Rusiya da 1994-cü ildə bu proqramın çərçivə sənədinə qoşulmuşdur. NATO sülhün

və təhlükəsizliyin qorunmasında mühüm rol oynadığı halda, Rusiya özü haqqında bu baxımdan müsbət imic formalaşdırma bilməmişdir.

Lakin global siyasi vəziyyətdə baş verən dəyişikliklərdən asılı olaraq, Rusiyanın NATO ilə münasibətlərinin xarakteri dəyişə bilər. Buna görə də Azərbaycan diplomatiyası Rusiyanın və başqa dövlətlərin NATO ilə münasibətlərini, onların mövqeyini diqqətlə öyrənir və öz siyasi fəaliyyətini buna uyğunlaşdırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, NATO ilə münasibətlər məsələsində Qafqaz dövlətlərinin mövqeləri fərqlidir. Azərbaycan və Gürcüstan NATO ilə əməkdaşlıq proqramlarında fəal iştirak etdikləri halda, Ermənistan bu əlaqələrə xüsusi maraq göstərmir, Rusiya ilə hərbi əməkdaşlığa üstünlük verir, alyansın Şərqi doğru genişlənməsinin əleyhinə çıxış edir.

Azərbaycanın NATO-ya formal şəkildə daxil olması yaxın gələcəkdə çətin ki, geosiyasi realığa çevrilsin. Bu məsələnin gerçəkləşməsi Azərbaycanın xarici siyasəti üçün yaxın perspektiv deyildir. NATO Qafqaz dövlətləri içərisində Azərbaycanı xüsusi ölkə hesab edir, belə ki, Gürcüstan və Ermənistandan fərqli olaraq Azərbaycan ərazisində Rusiyanın hərbi bazaları yoxdur. Lakin Qafqazın sərt geosiyasi iqlimi üzündən Azərbaycanın NATO-ya daxil olması yaxın zamanda mümkün deyildir, çünki "yaxın qonşularımız olan İran və Rusiya bu bloka öz münasibətlərini hələlik tam aydınlaşdırmayıb".

Azərbaycanın NATO-ya qəbul edilməsində maraqlı olmayan ölkələr mövcud olsa da bu, əsas maneə deyildir. Alyansın nizamnaməsində deyilir ki, "digər ölkələrə ərazi iddiaları olan və ya digər ölkələr tərəfindən ərazi iddialarının obyektinə olan ölkələr bloka qəbul edilə bilməz". Bu isə bugünkü mərhələdə ən əsas maneədir.

Lakin bu reallıqlara baxmayaraq, Azərbaycanın "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramına qoşulması və "Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planı"nı imzalaması nəticəsində NATO ölkələri ilə siyasi, hərbi, mədəni, humanitar əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi üçün geniş imkanlar açılmışdır. Bir tərəfdaş olaraq, Azərbaycan Şimali Atlantika İttifaqının əsas məqsədinə-bütün Avratlantika zonasında sülhün və sabitliyin möhkəmləndirilməsinə öz sadiqliyini nümayiş etdirir.

Azərbaycanın NATO ilə əməkdaşlıqdan son məqsədi bilavasitə alyansın fəal iştirakı ilə yaradılacaq hər hansı etibarlı təhlükəsizlik sistemində özünə yer tapmaqdan ibarətdir.

Lakin bu sahədə geniş imkanların açılması yalnız işin başlanğıcıdır. Əsas məsələ həmin imkanlardan nə dərəcədə bəhrələnmək bacarığından asılı olacaqdır.

Bunun üçün əsas müvəffəqiyyət NATO ilə əməkdaşlıq prosesində Azərbaycanı siyasət, iqtisadiyyat, elm, mədəniyyət və hərbi sahələrdə kimin və necə təmsil etməsindən asılı olacaq. Əgər ölkəmizi istedadlı, təşkilatçılıq qabiliyyəti olan, vətənpərvər mütəxəssislər təmsil etsələr, onda NATO-nun imkanlarından maksimum istifadə etmək olar.

Azərbaycanda demokratik islahatlar həyata keçirildiyinə görə, onun NATO-nun strateji proqramlarına qoşulması təbii hesab olunmalıdır. Çünki Azərbaycanın dövlətçilik maraqları və demokratiyanın inkişafı ilk növbədə yeni texnologiyaların mənimsənilməsi, vətəndaş cəmiyyətinin əsaslarının möhkəmləndirilməsi, bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərinin yaradılması işində NATO-nun və NATO üzvü olan ayrı-ayrı dövlətlərin köməyinə ehtiyac yaradır.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün həmçinin qeyri-hökumət təşkilatlarının imkanlarından və potensialından da geniş istifadə olunmalıdır. Həmkarlar təşkilatları, ekologiya, səhiyyə təşkilatları, elmi-mədəni və xeyriyyə cəmiyyətləri bu işdə mühüm rol oynaya bilər.

Beləliklə, NATO bütün yeni və müstəqil dövlətlərə, o cümlədən Azərbaycana demokratiyanın inkişafı, hüquqi dövlət qurulması, bazar iqtisadiyyatı yaradılması işində perspektivli imkanlar təklif edir. "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramında iştirak etməklə və "Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planı"nı həyata keçirməyə başlamaqla Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü qorumaq, beynəlxalq birliyə qoşulmaq, demokratik, iqtisadi islahatları müvəffəqiyyətlə aparmaq üçün əlavə imkan və vasitələr əldə etmişdir. Respublikanın intellektual, kadr potensialı, iqtisadi bazası, geosiyasi mövqeyi bu imkanların reallaşması üçün geniş perspektivlər açır.

7. AZƏRBAYCANIN İSLAM ÖLKƏLƏRİ İLƏ ÇOXTƏRƏFLİ MÜNASİBƏTLƏRİ: AZƏRBAYCAN-İSLAM KONFRANSI TƏŞKİLATI

Qərblə Şərqi, Avropa ilə Asiyanın qovşağında yerləşən Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində Avropa məkanına, Avratlantika strukturlarına inteqrasiya xüsusi yer tutsa da, öz tarixi, mədəniyyəti, dini etiqadı və adət-ənənələri ilə islam aləminin ayrılmaz hissəsi olan ölkənin müsəlman dövlətləri ilə, bu dövlətlərin təmsil olunduğu beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrinə də böyük əhəmiyyət verilir.

Hazırda müsəlman ölkələrini birləşdirən ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilat İslam Konfransı Təşkilatıdır (İKT). Beynəlxalq aləmdə bəzən "müsəlman BMT-si" adlandırılan

İKT öz üzvlərinin sayına və mütəşəkkilliyinə görə dünya siyasətində xüsusi yeri olan qurumlardan biridir. İKT 1969-cu ilin sentyabrında müsəlman ölkələrinin dövlət və hökumət başçılarının Mərakeşin paytaxtı Rabat şəhərində keçirilmiş konfransında təsis edilmişdir. Dini birlik əsasında yaradılan bu təşkilatın əsas məqsədləri onun Nizamnaməsində qeyd edildiyi kimi, üzv dövlətlər arasında islami həmrəyliyi möhkəmləndirmək; elm, mədəniyyət, sosial-iqtisadi və başqa vacib sahələrdə əməkdaşlığı dəstəkləmək; irqi ayrı-seçkiliyin və müstəmləkəçiliyin bütün formalarının ləğv olunmasına səy göstərmək; işğal edilmiş müqəddəs yerlərin azad edilməsi və toxunulmazlığının təmin edilməsinə nail olmaq; Fələstin xalqının öz hüquqlarının bərpa edilməsi və ərazisinin azad edilməsi yolundakı mübarizəsini müdafiə etmək; bütün islam xalqlarının istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsinə yardım göstərmək; üzv dövlətlərin digər ölkələrlə əməkdaşlığı üçün şərait yaratmaq və s. ibarətdir.

İKT-nin ilk toplantısında cəmi 35 islam ölkəsi iştirak etdiyi halda, hal-hazırda təşkilat öz sıralarında 58 ölkəni birləşdirir. Bəzi ölkələrin müsəlman icmaları, bir sıra regional və beynəlxalq təşkilatlar İKT nəzdində müşahidəçi statusuna malikdirlər.

İKT-nin 3 əsas orqanı var:

1) Krallar, Dövlət və Hökumət başçılarının konfransı (bundan sonra – Dövlət və Hökumət başçılarının konfransı)

2) Xarici işlər nazirlərinin konfransı

3) Baş katiblik və onun tabeliyində olan təşkilatlar

İKT-nin ali orqanı Dövlət və Hökumət başçılarının konfransıdır. Zirvə konfransları, Nizamnaməyə əsasən, üç ildən bir, islam aləminin birinci dərəcəli problemlərinin müzakirəsi və üzv ölkələrin siyasətinin uzlaşdırılması məqsədilə keçirilir. 1969-cu ildən 2003-cü ilədək İKT-nin 10 Zirvə toplantısı baş tutmuşdur.

Xarici işlər nazirlərinin konfransı – İKT-nin siyasi orqanıdır. Bu konfranslar nazirlər və ya akkreditə olunmuş səfirlər səviyyəsində ildə bir dəfə keçirilir. Hər hansı bir üzv dövlətin və Baş katibin tələbi, üzv dövlətlərin 2/3 hissəsinin razılığı ilə növbədənəknar konfranslar da çağırıla bilər. Xarici işlər nazirlərinin konfransı aşağıdakı məsələlərlə əlaqədar toplanır:

- təşkilatın ümumi siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizminin müzakirəsi;
- qarşılıqlı maraq doğuran məsələlər üzrə qərarların qəbul edilməsi;
- qəbul edilmiş qərarların icrasına nəzarət;
- maliyyə komissiyasının hesabatının müzakirəsi;
- Baş katibliyin büdcəsinin təsdiqi;

- Baş katibin və onun müavinlərinin təyin edilməsi.

Baş katiblik – İKT-nin icraedici orqanıdır. Bu orqana 4 il müddətinə təyin edilən Baş katib rəhbərlik edir. 2005-ci ilədək Baş katib vəzifəsini Malayziyanın, Misirin, Seneqalın, Tunisin, Pakistanın, Nigeriyanın və Mərakeşin nümayəndələri tutmuşlar. İKT xarici işlər nazirlərinin 2004-cü ilin iyulunda keçirilmiş XXXI konfransında həmin vəzifəyə milliyətçə türk olan İkmələddin İhsanoğlu təyin edilmişdir. O, öz vəzifəsinin icrasına 2005-ci il yanvarın 1-də başlamışdır.

Baş katibin dörd müavini vardır. Xarici işlər nazirlərinin konfransı Baş katibin təqdimatına əsasən, onun üç müavinini və Qüdsi-Şərif üzrə dördüncü müavinini təyin edir. İKT-nin Nizamnaməsində göstərilir ki, Baş katib öz müavinlərinin namizədliyini müəyyənləşdirərkən, onların qabiliyyətini və təmənnaşızlığını nəzərə almaqla yanaşı, ədalətli coğrafi bölgü prinsipinə də riayət etməlidir.

Baş katiblik:

- üzv dövlətlər arasında əlaqəni həyata keçirir;
- bu dövlətlər arasında ümumi maraq kəsb edən məsələlər üzrə məşvərətlərin, fikir mübadiləsinin aparılmasını və məlumatların yayılmasını təmin edir;
- xarici işlər nazirləri konfransının qəbul etdiyi qərarların icrasına nəzarət edir;
- konfransın qərar və qətnamələri çərçivəsində üzv dövlətləri işçi sənədlərlə təmin edir.

İKT Nizamnaməsinin VI maddəsinin 5-ci bəndində göstərilir ki, Qüds şəhəri azad edilənədək, Baş katiblik müvəqqəti olaraq Səudiyyə Ərəbistanının Ciddə şəhərində yerləşəcək. Nizamnamənin VII maddəsinə əsasən, katibliyin fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı bütün xərcləri üzv dövlətlər öz milli gəlirlərinə müvafiq olaraq ödəyirlər.

İKT çərçivəsində müxtəlif qurumlar fəaliyyət göstərir. Bu qurumlar arasında İslam İnkişaf Bankı (İİB) xüsusi yer tutur. Bankın təsis edilməsi haqqında bəyanat 1973-cü ildə islam ölkələri maliyyə nazirlərinin I konfransında imzalanmış, onun rəsmi açılışı isə 1975-ci ildə olmuşdur. Bankın əsas məqsədi şəriət prinsipləri əsasında istər tək, istərsə də qrup halında olan üzv dövlətlərin və müsəlman icmalarının iqtisadi inkişafını dəstəkləməkdir.

Bankın vəzifələri aşağıdakılardır:

- üzv dövlətlərdə olan istehsal layihələrinin maliyyələşdirilməsi;
- iqtisadi və sosial inkişaf məqsədi ilə bu dövlətlərə maliyyə yardımının təqdim edilməsi;
- üzv dövlətlərdə xarici ticarətin inkişafına yardım göstərilməsi.

İB-in elan edilmiş kapitalı 600 min səhmə bölünmüş 6 milyard islam dinarıdır (1 islam dinarı 1,3 ABŞ dollarına bərabərdir).

İKT-nin yaradılmasının əsas təşəbbüskarı və sponsoru olmuş, müsəlman dünyasının ən zəngin ölkələrindən biri sayılan Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı təşkilatda xüsusi nüfuzə malikdir. Krallığın İKT-nin büdcəsindəki payı 10%, İB-in kapitalındakı payı isə 25%-dir. İKT və İB-in iqamətgahları Səudiyyə Ərəbistanının Ciddə şəhərində, Krallıq hökumətinin təmənnəsiz olaraq ayırdığı binalarda yerləşir. Səudiyyə Ərəbistanı İKT-yə və onun ixtisaslaşmış qurumlarına öz fəaliyyətlərini həyata keçirə bilmələri üçün əlavə maliyyə yardımları da göstərir. Səudiyyə Ərəbistanının İKT-dəki nüfuzu həm də bu ölkənin islam dininin tarixi vətəni və islam aləminin iki müqəddəs ocağının yerləşdiyi bir torpaq olması ilə izah edilir. Bu və ya digər məsələ ilə bağlı Krallığın mövqeyi, adətən, İKT-yə üzv olan digər ölkələr, ilk növbədə isə ərəb dövlətləri tərəfindən dəstəklənir.

İKT-də Misir, İran, Pakistan, Küveyt, Türkiyə kimi dövlətlər də böyük nüfuzə malikdir.

İKT-yə üzv olmaq hər bir müsəlman ölkəsinin beynəlxalq əlaqələrini və dünya birliyindəki mövqələrini möhkəmləndirməklə yanaşı, həm də islam aləminin mənəvi, siyasi və iqtisadi dəstəyindən yararlanmaq imkanı verir. Keçmiş Sovet İttifaqının müsəlman respublikaları arasında Azərbaycan birinci olaraq İKT-yə üzv olmaq üçün müraciət etmiş və 1991-ci ilin dekabrında təşkilata qəbul edilmişdir. Bundan təxminən 3 ay sonra – 1992-ci ilin martında İKT-nin Baş katibi Həmid əl-Qabid öz müavini Məhəmməd Möhsinin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətini ölkəmizə göndərmişdir. Səfərdə məqsəd Azərbaycandakı ictimai-siyasi vəziyyətlə tanış olmaq, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli imkanlarını öyrənmək idi. Nümayəndə heyəti geri döndükdən sonra – 1992-ci il martın 31-də İKT Baş katibi Dağlıq Qarabağdakı vəziyyətlə bağlı bəyanat verdi. O, tərəfləri atəşi dayandırmağa, üzv dövlətləri və humanitar təşkilatları Dağlıq Qarabağın müsəlman icmasına yardım göstərməyə çağırırdı. Bu bəyanat 1992-ci il aprelin 1-də informasiya kanallarının xətti ilə bütün dünyaya yayıldı.

Azərbaycanın İKT ilə əlaqələri 1993-cü ilin ortalarından etibarən - Heydər Əliyev ali rəhbərliyə qayıtdıqdan sonra daha da intensivləşdi, ardıcıl və məqsədyönlü xarakter aldı. Azərbaycan bu təşkilatın maliyyə, informasiya və siyasi dəstək göstərmək imkanlarından daha səmərəli istifadə etməyə başladı. 1994-cü ilin noyabrında Prezident Heydər Əliyevin İKT Baş katibi Həmid əl-Qabidlə Bakıda keçirdiyi görüşlər və apardığı

danışıqlar respublikamızla qurum arasındakı əlaqələri fəallaşdırmaqla yanaşı, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilk dəfə olaraq İKT-nin BMT ilə əməkdaşlığı üzrə problemlər siyahısına salınmasına səbəb oldu. Münaqişənin həlli yollarının dünya səviyyəsində araşdırılması baxımından bu məsələ mühüm əhəmiyyət kəsb etdi.

1994-cü ilin dekabrında Prezident Heydər Əliyev İKT-yə üzv ölkələrin Dövlət və Hökumət başçılarının VII konfransında iştirak etdi. Zirvə toplantısı dekabrın 13-dən 15-dək Kasablanka şəhərində (Mərakeş) keçirilirdi. Bu, islam ölkələri toplantısında Azərbaycan rəhbərinin iştirak etdiyi ilk sammit, Azərbaycan həqiqətlərini bu ölkələrin rəhbərlərinə çatdırmaq üçün əldə olunmuş ilk geniş imkan idi. Heydər Əliyevin Zirvə toplantısındakı dərin məzmunlu nitqi iştirakçılar arasında böyük rezonans doğurdu, toplantı tərəfindən Ermənistanın təcavüzünü pisləyən qətnamələrin qəbul olunmasında həlledici rol oynadı. Səfər zamanı Azərbaycan Prezidenti bir sıra ölkələrin (Türkiyə, Misir, Küveyt, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, İordaniya, Pakistan, İran, Səudiyyə Ərəbistanı, Malayziya, Bruney, Fələstin, Maldiv Adaları və s.) dövlət və hökumət başçıları, xarici işlər nazirləri ilə ikitərəfli görüşlər keçirdi. Bu görüşlər Azərbaycanla müxtəlif müsəlman ölkələri arasındakı əlaqələrin inkişafına və genişlənməsinə təkan verdi.

Zirvə konfransı bilavasitə Azərbaycanla bağlı iki qətnamə qəbul etdi. Birinci qətnamədə Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü 52 müsəlman dövləti tərəfindən pislənilir, Ermənistan silahlı qüvvələrinin, Şuşa və Laçın da daxil olmaqla, işğal edilmiş bütün Azərbaycan torpaqlarından qeyd-şərtsiz çıxarılması tələb olunurdu. Konfransın qəbul etdiyi ikinci qətnamə İKT-yə üzv ölkələri, islam təsisatlarını və beynəlxalq təşkilatları təcavüzə məruz qalmış, bir milyondan artıq qaçqını və məcburi köçkünü olan, Azərbaycana iqtisadi və humanitar yardım göstərməyə çağırırdı.

Heydər Əliyevin dərin zəkaya, geniş dünyagörüşünə, dövlət idarəçiliyi sahəsində zəngin təcrübəyə malik olduğunu nəzərə alan İKT katibliyi və bir sıra dövlətlərin rəhbərləri ondan Zirvə toplantısının yekun iclasında Asiya dövlətləri adından nitq söyləməsini xahiş etmişdilər. Bu xahişi qəbul edən Azərbaycan Prezidenti iclasda qitə dövlətləri adından çıxış etmiş, konfransın yekunlarını təhlil etmiş və onun əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirmişdi.

Kasablanka Zirvə toplantısından Bakıya qayıdarkən, təyyarədə jurnalistlərə açıqlama verən Heydər Əliyev demişdi: “Ötən üç ildə Azərbaycan İKT ilə müəyyən əməkdaşlıq etsə də, bu, çox da səmərəli olmayıb. Ona görə də VII Zirvə toplantısında Azərbaycanın dövlət başçısı səviyyəsində iştirak etməsi, şübhəsiz, Azərbaycan

Respublikasının beynəlxalq aləmdəki vəziyyəti və xarici siyasəti ilə əlaqədar böyük hadisədir... Eləcə də bu toplantının birinci hissəsində mənə söz verilməsi və çıxışımın böyük diqqətlə dinlənməsi, bir çox dövlət başçılarının bu çıxış barədə müsbət rəyi, çıxışımın doğurduğu əks-səda onu göstərir ki, artıq Azərbaycan Respublikası özünə layiq olduğu yeri tutubdur... Bu toplantıda həm gördüyümüz iş, həm mənim çıxışım, həm qətnamələr, həm də dövlət başçıları ilə ikitərəfli görüşlərimiz, toplantının fasilələrində keçirdiyimiz görüşlər və apardığımız söhbətlər Azərbaycanı islam dövlətlərinin, demək olar, hamısına tanıtdı”.

Azərbaycan Prezidentinin səfərindən sonra İKT ölkəmizlə bağlı məsələləri daha ətraflı müzakirə etməyə, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə əlaqədar daha təsirli qərarlar qəbul etməyə başladı. Təşkilata üzv ölkələrin xarici işlər nazirlərinin 1995-ci ildə Konakridə, 1996-cı ildə Cakarta da keçirilmiş konfransları İKT Baş katibinin Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı məruzələrini müzakirə edərək, Ermənistanın təcavüzünü kəskin şəkildə pislədi. Hər iki konfransın qəbul etdiyi sənədlərdə Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarından təcili surətdə çıxarılması, Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət edilməsi tələbi qoyulmuşdu. Qeyd etmək lazımdır ki, Cakarta da keçirilmiş XXIV konfransda, ilk dəfə olaraq, İKT-nin 1993-cü ildən etibarən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə dair qəbul etdiyi qətnamələrin adı dəyişdirilmiş, “Ermənistan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında münaqişə haqqında qətnamə” əvəzinə, “Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında qətnamə” adlandırılmışdı. Cakarta konfransı həmçinin ATƏT-in Dövlət və Hökumət başçılarının Lissabon Zirvə toplantısında ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə dair bəyanatını dəstəklədiyini bildirmişdi.

İKT və onun qurumları ilə aparılan ardıcıl, məqsədyönlü işlərin nəticəsi olaraq, İslam İnkişaf Bankı 1996-cı ildə Bakıda Beynəlxalq İnvestisiya Konfransı keçirməyi qərara aldı. Konfrans 1996-cı il sentyabrın 21-də keçirildi. Tədbirdə Bankın prezidenti və Direktorlar Şurasının üzvləri ilə yanaşı, 17 ölkədən gəlmiş 180-dək iş adamı da iştirak edirdi. Konfransda çıxış edən Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev ümidvar olduğunu bildirmişdi ki, İİB-in Azərbaycanda ilk dəfə keçirdiyi yüksək səviyyəli, geniş tərkibli konfrans bankın bütün müsəlman ölkələrindəki, o cümlədən Azərbaycandakı fəaliyyətinə güclü təkan verəcəkdir. O demişdi: “Azərbaycan tarixi köklərinə, adət-ənənələrinə, dini mənsubiyyətinə görə islam ölkəsidir və islam ölkələri ilə həm coğrafi nöqteyi-nəzərdən yaxın olduğuna görə, həm də adət-ənənələrimiz bir-birinə bənzədiyinə

görə daha da səmərəli əməkdaşlıq etmək imkanına malikdir. İslam ölkələri dünyanın elementəqələrində yerləşiblər ki, onların iqlimi də, torpaqları da, təbiəti də, insanları da, insanların xasiyyəti, adət-ənənələri də bir-birinə bənzərdir, bir-biri ilə bağlıdır. Bunlar hamısı ölkələrimiz arasında daha sıx əlaqələr saxlanmasını tələb edir və bunun üçün şərait yaradır... Mən islam ölkələrinin iş adamlarının, özəl sektorunun Azərbaycana gəlməsini arzulayıram və sizi ölkəmizə dəvət edirəm. İslam İnkişaf Bankının burada daha geniş fəaliyyət göstərməsini arzu edir, ümidvar olduğumu bildirmək istəyirəm ki, bundan sonra da belə olacaqdır”.

Konfransın başa çatmasından bir müddət sonra, 1997-ci ilin yanvarında İİB Direktorlar Şurası Ələt-Hacıqabul avtomobil yolunun yenidən qurulması layihəsinin həyata keçirilməsi üçün Azərbaycana 13,144 mln. ABŞ dolları məbləğində güzəştli kreditin ayrılması haqqında qərar qəbul etdi. Ümumiyyətlə, bank müxtəlif illərdə Azərbaycana ümumi məbləği 74 mln. dollardan artıq olan güzəştli kreditlər təqdim etmiş, qaçqın və məcburi köçkünlərə humanitar yardımların göstərilməsi, məktəblərin, istehsal müəssisələrinin, su kanallarının və yolların tikilməsi, sosial-iqtisadi inkişaf layihələrinin texniki-iqtisadi əsaslandırılmasının hazırlanması üçün ümumi məbləği 5 mln. ABŞ dollarınadək olan təmənnasız maliyyə vəsaiti ayırmışdı.

1997-ci ildə İKT-nin tarixində ilk dəfə olaraq, bir il ərzində Dövlət və Hökumət başçılarının həm növbədənəkənar, həm də növbəti konfransları keçirildi. 1997-ci il martın 23-də Pakistanın paytaxtı İslamabadda keçirilmiş növbədənəkənar konfrans bu ölkənin müstəqillik qazanmasının 50-ci ildönümünə həsr edilmişdi. Tədbirdə ölkəmizi Milli Məclis Sədri M. Ələsgərovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti təmsil edirdi. Toplantının qəbul etdiyi İslamabad bəyannaməsində Azərbaycan tərəfinin təklifləri də öz əksini tapmışdı. Sənədin 10-cu bəndində Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü ciddi şəkildə pislənmiş, işğal olunmuş ərazilərin azad edilməsinə dair tələb qoyulmuşdu.

İKT-nin VIII Zirvə toplantısı 1997-ci il dekabrın 9-11-də İranın paytaxtı Tehrandə çağırılmışdı. Toplantıda 53 ölkənin nümayəndələri iştirak edirdi. Azərbaycan nümayəndə heyətinə dövlət başçısı Heydər Əliyevin özü rəhbərlik edirdi. Sammitdəki çıxışında Heydər Əliyev dövlət və hökumət başçılarını daha fəal əməkdaşlıq etməyə dəvət etmiş, Ermənistanla münaqişənin ölkəmizə vurduğu ziyandan ətraflı bəhs edərək, İKT rəhbərliyini və üzv dövlətləri Azərbaycanın haqq işinə dəstək verməyə çağırmışdı. İşğalçı Ermənistanın Amerika, Avropa və Rusiyadan mənəvi, siyasi, iqtisadi və hərbi yardım aldığı, 1993-1996-cı illərdə Rusiyanın Ermənistana təmənnasız olaraq 1 mlrd. dollar dəyərində silah, sursat və hərbi texnika göndərdiyini bildiren Azərbaycan

Prezidenti vurğulamışdı ki, müsəlman dövlətlərinin həmrəyliyinə, mənəvi və maddi köməyinə Azərbaycan xalqının böyük ehtiyacı var. Dövlət başçısı öz nitqində Ermənistanın təcavüzü nəticəsində yerlərindən didərgin düşmüş, çadırlarda ağır vəziyyətdə yaşayan bir milyondan artıq qaçqına və məcburi köçkünə göstərilən humanitar yardıma görə Türkiyəyə, İrana, Səudiyyə Ərəbistanına, Pakistana, Misirə, Küveytə və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə dərin minnətdarlığını bildirmiş, İKT-yə üzv olan digər dövlətlərin başçılarından xahiş etmişdi ki, bu sahədə köməklərini artırınsınlar.

Tehranda səfərdə olarkən Azərbaycan Prezidenti İran, Suriya, Türkiyə, Pakistan, Mərakeş, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Tacikistan, Livan, Səudiyyə Ərəbistanı, Misir, İndoneziya və Türkmənistanın dövlət və hökumət başçıları, xarici işlər nazirləri, Fələstin Muxtariyyətinin rəhbəri, habelə BMT-nin və İKT-nin Baş katibləri, Ümumdünya Ərzaq Təşkilatının Baş direktoru və s. şəxslərlə görüşlər keçirmişdi. 25-dən çox görüşün hər birində dövlətimizin başçısı Azərbaycanda gedən proseslər haqqında məlumat vermiş, Ermənistanın təcavüzünün nəticələrini həmsöhbətlərinin diqqətinə çatdırmış, əməkdaşlıq yollarını araşdırmışdı.

Tehran Zirvə konfransı bilavasitə Azərbaycana aidiyyəti olan iki qətnamə qəbul etdi. “Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında” qətnamədə qeyd edilirdi ki, İKT-nin üzvü olan dövlətlər Ermənistanla silah və hərbi sursat verməkdən qəti imtina etməli, onların ərazisindən bu cür yüklərin tranziti üçün istifadə olunmasına yol verməməlidirlər. Sənəddə həmçinin, BMT Təhlükəsizlik Şurasına Ermənistanın təcavüzü ilə bağlı qəbul etdiyi 822, 853, 874 və 884 nömrəli qətnamələrin yerinə yetirilməsi üçün daha təsirli addımlar atması tövsiyə olunurdu. Zirvə toplantısının qəbul etdiyi digər qətnamə üzv dövlətləri və islam təsisatlarını Azərbaycan hökumətinə və xalqına lazımi iqtisadi və humanitar yardım göstərməyə çağırırdı.

Beləliklə, Tehran Zirvə görüşü Azərbaycan diplomatiyasının yeni uğurları ilə əlamətdar oldu. Lakin konfransın gedişi zamanı jurnalistlərə müsahibə verən Azərbaycan Prezidenti iş görmək üçün İKT-nin daha çox imkanlara malik olduğunu söyləyərək təəssüflə qeyd etmişdi ki, bu təşkilat ancaq qətnamələr qəbul edir: “Üç il bundan öncə Mərakeşdə bir qətnamə qəbul edildi, Ermənistan təcavüzkar kimi pisləndi, məhkum olundu və bu, dünyaya elan edildi. Əlbəttə, beynəlxalq aləmdə ictimai rəy üçün bunun əhəmiyyəti var. Ancaq hesab edə bilməyəcəm ki, bu təşkilat səsini daha da gur çıxara bilər, tələb edə bilər ki, Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycan

torpaqlarından dərhal çıxsinlar. Müsəlmanlara qarşı belə təcavüz etməsinlər. İslam ölkələri bir olsalar, bunu edə bilərlər”.

Tehran Zirvə konfransından sonra Azərbaycanın müvafiq dövlət orqanları ölkə haqqında həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə və beynəlxalq təşkilatlara çatdırılması üçün İKT-nin imkanlarından daha səmərəli istifadə etməyə başladılar. Azərbaycan tərəfinin xahişinə əsasən, 1998-ci il dekabrın 30-da Təşkilatın Baş katibi İzzəddin İraqi ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri, Polşanın xarici işlər naziri B. Qeremikə Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü ilə əlaqədar İKT-nin mövqeyi barədə məlumat verdi.

1999-cu il iyunun 28-dən iyulun 1-dək Burkina-Fasonun paytaxtı Uaqaduquda İKT xarici işlər nazirlərinin XXVI konfransı keçirildi. Bu konfrans, ilk dəfə olaraq, iki ənənəvi qətnamə ilə yanaşı, “Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində islam tarixi və mədəniyyəti abidələrinin məhv edilməsi və dağıdılması haqqında” qətnamə də qəbul etdi. Bu sənəddə Ermənistan tərəfindən aparılan etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində islam mədəniyyətinə aid misilsiz abidələrin, məscidlərin, məzarlıqların, muzeylərin, kitabxanaların, rəsm qalereyalarının, teatrların, musiqi məktəblərinin tam və ya qismən dağıdılması, talan edilməsi kimi vandalizm aktları qəti surətdə pislənmiş, üzv dövlətlərin mövqeyi barədə BMT, ATƏT və digər beynəlxalq təşkilatlara məlumat verilməsi İKT Baş katibliyinə tövsiyə edilmişdi.

İKT Dövlət və Hökumət başçılarının 2000-ci il noyabrın 11-13-də Qatarın paytaxtı Dohada keçirilmiş IX Zirvə toplantısı da ölkəmizlə bağlı adları yuxarıda sadalanan üç qətnamə qəbul etdi. Toplantıda Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı, xarici işlər naziri V. Quliyev çıxış etdi. İKT Baş katibinin məruzəsində, İran Prezidenti M. Xatəminin, Səudiyyə Ərəbistanı, Türkiyə və Banqladeş nümayəndə heyətləri başçılarının çıxışlarında Ermənistanın təcavüzü məsələsinə geniş yer verildi, Azərbaycan Respublikasının mövqeyinin dəstəkləndiyi bəyan edildi.

İKT Dövlət və Hökumət başçılarının X Zirvə toplantısı 2003-cü ilin oktyabrında Malayziyanın Putracaya şəhərində keçirildi. Toplantıda Azərbaycan nümayəndə heyəti tərəfindən təqdim edilən üç qətnamə layihəsinin mübahisəsiz, heç bir düzəliş edilmədən qəbul olunması islam aləminin ölkəmizin problemləri ilə yaxından tanış olduğunu, Azərbaycan xalqının haqq işinə dəstək verdiyini bir daha təsdiq etdi. Bu da, öz növbəsində, Heydər Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilmiş xarici siyasət kursunun, müsəlman dövlətləri ilə aparılan ardıcıl, məqsədyönlü işin, yaradılan səmərəli əməkdaşlıq əlaqələrinin nəticəsi idi.

Müstəqil Azərbaycan Respublikası İKT ilə yanaşı, bu quruma daxil olan ayrı-ayrı ölkələrlə ikitərəfli əməkdaşlığın qurulması, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllində həmin dövlətlərin potensialından istifadə edilməsi istiqamətində də ardıcıl iş aparır.

Mövzu üzrə tövsiyə olunan ədəbiyyat və informasiya resursları:

Azərbaycan dilində

"Ümid körpüsü". İslam Konfransı Təşkilatının 8-ci zirvə görüşü. Tehran 1997. Bakı, 1998.

Abdullayev V. Azərbaycan yeni diplomatiya məkanında. Bakı, 2000.

Adil Vəliyev. Azərbaycanda demokratiyanın inkişafı və insan hüquqlarının qorunması sahəsində Avropa Şurasının fəaliyyəti. Dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2005.

Axundov N., Qasimov M. Azərbaycan və beynəlxalq parlament təşkilatları. Bakı, 1996.

Avropa Şurası ilə əməkdaşlıq məsələlərinə dair Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamları// bax: Avropa Şurası və Azərbaycan. Sülh, təhlükəsizlik və demokratiya naminə. Bakı. 2000. səh.228-231.

Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. I-IV cildlər. Bakı, 1996-1999.

Azərbaycan ilə NATO arasında əməkdaşlığa dair imzalanmış sazişlər//bax: Sülh və təhlükəsizlik naminə. Bakı, 2000. səh.208-214.

Azərbaycan Respublikası 1991-2001. Bakı, 2001.

Azərbaycan Respublikası ilə BMT arasında əməkdaşlığa dair Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin fərman və sərəncamları// bax: Azərbaycan BMT ailəsində. Bakı. 2000.

Azərbaycan Respublikasına iqtisadi yardım haqqında İKT-nin qətnaməsi// bax: - Heydər Əliyev və Şərq. Birinci kitab. Tərtibçilər: Q.Allahverdiyev və V.Sultanzadə. Bakı, 2002. səh.373.

Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu Avropa Şurasının konvensiyaları // bax: Avropa Şurası və Azərbaycan. Sülh, təhlükəsizlik və demokratiya naminə. Bakı. 2000. səh.228.

Azərbaycan-İslam Konfransı Təşkilatı əlaqələri // bax: Heydər Əliyev və Şərq. Beş cildə. Tərtibçilər: Q.Allahverdiyev və V.Sultanzadə. Bakı, 2002.səh.59-118.

Davos şəhərində keçirilən iqtisadi forumda "Qafqaz və Mərkəzi Asiyanın perspektivləri: İpək yolu və ya "böyük oyun" mövzusunda Prezident Heydər Əliyevin çıxışı. // "Dirçəliş". 2000. N2.

Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında İKT-nin qətnaməsi // bax: - Heydər Əliyev və Şərq. Birinci kitab. Tərtibçilər: Q.Allahverdiyev və V.Sultanzadə. Bakı, 2002 səh.370-372.

Ermənistan Respublikasının təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində islam tarixi və mədəniyyət abidələrinin məhv edilməsi və dağıdılması haqqında İKT-nin qətnaməsi//bax: Heydər Əliyev və Şərq. Birinci kitab. Tərtibçilər: Q.Allahverdiyev və V.Sultanzadə. Bakı, 2002. səh.374-375.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri // bax: Azərbaycan BMT ailəsində. Bakı, 2000.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair BMT Təhlükəsizlik Şurası sədrinin bəyanatları// bax: Azərbaycan BMT ailəsində. Bakı, 2000.

Əzimli A. Azərbaycan-NATO münasibətləri(1992-2000). Bakı, 2001.

Heydər Əliyev diplomatiyasında İslam Konfransı Təşkilatı mühüm amil kimi. //bax: Abdullayev Vaqif. Azərbaycan yeni diplomatiya məkanında. Bakı, 2000.

Heydər Əliyev və Şərq. VI cildə. Tərtibçilər: Q. Allahverdiyev və V. Sultanzadə. Bakı, 2002.

Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. I -XIII kitablar. Bakı, 1996-2005.

Həsənov Ə. Azərbaycanın Avropa dövlətləri və ABŞ-la münasibətləri. Bakı, 2000. -410 s.

Həsənov Ə. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ. Bakı,1998. –348 s.

Həsənov Ə.M. Azərbaycan və ATƏT. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ problemi ümumavropa təhlükəsizliyi fonunda. Bakı, 1997.

Həsənov Ə.M., Məmmədov N. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti müstəqilliyimizin və dövlətçiliyimizin əbədiyyətinin qarantıdır //Müstəqil dövlətimiz və parlamentimiz. Bakı, 2001. s. 137-160.

İKT-yə üzv olan dövlət və hökumət başçılarının Zirvə toplantıları//bax: Heydər Əliyev və Şərq. Birinci kitab. Tərtibçilər: Q.Allahverdiyev və V.Sultanzadə. Bakı, 2002. səh.377.

Qasımov Ə., Qasımov M.. İpək yolu bəşəriyyətin tərəqqi yoludur. Bakı, 1999.

Qasımov M. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1891-1995).Bakı, 1996. – 124 s.

Quluzadə V. Gələcəyin üfüqləri. Bakı, 1999. – 286 s.

Lissabon sammiti 1996. Bakı, 1997.

Prezident İlham Əliyev. Elmi redaktoru Ə.Həsənov. Bakı, 2004.

Rəcəbli Hadı, İbayev Vəfəddin. Avropa Şurası. Bakı, 1999.

- Rəcəbov H. BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları və Azərbaycan. Bakı, 1997.
- Sülh və təhlükəsizlik naminə. Bakı, 2000.
- TRASEKA. Tarixi ipək yolunun bərpası üzrə 8 - 9 sentyabr 1998-ci ildə Bakıda keçirilmiş Beynəlxalq konfransın materialları. "İpək yolu", Bakı, 1998, N 4.

Rus dilində

- Аббасбейли А., Гасанов А. Азербайджан в системе международных и региональных организаций. Баку, 1998.
- Аббасбейли А., Карашова С. Геостратегические интересы НАТО на Кавказе и Азербайджан// "Tarix və onun problemləri", Bakı, 2001,.№3/4.
- Абдуллаев Р. Расширение НАТО на Восток и Азербайджан. // "Возрождение- XXI век", 1999, №14.
- Андре Бьерк. Совет Европы в общем Европейском доме. // Международная жизнь, сентябрь 1989.
- Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и ее геостратегические императивы. Москва, 1999. с.36
- Гусейнова У. Азербайджан – США. Перспективы сотрудничества (90-е годы). Баку, 2000. –176с.
- Деятельность азербайджанской дипломатии в рамках ООН, ОБСЕ и других международных организаций//С.И. Чернявский. Новый путь Азербайджана. Москва 2002.
- Ейвазов Д. НАТО и военно-политические аспекты безопасности Азербайджана//Центральная Азия и Кавказ. 2001. №2 (14).
- Клепатский З.М. Западноевропейские международные организации. Москва, 1973.
- Комиссина И. Азербайджан и Западная Европа // Независимый Азербайджан: новые ориентиры. Москва, 2000.Т.2 С.142.
- Комиссина И. Перспективы интеграции республик Закавказья в Европейский Союз// Центральная Азия и Кавказ. 2001. №1 (3).
- Моравецкий В. Функции международной организации. Москва, 1976.
- Шреплер Х.А. Международные организации. Москва, 1955.
- ОБСЕ, Будапештский документ 1994 года. На пути к подлинному партнерству в новую эпоху. Будапешт, 1994.

Реплер Х.А. Международные организации. Справочник. Москва, Международные отношения. 1995.

Совет Европы: основные направления деятельности и результаты. Центр информации и документации Совета Европы в Российской Федерации. Москва, 1995

Стратегия в области национальной безопасности США от 20 сентября 2002 г// ИТАР-ТАСС. Компас. 2002. № 41. 10 октября.

Устав Совета Европы. В кн.: Международное публичное право. Сб. док., т.1

Чернявский С. Южный Кавказ в планах НАТО//Международная жизнь. 1998. №9.С.102-108.

İngilis dilində

Council of Europe and Azerbaijan: for peace, security and diplomacy. Baku, 2001.-86 p.

NATO and Azerbaijan: mutually beneficial cooperation. Ankara, 1999.

Renwick. America's World Identity. N.York. 2004. p.96.

The World in 2000. The Economist Publication. International Security, Summer 1999.

Wallerstein I. Geopolitics and Geoculture. Cambridge University Press. 1992. p.5

Wohlforth. W. The Stability of a Unipolar World // International Security. Summer 1999. p.18.

İnternet resursları

China wants New World Order. June 10, 1999//www. chinaleadershipmonitor.org.

VII FƏSİL

AZƏRBAYCAN REGIONAL MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ: İKİTƏRƏFLİ ƏLAQƏLƏR

Mövzular:

1. *Dünya dövlətlərinin Avrasiya siyasəti: region ölkələri və Azərbaycan*
2. *Orta Asiya, Xəzər – Qara dəniz hövzəsi ölkələri müasir dünya siyasətində*
3. *Rusiyanın Avrasiya siyasəti və Azərbaycan*
4. *Türkiyənin Avrasiya siyasəti və Azərbaycan*
5. *İrənin Avrasiya siyasəti və Azərbaycan*
6. *MDB üzvü olan digər dövlətlərin və Baltikyanı ölkələrin Avrasiya siyasəti və Azərbaycanla ikitərəfli münasibətləri*

DÜNYA DÖVLƏTLƏRİNİN AVRASIYA SİYASƏTİ: REGION ÖLKƏLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN

Müasir dövrdə geosiyasət xalqların, dövlətlərin və regionların inkişafında əsas faktorlardan birinə çevrilib. Çünki istənilən dövlətin, xalqın taleyi, müxtəlif coğrafi amillər və geosiyasi güc mərkəzlərinin bu məkanda tutduğu mövqe, atdığı addımlar və yeritdiyi siyasətdən asılıdır. Azərbaycanın yerləşdiyi region dünya düzümünün formalaşmasına təsir göstərmək gücündə olan geosiyasi məkandır. Bu baxımdan, dünyanın ən həssas regionlarından sayılan Qafqaz və Xəzər hövzəsində cərəyan edən hadisələri yalnız dünyada gedən proseslər və regionda mənafevi olan mərkəzlərin marağı çərçivəsində deyil, həm də əsrlər boyu burada gedən geosiyasi proseslər prizmasından təhlil etmək doğru olardı.

Azərbaycanın xarici siyasət istiqamətləri və prioritetləri sırasında Avropa ilə Asiyanın qovşağında yerləşən və şərti olaraq Avrasiya adlandırılan subregion ölkələri ilə münasibətlər həmişə xüsusi yer tutub. Azərbaycanın özü də bu bölgə ölkələri sırasına daxil olduğundan onun həm daxili, həm də xarici vəziyyəti daim bu regionda baş verən

hadisələrdən, region dövlətləri arasındakı münasibətlərdən, onların üst-üstə düşən və kəsişən maraqlarından, eyni zamanda dünyanın aparıcı dövlətlərinin bu subregionda həyata keçirdiyi transmilli siyasətdən asılı olaraq dəyişmişdir.

Avrasiya geostrateji və geosiyasi əhəmiyyətinə görə dünyanın bütün aparıcı dövlətlərinin, qloballaşma və inteqrasiya mərkəzlərinin, beynəlxalq və regional təşkilatların diqqətini daim özünə cəlb etmişdir. Bu bölgənin:

1. Avropa ilə Asiyanın qovşağında yerləşməsi onu dünyanın əsas nəqliyyat-kommunikasiya (su, quru və hava) dəhlizi kimi tanıtmış və transmilli bir faktora çevirmişdir;

2. Ərazi xarakteristikası (təbii xammal mənbələri ilə zənginliyi, mühüm geostrateji əraziləri), əmək resurslarının potensialı (ucuz işçi qüvvəsi, istehsalat, satış bazaları imkanlarının genişliyi, transmilli inkişafa meyilliliyi və s.), dünya enerji və xammal ehtiyatlarının böyük qisminə malik olması və s. onun transmilli geostrateji əhəmiyyətini artırmışdır.

Hər iki faktor, eyni zamanda beynəlxalq sülh, təhlükəsizlik üçün kəsb etdiyi əhəmiyyət də nəzərə alınmaqla, bu bölgəni dünya siyasətinin mərkəzinə çıxarmışdır. Bu da müvafiq olaraq, ABŞ və onun Avropa müttəfiqlərini (NATO, Avropa İttifaqı və s.), Cənub-Şərqi Asiyanın Çin, Yaponiya, Cənubi Asiyanın Pakistan və Hindistan, regionun Rusiya, İran, Türkiyə kimi böyük dövlətlərini bu bölgədə öz siyasətini yürütməyə sövq etmişdir.

Avrasiya beynəlxalq əhəmiyyəti ilə yanaşı, həm də region xalqlarının yaşadığı, region ölkələrinin mövcud olduğu konkret bir məkandır. Hər bir Avrasiya ölkəsi böyüklüyündən və kiçikliyindən asılı olmayaraq, bölgədə öz milli marağını təmin etmək məqsədilə məxsusi xarici siyasət yürüdür, dünya və region dövlətləri ilə münasibət qurur, iqtisadi, siyasi, hərbi, mədəni bloklar yaradır, transmilli və regional inteqrasiya və b. proseslərdə iştirak edir. Bu anlamda onlar bəzən bir-biri və regionda marağı olan digər böyük dövlətlərlə toqquşur, münaqişəyə girir ki, bu da regionda qruplaşmalara, qarşıdurmalara və subregional bloklaşmalara şərait yaradır.

Avrasiya regionunda dövlətlərarası və beynəlxalq münasibətlər bir neçə istiqamət üzrə cərəyan edir:

1. Regionun böyük dövlətlərinin ayrı-ayrılıqda təzahür edən milli maraqları (iddiaları). Bu dövlətlərə Rusiyanı, Çini, İran və Türkiyəni aid etmək olar.

2. Dünyanın digər böyük dövlətləri və yaxud birliklərinin maraqları. Bunların sırasına ABŞ, Avropa İttifaqı və onun bəzi üzv dövlətlərini (İngiltərə, Fransa, Almaniya), Yaponiyayı aid etmək olar.

3. Regionun mühüm geosiyasi və geostrateji əhəmiyyət kəsb edən dövlətlərinin məxsusi mənafeləri və partnyorlarının maraqları (Ukrayna, Azərbaycan, Qazaxıstan, Gürcüstan, Özbəkistan və s.).

4. Regionun böyük dövlətləri və regionda marağı olan dünyanın güc mərkəzlərinin münasibətləri.

5. Regionun kiçik dövlətlərinin (xüsusən geostrateji əhəmiyyət kəsb edən ölkələrin) dünyanın güc mərkəzləri ilə münasibətləri.

6. Regionun böyük dövlətlərinin bir-biri ilə münasibətləri və s.

Avrasiyanın geostrateji vəziyyəti və dövlətlərarası münasibətlərin indiki xarakteri 1991-ci ildə SSRİ dağılından və postsovet respublikaları beynəlxalq münasibətlərin müstəqil subyektinə çevriləndən sonra formalaşmışdır. O zamana qədər bu region əsasən SSRİ-nin tam təsiri altında idi. ABŞ və NATO ölkələri Türkiyə vasitəsilə regionda öz maraqlarını reallaşdırmağa çalışsalar da, ciddi bir müvəffəqiyyət qazana bilmirdilər. Regionun Çin, İran kimi ölkələri öz Avrasiya siyasətlərini SSRİ ilə razılaşdırılmış şəkildə həyata keçirir və demək olar ki, müstəqil faktor kimi çıxış etmirdilər.

SSRİ dağılarkən yeni müstəqil dövlətlərin sərhədləri müttəfiq respublikaların keçmiş əraziləri çərçivəsində olduğu kimi saxlandı. Baxmayaraq ki, bu respublikalar SSRİ tərkibində vahid təsərrüfat sistemi yaratmışdı (qarışıq ailələr, gömrük-sərhəd sisteminin yoxluğu, təsərrüfat-istehsalat bağlılığı, nəqliyyat-kommunikasiyanın vahid sistemi və s.), müstəqillik illərində bütün bu əlaqələr dağıldı və milli sərhədlər çərçivəsində yenidən təşkil edildi. Keçmiş respublikalar vahid SSRİ tərkibində müəyyən edilmiş əraziləri ilə birlikdə ayrılırsalar da, bəzi münaqişələrdən qaçmaq mümkün olmadı. Belə münaqişələrdən Rusiya və Ukrayna (Kırım məsələsi), Rusiya-Qazaxıstan (Qazaxıstanın ruslar yaşayan beş şimal vilayəti), Rusiyanın daxilində milli azlıqların ərazi və müstəqillik iddiaları (Tatarıstan, Çeçenistan və s.), Rusiya-Moldova (Dnestryanı vilayət məsələsi), Rusiya-Baltıyanı dövlətlər (Estoniya, Litva və Latviya ilə münaqişələr), Azərbaycan-Ermənistan (Dağlıq Qarabağ problemi), Gürcüstanın daxilində (Abxaziya, Osetiya və s.) yaşanan ərazi iddialarını göstərmək olar.

Bundan başqa, Xəzər dənizinin bölüşdürülməsi və milli sektorların sərhədlərinin müəyyən edilməsində dörd postsovet respublikası (Rusiya, Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan) öz aralarında və İranla bəzi fikir ayrılıqları nəticəsində münaqişəli

vəziyyətlə üzləşdilər. Əslində, postsovet ölkələri SSRİ-nin daxili və xarici mülkiyyətinin, xarici borcları və öhdəliklərinin bölüşdürülməsində də çox ciddi çətinlikləri dəf etməli oldular.

Rusiya başda olmaqla bəzi postsovet respublikaları bu problemləri aradan qaldırmaq, keçmiş əlaqələrin pozulmasının qarşısını almaq üçün 1991-ci ildə Müstəqil Dövlətlər Birliyi adlanan regional qurum yaratdılar. Əlbəttə, MDB-nin yaranmasını postsovet ölkələri arasında yeni formalı inteqrasiya kimi də, əksinə, dezinteqrasiyaya xidmət edəcək birlik kimi də dəyərləndirənlər tapıldı. MDB keçən 14 ildə həm ciddi böhranlar, həm də müəyyən ümidverici inkişaf anları yaşadı.

2. ORTA ASIYA, XƏZƏR – QARA DƏNİZ HÖVZƏSİ ÖLKƏLƏRİ MÜASİR DÜNYA SİYASƏTİNDƏ

Avrasiyanın mühüm geosiyasi, geostrateji və geoiqtisadi bölgələrindən biri Orta (Mərkəzi) Asiyadır. Dünya xəritəsində özünün geniş ərazisi ilə (4 milyon km.²) xüsusi seçilən bu regionda ümumi əhalisi 55 milyon nəfər olan beş dövlət – Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Qırğızıstan və Tacikistan yerləşir. Orta (Mərkəzi) Asiya Cənubi Qafqaz ölkələri ilə birgə Şərq (Cənub Şərqi Asiya) və Qərb (Avropa) arasında keçid rolunu icra edir. Şərq-Qərb əlaqələrində ən qısa və əlverişli nəqliyyat (quru, su, hava və dəmiryolu), kommunikasiya (telefon, rabitə, kabel-optik, enerji daşıyıcıları xətləri və kəmərləri və s.) imkanları da bu bölgə ölkələrinə məxsusdur.

Orta Asiya, Cənubi Qafqaz, Qara və Xəzər dənizi hövzəsi təbii qaynaqları, xüsusən enerji daşıyıcıları (neft, qaz), qiymətli metal (qızıl, mis, uran, alüminium, sink və s.) ehtiyatları ilə də qiymətlidir. Bu geostrateji dəyərlər bütün dövrlərdə Qərb (ABŞ, Avropa dövlətləri), Şərq (Çin, Cənubi Koreya, Yaponiya, Hindistan, Pakistan) və Rusiya arasında maraq mübarizəsini şərtləndirmiş və stimullaşdırmışdır.

SSRİ dağılından sonra Avrasiya qlobal və transmilli fəaliyyət məkanı kimi maraq doğurmuşdur mərkəzinə çevrilmişdir ki, bu da regionu on milyardlarla investisiya, ən qabaqcıl texnologiya və ən nəhəng layihələrin mərkəzinə çevirmişdir. Xüsusən Azərbaycanın, Türkmənistanın və Qazaxıstanın enerji daşıyıcılarının istismarına yönəlmiş həm Qərb, həm də Şərq ölkələrinin səyləri diqqəti cəlb etmişdir.

Avrasiyada, xüsusən Orta Asiyada ənənəvi olaraq Rusiyanın mövqeləri və deməli digər ölkələr qarşısında təbii üstünlüyü mövcuddur. Əlbəttə, SSRİ-nin dağılması və Orta Asiya respublikalarının müstəqillik qazanması, bir tərəfdən, Rusiyanı

və bu ölkələri yeni şəraitlə üz-üzə qoydu, onları regiona artan xarici maraqlarla hesablaşmaq məcburiyyəti ilə üzləşdirdi. Digər tərəfdən, Qərbin, Çin və Yaponiyanın illərdən bəri planlaşdırdığı, lakin reallaşdırılması mümkün olmayan strateji fəaliyyətlərini sürətləndirdi. Hazırda bütün üstün mövqelərinə baxmayaraq, Rusiya müasir dünyanın qlobal və transmilli təzyiqləri qarşısında öz mövqelərini biri-birinin ardınca təhvil verməyə məcbur edilir.

Orta Asiya və Cənubi Qafqaz dövlətlərinin məxsusi maraqları regionun sabitliyindən, xarici investisiyaların və texnologiyaların azad rəqabət şəraitində bölgəyə yönəldilməsindən, bütün qonşu ölkələrlə (Rusiya, Çin, İran, Türkiyə, Pakistan), Qərb dünyası ilə qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlıqdan keçir. Bu mənada, əlbəttə, Rusiyanın regiondakı əsassız üstünlüyü ilə bölgə ölkələrinin məxsusi maraqları heç də üst-üstə düşmür. Bəzən Çin, Cənubi Koreya, Yaponiya və Qərb ölkələrinin daha əlverişli şərtlərlə təklif etdiyi qlobal layihələri Rusiya rəqabətdən kənar əldə edərək, öz maraqlarını region dövlətlərinin maraqları hesabına təmin edirdi. Hazırda isə Rusiya bu bölgədə daha tez-tez rəqabətə girməyə sövq edilir ki, bu da həm region dövlətlərinin, həm də bütün tərəflərin maraqlarına cavab verir.

Orta Asiyanın bütün beş ölkəsi bu və ya digər formada Rusiya ilə inteqrasiya proseslərinə qatılıb. Onların hamısı MDB-nin üzvləridir. Bundan başqa, onlar öz aralarında Mərkəzi Asiya Əməkdaşlıq Təşkilatı adlı qurum da yaratmışlar. Orta Asiya ölkələri digər qonşu dövlətlərlə birgə İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatında (İran, Türkiyə, Pakistan və Azərbaycan da bu qurumun üzvləridir), Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatında (Türkmənistan istisna olmaqla), NATO-nun “sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı çərçivəsində Qərblə çoxtərəfli əlaqələrdə də iştirak edirlər. Əlbəttə, Orta Asiya ölkələri bu çoxtərəfli əlaqələrə, beynəlxalq və regional qurumlara üzvlüyə öz müstəqil dövlətçilik maraqlarını təmin etmək, gələcəkdə Rusiya, yaxud digər ölkələr tərəfindən müstəqilliklərinə edilə biləcək qəsdin qarşısını almaq məqsədilə qoşulmuşlar. Orta Asiyaya (Özbəkistan və Qırğızıstan ərazisinə) ABŞ qoşunlarının və hərbi bazalarının buraxılmasına da region ölkələri öz müstəqilliklərinə müsbət təsir göstərə biləcək əlavə faktor kimi baxırlar.

1992-2005-ci illərdə Orta Asiyada bir çox qlobal və transmilli layihələr həyata keçirilir ki, onların reallaşmasında Rusiya, Cənub-Şərqi Asiyanın inkişaf etmiş ölkələri ilə birlikdə ABŞ və Avropa dövlətləri də iştirak edirlər. Belə layihələrdən Narın və Vaxış çayları üzərində tikilən nəhəng su elektrik stansiyalarını, Çinə, İrana, Türkiyəyə, Azərbaycan və Gürcüstana (Qara dəniz) çıxan nəqliyyat-kommunikasiya xətlərini

(TRASEKA layihəsi çərçivəsində), Çin-Qazaxıstan, Türkmənistan-İran dəmir və avtomobil yollarını, Buxara-Ural Orta Asiya qaz kəmərinə, və s. göstərmək olar. Bütün bu nəqliyyat-kommunikasiya xətləri region ölkələrinə özlərinin xarici aləmlə əlaqələrində daha optimal, sərfəli marşrutlar seçmək imkanı yaratmışdır. Eyni zamanda, Qərb-Şərq əlaqələrində həlledici bir həlqəyə çevrilməklə, region ölkələri öz müstəqillikləri və milli maraqlarının qorunması baxımından əlverişli dəstəyə də nail olmuşlar.

Hazırda Orta Asiyanın neft və qaz yataqlarına Əfqanıstan, Hindistan, Pakistan, Çin, Yaponiya və digər Asiya dövlətləri ilə yanaşı Qərb ölkələri və ABŞ ciddi maraq göstərirlər. Onlar Cənubi Qafqazdan Aralıq dənizinə (Ceyhana) uzanan magistral neft və qaz kəmərlərinə Qazaxıstan və Türkmənistanın karbohidrogen sərvətlərini qoşmaq üçün ciddi səy göstərirlər. Faktiki olaraq Qərb ölkələrinin planlaşdırdığı və region ölkələrinin də can atdığı Termez-Məzari Şərif-Herat (Əfqanıstan) dəmir və avtomobil yolu, neft və qaz kəmərləri istisna olmaqla (bu yolun İranın Bəndərabbas limanına – Fars körfəzinə qədər uzadılması Çin və Hindistanın strateji planına daxildir) Orta Asiyanın xarici aləmlə bütün əsas əlaqələrinə çoxvariantlı şərait yaradıb. Orta Asiya ölkələri Azərbaycan və Gürcüstan vasitəsilə Qara və Aralıq dənizinə açılan nəqliyyat-kommunikasiya xətləri vasitəsilə Qərblə, Sarı və Cənubi-Çin dənizinə uzanan xətlə Şərq ölkələri ilə, Fars körfəzinə və İrana uzanan xətlə isə Cənubla əlaqələrini asanlaşdırmağa müvəffəq ola bilərlər.

Region ölkələrinin düşündüyü perspektiv layihələrdən Orta Asiyadan Hindistan və Pakistana qədər uzanacaq (bu kəmərin çox yəqin ki, Əfqanıstan ərazisindən çəkiləcək) və Qazaxıstandan Çinə çəkiləcək neft-qaz boru kəmərlərini də qeyd etmək olar.

Beləliklə, göründüyü kimi, Orta Asiya həm Asiyanın, həm də Avropa və Amerikanın həyati maraqlarının əks olunduğu ən əhəmiyyətli bir regiondur ki, burada ayrı-ayrı maraqların kəsişməsi real və gözləniləndir. Bu region Cənubi Qafqaz, Qara və Xəzər dənizi ətrafı ölkələrlə birlikdə “Avrasiya” adlanan əhəmiyyətli geosiyasi və geoiqtisadi məkanı təşkil edir.

Avrasiyanın mühüm əhəmiyyətə malik geosiyasi bölgələrindən biri də Qərb və Şərq əlaqələrində keçid – körpü rolunu oynayan Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazdır. Avrasiyanın Mərkəzi Asiya (Orta Asiya) adlanan hissəsi Avropa və Asiya nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizinin Asiya hissəsini təşkil edirsə, Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqaz onun Avropa hissəsini təşkil edir. Avrasiyanın Avropa hissəsinin ən böyük dövləti Rusiyadır. Rusiyadan başqa bu bölgədə Azərbaycan,

Türkiyə, Ukrayna, Rumıniya, Bolqarıstan, Gürcüstan və Ermənistan yerləşir. Bu ölkələr siyasi inkişaf, demokratik transformasiya və Qərbe inteqrasiya baxımından Orta Asiya ölkələrindən daha irəlidedir. Hövzə ölkələrindən Polşa, Rumıniya, Bolqarıstan və Türkiyə Şərqi Avropa dövlətləri çərçivəsində artıq bütün parametrləri üzrə Qərbin iqtisadi, siyasi və hərbi təhlükəsizlik sisteminə inteqrasiya olunmuş hesab edilir. Qərbin Avrasiya ilə yeni qonşuluq sərhədləri də bu ölkələrin sərhədləri bitən, Rusiya, Ukrayna, Gürcüstan, Azərbaycan, Belarusiya və Moldovanın sərhədləri başlanan yerdən başlanır.

Orta Asiyada olduğu kimi, Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazda da bölgənin geosiyasi, geoiqtisadi və strateji hədəfləri uğrunda Qərb ölkələri və ABŞ bir tərəfdən, Rusiya, Çin, İran və b. region dövlətləri isə digər tərəfdən ciddi rəqabət aparır.

Bölgənin enerji resursları və karbohidrogen ehtiyatları, Şərq-Qərb hava, su və nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizləri, satış bazarları, geosiyasi və geostrateji əraziləri və s. maraqların kəsişdiyi və toqquşduğu əsas hədəflər hesab olunur.

NATO-nun və Avropa İttifaqının Şərqə doğru genişlənməsi və Xəzər-Qara dəniz hövzəsi ölkələrinin Qərbin yeni qonşusuna çevrilməsi avtomatik olaraq bu bölgənin Avropanın siyasi, iqtisadi və hərbi maraq dairəsinə düşməsinə səbəb oldu. Rusiya və İran bu bölgədə yeganə ölkələrdir ki, hövzə ölkələrinin Qərbə hərtərəfli inteqrasiyasına mane olmağa və bütün gücləri ilə bu ölkələrin sabit inkişafına əngəllər yaradaraq öz təsirini qorumağa çalışırlar. Onların bu işdə müttəfiqləri Belarus və Ermənistandır.

Hövzə ətrafında demokratik transformasiya, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, bazar iqtisadiyyatı və liberallaşma kimi transmilli məsələlərdə Orta Asiya ölkələri və Çin də müəyyən qədər Rusiyanın tərəfini saxlayır və Qərbin irəliyə getməsinə maneçilik törətməyə çalışırlar. Qərbin hövzə maraqları və siyasəti ardıcıl olaraq Türkiyə, Azərbaycan, Ukrayna, Gürcüstan və Moldova tərəfindən dəstəklənir. Bu istiqamətdə bəhs olunan ölkələr və onun müttəfiqləri Rusiya və onun müttəfiqləri ilə rəqabət aparırlar.

Göründüyü kimi, kəsişən maraqlar, fərqli oriyentasiyalar, daxili konfliktlər, xarici təsirlər və s. Orta Asiya, Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazda dövlətləri müxtəlif düşərgələrə üz tutmağa və fərqli istiqamətlər üzrə qruplaşmağa sövq etmişdir (Bu barədə təfsilatı ilə bax: Avrasiya subregional inteqrasiyası və Azərbaycan).

Avrasiya regionunda daxili inteqrasiyanın çətinliyi də məhz ölkələr arasındakı tarixi inkişaf istiqamətlərinin fərqli olması, bu əsasda regiondaxili münaqişələrin mövcudluğu, maraqların kəsişməsi, xarici geosiyasi güclərin təsiri və s. faktorlarla izah edilir. Region ölkələrinin qarşısında iqtisadi və sosial yeniləşmənin, liberallaşma və

demokratikləşmənin ciddi bir vəzifə kimi dayandığı müasir dövrdə onların iqtisadi inteqrasiyasına, vahid geostrateji strukturunun, regional əməkdaşlığın, sabit və təhlükəsiz bölgənin formalaşmasına Rusiya-İran-Ermənistan üçlüyünün yürütdüyü siyasət mane olur.

Hövzə ölkələrinin inkişafı, bölgənin sabitliyi və sivil birləşmə normaları ilə tənzimlənən beynəlxalq münasibətlərə qatılması bərabərhüquqlu, qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlıqdan, hər bir dövlətin beynəlxalq hüquq normalarına, özünün və qonşularının suveren hüquqlarına hörmətlə yanaşmasından asılıdır. Azərbaycan, Ukrayna, Gürcüstan, Türkiyə, Moldova kimi hövzə ölkələrinin demokratik inkişaf yolunu öz daxili, Qərbi inteqrasiyanı və bərabərhüquqlu regional əməkdaşlığı isə xarici siyasətlərinin başlıca prinsipi kimi elan etməsi effektiv regional inteqrasiya üçün ciddi əsas hesab oluna bilər.

SSRİ dağıldandan sonra Avrasiya regionunda ən fəal xarici siyasət yürüdən mərkəzlərdən biri ABŞ və onun Qərb partnyorları hesab oluna bilər. Ümumiyyətlə, beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşmağa başladığı Orta əsrlərdən XXI əsrin başlanğıcına qədərki üç yüz ildən artıq bir dövrdə Avrasiya bölgəsi daim Avropanın böyük dövlətlərinin, XX əsrin başlanğıcından isə ABŞ-ın marağını kəsb etmişdir. Lakin əvvəllər Rusiya imperiyasının, sonralar isə SSRİ-nin bu regiondakı aparıcı mövqeyi Qərb ölkələrini bölgənin işlərinə ciddi müdaxilə imkanlarından məhrum etmişdir. Ayrı-ayrı dövrlərdə ingilislərin və türklərin bölgədəki fəaliyyəti istisna olmaqla, Qərb bu regionda heç zaman uzunmüddətli zaman kəsiyində möhkəmlənə bilməmişdi. Lakin buna baxmayaraq, onlar Avrasiyada möhkəmlənmək fikrindən heç zaman əl çəkməmişlər.

Avrasiya regionu ABŞ və Qərb ölkələri üçün də əsasən öz maraqları çərçivəsində əhəmiyyət kəsb edir və onların bu bölgə ölkələrinə meyl göstərməsi də əsasən məxsusi maraqları ilə bağlıdır. Lakin fərq ondadır ki, Rusiya və İran kimi ölkələr öz təsirini qeyri-sivil yollarla möhkəmlətməyə, yerli ölkələri daxili problemlər içərisində (etnik, dini separatizmi qızışdırmaq, daxili qarşıdurma və iğtişaşlar törətmək, iqtisadi blokada almaq və s.) boğmaqla həyata keçirdiyi halda, Qərb ölkələri daha çox bölgədə sakitlik yaratmaq, liberallaşma, demokratikləşmə və transmilli siyasətin həyata keçməsinə dəstək vermək, ölkələrarası əməkdaşlığı genişləndirmək, etnik-millətçi münaqişələri dinc yolla həll etməklə nail olmağa çalışırlar. Oudur ki, Avrasiyada yerləşən yeni müstəqil dövlətlər sağlam və qeyri-sağlam rəqabət, bərabərhüquqlu, qarşılıqlı-

faydalı əməkdaşlıq və təzyiq siyasəti arasında seçim qarşısında qalırlar. Bu da müvafiq olaraq bölgədə münasibətlərə öz mənfi, yaxud müsbət təsirini göstərir.

Avrasiyanın geosiyasi, geoiqtisadi və geostrateji əhəmiyyəti haqqında dünya politoloqlarının çoxsaylı araşdırmaları mövcuddur. ABŞ politoloqları Z.Bjezinski, X.Makkinder Avrasiyanı (Orta Asiya və Cənubi Qafqazı bu regionun ən əhəmiyyətli bölgəsi kimi qiymətləndirirlər) kontinental dünyanın (Xartlendin) ən əhəmiyyətli geosiyasi hissəsi hesab edirlər. X.Makkinder yazır ki, bu ərazi özünün suvarma sistemləri, bərekətli torpaqları, taxılı, pambığı, meyvə-tərəvəzi ilə yanaşı zəngin enerji resursları, nefti, qazı, qiymətli metalları ilə bütün inkişaf resurslarına malikdir. Bundan başqa, regionun nəqliyyat-kommunikasiya imkanları, avtomobil və dəmir yolları, neft və qaz kəmərləri həm qonşu ölkələrlə, həm də bütün dünya ilə əlaqələrə geniş imkan yaradır. Onun fikrinə görə (eyni fikri Z.Bjezinski də bölüşür), Xartlendə sahib olan bütün dünyaya sahib olacaq.

ABŞ Avrasiyada bir neçə istiqamət üzrə öz mövqelərini möhkəmlətməyə səy göstərir. İlk növbədə, bölgədə öz hərbi bazalarını yerləşdirir və NATO-nun təsirini artırmaqla beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə və regional təhlükəsizliyə, dünyada sülhün və əmin-amanlığın qorunması işinə Avrasiya ölkələrini cəlb etməyə çalışır. İkincisi, bu regionda iqtisadi inkişafa, siyasi sabitliyə yardım etməklə avtoritar idarəçiliyin və radikal islamın təsirini azaltmağa səy göstərir. Bu məqsədlə ABŞ və Avropa kompaniyaları, bankları və investisiya korporasiyaları Avrasiya ölkələrində struktur islahatlarına, nəqliyyat-kommunikasiya sisteminin təkmilləşməsi və yeniləşməsinə, enerji, rabitə və s. sistemlərin inkişafına dəstək verir. Üçüncüsü, ABŞ regionla Qərbin, xüsusən Aralıq dənizi, Qara dəniz hövzəsi ölkələrinin əməkdaşlığının, enerji daşıyıcıları istehsalının, onların Qərb bazarına çoxvariantlı nəqlinin təmin edilməsinə hərtərəfli dəstək verir. Nəhayət, ABŞ Avrasiya dövlətlərində vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması, siyasi plüralizmin, demokratiyanın və insan hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində ciddi iş aparır.

ABŞ Avrasiyada NATO-nun “sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı çərçivəsində xüsusi hərbi və Avropa İttifaqının müxtəlif proqramları çərçivəsində məqsədyönlü iqtisadi siyasət yürüdü. Bununla da gələcəkdə hər iki sahə üzrə bu regionu Rusiyanın və İranın təsirindən çıxarmağa və Qərbin nəzarətinə salmağa çalışır.

Avrasiyada öz təsirini artırmağa, onun geosiyasi, geoiqtisadi, hərbi və s. proseslərində yaxından iştirak etməyə çalışan böyük region dövlətlərindən biri də Çindir.

Çin bölgəni hərtərəfli tədqiq edərək, onun xammal mənbələrinə, nəqliyyat-kommunikasiya imkanlarına, satış bazarlarına daxil olmanın və təmsilçiliyin məxsusi strategiyasını hazırlamışdır.

Çin Avrasiyaya həm satış bazarı, həm Qərbə, İran körfəzinə, Yaxın Şərqlə çıxış üçün tranzit regionu, həm də öz ölkəsini enerji daşıyıcıları, dağ-mədən sənayesi məhsulları, metal və s. xammalla təmin edə biləcək bölgə kimi baxır. Bundan başqa, Çin Qərbin Asiyada hərbi, siyasi, iqtisadi təsirini və öz mövqelərini möhkəmlətməyin də əleyhdarı kimi çıxış edir və bu anlamda Rusiya və İranla müttəfiqlik edir. Avrasiyada tranzit imkanlarını getdikcə genişləndirən və dünyaya çıxış üçün Rusiyanın tranzit inhisarını zəiflədən Çin bu istiqamətdə onunla rəqibə çevrilir. Çin Avrasiyada Qərbin hərbi iştirakına qarşı çıxış edir, lakin eyni zamanda, Rusiyanın da bu bölgədə hərbi təsirinə və mövqelərinə qısqançlıqla yanaşır.

Orta Asiya və Cənubi Qafqaza ciddi maraq göstərən region ölkələri sırasında Yaponiya, Hindistan və Pakistana da xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Hər üç ölkə Avrasiya vasitəsilə özünün Qərbə ən yaxın nəqliyyat keçidini təmin etmək, regionda iqtisadi təsirlərini artırmaq, satış bazarlarından və xammal mənbələrindən istifadə etməyə çalışırlar. Eyni zamanda, Avrasiyanın enerji daşıyıcıları da hər üç ölkəni özünə cəlb edir.

Yaponiya öz iqtisadi, maliyyə və texnoloji imkanlarına uyğun olaraq Orta Asiyada daha fəal iş aparır, bu ölkələrə mühüm layihələrin reallaşmasında yardım edir, öz transmilli şirkətlərinin həmin bölgədə möhkəmləndirilməsinə səy göstərir. Hövzənin strateji əhəmiyyəti, tranzit və enerji resursları, Xəzər dənizinin zəngin karbohidrogen yataqları, Şərql-Qərb nəqliyyat-kommunikasiya və enerji dəhlizlərinin mövcudluğu ilk növbədə bütün region ölkələrinin, o cümlədən də Rusiya və İranın sağlam rəqabət maraqlarına tam uyğundur. Əlbəttə, Qərb ölkələri və ABŞ da bu regionla hərtərəfli əməkdaşlığa can atırlar, öz maraqlarını təmin etməyə çalışırlar. Qərb ölkələri bu bölgəyə Avropanın əyaləti (yaxın həmsərhəd bölgəsi) kimi baxır və özünün "qonşuluq siyasəti" proqramı çərçivəsində region ölkələrini ümumdünya inteqrasiyasına cəlb etməyə səy göstərir. Qərbin bu marağından Rusiya, İran, Ermənistan da sağlam məqsədlər üçün istifadə etsələr, onda Avrasiya vahid, sabit, tərəqqiyə doğru addımlayan bir region ola bilər.

Son illər Orta Asiya, Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazda vəziyyət sürətlə dəyişir. Rusiya istəsə də, istəməsə də, bu bölgə artıq Qərbin siyasi, iqtisadi, hərbi və təhlükəsizlik nöqtəyi-nəzərindən maraq dairəsinə daxil edilib. NATO, Avropa

İttifaqı bölgənin sərhədlərinə qədər genişlənilib, Yaxın Şərqlə və Fars körfəzinin ətraf dövlətləri (İraq, Əfqanıstan, Pakistan və b.) Qərbin təsiri altına keçib. Bölgədə demokratikləşmə və transmilli siyasət dönməz xarakter alıb. Avropa demokratiyası Asiyanın qeyri-demokratik rejimlərinin meydanını getdikcə daraldır. Bu da Rusiyadan, İrandan və onların forpostlarından öz Avrasiya siyasətlərini getdikcə pragmatik əsasda qurmağı tələb edir.

Beləliklə, dünyanın ən əhəmiyyətli geosiyasi və geostrateji regionu hesab olunan Avrasiya bölgəsi sözün həqiqi mənasında Z.Bjezinskiyə ifadə etdiyi kimi “böyük şahmat lövhəsini” xatırladır. Bu regionda bölgənin kiçik və böyük dövlətlərinin milli maraqları ilə transmilli beynəlxalq maraqlar bəzi məsələlər üzrə üst-üstə düşsə də, başqa məsələlər üzrə kəşifir. Bölgədə transmilli maraqların, daşıyıcısı rolunda ABŞ və Avropa İttifaqı dövlətləri, Çin, Yaponiya, Cənubi Koreya kimi ölkələr və onları təmsil edən transmilli korporasiyalar çıxış edirlər. Regional maraqların ənənəvi daşıyıcısı və öz təsirini nəyin bahasına olursa-olsun, Avrasiyada qorumağa çalışan dövlət Rusiyadır. Rusiyadan başqa Avrasiyada fəal siyasət yürüdən və öz maraqlarının pozulması ilə barışmayan İran, Türkiyə, Pakistan kimi böyük dövlətlər də bu bölgənin ənənəvi siyasi oyunçuları hesab olunurlar. Avrasiyada üçüncü maraq təmsilçisi rolunda digər bölgə ölkələri – Orta Asiya, Cənubi Qafqaz dövlətləri, Ukrayna, Belorusiya və Moldova çıxış edir.

Göründüyü kimi, Avrasiyanın mühüm geosiyasi, geoiqtisadi bölgəsi hesab olunan Orta Asiya, Qara və Xəzər dənizi bölgəsində müasir beynəlxalq münasibətlər və dövlətlərarası əlaqələr xüsusi dinamizmi, ciddi problemləri, maraq toqquşmaları və kəsişmələri ilə müşayiət olunur. Bu bölgədə yerli, regional və transmilli tendensiyalar və proseslər çox mürəkkəb və ziddiyyətli ssenari üzrə inkişaf edir.

3. RUSİYANIN AVRASIYA SİYASƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN

Rusiyalı ekspertlərin «Avrasiya» termini ilə müəyyənləşdirdikləri ərazilər hazırda MDB üzvləri olan ölkələri əhatə edir. SSRİ dövründə isə «Avrasiya» Rusiya üçün daha geniş anlamda başa düşülürdü. Bu areala hazırkı MDB üzvlərindən və keçmiş Şərqi Avropa sosialist düşərgəsindən əlavə Türkiyə, İran, Əfqanıstan və Monqolustan da daxil idi. Hazırda Şərqi Avropanın artıq qərbləşmiş dövlətləri bu kateqoriyaya daxil edilmir. İndi Rusiya üçün «Avrasiya» anlayışı əsasən MDB üzvlərini, Türkiyə və İrani əhatə edir.

SSRİ dağıldıqdan, Şərqi Avropanın sosialist ölkələri nəzarətdən çıxdıqdan, dünya dövlətlərinə 20-ci əsr boyu davam etmiş təsir mexanizmləri aradan qalxdıqdan sonra Rusiya öz xarici siyasəti qarşısında üç əsas vəzifə qoymuşdu ki, bunun da hər biri Avrasiya ilə bağlıdır:

ABŞ, Avropa İttifaqı və NATO-nun Şərqi doğru hərəkətinin qarşısını almaq;

Keçmiş sovet məkənaına Qərb dövlətlərinin müdaxiləsinə və yeni müstəqil dövlətlərin Qərbbə meyillənməsinə mane olmaq;

Rusiya Federasiyasının bütövlüyünü qorumaq, onun milli təhlükəsizliyini və dövlət maraqlarını bütün vasitələrlə təmin etmək.

Birinci müddəanı yerinə yetirmək üçün Rusiyanın MDB məkənaında agent dövlətləri və separatizm mənbələri var ki, Kreml onların vasitəsilə müxtəlif istiqamətlərdə mövqelərini saxlamağa çalışır.

Rusiya Cənub Qafqaz istiqamətində uzun müddət etnik separatizm meyllərindən istifadə edərək, region ölkələrini öz təsir dairəsində saxlamaq siyasətini yürütmüşdür. Bundan başqa, Kreml Cənubi Qafqaz ölkələrinin (xüsusən Azərbaycanın) kənd təsərrüfatı məhsullarının ənənəvi bazarının məhz Rusiya olmasını, bu ölkələrin vətəndaşlarının müəyyən hissəsinin işçi qüvvəsi kimi müvəqqəti Rusiyada yaşamasını da bölgə ölkələrindəki siyasi həyata təsir göstərmək mexanizmi kimi istifadə etməyə çalışır.

2000-ci ildən başlayaraq Rusiya məhsul ixracatına məhdudiyətlər qoymaq və diaspora faktorlarından daha çox istifadə etməyə üstünlük verir.

MDB-nin yaradılması da Rusiyaya daha çox öz həyati mənafeələrini təmin etmək, mərkəzdənqaçma tendensiyalarının qarşısını almaq, Qərbin bu ərazilərdə təsirini zəiflətmək, üzv ölkələrin xarici siyasətini mümkün qədər koordinasiya etmək (Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı, vahid gömrük ittifaqı yaratmaq, sərhədləri birgə mühafizə etmək və s. tədbirlər vasitəsilə) məqsədi güdür. Çünki məsələn, Ukrayna və Belorusiyanın ərazisindən Qərbbə Rusiyanın əsas nəqliyyat kommunikasiya xətləri, qaz və neft kəmərləri çıxır, Baltikyanı ölkələrdən Kalininqrاد vilayətinə hərəkət təmin edilir. Rusiyanın qərb sərhədləri Belorusiyadan, cənub sərhədləri Tacikistan, Qırğızıstan və Özbəkistandan, Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstandan keçir. Bu əraziləri əldən verməklə Rusiya öz geostrateji və milli təhlükəsizliyinə xələl gətirə bilərdi.

Bundan başqa, Orta Asiya, Xəzər hövzəsi, Qara dəniz ətrafı və Cənubi Qafqazı itirməklə Rusiya bütün Avrasiyada, dünya enerji, nəqliyyat-kommunikasiya sistemində öz təsirini itirmiş olur. Odur ki, Rusiya bütün mümkün vasitələrlə öz həyati maraqlarını,

təsir dairəsini Avrasiya subregionunda qorumağa və təmin etməyə çalışır. MDB-nin ətraf aləmlə münasibətlərini, Avrasiyanın İran, Türkiyə, Çin və ümumiyyətlə, dünyanın aparıcı ölkələri ilə əlaqələrini də məhz Rusiya özü müəyyənləşdirməyə səy göstərir.

Müasir dünya və beynəlxalq münasibətlərin yeni tendensiyaları dünya siyasətində Rusiyanın rolunu xeyli azaltsa da, Avrasiya regionundan onu sıxışdırmaq çox çətinidir. Geosiyasi və geostrateji xarakteristikasına görə dünyanın ən nəhəng dövlətlərindən hesab olunan bu ölkə çox zəngin təbii ehtiyatlara (Rusiya öz enerji ehtiyaclarını 100% ödədiyi halda, Yaponiya bu sahədə 82%, Almaniya və Fransa 50%, ABŞ 23% xarici aləmdən asılıdır) malikdir, nəhəng hərbi potensialı (nüvə texnologiyası, atom silahları və strateji raket-daşıma kompleksləri), Avropaya, dünyanın istənilən quru, hava və su keçidlərinə çıxış imkanları var.

Rusiyanın iqtisadi, siyasi, hərbi, mədəni, sosial, maliyyə təsiri bütün MDB məkanında ciddi hiss olunur və bu ölkədə baş verən hər hansı bir ciddi dəyişiklik dərhal özünü bütün MDB məkanında göstərir.

Rusiya MDB-də ciddi siyasi, ictimai və informasiya mexanizmlərinə də malikdir. Bu ölkələrin ərazisində həm də 25 milyondan çox rusdilli əhali yaşayır, Rusiyanın televiziya, radio və kütləvi informasiya vasitələri postsovet məkanında sərbəst yayılır və ictimai rəyə ciddi təsir göstərir. MDB ölkələri Rusiya üçün əsas ixracat bazarıdır (rus malları bu ölkələrdə üstünlük təşkil edir). Eyni zamanda, Rusiya da MDB ölkələrində istehsal olunan kənd təsərrüfat məhsulları üçün böyük bazar rolunu oynayır və mühüm əmək miqrasiyası məkanıdır. MDB ölkələrinin əhalisi azalmaqda olan Rusiyanın əmək ehtiyaclarının xeyli hissəsini ödəyir.

90-cı illərin əvvəllərində Rusiya MDB ölkələri üzərində hüquqi nəzarətini itirsə də, iqtisadi və siyasi təsirini saxlamaqda davam edirdi. Region dövlətləri isə öz növbəsində Qərblə Rusiya arasında maneərlər edərək, iqtisadi-sosial problemlərinin həllinə çalışırdılar.

Rusiyanın Avrasiya siyasətində Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sisteminin mövcud olduğu bütün dövrlərdə mühüm yer tutmuşdur. Hələ çar Rusiyası dövründə Xəzər dənizinə çıxış, Azərbaycanın işğalı və bu ərazidən İran, Türkiyə və digər Şərqi dövlətlərinə müdaxilə və təsir kimi istifadə edilməsi rus imperatorlarının fəaliyyətində xüsusi yer tutmuşdur. Rus-İran, rus-türk müharibələri, Qafqazın işğalı və s. hadisələrdə Azərbaycan məsələsi daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Sovet hakimiyyəti illərində də Azərbaycan Şərqi üçün forpost kimi istifadə edilmiş, müsəlman Şərfinə və Türkiyəyə çıxış üçün qapı rolunu oynamışdır.

1991-ci ildə SSRİ dağılından sonra Rusiya Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi tanımağa məcbur oldusa da, onun birdəfəlik itirilməsi, Qərb ölkələri və Türkiyə ilə inteqrasiyaya daxil olması ilə uzun müddət barışa bilmədi. Azərbaycanın bərabərhüquqlu əsasda, qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlıq şəraitində, beynəlxalq hüquqa və mehriban qonşuluq münasibətlərinə uyğun əlaqələr qurmaq istəyinə Rusiya uzun müddət müsbət reaksiya vermədi. Əslində, müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycan rəhbərliyi də Rusiya ilə sivil münasibətlər yaradılması sahəsində ciddi addımlar ata bilməmişdir. Odur ki, 1991-1993-cü illərdə iki ölkə arasındakı münasibətlər qeyri-normal idi. Hazırda Rusiya Azərbaycanın müstəqilliyi və Qafqaz bölgəsinin nüfuzlu, perspektiv imkanları geniş olan dövlət statusu ilə barışmış və onunla pragmatik münasibətlər yaratmaq əzmi nümayiş etdirir.

Azərbaycan Rusiya üçün bir neçə xarakteristikasına görə əhəmiyyətlidir:

1. Azərbaycan müsəlman Şərqi və Türkiyəyə çıxış üçün, Yaxın və Orta Şərqdə baş verən proseslərə təsir imkanlarına görə əhəmiyyətlidir.
2. Azərbaycan Şərq-Qərb nəqliyyat kommunikasiyaları və dəhlizlərinin mərkəzində yerləşir və bu baxımdan Rusiyanın rəqibidir.
3. Azərbaycanın zəngin karbohidrogen yataqları (xüsusən Xəzər dənizində) mövcuddur ki, bunların istismarı, istehsalı və ixracı Rusiyanı biganə qoya bilməz. Bu sahədə də Azərbaycan Rusiyanın dünya bazarında rəqibidir (Bu haqda təfəsilatı ilə "Azərbaycanın neft siyasəti" bölməsində bəhs edilir).
4. Azərbaycan Rusiya malları üçün satış bazarı, kənd təsərrüfatı məhsulları ilə işə təminatçı rolunu oynayır.
5. Azərbaycanda çoxsaylı ruddilli əhali, Rusiyada isə azərbaycanlılar yaşayır ki, bu faktor da Rusiyanın maraqlarını əks etdirir.
6. Azərbaycanın əraziləri Rusiyanın təhlükəsizliyi baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.
7. Azərbaycanı təsirində saxlamaq üçün Rusiya 1991-1997-ci illərdə irticaçı siyasət yürüdərək, bu dövlətə həm daxildən (separatizmi, xaosu, iqtisadi böhranı, siyasi və vətəndaş qarşıdurmasını qızıqdırmaq və s.), həm də xaricdən (iqtisadi blokada, Ermənistanın işğalçı siyasətini dəstəkləmək, Rusiyada yaşayan azərbaycanlıları sıxışdırmaq, beynəlxalq aləmdə Azərbaycana zərbə vurmaq, Xəzər dənizinin statusunu qabartmaq və Qərb ölkələrinin Azərbaycanla əlaqələrini pozmaq və s.) ona zərbə vurmağa çalışmışdır. Bu işdə Rusiyanın bəzi siyasi dairələri, Xarici İşlər, Müdafiə və Təhlükəsizlik Nazirlikləri xüsusi seçilirdilər. Onların kobud güc mövqeyi

nümayiş etdirməsi Azərbaycanı və onun ictimaiyyətini də Rusiyaya qarşı adekvat addımlar atmağa və düşünməyə vadar edirdi.

1997-ci ildən Rusiyanın hakim dairələrində baş verən kadr dəyişiklikləri, Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi Qərblə partnyorluq əlaqələrinin inkişafı və onun milli haqlarının beynəlxalq dəstəyi, Prezident Heydər Əliyevin Moskvaya ilk rəsmi dövlət səfəri və keçirdiyi çoxsaylı görüşlər Rusiyanın mövqeyində ciddi korrektələrə səbəb oldu. 1997-2000-ci illərdə tədricən iki ölkə arasındakı etimadsızlıq mühiti və “soyuq müharibə” pragmatik əlaqələrlə əvəz olunmağa başlayır. 2001-ci ilin başlanğıcında Rusiyanın yeni Prezidenti V.Putinin Azərbaycana rəsmi səfəri bu yöndə mövcud olan problemlərin həllinə xüsusi müsbət təsir göstərdi. Baxmayaraq ki, iki dövlət arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci ilin 4 aprelində qurulmuş və həmin ildə iki ölkə arasında səfirlik mübadiləsi yaradılmışdı, 1997-ci ilə qədər rəsmi dövlətlərarası münasibətlər çox kəskin və arzuolunmaz vəziyyətdə idi.

Hazırda iki ölkə arasındakı münasibətlər yüksələn xətlə inkişaf edir. Prezident İlham Əliyevin Moskva səfərləri çərçivəsində iki ölkə əlaqələrinin bütün sahələri üzrə ortaq mövqelərə nail olunub. Xüsusən Xəzər dənizinin sektor bölgüsü, iqtisadi, mal-ticarət dövriyyəsinin yaxşılaşdırılması və s. sahələr üzrə dövlətlərarası və hökumətlərarası müqavilələr bağlanıb.

Əlbəttə, bu tədbirlər iki ölkə arasındakı bütün problemləri, o cümlədən Avrasiya bölgəsindəki rəqiblik və fərqli milli maraqlarla bağlı məsələləri tam həll etməyib və edə də bilməz. Rusiya və Azərbaycan tranzit, nəqliyyat-kommunikasiya, neft-boru kəmərləri, enerji daşıyıcılarının ixracı və satışı üzrə rəqibdirlər. Lakin bu rəqabət sağlam əsaslar üzərində qurulursa (buna son illərdə meyl edilir), hər iki tərəf öz maraqlarını qarşılıqlı şəkildə həll edir. Bundan başqa, iki ölkənin Qərbə inteqrasiya, Cənubi Qafqazın dünya təhlükəsizlik sistemində iştirakı, transmilli korporasiyaların Xəzərə və Cənubi Qafqaza yatırım qoymasına baxışları da fərqlidir. Məsələn, Rusiya Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft, Bakı-Ərzurum qaz kəmərlərini öz maraqlarına uyğun olaraq qəbul etmək istəmir. Əvəzində, Azərbaycan da öz neftini Rusiyanın Novorossiysk kəməri vasitəsilə əsassız baha tariflə nəql etmək, Rusiya qazından asılı vəziyyətdə qalmaq istəmir. Yaxud Rusiya ABŞ və NATO-nun Azərbaycanda hərbi baza yaratmasını, Azərbaycan isə Rusiyanın Ermənistanda analoji addımlarını məqbul saymır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, həm Azərbaycan, həm də Rusiya rəhbərliyi son illərdə pragmatik düşüncə nümayiş etdirərək, bir-biri ilə münasibətləri tam sahmana sala bilməmişlər.

Son üç ildə iki ölkənin iqtisadi, siyasi, təhlükəsizlik, sərhəd, sosial, mədəni təşkilatları arasında qarşılıqlı əlaqələri nizamlayan çoxsaylı müqavilə və sazişlər imzalanmış və həyata keçirilir. Azərbaycanın Rusiyanın regionları ilə iqtisadi əlaqələri genişlənməmiş və qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlıq bərqərar olmuşdur.

Rusiya Avrasiyanın ən böyük dövləti kimi, həm Mərkəzi Asiyada, Qara-Xəzər dənizi hövzəsində və Cənubi Qafqazda öz maraqları çərçivəsində siyasət yürüdür. Bunu regionun bütün ölkələri, o cümlədən də Azərbaycan dərk edir. Azərbaycanın xarici siyasətinin bu istiqamətdə əsas vəzifəsi ondan ibarətdir ki, bölgədə bütün ölkələrlə, o cümlədən Rusiya ilə qarşılıqlı maraqların ortaq nöqtəsini tapsın və bu yöndə də öz milli mənafeələrini təmin etsin.

Beləliklə, göründüyü kimi, Rusiya 1991-1997-ci illərdə Avrasiya siyasətində regional münaqişələr yaratmaq, yerli hakimiyyətlərə təzyiqlər göstərmək, ölkələri bir-biri ilə üz-üzə qoymaqla öz mövqelərini qorumağa çalışırdısa, münaqişələrin tədricən Rusiya ərazisinə keçməsi təhlükəsi 2000-ci ildən Moskvanı postsovet məkanındakı münaqişələri dondurmağa və öz siyasətini tədricən dəyişməyə məcbur etdi. 1997-2000-ci illərdə Rusiya Avrasiya məkanı ölkələrinə münasibətdə yeni siyasi yanaşma axtarışlarına başlayır. Vladimir Putinin Prezident seçilməsindən sonra 2001-ci ildən başlayaraq Rusiya pragmatik siyasətlə sözügedən məkanda öz maraqlarını reallaşdırmağa başlayır. Bu dövrün əsas xarakterik xüsusiyyəti Rusiyanın region siyasətinin əsasında iqtisadi əməkdaşlığın qoyulması, qeyri-sivil siyasi təzyiqlərin tədricən gündəlikdən çıxması hesab oluna bilər. Hazırda iqtisadi və təhlükəsizlik maraqları Rusiyanın Avrasiya siyasətinin ana xəttini təşkil etməyə başlayır.

4. TÜRKİYƏNİN AVRASIYA SİYASƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN

Dünya dövlətləri içərisində Azərbaycanın ən yaxın müttəfiqi ərazicə əsasən Yaxın Şərqdə yerləşən, siyasi cəhətdən Avropa (Avrasiya) dövləti hesab olunan Türkiyə Cümhuriyyətidir. Bu dövlətin 780,6 min. kv. km. ərazisinin cəmi 23,7 min. kv. km-i Avropa qitəsinə düşsə də, ölkənin bütün sahələr üzrə inteqrasiyası Avropaya və Qərbi təmsil edən beynəlxalq, regional qurumlara yönəlib.

Təbii ehtiyatları o qədər də zəngin olmayan Türkiyənin insan resurslarını illik artımı 2,2 faiz olmaqla 66 milyon nəfər əhali təşkil edir.

Türkiyə Avropada, Yaxın və Orta Şərqdə, dünyanın digər regionlarında əsasən qərbyönlü, NATO ölkələri ilə uyğunlaşdırılmış siyasət yeritərsə də, bəzi məsələlərdə öz

xüsusi maraqları çərçivəsində hərəkət edir. Xüsusən bu ölkənin Yaxın və Orta Şərq dövlətləri, müsəlman dünyası, Cənubi Qafqaz və digər region ölkələri ilə münasibətlərində Qərbin, NATO-nun və beynəlxalq hüquq normalarının tələbləri həm də dini, etnik və regional faktorlar nəzərə alınmaqla həyata keçirilir ki, bu da bəzən onu Qərbi tərəfdaşları ilə üz-üzə qoyur. Xüsusən Şimali Kipr məsələsində Türkiyə neçə illərdir ki, Qərb partnyorları ilə ümumi razılığa gələ bilmir.

İkinci dünya müharibəsindən sonra kapitalist və sosialist düşürgələri arasında gedən mübarizədə Türkiyə düzgün qərar qəbul edərək 1952-ci il fevralın 18-də NATO-ya daxil olmuş və o zamandan Qərbin Sovet İttifaqına, Yaxın və Orta Şərq regionuna yönəlmiş siyasətinin əsas dayaq nöqtəsinə çevrilmişdir.

Türkiyə 1974-cü ildən İslam Konfransı Təşkilatının üzvü kimi Yaxın və Orta Şərqdə həm öz məxsusi maraqlarının, həm də Qərbin ümumi mənafeələrinin reallaşmasında önəmli rol oynayır. Hətta bu dövlət 1985-ci ildə İran və Pakistanla birlikdə regional İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatını (EKO) yaratmışdır.

Türkiyə Avrasiyada həm Qərb dünyasının, həm də öz məxsusi maraqlarının təmin olunmasına çalışır. 1991-ci ildə SSRİ dağılandıqdan sonra Qərb dünyası Türkiyə vasitəsilə bu bölgədə yeni dünyəvi dövlət modelini yaymaq, islam fundamentalizmi və Rusiyanın təsirini azaltmaq, ideoloji və siyasi nüfuzunu gücləndirmək üçün xüsusi fəaliyyətə başlayır. Türkiyənin əsas üstünlüyü region xalqlarının dünyəvi inkişaf yolu seçmələri, əhalisinin dil, din, mədəniyyət baxımından bu ölkəyə daha yaxın olması idi. Lakin Ankaranın və Qərbin Türkiyəni bölgədə lider dövlətə çevirmək cəhdləri regionda, xüsusən Orta Asiyada Rusiya, Çin, İran, Hindistan, Pakistan və b. dövlətlərin ciddi müqaviməti ilə üzləşdi.

Türkiyənin 1992-ci ildən "Türkdilli dövlətlər birliyi" yaratması və keçən illərdə region ölkələrinə 1,5 milyard dollar vəsait ayırması da bölgə ölkələrinin pragmatik siyasəti nəticəsində gözlənilən nəticəni vermədi. Lakin buna baxmayaraq, Türkiyə regionun kifayət qədər nüfuzlu, əhali arasında rəğbət qazanan ölkəsinə çevrilə bildi. Xüsusən Azərbaycan və Gürcüstanda bu ölkənin mövqeyi həddən artıq möhkəmdir. Hazırda türk iş adamları Çinlə yüngül sənaye və gündəlik tələbat malları bazarında ciddi rəqabət aparır və bu sahədə öncül mövqələrini qoruya bilirlər. Bundan başqa, "Böyük ipək yolu"nun bərpası, Qərb-Şərq nəqliyyat-kommunikasiya və enerji daşıyıcıları dəhlizinin yaradılmasında Türkiyə Rusiya və İrana qalib gəldi. Düzdür, bu işdə Qərbin və ABŞ-ın dəstəyi həlledici rol oynadı.

Türkiyə Orta Asiya və Qafqazda ideoloji vasitələr, televiziya, mətbuat, məktəb-universitet şəbəkəsi, tələbə mübadiləsi və s. sahələrdə Rusiya və İranla ciddi rəqabət aparır və mühüm irəliləyişlərə nail olmuşdur.

Əsasən Avropa iqtisadi, siyasi və təhlükəsizlik məkanında fəaliyyət göstərən, Avropa dövlətləri və ABŞ-la razılaşıdırılmış xarici siyasət yeridən, Qərbin ümumi maraqlarını təmsil edən Türkiyə digər dövlətlərlə münasibətlərdə məxsusi addımlar atmaqdan da heç zaman çəkinmir. Türkiyə və Yunanıstan arasında Kiprlə bağlı mövcud olan problemlər, Türkiyənin islam aləminə mənsub olması, əhali resurslarının genişliyi, sürətli demoqrafik artım və s. məsələlər bəzi Avropa dövlətlərinin Türkiyəyə qısqanc və ehtiyatlı münasibətini yaratmışdır. Bu da uzun illərdir ki, onun Avropa Birliyinə tamhüquqlu üzv qəbul olunmasını əngəlləyir. Avropa dövlətlərinin bu ölkəyə ikili və qısqanc münasibəti adekvat olaraq Türkiyənin də Avropa-ABŞ ziddiyyətlərində əsasən Amerikanın tərəfində çıxış etməsini şərtləndirir. Ümumiyyətlə, Türkiyə ABŞ-ın hələ SSRİ vaxtından bütün Avrasiya məkanında ən yaxın müttəfiqi, ən etibarlı dostu hesab olunur. ABŞ həmin dövrdən bu günə kimi Qafqazda, Orta Asiyada və digər Avrasiya məkanında özünün əsas siyasi-təhlükəsizlik məsələlərini məhz Türkiyə vasitəsilə həyata keçirir.

Türkiyə nəinki Azərbaycanın, eyni zamanda bütün Qafqazın taleyində önəmli rol oynayan üç əsas region dövlətindən (Rusiya və İranla bərabər) biridir. Hələ qədim zamanlardan bu ölkə özünün Qafqaz siyasətinə çox ciddi əhəmiyyət vermiş və bölgədə cərəyan edən hadisələrə fəal müdaxiləsi ilə seçilmişdir. Keçən əsrin ortalarından isə Türkiyə Qafqazda təkəcə öz maraqlarını deyil, həm də bütöv Qərb dünyasının, NATO üzvü olan digər dövlətlərin də birgə mənafeyini qorumaq missiyasını öz üzərinə götürmüşdür.

Türkiyənin Qafqaz siyasətində həm strateji maraqlar (NATO blokunun ümumi strateji maraqları), həm Türkiyənin öz milli mənafeləri, həm etnik (Qafqazda yaşayan türkdilli xalqların dəstəyini qazanmaq, onlara lazımı himayə göstərmək), həm də dini amillər (Qafqazın müsəlman əhalisinin İranın təsirinə düşməsinin qarşısını almaq) özünü daim qabarıq şəkildə büruzə vermişdir. Hətta, bəzən Türkiyə özünün strateji və milli maraqlarını təhlükə altına qoyaraq, açıq-açığına etnik-dini təəssübkeşlik nümayiş etdirmiş (Qərb dövlətləri buna görə Türkiyəni qınamış və belə dövlətə güvənməyin qeyri-mümkün olduğuna eyham vurmuşlar) və nəticədə öz müttəfiqləri ilə münasibətlərinə sərinclik gətirmişdir.

SSRİ-nin mövcud olduğu və bugünkü türk-müsəlman xalqlarının hələ milli müstəqillik əldə etmədiyi dövrdə Qərb dövlətləri Türkiyənin belə hərəkətlərini müəyyən qədər dəstəkləyir, təbii qəbul edir və bunu Türkiyənin güclənməsi, türk-müsəlman birliyinin real təhlükəsi kimi qiymətləndirmirdilər. Əslində, Qərbin SSRİ-nin bu qəbildən olan əhali qrupuna təsir göstərmək, həmin xalqları Moskvadan narazı salmaq və onlarla hansısa şəkildə iş aparmaq üçün başqa imkanı da yox idi. Amma SSRİ-nin dağılması, müstəqil dövlətlərin yaranması ilə Qərb Türkiyənin bu dövlətlər və xalqlar arasında möhkəmlənməsinə, onları etnik-dini yaxınlıqdan istifadə edərək öz ətrafında birləşdirməsinə və beləliklə də, Avropada öz mövqeyini daha da gücləndirməsinə heç bir vəchlə yol verə bilməzdi. Odur ki, Qərb dövlətləri Türkiyənin Qafqazda, Orta Asiyada “NATO-nun ümumi maraqlarını qorumaq” adı altında vaxtilə dəstəklənən sərbəst və təkbaşına fəaliyyətini hazırda o qədər də qəbul etmirlər.

Türkiyənin Qafqazda mövqeyi əsasən Azərbaycanın və Azərbaycanla müttəfiqliyə, sıx münasibətlər qurmağa ehtiyacı olan Gürcüstanın hesabına təmin olunur. Türkiyənin Qafqaz mənafeləri Rusiya, İran və Ermənistanın maraqları ilə həmişə toqquşub. Həm İran, həm Rusiya, həm də Ermənistan Azərbaycandan və Orta Asiyadan başlayaraq Qərbə istiqamətlənən strateji nəqliyyat-kommunikasiya yolunun üstündə yerləşdiyinə görə Gürcüstana ciddi rəqib kimi baxır. Odur ki, heç bir şəraitdə Gürcüstanın bu dövlətlərin təsir dairəsindən çıxmasına, Azərbaycan və Türkiyə ilə yaxşı əlaqələr qurmasına yol vermək istəmirlər.

Azərbaycanla demək olar ki, birbaşa quru əlaqəsi olmayan (təcrid edilmiş Naxçıvanla əlaqə istisna olmaqla) Türkiyə yalnız Gürcüstan, Rusiya və İran vasitəsilə Qafqaza, Azərbaycana və Orta Asiyaya daxil olmaq, onlarla hərtərəfli inteqrasiyaya girmək imkanına malikdir. Rusiya və İranın Qafqazda maraqlarını və bu sahədə konkret addımlarını nəzərə alsaq, onda Türkiyə-Azərbaycan, Türkiyə-Qafqaz əlaqələrinin nə qədər çətin və mürəkkəb olduğunu müşahidə etmək olar.

Bundan başqa, Türkiyənin Qafqazda möhkəmlənməsinə, özünün, Qərbin və Azərbaycanın maraqlarına xidmət məqsədilə fəaliyyət göstərməsinə Rusiya xüsusilə maneçilik törədir. Kreml onun bu bölgədə hər bir təşəbbüsünü ciddi qısqanclıqla qarşılayır və müvafiq əks-tədbirlər görməyə çalışır.

Belə olan halda Türkiyənin Qafqaz və Azərbaycanla, Azərbaycanın isə Türkiyə ilə münasibətləri xüsusi düşünülmüş, hərtərəfli ölçülüb-biçilmiş, başqa dövlət və birliklərin xüsusi qısqanclıq və narazılığına səbəb olmayan vasitələrlə həyata keçirilməlidir. İki ölkə arasında etnik-dini təəssübkeşlik rəngindən tam azad, sivil

dövlətlərarası münasibətlərə cavab verən, qarşılıqlı-faydalı əlaqələrə əsaslanan, xüsusi nümayiş etdirilməyən, müttəfiqlik telləri ilə bağlanan dövlətlərarası münasibətlər yaradılmalıdır.

Türkiyə Qafqazda öz siyasətini elə qurmalı və Azərbaycanla dövlətlərarası münasibətlərini elə bir hüquqi-normativ baza əsasında aparmalıdır ki, **əvvəla**, bu münasibətlər bərabərhüquqlu, qarşılıqlı-faydalı olsun, hər iki dövlətin siyasi, iqtisadi, mədəni, sosial, təhlükəsizlik və b. maraqlarına cavab versin və bu münasibətlərin sivil beynəlxalq münasibətlərə tam uyğunluğu göz önündə olsun, açıq-aşkar sezilsin; **ikincisi**, iki dövlət arasındakı münasibətlər müttəfiqlik prinsiplərinə söykənməklə yanaşı, həm də hər iki dövlətin başqa dövlətlərlə münasibətlərinə qətiyyənlə xələl gətirməməlidir. Hər bir dövlət özünün üçüncü dövlətlə və yaxud dövlətlərlə münasibətlərində sərbəst olmalı və həmin subyektlərlə münasibətlərindən bir-birinin mənafeələrinin qorunması məqsədilə istifadə etməlidir; **üçüncüsü**, Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri hər iki dövlətin müstəqil dövlətçiliyinin qorunmasına və inkişafına, ərazi bütövlüyünün saxlanmasına xidmət etməli, hər birinin dövlət və milli atributlarına, milli dəyərlərinə hörmət üzərində qurulmalı, bir-birinin daxili işlərinə, xalqlarının strateji və cari seçimlərinə, tutduqları yola müdaxiləni istisna etməli; və nəhayət, **dördüncüsü**, beynəlxalq aləmdə bir-birinin təəssübünü çəkməli, bir-birinin maraqlarını qorumalı, eyni zamanda, bunu yalnız beynəlxalq hüquq normalarına uyğun şəkildə etməlidirlər.

Türkiyə Qafqazda özünün bütün addımlarını Azərbaycanın köməkliyi və maraqlarının nəzərə alınması ilə, Azərbaycan isə özünün Qərb siyasətini eyni prinsiplə həyata keçirməlidir.

Azərbaycan Türkiyə üçün Qafqazda olduğu kimi, həm də Orta Asiya və Xəzər bölgəsində digər dövlətlərlə, xüsusən türk dövlətləri, İslam dininə mənsub xalqlarla əlaqə üçün mühüm vasitə rolunu oynaya bilər.

Türkiyənin Qafqaz regionu, Azərbaycan, Xəzər və Qara dəniz hövzəsində malik olduğu mövqe bu ölkənin Rusiya, İran, Ukrayna və Gürcüstanla münasibətlərindən də asılıdır. Türkiyə özünün regional maraqlarını elə gerçəkləşdirməlidir ki, bu, bir tərəfdən, onu Qafqazda Rusiya, İran və Ukrayna ilə açıq rəqibə çevirməsin, qarşı-qarşıya qoymasın, əksinə, onların ortaq maraq və mənafeələrinə cavab versin. O biri tərəfdən, Rusiya, İran və Ukraynanın milli maraqlarının Azərbaycan və Gürcüstanın milli və strateji maraqları ilə üst-üstə düşməsinə, qarşılıqlı-faydalı olmasına şərait yaratsın. Ən əsası isə bu siyasi xətt Qafqazın ən əhəmiyyətli geosiyasi bölgəsində yerləşən Azərbaycan-Gürcüstan əlaqələrinin möhkəmliyinə, onlar arasındakı münasibətlərin

strateji müttəfiqlik prinsipləri üzərində qurulmasına və inkişafına təkan versin. Əks halda, Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin taleyi və effektivliyi daim Rusiyanın, Ukraynanın, İranın və Ermənistanın bu məsələyə münasibətindən asılı olacaq və mövsümi xarakter daşıyacaq. Yeni Türkiyə regionun digər maraqlı dövlətləri ilə münasibətlərini qurarkən, Azərbaycan və Gürcüstanın bu dövlətlərlə münasibətlərinə ciddi xələl dəyməməsinə çalışmalı, bu iki müttəfiq ölkənin bir tərəfdən Türkiyə, o biri tərəfdən digər region dövlətləri arasında məcburi seçim qarşısında qalmasına yol verməməlidir. Əks təqdirdə maraqlar mübarizəsi daim həm Türkiyəni, həm Azərbaycanı, həm də onlarla strateji müttəfiqlik marağı olan Gürcüstanı taqətdən salacaq, onların mövqeyinə zərbə vuracaq.

Bundan başqa, Türkiyənin Qafqaz siyasəti İran, Rusiya, Ukrayna, ABŞ, Avropa dövlətləri arasındakı ortaq və kəsişən maraqlar sistemi, Qafqaz dövlətlərinin milli maraqları və onun təzahür formaları, Qafqaz dövlətləri ilə Qafqazda marağı olan beynəlxalq, regional güc mərkəzləri arasındakı münasibətlərin bütün incəliklərini öyrənməklə və çevik manevrlər vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Yalnız o zaman Türkiyə Qafqazda tam müvəffəqiyyətli siyasət həyata keçirə, özünün, Azərbaycanın və onun Qafqaz müttəfiqi olan Gürcüstanın maraqlarını ifadə edə bilər.

Azərbaycan 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa edəndən sonra 1991-ci il noyabrın 9-da onu tanıyan ilk dövlət məhz Türkiyə oldu. 1992-ci ilin yanvar ayının 14-də Azərbaycan-Türkiyə diplomatik əlaqələri yaradılmışdır. Həmin vaxtdan Türkiyənin Azərbaycanda, 1992-ci ilin avqust ayından isə Azərbaycanın Türkiyədə diplomatik missiyası fəaliyyətə başlamışdır.

Diplomatik münasibətlərin yaradılması iki ölkə arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafında geniş perspektivlər açdı. Artıq 1992-ci ilin fevral ayında Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası Xarici İşlər Nazirlikləri arasında əməkdaşlıq haqqında və iki dövlət arasında vizasız gediş-gəlişə dair məktub mübadiləsi haqqında sazişlər imzalandı.

Türkiyə Prezidenti Turqut Özalın Azərbaycana 1992-ci il 1-3 may tarixli səfəri və səfər zamanı imzalanmış Birgə Bəyanat strateji əməkdaşlığın təməl daşını qoydu. İki ölkə rəhbərləri arasında keçirilən görüşlər və Birgə Bəyanat qarşılıqlı əlaqələrin əsas prinsiplərini və inkişaf perspektivlərini müəyyən etdi. Hər iki dövlət qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq prinsiplərini əsas tutaraq ardıcıl addımlar atmağa başladı. Türkiyə müstəqil dövlət quruculuğu yoluna qədəm qoymuş Azərbaycan Respublikasının səylərini dəstəkləyərək, hərtərəfli əlaqələrin inkişafına geniş yardım göstərirdi.

1992-ci ilin noyabr ayında kiçik və orta həcmli sənaye müəssisələrini inkişaf etdirmək sahəsində texniki əməkdaşlıq barədə, ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq, investisiyaların təşviqi və qorunması haqqında hökumətlərarası sazişlər, Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında kredit sazişi və digər sənədlər imzalandı. Bununla da qarşılıqlı münasibətlərin hüquqi-normativ bazasının yaradılması sahəsində mühüm addımlar atıldı.

Azərbaycanın beynəlxalq aləmlə inteqrasiyasında, regional təhlükəsizliyin qorunmasında və ümumiyyətlə, ölkəmizin siyasi-iqtisadi və elmi-mədəni maraqlarının reallaşmasında Türkiyə ilə hərtərəfli əməkdaşlığın genişlənməsinə xüsusi əhəmiyyət verən Heydər Əliyev 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra bu istiqamətdəki kursun yüksələn xətt üzrə inkişafını təmin etdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Türkiyəyə 1994-cü il fevralın 8-dən 11-dək davam edən ilk rəsmi səfəri ikitərəfli əlaqələrin inkişafına yeni təkan verdi. Ankarada aparılan danışıqlardan sonra fevralın 9-da Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında protokol, elmi, texniki, mədəni və iqtisadi sahələrdə əməkdaşlıq haqqında saziş, dostluq və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı barədə müqavilə, siyasi məsləhətləşmələr barədə saziş, investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında saziş və digər mühüm sənədlər imzalandı.

1994-cü il sentyabrın 20-də "Əsrin müqaviləsi"ni imzalamış xarici neft şirkətləri konsorsiumunda "Türk petrolları" şirkətinin təmsil olunması Türkiyə ilə Azərbaycan arasında strateji əməkdaşlığın inkişafının real təzahürü idi.

Dövlət rəhbərlərinin müntəzəm xarakter almış qarşılıqlı səfərləri iki ölkə arasındakı münasibətlərin daha da inkişafı ilə müşayiət olunurdu. 1995-ci il dekabrın 7-9 da Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəlin Azərbaycana rəsmi səfəri zamanı imzalanmış Birgə Bəyanat və iqtisadi əməkdaşlıq haqqında memorandum dostluq münasibətlərini müəyyənləşdirən prinsiplərin və əlaqələrin inkişaf istiqamətlərinin sarsılmaz olduğunu bir daha təsdiq etdi.

İkitərəfli əlaqələrin möhkəmlənməsi və dostluq münasibətlərinin inkişafı Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığının əhatə çərçivəsini genişləndirdi. 1996-cı ildə iki ölkə arasında hərbi, texniki və elm sahələrində əməkdaşlığa dair bir sıra sənədlər imzalandı.

Beləliklə, qarşılıqlı münasibətlərin hüquqi-normativ əsaslarının genişlənməsi iki ölkə arasında siyasi-iqtisadi, elmi-mədəni, hərbi və b. sahələrdə əməkdaşlığın inkişafı üçün yeni perspektivlər açmışdır. İkitərəfli əlaqələrlə yanaşı regional və beynəlxalq

təşkilatlar çərçivəsində də Türkiyə ilə səmərəli işbirliyinin möhkəm təməli yaradılmışdır. Hər iki dövlət BMT, ATƏT, Avropa Şurası, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Türkdilli Dövlətlər Birliyi, EKO, İslam Konfransı Təşkilatında qarşılıqlı mənafelərin qorunması sahəsində ardıcıl siyasi xətt yeridir.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 1997-ci il aprelin 30-da İstanbulda keçirilən Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının Zirvə toplantısında iştirak etmiş, bir həftə sonra isə - mayın 5-8-də Türkiyədə rəsmi səfərdə olmuşdur. Keçirilən bütün görüşlərdə Azərbaycan Respublikası Türkiyə ilə münasibətlərin daha da inkişafına xüsusi əhəmiyyət verdiyini göstərmiş və imzalanmış sənədlərdə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın hərtərəfli və dinamik inkişafına maraqlı olduğunu nümayiş etdirmişdir. Belə ki, 1997-ci il mayın 5-də Ankarada Azərbaycan Respublikası hökuməti və Türkiyə Respublikası hökuməti arasında strateji əməkdaşlığın dərinləşməsi haqqında bəyannamə, kiçik və orta həcmli sənaye müəssisələrinin inkişafına yönəlmiş əməkdaşlıq haqqında əlavə protokol, elektroenergetika sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş və digər mühüm sənədlər imzalanmışdır.

Azərbaycanın xarici siyasətində Türkiyə ilə münasibətlərin xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu təsdiq edən və ümumiyyətlə, iki ölkənin qarşılıqlı əlaqələrini səciyyələndirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra hər il iki ölkənin dövlət və hökumət rəhbərlərinin çoxsaylı qarşılıqlı rəsmi və işgüzar səfərləri hökumətlərarası münasibətləri tənzimləyən müxtəlif sənədlərin imzalanması ilə müşayiət olunmuşdur. Bu, iki dost ölkənin qarşılıqlı münasibətlərinin özünəməxsusluğunun təzahürü olmaqla yanaşı, ikitərəfli əlaqələrin dinamik inkişafı üçün geniş hüquqi-normativ bazanın yaradılmasında mühüm rol oynamışdır.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilk günlərindən Türkiyə Azərbaycanın beynəlxalq hüquq normalarına uyğun haqlı tələblərini ardıcıl müdafiə etmiş, respublikamızın ərazi bütövlüyünün və suveren hüquqlarının təmin olunması üçün böyük səylər göstərmişdir. Münaqişənin həlli yolunu yalnız Azərbaycanın razılaşaçağı şərtlər çərçivəsində qəbul edəcəyini bildiren Türkiyə münaqişə nizamlanana qədər Ermənistan ilə diplomatik münasibətlər qurmayacağı və iqtisadi əlaqələr yaratmayacağı barədə öz qətiyyətli mövqeyindən dönməyəcəyini dəfələrlə bəyan edib.

Azərbaycan regionda həyata keçirilən global iqtisadi layihələrin gerçəkləşməsində Türkiyənin yaxından iştirakına daim xüsusi diqqət yetirir. Avropa ilə

Şərq ölkələri arasında nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin yaradılması sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən Böyük İpək yolunun bərpasına dair 1998-ci il sentyabrın 8-9-da Bakıda keçirilmiş beynəlxalq konfransda Türkiyə Prezidenti S. Dəmirəl də iştirak etmişdir. Bu layihənin həyata keçirilməsi iki ölkə arasında strateji tərəfdaşlığın dərinləşməsinə yeni stimül vermişdir. Bununla yanaşı, digər iqtisadi layihələrin gerçəkləşməsi, o cümlədən Xəzərin enerji resurslarının dünya bazarlarına nəql olunması sahəsində aparılan işlərdə Azərbaycan ilə Türkiyənin davamlı işbirliyi qurması hər iki dövlətin mənafeələrinin qorunmasına xidmət edir.

Ümumiyyətlə, respublikamızın neft strategiyasının həyata keçirilməsi regional sabitliyin möhkəmlənməsi və qonşu dövlətlərlə, xüsusən Türkiyə ilə strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin daha da dərinləşməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu sahədə ardıcıl siyasət yeridən Azərbaycan Respublikası Əsas İxrac Boru Kəməri marşrutunun müəyyən edilməsində ölkəmizin və Türkiyənin mənafeələrinə tam cavab verən qərar qəbul etmişdir.

1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul Zirvə toplantısında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze və Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Süleyman Dəmirəl "Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Cümhuriyyətinin əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair" saziş imzaladılar.

Eyni zamanda, "Şahdəniz" yatağından hasil olunan təbii qazın Bakı-Tbilisi-Ərzurum marşrutu üzrə Türkiyəyə nəql olunması üçün qaz boru kəmərinin də inşasını həyata keçirmək haqqında qərar verdilər. Bu layihələrin həyata keçirilməsi Azərbaycan və Türkiyənin sosial-iqtisadi inkişafında, regional təhlükəsizliyin möhkəmlənməsində, qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsində və ölkələrimizin dünya birliyinə hərtərəfli inteqrasiyasında yeni bir səhifə açdı.

Müstəqil dövlət quruculuğu yolunda Azərbaycana siyasi və iqtisadi yardım göstərən Türkiyə Cümhuriyyəti müstəqil dövlətçiliyin əsas atributlarından olan ordu quruculuğu sahəsində də öz potensialından bəhrələnməyə imkan yaratmışdır. Azərbaycan-Türkiyə hərbi əməkdaşlığı ildən-ilə genişlənərək, Azərbaycan ordusu üçün zabit kadrlarının hazırlanmasında, hərbi təlimlərin keçirilməsində, maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsində və ordumuzun NATO standartları səviyyəsində qurulmasında mühüm rol oynamışdır.

1999-2002-ci illərdə hərbi əməkdaşlıq sahəsində imzalanmış bir sıra sənədlər iki ölkə arasında hərbi əlaqələrin daha dolğun əməli xarakter kəsb etməsinə, Azərbaycan ordusunun potensialının yüksəlməsinə təsir göstərmişdir.

Bu sahədə həyata keçirilən əməkdaşlığın əsas təzahürlərindən biri də 1999-cu ildə iki ölkə arasında imzalanmış sazişə əsasən Azərbaycan hərbi kontingentinin Türkiyə hərbi hissələri tərkibində Kosovoda sülhməramlı missiyanın yerinə yetirilməsində iştirakından ibarət oldu. Bu addım Azərbaycanın Ümumavropa təhlükəsizlik sisteminə qoşulması və ümumbəşəri dəyərlərin qorunmasına öz töhfəsini vermək əzmini təsdiq edirdi.

Türkiyənin yeni Prezidenti seçilmiş Əhməd Necdət Sezərin 2000-ci il iyulun 11-12-də ilk xarici səfərə Azərbaycana gəlməsi və Bakıda imzalanmış Birgə Bəyanat qarşılıqlı strateji əməkdaşlığın dərinləşdirilməsinin hər iki ölkənin xarici siyasətində prioritet istiqamət olduğunu bir daha göstərdi.

2001-ci ilin martında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Türkiyəyə rəsmi səfəri və səfər zamanı vergilər, maliyyə, Azərbaycan təbii qazının Türkiyəyə nəql edilməsinə dair saziş və digər sənədlərin imzalanması qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq siyasətinin davam etdirilməsinə əlavə şəraitin yaradılması baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Türkiyə ilə münasibətlərin ildən-ilə möhkəmlənməsi, real və zəngin məzmun kəsb etməsi hələ 1999-cu ilin noyabrında ATƏT-in İstanbul Zirvə toplantısında Prezident Heydər Əliyevə Türkiyənin iştirakı ilə "Qafqaz paktı" yaradılması ideyası ilə çıxış etməyə imkan vermişdir. Bu ideyanın həyata keçirilməsində növbəti addım 2002-ci il aprelin 29-30-da Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan prezidentlərinin Trabzonda keçirilən Zirvə görüşündə atılmışdır. Görüşdə aparılan müzakirələrdən sonra Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan arasında "Terrorizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq, qanunsuz narkotik və psixotrop maddələrin qaçaqmalçılığı, qeyri-qanuni yollarla əldə olunmuş vəsaitin yuyulması, silah və insan alveri və digər mühüm cinayətlərlə mübarizə haqqında Müqavilə" imzalandı.

Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin inkişafında Prezident İlham Əliyevin 2004-cü il aprelin 13-15-də qardaş ölkəyə rəsmi səfəri mühüm rol oynadı. Səfər zamanı İ. Əliyev Prezident Ə.N. Sezər, Baş nazir R. T. Ərdoğan, Böyük Millət Məclisinin sədri B. Arınc və digər rəsmi şəxslərlə görüşdü, parlament üzvləri qarşısında çıxış etdi. Həmin çıxışında Azərbaycan Prezidenti demişdir: "Türkiyəni özümə vətən hesab edirəm. Amma

Prezident kimi bu, mənim ilk səfərimdir. Bu gün tam qətiyyətlə deyə bilərəm ki, bu səfər iki ölkə arasında olan münasibətlərin inkişafında mühüm rol oynayacaqdır”.

Səfər zamanı Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında birgə bəyanat, mülki aviasiya və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığa dair protokollar və s. sənədlər imzalandı.

Səfər ərəfəsində mətbuatda və televiziya Türkiyənin Ermənistanla sərhədləri açacağına dair məlumatlar yayılırdı. “Samanyolu” televiziyasına müsahibəsində İlham Əliyev Avropa Birliyinin bu məsələ ilə bağlı Türkiyəyə təzyiqlər göstərməsindən xəbərdar olduğunu qeyd etdi və tamaşaçıların nəzərinə çatdırdı ki, bir neçə il əvvəl Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsini həyata keçirmək niyyətini bəyan edəndə Azərbaycan da böyük təzyiqlərə məruz qalmışdı. Ölkəmizin bu basqılara dözdüyünü deyən dövlət başçısı ümidvar olduğunu bildirdi ki, qüdrətli dövlət olan Türkiyə də təzyiqlərə davam gətirə biləcək, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həll olunmayınca Ermənistanla sərhədləri açmayacaqdır.

Göründüyü kimi, Azərbaycan ilə Türkiyə münasibətlərinin dostluq və strateji əməkdaşlıq xarakteri kəsb etməsi nəinki hər iki dövlətin mənafeələrini təmin edir, eləcə də bütün regionda sabitliyin qorunması, sosial-iqtisadi tərəqqi və inteqrasiya üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına təsir göstərən mühüm amil rolunu oynayır. İkitərəfli əlaqələrin bugünkü səviyyəyə yüksəlməsi isə Azərbaycan Respublikasının müstəqillik dövründə Türkiyə ilə əlaqələrin inkişafına yönəlmiş ardıcıl, məqsədyönlü xarici siyasəti ilə bilavasitə bağlıdır.

Beləliklə, tarazlaşdırılmış və çoxşaxəli xarici siyasət kursu yeridən Azərbaycan Respublikası 1992-2005-ci illərdə Avropa strukturları ilə hərtərəfli inteqrasiya xəttini fəal surətdə həyata keçirsə də, etnik və dini yaxınlığı ilə seçilən Şərq ölkələri, xüsusən Türkiyə ilə qarşılıqlı münasibətlərin inkişafına ciddi diqqət yetirmiş, strateji tərəfdaşlığın yaranıb dərinləşməsinə nail olmuşdur. Bu isə həm regional təhlükəsizliyin və sabitliyin qorunmasında, həm də Azərbaycanın Avropa dövlətləri ilə sıx inteqrasiya olunmasında Türkiyənin potensialından səmərəli şəkildə bəhrələnməyə və respublikamızın dövlət maraqlarını təmin etməyə geniş imkanlar açır.

5. İRANIN AVRASIYA SİYASƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN

Avrasiya bölgəsinə ciddi müdaxilə edən region ölkələrindən biri də İrandır. İranın bu bölgədə imkanları və təsiri Rusiya, Avropa ölkələri və ABŞ qədər yüksək olmasa da,

strateji planları, istək və arzuları heç də onlarınkindən geri qalmır. İranın əsas üstünlüklərindən biri bölgə ölkələrinin çoxunun müsəlman aləminə mənsub olmasıdır ki, İran bundan məharətlə istifadə etməyə çalışır. İran Avrasiyada nə ABŞ və Qərbin, nə də ki, Rusiya və Çinin möhkəmlənməsinin və təsirlərini artırmalarının tərəfdarı deyil.

İran bölgədə hərbi-siyasi və iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində Qərb ilə deyil, Rusiya və Çinlə əlaqələrin tərəfdarı olsa da, özü də burada möhkəmlənmək imkanlarını istisna etmir.

İran Avrasiyaya Cənub-Şərqi Asiya ölkələri və Rusiya ilə əlaqə baxımından tranzit bölgəsi kimi xüsusi diqqət yönəldir. Lakin İran da Rusiya kimi, əks istiqamətdə (Avropa istiqaməti) öz tranzit imkanlarına xələl gətirməmək üçün digər bölgə ölkələri ilə – xüsusən Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ilə rəqabət aparır. İran istəyir ki, Şərq-Qərb əlaqələri, TRASEKA nəqliyyat-kommunikasiya xətləri Çindən başlayaraq – Orta Asiya-Fars körfəzi vasitəsilə Aralıq dənizinə uzansın. Bu məqsədlə 1996-cı ildə onun iştirakı və xüsusi dəstəyi ilə Məşhəd-Tezcan-Sərahs dəmir yolu (Türkmənistan-İran) inşa edilmişdir.

İran İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, İslam Konfransı Təşkilatı və b. regional-beynəlxalq qurumlar vasitəsi ilə də regionda öz təsirini möhkəmlətməyə çalışır.

Tarixi və coğrafi yaxınlığı baxımından, Avrasiya daim İran İslam Respublikasının milli maraqları zonasına aid edilib. İranın regiondakı strateji mövqeyi çox əlverişlidir. Bu ölkə bir tərəfdən Qafqaza, digər tərəfdən Fars körfəzinə, üçüncü tərəfdən isə Orta Asiyaya çıxış imkanına malikdir.

SSRİ-nin dağılmasından sonra Tehran bölgənin yeni müstəqil dövlətlərinin siyasi və iqtisadi həyatına təsir göstərən güc mərkəzlərindən birinə çevrilir və regiondakı bütün ölkələrlə yaxın əlaqələrin qurulmasına çalışır. Cənubi Qafqaz İran üçün önəmli geoiqtisadi əhəmiyyət daşıyır və Tehran özünün Şimal bölgəsi ilə kommunikasiya əlaqələrini və geoiqtisadi problemlərini məhz bu region hesabına həll etməyi düşünür. İslam respublikası olmasına baxmayaraq, rəsmi Tehran özünün geosiyasətini «sivilizasiyaların dialoqu» formasında quraraq «balanslaşdırılmış siyasət» yeridir. Rusiya, ABŞ və Türkiyədən fərqli olaraq, İran region ölkələrində gedən daxili siyasi proseslərdə tam neytral mövqə tutduğunu nümayiş etdirir və hakimiyyət-müxalifət məsələlərinə ümumiyyətlə müdaxilədən qaçır.

Azərbaycanla İran arasında mövcud olan müxtəlif sahələrdəki əlaqələrin özünəməxsus cəhətləri var. İki xalqın din, mədəniyyət, mənəvi dəyərlər baxımından yaxınlığı, eyni zamanda, ortaq tarixə malik olması Tehranla Bakının əlaqələrinə təsir

göstərən əsas amillərdəndir. Təsadüfi deyil ki, bir çox ekspertlər Qafqaz və Xəzər regionundakı sabitliyin İran-Azərbaycan münasibətlərindən daha çox asılı olduğunu etiraf edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin müstəqillik əldə etməsindən əvvəl də İranla Azərbaycan arasında müxtəlif xarakterli əlaqələr mövcud olub. Hələ sovet dövründə Bakıda İranın konsulluğu fəaliyyət göstərirdi. Lakin Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində iki ölkənin münasibətlərində ciddi problemlər yarandı və bu, ilk növbədə, rəsmi Tehranın bölgədə yaranmış yeni geostrateji duruma adekvat reaksiya verə bilməməsi və Azərbaycana rəhbərlik edən qüvvələrin ziddiyyətli siyasət yeritməsindən irəli gəlirdi. 1992-93-cü illəri İran-Azərbaycan münasibətlərinin ən gərgin dövrü kimi xarakterizə edirlər. Bu illərdə Bakıda rəsmi səviyyədə İrana qarşı ərazi iddiaları səslənir, İranda isə Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı ciddi tədbirlər planlaşdırılırdı.

Lakin 1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycanın digər qonşuları ilə yanaşı, İranla münasibətlər də keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoydu. 1993-cü ildə İran Prezidenti Əli Əkbər Haşimi Rəfsəncaninin Azərbaycana səfəri, bir il sonra isə Prezident Heydər Əliyevin Tehrana rəsmi səfəri, səfərlər zamanı imzalanmış sənədlər İran-Azərbaycan münasibətlərinin yaxşılaşmasına təkan verdi və dövlətlərarası əlaqələrin hüquqi bazasını yaratdı.

1996-cı ilin mayında Prezident Heydər Əliyev Prezident H.Rəfsəncaninin dəvəti ilə yenidən İranda rəsmi səfərdə oldu və bu səfər zamanı aparılan danışıqlarda tərəflər bir sıra iqtisadi xarakterli məsələlər barəsində razılığa gəldilər. Prezident Heydər Əliyevin 1997-ci ilin dekabrında Tehrandə keçirilən İslam Konfransı Təşkilatının zirvə görüşündə iştirakı zamanı İranın Prezidenti S.M.Hatəmi, Ali dini rəhbər Ayətullah Xamneyi, Məsləhət Şurasının sədri H.Rəfsəncani və digər yüksək səviyyəli dövlət xadimləri ilə keçirdiyi görüşlər də ikitərəfli münasibətlərin inkişafına təkan verdi. Nəticədə, 2002-ci il mayın 18-də Prezident Heydər Əliyevin İrana növbəti rəsmi səfərini artıq tədqiqatçılar dost ölkəyə səfər kimi xarakterizə edirdilər.

Düzdür, Prezident Heydər Əliyevin 2002-ci ilin mayında İrana səfəri iki ölkə arasındakı bəzi narazılıqları, xüsusən Xəzərin statusu məsələsini həll etməsə də, Azərbaycan-İran münasibətlərində konstruktiv əməkdaşlığın başlanğıcını qoydu. Səfərin yekunu olaraq, mayın 20-də iki ölkə arasında dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin prinsipləri haqqında yeni memorandum imzalandı.

Xəzərin statusu məsələsi M. Hatəminin 2004-cü ilin avqustunda ölkəmizə rəsmi səfəri zamanı Prezident İlham Əliyevlə keçirdiyi görüşlərdə də müzakirə mövzularından

biri oldu. Səfər zamanı Azərbaycanla İran arasında enerji, ətraf mühitin mühafizəsi, mədəniyyət, nəqliyyat, təhlükəsizlik, hüquq-mühafizə fəaliyyəti və digər sahələrdə əməkdaşlığa dair sənədlər imzalandı. Səfərdən bir müddət sonra uzun illərdən bəri öz həllini gözləyən bir məsələ də həll edildi – Təbrizdə Azərbaycan Respublikasının Baş Konsulluğu açıldı.

Prezident İlham Əliyevin 2005-ci il yanvarın 24-26-da İrana rəsmi səfəri ikitərəfli münasibətlərin inkişafına öz müsbət təsirini göstərdi. İlham Əliyev İranın Prezidenti, Ali Dini Rəhbəri, Dövlət Məsləhət Şurasının Sədri və digər rəsmi şəxslərlə görüşlər keçirdi. Səfər zamanı sərhədyanı rayonlarda yaşayan vətəndaşların sadələşdirilmiş qaydada sərhədi keçmələri; İİR-in Azərbaycan Respublikasına bir milyon ABŞ dolları həcmində qrant ayırması; Təhsil və Səhiyyə Nazirlikləri arasında əməkdaşlıq; Araz çayının hidroenergetika potensialından birgə istifadə; mülki aviasiya sahəsində əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi haqqında saziş və memorandumlar imzalandı. M. Hatəmi son altı ayda iki ölkə arasında 20-dək sənədin imzalanmasını tərəflərin qarşılıqlı əlaqələrə ciddi önəm verməsinin təsdiqi kimi dəyərləndirdi, əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş xarici siyasət kursunun İlham Əliyev tərəfindən davam etdiriləcəyinə inamını ifadə edərək dedi ki, "...Heydər Əliyevin öz ölkəsi üçün və bölgədə sülhün, əmin-amanlığın yaranması üçün gördüyü işlər Sizin möhkəm iradəniz nəticəsində davam etdiriləcəkdir".

Prezident İlham Əliyevin səfərinin ən yadda qalan məqamlarından biri Təbriz şəhərində keçirilən görüşlər oldu.

İranla Azərbaycan arasında indiyə qədər iyirmi altı sənəd-dövlətlərarası, hökumətlərarası və müəssisələrarası sazişlər, müqavilələr və digər hüquqi-normativ aktlar imzalanmışdır. Dövlət başçılarının qarşılıqlı səfərlərindən başqa, iki ölkənin parlament sədrləri, hökumət rəhbərləri, müxtəlif nazirlik, komitə və şirkət rəhbərləri, rəsmi və qeyri-rəsmi nümayəndələri, qeyri-hökumət təşkilatları, kütləvi informasiya vasitələri yüzlərlə səfərlər etmiş və qarşılıqlı əlaqələri müzakirə etmişlər. Hazırda iki ölkənin vətəndaşları, iş adamları arasında da çoxtərəfli intensiv əlaqələr mövcuddur.

İqtisadi əlaqələrin səviyyəsi getdikcə genişlənir. 1998-ci illə müqayisədə, iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsi 6 dəfə artaraq 600 milyon dollara çatıb. Bundan başqa, iki ölkənin iştirakı ilə «Şimal-Cənub» qlobal nəqliyyat layihəsi reallaşır. Azərbaycanın İran və Rusiya ilə birgə iştirak etdiyi bu nəqliyyat dəhlizinin işə düşməsindən sonra 2010-cu ildə bu dəmir yol xətti ilə daşınan malların həcmnin 20 milyon tona çatacağı planlaşdırılır. İran ümumiyyətlə, Azərbaycanla nəqliyyat layihələrinin işlənməsinə xüsusi

diqqət yetirir. 2004-cü ildə rəsmi Tehran Ələt-Astara avtomagistralının tikintisinə 40 milyon dollar kredit ayırıb. Bundan başqa, daha bir neçə enerji layihəsinin reallaşması üçün də 75 milyon dollarlıq kredit ayrılıb. Bu gün blokada vəziyyətində olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının enerji daşıyıcıları ilə təmin olunmasında da İran mühüm rol oynayır. Qonşu ölkədən Muxtar Respublikaya enerji xətlərinin çəkilməsi, qaz probleminin həllinə yönəlmiş birgə layihələr və s. iki ölkə arasında münasibətlərin keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırılmasına şərait yaradan amillərdir.

Amma bütün bunlarla yanaşı, İran-Azərbaycan münasibətlərində hələ də həll edilməmiş bəzi problemlər mövcuddur. Bir çoxu obyektiv səbəblərlə izah edilən bu problemlər sırasında Xəzərin hüquqi statusu, Cənubi Azərbaycan problemi və İran-Ermənistan münasibətləri hər iki ölkənin ictimai fikrində tez-tez müzakirə obyektinə çevrilir. Düzdür, Azərbaycanın öz sektorundakı yataqlarda işləməsi və enerji daşıyıcılarının dünya bazarına çıxaracaq Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinin işə düşməsindən sonra Xəzər problemi əvvəlki kəskin görünür.

Amma Azərbaycanla İranın regiondakı geostrateji maraqları o qədər fərqlidir ki, problemləri birdəfəlik aradan qaldırmaq qeyri-mümkündür. 1995-ci ildə ABŞ-ın təkidi ilə İranın «Əsrin müqaviləsi»ndən çıxarılmasından sonra (əslində, İran özü də Xəzərin statusu müəyyən edilmədən burada aparılan işləri qeyri-qanuni hesab edərək, bu layihədə iştirakdan imtina etdi) rəsmi Tehran Rusiya ilə daha yaxın əlaqələr qurmaq və Ermənistanla siyasi-iqtisadi münasibətləri möhkəmləndirmək kursunu tutub.

Qərbin bölgədə getdikcə artan nüfuzunu azaltmaq, lakin eyni zamanda, ABŞ və Avropa İttifaqı ilə münasibətləri qoruyub saxlamaq məqsədi güdən Rusiyadan fərqli olaraq, İran Birləşmiş Ştatların regionda yeritdiyi siyasətə qarşı birmənalı şəkildə sərt mövqe tutan yeganə dövlətidir. Bu ölkənin nüvə proqramı üzərində işi dayandırmaqdan imtina etməsi də bu sərtliyin göstəricisidir. İran bu gün regionda yaranmış geosiyasi vəziyyəti öz milli təhlükəsizliyi üçün əsas və ən ciddi problem hesab edir. Tehran Cənubi Qafqaz, Xəzər hövzəsi və Orta Asiyadakı nisbi sabitliyə əsas təhlükəni ABŞ-ın siyasəti ilə bağlayır və bu ölkənin hərbi və siyasi nüfuzunun möhkəmlənməsini təhlükəli sayır.

Gürcüstan və Azərbaycanın ABŞ-la əməkdaşlığı və Qərbə siyasi və iqtisadi inteqrasiya yolunu tutması Tehrandə açıq sezilən narahatlıqla izlənilir. İran Gürcüstanla münasibətlərin inkişafına xüsusi diqqət yetirir. Rusiya-Gürcüstan münasibətlərinin gərginləşməsindən istifadə edən Tehran rəsmi Tbilisiyə Rusiyadan alınan mavi yanacaqın əvəzinə İrandan qaz almağı təklif edir. Lakin Gürcüstandakı hakimiyyət

dəyişikliyindən sonra ölkə rəhbərliyinə ABŞ-a meyilli qüvvələrin gəlməsi Tbilisi-Tehran əlaqələrinin perspektivlərini xeyli azaldıb.

Qafqaz və Xəzər hövzəsində Qərbin mövqələrinin güclənməsinin qarşısını ala bilməyən İran hazırda öz diqqətini Şərqə yönəldir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu istiqamətdə İranın «qaz diplomatiyası» ciddi uğurlar əldə edib. Hazırda rəsmi Tehran Hindistan və Pakistanla dəyəri 4 milyard dollar olan yeni qaz kəmərinin tikintisinə dair razılıq əldə edib. Öz növbəsində, enerji daşıyıcılarına tələbatı günü-gündən artan Çin də İrandan qaz almaq niyyətindədir və bunun üçün Tehranla 25 illik müqavilə imzalamağa hazırlaşır. Çinin hazırda regiondakı əsas geosiyasi aktorlardan birinə çevrildiyini nəzərə alsaq, onu öz tərəfdaşına çevirməklə, İran regiondakı mövqələrini xeyli möhkəmlədə bilər.

Amma bu ehtimallar uzaq perspektivə yönəlib. Hazırda isə İranın regional siyasəti özünün siyasi və iqtisadi təsir imkanlarını artırmaqla yanaşı, regionda münaqişələrin baş verməsinin qarşısını almağa yönəlib. Bu istiqamətdə isə hələlik, ciddi uğurlar yoxdur. ABŞ-ın «**Karneqi**» fondunun qənaətinə görə, İran hələ də Cənubi Qafqaz və Orta Asiyaya münasibətdə uzunmüddətli xarici siyasi konsepsiya hazırlamayıb. Rəsmi Tehran yalnız nisbətən sabit münasibətləri olan ölkələr – Türkmənistan, Tacikistan və Ermənistanla bağlı ardıcıl siyasət yeridir. Özbəkistan, Gürcüstan və Azərbaycanla münasibətdə isə Tehran bir qədər ehtiyatlı mövqe tutur. Qazaxıstan və Qırğızıstanla əlaqələrə gəldikdə, «Karneqi» fondunun analitikləri hesab edirlər ki, bu dövlətlərlə münasibətdə İran müəyyən uğurlar əldə edib. Bu, ilk növbədə, onunla bağlıdır ki, Astana və Bişkek Türkiyənin siyasi müttəfiqinə çevrilməyib. Bunun nəticəsində, bu gün Türkiyənin bölgədəki mövqələri siyasi deyil, iqtisadi faktorlarla bağlıdır.

İranın Avrasiya məkanındakı siyasətini şərh edərkən bir məsələyə də diqqət yetirilməlidir ki, İranla Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı siyasətinin bir çox məqamları üst-üstə düşsə də, Orta Asiyada vəziyyət bir qədər fərqlidir. Rəsmi Tehran Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı mövqələrinin möhkəmlənməsində maraqlıdır, çünki Qərbin regionda aktivləşməsinə qarşı təkbaşına müqavimət göstərmək iqtidarında deyil. Orta Asiyada isə İranın artıq öz strateji planları var və bu regionda Rusiya Tehran üçün rəqib rolunda çıxış edir. İranın əsas məqsədi Orta Asiya regionunu özünün geoiktisadi maraqları çərçivəsinə daxil etmək və ilk növbədə, kommunikasiya layihələrində aktiv rol oynamaqdır. Bu istiqamətdə Tehran bir sıra uğurlar əldə edib, çünki region ölkələri İranın nəqliyyat magistrallarından istifadə etməkdə maraqlıdırlar. Amma hələlik, bu

dəhlizlərdən enerji daşıyıcılarının nəqli üçün istifadə olunmadığından, həmin layihələr geostrateji əhəmiyyət daşıyır. Buna görə də, hazırda Tehran Qərbi Qazaxıstan neftinin və Türkmənistan qazının öz ərazisindən nəqlinə nail olmaq istəyir. Bu istiqamətdə isə İrana əsas rəqib kimi məhz Rusiya çıxış edir. Təsadüfi deyil ki, Rusiyanın «Transqaz» şirkətinin Qazaxıstan neftinin, «Qazprom»un isə Türkmənistan qazının Rusiya ərazisindən nəqlinə dair əldə etdiyi ilkin razılaşmalar Tehranda açıq narazılıqla qarşılanır.

6. MDB ÜZVÜ OLAN DİGƏR DÖVLƏTLƏRİN VƏ BALTİKİYANI ÖLKƏLƏRİN AVRASIYA SİYASƏTİ VƏ AZƏRBAYCANLA İKİTƏRƏFLİ MÜNASİBƏTLƏRİ

Azərbaycanın xarici siyasətində regionun Rusiya, Türkiyə və İran kimi böyük dövlətlər ilə yanaşı, MDB üzvü olan digər dövlətlərlə və Baltikyanı ölkələrlə ikitərəfli münasibətlər də xüsusi yer tutur. Bu dövlətlərdən Gürcüstan, Ukrayna, Moldova və Özbəkistanla MDB, GUAM, Orta Asiya ölkələri – Qazaxıstan, Özbəkistan, Tacikistan, Türkmənistan, Qırğızıstanla MDB, İslam Konfransı Təşkilatı, Türkdilli Dövlətlər Birliyi, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Baltikyanı ölkələrlə Avropa Şurası, digər dövlətlərlə də bir və bir neçə beynəlxalq, regional qurumlar çərçivəsində Azərbaycanın çoxtərəfli əlaqələri mövcuddur. Lakin Azərbaycan çoxtərəfli əməkdaşlığı yüksək səviyyədə təmin etmək üçün, bu dövlətlərlə qarşılıqlı maraqları təmin edən ikitərəfli münasibətlər yaratmağa da məcburdur.

UKRAYNA

Ukrayna ilə Azərbaycan müttəfiq dövlətlər hesab olunurlar. Yalnız bir faktı vurğulamaq kifayətdir ki, 2004-cü ildə Ukrayna Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Baş naziri, Milli Məclisin sədri və xarici işlər nazirinin bir neçə dəfə səfər etdiyi yeganə dövlətdir. Bu yüksək səviyyəli səfərlər Azərbaycanın Ukrayna ilə münasibətlərə verdiyi əhəmiyyətin göstəricisidir. Son illər ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr sahəsində ciddi irəliləyiş qeydə alınıb. 2001-ci ildə iki dövlətin qarşılıqlı ticarət dövriyyəsi 59 milyon dollar təşkil edirdisə, 2002-ci ildə bu göstərici 110 milyona, 2004-cü ildə isə daha 30 faiz artaraq 182,6 milyon dollara çatıb.

Azərbaycanla-Ukraynanın 2000-2009-cu illəri əhatə edən uzunmüddətli iqtisadi əməkdaşlıq proqramı mövcuddur. İndiyədək iki ölkə arasında 68 hüquqi sənəd imzalanıb. İkitərəfli əlaqələrdən əlavə, müxtəlif təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq da

münasibətlərin strateji istiqamətdə inkişafını şərtləndirir. Xüsusilə GUAM, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasını nəzərdə tutan TRASEKA layihəsi, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində qarşılıqlı əlaqələr yüksək səviyyədə qurulub.

Ukrayna Cənubi Qafqazdakı maraqlarını artıq ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarından müəyyənləşdirib. Bu, ilk növbədə, enerji-nəqliyyat layihələridir. Bu layihələr, Ukraynanın əsrlər boyu Rusiyadan enerji asılılığına son qoymaq üçün yeganə çıxış yoludur.

Ukrayna Cənubi Qafqazdakı siyasətində, ilk növbədə Azərbaycan və Gürcüstana arxalanır. Onun Rusiyaya qarşı bu bölgədə alternativ kimi çıxış etməsi rəsmi Moskvanın münaqişələrlə bağlı tutduğu mövqedən narazı qalan Azərbaycan və Gürcüstan üçün cəlbəddici amil kimi görünür. Ukraynanın birmənalı şəkildə Azərbaycan və Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləməsi müvafiq olaraq, bu ölkələrin də Ukraynanın bölgədəki geosiyasi və geoiqtisadi planlarına müsbət yanaşmasını şərtləndirir. Lakin Ukraynanın ciddi səylərinə baxmayaraq, hələ ki, bu ölkə Cənubi Qafqazda ciddi geosiyasi faktor kimi özünü göstərə bilmir və Türkiyə, İran, Rusiya, ABŞ, Avropa İttifaqının aktiv siyasəti fonunda passiv müşahidəçi rolunda çıxış edir. Məsələn, İndiyədək region ölkələri tərəfindən Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılmasına dair bir sıra təkliflər səslənsə də, bu sxemlərin heç birində Ukraynanın iştirakı nəzərdə tutulmayıb. Yalnız bir dəfə 2000-ci ildə Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəl Ukraynanın regiondakı təhlükəsizlik sistemində iştirakının mümkünlüyü fikrini səsləndirib.

Ukraynanın regional siyasətinə nəzər yetirəndə tam aydın olur ki, rəsmi Kiyev Rusiyanın nəzarətində olan «münaqişə ocaqları»nın söndürülməsi üçün aktiv fəaliyyətə üstünlük verir. Lakin bu sahədə də hələlik, Ukrayna ciddi siyasi və güc faktoruna çevrilə bilməyib. (Bu haqda daha ətraflı məlumata bax: X fəsil, §1).

Ukrayna ilə münasibətlərdə Azərbaycan iqtisadi, siyasi, regional və hərbi sahədə əməkdaşlığa xüsusi əhəmiyyət verir. 1997-ci ildən Ukrayna ilə Azərbaycanın Müdafiə Nazirlikləri və hökumətləri arasında hərbi və hərbi-texniki əməkdaşlığa dair sazişlər imzalanıb. Ukraynanın hərbi-sənaye kompleksi, tədris mərkəzləri və hərbiçilərin ixtisasını artırmaq sahəsində yüksək potensiala malik olduğunu nəzərə alsaq, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin daha da güclənməsi üçün Bakı-Kiyev münasibətləri ölkəmiz üçün strateji əhəmiyyət daşıyır.

Ukraynanın regiondakı zəif mövqeyinin səbəblərindən biri bu ölkənin öz iqtisadi əlaqələrini yalnız enerji daşıyıcıları ilə məhdudlaşdırması ilə izah olunur. Bu gün Ukrayna qarşısında duran əsas vəzifə Bakı-Supsa neft kəmərinin davamı kimi Odessa-Brodı kəmərinin reallaşması məsələsidir ki, bu layihədə rəsmi Kiyev Azərbaycanın dəstəyinə xüsusi əhəmiyyət verir. (Bu haqda ətraflı məlumata bax: X fəsil, §4).

Odessa-Brodı-Qdansk layihəsinin baş tutması əsasən Azərbaycan və Qazaxıstandan asılıdır. Çünki bu kəmərlər yalnız Xəzər neftini dünya bazarına çıxaracağı təqdirdə strateji əhəmiyyət daşıya bilər. Məhz bu səbəbdən, rəsmi Kiyev son illər Bakı və Astananın bu layihəyə loyallaşmasını təmin etmək üçün bir sıra diplomatik addımlar atır. 2004-cü ildə Ukrayna Azərbaycan və Qazaxıstan rəhbərliyinə müraciət edərək bu ölkələri Xəzər neftinin Avropaya həm də bu marşrutla (Bakı-Supsa kəmərinin davamı kimi) nəqlinə dəstək verməyə çağırıb. Lakin Azərbaycan prioriteti Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac kəmərinə verdiyindən, Odessa-Brodı-Qdansk layihəsinin taleyi hələ ki, müəyyən qədər sual altında qalmışdır.

Azərbaycanın Ukrayna ilə münasibətləri müstəqilliyə nail olduqdan sonrakı bütün dövrdə kifayət qədər geniş şaxəli və intensiv olub. Bu münasibətlərin yeni təməli 1992-ci il yanvarın 31-də iki ölkə arasında diplomatik əlaqələrin yaradılması ilə qoyulub.

1996-cı ildə Ukraynanın Azərbaycanda, 1997-ci ildə isə Azərbaycanın Ukraynada səfirliklərinin açılması münasibətlərin inkişafına əlavə stimula vermişdir.

1995-ci ilin iyulunda Ukrayna Prezidenti L.Kuçmanın Azərbaycana, Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevin isə 1997-ci ilin martında Ukraynaya rəsmi səfəri qarşılıqlı əlaqələrin hüquqi-normativ bazasının yaranmasında və münasibətlərin strateji səviyyəyə yüksəlməsində mühüm rol oynadı.

Eyni zamanda, iqtisadi münasibətlərin inkişafı da diqqət mərkəzində idi. 1998-ci ilin sentyabrında Ukrayna Prezidenti L.Kuçma Böyük İpək Yolunun bərpasına həsr edilmiş beynəlxalq Bakı konfransında, 1999-cu ilin sentyabrında isə Azərbaycan Prezidenti H.Əliyev Yaltada keçirilmiş "Baltik-Qara dəniz əməkdaşlığı: XXI əsrin inteqrasiya olunmuş Avropasına bölücü xətlərsiz" beynəlxalq konfransında iştirak etmişdir. Yüksək səviyyəli dövlət rəhbərlərinin iştirakı ilə keçirilmiş bu konfranslar dövlətlərarası və regional iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyırdı.

Ümumiyyətlə Azərbaycan-Ukrayna əlaqələrini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri ölkə rəhbərlərinin, o cümlədən prezidentlərin rəsmi və işgüzar səfərlərinin müntəzəm xarakter almasıdır.

2000-ci ilin mart ayında Ukrayna Prezidenti L.Kuçma Azərbaycanda rəsmi səfərdə olmuş və qarşılıqlı maraq doğuran məsələlər müzakirə edilmiş, ikitərəfli münasibətlərin inkişaf perspektivləri müəyyən olunmuşdur.

Ukraynada Azərbaycana olan böyük maraq və diqqət sürətlə artır. Bunun əyani təzahürlərindən biri 2000-ci il sentyabrın 1-də Kiyevdə Heydər Əliyev adına Sosial Elmlər İnstitutunun açılması olmuşdur.

2001-ci ildə Ukrayna parlamenti - Ali Radasının sədri İ.Plyuşun Azərbaycana, 2002-ci ildə Azərbaycan parlamentinin - Milli Məclisin sədri M.Ələsgərovun Ukraynaya səfərləri və keçirdikləri görüşlər, eləcə də 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Baş naziri A.Rasizadənin Ukraynaya işgüzar, Ukrayna Ali Radasının sədri V.Litvinin Azərbaycana rəsmi səfərləri qarşılıqlı əlaqələrin intensivliyini əyani şəkildə nümayiş etdirir.

2004-cü il iyunun 3-4-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev Ukraynaya dövlət səfəri etmiş, həmin ölkənin Prezidenti L.Kuçma, Baş nazir V.Yanukoviç, Ali Radanın sədri V.Litvinlə görüşmüşdür. Görüşlər zamanı ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafı, mal dövriyyəsinin səviyyəsi, bir sıra ikitərəfli layihələrin həyata keçirilməsi yüksək qiymətləndirilmiş, enerji daşıyıcılarının Avropaya nəqli sahəsində əməkdaşlıq və digər məsələlərə dair geniş fikir mübadiləsi aparılmışdır.

Səfər zamanı Azərbaycan Respublikası və Ukrayna arasında Birgə Bəyannamə və 8 hökumətlərarası və idarələrarası sənəd imzalanmışdır.

2005-ci ilin aprelində Kişinyovda keçirilmiş GUÖAM sammiti çərçivəsində Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyev Ukrayna Prezidenti V.Yuşşenko ilə görüşüb müzakirələr aparmış, həmin ilin iyun ayında isə Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyev beynəlxalq investisiya forumunda iştirak etmək üçün Ukraynada səfərdə olmuş və Prezident V.Yuşşenko ilə görüşdə ikitərəfli münasibətlərin dərinləşdirilməsinə dair fikir mübadiləsi etmişlər.

2000-2005-ci illərdə Ukrayna-Azərbaycan Hökumətlərarası iqtisadi komissiyasının iclasları müntəzəm olaraq keçirilmişdir.

Bundan başqa, həm Azərbaycanı, həm də Ukraynanı təmsil edən nazirliklərin ayrı-ayrı müəssisə rəhbərlərinin, hökumət və qeyri-hökumət təşkilatlarının, kütləvi-informasiya vasitələrinin, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının da keçən illərdə kifayət qədər intensiv əlaqələri olmuşdur.

Ukraynada çoxsaylı Azərbaycan diasporu yaşayır və bu ölkənin ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında yaxından iştirak edir. İki ölkə arasındakı münasibətlərin inkişafı və yaxşılaşmasında bu amil də xüsusi rol oynayır.

Azərbaycan-Ukrayna münasibətləri hazırda Avropa İttifaqı, Avropanın təhlükəsizlik, iqtisadi, siyasi, enerji və geosiyasi layihələri çərçivəsində günü-gündən daha da inkişaf edir və möhkəmlənir. İki ölkə arasındakı əlaqələri strateji müttəfiqlik səviyyəsinə qaldırmaq üçün hər iki tərəfdən düşünülmüş addımlar atılır.

BELARUS

Azərbaycanla Belarus arasında diplomatik əlaqələrin yaradılması haqqında Protokol 1993-cü il iyunun 11-də imzalanmışdır.

İki ölkənin dövlət başçıları bir-birinə indiyə qədər rəsmi səfərlər etməsələr də, müxtəlif beynəlxalq və regional tədbirlərdə bir neçə dəfə təkbətək görüşmüşlər. Bu görüşlər içərisində 1998-ci və 2000-ci ilin avqust aylarında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev və Belarus Respublikasının Prezidenti A.Lukaşenko arasında MDB dövlət başçıları Şurasının iclasları zamanı Yaltada, 2000-ci ilin yanvar və iyun aylarında MDB dövlət başçıları Şurasının Moskva toplantısında, 2000-ci ildə Minskə və Davosda Dünya İqtisadi Forumundakı görüşlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

1998-ci ilin sentyabr ayında Azərbaycan və Belarus xarici işlər nazirləri Nyu-Yorkda BMT-nin Baş Məclisinin 53-cü iclasında görüşmüş və iki ölkə arasında əlaqələrin inkişaf etdirilməsi yollarını müzakirə etmişlər. Bunun ardınca qarşılıqlı əlaqələri intensivləşdirmək, “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Belarus Respublikası Hökuməti arasında ikiqat verginin aradan qaldırılması, gəlirlərə və əmlaka görə vergiləri ödəməkdən yayınmanın qarşısının alınması haqqında Konvensiya” və “Malların (işlərin, xidmətlərin) idxalı və ixracı zamanı vasitəli vergilərin tutulması prinsipləri haqqında Saziş” layihələrini razılaşdırmaq üçün Azərbaycanın ekspertlər qrupu 1998-ci ildə Minsk şəhərinə ezam olunmuşlar. Danışıqlar zamanı hər iki layihənin razılaşdırılması barədə tərəflər Memorandum və Protokol imzalamışlar.

Azərbaycan-Belarus münasibətlərində ciddi dönüş 2001-ci ilə təsadüf edir. 2001-ci il avqustun 8-9-da Azərbaycana rəsmi səfər etmiş Belarusun Baş naziri V. Yermaşov ölkə rəhbərləri ilə çoxsaylı görüşlər keçirmiş və danışıqların yekunu olaraq Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Belarus Respublikası Hökuməti arasında “Malların (işlərin, xidmətlərin) idxalı və ixracı zamanı vasitəli vergilərin tutulması prinsipləri haqqında”,

“Yüksək ixtisaslı elmi və elmi-pedaqoji kadrların attestasiyası sahəsində əməkdaşlıq haqqında”, “İkiqat verginin aradan qaldırılması, əmlaka münasibətdə vergilərin ödənilməsindən yayınmanın qarşısının alınması haqqında” bir neçə Saziş imzalanmışdır.

2002-ci ildə Azərbaycan özünün Ukraynadakı səfirini həm də Belarusa təyin etmişdir. Lakin iki ölkə arasında diplomatik əlaqələrin səviyyəsinin yüksəldilməsini zəruri hesab edən Azərbaycan Prezidenti İ. Əliyev 2004-cü ilin aprelində ölkəmizin Belarus Respublikasında səfirliyinin təsis edilməsi haqqında sərəncam vermişdir.

İki ölkə münasibətlərinin yaxşılaşması və qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsinə müsbət təsir göstərən növbəti addım 2004-cü il martın 30-aprelin 1-də Azərbaycanın Baş naziri A.Rasizadənin başçılığı ilə nümayəndə heyətinin Belarusa rəsmi səfəri olmuşdur. Səfər zamanı A. Rasizadə həmin ölkənin Baş naziri S.Sidorski ilə təkbətək və geniş tərkibdə danışıqlar aparmış, Azərbaycan-Belarus münasibətlərinin aktual məsələlərini müzakirə etmiş, iki ölkə arasında ticarət-iqtisadi əməkdaşlığın perspektiv istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir.

Səfər zamanı ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq üzrə Azərbaycan-Belarus hökumətlərarası komissiyasının ilk iclası keçirilmişdir. Komissiyanın ilk iclasının yekunlarına əsasən, protokol imzalanmış, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, elm, mədəniyyət, idman və turizm sahəsində bir sıra birgə layihələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

2004-cü il noyabrın 5-7-də Belarusun Baş naziri S.Sidorski Azərbaycanda rəsmi səfərdə olmuş, Baş nazir A.Rasizadə ilə görüşmüş, Prezident İ.Əliyev tərəfindən qəbul edilmiş, ikitərəfli maraq kəsb edən məsələləri müzakirə etmişdir. Bu Belarus Baş nazirinin Azərbaycana ikinci səfəri idi. Səfər zamanı S.Sidorski Heydər Əliyev Fondu, kənd təsərrüfat avadanlığı və texnikasının sərgisi, “Bakı Şampan Şərabları” Açıq Səhmdar cəmiyyəti ilə tanış olmuş, “Azərbaycan-Belarus” Biznes Forumunda iştirak etmişdir.

Səfər çərçivəsində ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq üzrə Azərbaycan-Belarus hökumətlərarası komissiyasının ikinci iclası keçirilmiş və 7 mühüm sənəd imzalanmışdır.

Bunun ardınca 2004-cü ilin dekabrında Belarus Respublikasının müdafiə naziri L.Maltsevin başçılığı ilə nümayəndə heyəti Azərbaycana rəsmi səfər etmiş, ölkəmizin müdafiə naziri S.Əbiyev, xarici işlər naziri E.Məmmədyarov ilə görüşmüş və Prezident İ.Əliyev tərəfindən qəbul edilmişdir. Görüşlər zamanı ikitərəfli hərbi əməkdaşlıq və digər

maraq kəsb edən məsələlər müzakirə olunmuş və “Azərbaycan Respublikası hökuməti və Belarus Respublikası hökuməti arasında hərbi və hərbi-texniki sahədə əməkdaşlıq haqqında ” Saziş imzalanmışdır.

Beləliklə, göründüyü kimi, Azərbaycan-Belarus münasibətləri keçən illərdə intensiv olmasa da, kifayət qədər sabit tempə inkişaf etmiş, iki ölkə arasında bəzi sahələr üzrə qarşılıqlı əlaqə yaradılmışdır. Lakin təəssüf hissi ilə qeyd edilməlidir ki, Belarus Azərbaycan-Ermənistan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı ölkəmizin haqlı mövqeyini heç zaman müdafiə etməmişdir. Məsələn, 2000-ci ildən başlayaraq, hər il BMT Baş Məclisinin sessiyalarının iclaslarında “BMT ilə ATƏT arasında əməkdaşlıq” haqqında qətnamə layihəsində Dağlıq Qarabağ regionunun Azərbaycan Respublikasına mənsubluğunu təsdiqləyən düzəlişinə səsvermədə Belarus Respublikası, bir qayda, olaraq ya iştirak etməmişdir, ya da ki, bitərəf qalmışdır.

MDB üzvü olan dövlətlərdən Rusiya və Tacikistanla yanaşı, Belarus da bu məsələdə, hələlik, bitərəf mövqə nümayiş etdirməyə üstünlük verir.

Bununla belə, Belarusla Azərbaycanın iqtisadi-ticarət əlaqələri getdikcə genişlənir. 2003-cü ildə Azərbaycanın Belarus ilə əmtəə dövriyyəsinin həcmi 7 milyon ABŞ dolları olmuşdur.

MOLDOVA

Azərbaycanla Moldova arasında diplomatik əlaqələrin yaradılması haqqında Protokol 1992-ci il mayın 18-də imzalanmışdır.

Bundan sonra, 1996-cı ilə qədər iki ölkə arasındakı münasibətlər əsasən beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində həyata keçirilən əməkdaşlıqdan, ölkələri təmsil edən rəsmi və qeyri-rəsmi strukturların nümayəndələrinin ayrı-ayrı fərdi əlaqələrindən ibarət olmuşdur. Dövlətlərarası sistemli əlaqələr isə 1997-ci il noyabrın 26-27-də Moldova Prezidenti P. Luçinskinin Azərbaycana rəsmi səfərindən sonra yaradılmışdır. Səfər çərçivəsində Azərbaycan və Moldova Respublikaları arasında “Dostluq və Əməkdaşlıq haqqında” Müqavilə, bir neçə hökumətlərarası Saziş və digər hüquqi-normativ sənədlər imzalanmışdır.

2004-cü ildə Moldova özünün Ukraynadakı səfirini eyni zamanda Azərbaycana da təyin etmiş, Azərbaycan isə 2005-ci ilin martında Moldovada öz səfirliyini açmışdır.

İkitərəfli əlaqələrin inkişafı baxımından 2004-cü il oktyabrın 26-27-də Moldovanın Prezidenti V.Voroninin Azərbaycana rəsmi səfəri mühüm rol oynamışdır. O,

Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyevlə danışıqlar aparmış və siyasi, iqtisadi, humanitar sahələrdə əlaqələrin inkişafı məsələlərini müzakirə etmişdir.

Səfər zamanı 9 sənəd, o cümlədən “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Moldova Respublikası Prezidentinin Birgə Bəyannaməsi” imzalanmışdır.

Keçən illərdə iki ölkə arasında cəmi 26 dövlətlərarası, hökumətlərarası və müəssisələrarası müxtəlif hüquqi-normativ sənəd imzalanmışdır.

2005-ci il aprelin 21-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin Moldovaya rəsmi səfəri də zəngin olmuşdur. Səfər zamanı iki ölkə arasında daha 5 sənəd imzalanmışdır.

2005-ci il iyunun 16-da Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyev beynəlxalq investisiya forumunda iştirak etmək üçün Ukraynaya səfəri çərçivəsində yenidən Moldova Prezidenti V.Voroninlə görüşmüş, qarşılıqlı əlaqələrin vəziyyəti və perspektivləri ilə bağlı fikir mübadiləsi aparmışdır.

Dağlıq Qarabağ probleminin həlli ilə bağlı beynəlxalq tədbirlərdə Moldova həmişə Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləmişdir.

CƏNUBİ QAFQAZ ÖLKƏLƏRİ

GÜRCÜSTAN

Gürcüstan regionda Azərbaycanın ən yaxın müttəfiqlərindən biridir. SSRİ dağılından sonra hər iki ölkədə baş verən proseslər, daxili və xarici vəziyyətin oxşarlığı, geosiyasi maraqların üst-üstə düşməsi və digər faktorlar iki ölkə arasında partnyorluq münasibətlərinin yaranmasına gətirib çıxardı. Ölkələrarası diplomatik münasibətlər qurulandan sonra istər regional, istərsə də qlobal məsələlərdə bu iki dövlət həmişə eyni mövqedən çıxış edib. İkitərəfli münasibətlər Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin 1996-cı ildə Tbilisiyə rəsmi səfərindən sonra daha da inkişaf etməyə başlayıb. Həmin səfər zamanı tərəflər «Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik» və «Qafqaz regionunda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq» haqda qarşılıqlı bəyannamələr imzalayıblar. 1997-ci ilin fevralında Prezident Eduard Şevardnadzenin Bakıya səfəri zamanı isə iki ölkə arasında strateji əməkdaşlığın inkişafına dair yeni bir sənədə imza atılıb.

Ölkə prezidentlərinin əsasını qoyduğu strateji əməkdaşlıq keçən müddətdə bütün sahələr üzrə davam edib. İndiyədək Azərbaycanla Gürcüstan arasında 70-dən artıq dövlət və hökumətlərarası saziş imzalanıb. Bu gün Gürcüstanla Azərbaycanı hər şeydən əvvəl Bakı-Supsa, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum və TRASEKA kimi global enerji, nəqliyyat-kommunikasiya layihələri birləşdirir. Qeyd olunan layihələr həmin ölkələri bir-birinə strateji cəhətdən bağlayır. Bununla paralel olaraq, GUAM, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər qurumlar daxilində əməkdaşlıq ikitərəfli strateji əlaqələri daha da möhkəmləndirmişdir.

2003-cü ildə Azərbaycanla Gürcüstan arasında ticarət dövriyyəsi 108,8 milyon dollar təşkil edib. Ölkəmizdə gürcü kapitalı ilə işləyən 50-yə yaxın müəssisə fəaliyyət göstərir. Gürcüstanın ən aktiv ticarət əlaqəsi olan ölkələr sırasında Azərbaycan öncül yerlərdən birini tutur.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Supsa, Bakı-Tbilisi-Ərzurum kəmərlərinin, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun Gürcüstan ərazisindən keçməsi, «İpək yolunun qapısı» adlandırılan bu ölkənin geosiyasi və geostrateji əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

Azərbaycandan fərqli olaraq, Gürcüstan təbii ehtiyatlarla zəngin dövlət deyil və Rusiyadan enerji asılılığı daha çoxdur. Məsələn, 2000-ci ilin dekabrında Rusiya Gürcüstana qaz nəqlini dayandırdıqdan sonra bütün ölkə elektrik enerjisiz qaldı və bu fakt rəsmi Tbilisi üçün alternativ enerji mənbələrinə çıxışın nə qədər əhəmiyyətli olduğunu bir daha sübut etdi. Bundan başqa, iqtisadi böhran, 1,8 milyard dollarlıq xarici borc, kütləvi işsizlik və digər neqativ hallar Gürcüstan üçün Azərbaycanla əlaqələrin strateji əhəmiyyətini daha da artırır. Çünki yaranmış vəziyyətdə Gürcüstanın əsas ümidi ölkənin coğrafi vəziyyəti və tranzit imkanlarından bəhrələnməkdir. Azərbaycanla əməkdaşlıq etmədən isə bu sahədə real nəticələr əldə etmək qeyri-mümkündür. Təsadüfi deyil ki, uzun fasilədən sonra Gürcüstanda müəyyən iqtisadi artım 2003-cü ildə qeydə alınıb. Beynəlxalq Valyuta Fondunun ekspertləri hesab edir ki, bu, Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinin tikintisinin başlaması ilə əlaqədardır.

Gürcüstandakı hakimiyyət dəyişikliyindən sonra bu ölkənin Qərblə siyasi, iqtisadi və hərbi inteqrasiya kursu daha da güclənib. Cənubi Qafqaz siyasətində Gürcüstan həm Azərbaycanla, həm də Ermənistanla yaxşı münasibətlərə malik olmağa çalışır. Lakin Ermənistanla münasibətlərdə rəsmi Tbilisi pragmatik əməkdaşlığa üstünlük verdiyi halda, Azərbaycanla əlaqələrə strateji əhəmiyyət verir. «Gürcüstanla Azərbaycan strateji tərəfdaş, mehriban qonşu və qardaş ölkələrdir» - bu fikri 2004-cü ilin martında Gürcüstan Prezidenti Mixail Saakaşvilinin Bakıya rəsmi səfəri zamanı hər iki ölkənin

dövlət başçıları bəyan etmişlər. Hazırda hər iki dövlət regionda təhlükəsizlik və sülhün təmin olunması üçün birgə fəaliyyət göstərir, məsləhətləşmələr aparır, ümumi enerji layihələri həyata keçirir və s.

Gürcüstanın Azərbaycan və Türkiyə ilə strateji tərəfdaşlığını rəsmiləşdirən məqamlardan biri kimi 2002-ci ilin aprelində üç ölkənin imzaladığı «Trabzon razılaşması»-ni göstərmək olar. Regionun enerji təhlükəsizliyi və müstəqilliyini təmin etmək üçün üç ölkənin daxili işlər nazirlərinin imzaladığı bu sənəd terrorizm və aqressiv separatizmə qarşı mübarizədən tutmuş, çirkli pulların yuyulması və neft-qaz borularının birgə mühafizəsinədək kifayət qədər geniş spektri əhatə edir. Trabzon sammitində Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadzenin Xəzəryanı ölkə olmayan Gürcüstanın Xəzərin statusunun müəyyən olunması məsələsində Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləməsi haqda bəyanatı da bu iki ölkənin strateji tərəfdaşlığını sübut edən amil idi.

Bakı ilə Tbilisinin strateji tərəfdaşlığını şərtləndirən amillərlə yanaşı, iki ölkə arasında bir sıra prinsiplial fərqlər də var və bu, ilk növbədə, özünü xarici siyasi kursda göstərir. Avropanın iqtisadi və siyasi strukturlarına inteqrasiya yolunu tutan Bakı ilə Tbilisi tamamilə fərqli taktika və strategiyadan istifadə edir. Azərbaycan bölgədə marağı və nüfuzu olan bütün ölkələrlə dostluq və tərəfdaşlıq əlaqələri saxlamaqla, bu prosesi ağırsız keçirmək yolunu tutduğu halda, Gürcüstan rəhbərliyi yalnız onların Qərblə inteqrasiya kursunu dəstəkləyən dövlətlərlə əməkdaşlığa üstünlük verir.

Birtərəfli və sərt siyasət yeridən Gürcüstan bölgədəki əsas güc mərkəzlərindən olan Rusiya ilə münasibətlərdə ciddi gərginlik yaradır. Bu gün Moskva ilə Tbilisi arasındakı əsas problem, tərəflər arasında bir-birinə inamın olmamasıdır. Moskvada əmindirlər ki, yaxın vaxtlarda Gürcüstan öz ərazisini ABŞ-ın hərbi bazası üçün açıq elan edəcək. Bu isə Rusiya üçün Qafqazdakı mövqelərin tamamilə əldən verilməsi deməkdir. Bu baxımdan, Rusiyada məskunlaşmış yüz minlərlə gürcünün mümkün deportasiyası, Cənubi Osetiya və Abxaziyadakı dondurulmuş, Cavaxetiyada isə potensial münaqişələrin qabardılması Moskva üçün regiona başqa dövlətlərin hərbi qüvvələrinin gətirilməsinə mane olmağın yeganə vasitəsi hesab olunur. Bu siyasi qarşıdurma Azərbaycanı da məsələyə olduqca həssas yanaşmağa sövq edir. Rəsmi Bakı öz strateji tərəfdaşı ilə bərabər hüquqlu tərəfdaşı arasındakı gərginlikdə maksimum bitərəf mövqə tutmaq və hər iki dövlətlə münasibətləri daha da inkişaf etdirmək kursunu davam etdirir. Ölkənin geostrateji maraqları baxımından, bu, yeganə düzgün variantdır.

Azərbaycan ilə Gürcüstan arasındakı əsrlər boyu mövcud olan qonşuluq və dostluq əlaqələri müstəqillik əldə edildikdən sonra siyasi, iqtisadi, elmi, təhsil, mədəni və digər sahələrdə yüksələn xətlə inkişaf edir.

Azərbaycan ilə Gürcüstan arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci il noyabrın 18-də yaradılmışdır.

1995-ci ilin fevral ayında Bakıda Gürcüstan səfirliyinin və 1996-cı ilin mart ayında isə Tbilisidə Azərbaycan səfirliyinin açılışı ikitərəfli əlaqələrin inkişafına əlavə stimül vermişdir.

1993 və 1997-ci illərdə Gürcüstanın dövlət başçısı E.Şevardnadzenin Azərbaycana, 1996-cı ildə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Gürcüstana rəsmi səfərləri dövlətlərarası münasibətlərin hüquqi-normativ bazasının yaradılması və inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Siyasi yaxınlaşma iqtisadi inteqrasiya fonunda baş verir və strateji xarakter alırdı.

1998-ci il sentyabrın 7-8-də keçirilmiş tarixi Böyük İpək yolunun bərpası üzrə Beynəlxalq Konfransın işində iştirak etmək üçün Gürcüstan Prezidenti E.Şevardnadzenin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin Bakıya səfəri, 1998-ci il oktyabrın 7-də Azərbaycanın Gürcüstanla sərhədində yeni körpünün açılışında Azərbaycan və Gürcüstan Prezidentlərinin, 1999-cu il aprelin 17-də isə Azərbaycan, Ukrayna və Gürcüstan dövlət başçılarının Bakı-Supsa neft kəmərinin təntənəli açılışı mərasimində iştirak etmələri qarşılıqlı əlaqələrin möhkəmlənməsinə və regional əməkdaşlığın inkişafına təkan verdi.

1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda keçirilmiş ATƏT-in Sammiti çərçivəsində "Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Respublikası ərazilərindən xam neftin nəqli haqqında" Sazişin ABŞ Prezidenti B.Klintonun iştirakı ilə Türkiyə Prezidenti S.Dəmirəl, Azərbaycan Prezidenti H.Əliyev və Gürcüstan Prezidenti E.Şevardnadze tərəfindən imzalanması region ölkələrinin strateji əməkdaşlığı və Avropaya inteqrasiyası sahəsində ciddi addım idi.

Dövlətlərarası münasibətlərin hüquqi-normativ bazasının təkmilləşməsi və inkişafında dövlət və hökumət başçılarının sonrakı dövrdə intensiv xarakter alan qarşılıqlı səfərləri mühüm əhəmiyyət daşımışdır. Bu səfərlər sırasında 2000-ci ilin martında Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevin Gürcüstana, 2001-ci ilin sentyabrında Gürcüstan Prezidenti E.Şevardnadzenin, 2002-ci ilin yanvarında Gürcüstan

parlamentinin sədri N.Burcanadzenin Azərbaycana rəsmi səfərlərini qeyd etmək lazımdır.

Hakimiyyət dəyişikliyinə baxmayaraq, Gürcüstanın Azərbaycana olan marağı nəinki zəifləməmiş, əksinə, münasibətlərin daha da inkişafı üçün yeni addımlar atılmışdır. Belə ki, 2004-cü il martın 4-5-də Gürcüstan Prezidenti M.Saakaşvili Bakıda rəsmi səfərdə olmuşdur. Səfər zamanı “Azərbaycan Respublikasının və Gürcüstanın birgə bəyannaməsi”, “Təhsil sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş”, “Azərbaycan Respublikasının hökuməti ilə Gürcüstan hökuməti arasında informasiya sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş” imzalanmışdır.

Bunun ardınca, 2004-cü ilin iyun ayında Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyevin Gürcüstana səfəri zamanı ikitərəfli münasibətlər və beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq məsələləri müzakirə olunmuş, həmçinin sərhəd-buraxılış məntəqələrinin işinin təkmilləşdirilməsi, nəqliyyat daşımaları tarifləri nəzərdən keçirilmişdir.

Ötən dövrdə hər iki ölkənin heyətində tarixi əhəmiyyətə malik olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft ixrac kəmərinin tikintisi sahəsində intensiv işlər aparılıb. Nəhayət, 2005-ci il mayın 24-25-də Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin Azərbaycan, oktyabrın 12-də isə Gürcüstan hissəsinin istifadəyə verilməsi mərasimi keçirilmişdir. Hər iki ölkənin, habelə Türkiyənin prezidentləri mərasimdə iştirak ediblər.

2005-ci il iyulun 18-də Gürcüstanın Baş naziri Zurab Noğaidelinin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti işgüzar səfərlə Azərbaycana gəlmiş və əməkdaşlığın inkişafına dair məsələləri müzakirə etmişdir.

Bu səfərlər və görüşlər iki ölkə rəhbərləri arasındakı intensiv əlaqələrin göstəricisi olsa da, bu tipli təmasların tam siyahısı deyil.

Keçən müddətdə iki ölkə arasında 100-dən artıq hüquqi-normativ sənəd imzalanmışdır.

İqtisadi əlaqələrin də miqyası getdikcə genişlənir. Belə ki, 2004-cü ildə iki ölkə arasındakı ticarət dövriyyəsi \$203,4 milyon (2003-cü ildə \$121,7 milyon) olmuşdur.

ERMƏNİSTAN

Ermənistanın regiondakı bugünkü rolu, ötən əsrin əvvəlində çar Rusiyası parçalanandan sonra ermənilərin bölgədə tutduğu mövqeni və göstərdiyi fəaliyyəti xatırladır. Cənubi Qafqaz ölkələrindən birinin (Azərbaycan) ərazisinin 20 faizini işğal etmiş və digər dövlətə (Gürcüstan) qarşı da qeyri-rəsmi formada ərazi iddiaları irəli

sürən Ermənistan, regionda qeyri-sabitliyin əsas mənbəyinə çevrilib. Rusiya ilə hərbi-siyasi müttəfiqlikdən istifadə edən bu ölkə uzun illər yeritdiyi işğalçı siyasətə görə məsuliyyətdən kənar qala bilmişdir. Lakin bu gün regionda yaranmış yeni geosiyasi durum, terrorizm və ekstremizmlə mübarizənin bütün dünya üçün prioritetə çevrilməsi onun bölgədəki mövqeyinə də öz təsirini göstərməkdədir.

Ermənistanın regionda ikitərəfli münasibətlərin inkişafına xüsusi əhəmiyyət verdiyi ölkə Rusiya və İrandır. Hərbi və iqtisadi sahədə daha çox Rusiyaya sığınan Ermənistan üçün coğrafi baxımdan İranla əlaqələr də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki Türkiyə və Azərbaycanla sərhədi bağlı saxlanılan və hərbi-siyasi müttəfiqi Rusiya ilə sərhədə malik olmayan Ermənistan İranı «həyat dəhlizi» adlandırır. Orta Asiya, Çin və Yaxın Şərqə məhz İran vasitəsilə yol tapan Ermənistan üçün Tehranla əlaqələrin zəifliyi tamamilə təcrid olunmaq deməkdir. Bundan başqa, Ermənistan Tehranın regiondakı mövqelərinin güclənməsini ABŞ-ın köməyi ilə bölgənin əsas tranzit dövlətinə çevrilən Azərbaycanın və Türkiyənin mövqelərinin möhkəmlənməsi yolunda əsas maneələrdən biri hesab edir.

Rusiya ilə Ermənistanın əlaqələri daha çox təhlükəsizlik və hərbi strateji əməkdaşlıq xarakteri daşdığı halda (bu haqda ətraflı bax: X fəsil, §1) İranla münasibətlər əsasən iqtisadi, enerji, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, maşınqayırma, yüngül və yeyinti sənayesi sahələrini əhatə edir. Hər iki ölkə Ermənistanın əsas sərmayədarlarındanır. İndiyədək Ermənistan iqtisadiyyatına qoyulmuş sərmayənin 70 faizdən çoxu məhz bu iki ölkənin payına düşür. Bu ölkədə reallaşdırılan hərbi, strateji və digər layihələr Rusiyanın, digərləri, məsələn qaz kəmərinin çəkilişi, Mehri-Qacaran tunelinin tikintisi və başqa layihələr isə yalnız İrəvanın deyil, həm də Tehranın maraqlarına xidmət edir. Cənubi Qafqaz regiondakı proseslər və qüvvələr nisbətinin dəyişməsi nəticəsində Rusiya, Ermənistan və İran, faktiki olaraq, əsas layihələrdən kənar qalıblar. Ermənistanı bu proseslərdə Azərbaycan, Rusiyanı öz iddiaları, İranı isə Qərb və ilk növbədə, ABŞ təcrid edib. Belə olan halda, bu üç ölkənin birgə layihələri İranla Ermənistanı beynəlxalq təcridolmadan nisbətən xilas etməyə yönəldiyi halda, Rusiya üçün sadəcə Qafqaz siyasətində Ermənistanı dəstəkləmək siyasətindən başqa bir şey deyil. Bu gün rəsmi İrəvan Rusiya və İranla sıx əməkdaşlığı da əsasən bu kontekstlərdən əsaslandırmağa çalışır. Ermənistanın rəsmi siyasəti bundan ibarətdir ki, «Türkiyə və Azərbaycanın tətbiq etdiyi blokada» şəraitində, İrəvan Rusiya və İranla hərtərəfli strateji əməkdaşlığa məhkumdur. Qeyd etmək lazımdır ki, uzun illər Qərbdə Moskva-İrəvan-Tehran əməkdaşlığını təqdir etməsələr də, bu problemə göz yumublar.

Lakin son bir neçə ildə dünyada və regionda yaranmış geosiyasi vəziyyət, problemə fərqli yanaşma meyli yaradıb. 11 sentyabr hadisələrindən sonra işğalçı imici qazanmış və qlobal layihələrdən təcrid olunmuş Ermənistan «ikili oyun» oynamaq imkanından qismən məhrum olub. Bir neçə il əvvəl ABŞ Dövlət Departamentinin İranla qeyri-legal əməkdaşlıqda təqsirli bilinən Ermənistanın kimya şirkətlərindən birinə qarşı sanksiyalar tətbiq etməsi və Ağ Evin İran-Ermənistan qaz kəmərinin çəkilişinə olduqca sərt reaksiya verməsi də bunun göstəricisidir. Ermənistanın üzləşdiyi problemləri, qısa olaraq, belə xarakterizə etmək olar:

1. Dünya birliyi artıq əvvəlkiçək Ermənistanın işğalçı siyasətinə göz yummur, bir çox beynəlxalq təşkilatlar artıq bu faktı etiraf edir. Bu isə Ermənistanın beynəlxalq arenadakı dayaqlarının getdikcə zəifləməsi, nüfuz və imicinin itirilməsidir;

2. Beynəlxalq terrorizmlə mübarizə çərçivəsində ABŞ-la əməkdaşlıqdan imtina edə bilməyən Ermənistan, bununla paralel olaraq İran və Rusiya ilə müttəfiqlik münasibətlərini qoruyub saxlamaqda çətinlik çəkir. Rəsmi Vaşinqtonun İran-Ermənistan qaz kəməri layihəsinə qarşı sərt bəyanatla çıxış etməsi də bundan xəbər verir;

3. Türkiyə və Azərbaycanla diplomatik münasibətlərin olmaması və bütün qlobal enerji və nəqliyyat-kommunikasiya layihələrindən kənar qalması bu ölkənin iqtisadi inkişafını və inkişaf potensialını getdikcə çox çətin vəziyyətə salır;

4. Azərbaycanın iqtisadi qüdrəti artdıqca, regional proseslərə təsir göstərmək baxımından regional liderə çevrilir;

5. Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinin açılışından sonra Azərbaycan-Gürcüstan əməkdaşlığı artıq strateji müttəfiqlik səviyyəsinə qalxıb və bu, avtomatik olaraq İrəvanın daha bir ölkə – Gürcüstanla da münasibətlərində sərinclik yaradacaq.

6. Nəhayət, özünün işğalçı siyasəti ilə bütün beynəlxalq və regional layihələrdən kənar qalan Ermənistan bölgənin ən zəif, lakin militarist dövlətinə çevrilir.

Bütün bu faktorlar Ermənistanın son 15 ildə regionda yeritdiyi siyasətin nə qədər effektiv və perspektivsiz olduğunu nümayiş etdirir.

Ermənistanla Azərbaycan arasında diplomatik əlaqələr yaradılmayıb, heç bir qarşılıqlı sənəd imzalanmayıb. İki ölkə başçılarının və digər rəsmi nümayəndələrin çoxsaylı görüşləri və təmasları, bir qayda olaraq, beynəlxalq qurumlar vasitəsilə həyata keçirilib. (Bu haqda təfəsilatı ilə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ siyasətindən bəhs edən fəslə bax).

AZƏRBAYCAN VƏ ORTA ASIYA DÖVLƏTLƏRİ

QAZAXISTAN

Orta Asiyada Azərbaycanın ən yaxın müttəfiqi və strateji tərəfdaşı rolunda Qazaxıstan Respublikası çıxış edir. Ümumiyyətlə, bu iki ölkə müxtəlif güc mərkəzlərinin maraqlarının kəsişdiyi Avrasiyada həm coğrafi, həm də təbii ehtiyatlar baxımından çox mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xəzərin digər sahilyanı ölkələrindən fərqli olaraq, Qazaxıstanın Azərbaycanla münasibətləri yalnız yüksələn xətt üzrə inkişaf edib və müttəfiqlik səviyyəsinə qalxıb. Hər iki ölkə həm Xəzərin hüquqi statusu, həm də enerji daşıyıcılarının hasilatına xarici kapitalın cəlb edilməsi və dünya bazarlarına çıxarılması məsələsində eyni və ya oxşar mövqedən çıxış edərək, bir-birinin maraqlarını qarşılıqlı şəkildə təmin edir.

Bu gün məhz Azərbaycan, Rusiya və Qazaxıstanın Xəzərin dibinin bölünməsinə dair imzaladığı ikitərəfli sazişlər, problemin həlli istiqamətində vacib amilə çevrilib. Təsadüfi deyil ki, 2004-cü ilin mart ayında Qazaxıstana rəsmi səfəri zamanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Xəzərin statusu məsələsinin həllində məhz Bakı, Moskva və Astananın imzaladığı ikitərəfli sazişlərin əsas götürülməsini vacib sayıb.

Azərbaycan-Qazaxıstan münasibətləri yalnız Xəzərin statusu ətrafındakı məsləhətləşmələrlə yekunlaşmır. Son illər iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələr görünməmiş intensivliklə inkişaf edir. Məsələn, 2000-ci illə müqayisədə, 2005-ci ildə Azərbaycanla Qazaxıstan arasında mal dövriyyəsinin həcmi 5 dəfə artaraq 150 milyon dollara çatıb. Bu gün Azərbaycanda Qazaxıstan kapitalının da olduğu 21 müəssisə fəaliyyət göstərir. Prezident İlham Əliyevin 2004-cü ilin mart ayında Qazaxıstana səfəri zamanı Avropa ilə Asiya arasında körpü rolunu oynayan bu iki ölkənin bir sıra prinsiplial məsələlərə eyni mövqedən yanaşdığı bir daha aşkarlandı. Tərəflər neft maşınqayırması, neft kimyası, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, elmi-texniki və mədəni-humanitar sahələrdə əməkdaşlığı genişləndirmək qərarına gəldilər.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac kəməri və TRASEKA layihəsi iki ölkənin əməkdaşlıq etdiyi transmilli layihələrdir. Həmçinin «Şərq-Qərb» və «Şimal-Cənub» nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizlərinin Xəzər regionundan keçməsi, regional inteqrasiya baxımından bu hövzənin əhəmiyyətini daha da artırır. Bakı ilə Astana Avropa İttifaqının

dəstəyi ilə TRASEKA layihəsi çərçivəsində Asiya-Qafqaz-Avropa nəqliyyat dəhlizi və Böyük İpək yolunun bərpası layihələrində də əməkdaşlıq edirlər.

Ümumiyyətlə, indiyədək iki ölkə arasında 70-dən çox dövlətlərarası və hökumətlərarası saziş imzalanıb. Onların arasında Xəzərin dibinin bölünməsinə dair ikitərəfli saziş, həmçinin Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayevin 2005-ci il mayın 24-də Bakıya rəsmi səfəri zamanı imzalanmış «Strateji əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq haqda» Saziş xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bundan başqa, tərəflər arasında azad ticarət, turizm, neft-qaz maşınqayırması, terrorizmlə mübarizə və s. sahələrdə də sazişlər var. Astana Azərbaycana həm də mühüm nəqliyyat dəhlizi kimi yanaşır. Qazaxıstan rəhbərliyi Aktau ilə Bakı arasında nəqliyyat sahəsində əməkdaşlığı gücləndirərək, Qafqaz vasitəsi ilə beynəlxalq bazara alternativ çıxış əldə etmək niyyətindədir.

Təbii ki, iki ölkənin əməkdaşlığının strateji xarakter almasında Xəzər neftini dünya bazarına çıxaran Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac kəməri də mühüm rol oynayır. Artıq Qazaxıstanın bu layihəyə qoşulması məsələsi həll edilmək üzrədir və Prezident Nursultan Nazarbayevin Bakıya səfəri zamanı bu kəmərin yaxın vaxtlarda Aktau-Bakı-Tbilisi-Ceyhan adlandırılacağı haqda bəyanatı da bundan xəbər verir.

Bu gün Qazaxıstan bölgədəki geosiyasi maraqlarını həm də ABŞ və Rusiyanın maraqları ilə uzlaşdırmaq siyasəti yeridir. Bu siyasət Astanaya həm regiondakı mövqeyini möhkəmləndirməyə, həm də müxtəlif dövlətlərin geosiyasi baxışları fonunda neytral mövqe tutmağa imkan verir.

Rusiya ilə münasibətlər 1991-ci ilin dekabrında müstəqilliyini elan etmiş Qazaxıstan üçün prioritet istiqamətdir. Rusiyanın postsovet məkanında irəli sürdüyü hər bir təşəbbüs Qazaxıstanın dəstəyi ilə reallaşmış. 1992-ci ildə yaradılmış Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi, 2000-ci ilin oktyabrında imzalanmış Avrasiya İqtisadi Birliyinin yaradılması haqda və 2003-cü ildə imzalanmış Vahid İqtisadi Zona haqda sazişlərdə, həmçinin Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində Qazaxıstan Rusiya ilə birgə təmsil olunur. Yəni həm hərbi-siyasi, həm iqtisadi, həm də regional əməkdaşlıqda rəsmi Astana Rusiyanın siyasətini dəstəkləyir və onunla eyni mövqedən çıxış edir.

Amma bütün bunlar, Qazaxıstanın birtərəfli xarici siyasət yürütməsi demək deyil. Qazaxıstanın geostrateji siyasəti ABŞ, Avropa, Rusiya, Çin və müsəlman ölkələri ilə əməkdaşlığı genişləndirərək, dünya mərkəzlərinin regiondakı maraqlarını uzlaşdırmaqdır. Son bir neçə il ərzində ABŞ, Böyük Britaniya, Türkiyə, Almaniya kimi ölkələr Qazaxıstana külli miqdarda sərmayə qoyublar və bununla bağlı 30-dan artıq saziş imzalanıb. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, Qazaxıstanın neft yataqlarındakı

kəşfiyyat işlərinin 73 faizi Qərb şirkətləri tərəfindən aparılır. Ölkənin Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinə qoşulmağa hazırlaşması isə bu layihənin əhəmiyyətini artırmaqla yanaşı, Astananı Qərbin global layihələrinin tərkib hissəsinə çevirəcək.

Qazaxıstanın Qərb, xüsusilə ABŞ-la əməkdaşlığı 1997-ci ildə Prezident Nursultan Nazarbayevin Vaşinqtona səfərindən sonra daha da möhkəmlənib. Məhz həmin səfər zamanı iki ölkə arasında siyasi və iqtisadi əməkdaşlığa dair proqram imzalanıb və Qazaxıstan ABŞ-ın strateji tərəfdaşı elan edilib. Bununla paralel olaraq, 1998-ci ildə Rusiya ilə «XXI əsrdə daimi dostluq və müttəfiqlik haqda» bəyannamə imzalamaqla, rəsmi Astana ABŞ-la əməkdaşlığın Moskvanın geosiası maraqlarına qarşı yönəlmədiyini nümayiş etdirib.

Qeyd edildiyi kimi, sahilyanı ölkələr arasında Rusiya ilə ən yaxın siyasi və iqtisadi təmasları Qazaxıstan qurub. Amma bu ölkələrin əlaqələrini şərh edən ekspertlər perspektivdə Moskva ilə Astananın tərəfdaşdan ciddi rəqibə çevrilmək ehtimalını da real sayır. Çünki ilkin proqnozlara görə, 2010-cu ildə Qazaxıstan ildə 130-150 milyon ton neft çıxarmağı planlaşdırır. Bu rəqəm Qazaxıstanın enerji daşıyıcıları bazarında Rusiyanın ciddi rəqibi olacağından xəbər verir. Bunu son illərdə Qazaxıstanın həm Qərb, həm də Şərq ölkələri, xüsusən Çinlə reallaşdırmağa hazırlaşdığı bəzi layihələr də göstərir. Artıq Astana Pekinin iştirakı ilə “Transqazax neft və qaz layihəsi” hazırlayır. Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayevin Pekinə səfəri zamanı Xəzərdən Çinə qədər (Rusiyaya alternativ) dəmir yolunun çəkilməsi haqda sənəd imzalanıb. 4 min km. uzunluğunda olan magistral yol 5 milyard dollara başa gələcək və Çin, Qazaxıstan, Türkmənistan, İran ərazisindən keçərək Fars körfəzinə çıxacaq. Bu dəmiryolu Rusiyadan yan keçməklə Çinlə Xəzər hövzəsini birləşdirəcək.

Bundan başqa, iki ölkə arasında Qazaxıstan-Çin neft kəməri tikintisinə dair razılıq da əldə olunub ki, bu da Xəzər neftinin yenə də Rusiyadan yan keçməklə Çinə nəqli deməkdir. Lakin bu layihə təkəcə Rusiyada deyil Birləşmiş Ştatlarda da ciddi narahatlıqla qarşılanmışdır. Vaşinqton Xəzər neftinin “Asiya marşrutu” ilə Çin və Hindistana daşınacağından ciddi ehtiyat edir. Bu ölkələrdə enerji daşıyıcılarına ehtiyacın getdikcə artması onları Xəzər nefti uğrunda ABŞ-ın əsas rəqibinə çevirir.

Qazaxıstanla Azərbaycan arasında ən yüksək səviyyədə dörd siyasi sənəd imzalanmışdır:

1. Azərbaycan Respublikası və Qazaxıstan Respublikası arasında münasibətlərin əsasları haqqında Müqavilə.

Bakı, 16 sentyabr 1996-cı il
23 yanvar 1999-cu ildən qüvvəyə minmişdir.

2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin və Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti N.Nazarbayevin Birgə Bəyanatı.

Bakı, 7 aprel 2000-ci il

3. Azərbaycan Respublikası və Qazaxıstan Respublikası arasında dostluq münasibətləri və strateji tərəfdaşlıq haqqında Bəyannamə.

Astana, 1 mart 2004-cü il

4. Azərbaycan Respublikası və Qazaxıstan Respublikası arasında strateji tərəfdaşlıq və müttəfiqlik münasibətləri haqqında Müqavilə.

Bakı, 24 may 2005-ci il

Bundan başqa, 1991-2005-ci illərdə iki ölkənin dövlət, hökumət və müəssisə rəhbərləri səviyyəsində ictimai, siyasi, iqtisadi, mədəni və beynəlxalq əməkdaşlığa aid 83 sənəd imzalanmışdır. Bununla da iki ölkə arasında geniş hüquqi-normativ baza yaradılmışdır.

Bəhs olunan illərdə iki ölkə prezidentləri səviyyəsində çoxsaylı qarşılıqlı səfərlərin həyata keçirilməsi ikitərəfli əlaqələrə ayrılan xüsusi diqqətin təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir. Həmin səfərlərin qısa xronikasına nəzər saldıqda, münasibətlərin inkişafı intensivliyi və miqyası aydın görünür:

1. 1996-cı il sentyabrın 16-17-də Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti N.Nazarbayevin Azərbaycana ilk rəsmi səfəri olmuşdur. Səfər zamanı ikitərəfli münasibətlərin inkişafı, iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi və qarşılıqlı maraq doğuran digər məsələlər müzakirə olunmuş, 13 sənəd imzalanmışdır.

2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin 1997-ci il iyunun 10-da Qazaxıstana rəsmi səfəri Azərbaycan-Qazaxıstan münasibətlərini yeni mərhələyə qaldırmışdır. Səfər zamanı qarşılıqlı maraq doğuran ikitərəfli, regional və beynəlxalq məsələlər müzakirə olunmuş, 18 sənəd imzalanmışdır.

3. 1998-ci il iyunun 9-10-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev Türkdilli dövlət başçılarının V Zirvə toplantısında və Qazaxıstanın yeni paytaxtı Astana şəhərinin açılış mərasimində iştirak etmişdir.

4. 2000-ci il aprelin 7-də Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevin dəvəti ilə Qazaxıstan Prezidenti N.Nazarbayev Azərbaycanda rəsmi səfərdə olmuşdur. Səfər zamanı Azərbaycan və Qazaxıstan arasında siyasi, iqtisadi və humanitar sahələrdə əlaqələrin daha da genişləndirilməsi məsələləri müzakirə olunmuş, regional, beynəlxalq problemlərə dair məsələlər barəsində fikir mübadiləsi aparılmış, iki ölkə prezidentləri Birgə bəyanat qəbul etmiş və 8 sənəd imzalamışlar. Qazaxıstan Prezidenti N.Nazarbayev 2000-ci il aprelin 8-9-da Bakıda keçirilmiş Türkdilli dövlət başçılarının VI Zirvə görüşündə və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş yubiley tədbirlərində iştirak etmişdir.

5. 2003-cü il dekabrın 15-də mərhum Prezident H.Əliyevin dəfn mərasimində iştirak etmək məqsədilə Qazaxıstan Prezidenti N. Nazarbayev Bakıya səfər etmişdir.

6. 2004-cü il martın 1-2-də Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti N.Nazarbayevin dəvəti ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev Qazaxıstana rəsmi səfər etmişdir. Səfər zamanı “Azərbaycan Respublikası və Qazaxıstan Respublikası arasında dostluq münasibətləri və strateji tərəfdaşlıq haqqında Bəyannamə də daxil olmaqla yeddi dövlətlərarası və hökumətlərarası sənəd imzalanmışdır.

7. 2005-ci il mayın 24-25-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dəvəti ilə Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Nursultan Nazarbayev ölkəmizə dövlət səfəri etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev və Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti N.Nazarbayev arasında təkbətək və nümayəndə heyətlərinin iştirakı ilə geniş tərkibdə keçirilmiş görüşlərdə ikitərəfli münasibətlərdə hazırkı vəziyyət və gələcək inkişaf yolları müzakirə edilmişdir. Səfər zamanı ikitərəfli əsasda altı sənəd imzalanmışdır ki, bunların ən mühümü “Azərbaycan Respublikası və Qazaxıstan Respublikası arasında strateji tərəfdaşlıq və müttəfiqlik münasibətləri haqqında Müqavilə”dir. Qazaxıstan Prezidenti N.Nazarbayev mayın 25-də Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin Azərbaycan hissəsinin istifadəyə verilməsi münasibətilə Səngəçal terminalında keçirilən təntənəli mərasimdə iştirak etmişdir. Mərasim çərçivəsində iki mühüm tarixi sənəd imzalanmışdır ki, bunlardan biri də Qazaxıstanın da qoşulduğu “Şərq-Qərb enerji nəqliyyat dəhlizinin inkişaf etdirilməsi və genişləndirilməsi haqqında Bakı Bəyannaməsi” olmuşdur.

Bundan başqa, iki ölkə arasında Baş nazirlər, parlament rəhbərləri və digər rəsmi nümayəndələr səviyyəsində yüzlərlə qarşılıqlı səfərlər həyata keçirilmiş və ikitərəfli əlaqələrin bütün aspektləri üzrə ortaq maraqlara uyğun razılaşmalar əldə edilmişdir.

ÖZBƏKİSTAN

Orta Asiyanın şimal-qərb və mərkəzi hissəsində yerləşən Özbəkistan regionun ən strateji əhəmiyyətli ölkəsi sayılır. 447,4 min kv.metr sahəsi olan bu ölkə, əhalisinin sayına görə (26 milyon nəfərə yaxın) regionun ən böyük dövlətidir. Özbəkistanın regional liderliyini təmin edən digər amil ölkənin zəngin təbii ehtiyatları və iqtisadi potensialıdır. Neft, qaz, qızıl və kömür ehtiyatları ilə zəngin olan Özbəkistanın əsas enerji ehtiyatı təbii qazdır. Hazırda çıxarılan qazın həcminə görə dünyada 8-ci yerdə olan Özbəkistanın yataqlarında 2,44 trilyon kub metr qaz ehtiyatı var. Neft ehtiyatları isə 600 milyon bareldən artıqdır. Ümumilikdə ölkədə 51 neft, 27 qaz yatağı kəşf olunub.

Müstəqilliyinin ilk illərində Özbəkistan-Azərbaycan münasibətləri ciddi böhran vəziyyəti keçirib. 1992-93-cü illərdə Azərbaycan rəhbərliyinin bu ölkəyə qarşı düşülməmiş siyasət yeritməsi nəticəsində ikitərəfli münasibətlər tamamilə pozulmuş və hətta, 1993-cü il oktyabrın 2-nə qədər ölkələrarası diplomatik əlaqələr belə qurulmamışdır. Yalnız 1993-cü ildən sonra Prezident Heydər Əliyevin Orta Asiya regionunun lideri adına iddialı olan Özbəkistanla münasibətləri bərpa etməsindən sonra ikitərəfli siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr inkişaf etməyə başlayıb. İki ölkə arasında münasibətlərin inkişafı isə 1996-cı ilin mayında Özbəkistan Respublikasının Prezidenti İslam Kərimovun Azərbaycana rəsmi səfərindən sonraya təsadüf edir. İki ölkənin dövlət və hökumət rəhbərləri arasında aparılmış danışıqlar, imzalanmış sənədlər Azərbaycan-Özbəkistan əlaqələrini daha da möhkəmləndirmişdir.

Cəmi bir ildən sonra – 1997-ci ilin iyununda isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Daşkənddə rəsmi səfərdə olub. Bu səfərlər zamanı iki ölkə arasında 20 sənəd imzalanıb.

Azərbaycanın Orta Asiya ölkələrindəki ilk səfirliyinin məhz Özbəkistanda açılması da bu ölkənin regionda oynadığı rolun göstəricisidir.

Özbəkistan Prezidenti İ.Kərimov 1998-ci il sentyabrın 7-8-də TRASEKA proqramı çərçivəsində Bakıda keçirilmiş tarixi Böyük İpək Yolunun bərpasına həsr edilmiş Beynəlxalq Konfransda iştirak etmişdir.

2004-cü il martın 23-24-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev Özbəkistan Respublikasına dövlət səfəri etmişdir. Səfər zamanı “Azərbaycan Respublikası ilə Özbəkistan Respublikası arasında strateji əməkdaşlığın daha da

möhkəmləndirilməsi haqqında Bəyannamə” də daxil olmaqla, altı mühüm dövlətlərarası və hökumətlərarası sənəd imzalanmışdır.

Azərbaycan Prezidentinin Daşkəndə rəsmi səfəri zamanı bir daha bəyan edilib ki, dövlətlərin regional və beynəlxalq məsələlərə dair mövqeləri üst-üstə düşür. Prezident İslam Kərimov Azərbaycanı Özbəkistanın Cənubi Qafqazda əsas tərəfdaşı adlandıraraq, Bakı ilə Daşkəndin geosiyasi vəziyyətində oxşarlıq olduğunu bildirib. Bu, hər iki ölkənin dünyanın aparıcı geosiyasi güc mərkəzlərinin diqqətində olmasından irəli gəlir.

Rəsmi Daşkəndin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə yanaşması da Azərbaycanı tam qane edir. Prezident İslam Kərimov birmənalı şəkildə bəyan edib ki, Özbəkistan Respublikası problemin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində dinc yolla həllinə tərəfdardır, ATƏT və BMT Təhlükəsizlik Şurasının münaqişə ilə bağlı indiyədək qəbul etdiyi qərarların yerinə yetirilməsini vacib sayır.

Azərbaycanla Özbəkistan beynəlxalq terrorizm və narkotik qaçaqmalçılığına qarşı birgə mübarizə aparmağa dair də razılığa gəliblər. Bundan başqa, iqtisadi-ticarət əlaqələrinin inkişafı prioritet kimi qəbul edilib. Belə ki, Prezident İlham Əliyevin Daşkəndə səfər etdiyi 2004-cü ildə iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsi 2003-cü ilə müqayisədə 2 dəfə artıb. Ümumiyyətlə, son 3-4 ildə iqtisadi əlaqələr yalnız yüksələn xətt üzrə inkişaf edir. Əgər 2001-ci ildə Özbəkistanla Azərbaycan arasında ticarət dövriyyəsi cəmi 12,3 milyon ABŞ dolları təşkil edirdisə, 2004-cü ildə bu rəqəm 12 dəfə artaraq 153 milyon dollara çatıb. Hazırda Özbəkistanda Azərbaycan kapitalı olan 7 iri və orta birgə müəssisə fəaliyyət göstərir. İndiyədək iki ölkə arasında 60-dan çox hökumətlərarası sənəd imzalanıb. Tərəflər arasındakı iqtisadi əməkdaşlıqda əsas prioritet dəmiryolu nəqliyyatı, ərzaq məhsulları və kənd təsərrüfatına verilir. Bundan başqa, Azərbaycan-Özbəkistan Hökumətlərarası Komissiyası 2010-cu ilədək ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlıq proqramı hazırlayıb. Tərəflər ilk növbədə ticarət dövriyyəsinin artımına diqqət yetirir.

Ölkələrin birgə iştirak etdiyi beynəlxalq layihələr, o cümlədən TRASEKA layihəsi çərçivəsində əməkdaşlıq da münasibətlərin inkişafına təkan verən amildir. Tərəflər TRASEKA layihəsi çərçivəsində Transqafqaz dəhlizindən daha səmərəli istifadə məsələlərini, iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsinin artması üçün Avropa-Qafqaz-Asiya marşrutunu vacib amil sayırlar. Təsədüfi deyil ki, 2003-cü ildə Azərbaycanda prezidenti seçkilərində dövlət başçısı seçilmiş İlham Əliyev Orta Asiya dövlətləri, o cümlədən Özbəkistanla münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsi xəttinə sadıq qaldığını göstərdi.

Bundan başqa, hazırda Özbəkistanda 600 min nəfər azərbaycanlı yaşayır və bu çoxsaylı diaspora da iki ölkə arasındakı münasibətlərin qurulmasında vacib faktordur.

Bir sözlə, Azərbaycan hökuməti Özbəkistanla münasibətləri prioritet hesab edir və Daşkəndlə əlaqələrin möhkəmlənməsini Orta Asiyadakı mövqeləri baxımından vacib sayır. Özbəkistanın regiondakı nüfuzu və proseslərə təsir imkanları nəzərə alınaraq, Bakının bu istiqamətə əhəmiyyət verməsi tamamilə təbiidir.

Keçən müddətdə iki ölkə arasında üçü siyasi sənəd olmaqla 83 müxtəlif dövlətlərarası, hökumətlərarası və müəssisələrarası normativ-hüquqi sənəd imzalanmışdır ki, bu da ölkələrarası ikitərəfli əlaqələrin sürətlənməsi və inkişafına öz müsbət təsirini göstərməkdədir.

QIRĞIZISTAN

Orta Asiya regionunda Azərbaycanın Qırğızıstanla da dövlətlərarası ikitərəfli əlaqələri nisbətən ardıcıl inkişaf yolu keçmişdir. İki dövlət arasında diplomatik əlaqələr 1993-cü il yanvarın 19-da qurulmuş və sonrakı illərdə bir dəfə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Qırğızıstana 1995-ci ilin avqustunda Türkdilli Dövlət Başçılarının üçüncü sammitində iştirak etmək üçün, üç dəfə isə Qırğızıstan Prezidenti Əsgər Akayevin Azərbaycana səfərləri olmuşdur. Bu səfərlərdən biri (23 aprel 1997-ci il) Ə. Akayevin Azərbaycana rəsmi səfəri, digərləri (7-8 sentyabr 1998-ci il) Bakıda keçirilən TRASEKA Beynəlxalq Konfransında və (8-9 aprel 2000-ci il) Türkdilli Dövlət Başçılarının VI Zirvə Toplantısında iştirakla bağlı olmuşdur.

Dövlət başçılarının səfərləri çərçivəsində qarşılıqlı maraq kəsb edən ikitərəfli, regional və beynəlxalq məsələlər müzakirə olunmuş, 14 sənəd, o cümlədən "Azərbaycan Respublikası ilə Qırğızıstan Respublikası arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında Müqavilə" imzalanmışdır.

Bundan başqa, iki ölkənin dövlət və hökumət qurumları, müəssisələri arasında 38 müxtəlif saziş, müqavilə və digər hüquqi-normativ sənəd imzalanmışdır.

1993-2005-ci illərdə hər iki ölkənin digər rəsmi nümayəndələri qarşılıqlı səfərlər etmiş və ikitərəfli əlaqələrin qurulması istiqamətində danışıqlar aparmışlar. Hazırda Azərbaycan və Qırğızıstan arasındakı dostluq və partnyorluq münasibətləri sabit məcrada inkişaf edir.

TÜRKMƏNİSTAN

Azərbaycanla Türkmənistan arasında diplomatik münasibətlər 1992-ci il iyunun 9-da yaradılmışdır.

1994-cü ildə Türkmənistan Bakıda, 1998-ci ildə isə Azərbaycan Aşqabadda öz səfirliyini açmışdır. Lakin 1998-ci ildə Türkmənistan maliyyə problemlərini əsas gətirərək, Bakıdakı səfirliyinin fəaliyyətini müvəqqəti olaraq dayandırmışdır.

Ötən dövrdə iki ölkə arasında çoxsaylı rəsmi səfərlər həyata keçirilmiş və bu səfərlər çərçivəsində ümumilikdə 27 dövlətlərarası, hökumətlərarası və müəssisələrarası hüquqi-normativ sənəd imzalanmışdır.

İkitərəfli münasibətlərin inkişafında dövlət rəhbərlərinin, xüsusilə prezidentlərin qarşılıqlı səfərləri mühüm rol oynamışdır. Bu səfərlər sırasında Prezident Heydər Əliyevin 1994-cü ilin mayında İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının (İƏT) Aşqabadda keçirilən Zirvə toplantısında, 1994-cü il oktyabrın 26-27-də Türkmənistanın müstəqillik günü münasibəti ilə keçirilən tədbirlərdə və 2002-ci ilin apreldə Xəzəryanı Dövlətlərin Sammitində iştirakını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Bundan başqa, 1996-cı il martın 18-19-da Türkmənistan Prezidenti S.Niyazovun Bakıya rəsmi səfərini və iki ölkə arasındakı münasibətlərin inkişafına dair əldə olunmuş razılaşmaları yüksək qiymətləndirmək olar. Danışıqların yekunu olaraq, Azərbaycan və Türkmənistan arasında "Dostluq və Əməkdaşlıq haqqında" müqavilə imzalanmışdır.

Azərbaycan-Türkmənistan ikitərəfli əlaqələrinin inkişafında 2000-ci il aprelin 8-9-da Türkdilli Dövlət Başçıları Zirvə görüşündə və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubiley tədbirlərində iştirak etmək üçün Türkmənistan Məclisinin sədri S.Muradovun başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin Bakıya səfərini və Azərbaycan rəhbərləri ilə keçirdiyi görüşləri də əhəmiyyətli hesab etmək olar.

Bundan başqa, ötən dövrdə iki ölkə arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, o cümlədən Xəzər dənizinin statusu məsələsinin həlli ilə bağlı xarici işlər nazirlərinin və digər müvafiq dövlət nümayəndələrinin çoxsaylı görüşləri keçirilmişdir.

Hazırda iki ölkə arasındakı münasibətlər kifayət qədər mürəkkəbdir. Xüsusən Xəzərin hüquqi statusu və milli sektorların sərhədləri ilə bağlı Türkmənistanın nümayiş etdirdiyi mövqe Xəzər bölgəsi ölkələri ilə bu dövlətin dostluq və tərəfdaşlıq münasibətlərinə xidmət etmir.

Bundan başqa, Xəzər dənizində əməkdaşlıq, onun karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi və xarici bazarlara çıxarılması məsələsində də Türkmənistanın qeyri-ardıcıl və qeyri-prinsipial mövqeyi bu ölkənin tərəfdaş imicinə ciddi xələl gətirir.

Azərbaycan bütün məsələlər üzrə Türkmənistanla konstruktiv dialoq aparmağa, anlaşılmazlıqları aradan qaldırmağa, dostluq və tərəfdaşlıq münasibətlərinə xələl gətirən sərt addımlardan çəkinməyə dəfələrlə cəhd göstərsə də, onun bu səylərinə qarşı tərəfdən adekvat münasibət göstərilməmişdir.

Xəzər dənizində ən yaxın qonşu hesab olunan, milli, regional və transmilli layihələrdə maraqları Azərbaycanla ən çox üst-üstə düşən Türkmənistanla münasibətlərə rəsmi Bakı çox ciddi maraq göstərir və yəqin ki, yaxın illərdə bu istiqamət xarici siyasətdə prioritet olaraq gündəlikdə dayanacaq.

TACİKİSTAN

Azərbaycan Respublikası ilə Tacikistan Respublikası arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci il mayın 29-da yaradılmışdır.

Orta Asiya ölkələri içərisində Azərbaycanın ən zəif ikitərəfli əlaqələri olan dövlət məhz Tacikistandır. Bu ölkə rəhbərləri ilə Azərbaycanın dövlət və hökumət başçıları əsasən MDB, regional və beynəlxalq tədbirlər çərçivəsində keçirilən toplantılarda görüşmüşlər. Belə görüşlərdən biri 2001-ci il avqust ayında Soçi şəhərində MDB ölkələrinin dövlət başçılarının qeyri-rəsmi toplantısında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevlə Tacikistan Respublikasının Prezidenti Emoməli Rəhmonov arasında keçirilmişdir.

Görüşdə ikitərəfli əməkdaşlığın perspektivləri və maraq doğuran digər məsələlər müzakirə edilmişdir.

Sonrakı dövrdə iki ölkə arasında əlaqələr MDB, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (EKO), İslam Konfransı təşkilatı və s. beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində müxtəlif səviyyələrdə həyata keçirilmişdir. Ölkələrin xarici işlər, müdafiə, daxili işlər, dəmir yol nazirləri və başqa nümayəndələri müxtəlif toplantılarda qarşılıqlı maraq doğuran məsələləri müzakirə etmişlər.

Buna baxmayaraq, Azərbaycan-Tacikistan münasibətləri, hələlik, arzuolunan səviyyədə deyil. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikası ilə Tacikistan Respublikası arasında hələlik yalnız iki sənəd imzalanmışdır:

1. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi və Tacikistan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı fəaliyyət haqqında Saziş (30 sentyabr 1999-cu il)

2. Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi və Tacikistan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyinin cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlığı haqqında Saziş (7 sentyabr 2002-ci il)

2000, 2001 və 2002-ci illərdə ardıcıl olaraq üç dəfə BMT Baş Məclisinin 55, 56 və 57-ci sessiyalarında "BMT ilə ATƏT arasında əməkdaşlıq" haqqında qətnamə layihəsində Dağlıq Qarabağ regionunun Azərbaycan Respublikasına mənsubluğunu təsdiqləyən düzəlişinə səsvermədə əvvəlki illərdən fərqli olaraq Tacikistan Respublikası iştirak etməmişdir.

Lakin eyni zamanda, Tacikistan Ermənistanla geniş ikitərəfli əlaqələrə malikdir. Hətta 2003-cü ilin noyabrında Tacikistan Respublikasının Prezidenti E.Rəhmonovun Ermənistan Respublikasına rəsmi səfəri həyata keçirilmişdir. İki ölkənin prezidentləri arasında keçirilən görüş zamanı hər iki dövlətin üst-üstə düşən mövqeləri haqqında bəyanat səsləndirilmişdir.

Görüşdən sonra keçirilən mətbuat konfransında iki ölkə başçıları Ermənistan və Tacikistan arasında ciddi dialoqun 2003-cü ilin aprel ayında Prezident R.Koçaryanın Düşənbəyə rəsmi səfəri zamanı başladığını vurğulamışlar. Səfər zamanı Prezident E.Rəhmonov 1915-ci ildə Osmanlı dövlətində "genosid" məruz qalmış ermənilərin xatirəsinə ucaldılmış abidəni ziyarət edərək əklil qoymuş, xatirə ağacı əkməmiş, "genosid" muzeyini gəzmiş və fəxri qonaqlar kitabını imzalamışdır.

Bütün bunlar göstərir ki, Orta Asiyanın yeganə qeyri-türkdilli müsəlman ölkəsi hesab olunan Tacikistan Azərbaycandan fərqli olaraq, Ermənistanla münasibətlərə daha çox əhəmiyyət verir. Bu da, göründüyü kimi, həmin dövlətin Ermənistanın Cənubi Qafqazda olduğu kimi, Orta Asiyada Rusiyanın əsas "forpostu" rolunu icra etməsi, xarici siyasətdə daha çox Moskvanın mövqeyinə uyğun olaraq hərəkət etməsi ilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikası ilə Tacikistan arasında ikitərəfli əlaqələrin qurulması, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə münasibət baxımından bu ölkənin bitərəfləşdirilməsi, beynəlxalq tədbirlərdə onun səsinin və dəstəyinin qazanılması Azərbaycanın xarici siyasətinin həll edilməmiş problemlərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

AZƏRBAYCANIN BALTİKİYANI ÖLKƏLƏRLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

Keçmişdə SSRİ tərkibində Azərbaycanla eyni taleni bölüşmüş Baltikyanı ölkələr – Litva, Latviya və Estoniya hazırda Avropaya tam inteqrasiya olunmuşlar. Bu ölkələrlə Azərbaycanın beynəlxalq qurumlar – BMT, ATƏT, Avropa Şurası tərkibində çoxtərəfli əlaqələri, Avropa İttifaqı, NATO və digər təşkilatlar çərçivəsində isə getdikcə genişlənən əməkdaşlıq münasibətləri mövcuddur.

Müstəqilliyə nail olduqdan sonra Avropaya inteqrasiya kursu götürmüş Azərbaycanla əlaqələrə Baltikyanı ölkələr mühüm əhəmiyyət verir və onun Cənubi Qafqazdakı lider roluna ehtiramla yanaşırlar. Düzdür, Baltikyanı ölkələr Cənubi Qafqazdan və Azərbaycandan xeyli uzaqdırlar, lakin Xəzərin enerji ehtiyatlarına, Şərq-Qərb nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizlərinə və Cənubi Qafqazın gələcək siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik məsələlərinə onlar da ciddi maraq göstərirlər.

1991-2005-ci illər arasında Azərbaycanın Baltikyanı ölkələrlə ikitərəfli əlaqələri digər postsovet ölkələrinə nisbətən zəif olmuşdur. Lakin son illərdə münasibətlərin inkişafında intensivlik artır.

LATVIYA

Latviya Azərbaycanın müstəqilliyini 1991-ci il dekabrın 8-də tanımış və 1994-cü il yanvarın 11-də iki ölkə arasında diplomatik əlaqələr qurulmuşdur.

1994-cü ildə siyasi və iqtisadi münasibətlərin intensivləşdirilməsi və Azərbaycanla qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etdirilməsi məqsədilə Latviya Baş nazirinin müavini O.Kexrisin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti Azərbaycana səfər etmişdir.

1996-cı ilin noyabr və 1999-cu ilin may ayında məsləhətləşmələr keçirmək məqsədi ilə Latviya XİN-nin İkinci siyasi departamentinin direktoru iki dəfə Azərbaycana gəlmişdir. Keçirilən görüşlər qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı üçün yeni perspektivlərin açılması baxımından əhəmiyyətli oldu. Təsadüfi deyil ki, Latviya Azərbaycanı Avropa Şurasına qəbul olunması məsələsində dəstəkləmişdir. 2001-ci il yanvarın 2-də Avropa Şurasının Nazirlər Kabinetinin sədri qismində Latviyanın xarici işlər naziri İ.Berziņş Bakıya səfər etmişdir.

3 may 2001-ci ildə Bakıda keçirilən GUÖAM ölkələrinin Ticarət-Sənaye Palatası sədrlərinin görüşündə Latviya nümayəndəsinin də iştirak etməsi bu ölkənin xarici siyasətində Cənub xəttinin fəallaşmasının təzahürü idi.

2001-ci il iyulun 10-12-də Latviya xarici işlər naziri İ.Berzinşin rəhbərliyi ilə nümayəndə heyətinin Azərbaycanda rəsmi səfərdə olması Cənubi Qafqaza marağın artmasını təsdiq edirdi.

Bunun ardınca 2004-cü ilin martında Latviya Müdafiə Nazirliyinin dövlət katibinin müavini A.Teikmanisin, iyul ayında isə Latviyanın Müdafiə Nazirliyinin dövlət katibi E.Rinkeviçsinin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti Bakıda səfərdə olmuşdur.

Azərbaycan tərəfindən Latviyaya rəsmi səfər yalnız 2004-cü ilin oktyabr ayında Xaricdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri N.İbrahimov tərəfindən həyata keçirilmişdir. Səfər zamanı bu ölkədə yaşayan soydaşlarımızın vəziyyəti, Azərbaycan diasporunun formalaşması və qarşılıqlı münasibətlərin inkişafında diasporun rolu məsələləri müzakirə olunmuşdur.

Müasir dövrdə Azərbaycanla Latviya arasında siyasi, iqtisadi və mədəni münasibətlərin inkişaf etməsi hər iki ölkənin regional və beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlığını möhkəmləndirmişdir. 2005-ci ilin sentyabrında Azərbaycanın Baltikyanı ölkələr içərisində səfirliyinin ilk dəfə Latviyada açılması bu ölkə ilə diplomatik münasibətlərin inkişafına böyük əhəmiyyət verildiyini göstərir. 2000-ci ildə seçilmiş Azərbaycanın Milli Məclisində Latviya parlamenti ilə dostluq qrupu yaradılmasının ölkələrarası əməkdaşlığın dərinləşməsində öz yeri vardır. Azərbaycan Latviya ilə həm beynəlxalq təşkilatlar, həm də regional qurumlar çərçivəsində, o cümlədən Baltik Dənizi Dövlətləri Şurasında əməkdaşlığa xüsusi diqqət yetirir. Bu əməkdaşlıq Baltik-Qara dəniz-Xəzər hövzəsi regionunda inteqrasiya proseslərini sürətləndirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Latviya Respublikasının Prezidenti Vayra Vike-Freyberqanın 2005-ci il oktyabrın 2-4-də Azərbaycana rəsmi səfəri ölkələrarası münasibətlərdə yeni mərhələnin bünövrəsini qoymuşdur. Səfər gedişində iki dövlət arasında əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi vurğulanmış, Latviyanın Azərbaycanı Avropa strukturlarına interqasiyada daim dəstəkləyəcəyi bildirilmişdir. Eyni zamanda, Latviyanın Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ölkəmizin ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllinə tərəfdar olduğu qeyd edilmişdir.

Prezident İlham Əliyev iki dövlət arasındakı əlaqələrdə ikitərəfli və regional məsələlərin, xüsusilə Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasındakı münasibətlərin böyük əhəmiyyət daşıdığını bildirmişdir.

Oktyabrın 3-də Azərbaycan və Latviyanın dövlət başçılarının birgə bəyannaməsi, hər iki ölkənin Mədəniyyət Nazirlikləri arasında saziş, həmçinin hökumətlər arasında

gömrük məsələlərində qarşılıqlı yardım, sərmayələrin qarşılıqlı qorunması və tətbiqi, terrorizmə, mütəşəkkil cinayətkarlığa, narkotik və psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizənin aparılmasında əməkdaşlıq, ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması və vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması haqqında sazişlər, iqtisadi, elmi, texniki və mədəni əməkdaşlıq sahəsində saziş imzalanmışdır. Birgə bəyannamədə və digər sənədlərdə dövlətlərarası əlaqələrin daha da genişləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Oktyabrın 4-də hər iki dövlət başçısının iştirakı ilə Azərbaycan-Latviya biznes-forumu keçirilmişdir. Bu forumda Latviyanın işgüzar dairələrinin Azərbaycana investisiya qoyması üçün lazımi biznes mühitinin mövcud olduğu və ölkələr arasında ticarət dövriyyəsini artırmağın vacibliyi bildirilmişdir. Beləliklə, Latviya Prezidentinin Azərbaycana rəsmi səfəri ölkələrarası münasibətlərin hüquqi-normativ bazasını genişləndirmək və əməkdaşlıq əlaqələrinə yeni stimül vermişdir.

LİTVA

Litva Azərbaycanın müstəqilliyini 1991-ci il dekabrın 20-də tanımış və 1995-ci ilin noyabr ayında iki ölkə arasında diplomatik əlaqələr qurulmuşdur.

2000-ci ildə Litvanın Türkiyədəki səfiri Q. Kabeçkayte eyni zamanda Azərbaycanda səfir təyin edilmiş və o, 2001-ci ilin mart ayında öz etimadnaməsini Azərbaycan Prezidentinə təqdim etmişdir.

Həmin dövrdən etibarən iki ölkə arasında qarşılıqlı əlaqələr intensivləşmiş və maraq doğuran məsələlərin müzakirəsi sahəsində konkret addımlar atılmışdır.

2001-ci ilin iyun ayında Litvanın ədliyyə nazirinin müavini Q. Svaydasın, 2002-ci ilin sentyabrında isə ədliyyə naziri V. Markiyaviçusun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti Azərbaycana səfər etmişdir.

Bundan başqa, 2002-ci ildə Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin sədri, Litva Respublikasının xarici işlər naziri A. Valionisin, 2003-cü ilin martında Litva parlamenti xarici əlaqələr komitəsinin sədri Q. Kirkilasın və 2003-cü ilin mayında Litvanın milli müdafiə nazirinin Azərbaycana səfərləri həyata keçirilmişdir. Görüşlər zamanı beynəlxalq aləmdə əməkdaşlıq və ikitərəfli əlaqələrin inkişaf perspektivləri müzakirə obyektinə olmuşdur.

Göründüyü kimi, Litva da Latviya kimi Azərbaycana, onunla ikitərəfli əlaqələrin inkişafına ciddi əhəmiyyət verir və bu istiqamətdə xüsusi iş aparır.

Azərbaycan Respublikası da öz növbəsində Litva ilə əlaqələrə mühüm əhəmiyyət verir. Keçən illərdə bu istiqamətdə atılmış konkret addımlar bunu təsdiqləyir. Belə ki, 2000-ci il dekabrın 5-dən Azərbaycanın Milli Məclisində yaradılmış Azərbaycan-Litva parlamentlərarası işçi qrupu fəaliyyət göstərir.

2001-ci ildə Azərbaycanın ədliyyə naziri F. Məmmədov Litvaya səfər etmiş və ədliyyə orqanları arasında əməkdaşlığa dair müzakirələr aparmışdır.

İki ölkə arasında münasibətlərin inkişafında Azərbaycanın Baş naziri A. Rasizadənin 2004-cü ilin aprelində Litvaya rəsmi səfəri mühüm addım olmuşdur. Səfər gedişində etmiş, Litva Prezidenti R. Paksas, Seymin sədri A. Pauluskas, Baş nazir A. Brazauskas, müdafiə naziri L. Linkyaviçus, Litvanın işgüzar dairələrinin və Azərbaycan icmasının nümayəndələri ilə görüşlər keçirilmiş və iki ölkənin hökumətləri arasında bir neçə mühüm saziş imzalanmışdır.

Ümumiyyətlə, bu günə qədər Azərbaycanla Litva arasında müxtəlif səviyyəli 12 sənəd imzalanmışdır.

Qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr də tədricən inkişaf edir. 2003-cü ildə Azərbaycanla Litva arasında ticarət dövriyyəsi 6,3 milyon dollardan çox olmuşdur.

Hazırda Azərbaycanın Latviyadakı səfiri həmçinin ölkəmizi Litvada təmsil edir.

ESTONİYA

Estoniya Azərbaycanın müstəqilliyini 1992-ci il fevralın 20-də tanımışdır. Diplomatik əlaqələr 1992-ci il iyunun 20-də yaradılmışdır.

1996-cı ilin fevralında Estoniya xarici işlər naziri Siym Kallas Azərbaycana rəsmi səfər etmiş və ölkəsinin Azərbaycanla hərtərəfli qarşılıqlı-faydalı əlaqələr qurmaq istəyini bildirmiş, müvafiq müzakirələr aparmışdır. 1999-cu ildə Estoniyanın kənd təsərrüfatı naziri Andres Varik, 2000-ci ildə Estoniyanın yeni xarici işlər naziri T. Hendrik Bakıda rəsmi səfərdə olmuş, ölkə rəhbərləri ilə çoxsaylı görüşlər keçirmiş və qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı məsələlərini müzakirə etmişlər.

2001-ci ildə Bakıda keçirilən Dəmir Yolu Əməkdaşlıq Təşkilatına daxil olan hökumətlərin Nazirlər Müşavirəsinin XXIX iclasında Estoniyanın dəmir yolu nəqliyyatının rəhbəri iştirak etmişdir.

2003-cü ilin oktyabr ayında Azərbaycanda keçirilən prezident seçkilərində müşahidəçi qismində iştirak etmək üçün Estoniyadan 12 nəfərdən ibarət nümayəndə heyətinin gəlməsi də respublikamıza artan maraq və diqqətin təzahürü idi.

Son zamanlar Azərbaycan da Estoniya ilə ikitərəfli əlaqələrə daha çox diqqət ayırır. 2000-ci ildə Milli Məclisdə Azərbaycan-Estoniya parlamentlərarası dostluq qrupu yaradılmışdır.

Bundan başqa, Xaricdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri N. İbrahimov bu ölkəyə səfər etmiş, Estoniya rəhbərləri ilə iki ölkə arasındakı münasibətlərin bəzi aspektlərini müzakirə etmiş, orada yaşayan soydaşlarımızla görüşlər keçirmiş və Azərbaycan diasporunun formalaşması və ölkəmiz arasındakı əlaqələrin inkişafında onun rolu məsələlərinə dair fikir mübadiləsi aparmışdır.

Hazırda Estoniyada 2700 nəfər azərbaycanlı yaşayır.

İqtisadi əlaqələr hələlik zəifdir. 2004-cü ildə Azərbaycanla Estoniya arasında ticarət dövriyyəsi cəmi 562 min ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Azərbaycanla Estoniya arasında diplomatik əlaqələr üzrə 3 saziş imzalanmışdır.

Beləliklə, Azərbaycanın Baltıqyanı ölkələrlə ikitərəfli münasibətləri göründüyü kimi, zəif olsa da, tədricən inkişaf etməkdədir. Baltıqyanı ölkələrin müasir dünyada tutduğu yeri və mövqeni nəzərə alaraq, yaxın gələcəkdə Azərbaycan hökumətinin bu ölkələrlə intensiv əlaqələrin qurulmasına xüsusi diqqət ayıracağı gözlənilir.

Mövzu üzrə tövsiyə olunan ədəbiyyat və informasiya resursları:

Azərbaycan dilində

Abdullayev M.İ. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri. Bakı, 1998.

Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. I-V cildlər. Bakı, 1996-1999.

Azərbaycan beynəlxalq çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrdə. Bakı, 1997.

Azərbaycan-Gürcüstan: dostluğumuz əbədidir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti H.Əliyevin Gürcüstana rəsmi səfəri. Bakı, 1996.

Azərbaycan-İran əlaqələri// Heydər Əliyev və Şərq. Birinci kitab. Bakı, 2002, səh.280-339.

Azərbaycan-Özbəkistan: dostluğumuz yaşayır və möhkəmlənir. Bakı, 1996.

Azərbaycan-Rusiya münasibətlərində yeni mərhələ. RF-nin prezidenti V.V.Putinin Azərbaycana rəsmi səfəri (9-10 yanvar 2001-ci il). Bakı, 2001.

Azərbaycan-Rusiya, Россия-Азербайджан, 1992-2002: Sənədlər toplusu, Сборник документов//Azərbaycan Respublikası XİN - Rusiya Federasiyasının Bakıdakı səfirliyi, Bakı, 2002 (Azərbaycan və rus dillərində).

Azərbaycan-Rusiya: yeni münasibətlər, yeni üfüqlər. Bakı,2002.

- Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri//bax: Heydər Əliyev və Şərq. Birinci kitab. Tərtibçilər: Q.Allahverdiyev və V.Sultanzadə. Bakı, 2002. səh. 118-259.
- Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri. Bakı, 1997.
- Azərbaycan-Türkiyə: Dostluq, qardaşlıq, strateji əməkdaşlıq. Bakı, 1997.
- Böyük İpək yolu: dünəni, bu günü, sabahı. Məqalələr toplusu. Bakı, 1998.
- Əlibəyova N. Bakı Azərbaycan Respublikası və Ukrayna qarşılıqlı əlaqələrinin inkişafının təşəbbüsçüsüdür//Azərbaycanın beynəlxalq çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrində Bakının rolu. Bakı, 1997.
- Heydər Əliyev və Şərq. İkinci kitab. İran İslam Respublikası. Bakı, 2002.
- Məmmədov. Ə. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə mədəni əlaqələri. // "Beynəlxalq həyat" jurnalı, № 2-4, 1998.
- Nazim Hüseynli. Azərbaycan-İran münasibətləri keyfiyyətə yeni mərhələyə yüksəlir//«Azərbaycan» qəz. 25 may 2002.
- Nəcəfov Z. Azərbaycanın milli təhlükəsizlik problemləri: nəzəri məsələlər//"Beynəlxalq həyat" jurnalı, № 3- 4, 1998.
- Orucəliyev Abbas. Strateji partnyorlar. Azərbaycan və Ukrayna GUÖAM çərçivəsində// «Respublika» qəz., 23 dekabr 2001.
- Pirlekova. G. 90-cı illərdə Azərbaycan-Türkmənistan iqtisadi əlaqələri//Azərbaycan beynəlxalq çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrdə. Bakı, 1997.
- Prezident İlham Əliyev. Elmi redaktoru Ə.Həsənov. Bakı, 2004.

Türk dilində

- Ali Faik Demir. Türk dış politikası perspektifinden Güney Kafkasiya. İstanbul, 2003.
- Çeçen Anıl. Atatürk ve Avrasiya. İstanbul, 1999.
- Çiloğlu Fahrettin. Rusiya Federasyonunda ve Transkafkasiya”da etnik çatışmalar. İstanbul, 1998.
- Kafkasiya ve Azerbeycanın Dünü - Bugünü və Yarını. İstanbul, 1995.
- Kocabaş Süleyman. Kuzeydan gelen tehdit. Türk-Rus mücadilesi. İstanbul, 1990.
- Kumkale Tahir Tamer. Tarihten günümüze türk-rus ilişkileri. İstanbul, 1997.
- Oğütücü Mehmet. Türkiyede yeni bir ekonomik və ticari diplomasi stratejisine doğru. İstanbul, 1998.
- Saray Mehmet. Yeni türk cümhuriyyetleri tarihi. Ankara, 1996.
- Sonyel Selahi R. Türk Kurtuluş savaşı və Dış politika. Ankara, 1991.
- Suat İlhan. Türklerin geopolitiği və Avrasyaçılık. Ankara, 2005.

Tayfur Atmaca. 20-ci yüzüylün sonunda Türkiye-Azerbeycan ilişkileri. (1993-1998). Ankara, 1999.

Ülkü İrfan. Bağımsızlıkdan sonra Azerbeycan. İstanbul, 2000.

Yrd. Doç. Dr. Mert Bilqin. Avrasiya enerji savařları. İstanbul, 2005.

Rus dilinde

Акмаков Ш. Шанхайская организация сотрудничество и проблемы региональной безопасности// Центральная Азия и Кавказ. 2005. №2.

Аббасов А. Содружество взаимозависимых государств. Москва, 2002.

Азербайджан и Россия: новые взаимоотношения, новые горизонты. Баку, 2002.

Азербайджан и Россия: общества и государства / Фурман Д.Е. ред. и сост. Москва, 2001.

Азербайджанская Республика в Содружестве Независимых Государств. Баку. 2001.

Араз Б. Турция: некоторые особенности отношения с государствами Закавказья//Центральная Азия и Кавказ. 2001. №5.

Парахонский Б. Страны Черноморского региона и Европейская безопасность// Центральная Азия и Кавказ. 2005. №2.

Рашидов Б. Россия в Центральной Азии: переход к позитивной внешней политике// Центральная Азия и Кавказ. 2005. №2.

Внешиполитические процессы в СНГ. Современные международные отношения. Москва, 2000.

Восток и Россия на рубеже XXI века. Москва, 1998.

Гаджиев К.С. Геополитика. Москва, 1997.

Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа. Москва, 2003.

Грунин В.Ф. Итоги визита В.В. Путина в Азербайджан //Евразийский вестник. 2001.№10.

Гусейнова И. Кавказ на пороге XXI века.//Возрождение - XXI век»,№1, 1999.

Давыдов Ю.П. Россия и НАТО: «После бала»//США: экономика, политика, идеология №1, 1998.

Дергачев А. Украина в современных геополитических преобразованиях// Полис №3, 1998.

Дипломатический вестник МИД Российской Федерации. 1992-2005.

Дугин А. Основы геополитики. Москва, 1999.

- Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона. Москва, 2003. –280 с.
- Загорский А. Военное сотрудничество стран СНГ//Экспорт обычных вооружений. 1997, N 8-9.
- Задохин А.Г. Россия и Евразия: Международные отношения и внешняя политика. Москва, 1998.
- Иванов И. Внешняя политика России в эпоху глобализации. Москва, 2002.
- Ивашов Л. Россия-НАТО // Международная жизнь №9. 1998.
- Исмаилов Э., Кенгерли З. Кавказ в глобализирующем мире: новая модель интеграции// Центральная Азия и Кавказ. 2003. №2.
- Катлер Р. О совместной энергетической безопасности на Южном Кавказе [www/vub.ac.be](http://www.vub.ac.be).
- Крондо Н.Б. Геополитика. Москва, 1999.
- Куртов А. Азербайджан-Иран: пока проблем в отношениях соседей больше, чем решений //Независимый Азербайджан: новые ориентиры. Москва, 2000. Т.2. С.189-278.
- Куртов А. Азербайджан-Иран: проблемы и решения//Независимый Азербайджан: новые ориентиры. т.II. Москва, 2000.
- Мирзоев Р. Транспортные коммуникации и геополитика в регионе Великого Шелкового Пути // Центральная Азия и Кавказ, 2005, № 2 (38).
- Нартов Н.А. Геополитика. Москва, 2000.
- Нахаванди Ф. Россия, Иран и Азербайджан. Стратегические истоки внешней политики Ирана. Спорные границы на Кавказе [www/vub.ac.be](http://www.vub.ac.be).
- Николаев А.И. «Большой Кавказ» – стратегия России//Евразийский вестник. 2001. №10.
- Пирожков С. Развитие интеграционных процессов в СНГ в контексте глобальных и региональных измерениях// Центральная Азия и Кавказ. 2001. № 4 (16).
- Пэ Оливье, Ремакль Эрик. Политика ООН и ОБСЕ в Закавказье [www/vub.ac.be](http://www.vub.ac.be).
- Российско-азербайджанское сотрудничество: итоги первого десятилетия и перспективы. // С.И. Чернявский. Новый путь Азербайджана. Москва 2002.
- Россия-Азербайджан, 1992-2002. Сб.документов МИД Азербайджанской Республики. Баку, 2002.
- Россия-Азербайджан: перспективы сотрудничества. Материалы международной научной конференции 27 ноября 1997 г. Москва, 1998.

- СНГ: Цифры, факты, персоналии. 1992-1998. Минск, 1998.
- Советско-турецкие отношения: история, современное состояние и перспективы. Москва, 2003.
- Стратегический курс России с государствами-участниками Содружества Независимых Государств//Дипломатический вестник. 1995, N 10.
- Стрекаль О.В., Гончаренко О.М. Региональные направления и особенности геополитической стратегии и внешней политики Украины. Москва, 1999.
- Сулицкая Т. Закавказье и Россия: перспективы развития отношений до 2010 г.//Новые тенденции в международных отношениях в Азии. Москва, 2002.
- Тихонравов Ю.В. Геополитика. Москва, 1999.
- Толипов Ф. Центральная Азия как пространство, Политика, народ и судьба// Центральная Азия и Кавказ. 2005. №2.
- Трейвиш А.И. Российская геополитика от Гостомысла до наших дней: краткий обзор идей и фактов. Знание, 1995.
- Фаталиев Ф. Отношения Азербайджана с государствами участниками СНГ// "Tarix və onun problemləri". № 1, 2000.
- Херциг Э. Внешняя политика Азербайджана, ее воздействие на региональное сотрудничество [www. kavkaz.com](http://www.kavkaz.com).
- Цыбуков В. Проблемы правопреемства в Содружестве Независимых Государств. Москва, 1994.
- Чернявский С.И. Новый путь Азербайджана. Москва, 2002.

İngilis dilində

- «Washington Times». 15.07. 2004.
- Goltz N. Azerbaijan Diary: A Rogue Reporters Adventures in an Oil-rich, War-torn, Post-Soviet Republic. N.Y., 1998.
- Swietochowski T. Russia and Azerbaijan: A borderland in transition. N.Y., 1995.
- Wallerstein I. The Two Modes of Ethnic Consciousness: Soviet Central Asia in Transition. London, 1973.

İnternet resursları

<http://stra.teg.ru/> - analitik portal

<http://www.ca-c.org> – «Центральная Азия и Кавказ» - Центр социально-политических исследований (Швеция) (Central Asia and the Caucasus – Center for Social and Political Studies (Sweden))

<http://www.c-asia.org> – Обзор Центральной Азии (The review of Central Asia)

<http://www.centrasia.ru> – справочник по Центральной Азии

<http://www.e-journal.ru> – «Евразийский вестник», Журнал теории и практики Евразийства

<http://www.materik.ru> - **Информационно-аналитический портал постсоветского пространства**

<http://www.newsweekly.ru> – политический еженедельник

www.expert.ru – еженедельный журнал

www.geopolitica.ru – analitik portal

www.kavkaz.com

www.politic.donetsk.ua - Политическая жизнь Украины.

www.vub.ac.be

Yerli və xarici jurnallar

«Полис». Москва. 2000.

Beynəlxalq həyat. Bakı, 1998

Дипломатический Вестник МИД Российской Федерации.

Евразийский Вестник. Москва. 2000.

Международная жизнь. Москва. 1992.

МЭИМО. Москва. 2000.

США: экономика, политика, идеология, 2000.

Центральная Азия и Кавказ. 2000.

VIII FƏSİL

AVRASİYA SUBREGIONAL İNTEQRASIYASI VƏ AZƏRBAYCANIN ÇOXTƏRƏFLİ REGIONAL ƏLAQƏLƏRİ

Mövzular:

1. *Avrasiya subregional inteqrasiyası: xarakterik xüsusiyyətləri və əsas təşkilatları*
2. *GUAM Avrasiya subregional inteqrasiyasının yeni modeli kimi*
3. *Avrasiya subregional inteqrasiyasında dini birlik və etnik yaxınlıq amili (İƏT və Türkdilli Dövlətlər Birliyi)*

1. AVRASIYA SUBREGIONAL İNTEQRASIYASI: XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ƏSAS TƏŞKİLATLARI

Azərbaycanın xarici siyasətinin mühüm bir istiqamətini Avrasiya subregion dövlətləri (bölgə ölkələri) ilə münasibətlər təşkil edir. XX əsrin sonu - XXI əsrin başlanğıcında planetin geosiyasi münasibətlər sistemində mühüm yerlərdən birini tutan Avrasiya bölgəsi Cənubi Qafqaz da daxil olmaqla dünya siyasətinin mərkəzinə çıxmışdır. Bir tərəfdən böyük dövlətlərin maraq dairəsinin kəsişdiyi, dinlərin və sivilizasiyaların təmas nöqtəsi olan, digər tərəfdən Rusiya, İran, Çin, Yaponiya, Türkiyə kimi böyük, Orta (Mərkəzi) Asiya, Cənubi Qafqaz və digər kiçik postsovet respublikalarının yerləşdiyi Avrasiya bölgəsi sözün həqiqi mənasında dünyanın gələcək taleyinin və beynəlxalq münasibətlərin müəyyənləşdiyi bir məkan rolunu oynayır. XXI əsrin əsas enerji, nəqliyyat-kommunikasiya və digər transmilli layihələrinin həyata keçirildiyi region da məhz Avrasiya hesab olunur.

Üçüncü minilliyin əvvəlindən qloballaşmaya sürətlə cəlb olunan və regional inteqrasiya proseslərində müxtəlif meyillərin müşahidə olunduğu əsas bölgələr sırasında

Avrasiya – Mərkəzi (Orta) Asiya, Cənubi Qafqaz, Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Fars körfəzi xüsusi seçilir.

Avrasiya tərkibindəki ölkələrin maraq və mənafe dairəsi, xarici siyasət orientasiyası, dövlət idarəçilik sistemi və sairə baxımından da çox mürəkkəb bir regiondur. Geosiyasi, geoiqtisadi baxımdan çox əhəmiyyətli və əlverişli yer hesab olunan bu bölgədə Avropa İttifaqı, ABŞ, Cənub-Şərqi Asiya ölkələri, İslam dövlətləri, Rusiya kimi ölkələrin maraqları toqquşur. Odur ki, regionun qloballaşması və liberallaşması, demokratik transformasiya, bölgədaxili inteqrasiyada müxtəlif mərkəzləri təmsil edən onlarla dövlət, hökumətlərarası birlik və qeyri-hökumət təşkilatı iştirak edir.

Avrasiya inteqrasiyasının mərkəzində dayanan hökumətlərarası qurumlardan biri 1991-93-cü illərdə yaranmış **Müstəqil Dövlətlər Birliyi**dir. Bu təşkilat SSRİ dağılından sonra onun yerində yaranmış, Avropa inteqrasiyasına cəlb olunmuş üç Baltikyanı respublika – Estoniya, Litva və Latviya istisna olmaqla, qalan 12 respublikanı öz tərkibində birləşdirmişdir.

MDB Sovet İttifaqının süqutunun qaçılmaz olduğu bəlli olandan sonra keçmiş respublikalar arasında mövcud olan siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni inteqrasiya proseslərini hansısa formada qoruyub saxlamaq məqsədilə 1991-ci ilin dekabr ayının 8-də Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Belorusiya arasında bağlanan müqavilə ilə (dekabrın 21-də isə üç Baltikyanı respublika və Gürcüstan istisna olmaqla digər respublikalar ona qoşulmuşdur) yaradılmışdır. Təsis Müqaviləsində bəyan edilirdi ki, bundan sonra SSRİ – beynəlxalq münasibətlərin və hüququn subyektini kimi öz fəaliyyətini dayandırır və onun yerində Müstəqil Dövlətlər Birliyi fəaliyyətə başlayır. Əlbəttə, hadisələrin sonrakı gedişi göstərdi ki, MDB – artıq nə SSRİ kimi dünyada beynəlxalq hüquq subyektinə, nə də ki, daxildə birləşdirici, idarəedici dövlətüstü quruma çevrilə bilməyəcək. Çünki onun tərkibinə daxil olan keçmiş ittifaq respublikaları artıq öz müstəqilliklərini bəyan etmiş və müstəqil dövlət quruculuğu prosesinə başlamışdı. Onlar bütövlükdə regional inteqrasiyanı, keçmiş iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni əlaqələri yeni formada davam etdirməyin əleyhinə olmadıqlarını qəbul etsələr də, hansısa formada yenidən öz üzərlərində dövlətüstü hakimiyyəti, kənardan idarəetməni qəbul etmək istəmədiklərini açıq şəkildə bəyan edirdilər. Odur ki, üzv ölkələr daha çox MDB-nin deyil, məhz özlərinin beynəlxalq münasibətlərin və beynəlxalq hüququn subyektləri kimi tanınmasına cəhd edirdilər.

Yarandığı gündən MDB tərkibində iki tendensiya, müvafiq olaraq iki cərəyan özünü büruzə verirdi. Cərəyanlardan birinə Rusiyanın başçılığı ilə keçmiş İttifaqı hansısa formada, yeniləşmiş şəkildə, konfederativ əsasla “mövcud olan vahid bir dövlət kimi” xilas etməyə çalışan Belorusiya, Ermənistan, Orta Asiya dövlətləri daxil idi. Bu qrupa daxil olan ölkələrin rəhbərləri (Azərbaycan da 1992-ci ilin mayına qədər – A. Mütəllibov başda olmaqla bu qrupa aid idi) öz dövlətlərinin müstəqilliyinə müəyyən mənada formal yanaşır, bu müstəqilliyi daxili idarəçilik suverenliyi kimi təsəvvür edir və beynəlxalq aləmlə müstəqil xarici siyasətə çox az meyl göstərirdilər. Elə bu ölkələrin rəhbərləri də MDB-nin Nizamnaməsinə “MDB dövlətdir və bütün üzv ölkələrin ərazisində müəyyən hakimiyyət səlahiyyətlərini həyata keçirir” müddəasını - hüquqi statusunu salmağa cəhd edirdilər.

MDB-nin daxili cərəyanlarından digərinə Ukrayna rəhbərlik edirdi. Onu Moldova və Gürcüstan dəstəkləyirdi. Bu ölkələr MDB-yə müstəqil dövlətlərin könüllü və bərabərhüquqlu əsasda yaratdığı hökumətlərarası qurum kimi yanaşır, ona dövlətlərin daxili və xarici siyasətinə müdaxilə hüququnun verilməsini qeyri-mümkün sayır, qurumun yalnız müstəqil ölkələr arasında iqtisadi, siyasi, sosial-mədəni əməkdaşlığa şərait yaradan bir subyekt rolunu icra etməsini təkid edirdilər. Bir sözlə, bir qrup müstəqil dövlətlərin daxili problemlərindən, çətinliklərindən istifadə edərək, onları yeni bir konfederativ dövlətin (MDB-nin statusunu belə təsəvvür edirdilər) tərkibində birləşdirməyə çalışır. Digər qrup isə bütün gücü ilə öz müstəqil dövlətlərini qurmağa, bu yolda mövcud olan problem və çətinliklərin həllində MDB-nin gücündən və imkanlarından yararlanmağa, başqa üzv ölkələrlə birlikdə müstəqilliyə doğru irəliləməyə çalışırdı.

Azərbaycan 1992-ci ildə ölkədə baş verən hakimiyyət dəyişikliyindən sonra MDB-yə öz münasibətini tam dəyişdi. Əgər 1991-92-ci illərdə A.Mütəllibov dövründə bu ölkə Rusiya ilə bərabər MDB-nin “SSRİ tipli yeniləşmiş bir dövlət” statusu uğrunda fəal çalışmaları ilə yadda qalmışdırsa, 1992-1993-cü illərdə - Ə.Elçibəy hakimiyyəti dövründə əksinə, MDB-yə və onun üzvlərinə qarşı çox kəskin münasibəti ilə fərqlənmişdir. Bu da həmin dövrdə Azərbaycanın həm regionda gedən proseslərdən əsassız təcrid olunmasına, onun dövlət müstəqilliyi yolunda yeni-yeni problemlərin yaranmasına, həm də bu məkanda Ermənistanın mövqelərinin möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir. Azərbaycanın özünü təcrid siyasətinə, keçmişdə vahid bir məkanda yaşadığı qonşu dövlətlərlə münasibətləri əsassız gərginləşdirməsinə, onların ünvanına rəsmi və qeyri-rəsmi ittihamlar səsləndirməsinə (o dövrdə hakimiyyətin rəhbərləri Rusiya

ilə haqq-hesab çəkəcəklərini, Orta Asiya dövlətlərinin anti-xalq hökumətləri ilə əlaqələrin qeyri-mümkünlüyünü bəyan edirdi) 1993-cü ildə baş verən hakimiyyət dəyişikliyi nəticəsində son qoyuldu.

1992-ci ilin iyun ayından MDB-dən çıxan Azərbaycan və Gürcüstan yenidən Birlik sırasına 1993-cü ilin sentyabr-dekabr aylarında qayıtdılar. Beləliklə, MDB tərkibində müstəqillik siyasəti yürüdən və bu qurumun dövlətüstü təşkilata çevrilməsinə maneçilik törədən dövlətlərin sayı bir qədər də artır. Bu missiyanı əvvəl yalnız Ukrayna və Moldova həyata keçirirdisə, 1993-cü ildən Azərbaycan, Gürcüstan və Özbəkistan da bu sərəya qoşulurlar. Məhz bu dövlətlərin birgə səyi ilə MDB Nizamnaməsinə belə bir müddəa salınır ki, MDB hökumətlərarası təşkilatdır, üzv ölkələrin daxili və xarici siyasətinə müdaxilə etmək səlahiyyətinə malik deyil, beynəlxalq münasibətlərin subyekti kimi çıxış etmir, dövlət, yaxud dövlətüstü qurum mahiyyəti daşımır.

MDB-nin yaradılması SSRİ dağılıandan sonra postsovet məkanında yaranmış obyektiv reallığın tələbi kimi meydana çıxmışdı. Əlbəttə, ilk vaxtlarda Rusiya bu qurumdan istifadə edərək digər ölkələr üzərində əvvəlki hökmran mövqelərini, onların daxili və xarici siyasətinə müdaxilə imkanlarını qorumağa çalışırdı. Lakin istənilən halda, on illərlə vahid hüquqi, siyasi, iqtisadi, sosial və mənəvi məkanda yaşamış xalqların və respublikaların illərlə formalaşmış keçmiş əlaqələrdən tam imtina etməsi, inteqrasiya proseslərini birdən-birə dayandırması ölkələr üçün yaxşı heç nə vəd etmirdi. Bu ölkələrin əmək və istehsal resursları, maliyyə-bazar münasibətləri, makro və mikro-iqtisadi mexanizmləri vahid bir sistem tərkibində elə çulğalaşmışdı ki, bunu birdən-birə dağıtmaq hamı üçün faciəvi nəticə ilə yekunlaşa bilərdi. Məsələn, Azərbaycanda istehsal olunan kondisionerlərin komplektləşdirici hissələri bir neçə respublikanın fabrik və zavodlarında hazırlanır və hazır məhsul bütün postsovet məkanında yayılırdı. Yaxud on, yüz minlərlə azərbaycanlı Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstanda və başqa ölkələrdə yaşayır və işləyirdi. Təxminən eyni vəziyyət başqa dövlətlərə də aid idi. Bu insanların vətəndaşlıq, sosial təminat, mənəvi və digər məsələlərini necə həll etmək və tənzimləmək olardı? Odur ki, MDB-nin yaradılması və postsovet respublikalarının bu qurum vasitəsilə, lakin yeni statusla öz aralarında mövcud olan inteqrasiya proseslərini davam etdirməsi 1990-cı illərin obyektiv zərurətindən doğmuşdu.

MDB müstəqil dövlətə çevrilə bilmədi və əslində buna heç bir zərurət də yox idi. Lakin böyük bir Avrasiya məkanında iqtisadi, siyasi, sosial, mənəvi və hərbi inteqrasiya missiyasını öz üzərinə götürən iddialı bir beynəlxalq regional təşkilata çevrildi.

MDB-nin Nizamnaməsində bu təşkilatın funksiyaları sırasına: siyasi, iqtisadi, mədəni, hərbi, ekoloji və humanitar sahələrdə üzv ölkələrin əməkdaşlığını təmin etmək; ümumi iqtisadi məkan yaratmaq; insan hüquq və azadlıqlarının birgə qorunması; beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin, birlik ölkələrinin vətəndaşlarının maneəsiz hərəkətinin, azad ticarət əlaqələrinin təmin edilməsi, üzv ölkələr arasında mövcud olan münaqişələrin həlli və s. mühüm məsələlər daxildir.

Bu vəzifələrin icrası üçün MDB çərçivəsində geniş təşkilati strukturlar – Dövlət başçıları Şurası, Hökumət başçıları Şurası, xarici işlər, müdafiə nazirlərinin (işçi və yardımçı qruplara malik) Şuraları, Koordinasiya-Məşvərət Komitəsi, İqtisad Məhkəməsi, sahə nazirliklərinin müxtəlif əlaqələndirmə təşkilatları və s. yaradılmışdır. Lakin yaradılmasından keçən 12 il müddətində hələ də bu qurumların bir çoxu real fəaliyyətə başlaya bilməmiş və öz funksiyalarını icra etmirlər. Bundan başqa, MDB qurumlarının iclasları bəzən birinci şəxslərin əvəzinə göndərilən digər məsul işçilərin iştirakı ilə formal keçirilir, qəbul olunan qərarlar icra olunmur. Hər bir üzv dövlət bu Birliyin əhəmiyyətindən danışsa da, onun qəbul etdiyi qərarları icra etməyə səy göstərmir.

MDB çərçivəsində dövlətlər öz maraqlarına uyğun olaraq fərqli yanaşma nümayiş etdirirlər. Məsələn, MDB-nin kollektiv təhlükəsizlik sahəsində inteqrasiya prosesində (**Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi**) Azərbaycan, Gürcüstan və Türkmənistan ümumiyyətlə iştirak etmir. Ukrayna isə bu əməkdaşlıqda tamhüquqlu üzv kimi deyil, müşahidəçi statusunda iştirak edir.

Azərbaycan və Gürcüstan iki səbəbə görə Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsinə təkrar qoşulmaqdan imtina edir. Birinci səbəb, bu sistemin başında dayanan Rusiyanın hər iki ölkə ərazisində separatizmə verdiyi dəstək və etnik münaqişələrin həllində qeyri-obyektiv mövqe nümayiş etdirməsi hesab olunursa, ikinci səbəb bu dövlətlərin Qərbbə və Qərb təhlükəsizlik sistemində inteqrasiya olmaq arzusu ilə şərtlənir. O ki qaldı Türkmənistana, bu ölkə başlanğıcdan heç bir təhlükəsizlik sistemində qatılmamaq (bitərəf dövlət mövqeyi) siyasəti yürüdü. 1999-cu ildə Özbəkistan da Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsindən çıxdığını bəyan etdi. Beləliklə, MDB-nin hərbi-təhlükəsizlik inteqrasiyasında, göründüyü kimi, üzv dövlətlərin yalnız yarısı iştirak edir.

MDB tərkibində ayrı-ayrı sahələr – xüsusən hərbi və təhlükəsizlik üzrə **dərinləşdirilmiş inteqrasiya proseslərinə** ehtiyatlı yanaşma siyasəti bir çox dövlətlərin yürütdüyü müstəqil xarici siyasət kursunun tələblərindən irəli gəlir.

Ümumiyyətlə, MDB-nin fəaliyyətinə və perspektivlərinə dövlətlərin fərqli münasibətini tədqiqatçılar bir neçə ciddi faktorla bağlayırlar. **Əvvəla**, MDB üzvü olan

dövlətlərin hər biri öz siyasi, iqtisadi, hərbi maraqlarını təmin etmək üçün qabaqcıl dünya ölkələri – ABŞ, Avropa ölkələri, Yaponiya və başqaları ilə ikitərəfli və nüfuzlu beynəlxalq qurumlarla – Avropa Birliyi, Avropa Şurası, ATƏT, NATO kimi təşkilatlarla çoxtərəfli əlaqələrə can atır. Ölkələr MDB üzvlüyünə və onun çərçivəsində dərinləşmiş inteqrasiyaya daxil olmaqla beynəlxalq aləmlə əlaqələrinə xələl gətirə biləcəklərindən ehtiyat edirlər. **İkincisi**, MDB-də əsas və aparıcı rolu Rusiya oynayır. Bu qurumun sədrliyi də yarandığı gündən məhz bu ölkəyə məxsusdur. Bu faktor bir tərəfdən digər üzv dövlətlərin MDB tərkibində hüquqlarının faktiki olaraq qeyri-bərabər olduğunu, o biri tərəfdən isə siyasi, iqtisadi və başqa inteqrasiya proseslərində üzvlər arasında qeyri-bərabər şəraitin mövcudluğunu göstərir. Odur ki, üzv dövlətlər öz aralarında bütün ölkələrin bərabərhüquqlu əlaqələrini təmin edən **subregional birliklərə** daha çox üstünlük verirlər. **Üçüncüsü**, MDB çərçivəsində formalaşdırılan ümumi xarici və daxili siyasət, dünyada, regionda və üzv dövlətlərdə baş verən hadisə və proseslərə ümumi baxışlar tez-tez ayrı-ayrı üzv ölkələrin marağını əks etdirmir. Məsələn, ABŞ-ın İraqa qoşun yeritməsi, NATO-nun tərkibinin genişləndirilməsi, ATƏT-in bölgədə yürütdüyü siyasət və b. onlarla xüsusi hallara qarşı MDB-nin formalaşdırdığı ümumi mövqə, yaxud səsləndirdiyi bəyanat ayrı-ayrı üzv dövlətlərin mövqeyi ilə ziddiyyət təşkil edibdir. Odur ki, bu dövlətlər həmin bəyanat və mövqələrə ya qoşulmayıb (sonda MDB tərkibində narazılıq yaranır), ya da ki, xüsusi qeydlə qoşulublar ki, bu da həmin ölkələrin bu qurumdakı məxsusi mövqeyinə xələl gətirib. Məhz elə bu səbəbdən də məsələn, MDB tərkibində xarici və daxili siyasət sahəsində baxışları üst-üstə düşən ölkələrin GUAM kimi təşkilatı yaranıb. **Dördüncüsü**, MDB tərkibində həyata keçirilən inteqrasiyanın sürəti, dərinliyi və başqa məsələləri ilə bağlı üzv ölkələrin maraq və mənafeləri ciddi fərqlənir. Onun təhlükəsizlik və müdafiə ilə bağlı inteqrasiya planları bir qrup üçün məqbul, digəri üçün qeyri-məqbul hesab olunur. Yaxud “gömrük ittifaqı” “vizasız gediş-gəliş”, “ümumi vergi-tarif sistemi” və s. üzv dövlətlərin hamısını maraq fərqləri baxımından eyni dərəcədə qane etmir. Bu halda da marağı üst-üstə düşənlər subregional inteqrasiya təşkilatları məsələn, “Beşlər İttifaqı”, “Avrasiya İqtisadi Birliyi” (Avr.As.İB) və s. qurumlar yaradırlar. **Və nəhayət**, MDB beynəlxalq aləmdə Avrasiya regional inteqrasiya təşkilatı kimi tanınsa da, beynəlxalq münasibətlər və hüquq sistemində öz vahid səsi, yeri və rolu olan qurum kimi – hüquqi şəxs statusu ilə tanına bilməyib. Məsələn, BMT, ATƏT, NATO, Avropa İttifaqı kimi təşkilatların beynəlxalq münasibətlər sistemində malik olduğu hüquqi status MDB-də yoxdur və yaxın gələcəkdə də yəqin ki, olmayacaq. Odur ki, bu təşkilat vasitəsilə beynəlxalq aləmdə

özünün hansısa marağını, problemini təmin edə bilməyən üzv ölkənin ayrı-ayrılıqda MDB-yə deyil, başqa bir beynəlxalq statuslu təşkilata üz tutacağı tədqiqatçılarda şübhə doğurmur.

Beləliklə, MDB-nin böyük və geniş Avrasiya məkanında üzərinə götürdüyü iddialı missiya – keçmiş postsovet respublikaları arasında Avropa Birliyi təcrübəsi ilə dərinləşdirilmiş inteqrasiya proseslərini reallaşdırmaq planı göz önündədir. Nə qədər ziddiyyətli və subyektiv amillərlə müşahidə olunsa da, bu proses başlanıb və davam edir. Əlbəttə, hər şey MDB-ni yaradan, bu işə rəhbərlik edən Rusiyanın digər üzv dövlətlərə səmimi, yaxud qeyri-səmimi münasibətindən, gələcəkdə onları bərabərhüquqlu tərəfdaş kimi qəbul edib-etməməyindən, ölkələr arasında maraq dairəsinin dəqiq müəyyən edilib, nəzərə alınıb-alınmamağından asılı olaraq müəyyənləşəcək. Hazırda MDB çərçivəsində həyata keçirilən vizasız gediş-gəliş, sərbəst ticarət əlaqələri (fərqli vergi-gömrük tarifləri ilə), inteqrasiya proseslərinə mənfi təsir edən halların müəyyənləşməsi və aradan qaldırılmasına, üzv dövlətlərin daxili ictimai-siyasi həyatında sabitliyin qorunması prosesinə yönələn birgə cəhd istisna olmaqla, hansısa dərinləşmiş inteqrasiya proseslərinin getdiyini söyləmək olmaz. Belə inteqrasiyaya hələ ki, yalnız MDB üzvü olan və əsas maraqları üst-üstə düşən dövlətlərin yaratdığı subregional birliklər səviyyəsində cəhd göstərilir. Belə təşkilatlar sırasına **“Rusiya-Belorusiya İttifaqı”**-ni, **“Beşlər İttifaqı”**-ni, **“Avr.As.İB”**-ni, **“Mərkəzi Asiya Əməkdaşlıq”** təşkilatını, **“GUAM”**-ı, **“İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı”**-ni (İKT), **“Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı”**nı və başqalarını aid etmək olar. Məsələn, Rusiya-Belorusiya İttifaqı tərkibindəki dərinləşdirilmiş inteqrasiyaya, vahid iqtisadi məkan, vahid valyuta, enerji təminatı, ümumi dövlətüstü qurumlar və s. proseslərinə hələ ki, başqa dövlətlər qoşulmaq istəmirlər. Yaxud, **“Dördlər İttifaqı”** (Rusiya, Belorusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan) çərçivəsində reallaşan sosial-iqtisadi, hərbi-siyasi layihələr bu dövlətləri daha dərin inteqrasiya prosesinə cəlb edib, nəinki digər MDB üzvlərini.

Bəhs olunan subregional inteqrasiya mərkəzlərinin yaranmasının əsas səbəbi hələ də bəzi dövlətlərin MDB-yə və onun əbədi lideri rolunu mənimsəmiş Rusiya Federasiyasına ehtiyatla yanaşması və ona axıra qədər etibar etməməsi ilə bağlıdır. Əks təqdirdə, məsələn, **“Dördlər İttifaqı”** tərkibində həyata keçirilən dərinləşmiş inteqrasiyanı (gömrük birliyi) elə MDB çərçivəsində həyata keçirmək olardı. 1999-cu ildə Tacikistan bu İttifaqa qoşulmaqla onun **“Beşlər İttifaqı”** adlanmasına səbəb olsa da, digər MDB üzvləri ona qoşulmağa ehtiyat etdilər. Bu ehtiyatlı davranış üçün hər bir dövlətin öz əsası var idi. Azərbaycanın İttifaqdan kənar qalmasına rus sərhədçiləri,

yaxud MDB-nin birgə missiyasına öz sərhəd-keçid məntəqələrini (xarici aləmlə sərhəd məntəqələrinin ümumi qorunması tələbindən imtina nəzərdə tutulur) etibar etməməsi və xarici ticarət sahəsində öz məxsusi siyasətini yeritməsi (Azərbaycan Dünya Ticarət Təşkilatına daxil olmağa çalışır) səbəb oldu. Gürcüstan, Moldova, Ukrayna və Özbəkistan da bu “İttifaq” təxminən oxşar səbəblərdən qoşulmadı və müstəqil xarici ticarət siyasəti yürütməyə üstünlük verdilər. Əslində, “Beşlər İttifaqı”nın dərinləşdirilmiş inteqrasiyası da nəzərdə tutulduğu kimi öz effektiv bəhrələrini hələ ki, vermir. Bu dövlətlərdən Qırğızıstan Dünya Ticarət Təşkilatına üzv qəbul edildiyindən öz ticarət və xidmət bazarını digər dövlətlər üçün açıq elan etmiş və Rusiya bu ölkə ilə azad ticarət əlaqələrinə məhdudiyət qoymaq məcburiyyətində qalmışdır. Əks təqdirdə, bu ölkənin ərazisinə daxil olan xarici resurslar güzəştli tariflə Rusiyaya axardı ki, bu da özünəməxsus problemlər yarada bilərdi.

Beşlik arasında 1998-99-cu illərdə bağlanan Vahid İqtisadi Məkan və Gömrük İttifaqı bu günə qədər tam gücü ilə işə düşə bilmir. Bunun da əsas səbəbi üzv dövlətlər arasında iqtisadi marağ və qarşılıqlı mənafe sisteminin axıra qədər, dərk olunmuş şəkildə işlənilməməsi ilə bağlıdır. Dərinləşmiş inteqrasiyaya qərar verən ölkələr bir tərəfdən xarici aləmlə sərbəst iqtisadi və ticarət əlaqələri qurmaq, o biri tərəfdən öz aralarında dərinləşmiş inteqrasiyaya girmək istəyir. Bu iki istəyin reallaşmasının forma və metodları isə hələ ki, mövcud deyil.

Eyni taleni 2000-ci ildə bu beş ölkə arasında yaradılan **Avrasiya İqtisadi Birliyi** (Avr.As.İB) subregional təşkilatı da yaşayır. İmzalanmış sazişdə göstərilir ki, əvvəl bu beş dövlət arasında yaradılmış “Gömrük İttifaqı” bundan sonra Avrasiya Beynəlxalq İqtisadi Birliyinə çevrilir. Birliyin əsas vəzifələri sırasına üzv ölkələr arasında ümumi gömrük sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi, vahid gömrük tarifinin tətbiqi, azad ticarət və xidmət rejiminin yaradılması və s. aid edilir. Birlik çərçivəsində koordinasiya işlərinin aparılması məqsədilə ali “Dövlətlərarası Şura” (dövlət və hökumət başçılarının təşkilatı), daimi fəaliyyət göstərən “İnteqrasiya Komitəsi” (baş nazir müavinləri səviyyəsində), “İşçi orqan” (nümayəndələr səviyyəsində), “Parlamentlərarası Assambleya” (parlamentlərarası əməkdaşlıq qurumu) və “Birlik məhkəməsi” təsis edilir.

Avr.As.İB-nin Dövlətlərarası Şurasının birinci iclası MDB-nin 2001-ci ildə Minskə keçirilən sammiti çərçivəsində keçirilmiş və bir neçə mühüm sənəd qəbul edilmişdir. İnteqrasiya Komitəsinin yeri müəyyən edilib (Moskva və Alma-Ata), səsvermə prosedurası müəyyənləşdirilib, inteqrasiya proseslərinə cəlb ediləcək sahələr dəqiqləşdirilib. Beləliklə, MDB məkanında mövcud olan subregional inteqrasiya

mərkəzləri içərisində ən real işlər məhz Avr.As.İB çərçivəsində həyata keçirilir. Bu təşkilatın üzvü olan dövlətlər öz aralarında və xarici aləmlə iqtisadi-ticarət, gömrük-vergi sisteminin razılaşdırılmış ümumi rejimini yaradaraq, MDB-nin digər dövlətləri üçün yeni bir nümunə təklif ediblər.

Hazırda bu qurum Ukraynanı da cəlb etməklə, MDB çərçivəsində Azad İqtisadi Zona və sərbəst ticarət rejiminin yaradılması layihəsi üzərində iş aparır. Bu planın məqsədi gələcəkdə Avropa Birliyi nümunəsində MDB məkanında əmtəə, kapital, işçi qüvvəsi, əmək resursları, xidmət sahəsində azad iqtisadi zona yaradılması və müvafiq sahələrin dərinləşdirilmiş inteqrasiyasına nail olunmasından ibarətdir.

Tədqiqatçılar Avr.As.İB-nin iş təcrübəsini və fəaliyyətini MDB üçün əsl nümunə kimi qiymətləndirsə də, bəzi ölkələr hələ ki, bu dərinləşdirilmiş inteqrasiya proseslərinə ehtiyatla yanaşırlar.

Azərbaycanın xarici siyasətində prioritet istiqamətlərdən birini də Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı ilə əlaqələr təşkil edir. Regional təşkilat kimi formalaşan və fəaliyyət göstərən **Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QDİƏT)** 1992-ci il iyunun 25-də İstanbulda on bir dövlət – Azərbaycan, Albaniya, Bolqarıstan, Gürcüstan, Moldova, Ermənistan, Rusiya, Rumıniya, Yunanıstan, Türkiyə və Ukrayna tərəfindən təsis edilmişdir. 2004-cü ilin aprel ayında Serbiya və Çernoqoriya dövləti də təşkilata üzv olmuşdur. QDİƏT-in nizamnaməsinə görə təşkilatda “müşahidəçi” statusu da nəzərdə tutulmuşdur. Hazırda Misir Ərəb Respublikası, Avstriya Respublikası, Almaniya Federativ Respublikası, İsrail, İtaliya Respublikası, Polşa Respublikası, Sloveniya Respublikası, Tunis Respublikası və Fransa Respublikası müşahidəçi kimi QDİƏT-in işində iştirak edirlər.

Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində üzv dövlətlərin əməkdaşlığı ticarət və iqtisadi inkişaf, bank və maliyyə, rabitə, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, səhiyyə, ətraf mühitin mühafizəsi, turizm, elm və texnika, mütəşəkkil cinayətkarlıqla, narkotiklərin, silah və radioaktiv maddələrin qeyri-qanuni dövriyyəsi, terrorizm və qanunsuz miqrasiya ilə mübarizə sahələrini əhatə edir.

Təşkilatın təsisçilərindən olan Azərbaycan Respublikası Avropaya inteqrasiya prosesini gücləndirmək və region dövlətləri ilə çoxtərəfli əməkdaşlığı daha da inkişaf etdirmək məqsədilə qurumun fəaliyyətinə xüsusi əhəmiyyət verir. Eyni zamanda, Azərbaycan özünün əlverişli coğrafi mövqeyindən istifadə edərək tranzit imkanlarının daha dolğun şəkildə gerçəkləşdirilməsi və enerji resurslarının dünya bazarlarına

çıxarılması sahəsində Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının potensialından faydalanmaq məqsədini güdür.

2003-cü ilin mayında altı aylıq müddətə təşkilatın sədrliyi səlahiyyətlərini öz üzərinə götürmüş Azərbaycan həmin dövrdə enerji, nəqliyyat və turizm sahələri üzrə əməkdaşlığın inkişafına dair Bakıda üzv dövlətlərin müvafiq nazirlərinin iclaslarını təşkil etmiş və müzakirələrin yekunu olaraq Bakı bəyanatları qəbul olunmuşdur.

2003-cü ilin oktyabrından ikinci dəfə QDİƏT-də sədrlik səlahiyyətlərini həyata keçirən Azərbaycan 2004-cü ilin apreliyində Bakıda təşkilatın üzv ölkələrinin təhsil və xarici işlər nazirlərinin iclaslarını keçirmişdir.

Azərbaycan QDİƏT çərçivəsində müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığın genişləndirilməsinə dair layihələrin və konkret tədbirlərin həyata keçirilməsinin təşəbbüskarı olmuşdur. Bu baxımdan regionda ticarət əlaqələrinin sadələşdirilməsinə dair tövsiyələrin hazırlanmasını, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üzrə işçi qrupunun yaradılması və seminarların keçirilməsini, Layihə İnkişaf Fondunun təsis edilməsini və s. qeyd etmək olar.

MDB üzvü olan Mərkəzi Asiya ölkələrinin yaratdığı subregional inteqrasiya təşkilatlarından biri də **Mərkəzi Asiya İqtisadi Birliyi (MAİB)** hesab olunur. Bu təşkilat 1993-cü ildə Qazaxıstan və Özbəkistan prezidentlərinin təşəbbüsü ilə yaradılıb.

MAİB-in əsas vəzifəsi üzv ölkələr arasında azad ticarət və iqtisadi birlik yaratmaq, iqtisadi, sosial və mədəni inteqrasiya məqsədilə ölkələrin birgə səyini koordinasiya etməkdən ibarətdir. 1994-cü ildə Qırğızıstan, 1998-ci ildə Tacikistan quruma daxil olur. Gürcüstan, Türkiyə, Ukrayna və Rusiya müşahidəçi sifətində təşkilatın işində iştirak edirlər.

MAİB-in əsas işçi orqanı İcra Komitəsi hesab olunur. Komitənin əsas fəaliyyət istiqamətlərini ali orqan hesab olunan Dövlətlərarası Şura müəyyən edir.

Bundan başqa, Şuranın tərkibində Baş nazir müavinləri, xarici işlər və müdafiə nazirləri Şuraları da fəaliyyət göstərirlər.

MAİB çərçivəsində 1994-cü ildən üç ölkənin – Qazaxıstan, Özbəkistan və Qırğızıstanın birgə yaratdığı **Mərkəzi Asiya Əməkdaşlıq və İnkişaf Bankı** fəaliyyət göstərir ki, bu da dövlətlər arasında maliyyə-konvertasiya və ödəmə işlərinin standartlaşdırılmasına yardım edir.

2000-ci ildə MAİB üzvləri 2000-2005-ci illər üçün birlik çərçivəsində inteqrasiya strategiyası qəbul edibdir. Bu strategiyaya görə dörd mərhələ çərçivəsində Mərkəzi

Asiyada azad ticarət zonasının, gömrük ittifaqının, ödəmə və vahid valyuta birliyinin, vahid əmək, maliyyə-resurs bazarının yaradılması təmin edilməlidir.

2001-ci ildə Alma-Atada keçirilən dövlət başçılarının Şurasında bu strategiyanın həyata keçirilməsi üçün ilk cəhd göstərilir. Şurada MAİB-in iqtisadi forumu yaradılır və Mərkəzi Asiyada sabitliyin möhkəmləndirilməsi, elm, texnika, təhsil və sairə sahələrində əməkdaşlıq haqqında qərar qəbul edilir.

Bu günə qədər MAİB-in Şuraları tərəfindən 200-dən çox müxtəlifönlü, ən iddialı və cəsərtli qərarlar qəbul edilsə də, hələ ki, təşkilat çərçivəsində dərinləşdirilmiş inteqrasiyanın real nəticələri görünmür.

ABŞ-da baş verən 11 sentyabr 2001-ci il terror hadisələri və dünyanın diqqətinin Əfqanıstana yönəlməsi, bu regionda cərəyan edən digər neqativ proseslər hələ ki, MAİB çərçivəsində nəzərdə tutulan inteqrasiyanı yubadır. Lakin buna baxmayaraq, bu bölgədə regional inteqrasiya realdır və dövlətlərin ona müsbət münasibəti də göz önündədir.

MDB üzvü olan bəzi dövlətlərin regional inteqrasiya cəhdlərini birləşdirən beynəlxalq subregional qurumlardan biri də **Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatıdır** (ŞƏT). Bu qurum özündə altı MDB üzvü ilə birlikdə Çin Xalq Respublikasını da birləşdirir.

ŞƏT rəsmi olaraq 2001-ci ildə yaransa da, üzv dövlətlər arasında bu istiqamətdə əməkdaşlıq hələ 1996-cı ildən başlanmışdır. Bu o dövr idi ki, Çin, Orta Asiya dövlətləri, xüsusən Özbəkistan, Rusiya və Əfqanıstan arasındakı sərhədboyu ərazilərdə tez-tez ekstremist, separatçı, fundamentalist-dini və narkobiznes qrupları tərəfindən müxtəlifönlü aksiyalar keçirilir, toqquşmalar, sərhəd pozmalar və s. qeyri-qanuni hadisələr törədilirdi. Bütün bu hadisələr əksər sərhəd dövlətlərini narahat edirdi və onların ayrı-ayrılıqda bu cür neqativ halların qarşısını almaq cəhdləri müsbət nəticə vermirdi. Sərhəd dövlətləri arasında bu tipli hadisələrin qarşısını almaq üçün birgə fəaliyyətə keçmək məqsədilə razılaşıdırılmış ilk görüş də məhz 1996-cı ildə ÇXR-in Şanxay şəhərində baş tutur.

Şanxayda Rusiya, Çin, Qazaxıstan, Tacikistan və Qırğızıstan dövlətlərinin başçıları sərhədyanı prosesləri nizamlamaq, neqativ hallarla birgə mübarizə aparmaq məqsədilə “Şanxay beşliyi” adlanan regional təşkilat yaradır və bu quruma birgə fəaliyyət səlahiyyətləri verirlər.

Sonra 1993-cü ildə Moskvada, 1997-ci ildə Bişkekə, 2000-ci ildə Düşənbədə beşliyin toplantılarında üzv dövlətlər arasında təkcə təhlükəsizlik və sərhəd nəzarəti

məsələləri deyil, eyni zamanda, digər sahələrdə əməkdaşlıq məsələləri də müzakirə olunur. Bu müddətdə artıq Özbəkistan da beşlər sırasına daxil olur.

“Şanxay İttifaqı”nın tarixində ən önəmli hadisə 2001-ci il iyunun 14-15-də Şanxay şəhərində keçirilən sammitdə baş verir və altı ölkənin liderləri **Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının** yaranması haqqında Deklarasiya imzalayır. Bu təşkilat yeni bir statusla regional inteqrasiya işinə başlayır və üzv ölkələr arasında iqtisadi, siyasi, hərbi, təhlükəsizlik və sərhəd ticarəti sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlığı gücləndirir.

ŞƏT hər il ölkə başçıları səviyyəsində üzv ölkələrin birində (növbə ilə) öz sammitini və hökumət rəhbərlərinin daimi əlaqələrini nəzərdə tutur. Bundan başqa əməkdaşlığın dərinləşməsi məqsədilə sahə prinsipi üzrə birgə komissiya və komitələrin yaradılması, inteqrasiya üçün lazımı addımların atılması da qərara alınmışdır.

Hazırda Pakistan bu quruma üzvlük, ABŞ isə müşahidəçi sifəti ilə toplantılarında iştirak üçün müraciət edib. Nəzərə alınsa ki, ŞƏT-in iki nümayəndəsi BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləridir və bu qurumun tərkibinə təxminən yer kürəsinin 1,5 milyard sakini, Avrasiya materikinın 3/5 ərazisi daxildir, onda təşkilatın Azərbaycan üçün də perspektivləri və dünya siyasətində əhəmiyyətini xüsusi vurğulamaq lazım gəlir.

2002-ci ildə ŞƏT-in Sankt-Peterburq sammitində iqtisadi əməkdaşlıq və regional inteqrasiya baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir neçə mühüm sənəd qəbul edilmişdir. Bunların sırasında “Anti-terror əməliyyatlarında birgə iştirak haqqında”, “Əməkdaşlıq haqqında” və s. sazişlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

ŞƏT tərkibində Rusiya və Çin əsas aparıcı dövlətlər olduğundan və yeni dünya nizamı şəraitində onlar ABŞ-la “çoxqütblü” dünya yarışında iştirak etdiyindən, bu qurumda müəyyən qədər anti-Amerika və anti-Qərb əhval-ruhiyyəsi mövcuddur. Hətta bir neçə dəfə Özbəkistan rəhbərliyi təşkilatın təhlükəsizlik konsepsiyası, regional təhlükəsizlik və s. hərbi-siyasi addımlarına öz etirazını nümayiş etdirmiş və qurumun anti-Qərb siyasətində iştirak etməyəcəyini bəyan etmişdir.

ŞƏT-in gələcəkdə əsasən regional inteqrasiya, iqtisadi əməkdaşlıq, yaxud hərbi-siyasi blok yönündə inkişaf edəcəyi hələ ki, tam proqnozlaşdırıla bilmir. ABŞ və Pakistanın bu quruma can atması da məhz onların belə mühüm bir regionda baş verən sərhədətrafi, hərbi-siyasi və təhlükəsizlik məsələlərindən kənar qalmamaq istəyi ilə bağlıdır. Çünki, nəzərə alınsa ki, Pakistan və Əfqanıstan bu regionda ABŞ maraqlarının əsas daşıyıcıları hesab olunurlar, o zaman onların, o cümlədən digər Avrasiya ölkələrinin Çin-Rusiya təsirinə düşməsi ABŞ-ı heç cür qane edə bilməz.

2005-ci il iyulun 5-də ŞƏT-in Astanada keçirilmiş son toplantısı ABŞ-ın şübhələrinin əsaslı olduğunu bir daha sübut etdi. Yığıncaqda açıq-aşkar anti-Amerika əhval ruhiyyəsi hökm sürmüşdür. Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.Putinin, Qazaxıstan Prezidenti N. Nazarbayevin, Qırğızıstan Prezidenti K.Bakiyevin, Tacikistan Prezidenti İ. Rahmonovun və Çin Xalq Respublikasının sədri Xu Tsintaonun iştirak etdikləri yığıncaqda qəbul edilmiş Bəyannamədə qeyd edilir ki, “Şanxay Əməkdaşlıq təşkilatına üzv olan dövlətlər Əfqanıstanda anti-terror koalisiyasının müvafiq iştirakçıları (Orta Asiya ölkələrində hərbi strukturlara malik dövlətlər nəzərdə tutulur) ŞƏT üzvü olan ölkələrin ərazilərindəki hərbi kontingentlərinin qalması və infrastrukturardan istifadənin son müddətinin müəyyənləşdirilməsi zəruridir”.

ŞƏT-in adı çəkilən üzvlərindən başqa Astana yığıncağında müşahidəçi statusu ilə Monqolustanın Prezidenti də iştirak edirdi. Bundan başqa, bu iclasda Pakistan, İran və Hindistan kimi ölkələr müşahidəçi statusu aldılar və onların yüksək səviyyəli təmsilçiləri bu tədbirdə iştirak edirdilər.

ŞƏT-in qəbul etdiyi Bəyannamədə təkəcə ABŞ və anti-terror koalisiyasının başqa üzvlərindən Orta Asiyadakı hərbi strukturlarının fəaliyyətinin son müddətini müəyyənləşdirmək tələb olunmur, eyni zamanda, ABŞ-ın elan etdiyi dəyərlərə alternativ prinsiplər də bəyan edilir. Məsələn, Bəyannamədə qeyd olunur ki, “dövlət başçıları bərabərlik və qarşılıqlı hörmət, suveren dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipləri əsasında beynəlxalq münasibətlərin demokratikləşməsinə doğru ardıcıl hərəkəti vurğulayır, ideoloji və ictimai quruluşlarındakı fərqlərdən asılı olmayaraq beynəlxalq ictimaiyyəti qarşılıqlı inam, qarşılıqlı səmərə və bərabərliyə əsaslanan yeni təhlükəsizlik konsepsiyasının formalaşmasına çağırır”.

Daha sonra Bəyannamədə qeyd olunur ki, “Dünyada mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların çoxnövürlüyü - ümumbəşəri dəyərdir”. “Hər bir xalqın öz inkişaf yolu ilə getmək hüququ tam təmin olunmalıdır”. Bu müddəaları tədqiqatçılar ABŞ-ın bütün dünyada demokratiya və qərb dəyərlərinin yayılması siyasətinə ŞƏT üzvlərinin etirazı kimi dəyərləndirirlər.

ŞƏT sözügedən Bəyannamədə üzv dövlətlərin xarici siyasəti, xarici iqtisadi əlaqələri, hüquq-mühafizə orqanları, xüsusi xidmətlər və müdafiə qurumlarının əlaqələrinin sıx əməkdaşlığının inkişafını vurğulayıb. ŞƏT habelə regionda sülhə, təhlükəsizliyə və sabitliyə yönəlmiş təhdidlərə qarşı birgə reaksiya verməyi vacib hesab etdiyini önə çəkir. Dövlətlər anti-terror tədbirlərinin birgə hazırlanması və keçirilməsini vacib hesab edirlər.

Göründüyü kimi, ŞƏT-in daha sıx regional inteqrasiyaya meyli və regiondakı təhlükəsizlik məsələlərini ABŞ-ın iştirakı olmadan həll etmək iddiaları açıq-aşkar irəli sürülür. Elə buna görədir ki, altı MDB üzvünün və ÇXR-in ortaya qoyduğu və bu dəfə Özbəkistanın da etiraz etmədiyi Avrasiya inteqrasiya planları ABŞ-ı ciddi narahat etməyə başladı.

MDB çərçivəsində və MDB üzvlərinin iştirakı ilə Avrasiya məkanında həyata keçirilən iqtisadi, siyasi, hərbi, sosial və mədəni inteqrasiya göz önündədir. Həm MDB, həm də onun çərçivəsində və ətrafında fəaliyyət göstərən subregional qurumlar – Rusiya-Belarus İttifaqı, Avr.As.İB, Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı, MAİB, GUAM, İƏT, ŞƏT və başqaları bu gün Avrasiya məkanında mövcud olan dövlətləri regional inteqrasiyaya cəlb etməklə məşğuldur. Bu inteqrasiyanın eninə və dərininə inkişaf etməsi sürəti təkəcə obyektiv zərurətlə deyil, həm də bəzi subyektiv faktorlarla bağlıdır. Bu faktorlar sırasına geosiyasi maraqlar və yeni dünya nizamında hegemonluq, qloballaşma və milli maraq dairələrinin sıxışdırılması, dinlər və sivilizasiyalararası münasibətlər, Avrasiya bölgəsinə sahiblik uğrunda mübarizə, bölgə ölkələrinin dünyada mövcud olan təhlükəsizlik sistemlərinə münasibəti, Şərç-Qərb nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizi, dünya enerji siyasəti və dövlətlərin qlobal maraq dairələri və s. məsələləri aid etmək olar. Bölgənin karbohidrogen ehtiyatlarla zəngin, əhəmiyyətli geosiyasi vəziyyətə malik olan kiçik dövlətləri bu proseslərdə öz milli maraqlarını bacardıqları kimi, böyük, dünya siyasətində aparıcı rola malik olan dövlətlər isə istədikləri kimi təmin edirlər.

Azərbaycan, Qazaxıstan, Belarus, Orta Asiya dövlətləri, Gürcüstan, Ukrayna, Moldova və Ermənistan kimi ölkələr Avrasiyada və MDB-də bu və ya digər regional qurumlara, inteqrasiya təşkilatlarına, hərbi-siyasi bloklara daxil olarkən **birincisi**, öz obyektiv milli maraqlarını, **ikincisi**, Rusiya, ABŞ, Avropa Birliyi kimi supergüclərin, **üçüncüsü** isə öz ənənəvi müttəfiqlərinin, din, dil və sərhəd birliyi əsasında onlara yaxın olan ölkələrin maraq və mənafeələrini nəzərə almaq məcburiyyəti qarşısında qalırlar.

Regionun böyük dövlətləri – Rusiya, Çin, Türkiyə, İran və başqaları, bir qayda olaraq, təmsil olunduqları bu təşkilatlarda mexaniki olaraq daha üstün statusla çıxış edir və əsasən öz milli maraqlarının qayğısına qalırlar. Olsa-olsa, bu ölkələr regional münasibətlərdə öz müttəfiqi hesab olunan ABŞ, Avropa Birliyi və başqaları ilə öz dividendlərini bölüşə bilirlər. Qalan halda bu ölkələr, misal üçün, Azərbaycan kimi bir dövləti qayğılandıran məsələlərlə heç zaman üz-üzə qalmırlar.

Göründüyü kimi, Avrasiya regionunda həyata keçirilən inteqrasiya proseslərində və bu məqsədlə yaradılmış təşkilatlarda ölkələr öz kateqoriyası və statusları ilə iki qrupa bölünürlər. Bu da regionda həyata keçirilən inteqrasiya proseslərini hələ ki, məsələn, Avropa Birliyi çərçivəsində həyata keçirilən inteqrasiyadan ciddi surətdə fərqləndirir. Avropa Birliyi dövlətləri bu çərçivədə əsas və ikinci dərəcəli qruplara bölünmədiyi halda, MDB inteqrasiya prosesində bu hal hələ ki müşahidə edilir. İkinci dərəcəli dövlətlər maraqlar balansını nəzərə almağa və ona əməl etməyə bir növ borcludurlar. Məsələn, 1991-1993-cü illərdə Azərbaycan, Gürcüstan və Moldova özünün regional və dünya siyasəti sahəsindəki müstəqil fəaliyyətləri ilə bu ənənəni pozmağa cəhd göstərmişlər. Nəticədə onların müstəqilliyi və müstəqil dövlətçiliyi yolunda elə ciddi problemlər yaranmışdır ki, 10 il keçəndən sonra da bu problemləri aradan qaldırmaq mümkün olmamışdır. Halbuki SSRİ dağılan zaman milli-etnik və ərazi-dövlət problemləri baxımından ən əlverişsiz və mürəkkəb vəziyyət bu üç dövlətdə deyil, ilk növbədə, məsələn, Qazaxıstanda mövcud idi. Lakin Qazaxıstan Prezidenti N. Nazarbayevin düşünülmüş siyasəti və balanslı addımları onun ölkəsini müstəqillik yolunda ən əlverişli vəziyyətə malik bir dövlətə çevirdi.

Avrasiya regional inteqrasiyasını fərqləndirən səciyyəvi cəhətlərdən biri də region çərçivəsində mürəkkəb geosiyasi mühitin mövcudluğu və arxasında müxtəlif maraqlı dövlətlərin dayandığı geostrateji qruplaşmaların gizli mübarizəsi hesab olunur. Regionun Çin, Rusiya, Türkiyə, İran kimi ölkələrinin müxtəlif maraq çərçivəsi, fərqli orientasiyaya malik dövlətlərin mövcudluğu və sairə amillər istər-istəməz geosiyasi, geoiqtisadi və inteqrasiya proseslərində qruplaşmaya şərait yaradır. Bu dövlətlərin hər biri Avrasiyada öz məqsədi və marağına müvafiq olaraq digər ölkələri ətrafında, yaxud təsir dairəsində saxlamağa cəhd göstərir. İran daha çox islamiyönlü siyasət yürüdərək bu yöndə öz liderliyini təmin etmək istəyirsə, Rusiya özünün böyük dövlət statusu və keçmişdə “SSRİ-nin yaratdığı iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni reallıqlar”dan çıxış edərək üstünlüyə can atır. Çin ənənəvi olaraq xalqların və dövlətlərin milli maraqlarının “ən ədalətli, ən obyektiv təmsilçisi, “yeni dünya nizamında birtərəfli ABŞ hegemonluğunun ən böyük və əsl opponenti” rolu ilə dövlətlərin etimadını qazanmağa, Türkiyə daha çox türkdilli xalqlar və dövlətlərin dəstəyinə, eyni zamanda, Avropaya ən yaxın və Avropa dəyərlərini daşıyan ən modern dövlət statusu ilə regionun Qərbyönlü ölkələrinin etimadına iddia edir.

Avrasiya regional inteqrasiyasının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də üzv ölkələrin, xüsusən müstəqilliyini yeni qazanmış dövlətlərin maraq və mənafeələrinin,

xarici siyasət istiqamətlərinin müxtəlifliyi ilə bağlıdır. Məsələn, MDB çərçivəsində mövcud olan “Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi” təşkilatı Rusiya, Qazaxıstan, Belarus, Ermənistan, Tacikistan və Qırğızıstanın maraqlarını təmin etdiyi halda, digər üzvləri – məsələn, Azərbaycan, Gürcüstan, Özbəkistan, Ukrayna və Moldovanı təmin etmir. İkincilər (Özbəkistan istisna olmaqla) öz təhlükəsizliklərini Qərb təhlükəsizlik sistemi ilə əlaqələndirmək və NATO ilə əməkdaşlığı inkişaf etdirməkdə görürlər. Yaxud elə həmin birlik tərkibindəki ölkələrin bəziləri daha çox Qərbə inteqrasiya, gələcəkdə Avropa Birliyinə üzv olmaq istiqamətində düşünərək, Avropa Şurası ilə birlikdə demokratik, hüquqi dövlət quruculuğuna üstünlük verdiyi halda, digərləri (məsələn, Özbəkistan), Rusiya, İslam dünyası, yaxud Çinlə siyasi, iqtisadi inteqrasiyaya daha çox üstünlük verirlər. Odur ki, dərinləşmiş inteqrasiya Avrasiya regionunu birləşdirə biləcək böyük, vahid bir Birlik çərçivəsində deyil, daha çox mövqeləri üst-üstə düşən dövlətlərin qruplaşdığı subregional qurumlar çərçivəsində həyata keçirilir.

Avrasiya regional inteqrasiyasına ciddi təsir göstərən faktorlardan biri də bölgə ölkələri arasında qarşılıqlı etimadın və inamın zəifliyi hesab oluna bilər. Üzv ölkələr bir-birinə sona qədər etibar etmədiyindən vahid bir təşkilat çərçivəsində öz əl-qollarının bağlanması qorxur və eyni zamanda, daha çox beynəlxalq, regional qurumlara üzv olmağa can atırlar. Elə bir şərait yaranıb ki, sanki dövlət müstəqilliyinin və müstəqil xarici siyasət yürütməyin təminatı və dəyər ölçüsü daha çox xarici beynəlxalq təşkilata üzvlüklə ölçülür. Region dövlətləri özlərinin beynəlxalq münasibətlər sistemindəki yerini, rolunu daha çox təşkilata üzv olmaları ilə qiymətləndirirlər. Məsələn, son 10-12 ildə MDB üzvü olan ölkələrdən Azərbaycan – 37, Gürcüstan – 33, Ermənistan – 37, Özbəkistan – 37, Qazaxıstan – 35, Türkmənistan – 34 beynəlxalq və regional quruma bərabərhüquqlu üzv qəbul olunub. Ayrı-ayrı ölkələrin, məsələn, eyni zamanda həm MDB-yə, həm İslam Konfransı Təşkilatına, həm İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına (İƏT) üzvlüyə can atması və öz xarici iqtisadi, siyasi əlaqələrini diversifikasiya etmələri məhz onların müstəqilliklə bağlı narahatlıqları ilə bağlıdır.

Avrasiya regional inteqrasiyasının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də inteqrasiyanın əsasən “müxtəlif səviyyəli” və “müxtəlif sürətli” subregional birliklər çərçivəsində həyata keçirilməsi və hər bir subregional təşkilata aparıcı dövlətlərdən birinin başçılıq etməsidir. Yuxarıda adları çəkilən subregional birliklərin hər birinin inteqrasiya dairəsi və dərinliyi də əsasən ona başçılıq edən aparıcı dövlətlər tərəfindən müəyyən edilir. Məsələn, MDB-nin hərəkətverici qüvvəsini və onun çərçivəsində inteqrasiyanın mahiyyətini Rusiya müəyyən edirsə, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatınınını

İran və Pakistan, Mərkəzi Asiya Əməkdaşlığınıninkini Qazaxıstan və Özbəkistan, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatınıninkini Çin, Avr.As.İB-ninkini Rusiya-Qazaxıstan, GUAM-ınkini Azərbaycan və Gürcüstan müəyyən edirlər.

Avrasiya regional integrasiyasını şərtləndirən əsas faktorlar sırasına tədqiqatçılar bütün region ölkələrinin integrasiyada maraqlı olmasını, coğrafi yaxınlığı, qarşılıqlı-iqtisadi əlaqələrə olan ehtiyacı, sosial və mədəni maraqların üst-üstə düşməsinə, əmək resurslarının geniş potensiala malik olmasını və s. aid edirlər. Bundan başqa, region ölkələrinin ümumi təhlükəsizlik maraqlarına malik olması, İslam fundamentalizmi, beynəlxalq terrorizm, narkoticarət, sərhədlərarası transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığın vüsəti və s. təhlükələr də region ölkələri arasında integrasiyanı zəruri edən faktorlar hesab olunur.

Bugünkü yeni dünya nizamı çərçivəsində Avrasiya regionunda təsir dairəsi uğrunda əsas mübarizə ABŞ-Rusiya, ABŞ-Çin, Rusiya-Çin arasında gedir. Bu mübarizə bəhs edilən integrasiya proseslərinə həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərir.

2. GUAM AVRASIYA SUBREGIONAL İNTEGRASIYASININ YENİ MODELİ KİMİ

MDB ölkələrinin iştirakı ilə təsis edilən subregional integrasiya təşkilatlarından biri 1997-ci ildə Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna və Moldova tərəfindən yaradılan, 1998-ci ildə Özbəkistanın da daxil olduğu **GUAM-dır** (2005-ci il may ayının 26-da Özbəkistan qurumu tərk etmişdir). Bu qurumun yaranması MDB daxilində gedən proseslərin ən obyektiv və qanunauyğun nəticələrindən biri idi. Çünki yarandığı gündən MDB adından bəyan edilən, əslində isə Rusiyanın mövqeyini əks etdirən bəzi qərarlara, yanaşmalara münasibətdə GUAM üzvü olan dövlətlər həmişə fərqli mövqelərdən çıxış etmişlər. Qərb dövlətləri ilə əlaqələrə, Qərbə integrasiyaya, MDB və NATO təhlükəsizlik məsələlərinə, Şərq-Qərb enerji, nəqliyyat və kommunikasiya layihələrinə, MDB üzvü olan ölkələrin ərazisində mövcud olan etnik separatizmə və s. məsələlərə münasibətdə bəhs edilən beşlik həmişə MDB-nin (Rusiyanın) mövqələrinə fərqli yanaşma nümayiş etdirmiş və alternativ layihələr irəli sürmüşdür.

Əslində MDB-nin yarandığı gündən Ukrayna başda olmaqla bu qrup ölkələr həmişə öz fərqli mövqeyi, müstəqil dövlətçilik maraqlarını ön plana qoymaları ilə digər üzv dövlətlərdən daim fərqlənir və “müstəqil” bir fraksiya kimi tanınırdı.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, 1992-1998-ci illərdə Rusiyanın MDB məkanında yürütdüyü siyasət, gürcü-abxaz, gürcü-osetin, Dnestryanı

münaqişələri, Kırımda separatçılıq hərəkatı və s. məsələlərdə nümayiş etdirdiyi mövqe, bir tərəfdən, Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna, Moldovanın Rusiya ilə münasibətlərinə, MDB çərçivəsində inteqrasiya meyllərinə mənfi təsir göstərir, o biri tərəfdən, bu dövlətlərin özünümüdafiə instinktlərini gücləndirərək, onları birləşməyə və birgə müqavimət göstərməyə istiqamətləndirirdi.

Qərbi Avropa ilə iqtisadi, siyasi və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması, Şərqi-Qərb nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizinin yaradılması, Xəzər hövzəsinin karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsi və dünya bazarlarına çıxarılması işinə xarici şirkətlərin cəlb edilməsi və s. məsələlərə münasibətdə də GUAM dövlətlərinin fikri və mövqeyi Rusiya ilə üst-üstə düşmürdü. Odur ki, MDB tərkibində bu təşkilatın yaranması üçün 1997-98-ci illərdə tam obyektiv zəmin və əsas var idi.

GUAM-ın yaranmasının fərqli xüsusiyyətləri və səbəblərini tədqiqatçılar: bu dövlətlərin Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsində iştirak etməməsi; hər birinin ərazisində “ağrılı etnik münaqişələrin” mövcudluğu və MDB-nin bu işdəki “bitərəfliyi”; ölkədaxili, regional və beynəlxalq münasibətlərə baxışlarının yaxınlığı; vahid iqtisadi, sosial və siyasi məqsədlərinin mövcudluğu və s. ilə əlaqələndirirlər.

GUAM Qərb istiqamətli siyasət yeridən, Qərbi Avropa nümunəsində siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni inteqrasiyaya nail olmağa çalışan və ən əsası bütün bu proseslərdə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı-faydalı əlaqələr yaratmaq istəyən dövlətlərin birliyi hesab olunur. Bu təşkilatın perspektivlərinə Avropa Birliyi və ABŞ-da inananların sayı getdikcə artmaqdadır. Türkiyə, Rumıniya, Bolqarıstan, Litva və Polşa kimi dövlətlər hazırda bu təşkilata maraq göstərirlər.

GUAM ölkələri Xəzər dənizinin karbohidrogen ehtiyatlarının Qərb şirkətləri ilə birgə mənimsənilməsi və onun Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri ilə dünya bazarına çıxarılması, Şərqi-Qərb (TRASEKA) nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizinin yaradılması, ölkələr arasında azad ticarət-iqtisadi əlaqələrin qurulması, təhlükəsizlik sahəsində birgə layihələrin reallaşdırılması, sərhədlər və gömrük-keçid məntəqələrinin təhlükəsizliyi və s. məsələlərdə fikir ümumiliyi və birgə maraq nümayiş etdirirlər.

Qərb və Rusiya analitikləri son zamanlar GUAM-ın Avrasiyanın bu bölgəsində regional kollektiv təhlükəsizlik sistemi yaradaraq NATO-ya inteqrasiya olunmaq perspektivlərini təhlil edirlər. Bu da müvafiq olaraq Rusiyanı qıcıqlandırır və bu təşkilatla onun münasibətlərinə təsir edir. Xüsusən, 2000-ci ildə Vaşinqtonda GUAM ölkələri başçılarının görüşü, ABŞ hökumətinin bu təşkilatın fəaliyyəti üçün 45 milyon dollar

vəsait ayırması, Avropa Birliyinin onu dəstəkləməsi Rusiyanın müəyyən mənada narahatlığına səbəb olmuşdur.

2001-ci ildə Yaltada beş ölkə (üzv dövlətlərin) prezidentlərinin görüşündə GUAM regional beynəlxalq təşkilat adlandırılır. İmzalanmış birgə xartiyada qeyd olunur ki, GUAM öz qarşısına üzv ölkələr arasında sosial-iqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi, enerji layihələrinin, nəqliyyat-kommunikasiya xətlərinin birgə və effektiv istifadə edilməsi, regional təhlükəsizliyə nail olunması, terrorizmə, narkoticarətə qarşı birgə mübarizə aparılması vəzifəsini qoyur. Xartiyada o da qeyd olunur ki, bu təşkilat hərbi-siyasi blok deyil və MDB-yə qarşı qoyulmayıb. Sammitdə qarşılıqlı konsul xidmətlərinin təşkil edilməsi və yardımını haqqında konvensiya qəbul edilmişdir.

Bütün digər subregional birliklərdə olduğu kimi GUAM-ın da idarəetmə orqanı dövlət başçılarının toplantısı hesab olunur. Xarici işlər nazirlərinin toplantısı, işçi orqanı – Milli Koordinator Komitəsi fəaliyyət göstərir.

ABŞ-ın dəstəyi və təşəbbüsü ilə GUAM son illərdə Xəzər-Qara dəniz hövzəsində global enerji və nəqliyyat-kommunikasiya layihələrinin reallaşmasında yaxından iştirak edir. 2002-ci ilin sentyabr ayında Nyu-Yorkda GUAM ölkələri Xarici İşlər Nazirlərinin toplantısında (bu tədbirdə ABŞ Dövlət katibinin müavini də iştirak etmişdir) təşkilatla ABŞ hökuməti arasında əlaqələrin genişləndirilməsi qərara alınmış və bu haqda birgə kommünike də imzalanmışdır. Bu sənəddə deyilir ki, ABŞ təşkilata enerji və nəqliyyat layihələrinin həyata keçirilməsi, bölgədə təhlükəsizliyin, sərhəd-gömrük nəzarətinin yaradılması, terrorizmə, narko-biznesə qarşı birgə mübarizənin təşkil edilməsi və s. global layihələrə maddi və mənəvi dəstək vermək fikrindədir.

Bu gün GUAM-ın fəaliyyətində də digər subregional birliklərin hamısına məxsus olan passivlik, qəbul olunmuş qərarların icrasının gecikdirilməsi kimi mənfi meyillər müşahidə olunur. Hətta bu fəaliyyət ona gətirib çıxarmışdır ki, 2002-ci ildə Özbəkistan təşkilatı tərk edəcəyini bəyan etmiş, 2005-ci ildə isə guya GUAM-ın siyasi-təhlükəsizlik məsələləri ilə məşğul olmağa başladığını əsas gətirərək onu tərk etmişdir.

GUAM-ın son zirvə görüşü 2005-ci il aprelin 22-də Moldova Respublikasının paytaxtı Kişinyov şəhərində keçirilmişdir. Görüşdə quruma üzv olan dövlətlərin rəhbərləri – Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Ukrayna Prezidenti Vladimir Yuşçenko, Gürcüstan Prezidenti Mixail Saakaşvili, Moldova Prezidenti Vladimir Voronin, həmçinin müşahidəçi qismində Rumıniya Prezidenti Trayan Besesku, Litva Prezidenti Valdas Adamkus, ABŞ Dövlət Departamentinin Avrasiya üzrə böyük məsləhətçisi Stiven Mən, ATƏT-in Baş katibi Yan Kubiş iştirak etmişlər.

Dövlət başçılarının zirvə toplantısında regional problemlər, demokratik proseslərin inkişafı, Avropaya inteqrasiyanın sürətləndirilməsi, terrorizm və təcavüzkar separatizmlə mübarizə, regional təhlükəsizlik, Avropa təhlükəsizlik sisteminin möhkəmləndirilməsi, quruma üzv olan dövlətlər arasında əlaqələrin gücləndirilməsi və digər məsələlər müzakirə olunmuşdur.

Zirvə görüşü çərçivəsində müxtəlif qurumların və nazirliklərin əməkdaşlığına dair “GUAM ölkələri arasında”, “GUAM-ın üzvü olan ölkələrin səhiyyə nazirlikləri arasında əməkdaşlıq haqqında” sazişlər imzalanmışdır. GUAM-ın üzvü olan dövlətlər arasında əməkdaşlıq ruhunu ifadə edən, habelə əməkdaşlığın meyar və prinsiplərinin dəqiq göstərildiyi “Demokratiya, sabitlik və inkişaf naminə” Kişinyov Bəyannaməsi qəbul edilmişdir.

GUAM ölkələrinin prezidentləri çıxışlarında və bəyanatlarında ölkələrinin demokratiya, qanunun aliliyi və insan hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsiplərinə sadiqliyini və öz xalqlarının firavanlığı naminə GUAM dövlətləri arasında əlaqələrin, iqtisadi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinə səy göstərdiklərini bildirmişlər. Dövlət başçıları beynəlxalq terrorizm və ekstremizmlə, onlarla bağlı mənfi hallarla – narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq, insan alveri, qeyri-leqal miqrasiya, qanunsuz silah alveri, çirkli pulların yuyulması və korrupsiya ilə mübarizədə dövlətlərin əməkdaşlığını daha da möhkəmləndirməyin zəruriliyini təsdiqləmişlər. Prezidentlər regionda sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin olunması üzrə birgə səylər haqqında bəyannamənin müddəalarının, habelə terrorizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq və digər təhlükəli cinayətlər ilə mübarizə sahəsində GUAM dövlətlərinin hökumətləri arasında əməkdaşlıq haqqında sazişin icrası naminə səyləri daha da gücləndirməyin və genişləndirməyin tərəfdarı olduqlarını bildirmişlər. Onlar həmçinin separatizmin və dezinteqrasiyanın perspektivsizliyini və zərərliliyini, güc işlədilməsinin, etnik təmizləmələrin və ərazi işğallarının yolverilməzliyini bəyan etmiş, Dnestryanı bölgə, Dağlıq Qarabağ, Abxaziya problemlərinin beynəlxalq hüquq normaları və prinsipləri əsasında həll edilməsinə tərəfdar olduqlarını bildirmişlər. Bəyanatda nəzarət edilməyən ərazilərin mənsub olduqları dövlətlərə qaytarılması, müxtəlif etnik qrupların, dövlətlərin beynəlxalq aləmdə tanınmış sərhədlərinin hüdudları daxilində birgə dinc yaşaması, bu işdə GUAM ölkələrinin və beynəlxalq birliyin birgə səylərinin gücləndirilməsi istiqamətində hər bir dövlətin ciddi iş aparmasının vacibliyini vurğulamışlar.

Sammitdə “dondurulmuş” münaqişələrin həllinə yönəldilən sülh təşəbbüsləri və prinsiplərini dəstəkləyən prezidentlər, zirvə görüşünün regionun dövlətləri arasında iqtisadi əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə kömək edəcəyini bildirmiş, regional əməkdaşlıq çərçivəsində gələcəkdə iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsinə tərəfdar olduqlarını açıqlamışlar.

Hazırda üzv dövlətlər təşkilatın əhəmiyyətindən, onun görə biləcəyi və planlaşdırdığı inteqrasiya proseslərindən geniş bəhs etsələr də, GUAM çərçivəsində də praktiki sahədə ciddi işin görüldüyü müşahidə olunmur.

3. AVRASIYA SUBREGIONAL İNTEQRASIYASINDA DİNİ BİRLİK VƏ ETNİK YAXINLIQ AMİLİ (İƏT VƏ TÜRKDİLLİ DÖVLƏTLƏR BİRLİYİ)

MDB üzvlərinin iştirak etdiyi Avrasya subregional inteqrasiya təşkilatlarından biri də **İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı** (İƏT - EKO) hesab olunur.

Bu təşkilat hələ keçən əsrin 60-70-ci illərində (1964-1979) Asiya Ölkələri İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı adı ilə fəaliyyət göstərmiş və İranda 1979-cu ildə baş verən İslam inqilabından sonra fəaliyyətini dayandırmışdır.

İƏT-in yenidən, lakin bu dəfə Avrasiya ölkələrinin regional iqtisadi inteqrasiya təşkilatı statusu ilə meydana çıxması 1985-ci ildə İran, Pakistan və Türkiyə dövlət başçılarının ümumi qərarı ilə mümkün olmuşdur.

SSRİ dağılandan sonra İƏT keçmiş postsovet müsəlman dövlətləri ilə intensiv əlaqə yaratmaq üçün xüsusi səy göstərərək 1992-ci ildə Qazaxıstan, Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan, Tacikistan və Qırğızıstanla danışıqlara başlayır. Əlbəttə, yenicə müstəqillik qazanmış bu dövlətlər bütün dünya ilə, o cümlədən qonşu müsəlman ölkələri ilə əməkdaşlıq etməkdə çox maraqlı idilər. İran, Türkiyə və Pakistan vasitəsilə həm Qərb, həm də Şərq ölkələrinə, bütün dünyaya çıxmaq, müstəqil dövlət quruculuğu prosesində onların köməyindən yararlanmaq, bu yolda mövcud olan problemlərinin aradan qaldırılmasında böyük müsəlman dövlətlərinə arxalanmaq o dövrdə həm də tez-tez ictimai bir tələb kimi müşahidə olunurdu.

1992-93-cü illərdə İƏT ölkələri arasında mövqeləri razılaşdırmaq, əməkdaşlıq üçün ortaq maraqları tapmaq, inteqrasiya strategiyasının istiqamətlərini müəyyən etmək üçün intensiv danışıqlar başlanır.

1993-cü ildə təşkilat üzvləri qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlıq sahəsində “Kventin planı”, nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti və tənzimlənməsi üzrə “Alma-Ata Proqramı” imzalayırlar.

İƏT-in İstanbul (1993), İslamabad (1995), Aşqabad (1996), İzmir (1996), Aşqabad (1997), Alma-Ata (1998), Tehran (2000) deklarasiyalarında üzv ölkələr arasında sosial-iqtisadi və siyasi əlaqələrin əsas prinsipləri, prioritetləri və istiqamətləri öz əksini tapıb.

“İƏT ölkələrinin iqtisadi, ticarət, enerji, nəqliyyat sahəsindəki əməkdaşlığının əsas strategiyası” adlı sənəd, tranzit ticarəti və qarşılıqlı investisiya qoyuluşu haqqında müqavilə 1993-cü ildən başlayaraq təşkilat üzvləri arasında ünsiyyətin və inteqrasiyanın əsasını təşkil edir.

1995-ci ildə İslamabad sammitində üzv dövlətlər qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığı intensivləşdirmək məqsədilə birgə Ticarət və İnkişaf Bankının və Sığorta kompaniyasının yaradılması haqqında qərar qəbul edirlər.

İƏT hazırda İran, Pakistan, Türkiyə, Azərbaycan, Əfqanıstan, Qazaxıstan və Orta Asiyanın daha dörd dövlətini öz tərkibində birləşdirməklə böyük bir Avrasiya regional inteqrasiya qurumuna çevrilib. Üzv ölkələrin geniş iqtisadi, siyasi potensiala və əmək resurslarına, ümumilikdə 342 milyon əhaliyə, 7 milyon km.² əraziyə, zəngin enerji qaynaqlarına və təbii sərvətlərə malik olması, dünyanın Xəzər, Qara dəniz, Fars körfəzi, Avropa-Asiya qovşağı kimi əhəmiyyətli geosiyasi məkanında yerləşməsi İƏT-i hazırda dünyanın sayılıb-seçilən təşkilatları sırasında xüsusi tanıtdırıb.

İƏT Xəzər hövzəsi və İran körfəzi rayonunda, Qazaxıstan və Türkmənistanın zəngin karbohidrogen yataqlarında həyata keçirilən qlobal enerji layihələri, Şərq-Qərb nəqliyyat-kommunikasiya (TRASEKA), Bakı-Ceyhan neft-qaz kəmərinin çəkilişi kimi mühüm işlərin görüldüyü bir regionu əhatə edir. Bundan başqa, İƏT-in işləyib hazırladığı və inşaatında iştirak etdiyi nəqliyyat magistralları İrani, Türkiyəni, Azərbaycanı, Pakistanı, Əfqanıstanı və Türkmənistanı birləşdirərək, Çindən Avropaya qədər böyük bir ərazini əhatə edir. Dəmir və avtomobil yollarının bir başı Mərkəzi Asiya və Hind okeanı, Fars körfəzi və Afrikaya, digər başı isə Pakistana, Türkiyəyə və Avropaya çıxır.

2000-ci ildə İƏT-in Tehranda keçirilən altıncı sammitində təşkilat üzvü olan on ölkənin liderləri qərara almışlar ki, öz aralarında yeni magistral yolların çəkilişi və gömrük rüsumlarının azaldılması üçün birgə tədbirlər görsünlər.

2001-ci ilin may ayında İƏT ölkələri xarici işlər nazirlərinin Düşənbə görüşündə təşkilatın büdcəsi, gördüyü və planlaşdırdığı işlər haqqında hesabat dinlənib, Katibliyin

işinə qiymət verilibdir. Qərara alınmışdır ki, üzv ölkələr arasında ticarət-iqtisadi əlaqələri intensivləşdirmək üçün regional müqavilə hazırlansın və dövlət başçılarının müzakirəsinə təqdim edilsin.

Hazırda İƏT Hindistan və Çinlə əlaqələri genişləndirərək, onların bu quruma üzvlük məsələsini müzakirəyə çıxarıb.

İƏT-in əsas funksiyalarını Nazirlər Şurası, Daimi nümayəndəliklər, Regional Planlaşdırma Şurası, altı regional institut və üç agentlik icra edir.

İƏT ölkələri içərisində müəyyən anlaşılmazlıq və problemlər də mövcuddur. Bunların sırasında Xəzərin statusu (İran, Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistan arasında), Şərq-Qərb nəqliyyat-enerji layihələrinin marşrutu (Azərbaycan, Türkmənistan, İran, Türkiyə arasında), Xəzər hövzəsinin karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsinə Qərb şirkətlərinin cəlb edilməsi (Azərbaycan-İran, Qazaxıstan-İran) məsələləri xüsusi nəzərə çarpır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, İƏT-in perspektivləri beynəlxalq aləmdə çox ciddi qiymətləndirilir və bu qurum mühüm bir regional inteqrasiya mərkəzi kimi qəbul olunur.

Avrasiya subregional təşkilatlarından biri də **Türkdilli Dövlətlər Birliyi** (TDB) adlanan qurum hesab olunur. Bu qurum bölgənin Türkiyə və Azərbaycanla yanaşı, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Qırğızıstan kimi türkdilli ölkələrini öz tərkibində birləşdirir.

TDB SSRİ dağıldıqdan və İttifaqa daxil olan beş türkdilli respublika müstəqillik qazandıqdan sonra formalaşmağa başlamışdır. Birliyin yaradılmasında əsas məqsəd türkdilli dövlətlər arasında həmrəyliyi möhkəmləndirmək, iqtisadiyyat, ticarət, ekologiya, elm, təhsil və mədəniyyət sahəsindəki əməkdaşlığı inkişaf etdirmək idi. TDB-nin təsis edilməsində türk dünyasının aparıcı dövləti olan Türkiyə Cümhuriyyəti xüsusi fəallıq göstərmişdir. Məhz Türkiyə rəhbərlərinin söyləri nəticəsində yenicə müstəqillik qazanmış türkdilli dövlətləri, xüsusən də hələ Rusiyanın təsir dairəsindən çıxıb bilməmiş Mərkəzi Asiya respublikalarını Birliyə cəlb etmək mümkün olmuşdu. TDB-nin fəaliyyətində Türkiyənin rolunu Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 2001-ci ildə belə qiymətləndirmişdi: "Ümumiyyətlə, 1992-ci ildən başlayaraq, Türkiyə Cümhuriyyəti... türkdilli dövlətləri yaxınlaşdırmaq baxımından öz üzərinə düşən missiyanı şərəflə yerinə yetirir... Türkdilli Dövlətlər Birliyinə qatılmış hər bir ölkə bərabərhüquqludur, ancaq Türkiyə bu Birliyin daha da güclü olmasını, daha da inkişaf etməsini təmin edən ən qabaqcıl ölkədir".

TDB-nin ali orqanı Türkdilli Dövlət Başçılarının Zirvə toplantılarıdır. 1992-ci ildən 2001-ci ilədək 7 belə toplantı olmuşdur. Bu tədbirlər 1992-ci ildə Ankarada, 1994-cü ildə İstanbulda, 1995-ci ildə Bişkekə, 1996-cı ildə Daşkənddə, 1998-ci ildə Astanada, 2000-ci ildə Bakıda və 2001-ci ildə İstanbulda keçirilmişdir. Son toplantıda növbəti Zirvə görüşünün 2002-ci ildə Aşqabadda keçirilməsi barədə razılıq əldə olunsa da, indiyədək həmin tədbir baş tutmamışdır.

TDB-yə xüsusi əhəmiyyət verən, beynəlxalq aləmdə türkdilli dövlətlərin yerinin möhkəmlənməsinə və nüfuzunun artmasına çalışan Azərbaycan və Türkiyənin dövlət başçıları bu görüşlərin səmərəli keçməsi üçün daha çox səy göstərmiş, onların hamısında əvvəldən axıradək iştirak etmiş, Birliyin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əməli təkliflər irəli sürmüşlər.

Əksər beynəlxalq təşkilatlardan fərqli olaraq, TDB-nin ümumi fəaliyyətini əlaqələndirən icraedici orqan indiyədək yaradılmamışdır. Bir sıra toplantılarda Daimi Katibliyin təsis edilməsi barədə fikirlər səslənsə də, indiyədək həmin ideyanı reallaşdırmaq mümkün olmamışdır.

TDB-nin 1992-ci ilin oktyabrında Ankarada keçirilmiş ilk Zirvə toplantısında türkdilli dövlətlərin inteqrasiyasına xidmət edən qərarlar qəbul edilmişdi. Toplantıdan sonra bu istiqamətdə müəyyən addımlar atılsa da, həmin qərarların bir çoxu yerinə yetirilməmişdi. Azərbaycanın o vaxtkı rəhbərliyinin bəzi məsələlərdə düzgün mövqe tutmaması nəticəsində ölkəmizin bu toplantıda Mərkəzi Asiya respublikaları ilə münasibətlərində müəyyən gərginliklər də yaranmışdı. Bu əlaqələr 1993-cü ilin iyunundan etibarən - Heydər Əliyev ali rəhbərliyə qayıtdıqdan sonra yenidən normal məcraya düşməyə, beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında formalaşmağa başladı.

TDB-nin ikinci Zirvə toplantısı 1994-cü il oktyabrın 18-19-da İstanbul şəhərində keçirildi. Toplantıda bütün türkdilli dövlətlərin prezidentləri – Heydər Əliyev, Süleyman Dəmirəl, Nursultan Nazarbayev, İslam Kərimov, Əsgər Akayev və Saparmurad Niyazov iştirak edirdilər. İstanbula yola düşərkən, Binə hava limanında jurnalistlərə müsahibə verən Heydər Əliyev demişdi: “Mən bu görüşə çox böyük əhəmiyyət verirəm. Orada hansı sənədin imzalanıb-imzalanmamasından asılı olmayaraq, elə bu görüşlərin özü, fikir mübadiləsi, həmin ölkələrin prezidentlərinin ünsiyyəti – bunlar hamısı respublikalarımızın həm iqtisadi, həm mədəni, həm də bütün başqa sahələrdə bundan sonra da bir-biri ilə sıx əlaqələr yaratması üçün imkanlar açacaqdır”.

Zirvə toplantısında bütün dövlət başçıları, o cümlədən Prezident Heydər Əliyev geniş nitq söylədi. Öz çıxışında Heydər Əliyev qeyd etdi ki, bu toplantılar xalqlarımızın tarixi kökləri, əsrlər boyu toplanmış adət-ənənələrin ümumiliyi, dil və fəaliyyət birliyi əsasında qurulub. Bu əsasında ölkələrimiz arasında bütün sahələrdə əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə böyük imkan var. Yenicə müstəqillik qazanmış, keçid dövrünü yaşayan, dərin sosial-iqtisadi böhran keçirən postsovet ölkələrinin bir-birinin köməyinə daha çox ehtiyacı olduğunu bildiren dövlətimizin başçısı Azərbaycanın həm Mərkəzi Asiya respublikaları, həm də Türkiyə ilə əlaqələrə xüsusi önəm verdiyini vurğuladı. Heydər Əliyev Xəzər dənizinin ətrafında olan bütün dövlətləri sıx əməkdaşlığa dəvət edərək qeyd etdi ki, tək-cə dənizə bilavasitə çıxışı olan ölkələr yox, başqa türkdilli dövlətlər də bu əməkdaşlığa qoşula bilərlər. Azərbaycan Prezidenti bəyan etdi ki, əgər Xəzəryanı dövlətlər öz enerji daşıyıcılarını dünya bazarlarına çıxarmaq üçün Azərbaycan ərazisindən istifadə etmək istəsələr, onlara bunun üçün tam şərait yaradılacaqdır. O, regiondakı təbii sərvətlərin ixracında Azərbaycanla yanaşı, Türkiyə ərazisindən də istifadə edilməsini məqsədəuyğun saydığını bildirdi. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən və onun nəticələrindən danışan Heydər Əliyev türkdilli dövlətlərin rəhbərlərini münaqişənin həllinə yardım etməyə, qaçqın və məcburi köçkünlərin vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün onlara maddi və mənəvi kömək göstərməyə çağırırdı.

İstanbul toplantısı 24 maddədən ibarət bəyannamə qəbul etdi.

Toplantı keçirilən zaman Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi bəyanat yayaraq, Zirvə görüşünün keçirilməsindən narahatlığını ifadə etmişdi. Toplantıdan sonra keçirilən mətbuat konfransında jurnalistlərin bununla bağlı sualına Süleyman Dəmirəl belə cavab vermişdi: “Əgər Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin bəyanatında İstanbulda keçirilən və birlik, bərabərlik, sülh, istiqlal məqsədi daşıyan bir toplantı özlərinə qarşı düşmənçilik kimi başa düşülürsə, bu, səhvdir... Toplantının qəbul etdiyi bəyannamədə pantürkizmdən əsər-əlamət yoxdur... Biz ayrı-ayrılıqda, yaxud birlikdə kimisə təklmək fikrində deyilik... Biz müştərək mədəniyyətə, müştərək taleyə, keçmişə, müştərək dinə malik olan xalqlarıq. Bunu tarix belə yetirmişdir”.

İstanbul toplantısının qərarına uyğun olaraq, Türkdilli Dövlət Başçılarının növbəti – III Zirvə görüşü 1995-ci ilin avqustunda Qırğızistanın paytaxtı Bişkek şəhərində, “Manas” eposunun 1000 illik yubileyi ilə bir vaxtda keçirildi. Bu toplantıda Türkmənistan Prezidentindən başqa, digər türkdilli dövlətlərin rəhbərləri iştirak edirdilər. Toplantıdan sonra təşkil olunmuş mətbuat konfransında Prezident Heydər Əliyev Azərbaycanla

Mərkəzi Asiya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin lazımi səviyyədə olmamasından təəssüfləndiyini bildirdi və qeyd etdi ki, Azərbaycan rəhbərliyi tarixi keçmişimizi, ümumi köklərimizi əsas tutaraq bütün türkdilli dövlətlərlə daha sıx iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əməkdaşlığın yaradılmasını istəyir.

1996-cı ilin oktyabrında Özbəkistan Əmir Teymurun anadan olmasının 660 illiyini təntənəli yubiley tədbirləri ilə qeyd edirdi. Türkdilli Dövlət Başçıları IV Zirvə toplantısı da həmin dövrdə Daşkənddə keçirildi. Bu toplantıda bütün türkdilli dövlətlərin prezidentləri iştirak edirdilər. Zirvə görüşündə Özbəkistan Prezidenti İslam Kərimov Türkdilli Dövlətlər Birliyinin daimi fəaliyyət göstərən katibliyinin yaradılması təklifi ilə çıxış etdi. Bu təklif digər dövlətlərin rəhbərləri tərəfindən dəstəkləndi.

Türkdilli Dövlət Başçıları V Zirvə toplantısı 1998-ci ilin iyununda Qazaxıstanın paytaxtı Astanada, VI toplantısı isə 2000-ci ilin aprelində Bakı şəhərində baş tutdu. VI toplantının keçirildiyi günlərdə Azərbaycanda həm də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş yubiley təntənələri təşkil olunmuşdu. Toplantıya qatılan dövlət başçıları yubiley mərasimlərində də iştirak etdilər.

TDB-nin son toplantısı 2001-ci il aprelin 26-27-də İstanbulda keçirildi. Bu tədbirdə beş ölkəni dövlət başçıları, Özbəkistanı isə həmin ölkənin Ali Məclisinin sədri təmsil edirdilər.

Türkdilli Dövlət Başçıları VII toplantısında da Zirvə görüşlərinin Daimi Katibliyinin yaradılması və onun Türkiyədə yerləşdirilməsi haqqında təklif səsləndi. Türkmənistan Prezidentinin xahişinə əsasən, növbəti görüşü 2002-ci ildə Aşqabadda keçirmək qərara alındı.

Öz işini aprelin 27-də başa çatdıran toplantı 19 maddədən ibarət “İstanbul Bəyannaməsi” adlı sənəd qəbul etdi. Azərbaycan tərəfinin təkidi ilə bu sənədə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı aşağıdakı məzmununda bir maddə salındı: “Dövlət başçıları BMT Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi haqqında müvafiq qətnamələrini dəstəklədiklərini bildirmiş və onların yerinə yetirilməsinin vacibliyini vurğulamışlar”. Bəyannamədə həmçinin təhsil və mədəniyyət sahəsində TÜRKSÖY-un apardığı işlər təqdir edilir və bu təşkilatın fəaliyyətinə bundan sonra da dəstək veriləcəyi qeyd olunurdu.

TÜRKSÖY təşkilatının əsası 1992-ci ilin iyununda 6 türkdilli dövlətin mədəniyyət nazirlərinin İstanbul şəhərindəki toplantısında qoyulmuşdur. Türkdilli Ölkələrin Mədəniyyət Nazirlərinin Daimi Şurası adlanan bu quruma 1992-ci ilin dekabrında Bakı şəhərində keçirilən toplantıda TÜRKSÖY adı verilmişdir. 1993-cü il iyulun 12-də

Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Türkiyə təmsilçiləri TÜRKSÖY-un yaradılması haqqında Sazişə imza atmışlar. Bir müddət sonra Türkiyə parlamenti və Sazişi imzalamış digər dövlətlər TÜRKSÖY-u rəsmi olaraq tanıdıqlarını elan etmişlər. Sonralar Tatarıstan, Başqırdıstan, Tuva, Xakasiya və Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti də təşkilata daxil olmuşdur.

TÜRKSÖY beynəlxalq təşkilat kimi tanınaraq, YUNESKO ilə birbaşa əlaqə qurmuşdur. Təşkilatın Baş direktoru vəzifəsini Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət naziri icra edir.

TÜRKSÖY türkdilli xalqlar arasında mədəni əlaqələrin inkişafına böyük töhfə vermiş, görkəmli şairlərin və dövlət xadimlərinin, müxtəlif ədəbi əsərlərin yubileyləri ilə bağlı keçirilən tədbirlərdə bütün türk dünyasının nümayəndələrinin iştirakını təmin etmişdir. 1992-ci ildən sonra dövlət başçıları cəmi 7 Zirvə görüşü keçirdikləri halda, TÜRKSÖY-un 20-yədək toplantısı olmuşdur.

Mövzu üzrə tövsiyə olunan ədəbiyyat və informasiya resursları:

Azərbaycan dilində

Böyük İpək yolu: dünəni, bu günü, sabahı. Məqalələr toplusu. Bakı, 1998.

Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. I-V cildlər. Bakı, 1996-1999.

Azərbaycan beynəlxalq çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrdə. Bakı, 1997.

Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri. Bakı, 1997.

Azərbaycan-Türkiyə: Dostluq, qardaşlıq, strateji əməkdaşlıq. Bakı, 1997.

GUÖAM hüdudlarını genişləndirir// bax: Sülh və təhlükəsizlik naminə. Bakı, 2000. səh.95-102.

Məmmədov. Ə. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə mədəni əlaqələri. // "Beynəlxalq həyat" jurnalı, № 2-4, 1998.

Orucəliyev Abbas. Strateji partnyorlar. Azərbaycan və Ukrayna GUÖAM çərçivəsində// «Respublika» qəz., 23 dekabr 2001.

Türk dilində

Ali Faik Demir. Türk dış politikası perspektifinden Güney Kafkasiya. İstanbul, 2003.

Çeçen Anıl. Atatürk ve Avrasiya. İstanbul, 1999.

- Çiloğlu Fahrettin. Rusiya Federasyonunda ve Transkafkasiya”da etnik çatışmalar. Sinatle yayınları, İstanbul, 1998.
- Kafkasiya ve Azerbeycanın Dünü - Bүgünü və Yarını. İstanbul, 1995.
- Ozey Ramazan. Dünya platformunda Türk dünyası. İstanbul, 1997.
- Saray Mehmet. Yeni türk cümhuriyyetleri tarihi. Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, 1996.
- Suat İlhan. Türklerin geopolitiği ve Avrasyaçılık. Ankara, 2005.
- Tayfur Atmaca. 20-ci yüzьyilın sonunda Türkiye-Azerbaycan münasibətləri(1993-1998). Ankara, 1999.
- Ülkü İrfan. Bağımsızlıkdan sonra Azerbeycan. Doğan kitapçılık, İstanbul, 2000.
- Yrd. Doç. Dr. Mert Bilqin. Avrasiya enerji savaşları. İstanbul, 2005.

Rus dilində

- Аббасбейли А., Гасанов А. Азербайджан в системе международных и региональных организаций. Баку, 1999.
- Азербайджанская Республика в Содружестве Независимых Государств. Баку, 2001.
- Гончаренко А. ГУУАМ и проблемы безопасности Черноморско-Каспийского региона//Центральная Азия и Кавказ. 2001.№3.
- Горовой В. ГУУАМ: проблемы и перспективы // Центральная Азия и Кавказ. 2001. №3 (15). с. 80-90.
- Горовой В., Омельянчик Н. ГУУАМ: проблемы и перспективы//Центральная Азия и Кавказ. 2001. №3.
- Исмайлова Н., Мусейбов Э. Некоторые аспекты создания и функционирования ГУУАМ //”Возрождение- XXI век”, 1999, .№16.
- Кочубей Ю. ГУУАМ и равноправное региональное сотрудничества // Центральная Азия и Кавказ. №2 (20).2002.
- Мальгин А.Ю. 10 лет СНГ: попытка проведения итогов www.niiss.ru
- Мир и Россия на пороге XXI века. Москва, 2001.
- Николаев А.И. «Большой Кавказ – Стратегия России//Евразийский вестник. 2001. №10.
- Парахонский Б. ГУУАМ: путь к стратегической стабильности на Кавказе // Центральная Азия и Кавказ. 2000. №6 (12).С. 32-38.

- Парахонский Б. Формирование модели регионального сотрудничества в системе ГУУАМ // Центральная Азия и Кавказ. 2000. №2 (8).
- Перепелица И. ГУУАМ в новом геополитическом окружении//Центральная Азия и Кавказ. 2001.№5
- Петровский В.Е. Азиатско-Тихоокеанские режимы безопасности после «холодной войны». Москва, 1998.
- Полоскова Т. Диаспоры в системе международных связей. Москва, 1998.
- Прейгер Д., Малярчук И., Новикова А., Нижник Е. ГУУАМ: экономические основы кооперации // Центральная Азия и Кавказ. 2000.№6 (12). С.160-168.
- Хакимов Б.М. Коллективная безопасность в СНГ //Международная жизнь. 2001. №7
- Шишков Ю.В. Интеграционные процессы на пороге XXI века. Почему не интегрируются страны СНГ? Москва, 2001.

Internet resurslari

<http://stra.teg.ru/> - analitik portal

<http://www.ca-c.org> – «Центральная Азия и Кавказ» - Центр социально-политических исследований (Швеция) (Central Asia and the Caucasus – Center for Social and Political Studies (Sweden))

<http://www.c-asia.org> – Обзор Центральной Азии (The review of Central Asia)

<http://www.centrasia.ru> – справочник по Центральной Азии

<http://www.e-journal.ru> – «Евразийский вестник», Журнал теории и практики Евразийства

<http://www.materik.ru> - **Информационно-аналитический портал постсоветского пространства**

<http://www.newsweekly.ru> – политический еженедельник

www.expert.ru – еженедельный журнал

www.geopolitica.ru – analitik portal

www.kavkaz.com

www.politic.donetch.ua - Политическая жизнь Украины:

www.vub.ac.be

Yerli və xarici jurnallar

«Полис». Москва, 2000.

Дипломатический Вестник МИД Российской Федерации, 2000.

Евразийский Вестник. Москва, 2000.

Международная жизнь. Москва, 1992.

МЭИМО. Москва, 2000.

США: экономика, политика, идеология. 2000.

Центральная Азия и Кавказ. 2000.

IX FƏSİL

DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN ENERJİ SİYASƏTİ VƏ AZƏRBAYCANIN YENİ NEFT STRATEGİYASI

Mövzular:

- 1. Enerji resursları dünyanın müasir geosiyasətində**
- 2. Azərbaycanın dünyanın aparıcı ölkələri ilə əlaqələrində Xəzər neftinin rolu**
- 3. Xəzər nefti geosiyasət və region maraqları çərçivəsində: Xəzərin hüquqi statusu**
- 4. Xəzər neftinin dünya bazarlarına çıxarılması və onun ətrafında yaranmış problemlər**
- 5. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq mövqeyinin güclənməsində enerji siyasətinin rolu**

1. ENERJİ RESURSLARI DÜNYANIN MÜASİR GEOSİYASƏTİNDƏ

Müasir beynəlxalq münasibətlərin ən aktual məsələləri sırasına qloballaşan dünyanın əsas geosiyasi problemlərindən biri olan istehsalat tələbləri (enerji daşıyıcıları, xammal, texnologiya, kapital, satış bazarları) uğrunda dünya ölkələrinin apardığı mübarizəni də aid edirlər.

Dünyanın müasir sənaye sivilizasiyasının tələbləri sırasında neft və neft məhsulları – yanacaq-sürtgü materialları, istilik, elektrik enerjisi, plastmas, asfalt, neft emalı məhsulları və s. birinci yerdə dayanır. Odur ki, yer kürəsinin neft ehtiyatları və bu ehtiyatların məkanı (ərazi mənsubiyyəti) müasir dünyada transmilli mahiyyət kəsb edərək həm planetin inkişaf etmiş sənaye dövlətləri, həm də neftin sahibi olan ölkələrin milli-dövlət maraqları baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Dünyada istehsal olunan bütün elektrik enerjisinin 39,5% - neftdən, 24,3% - kömürdən, 22,1% - qazdan, 6,9% - sudan, 6,3% - atomdan alınır. Göründüyü kimi, neft elektrik enerjisinin də əsas mənbəyi olaraq qalır.

Bu gün dünyanın əsas neft istehlakçısı olan ABŞ (48%) getdikcə Çin, Hindistan kimi dövlətlərlə dünya neft bazarlarında ucuz neft uğrunda toqquşmalı olur. Odur ki, neft istehsal edən ölkələrlə partnyorluq münasibətləri uğrunda dünyanın böyük və inkişaf etmiş dövlətləri arasında ciddi rəqabət mövcuddur.

Dünyanın neft ehtiyatları bəzi mənbələrin verdiyi təxmini məlumata görə 140-200 milyard ton arasındadır. Bunun təxminən 3 milyardı ABŞ-da, 8 milyardı Venesuelada, 6 milyardı Meksikada, 35 milyardı Səudiyyə Ərəbistanında, 13 milyardı İraqda, 12 milyardı İranda, 13 milyardı Küveytdə, 13 milyardı Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində, 5 milyardı Azərbaycanda, 4 milyardı Liviyada, 2 milyardı Nigeriyada, 3 milyardı Çində, 17 milyardı Rusiyada, 9 milyardı Qazaxıstanda və 30 milyard tondan bir qədər çoxu qalan bütün dünya ölkələrindədir.

Azərbaycanın, göründüyü kimi, 5 milyard tona yaxın neft və 5-6 trilyon m.³ qaz ehtiyatları dünya enerji ehtiyatlarının təxminən 4%-ini təşkil edir. Qlobal anlamda bu kifayət qədər sanballı rəqəmdir. Lakin milli səviyyədə (ölkənin əhalisinin sayı, ərazisi və daxili tələbatı nöqteyi-nəzərindən) bəhs edilən rəqəm çox böyük sərvətdir və Azərbaycanın dünya dövlətləri sırasındakı mövqeyinə xüsusi təsir göstərir.

Neft istehlakına görə ABŞ başda olmaqla Qərbin inkişaf etmiş sənaye dövlətləri, Çin, Hindistan və Rusiya dünyada öncül yerləri tuturlar. Hesablamalara görə dünyada insanlar neftlə tanış olduqları dövrdən bu günə qədər təxminən 100 milyard ton neft istehsal etmişlər. Bu gün dünyanın təxminən 80 ölkəsində 2,8-3,2 milyard ton neft istehsal olunur (təxminən ümumi ehtiyatın 2% həcmində). Ən çox neft istehsal edən ölkələr “böyük beşlik” adlanan Səudiyyə Ərəbistanı, İraq, İran, Küveyt, BƏƏ, habelə Venesuela, Meksika və Rusiyadır (bütün istehsal olunan dünya neftinin 90-95%-i bu ölkələrin payına düşür).

Regional anlamda Fars körfəzi ölkələri dünyanın neftlə zəngin ən əhəmiyyətli geoiqtisadi və geosiyasi bölgəsi hesab olunur. Xəzər hövzəsi ölkələri (Rusiya, Azərbaycan, Qazaxıstan, İran və Türkmənistan) yanacaq enerji resurslarının həcminə görə dünyanın ən əhəmiyyətli ikinci geoiqtisadi və geosiyasi bölgəsi hesab olunur (ABŞ ekspertlərinin hesablamalarına görə Xəzərin dörd dövlətinin (İrandan başqa)) birgə yanacaq və energetika ehtiyatları 51-57 milyard tona yaxındır). ABŞ ekspertlərinin fikrincə, bu hövzədə yalnız neft resurslarının miqdarı 35-37 milyard tondur.

Xəzər regionunun dünya enerji məkanındakı yeri və rolu günü-gündən artır. Odur ki, ABŞ bu bölgəni özünün milli maraq zonası elan etmiş, Avropa İttifaqı ölkələri, Çin, Yaponiya kimi dövlətlər isə regionda təmsil olunmaq üçün ciddi səylər göstərirlər.

Dünyanın müasir geosiyasi oriyentirlərinə təsir edən mühüm faktorlardan biri də enerji məhsullarının təhlükəsiz yollarla dünya bazarlarına və əsas istehlakçılara çatdırılması məsələsidir. Bu mənada Xəzər hövzəsinin karbohidrogen ehtiyatlarının – neft və qazın ixrac marşrutları, hansı ölkələrin ərazilərindən keçməsi məsələsi də müasir geosiyasi və geoiqtisadi problemlərin mərkəzində durur. Bu məsələdə həm region dövlətləri – Rusiya, İran, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna, həm dünya dövlətləri – ABŞ, Avropa İttifaqı ölkələri, Çin, Yaponiya, həm də neft istehsal edən əsas ölkələr – Fars körfəzi ölkələri, Norveç, Venesuela və başqalarının maraqları mütləq qaydada təmsil olunur. Biri nefti öz ərazisindən keçirməklə tranzit maraqlarını, digəri onun hansı marşrutla – hansı bazara axacağı ilə özünün satış bazarında yaranacaq rəqabət maraqlarını, üçüncülər özləri üçün daha ucuz, təhlükəsiz və sabit enerji qaynaqları təmin etmək maraqlarını, dördüncülər sərvətlərini dünya bazarlarına sərbəst çıxarmaqla öz milli dövlətçilik və maddi problemlərinin həlli məsələlərini təmin etməyə çalışırlar.

Məsələ burasındadır ki, neftin əsas istehlakçıları hesab olunan “böyük səkkizlər” (ABŞ, Yaponiya və Qərbi Avropa dövlətləri) təxminən dünya neftinin 2/3 hissəsini istehlak edirlər. Proqnozlara görə 2010-cu ildə dünyanın neftə olan ehtiyacı gündə 91 milyon barel (hazırda bu rəqəm 75 milyondur) olacaqdır ki, bunun da ən azı 49%-ni ABŞ, Yaponiya və Qərbi Avropa, 41%-ni inkişaf etməkdə olan ölkələr, 10%-ni isə keçid dövrünü yaşayan dövlətlər istehlak edəcəkdir.

Bu gün üçün əsas neftin böyük hissəsi Fars körfəzi ölkələrindən, Şimali Afrikadan, Meksika, Venesuela, Şimal dənizi (Norveç) və Rusiyadan ixrac edilir. Ərəb nefti dünya bazarlarına Fars körfəzi ilə dünya Okeanını birləşdirən Ormuz boğazından keçərək ixrac edilir ki, bu boğazın bir tərəfi İrana məxsusdur. Digər marşrut isə Suriyadan və Türkiyədən keçən neft kəmərləri vasitəsilə Aralıq dənizinə çıxır ki, bu da terrorçuların, qeyri-sabit mövqeyi ilə fərqlənən Suriya hakim dairələrinin təsiri altındadır. Odur ki, Qərb dairələri ərəb neftinə və qeyri-sabit Fars körfəzi marşrutuna yaxın on ildə daha sabit əvəzedici mənbə tapmaq istəyir. Belə mənbə, əlbəttə, Xəzər nefti, sabit marşrut isə Bakı-Tbilisi-Ceyhan ola bilər. Tədqiqatçıların fikrinə görə, Xəzər inkişaf etmiş ölkələr üçün əlavə enerji mənbəyi rolunu oynamağa qadirdir.

Neftin geoiqtisadi hərəkəti, bir qayda olaraq, beş əsas mərhələdən ibarətdir: hasilat – nəql - emal – yenə də nəql – satış. İnkişaf etmiş dövlətlər xam nefti hasilat yerində (bəzən elə özləri də şərikli hasil edir) alır, qalan bütün mərhələləri özləri icra edirlər.

Azərbaycan əlbəttə, bəzi texnoloji və investisiya məhdudiyyətləri üzündən, əsasən xam neft satır. Xəzər dənizindəki ehtiyatlarının isə hasilatını da bəzən təkbaşına deyil, xarici şirkətlərlə şərikli həyata keçirir, deməli, öz gəlirlərinin böyük qismini itirir. Gələcəkdə neftin hasilatını və emalını yüksək texnologiya əsasında müstəqil təşkil edə bilsə, onda ölkəmiz hazır neft məhsullarını dünya bazarlarına çıxararaq daha çox gəlir əldə edə bilər. Bu gün isə hələ ki, Azərbaycan yaxşı halda xam neft ixrac edir, yaxud da zəngin neft yataqlarını xarici şirkətlərlə birgə istifadə edir.

Dünya enerji resursları sırasında neftdən sonra ən önəmli yeri təbii qaz tutur. Bu yanacaq neftdən həm ucuzdur, həm də onun ehtiyatları yer kürəsində daha çoxdur (təxminən 120-150 trilyon ton). Buna görə qaz əslində “ehtiyat yanacaq” növü kimi dəyərləndirilir. Mütəxəssislərin fikrinə görə yer kürəsindəki neft ehtiyatları 50-100 il, qaz ehtiyatları isə 100-150 il insanların ehtiyacını tam ödəmək iqtidarındadır.

Dünyanın ən çox qaz ehtiyatına malik və ən çox qaz istehsal edən ölkələri sırasında Rusiya (dünya qaz ehtiyatlarının 23%-i bu ölkədədir və hər il orta hesabla 574 milyard kub.m. istehsal edir), ABŞ (müvafiq olaraq 21,3%, 550 mlrd. m³), Kanada (7,2%, 186 mlrd. m³), Böyük Britaniya (4,4%, 90 mlrd. m³), Əlcəzair (3,3%, 72 mlrd. m³), Hollandiya (3%, 64 mlrd. m³), İndoneziya (2,6%, 68 mlrd. m³), İran (2,4%, 50 mlrd. m³), Səudiyyə Ərəbistanı (2,2%, 46 mlrd. m³), Özbəkistan (2,2%, 51 mlrd. m³), Norveç (2,3%, 48 mlrd. m³), Malayziya (2%, 41 mlrd. m³), Meksika (1,8%, 35 mlrd. m³), Türkmənistan (1,6%, 50 mlrd. m³), Azərbaycan (0,8%, 4,5 mlrd. m³) və Qazaxıstan (0,6%, 12 mlrd. m³) daxildir.

Hər il dünyada orta hesabla 2 trilyon 585 mlrd. m³ qaz istehsal olunur ki, bunun da orta hesabla 60-70%-ni ABŞ, Almaniya, Yaponiya, Fransa, İtaliya, Ukrayna, Polşa və digər Avropa dövlətləri istehlak edir.

Rusiya özünün və Türkmənistan qazının Avropa və Avrasiya məkanına əsas ixracçısıdır. Hər il bu ölkə dünyanın qaz təminatının təxminən 40-45%-ni ödəyir. Rusiyanın Avropaya ixrac etdiyi qaz (hər il təxminən 15-20 milyard dollarlıq) və malik olduğu qaz kəmərləri sistemi bu ölkə üçün həm də Avropanın geosiyasi mexanizmlərinə təsir imkanı yaradır. Rusiya qazını Avropaya ixrac edən Urenqoydan (Ukrayna, Macarıstan, Slovakiya, Avstriya, Çexiyadan keçməklə) Almaniya qədər

uzanan; Belarus vasitəsilə Polşaya qədər uzanan; Qara dənizin dibi ilə Türkiyəyə, Yunanıstan və Bolqarıstana çıxan “Mavi axın” kimi üç nəhəng qaz kəməri Rusiyaya faktiki olaraq bütün Avropa bazarına nəzarət etmək imkanı verir. Bundan başqa, Rusiya xarici bazarlara müstəqil çıxış imkanının olmamasından istifadə edərək, Türkmənistan qazını da ucuz qiymətə almaqla dünya bazarlarına ixrac edir. Rusiya həm də geniş qaz və kəmərlər üstünlüklərindən istifadə edərək özünün məxsusi geosiyasi maraqlarını, xarici dövlətlərlə əlaqələrini kombinasiya edir. Məsələn, rus qazı Almaniya 120 (min kub metr üçün) ABŞ dollarına satılırsa, Polşaya 100, Baltıqyanı dövlətlərə 80, Ukraynaya 50, Azərbaycana 62, Belarusa 46 dollara satılır. Göründüyü kimi, bu ölkə qiymət fərqiindən istifadə edərək öz tələblərini, geosiyasi və digər maraqlarını xarici aləmə təlqin edir.

Son zamanlar Ukraynada, Polşa və digər Şərqi Avropa dövlətlərində baş verən proseslər və Rusiya ilə yaranmış bir qədər sərin münasibətlər bu ölkəni Qərbi Avropa qaz bazarına çıxmaq üçün yeni-yeni marşrutlar axtarmağa məcbur edir. Belə marşrutlardan biri 2005-ci ilin aprel ayında Almaniya ilə razılaşdırılmış qaydada Baltik dənizinin dibi ilə Rusiyadan birbaşa Almaniya və digər Qərb ölkələrinə çəkiləcək strateji qaz kəməri hesab oluna bilər. Bu kəmərin çəkilişi üçün iki milyard ABŞ dollarından çox vəsait xərclənməsi nəzərdə tutulur.

Xəzər hövzəsinin zəngin qaz ehtiyatlarının (Türkmənistan, Qazaxıstan və Azərbaycan qazı nəzərdə tutulur) Bakı-Tbilisi-Ərzurum marşrutu ilə Türkiyəyə, oradan da Avropa bazarlarına çıxarılması üçün Azərbaycanın, ABŞ və Qərb dövlətlərinin reallaşdırdığı layihə Rusiyanın bu bazarda tam hegemonluğuna bir qədər son qoya bilər. Odur ki, Rusiya uzun müddət bu layihənin perspektivsizliyi haqqında ciddi təbliğat apararaq, Qərb şirkətlərini onun maliyyələşdirilməsindən çəkəndirməyə, Türkmənistan və Qazaxıstanın bu layihəyə qoşulmasının qarşısını almağa çalışır. Lakin buna nail olmağın qeyri-mümkün olduğunu hiss edəndən sonra Türkiyə ilə “Mavi axın” qaz kəməri çəkmək və rus qazını Türkiyə vasitəsilə bəhs olunan bazarlara çıxarmaq razılığına gəldi. Lakin Avropa ölkələri alternativ qaz və qaz kəmərləri layihəsinə üstünlük verərək Bakı-Tbilisi-Ərzurum kəməri, Xəzərin Azərbaycan, Türkmənistan və Qazaxıstan ərazisindəki perspektivli qaz yataqlarının istismarını bir qədər də sürətləndirdi. Hazırda nəhəng qaz ehtiyatı proqnozlaşdırılan bu üç Xəzəryanı ölkədə ciddi işlər həyata keçirilir ki, bu da Avropanı müəyyən qədər Rusiyanın qaz asılılığından xilas etməyə yönəlib.

Xəzər dənizinin sahillərində yerləşən Azərbaycan Respublikasının müstəqil inkişafı, dövlət təhlükəsizliyi və geosiyasi mövqeyi, onun zəngin karbohidrogen

ehtiyatlarının işlənməsi və dünya enerji bazarlarına sərbəst nəqli bu gün təkəcə ölkəmizin xarici siyasət prioritetlərindən deyil, eyni zamanda, müasir dünya siyasətinin və beynəlxalq aləmin aktual mövzularından sayılır. Xəzər dənizi və onun Azərbaycan sektorunun neft və qaz ehtiyatları hazırda təkəcə regionun Rusiya, İran, Ukrayna, Türkiyə kimi dövlətlərini deyil, həmçinin dünya enerjisinin $\frac{3}{4}$ -nü istehlak edən ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya, Hollandiya, Polşa, Yaponiya, Çin və bir çox digər Qərb və Şərq dövlətlərini ciddi şəkildə maraqlandırır. Bunun əsas səbəblərindən biri də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu və müvəffəqiyyətlə həyata keçirdiyi yeni neft strategiyasıdır.

Əsası 1994-cü ilin 20 sentyabrında “Əsrin müqaviləsi” adlanan neft müqaviləsinin bağlanması ilə qoyulan bu strategiya Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi digər dünya ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsinə və beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsinə, Avropa Birliyinə inteqrasiya olunmasına, əsas dünya ölkələri, ilk növbədə, böyük dövlətlərlə dostluq və strateji əməkdaşlıq münasibətlərinin yaranmasına və inkişafına əlverişli imkan və müsbət zəmin yaratmışdır.

“Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından 10 ildən çox vaxt keçir. Bu illərdə bütün təzyiq və təqiblərə baxmayaraq, Azərbaycan öz müstəqil neft siyasətini ardıcıl və qətiyyətlə həyata keçirmiş, malik olduğu təbii sərvətlərə milli hüquqlarını reallaşdırmış, dünyanın ən inkişaf etmiş və qabaqcıl texnoloji imkanı olan dövlətləri ilə bərabərhüquqlu partnyorluq münasibətləri yarada bilmişdir. Azərbaycan rəhbərliyinin uzaqgörən siyasəti, ölkənin iqtisadi potensialını, perspektiv imkanlarını və ən başlıcası neft amilinin müasir dünyanın enerji siyasətində oynadığı rolu düzgün qiymətləndirməsi qazanılmış müvəffəqiyyətlərin əsasını təşkil etmişdir. Şərq və Qərbi, Orta Asiya-Qafqaz və Avropanı birləşdirən neft, qaz, nəqliyyat-kommunikasiya transmilli layihələrinin mərkəzinə çevrilmiş Azərbaycan bu gün nəinki təkəcə öz ölkəsinin və xalqının problemlərinin həllinə çalışır, eyni zamanda, Avrasiya regionunun, bütün dünya xalqlarının qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığının, regional inteqrasiyasının, dünya qlobal enerji təminatının mühüm faktorlarından biri hesab olunur.

Azərbaycanın daxili həyatında və xarici əlaqələrində neftin rolu mövzusu bu gün tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Dövlətin milli strategiyasının yaradılmasında neft amilinin rolu, ölkənin, eləcə də Xəzər dənizinin neft-qaz ehtiyatlarının mənimsənilməsi, enerji daşıyıcılarının dünya bazarlarına sərbəst çıxarılması, əldə olunan vəsaitin səmərəli istifadəsi, Xəzərin milli sektorlarının hüquqi statusunun müəyyən edilməsi və sahil dövlətlərinin suveren hüquqlarının qorunması, regional sülhün, sabitliyin təmin

edilməsində beynəlxalq əməkdaşlıqdan istifadə edilməsi və s. məsələlər müasir beynəlxalq və regional münasibətlərin aktual problemləri hesab olunur.

2. AZƏRBAYCANIN DÜNYANIN APARICI ÖLKƏLƏRİ İLƏ ƏLAQƏLƏRİNDƏ XƏZƏR NEFTİNİN ROLU

Qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə, tükənməz yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərə malik olan Azərbaycanı keçmiş dövrlərdən neft ölkəsi adlandırmışlar. Tarix boyu yunanlar və romalılar, ərəblər və monqollar, ruslar və ya ingilislər Azərbaycana yürüş edərkən ölkənin digər maddi və mənəvi sərvətləri ilə yanaşı zəngin neft yataqları da onları özünə cəlb etmişdir. Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində yanacaq uğrunda gedən mübarizədə neftlə zəngin olan Azərbaycana sahib olmaq istəyi hər iki hərbi qruplaşmanın - Antanta və Üçlər İttifaqının planlarına daxil idi. XIX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Bakı Rusiya imperiyasında istehsal edilən neftin 95%-ni, dünya neft hasilatının isə yarıya qədərini – ildə təxminən 11 milyon ton neft istehsal edirdi.

İkinci Dünya müharibəsinin ilk illərində Hitler Almaniyası Bakıya yürüşə başlayır və onun zəngin neftini ələ keçirməyə can atır. SSRİ-nin neft istehsalının ¾-nü verən təşkil edən Bakını ələ keçirməklə, faşistlər sovet hərbi texnikasını yanacaqsız qoymaq istəyirdi. II Dünya müharibəsi illərində hərbi texnikanın 60-70, aviasiyanın isə 85-90 faizi Bakı nefti ilə hərəkət edirdi.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya aktı qəbul edildikdən sonra Azərbaycana, onun zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərinə Amerika, Avropa və Asiyanın aparıcı dövlətlərinin marağı bir qədər də artdı. Xəzər dənizi və bütövlükdə Xəzər hövzəsi rayonu Rusiya və İran kimi dövlətlərlə yanaşı digər ölkələrin də maraq obyektinə çevrildi. Buna səbəb, ilk növbədə, bölgənin geosiyasi və iqtisadi əhəmiyyəti, Xəzərin zəngin karbohidrogen ehtiyatları və digər sərvətləri idi. İstər ABŞ-ın, Avropa və Asiyanın böyük dövlətlərinin, istərsə də Rusiyanın nəzərində Xəzər dənizinin sahillərində yerləşən Azərbaycan Respublikası regionda əsas dövlət hesab olunurdu ki, bu da, ilk növbədə, onun əhəmiyyətli geosiyasi vəziyyəti, zəngin neft və qaz ehtiyatlarına malik olması ilə bağlı idi.

Azərbaycan dövlətinin 1993-cü ildən bəri yürütdüyü xarici siyasətdə region ölkələri, Avropa dövlətləri və ABŞ ilə hərtərəfli iqtisadi əlaqələr qurmaq, xüsusən enerji sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirmək prioritet istiqamət təşkil edir. 1993-cü ilin

oktyabrında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilən Heydər Əliyev Azərbaycanın xarici siyasətinin təməl prinsiplərindən biri kimi ölkəmizin milli maraqlarını və xarici dövlətlərin qarşılıqlı mənafelərini nəzərə almaqla, Azərbaycanın neft ehtiyatlarına maraq göstərən hər bir ölkə ilə qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığa hazır olduğunu bəyan etdi.

Əsas məqsəd ölkənin mövcud sərvətlərinə, o cümlədən zəngin neft və qaz yataqlarına sahib olmaq, onlardan dövlətin möhkəmlənməsi, əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşması və ölkənin beynəlxalq mövqelərinin gücləndirilməsi istiqamətində düzgün istifadə etmək idi. Azərbaycan Prezidenti respublikanın zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsinə daha çox ölkəni, xüsusən Qərbi dövlətlərini, ABŞ-ı, Yaponiyayı, regionda xüsusi rolunu oynayan Rusiyayı, Türkiyəni və İranı cəlb etmək istəyirdi. Bunun bir neçə əsas səbəbi var idi.

Əvvəla, müstəqilliyini yenidən əldə etmiş, ciddi iqtisadi, siyasi və sosial böhran keçirən, neft-qaz yataqlarının istismarı, ümumiyyətlə, iqtisadi inkişaf üçün heç bir daxili resursu olmayan Azərbaycan üçün hansı sahəyə yönəlməsindən asılı olmayaraq, xarici investisiya qoyuluşu və qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi hava və su kimi lazım idi.

İkincisi, hələ müstəqil dövlətçilik ənənələri və reputasiyası zəif olan, dövlət atributları tam formalaşmamış və möhkəmlənməmiş, bütün ölkə ərazisində suveren hüquqları təmin olunmamış, torpaqları işğala məruz qalmış Azərbaycanın xarici dövlətlərlə müstəqil tərəfdaş (partnyor) rolunda çıxış etməsi o dövr üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu dövlətlə iqtisadi əlaqələrə daxil olacaq, onunla birgə iş haqqında müqavilə bağlayacaq hər bir xarici ölkə, xüsusən nüfuzlu Qərbi dövlətləri əslində Azərbaycanın suveren hüquqları və dövlət müstəqilliyi üçün əlavə qarant rolunu oynamaq istəyirdi.

Üçüncüsü, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı karbohidrogen yataqlarına və ümumiyyətlə, dənizin sektor bölgüsünə Rusiya və İran kimi dövlətlər özünəməxsus mövqe nümayiş etdirirdi. Azərbaycan xarici dövlətləri öz tərəfindən Xəzərdə neft-qaz layihələrinin işlənməsinə cəlb etməklə, əslində onların dəstəyini qazanmaq, Rusiya və İranın təzyiqlərinin dəf olunmasında onların da gücündən istifadə etməyə çalışırdı.

Dördüncüsü, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində Azərbaycan özünə beynəlxalq tərəfdaş axtarırdı. Xəzər nefti Qərbi ölkələri ilə Azərbaycanın maraqlarını uyğunlaşdırmaq, partnyorluq münasibətləri yaratmaq üçün çox əhəmiyyətli bir faktor ola bilərdi.

Azərbaycanın yeni neft siyasətinə dəstək verən, eləcə də Xəzər regionunun neft və qaz ehtiyatlarına ilk maraq göstərən dünyanın aparıcı ölkələri – Qərbi Avropa dövlətləri və ABŞ oldu. SSRİ dağıldıqdan sonra bütün dünyada aparıcı iqtisadi-siyasi nüfuza malik olan ABŞ və Qərbi Avropa dövlətləri müttəfiqləri ilə birlikdə Cənubi Qafqaza, Xəzər hövzəsi ölkələrinə, o cümlədən regionun zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malik olan Azərbaycana maraq göstərməyə başlayırlar. Azərbaycan Qərbin bu marağından öz dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, sosial-iqtisadi islahatların aparılması, dövlət quruculuğunun, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ probleminin mahiyyətinin bütün dünyaya çatdırılması və onun həllində dünya ölkələrinin ədalətli mövqe tutması üçün istifadə etməyə çalışırdı. Azərbaycan Respublikası, eyni zamanda, Rusiya, Türkiyə, İran, Gürcüstan, Ukrayna kimi region dövlətlərini də Xəzər neftinin birgə işlənməsi layihələrinə cəlb etmək istəyirdi. Çünki bu dövlətlərin hər biri ölkənin yeni neft siyasətində öz mövqeləri və maraqları ilə çıxış edərək mühüm rol oynayırdılar. Onların bəzilərini bitərəfləşdirmək, digərlərinin maraqlarını isə Azərbaycanın maraqları ilə daha sıx bağlamaq lazım idi.

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda “Əsrin müqaviləsi” kimi tarixi ad almış ilk neft müqaviləsi imzalandı. “Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda “Azəri”, “Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi haqqında” sazişin imzalanması ilə Azərbaycanın neft sənayesi tarixində tamamilə yeni bir era başlandı. Bu tarixi sənədin imzalanma mərasimində 7 ölkənin 11 neft şirkəti təmsil olunurdu. Müqaviləyə əsasən, ABŞ, Rusiya, Türkiyə, Böyük Britaniya, Norveç və Səudiyyə Ərəbistanı dövlətlərinə məxsus olan aparıcı neft şirkətləri yataqlardan 30 il müddətinə 511 milyon ton neft çıxarmalı idilər. Layihənin ümumi investisiya qoyuluşu 10 milyard ABŞ dollarına bərabər idi ki, onun da 7,4 milyardını Qərb şirkətləri qoymalı idilər. Sonradan müqaviləyə Yaponiyanın “İtoçu” və ABŞ-ın “Eksson” şirkətləri də qoşuldular.

Bundan sonra layihədə investisiya qoyuluşu üzrə iştirakçı şirkətlərin payı aşağıdakı kimi bölünmüşdür:

Şirkətlər	İnvestisiya payı
Britiş Petroleum (Böyük Britaniya)	17,12%
Amoko (ABŞ)	17,01%
LUKOyl (Rusiya)	10%
Penzoil (ABŞ)	4,81%

Eksson (ABŞ)	8,00%
Statoyl (Norveç)	8,56%
İtoçu Slodzi (Yaponiya)	3,92%
Remko Enerji Qrup (Böyük Britaniya)	2,08%
Yunokal (ABŞ)	10,05%
Turkiş Petroleum Cor. (Türkiyə)	6,75%
Delta Nimir Xəzər(Səudiyyə Ərəbistanı)	1,68%
ARDNŞ (Azərbaycan)	10%

Göründüyü kimi, “Əsrin müqaviləsi”ndə ən çox pay aparıcı Qərb dövlətlərinə ayrılıb. Bu dövlətlər içərisində ən mühüm pay isə ABŞ şirkətlərinə ayrılmışdır. ABŞ-ın sabiq Prezidenti Bill Klintonun 1994-cü il sentyabrın 20-də göndərdiyi teleqramda deyilirdi: “Birləşmiş Ştatlar tarixdə bu tipli sazişlər arasında ən böyüyü olan bu müqaviləni alqışlayır. O, bütün tərəflər üçün mənfəətli olacaq, ölkələrimiz arasında artmaqda olan iqtisadi-ticarət əlaqələrinin möhkəmlənməsinə xidmət edəcəkdir”.

Teleqramda vurğulanırdı ki, Azərbaycan neftinin işlənməsi Dağlıq Qarabağ regionunun daxilində və ətrafında uzun müddət sürən münaqişənin həll olunması ilə yanaşı, Azərbaycan xalqı üçün sabitlik, iqtisadi inkişaf və firavanlıq gətirilməsində də mühüm rol oynaya bilər.

“Əsrin müqaviləsi” layihəsində ABŞ-dan sonra ikinci əsas pay Böyük Britaniyanın “Britiş Petroleum” (17,12%) və Remko Enerji Qrup” (2,08%) şirkətlərinə ayrılmışdır. Bu da məntiqli olaraq Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığının Avropa və dünyada olan iqtisadi və siyasi mövqeyi, həmçinin bu ölkənin Azərbaycan neftinə olan ciddi marağı ilə əlaqədar idi.

Aparıcı Qərb dövlətləri ilə yanaşı, Azərbaycan hökuməti tarazlaşdırılmış xarici siyasət prinsiplərindən çıxış edərək bölgədə böyük təsiri olan Rusiya Federasiyasına məxsus olan “LUKOyl” şirkətinə də “Əsrin müqaviləsi” layihəsində 10 faizlik pay ayırmışdır. Bu da təsadüfi deyildi. Baxmayaraq ki, Rusiya 1994-cü ildə özü dərin iqtisadi böhran keçirirdi və xarici neft layihələrinə ciddi investisiya qoymağa qadir deyildi. Lakin bu ölkə İranla birlikdə Azərbaycanın Xəzər dənizindəki istənilən təşəbbüsünə, xüsusən Qərb ölkələri ilə birgə iş qurmaq istəklərinə çox qısqanclıqla yanaşır və ciddi maneçilik törədirdi. Xəzər dənizinin sektor probleminin həll edilməməsinə bəhanə edərək, hər iki ölkə bağlanan müqavilələrin hüquqi qüvvəsini şübhə altına alan bəyanatlar verir, Qərb şirkətlərini bu işdən çəkəndirməyə çalışırdı. Odur ki, Azərbaycan

hökuməti onları xüsusi qıcıqlandırmamaq, konstruktiv əməkdaşlığa yönəltmək üçün hər iki ölkəyə “Əsrin müqaviləsi”ndə iştirak etmək təşəbbüsü ilə çıxış etmişdir. Həm Rusiyanı təmsil edən “LUKoyl” şirkətinə (10%), həm də İrana müqavilədə ciddi pay ayrılmışdı (5%). Baxmayaraq ki, İran neft şirkətlərinin konsorsiumda iştirakına ABŞ və bəzi Qərb dövlətləri açıqdan-açığa etiraz edirdilər. Nəticədə İran bu müqavilədə pay almadı.

Azərbaycan rəhbərliyinin Rusiya və İranla bağlı bu addımlarına baxmayaraq, “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ərəfəsində və ondan sonra İran və Rusiya dairələri Azərbaycana çox ciddi təzyiqlər göstərməyə başlayırlar.

“Əsrin müqaviləsi”ndə Rusiyanın “LUKoyl” neft şirkətinə ayrılan 10 faizlik pay bu dövlətdə bəzi dairələri narazı salmışdı. Ona görə də həmin ərəfədə müəyyən qüvvələr İranda da özlərinə həmfikir taparaq bu müqavilənin həyata keçirilməsinə mane olmağa ciddi cəhd edirdilər. Onlar tərəfindən “Xəzər dənizi bütün Xəzəryanı dövlətlər üçün ümumdür və onu milli sektorlara bölmək olmaz”, “Azərbaycanın birtərəfli qaydada neft müqavilələri bağlamaq və “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” yataqlarından neft çıxarmaq hüququ yoxdur” və s. kimi bəyanatlar verilməyə başlandı.

Prezident Heydər Əliyev yaxşı başa düşürdü ki, o dövrdə respublikanın real müstəqilliyi, eləcə də onun bir çox dövlətçilik problemlərinin həlli, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi əsasən aparıcı Qərb dövlətlərinin səyi ilə reallaşa bilər. Lakin Rusiya və İran kimi böyük region dövlətlərini də narazı salmaq yolverilməz idi. Məsələn kəskinləşdirmədən bu işləri addım-addım həyata keçirmək lazım idi. Əsas məsələ indiki halda Azərbaycan iqtisadiyyatına daha çox sərmayə qoyulması, onun inkişafının təmin edilməsi iqtisadi böhrandan çıxarılması və ictimai-siyasi sabitliyin təmin edilməsi idi.

Müqavilə imzalandıqdan sonra Azərbaycan Respublikasında törədilən bir çox pozuculuq hadisələri də bilavasitə xaricdən qaynaqlanırdı. Lakin Azərbaycan Respublikası ölkə rəhbərinin iradəsi və məqsədyönlü addımları ilə bütün bu sınaqlardan, çətinliklərdən çıxdı, təzyiqləri aradan qaldıra bildi və müqavimətlərə sinə gərdi. Eyni zamanda, məhz dünyanın aparıcı dövlətlərinin, onların neft şirkətlərinin müstəqil Azərbaycan dövlətinə göstərdiyi etimad nəticəsində “Əsrin müqaviləsi” uğurla həyata keçirildi.

Keçən illərdə dünyanın 16 dövlətinə məxsus 36 aparıcı şirkətlə 26 yeni neft müqavilələri bağlandı. Bu müqavilələr əsasında 30 il müddətinə Azərbaycan neft sənayesinə 70 milyard dollara qədər xarici investisiya qoyulmalıdır. Bu gün təkə

“Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində qoyulan xarici sərmayələrin həcmi 3 milyarddan çox və ümumiyyətlə, neft sənayesinə qoyulan kapitalın ümumi həcmi isə 10 milyarddan artıqdır. Adambaşına düşən xarici sərmayələrin həcminə görə Azərbaycan postsovet məkanında birinci yeri tutur və Şərqi Avropa ölkələri sırasında öncül mövqedədir.

Hazırda Rusiya və İranın Azərbaycana ciddi təzyiqləri də artıq geridə qalıb. Xəzər dənizinin sektor bölgüsünün sona qədər həll edilməməsi də (İran və Türkmənistan bu məsələdə qeyri-konstruktiv mövqe nümayiş etdirdiyinə görə) “Əsrin müqaviləsi”nin reallaşmasına heç bir maneçilik törətmir. Xəzər dənizinin karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarlarına çıxarılması üçün Bakı-Novorossiysk, Bakı-Supsa neft kəmərləri ilə yanaşı, Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərləri çəkilir. Azərbaycan bölgənin və dünyanın əsas enerji mərkəzlərindən birinə çevrilmiş və müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində layiqli yer tutmuşdur. Bütün bu müvəffəqiyyətlərin – xüsusən Azərbaycanın xarici aləmlə hərtərəfli qarşılıqlı-faydalı əlaqələrinin yaranmasının əsasında Xəzər dənizinin zəngin karbohidrogen yataqlarının mövcudluğu və ondan düzgün istifadəni şərtləndirən Azərbaycanın yeni neft strategiyası durur.

3. XƏZƏR NEFTİ GEOSİYASƏT VƏ REGION MARAQLARI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ: XƏZƏRİN HÜQUQİ STATUSU

Xəzər dənizi dünyada mühüm geosiyasi əhəmiyyətinə və zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına görə seçilən bölgələrdən biridir. XX əsrin son onilliyində beynəlxalq aləmdə gedən ictimai-siyasi proseslər, təkqütblü dünya nizamının yaranması, qloballaşma və s. nəticəsində Xəzər dənizi və Qafqaz regionu yenidən öz əhəmiyyətinə görə dünya siyasətinin əsas hədəflərindən birinə çevrilmişdir.

Xəzərin təbii ehtiyatları haqqında müxtəlif mənbələrdə fərqli məlumatlar verilir. Yuxarıda qeyd olunan rəqəmlərlə yanaşı, “Nyu-York Tayms” qəzetinin 6 avqust 1997-ci il tarixli sayında göstərilir ki, Xəzərin sənaye və ya karbohidrogen mənbələri indiki qiymətlərlə 4 trilyon ABŞ dolları məbləğində qiymətləndirilən 200 milyard barel neftdən, habelə bir o qədər də qaz ehtiyatlarından ibarətdir.

ABŞ ekspertlərinin hesablamalarına görə, Xəzərin karbohidrogen yataqlarının ümumi həcmi 200 milyard ton, İran istisna olmaqla qalan dörd Xəzəryanı dövlətin yanacaq-energetika ehtiyatları isə 51-57 milyard tona bərabərdir.

SSRİ-nin dağılması və Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan və Rusiya kimi yeni müstəqil dövlətlərin yaranması ilə Xəzəryanı dövlətlərin sayı beş olmuşdur. Hal-hazırda bu dövlətlər öz iqtisadi və siyasi maraqlarını nəzərə alaraq, Xəzərdən istifadənin özlərinə sərfəli variantlarını irəli sürürlər. Bəzi dövlətlər Xəzərdən sahilyanı dövlətlərin birgə istifadə etməli olduğunu, başqa sözlə desək, onu yalnız sahilyanı dövlətlərə məxsus olan qapalı su hövzəsi hesab edirlər. Digər ölkələr Xəzər dənizinin dünya praktikasına uyğun olaraq sektorlara bölgüsü prinsipini təklif edir. Hazırda Rusiya, Qazaxıstan və Azərbaycan arasında dənizin dibinin milli sektorlara bölgüsü haqqında müqavilə bağlansa da, Xəzərin statusu məsələsi hələ ki, tam həll olunmayıb. İran və Türkmənistanın Xəzərin hüquqi statusu məsələsində nümayiş etdirdiyi fərqli (qeyri-konstruktiv) mövqe aradan qalxmamış, bu iki dövlətin dənizin Azərbaycan sektorunda yerləşən bəzi yataqlara olan iddiaları Xəzəryanı dövlətlər arasında münasibətləri bir qədər də gərginləşdirmişdir.

Xəzərin hüquqi statusu beynəlxalq məsələdir və bu müstəvidə ilk növbədə dünyanın aparıcı dövlətləri olan ABŞ və Rusiyanın, Avropa və bəzi Asiya dövlətlərinin, o cümlədən region ölkələrinin maraqları kəsişir. Bu dövlətlərdən hər biri yaxşı dərk edir ki, Xəzərdə mövqe tutmaqla bütövlükdə Qafqazda, Mərkəzi Asiya və Orta Şərqdə üstün imkan qazanmaq olar.

Xəzər bölgəsinin sürətlə populyarlaşması və dünya siyasətinin aparıcı məsələlərindən birinə çevrilməsi onun təbii ehtiyatlarıyla, xüsusilə neft və qaz laylarının zənginliyi və onlara beynəlxalq aləmdə olan maraqla bağlıdır. Sahilyanı dövlətlərin hər biri kifayət qədər karbohidrogen ehtiyatlarına malikdir, odur ki, regiona istiqamətlənən investorlar uğrunda ciddi rəqabət gedir. Xəzərin statusu kimi problemlər də məhz bu rəqabətin və enerji ehtiyatlarının istismarında sahilyanı dövlətlərin maraqlarının müxtəlifliyinin nəticəsidir.

Xəzərin hazırkı statusu 1921-ci il fevralın 26-da imzalanmış Rusiya-İran dostluq müqaviləsi, həmçinin 1940-cı il martın 25-də SSRİ ilə İran arasında imzalanmış Ticarət və Gəmiçilik haqqında (sudaüzmə) Sazişə əsasən tənzimlənir. Həmin bölgüdə sərhədləri Astaradan (Azərbaycan) Həsənqulu (Türkmənistan) adlanan yaşayış məskəninə qədər olan düz xətt üzrə İrana 14%, SSRİ-yə isə 86% pay düşmüşdür. SSRİ isə öz daxili qaydaları ilə (orta xətt prinsipi üzrə Xəzər dənizini dörd respublika arasında - Rusiya (19%), Qazaxıstan (29%), Azərbaycan (21%) və Türkmənistan (16%) milli sektorlara bölmüş və respublikaların su sərhədlərini müəyyən etmişdir. Beynəlxalq müşahidəçilərin fikrinə görə, indi heç bir əsas və zərurət yoxdur ki, bu bölgüyə yenidən

baxılsın. Əgər yenidən baxılsa belə, bölgü yenə həmin prinsiplər əsasında aparılmalıdır ki, buna uyğun olaraq da nə İrana 20%-lik pay, nə də ki, Türkmənistana əlavə yataq vermək mümkün deyil. 1996-cı il noyabrın 12-də Aşqabadda Xəzəryanı ölkələrin qarşılıqlı razılaşmasına əsasən, hazırkı hüquqi rejim və razılaşmalar yeni Konvensiya qəbul olunana qədər qüvvədədir. Varis-dövlətlər 1991-ci il dekabrın 21-də Almatı Deklarasiyası qəbul edərək sabiq SSRİ-nin bağladığı bütün beynəlxalq öhdəlikləri yerinə yetirməyə təminat verdiklərinə görə Sovet-İran razılaşmasının hüquqi varisliyini də qəbul etmiş olublar.

Xəzər bölgəsindəki proseslər heç də karbohidrogen yataqlarının istismarı və sektor problemi ilə məhdudlaşmır. Burada, hər şeydən əvvəl bölgəyə strateji təsir məsələləri, neft kəməri və onun təhlükəsizliyi, xarici aləmin iqtisadi və geosiyasi maraqları toqquşur. Neft mütəxəssislərinin birgə rəyinə görə, dünyanın heç bir yerində bu qədər xalqın, dövlətin və şirkətin yarışa girdiyi başqa bir bölgə tapmaq mümkün deyil.

Xəzər bölgəsinə siyasi və iqtisadi maraq göstərən dövlətlər sırasında ən fəal Qərb dövlətləri və Amerika Birləşmiş Ştatlarıdır. ABŞ-ın Xəzər bölgəsinə siyasi marağı Azərbaycana münasibətdə daha qabarıq hiss olunur. ABŞ Cənubi Qafqaz və Orta Asiyada həyata keçirilən strateji əhəmiyyətli layihələrin və proseslərin başlıca iştirakçısı və müdafiəçisidir. ABŞ hökuməti bu bölgənin özünün həyati maraq dairəsinə daxil olduğunu dəfələrlə bəyan edib.

11 sentyabr 2001-ci il terror hadisələrindən sonra ABŞ-ın Orta Şərq, o cümlədən, Azərbaycan və Mərkəzi Asiya ilə sıx münasibətləri fonunda formalaşan yeni siyasi durum müşahidə olunmaqdadır. Region ölkələrinin GUAM bloku çərçivəsində əməkdaşlığı da ABŞ-ın prinsiplərinə və maraqlarına uyğun qurularaq, müasir şəraitdə aktuallığını daha da artırmaqdadır.

Dövlət Departamenti "Xəzər hövzəsinin Enerji İnkişafı" adlı hesabatında (1997) ABŞ-ın bu bölgədəki siyasətinin əsas dörd istiqamətini müəyyən edir:

1. "Regional konfliktlərin həlli". Bu bənd Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinin həlli, Qafqazda etnik gərginliklərin aradan qaldırılması, eləcə də Tacikistanda vətəndaş müharibəsinin dayandırılması haqqındadır. Sənəd müəlliflərinin fikrincə, bu konfliktlər İran kimi xarici qüvvələrin işə qarışmasına şərait yaradır. Üstəgəl, konfliktlərin uzanması dağıdıcı islamçı hərəkatların inkişafı üçün münasib mühit formalaşdırır;

2. "Dünya enerji təminatının artımı və genişləndirilməsi" bəndi İran körfəzinə əlavə və alternativ kimi, eləcə də Qərbin buradakı enerji maraqlarını sığortalamaq məqsədi ilə Xəzər hövzəsinin enerji ehtiyatlarının istismarını nəzərdə tutur;

3. "Xəzər hövzəsi ölkələrinin müstəqilliyi və suverenliyi". Hesabatın müəllifləri hesab edirlər ki, burada əsas problem Rusiya ərazisindən keçən neft kəməridən asılılığın aradan qaldırılmasıdır. Siyasi problemlərdən başqa, bu asılılıq Rusiyaya kəmərlərdən istifadə haqqını fəvqəladə dərəcədə yüksəltmək imkanı verir. Məsələnin həlli üçün fərqli və alternativ enerji-ixrac yollarının olması zəruridir. Bu məntiqə uyğun olaraq İrandan keçəcək neft kəmərinə etibar məsələsi ortaya çıxdığından Bakı-Tbilisi-Ceyhan ideyası dəstəklənir.

4. "İrənin izolyasiyası". Bunun üçün bu ölkənin gəlirlərinin məhdudlaşdırılması tələb olunur. Həmin gəlirlər kütləvi qırğın silahlarının əldə edilməsinə, dağıdıcı silahlar arsenalının artımına, terrorizmi dəstəkləməyə sərf edilir. Hesabatın müəllifləri bu məqsədə nail olmağın ən yaxşı yolunu Xəzərdə enerji istismarı sahəsində İrənin hər hansı iştirakının qarşısını almaqda görürlər.

ABŞ hökuməti öz strateji xəttinə uyğun olaraq, əsas neft kəməri məsələsində Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsini dəstəkləyir, Xəzərin hüquqi statusu məsələsində isə onun beş sahil dövləti arasında orta xətt üzrə milli sektorlara bölünməsi ideyasını müdafiə edir. 1995-ci ildən başlayaraq, ABŞ hökuməti bölgəyə yönəlik siyasətində aktivlik və ardıcılıq nümayiş etdirir.

ABŞ Prezidenti anti-terror əməliyyatından danışarkən, Yaxın Şərqi neft istehsal edən ölkələrinin beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə bitərəf qaldıqlarından narazı olduğunu açıq bildirib. Eyni zamanda, ABŞ onu da nəzərə alır ki, bu gün Qərb enerji daşıyıcılarına olan tələbatını məhz bu ölkələrdən ixrac edilən neftin hesabına ödəyir. Ona görə də indi Qərb - xüsusən ABŞ Xəzər neftinə və "Bakı-Ceyhan" ixrac boru kəmərinin tikintisinə ciddi səy göstərərək, onu uğurla başa çatdırmaq üçün əlindən gələni edir.

Xəzər nefti və onun dünya bazarına nəqli uğrunda mübarizənin əsas siyasi oyunçularından biri Rusiya Federasiyasıdır.

Rusiyanın və Qazaxıstanın bölgə siyasəti və statusla bağlı hazırkı mövqeləri 1998-ci ilin iyulunda Xəzər dənizinin Şimal hissəsində dəniz dibinin məhdudlaşdırılmasına dair razılaşma sazişi ilə müəyyənləşib. Həmin sazişə görə, tərəflər Xəzərin dibini bölməyə, üst qatdakı bioloji resurslardan isə ümumi istifadəyə

razılaşıblar. Sazişə görə sularda sərbəst gəmiçiliyə icazə verilir, balıqçılığın və ətraf mühitin mühafizəsi isə razılaşıdırılmış normalarla tənzimlənir.

Rusiyanın bu məsələlərlə bağlı son təklifləri ondan ibarətdir ki, Xəzər milli sektorlara bölünərsə, o zaman bu bölgü modifikasiya edilmiş orta xətt üzrə aparılmalı və yalnız dənizin dibi üçün nəzərdə tutulmalıdır. Modifikasiya edilmiş orta xətt razılaşıdırılmış bazis xətlərindən bərabər məsafədə hesablanır. Bu bazis xətlərinə ondan bərabər məsafədə olmayan sahələr də daxil edilir. Həmçinin, adalar, geoloji strukturlar, çəkilən geoloji xərclər və bir sıra başqa amillər də bazis xətlərinin müəyyənləşdirilməsində nəzərə alınmalıdır.

Rusiyanın bəzi dairələri 1991-2000-ci illərdə İranla birlikdə Xəzərin sualtı sərvətlərini 5 sahil dövlətin ümumi istifadəsinə (bu dövlətlərin məsələylə bağlı veto hüququ saxlanılmaqla) verməyi tələb edirdi. 1998-ci ilin əvvəllərində Xəzərin dibinin milli sektorlara bölünməsi haqda Qazaxıstanla razılığa gələndən sonra Moskva bölgənin digər dövlətlərinə qarşı təzyiq vasitəsindən tam imtina etməsə də, bu mövqeyini bir qədər yumşaltmışdır.

Qərb kapitalını Xəzər dənizindən uzaqlaşdırmağın mümkün olmadığını yəqin edəndən sonra Rusiya nə yolla olursa-olsun, Azərbaycan neftinin öz ərazisindən nəqli ideyasını gerçəkləşdirməyə çalışırdı. Şimal marşrutunun "təhlükəsiz və sərfəli olduğunu" sübut etmək üçün Rusiya 1994-cü ilin dekabrında Çeçenistanda təcili müharibəyə başladı. Bunun ardınca Qərb ölkələri və şirkətlərinə təzyiq göstərərək, 1995-ci ildə Bakı-Novorossiysk xəttini ilkin neft ixracı kəməri kimi qəbul etdirə bildi. Moskva bu kəmərin əsas neft xəttinə çevrilməsi üçün müxtəlif təkliflər verir, digər alternativlərlə barışmaz mübarizə aparırdı.

Bundan başqa, Rusiya Xəzər nefti məsələsində mövqeləri üst-üstə düşən İranla strateji əlaqələrini genişləndirərək, bu ölkənin ifrat silahlanmasına və Azərbaycana əsassız təzyiq göstərməsinə hər cür yardım edirdi.

Rusiya eyni zamanda, Qərb şirkətlərinin Xəzər neftinə marağını azaltmaq və diqqəti bu bölgədən yayındırmaq üçün Xəzərdə neft ehtiyatlarının rəsmən bəyan edilmiş miqdardan xeyli az olması, regionu ciddi etnik və siyasi sarsıntıların gözlədiyini iddia edir və Bakı-Ceyhana qarşı geniş təbliğat aparırdı. Neftin qiymətinin aşağı düşməsi və Xəzər neftinin istismarı perspektivinin gündəliyə çıxdığı bir vaxtda Rusiya həmçinin bir sıra ölkələrin çağırışlarının əksinə olaraq dünya bazarına böyük miqdarda ucuz neft çıxarır, Xəzərin demilitarizasiyası ilə bağlı müraciətləri qulaqardına vuraraq, Xəzərin sahilində yeni hərbi-dəniz bazası yaratmaqla məşğul olurdu.

Ř AR(

⌊ ⌋ " "

7 ◀ ⇕ M

- ĩ

F BÜ- "□α K □ ∫+++ Nđ& +□□◀ ∫+++
 □┘ ə₁ \$Ä +řZ\$∫ S + Pl § N□ É Eη┘ B┘ I◀□ O∫ \$

↑ □ @ JH↑ ↵ ↑ U□□ ↑ ʔ!! □ B

GŞDə ı J J ı L Ş † – ı K † DG † Ğ. V. Putin prezident seçildikdən sonra postsovet məkanında fəallığı artıran Rusiya, Xəzəryanı postsovet respublikalarına münasibətdə öz siyasətinə ciddi dəyişiklik edərək, qarşılıqlı faydalı və bərabərhüquqlu əməkdaşlıq kursunu götürür ki, bu da tezliklə Xəzərin statusu ətrafında yaranmış vəziyyəti də aydınlaşdırmağa imkan verir.

2001-ci il yanvar ayının 8-9-da Rusiya Federasiyasının Prezidenti V. Putinin Azərbaycan Respublikasına etdiyi rəsmi dövlət səfəri zamanı müzakirə edilən vacib məsələlərdən biri də Xəzərin statusu məsələsi oldu. Tərəflər iki dövlət arasında “Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında” 3 iyul 1997-ci il tarixli müqavilənin prinsiplərini rəhbər tutaraq “Xəzər dənizi dibinin sektorlara – zonalara bölünməsi” haqqında razılığa gəldilər.

Bundan bir qədər əvvəl, 1998-ci il iyulun 6-da Rusiya Qazaxıstan Respublikası ilə eyni məzmununda müqavilə imzalamışdı. Tədqiqatçılar hər iki müqaviləni Xəzərin hüquqi statusunun həllinə doğru növbəti müsbət addım kimi qiymətləndirmişlər.

Rusiya Federasiyasının xarici siyasətində Xəzərlə bağlı bütün mübahisəli məsələlərin danışıqlar yolu ilə, konstruktiv şəkildə həll edilməsinə üstünlük verməsi meylli bu dövlətin Azərbaycanla yaxınlaşması və Cənubi Qafqazda baş verən proseslərin birgə həlli üçün iki ölkə arasında partnyorluq münasibətlərinin qurulmasına şərait yaratdı. Beləliklə, 1994-cü ildən Xəzərin statusu və karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsi ətrafında mövcud olan Rusiya- Azərbaycan qarşılıqlı əsasən sona çatmışdır. Əlbəttə, bu o demək deyil ki, Rusiya Azərbaycanın Qərb dövlətləri ilə enerji sahəsindəki sıx əlaqələrindən, onların Xəzər dənizinə külli miqdarda kapital qoymasından, Azərbaycan neftinin Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutu ilə dünya bazarlarına nəqlindən məmnundur. Əksinə, Rusiya Azərbaycanı və onun reallaşdırdığı transmilli neft layihələrini həm milli, həm də transmilli səviyyədə özünə rəqib kimi qiymətləndirir. Lakin Rusiya rəhbərliyi indiki halda pragmatik düşüncə nümayiş etdirərək, qarşılıqlı olmayan bu işlərin əleyhinə gedərək kənar qalmaqdan, layihəyə qoşulub müəyyən əlavə dividendlər əldə etməyə üstünlük verir. Tədqiqatçılar yaxın zamanlarda Rusiyanın öz neftinin də bir hissəsini Bakı-Ceyhan marşrutu ilə dünya bazarlarına nəql edəcəyini proqnozlaşdırırlar.

Xəzər nefti ətrafında cərəyan edən global geosiyasi proseslərin fəal iştirakçılarından biri də İran İslam Respublikasıdır. Bu məsələdə İranın Azərbaycana münasibətdə mövqeyi Rusiya ilə demək olar ki, üst-üstə düşür. Uzun illər Xəzərə sahib olan iki dövlətdən biri sayılan İranın regiondakı yeni dövlətlərlə münasibətləri və

ümumilikdə Xəzərin statusuna yanaşması xeyli ziddiyyətlidir. Qeyd edək ki, İranın Xəzər probleminə yanaşmasında iqtisadi maraqlardan çox, geosiyasi mənafe əsas götürülür. Rəsmi Tehranı maraqlandıran əsas məqam Xəzərin dəniz, yoxsa göl kimi qəbul olunması deyil, İranın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və regionda aktivləşmiş Qərbdən gələn potensial təhlükənin aradan qaldırılmasıdır. İqtisadi maraqlar isə Tehran üçün ikinci dərəcəlidir, ən azı ona görə ki, İranın Fars körfəzində daha zəngin yataqları var.

İran bölgədə xarici qüvvələrin aktivləşməsinə çox həssaslıqla yanaşır. Təbii ki, burada İranın Qərb və xüsusən də ABŞ-la sərin münasibətləri mühüm rol oynayır. İranla Rusiyanın regiondakı geosiyasi proseslərə yanaşmada eyni mövqedən çıxış etməsi məhz bu faktora söykənir.

Beləliklə, rəsmi Tehranın Xəzərin bölünməsinə dair mövqeyi yalnız İranın geosiyasi maraqlarına yönəlib və digər sahilyanı dövlətlərin mənafeələrini nəzərə almır.

Rəsmi Tehranın Xəzərin bölünməsinə dair təklifi belədir ki, hər bir sahilyanı dövlətə 20 millik ərazi suları zonası və 20 millik iqtisadi zona verilməlidir. Ərazi suları həmin ölkənin sərhədlərini müəyyən edir və həm Xəzərin dibi, həm səthi, həm də hava məkanı dövlətin tam nəzarətində olur. İqtisadi zonada dövlətə bioloji və mineral ehtiyatların qorunub saxlanması və kəşfiyyatı hüququ verilir, digər sahilyanı ölkələr isə bu ərazinin hava məkanından və səthindən istifadə edə bilər. Nəhayət, 40 millik zonadan kənar qalan Xəzərin orta hissəsi bütün sahilyanı ölkələrin ümumi istifadəsində olur və konsensus yolu ilə idarə olunur.

İranın bu mövqeyi nəinki Xəzər dənizinin yeraltı ehtiyatlarının, həm də gəmiçiliyin, balıqçılığın inkişafı, həmçinin sahilyanı ölkələr arasında sərhədlərin müəyyən edilməsində ciddi problemlər yaradır. İranın mövqeyi aşağıdakı prinsiplər əsasında formalaşmış:

- Dəniz sahilyanı ölkələr arasında bölünmə də, ölkələrə öz sularından digər sahilyanı dövlətlərlə hesablaşmadan istifadə etməsinin qarşısını almaq;
- Xəzərin hərbişdirilməsinə yol verməmək;
- Ekoloji problemləri qabardaraq, Xəzərin dibi ilə neft kəmərlərinin çəkilməsinə mane olmaq;
- Sahilyanı ölkələr arasındakı problemlərin həllində regiondankənar dövlətlərin iştirakını məhdudlaşdırmaq;
- İranla ideoloji və siyasi ziddiyyəti olan Qərb dövlətlərinin hövzədə möhkəmlənməsinin qarşısını almaq və s.

Tehranın bu problemə yanaşmasında 1992-ci ildən indiyədək heç bir dəyişiklik baş verməyib. Üstəlik, İran öz mövqeyini qorumaq üçün digər sahilyanı ölkələrə, o cümlədən Azərbaycana güc nümayişindən də çəkinmir. 2001-ci ilin iyul ayında Azərbaycana məxsus tədqiqat gəmilərinin Xəzərin ölkəmizə aid sektorunda hərəkətini məhdudlaşdırmaq məqsədilə İranın hərbi təyyarələrdən istifadə etməsi Xəzəryanı ölkələr arasındakı problemlərin güc vasitəsilə həllinə presedent yaratmaq təhlükəsini real etmişdi. Yalnız rəsmi Bakının problemə son dərəcə həssas yanaşması sayəsində, insidenti dinc yolla aradan qaldırmaq mümkün oldu.

Xəzər regionundakı geosiyasi vəziyyətlə bağlı İranla Rusiyanın mövqeləri üst-üstə düşsə də, danışıqlar prosesi zamanı Moskvanın yanaşmasında ciddi dəyişikliklər baş verdi. Nəticədə, barışmaz mövqe nümayiş etdirən İran, faktiki olaraq, yaxın müttəfiqindən uzaqlaşmağa başladı. Təsadüfi deyil ki, 1998-ci ildə Rusiya ilə Qazaxıstan arasında Xəzərin dibinin bölünməsinə dair sənədə ən sərt reaksiya verən tərəf elə İran oldu. Bu ölkənin Xarici İşlər Nazirliyinin yaydığı bəyanatda bildirilirdi ki, «bütün sahilyanı dövlətlər, o cümlədən Rusiya da bilir ki, Xəzərin hüquqi statusunu nizamlayan yeganə hüquqi sənədlər İranla Rusiya arasında 1921 və 1940-cı illərdə imzalanmış sazişlərdir». Bəyanatda həmçinin vurğulanırdı ki, rəsmi Tehran Xəzərdə istənilən ikitərəfli razılaşmanı tanımır və problemin bütün sahilyanı ölkələrin razılığı əsasında həllini vacib sayır. İranın narazılığını bir qədər azaltmaq üçün Rusiya Federasiyası bir sıra prinsiplial məsələlər ətrafında Tehranla eyni mövqedə olduğunu nümayiş etdirdi. 1998-ci ilin iyulunda Tehranda keçirilən xarici işlər nazirlərinin görüşündən sonra tərəflər Xəzərin dibi ilə istənilən neft və ya qaz kəmərinin çəkilməsinin yolverilməzliyi və Xəzərin demilitarizasiyasının vacibliyi haqda bəyanat imzaladı.

Beləliklə, sahilyanı ölkələr arasında danışıqlar hələ də nəticəsiz qalır. Analitiklər hesab edirlər ki, 2005-ci ilin iyununda İranda keçirilmiş prezident seçkilərindən sonra Tehranın mövqeyində hər hansı radikal dəyişikliyin olacağı gözlənilmir. Amma artıq bölgədə iri enerji layihələrinin işə düşməsi, Qərbin transmilli şirkətlərinin Xəzərə gəlişi və Azərbaycanla Qazaxıstanın öz neftini dünya bazarına çıxarmağa başlaması, Tehrana da çıxış yolu qoymur. İranın artıq Xəzərin özünə aid sektorundakı yataqlarda kəşfiyyat işinə başlamağa hazırlaşması göstərir ki, 13 ildən artıq davam edən danışıqlarda bir nəticə əldə edə bilməyən Tehran digər sahilyanı ölkələrin tutduğu mövqe ilə razılaşmalı olacaq.

Bölgədə Xəzər dövlətlərinin və Qərbin aktiv səylərinə hamıdan çox narazılıq edən və müqavimət göstərən İran bu günə kimi danışıqlarda yalnız bir prinsipldən çıxış

edir: "Dənizi bölürüksə, gəlin onun bütün sahələrini bərabər (20% hesabı ilə) bölək". İranın mövqeyinə görə, İran və SSRİ arasında imzalanmış sazişlər dünya dəniz hüququna daxil deyil və guya bu haqda beynəlxalq konvensiyalarda da bəzi xüsusi rejimlər nəzərdə tutulur.

İran Xəzərin ehtiyatlarından birgə istifadəni nəzərdə tutan kondominium prinsipinin ən inadkar müdafiəçisi hesab olunur. Bu prinsipə görə, Xəzərin ehtiyatları beş sahil dövləti arasında bölünməli və hər bir dövlət veto hüququna malik olmalıdır. Əlbəttə, bu prinsip qəbul ediləcəyi təqdirdə, Xəzərin ehtiyatlarından ayrı-ayrılıqda istifadə (Azərbaycan məhz bu yolla gedir) problemə çevrilir və burada Qərb kapitalının fəaliyyəti, yaxud birgə istismar layihələri ayrı-ayrı ölkələrin əhval-ruhiyyəsindən asılı vəziyyətə salınır.

İrانی ən çox narahat edən məsələlərdən biri də əsas neft kəməri məsələsidir. Son illərdə gerçəkləşməsi tam reallaşan Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəməri layihəsi İran hökumətinin ən böyük hücum hədəfi olaraq qalmaqdadır. İran əsas neft kəmərinin öz ərazisindən keçib Fars körfəzinə daşınması ideyasının gerçəkləşməsi ilə Xəzər hövzəsində nüfuzunu artırmaq, həm də Azərbaycan neftinin ixracına nəzarət etmək iddiasını aşkar nümayiş etdirirdi.

Xəzərin statusu və neft kəməri məsələlərində İranın yürütdüyü siyasət onu göstərir ki, bu dövlət həm iqtisadi və siyasi cəhətdən, həm də geosiyasi baxımdan Azərbaycana rəqibdir.

İranın Xəzər dənizinin statusu və karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi ilə bağlı nümayiş etdirdiyi qeyri-konstruktiv mövqeyi tədqiqatçılar bir neçə səbəblə izah edirlər:

Əvvəla, İrانی qıcıqlandıran əsas məsələ Xəzərin milli sektor bölgüsündə bu ölkəyə düşən payın onun iddia etdiyi kimi 20% deyil, yalnız 14% olmasıdır. Orta xətt üzrə aparılan bölgü ilə (bu beynəlxalq bölgü prinsipidir) İrana heç bir halda 20% pay vermək mümkün deyil. İran isə hesab edir ki, Xəzər beş bərabər hissəyə bölünməli, hər dövlətə 20%-lik pay verilməlidir. Bu ölkəni qətiyyətlə maraqlandırmır ki, bölgü hansı prinsiplə aparılsın, 20%-lik bölgü əsasında İranın sərhədləri kimin ərazisinə düşür və s.

İkincisi, İran Azərbaycanın bölgədə və dünya enerji bazarında güclənməsini, global enerji layihələrinin mərkəzinə çevrilməsini, Qərb şirkətlərinin bu ölkə vasitəsilə Xəzər bölgəsinə gəlməsini özü üçün ciddi təhlükə sayır. Bunu tədqiqatçılar, bir tərəfdən, İranda yaşayan azərbaycanlılar üçün Azərbaycanın populyarlığının artması təhlükəsi ilə, digər tərəfdən Azərbaycanın güclənərək İranın təsiri altından tam çıxma bilməsi faktı ilə izah edirlər. Onların fikrinə görə, əgər Azərbaycan bütün bu işləri İranda

aparmağı qərarlaşdırsa idi, onda bu ölkənin tərəfindən heç bir maneçiliklə rastlaşmayacaqdı.

Xəzər sahilinin Mərkəzi Asiya hissəsini Qazaxıstan və Türkmənistan kimi dövlətlər təmsil edir. Qazaxıstanın karbohidrogen ehtiyatları haqda bir-birini təkzib edən rəqəmlər olmasına baxmayaraq, mütəxəssislərin fikirləri bir məsələdə üst-üstə düşür - bu ölkənin Xəzərdəki milli sektoru digərlərinə nisbətən daha zəngindir. Təkcə "Tengiz" yatağının ehtiyatları 6-9 milyard barel qiymətləndirilir.

Xəzər neftinin xarici bazarlara birgə nəqli məsələlərinə Qazaxıstanın münasibəti birmənalı olmasa da, onun gələcəkdə bu prosesdə fəal iştirakını proqnozlaşdırırlar. Belə ki, 1997-ci ilin iyununda Azərbaycan və Qazaxıstan Prezidentləri neftin xarici bazarlara daşınması sahəsində əməkdaşlıq haqqında niyyət protokolu imzalayıb. Bundan başqa, 1998-ci ilin oktyabrında Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayev də Bakı-Ceyhan xətti haqqında Ankara Bəyannaməsini imzalayanlar sırasında olub, 2005-ci ildə isə bu xəttə qoşulacaqları haqqında bəyanat verib.

ATƏT-in 1999-cu il İstanbul Sammitində "Bakı-Ceyhan" əsas ixrac kəməri üzrə neftin daşınması haqqında sazişə münasibət bildirən Qazaxıstan nümayəndələri bu layihədə iştiraklarının neft hasilatının nəticələrindən və kəmərin tikintisinin maliyyələşdirilməsinə Qərbin köməyinin həcmindən asılı olduğunu bildirdilər. Hər iki arqument 2005-ci ildə Bakı-Ceyhanın xeyrinə dəyişib və deməli, Qazaxıstanın bu layihəyə qoşulmasına bu gün heç nə mane olmur.

Xəzərin statusu məsələsində Qazaxıstanın mövqeyinə görə, dənizin dibi qurunun geoloji davamıdır və milli suverenliyin tətbiq olunduğu dənizin dibinin böyüklüyü onun sahil xəttinin uzunluğundan asılıdır. Yəni dəniz dibinin sərhədləri quru sərhədlərinin davamıdır. Qazaxıstan hesab edir ki, BMT-nin 1982-ci ildə qəbul etdiyi dəniz hüquqları haqqında konvensiyanın bəzi müddəaları Xəzərdə tətbiq oluna bilər. Bərens, Baltik, Qara dəniz, Fin körfəzi və başqa sututarlarda tətbiq olunan "bərabər məsafə metodu" sadədir və praktik olaraq Xəzərdə həyata keçirilə bilər.

Xəzər hövzəsinin Mərkəzi Asiyayı təmsil edən digər dövləti - Türkmənistan bölgədə, ilk növbədə, dünya əhəmiyyətli zəngin təbii qaz ehtiyatları ilə tanınır. Status və Qərb investisiyalarına münasibətdə Türkmənistanın mövqeyi Azərbaycanın mövqeyi ilə oxşardır. Düzdür, bu yalnız ümumi prinsiplərdə müşahidə olunur, lakin milli sektorların sərhədləri məsələsində iki ölkə arasında ciddi fikir ayrılıqları mövcuddur. Azərbaycan və Türkmənistan arasında fikir ayrılığının başlıca səbəbi birinci tərəfin mübahisəli zonada yerləşən yataqlarda kəşfiyyat işlərinə başlaması olub. Bundan sonra

Xəzərlə bağlı bütün regional və beynəlxalq proqramlara həvəssiz qatılan Türkmənistan tərəfi bu günün özündə də anti-azərbaycan siyasətini davam etdirir. Hətta bu səbəbdən Bakıdakı səfirliyinin fəaliyyətinə xitam verməkdən belə çəkinməyən rəsmi Aşqabad hələ də Xəzərin statusu və neft-qaz kəmərləri məsələsində qeyri-konstruktiv mövqe nümayiş etdirir. Bu isə Türkmənistanın regionda gedən proseslərdən kənar qalmasına səbəb olur.

Bununla belə, Türkmənistan hesab edir ki, əsas prinsip dənizin orta hissəsini ümumi istifadədə saxlamaqla milli zonaların müəyyənləşdirilməsi olmalıdır. Əvvəllər İranın təklif etdiyi kondominium Türkmənistanı qane edirdi. Amma sonradan Xəzəryanı dövlətlərin atdığı addımlar (karbohidrogen resurslarının istismar edilməsi ilə bağlı) Türkmənistanın da mövqeyinə təsir göstərdi. 1998-ci ildən Türkmənistan milli sektorlar mövqeyini müdafiə edir. Türkmənistan hesab edir ki, Xəzərin dibinə, su qatına və ehtiyatlarına ikili yanaşma qəbul edilməzdir. Bu, əməkdaşlığın təşkilati-hüquqi mexanizmini mürəkkəbləşdirə bilər. Həmçinin, su qatının ümumi istifadədə olması ehtiyatların nəqli zamanı problemlər yaradacaq və investisiyaların cəlbinə maneçilik törədəcək. Türkmənistan da hər dövlətə məxsus sektorun onun sahil xəttinin uzunluğuyla düz mütənasibliyinə tərəfdardır.

Son zamanlar Xəzərin statusu yenidən sahil dövlətlərinin nümayəndələrindən təşkil olunmuş işçi qrupları səviyyəsində müzakirə edilsə də, hələ ki yaxın gələcəkdə konkret qərar qəbul ediləcəyi ehtimalı hiss olunmur. Bu isə Rusiyanın bölgəyə nəzarət üzrə manevr imkanlarının saxlanmasına şərait yaradır.

Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı bütün məsələlərdə ən konstruktiv mövqeni Azərbaycan Respublikası nümayiş etdirir. 2001-ci il avqustun 1-də MDB dövlət başçılarının Soçi görüşü zamanı Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev bununla bağlı bəyan etdi ki, Xəzər dənizi qapalı su hövzəsi kimi hələ SSRİ zamanında BMT-nin beynəlxalq "Dəniz Konvensiyası" normalarına əsaslanaraq, bu ölkə ilə İran arasında quru sərhədlərinin parametrlərinə uyğun olaraq bölünmüşdür və bu bölgüyə yenidən baxmaq üçün heç bir səbəb yoxdur.

Xəzərin hüquqi statusunun həlli məsələsində Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas vəzifəsi beynəlxalq hüquq normalarına və prinsiplərinə söykənərək, mehriban dostluq və qonşuluq münasibətlərinə əsaslanmaqla, dövlətlərin ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə hörmət etməklə, Xəzərin zəngin təbii ehtiyatlarından region dövlətlərinin maraqları çərçivəsində, eləcə də dünyanın tələbatı baxımından səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir. Tədqiqatçılar hesab edir ki, Azərbaycan beş

Xəzəryanı dövlət içərisində Xəzərin statusunun həlli məsələsində ən konstruktiv, ardıcıl və elmi cəhətdən əsaslandırılmış mövqe nümayiş etdirir. Azərbaycan ardıcıl şəkildə bəyan edir ki, hər bir Xəzəryanı ölkə orta xətt üzrə bölünmüş özünə məxsus sektoru üzərində (suyun həm dibi, həm də səthi) suverenlik hüququna malikdir. Xəzər sektorlara bölünmüşdür və hər bir dövlətin öz sektoruna olan hüquqları beynəlxalq hüquq normaları ilə qorunmalıdır. Azərbaycan özünün bu prinsipial mövqeyini qəti şəkildə 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul etdiyi yeni Konstitusiyasında ifadə edərək Xəzər dənizinin müvafiq əraziyə bitişik sahəsini Azərbaycan Respublikası ərazisinin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı neft yataqlarının tədqiqi və istifadəyə verilməsini təmin edərkən, bu sahədə xarici dövlətlərlə və şirkətlərlə əməkdaşlığı genişləndirərkən, öz təbii sərvətləri və təbii ehtiyatları üzərində beynəlxalq hüquq normalarına və prinsiplərinə uyğun surətdə suverenliyini həyata keçirir. Bu beynəlxalq hüququn norması kimi, beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın möhkəmlənməsi, regionun iqtisadi yüksəlişi və inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qərb ölkələri və ABŞ Xəzərin hüquqi statusu məsələsində Azərbaycanın ardıcıl mövqeyini müdafiə edir. ABŞ dövlət katibinin yeni müstəqil dövlətlər üzrə xüsusi müşaviri Ceyms F. Kollinz Xəzərin statusuna toxunaraq, onun milli sektorlara bölünməsi ideyasını müdafiə etdiyini bildirmişdir.

Xəzər hövzəsində fəal mövqeyi ilə seçilən ölkələrdən biri də Azərbaycanın bütün məsələlər üzrə müttəfiqi hesab olunan Türkiyədir. Bu dövlət "Əsrin müqaviləsi" də daxil olmaqla, Azərbaycanın neft ehtiyatlarının xarici şirkətlərlə birgə istismarı üzrə imzalanmış beynəlxalq müqavilələrdə öz gücünə görə müəyyən pay almağa çalışsa da, maliyyə və yüksək texnologiya imkanlarının məhdudluğu ucbatından əsas diqqətini Xəzər neftinin xarici bazarlara ixracı marşrutu üzərində cəmləşdirmişdir. Bu məqsədlə də Türkiyə hökuməti Bakı-Ceyhan neft marşrutunu irəli sürüb və kəmərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra təkliflərlə çıxış edibdir. Türkiyə hökuməti kəmərin təhlükəsizliyini təmin etmək də daxil olmaqla, Azərbaycanla iqtisadi, siyasi və hərbi əməkdaşlığı genişləndirməklə yanaşı, regionun digər ölkələri ilə də eyni sahələrdə əlaqələr qurmağa can atır.

Beləliklə, Türkiyə Xəzər dənizi hövzəsində öz ənənəvi tarixi rolunu bərpa etmək istiqamətində ciddi addımlar atır və siyasi-iqtisadi, strateji maraqlarını təmin etmək məqsədilə Azərbaycanla fəal əməkdaşlıq edir.

Xəzər hövzəsinin geosiyasi və geoiqtisadi maraqları çərçivəsində əhəmiyyətli həlqələrindən biri Gürcüstan Respublikası hesab olunur. Gürcüstanın əlverişli coğrafi mövqeyi və Qərpbərəst siyasəti son illərin geopolitik proseslərində onu ön mövqələrə çıxarıb. Azərbaycanın bu ölkə ilə münasibətləri strateji tərəfdaş mahiyyəti daşıyır. Hazırda Avrasiya enerji və kommunikasiya dəhlizi layihəsi, o cümlədən TRASEKA proqramı, Bakı-Ceyhan neft və Bakı-Ərzurum qaz kəmərlərinin çəkilişi Gürcüstan ərazisi vasitəsilə gerçəkləşdirilməkdədir. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin güzəştli mövqeyi sayəsində bu ölkə kəmərlərlə bağlı müqavilələrin kifayət qədər yüksək tranzit haqqı şərtiylə imzalanmasına nail olub. Gürcüstanın Qara dəniz sahilindəki iki əsas limanı - Batumi və Poti - son illərdə Avropa Birliyinin (AB) maliyyə yardımı ilə modernləşməkdə, texniki imkanları artırılmaqdadır. Bakı-Supsa kəməri ilə nəql edilən Xəzər nefti məhz bu limanlar vasitəsilə xarici bazarlara çatdırılır.

Rusiyanın təsir dairəsindən çıxmaq istəyən və bu istiqamətdə bir sıra ciddi nəticələrə nail olan Gürcüstan sürətlə NATO və Qərbin siyasi-iqtisadi strukturlarına inteqrasiya olunmaqdadır. Əlbəttə, Gürcüstan Azərbaycan üçün tranzit ölkə əhəmiyyəti kəsb etdiyi kimi, Azərbaycan da bu dövlət üçün Cənubi Qafqazın ən zəngin və lider ölkəsi kimi mühüm tərəfdaş əhəmiyyəti kəsb edir.

Cənubi Qafqaz və Xəzər hövzəsində baş verən hadisələrə bilavasitə aidiyyəti olan dövlətlərdən biri də Ermənistandır. Bu ölkədə nə neft, nə də ki qaz ehtiyatları var. Ermənilərin Xəzər dənizinə və onun neftinə birbaşa dəxli olmasa da, neft kəməri təşəbbüsü ilə dəfələrlə çıxış etmişdir. Lakin Xəzər neftinin ixracı üçün regiona gərək olan sabitliyin başlıca pozucusu olan bu ölkə Azərbaycanın iradəsi ilə bütün layihələrdən təcrid edilmişdir.

"Nyu-York Tayms" qəzetinin tanınmış bölgə müxbiri Stiven Kinzerin "Cənubi Qafqazda anklav vəziyyətindən qəzəblənən ermənilər Xəzər bölgəsinin neft bəmunun onlardan yan keçməsinə öz hərəkətləri ilə (Dağlıq Qarabağı işğal etmələri nəzərdə tutulur) qərar verdilər" adlı araşdırması bu mənada Ermənistanın vəziyyətini çox dəqiq göstərir.

"Magistral şose və dəmir yolları neft kəmərinə paralel gələcək. Əgər biz kəmərdən uzaq düşüb əski İpək Yolunun bərpası çərçivəsində ticarət yollarından yenidən təcrid olunuruqsa, bu o deməkdir ki, Ermənistandan əlini üz. Mərkəzə yaxın olmağımıza baxmayaraq, biz ucqar əyalətə çevrilirik" - bu sözləri isə "İpək Yolu"nun bərpasına həsr edilmiş TRASEKA üzrə Bakı konfransında (7-8 sentyabr, 1998) Ermənistanın Baş naziri söyləmişdir. O, öz çıxışında region ölkələrindən birinin

(Ermənistanın) ümumi proqramlardan "süni surətdə təcrid olunmasının yolverilməzliyi" barədə bəyanat verərək, Batumi-Yerevan-Naxçıvan-Culfa-Tehran xəttinin işə salınmasını, Türkiyənin Qars şəhərindən Gümrüyə və oradan Tbilisiyə gedən dəmiryol xəttinin bərpasını, Yerevan-Tbilisi və Batumi-Gümrü-Yerevan avtomagistralının inşasını təklif etsə də, bu təklif yalnız İran nümayəndəsi tərəfindən müdafiə olunmuşdu. Azərbaycan tərəfinin təkidi ilə qəbul edilmiş dəyişikliklərə uyğun olaraq təcavüzkar Ermənistan TRASEKA layihəsindən də faktiki olaraq çıxarılıb.

Göründüyü kimi, hazırda Xəzər nefti uğrunda dünya geoiqtisadi məkanında böyük hadisələr yaşanır. Bunun başlıca səbəbi Xəzərin statusunun və zəngin neftinin, ixrac kəməri marşrutunun regionda qüvvələr nisbətinin xeyli dəyişməsi hesab olunur. Bu istiqamətdə Azərbaycan dövləti öz müstəqilliyini qorumaq və möhkəmləndirmək, ərazi bütövlüyünü bərpa etmək, əhalisinin firavan həyatına nail olmaq məqsədlərini reallaşdırmağa, Rusiya və İran regionda ənənəvi mövqelərini saxlamağa, ABŞ, Türkiyə və digər Qərb dövlətləri yeni-yeni mövqələr əldə etməyə çalışırlar. Təbii ki, müxtəlif qüvvələrin fərqli mövqelərinin uzlaşdırılması kifayət qədər çətin məsələdir. Belə çətinlikləri dəf etmək üçün Azərbaycan hökuməti ardıcıl və düşünülmüş xarici siyasət yürüdərək, Xəzər nefti uğrunda mübarizəni, Bakı-Ceyhan ixrac kəməri və Xəzərin statusu məsələsini öz maraqları çərçivəsində həll etməyə çalışır. Bu məsələlərə münasibətdə Moskva-Tehran-Yerevan üçlüyünün fərqli mövqeyi kontekstində gələcəkdə də müəyyən problemlərin yaşanacağı istisna olunmur. Çünki indiki halda Xəzərin statusunun və əsas neftin ixracı marşrutunun müəyyənləşməsi dənizdə neft hasilatıyla məşğul olan dövlətlərin içərisində ən çox Azərbaycanın mənafeyinə uyğundur.

Nəzərə alınsa ki, Xəzər neftinin istismarı üçün bağlanmış neft müqavilələrində iştirak edən şirkətlərin böyük əksəriyyəti Avropa İttifaqı və NATO-ya üzv olan dövlətlərə məxsusdur və Avropa İttifaqının, NATO-nun Şərqi doğru genişlənmə proqramı ilə eyni vaxtda həyata keçirilir, onda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Xəzər regionunda baş verən hadisələr, regionda hərbi-siyasi sabitlik həm də NATO-nun və ona daxil olan dövlətlərin marağı çərçivəsindədir. Deməli, bu bölgənin təhlükəsizliyi və sabit inkişafı da məhz Qərbin nəzarəti və yaxından iştirakı ilə təmin olunacaqdır. Bu, əslində, təkcə Azərbaycanın və Qərb ölkələrinin deyil, həm də bütün region dövlətlərinin – Rusiyanın, İranın, Ukraynanın, Gürcüstanın və başqalarının da marağına tam uyğun gəlir.

4. XƏZƏR NEFTİNİN DÜNYA BAZARLARINA ÇIXARILMASI VƏ ONUN ƏTRAFINDA YARANMIŞ PROBLEMLƏR

Azərbaycan neftinin Avropa bazarlarına maneəsiz nəqli məsələsi həmin neftin çıxarılması qədər vacib iqtisadi, siyasi və qlobal əhəmiyyət kəsb edən bir məsələdir. Hazırda Xəzər neftinin əsasən “Şimal”, “Qərb” və Bakı-Tbilisi-Ceyhan istiqamətində nəqli bərdə razılaşmalar əldə olunmuşdur. Lakin mümkün marşrutlar içərisində hansının siyasi, kommersiya, iqtisadi, ekoloji və təhlükəsizlik baxımından daha əlverişli olması bu gün də müasir dünya siyasətinin aparıcı mövzularından biridir.

Hər bir Xəzəryanı və qeyri-Xəzəryanı dövlət neft kəmərlərinin onun ərazisindən və ya ona əlverişli olan marşrutdan keçməsinə çalışır. Bu dövlətlər içərisində Azərbaycan, Türkiyə, İran, Rusiya, Ukrayna, Rumıniya, Polşa, Yunanıstan, Ermənistan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və digər region ölkələri ilə bərabər ABŞ, Yaponiya, Çin və bir çox aparıcı Qərb dövlətlərinin də xüsusi cəhd göstərməsi diqqəti cəlb edir.

Neft daşımaları üzrə Rusiya-Türkiyə, İran-Türkiyə, Rusiya-Gürcüstan, Ukrayna-Türkiyə, Çin-Türkiyə və b. ölkələrin apardığı rəqabətlə yanaşı, ABŞ-ın İrana qarşı siyasəti, Rusiyanın Qafqazda və Avrasiyada öz geopolitik və tranzit mövqelərini qoruyub saxlamaq istəyi, Çeçenistan məsələsi, Gürcüstanın daxili münaqişələri, Azərbaycan-Ermənistan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, Türkiyədə kürd terrorizminin canlanması və s. kimi amillər də neft kəmərləri layihələrinə ciddi təsir edən siyasi və beynəlxalq faktorlardandır.

Rusiyanın ənənəvi neft kəmərləri marşrutlarına nəzarəti öz əlində saxlamağa çalışması bir çox iqtisadi faktorlar, Çeçenistan münaqişəsinin uzanması, Türkiyənin boğazların ekoloji təhlükəsizliyini qabartması və ən nəhayət, Azərbaycanın bu məsələdəki mövqeyi nəticəsində mümkün olmamışdır.

Rusiyanın hüdudlarından yan keçən boru xətlərinin çəkilməsi ideyası Ukraynanı, Rumıniyanı, Polşanı (Supsa-Odessa-Brodı kəməri) və İrani hərəkətə gətirir (Bakı-Fars körfəzi ideyası gündəmə gəlir).

Bundan başqa, Çin Azərbaycan və Qazaxıstan neftinin Mərkəzi Asiyadan Çinə və Cənub-Şərqi Asiyaya axıdılması ideyasını müzakirəyə çıxarır.

Əlbəttə, strateji neftin nəqlini İrana etibar etməyən ABŞ və Avropa dövlətləri, o cümlədən iqtisadi-siyasi maraqlarını, Azərbaycanla strateji müttəfiqlik əlaqələrini ön

plana çəkən Türkiyə, nəhayət, təhlükəsiz kəmərlə istəyən Azərbaycan Bakı-Tbilisi-Ceyhan məsələsini israrla ortaya qoyur, Rusiya və İrani sakitləşdirmək məqsədilə tədbirlər düşünülür. Bununla bərabər, 1997-ci il fevralın 16-da Bakıda Azərbaycan hökuməti, ABƏŞ-in rəhbəri və ARDNŞ ilə Rusiyanın "Transneft" şirkəti arasında tərəflərin öhdəliklərini konkretləşdirən bir sıra sazişlər imzalayır. O cümlədən həmin sənədlər arasında "Azərbaycandan çıxarılaçaq ilkin neftin Rusiya ərazisi vasitəsilə nəqli haqqında" saziş və "Qarşılıqlı anlaşma haqqında memorandum" da imzalanır. Bu razılaşmaya əsasən, Azərbaycan nefti Bakıdan başlayaraq Çeçenistanın Qroznı şəhərindən keçib Rusiya ərazisi ilə Qara dənizə tərəf uzanaraq Bakı-Mahaçqala-Qroznı xətti və Tengiz-Novorossiysk marşrutu ilə birləşib Rusiyanın Novorossiysk limanına gedib çıxmalı idi. Lakin bu hələ nəzərdə tutulan əsas işin başlanğıcı idi, əsas kəmərlə məsələsi isə hələ də açıq qalırdı.

1997-ci il noyabrın 12-də Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində ilkin Azərbaycan neftinin çıxarılması və nəqli münasibətilə təntənəli mərasim keçirildi. Həmin gün Xəzər dənizinin təkindən dünya bazarlarına ilk Azərbaycan nefti axıdılmağa başlandı. Bu, müstəqil Azərbaycan Respublikasının neft siyasətinin mühüm qələbəsi idi. 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanmış və dünyada "Əsrin müqaviləsi" kimi tanınan tarixi neft müqaviləsi öz bəhrəsini 3 il sonra, yəni, 1997-ci il noyabrın 7-də verdi.

Bakı-Novorossiysk boru kəmərinin işə düşməsi və Azərbaycan neftinin bu marşrutla ixracı Rusiya ilə münasibətlərə müsbət təsir etdi və bu ölkə ilə ənənəvi əməkdaşlığı qoruyub saxlamaq mümkün oldu. Rusiya Azərbaycan neftindən gəlir götürməklə öz mənafeələrini müəyyən qədər təmin etdi.

Xəzər neftinin Qərb istiqaməti ilə nəql olunması üçün tikilmiş ikinci kəmərlə Bakı-Supsa oldu. Bu xəttin uzunluğu 830 km, layihə gücü ildə 5,1 milyon ton, dəyəri 565 milyon ABŞ dollarıdır. İndiyə qədər bu xətt ilə 18,6 milyon tona qədər ilkin Azərbaycan nefti ixrac olunmuşdur. Bu kəmərlə ilk növbədə neft ixracında alternativliyi təmin etmək və Rusiyadan tam asılılığı aradan qaldırmaqla yanaşı, həm də Gürcüstanın dövlət müstəqilliyinə, iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmasına, inkişaf etməsinə Azərbaycanın verdiyi dəstək idi. Hazırda bu kəmərin davamı olaraq Supsa-Odessa-Brodı kəmərinin işə düşməsi və Xəzər neftinin Qərbə daşınmasında iştirakı ilə bağlı Ukrayna, Polşa və Rumıniya ciddi fəaliyyət göstərir.

Odessa-Brodı kəməri ideyası hələ 1993-cü ildə meydana gəlib. Həmin dövrdə Rusiyadan enerji asılılığını aradan qaldırmağın yollarını axtaran rəsmi Kiyev alternativ variant kimi Xəzər regionu ölkələrinə öz neftinin Şərqi və Mərkəzi Avropaya nəqlinin

yeni marşrutunu təklif etməyə başlayır. Layihə Ukraynanın Rusiyadan enerji asılılığının aradan qaldırılması ilə yanaşı, həm də bu ölkənin regionda enerji resurslarının tranzitində transmilli rolunun artırılmasına yönəlib.

1996-cı ildə tikintisinə başlanılan Odessa-Brodı kəməri 2001-ci ilin sonunda təhvil verilib. Lakin kəmərin strateji əhəmiyyət daşımaları üçün onun Polşanın Qdansk şəhərində davam etməsi vacib idi. Bununla kəmərin enerji daşıyıcılarının Şərqi Avropaya, oradan isə Qərb ölkələrinə də nəqli üçün strateji dəhlizə çevrilə bilərdi.

Rəsmi Kiyev bu layihənin reallaşmasında Qərbin də dəstəyini qazanıb. Kəmərin çəkilməsi ideyasını dəstəkləyən qurumlar sırasında Avropa İttifaqı da var. 2002-ci ilin sentyabrında Avropa Komissiyasının vitse-prezidenti Loyola de Palasio Odessa-Brodı kəmərinə «Avropa layihəsi» adlandıraraq bildirib ki, Avropa İttifaqına üzv olmaq istəyən istənilən ölkə, ilk növbədə, özünün enerji təhlükəsizliyini təmin etməlidir.

Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının prezidenti Can Lemyer isə bəyan edib ki, bank Odessa-Brodının Polşanın Qdansk şəhərində çəkilməsini maliyyələşdirməyə hazırdır. 2003-cü il mayın 13-də isə Avropa İttifaqı Odessa-Brodı kəmərinə Avropanın prioritet neft-nəqliyyat layihələri sırasına aid edib.

Lakin Odessa-Brodı-Qdansk layihəsinin baş tutması əsasən Azərbaycan və Qazaxıstandan asılıdır. Çünki bu kəmərin yalnız Xəzər neftini dünya bazarına çıxaracağı təqdirdə strateji əhəmiyyət daşıyacaq. Məhz bu səbəbdən rəsmi Kiyev son illər Bakı və Astananın bu layihəyə loyallaşmasını təmin etmək üçün bir sıra diplomatik addımlar atır. 2004-cü ildə Ukrayna Azərbaycan və Qazaxıstan rəhbərliyinə müraciət edərək bu ölkələrə Xəzər neftinin Avropaya həm də bu marşrutla (Bakı-Supsa kəmərinin davamı kimi) nəqlinə dəstək verməyə çağırıb. Lakin Azərbaycanın prioriteti Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Kəmərinə verməsindən sonra Odessa-Brodı-Qdansk layihəsinin taleyi müəyyən qədər sual altına alındı.

2004-cü ilin əvvəlində Azərbaycanın Baş naziri Artur Rasizadənin Kiyevə səfəri zamanı Azərbaycanla Ukrayna arasında Odessa-Brodı kəmərinin Polşayadək çəkilməsinə birgə iştiraka dair ilkin razılığa gəlinə də, bu razılıq şərti xarakter daşıyırdı. Təbii ki, rəsmi Bakı Azərbaycan neftini Mərkəzi və Şərqi Avropa bazarlarına çıxarmaqda maraqlıdır. Lakin bu məsələyə yanaşma yalnız rəsmi Bakıdan asılı deyil. Çünki Azərbaycanda neft çıxaran şirkətlərin əksəriyyəti xarici şirkətlərdir və bu məsələdə onların mövqeyi də vacibdir. Qərb şirkətləri üçün Odessa-Brodı layihəsi bu gün üçün cəlbedici görünür. Amma ekspertlər hesab edir ki, rəsmi Bakı öz enerji daşıyıcılarının

nəqli üçün alternativ və etibarlı nəqliyyat dəhlizlərində maraqlı olduğundan, Odessa-Brodı-Qdansk kəməri ideyası yaxın gələcək üçün aktuallığını saxlayır.

Ukrayna artıq 2001-ci ilin sonunda Odessa-Brodı kəmərinin ildə 9 milyon ton neft nəql etmək gücündə olan 674 kilometrlik tikintisini başa çatdırıb. 2003-cü ilin mayında isə Ukrayna, Polşa və Avropa İttifaqı Odessa-Brodı kəmərinin Polşayadək davam etməsi və Xəzər neftinin bu kəmərlə tranzit layihəsini dəstəkləyən birgə sənəd imzalayıb. 2005-ci ilin martında Ukraynanın dövlət katibi Aleksandr Todiyçuk bəyan edib ki, Ukrayna ilə Polşa Odessa-Brodı kəmərinin Qdanska qədər çəkilişini 2006-cı ilədək başa çatdıracaq. İlk hesablamalara görə, layihənin ümumi dəyəri 400-500 milyon dollar olacaq.

Kəmərin strateji əhəmiyyətini artıracaq digər ölkə kimi isə Qazaxıstan qəbul edilir. Rəsmi Astana artıq bəyan edib ki, kəmərin Polşayadək tikintisində iştirak etməyə hazırdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Ukrayna üçün bu amil Rusiyanın enerji daşıyıcılarından asılılığı aradan qaldırmağa ciddi əsas verir. Çünki Odessa-Brodı kəmərinə maraqlı göstərən Qazaxıstan yaxın illərdə Ukraynaya neft və qaz ixracının həcminə görə Rusiya ilə rəqabət aparmaq gücündədir. Bu isə artıq Kiyev üçün strateji əhəmiyyət daşıyan məsələdir. Təsadüfi deyil ki, rəsmi Kiyev Qazaxıstanın «Tengiz» yatağının işlənməsində iştirak etmək niyyətini gizlətmir və tərəflər arasında müvafiq danışıqlar da aparılır.

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, Xəzər nefti Ukrayna üçün Rusiya neftindən ucuz başa gələcək. Hazırda Ukrayna Rusiya neftinin tonuna 300-320 dollar ödədiyi halda, Qazaxıstan öz neftini bu ölkəyə 305-310 dollardan satmağa hazırdır. Bu məsələ Prezident Viktor Yuşenkonun 2005-ci ilin mayında Astanaya səfəri zamanı əsas müzakirə obyektinə olub.

Astanaya səfər ərəfəsində isə V.Yuşenko Polşa Prezidenti ilə görüşərək Odessa-Brodı kəmərinin Qdanska qədər uzadılmasına dair prinsiplial razılığa gəlib.

Lakin Odessa-Brodı kəmərinin Odessa-Brodı-Qdansk marşrutuna çevrilməyəcəyi təqdirdə, Ukraynanın alternativ layihəsi də var: Brodıda neftayırma zavodunun tikintisi. Rəsmi Kiyev kəmərin Polşayadək tikintisində nail olmasa, neftin Brodiya qədər gətirilməsi, burada isə neftayırma zavodunda emal olunmasını dəstəkləyir. Bu həm yeni iş yerlərinin açılması, həm istehsal, həm ucuz neft məhsulları, həm də əlverişli ixrac üçün şərait yaradacaq.

Azərbaycanın yeni neft strategiyasının reallaşması, Xəzər dənizinin karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarlarına sərbəst və maneəsiz çıxarılması üçün

əlbəttə, bu iki kəmərin imkanları yetərli deyildi. Odur ki, Azərbaycan Rusiyanın, İranın bütün təzyiqlərinə baxmayaraq, Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəməri ideyasını gündəmə gətirdi. ABŞ və Qərb ölkələri Xəzər neftinin dünya enerji bazarlarına çıxarılmasının taleyini Rusiya və İrana etibar etmək istəmirdilər. Odur ki, onlar da bu ideyanı dəstəklədilər və Azərbaycan bu dəstəkdən məharətlə istifadə edərək Bakı-Ceyhan layihəsinin icrasına başladı. Bu həm də Azərbaycanın qardaş Türkiyəyə böyük etimadı və dəstəyi idi. Uzunluğu 1760 km, buraxılış gücü ildə 50 milyon ton olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinin tikintisi təqribən 3,95 milyard dollara başa gəlir.

1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul Zirvə toplantısı gedişində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Gürcüstan Respublikasının Prezidenti Eduard Şevardnadze və Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Süleyman Dəmirəl tərəfindən “Xam neftin Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair saziş” imzaladılar. Eyni vaxtda, Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Qazaxıstan və ABŞ prezidentləri bu layihəni dəstəkləyən İstanbul bəyannaməsini qəbul etdilər. Bəyannamədə vurğulanırdı ki, bu kəmərlər Mərkəzi Asiya, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyəni daha sıx birləşdirəcək, onların dostluğunu və əməkdaşlığını daimi edəcək, dünya enerji bazarlarına sərbəst çıxışı təmin edəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası ilə bərabər Xəzər regionunda dünya dövlətlərinin həyata keçirdiyi bu cür global enerji layihələri Prezident Heydər Əliyevin uzaqqörən yeni neft strategiyasını həyata keçirməsi və bir çox Qərb dövlətləri, xüsusən də ABŞ-ın bu strategiyayı yaxından dəstəkləməsi nəticəsində mümkün olmuşdur.

5. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BEYNƏLXALQ MÖVQEYİNİN GÜCLƏNMƏSİNDƏ ENERJİ SİYASƏTİNİN ROLU

Azərbaycan Respublikasının 1994-cü ildən bəri yeritdiyi yeni neft və enerji siyasəti ölkənin xarici əlaqələrini və beynəlxalq nüfuzunu xeyli gücləndirmişdir. Azərbaycan üçün böyük tarixi əhəmiyyətə malik olan “Əsrin müqaviləsi”nin uğurla həyata keçirilməsi ötən on ildə dünyanın ən inkişaf etmiş şirkətləri ilə əlavə olaraq 26 yeni neft müqavilələrinin imzalanmasına imkan vermişdir. Bu neft müqavilələrinin imzalanması və uğurla həyata keçirilməsi ilk növbədə Azərbaycan vətəndaşlarında ölkənin gələcəyi, onun iqtisadi, siyasi, sosial perspektivləri haqqında nikbin əhval-ruhiyyə yaratmış, hazırkı bir çox iqtisadi, siyasi, sosial və mənəvi problemlərin həllinə

dəstək olmuşdur. Xüsusilə sosial vəziyyəti ağır olan və bazar iqtisadiyyatına çətin uyğunlaşan qaçqın və köçkünlərin, təqaüdcülərin, elm, təhsil, mədəniyyət və səhiyyə işçilərinin problemlərinin həlli üçün dövlət etibarlı maliyyə təminatı almışdır. “Əsrin müqaviləsi”nin 5 illiyi tədbirlərində çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: “1 sentyabr 1999-cu ilədək tək-cə bonuslar, vergi və digər ödənişlər şəklində neft müqavilələrindən Azərbaycana 3 trilyon 400 milyard manat vəsait daxil olmuşdur. Müqayisə üçün deyək ki, ölkənin illik büdcəsi 3 trilyon 900 milyard manata bərabərdir”.

Neft müqavilələri bağlandıqdan sonra dünya siyasətçilərinin, transmilli korporasiyaların, iş adamlarının, beynəlxalq təşkilatların, politoloqlarının nəzər diqqəti daha çox Bakıya yönəlmişdir. Dünya enerji siyasətində və beynəlxalq münasibətlər sistemində Azərbaycanla bağlı yeni prioritetlər, dövlətlərarası və beynəlxalq əlaqələrdə yeni istiqamətlər yaradılmışdır.

Bu müqavilələrin bağlanması və ötən müddətdə aparılan uğurlu enerji siyasəti nəticəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi daha da möhkəmlənmiş, respublikanın təhlükəsizliyinin və gələcək tərəqqisinin əlavə təminatları yaradılmış, Qərb dünyasının Azərbaycana olan etimadı artmış, onlarla mövcud olan qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq və əlaqələr dərinləşmişdir.

Yeni neft strategiyası, ilk öncə, Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinə ciddi müsbət təsir göstərmişdir. ABŞ hökuməti birmənalı şəkildə Azərbaycanın enerji siyasətini, eləcə də Şərqi-Qərb enerji-nəqliyyat dəhlizi layihələrini dəstəkləmiş və bu işlərin Azərbaycana və bütün regiona inkişaf və sabit həyat gətirəcəyinə inam nümayiş etdirmişdir. ABŞ administrasiyası bu gün də Azərbaycanın, Xəzər dənizinin və Cənubi Qafqazın iqtisadi cəhətdən güclənməsində, region dövlətlərinin sabit inkişafının və suverenliyinin möhkəmləndirilməsində Xəzər dənizində aparılan işləri, Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsini mühüm vasitə kimi qiymətləndirir və onun həyata keçirilməsinə hər cür dəstək verir.

Prezident C. Buş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevə ünvanladığı 14 iyun 2001-ci il tarixli məktubunda yazırdı: “Həyata keçirilən neft-qaz layihələrinin Azərbaycanı tezliklə güclü, sabit və dinamik inkişaf edən iqtisadiyyata malik dövlət edəcəyinə qəti əminəm”.

ABŞ hökumətinin, Konqres və Senatının, o cümlədən Avropa İttifaqının, Cənub-Şərqi Asiyanın inkişaf etmiş ölkələrinin, transmilli korporasiyaların və dünya siyasətinə mühüm təsiri olan başqa qurumların Azərbaycanın enerji siyasətinə münasibətdə

dəyişməz müsbət mövqe nümayiş etdirməsi bu siyasətin gələcək uğurlarına tam inam yaradır.

Hazırda ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Hollandiya, Belçika, Türkiyə, Yaponiya, Norveç, Almaniya, Çin və digər nüfuzlu dövlətlər Azərbaycanla neft və qeyri-neft sahəsində mühüm iqtisadi layihələrdə iştirak edirlər. Onlar son dövrlər ölkəmizin iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi sahəsində yürüdülmən iqtisadi, o cümlədən enerji siyasətini yüksək qiymətləndirir, həyata keçirilən transmilli layihələrin təşəkkül tapmasına və ölkəmizin beynəlxalq inteqrasiyasına hərtərəfli dəstək verirlər.

Mövzu üzrə tövsiyə olunan ədəbiyyat və informasiya resursları:

Azərbaycan dilində

Azərbaycan neft sənayesi tarixinə dair 7 iyun 1996-cı ildə Bakı şəhərində keçirilmiş birinci beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, 1996.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Kəməri haqqında İstanbul sazişi. – “Azərbaycan” qəzeti, 20 dekabr 1999.

Əhmədov M. Azərbaycan: yeni neft erası və beynəlxalq siyasət. Bakı, 1997.

Əliyev Q.M. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. Avtoreferat. Bakı, 2003.

Əsrin müqaviləsi – 10. Azərbaycan böyük inkişaf yollarında. Bakı, 2005

Həsənov Ə.M. Neft strategiyası və Azərbaycanın xarici siyasət fəaliyyətinin qurulması//Əsrin müqaviləsi-10. Bakı, 2005.

Heydər Əliyevin neft strategiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin katibliyi. I-II cild. Bakı, 2001.

Mirzəyev R. “Əsrin müqaviləsi”ndən başlanan yol. Bakı, 2000. (Azərbaycan və ingilis dillərində).

Nadirov A.A., Əliyev Q.M. “Azərbaycan neft strategiyasının bayraqdarı”// “Dirçəliş – XXI əsr”, (2004, №3).

Nəsibli N. Azərbaycanın geopolitikası və neft. Bakı, 2000.

Nəsirov E. Azərbaycan nefti və beynəlxalq müqavilələr (1991-1999). Bakı, 1999;

Prezident İlham Əliyev. Elmi redaktoru Ə. Həsənov. Bakı, 2004.

Şahbazov E. Heydər Əliyev və Azərbaycan neftinin inkişafı. Bakı, 1997.

Yusifzadə X. “Azərbaycanın neft və qaz sənayesi tarixi. ARDNŞ-in perspektivi”. Bakı, 2000.

Xələfov X. "Neft və qaz beynəlxalq konfransında çıxış". Bakı, 4 iyun 2003. AR XİN Arxivi; Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı çıxışlar qovluğu, 2003.

Türk dilində

Akgün Mensur. Hazarın statüsü//Yeni Yüzyıl. №7,9, 1998.

Ali Faik Demir. Türk Dış politikasının perspektifinden Güney Kafkasyaya. İstanbul, 2003, 358 s.

Araz Osman Nuri. Azərbaycanın Hazar ekonomisi və stratejisi. İstanbul, 2001.

Faruk Arslan. Hazarın kurtlar vadisi. Petrol imperatorluğundakı güc savaşıları. İstanbul, 2005.

Kara Vehbi. Petrole dayalı stratejiler ve uluslararası ilişkilerde petrolun önemi. İstanbul, 1997.

Karadağ Refik. Petrol fırtınası. İstanbul, 1990.

Mert Bilqin. Avrasiya enerji savaşıları. İstanbul, 2005. 384 s.

Suat İlhan. Türklerin geopolitiyi və Avrasiyaçılıq. Ankara, 2005, 220 s.

Urfan Ülkü. Bağımsızlıktan sonra Azərbaycan. İstanbul, 2000.

Yürel Şükrü Sina. Ortadoğu petrolunun uluslararası politikada yeri. Ankara, 1979.

Rus dilində

Адамс Т. Каспийские углеводороды, политизация региональных трубопроводов и дестабилизация Кавказа www.poli.vub.ac.be

Адамс Т. Нефть Каспия и политика Азербайджана, "Бакинский рабочий" гезети.

Алиев И.Г., Мурадвердиев А.Ш. Азербайджанская нефть в мировой политике. Т. I-III. Баку, 1997-1998.

Алиев Н. Борьба азербайджанской дипломатии за основной экспортный трубопровод Баку-Тбилиси-Джейхан.// «Возрождение» №11-12, 2000

Геополитика во внешнеэкономических связях Азербайджанской Республики. Институт философии и политико-правовых исследований НАН Азербайджана. Баку, 2003

Дарабади П. Геоистория Каспийского региона и геополитика современности (Азербайджанский институт стратегических исследований развития Кавказа). Баку, 2002.

Ильхам Алиев. Каспийская нефть Азербайджана. Москва. «Известия». 2003, 712 с.

Кулиев Г. Мифы и реальности нефтяной стратегии Азербайджана// “Центральная Азия и Кавказ” журналы – 1994, N 4(5).

Мамедов Р. Международно-правовой статус Каспийского моря, как пограничного озера// “Beynəlxalq hüquq və Azərbaycan”, Bakı, 1998, №1. s.9-15.

Мехтиев Р.А. Азербайджан: вызовы глобализации. Баку, 2004.

Мурадвердиев А.Ш. Азербайджанская нефть и капитал. Москва. «Известия». 2001, 567 с.

Прейгер Д. Экономические интересы ГУУАМ в лабиринтах Великого Шелкового пути//Центральная Азия и Кавказ. 2001. №3.

Прикаспийский регион: стратегическое значение пространства и нефти// Центральная Азия и Кавказ. 2001. №3.

Шорохов В. Нефть и политика Азербайджана. Москва, 1997.

Юсифзаде Х. Статус Каспия. Вестник МВС АР, 1996, N 2-3.

İnternet resursları

<http://www.poli.vub.ac.be>

Yerli və xarici jurnallar

“Oil and Gaz Journal”.

Beynəlxalq hüquq və Azərbaycan.

Dirçəliş – XXI əsr (Azərbaycan və rus dillərində).

Вестник МВС АР.

Центральная Азия и Кавказ.

X FƏSİL

AZƏRBAYCANIN TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMLƏRİ VƏ ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN, DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİ

Mövzular:

- 1. Cənubi Qafqazın təhlükəsizlik problemləri: qlobal və yerli maraqlar. Azərbaycanın təhlükəsizlik siyasəti**
- 2. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsiinn tarixi kökləri haqqında**
- 3. XX əsrin sonunda Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və Sovet rəhbərliyinin Qafqaz siyasəti**
- 4. Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan ərazilərinin işğalı və münaqişənin BMT təhlükəsizlik Şurasında müzakirəsi**
- 5. ATƏT-in Minsk qrupunun yaradılması və fəaliyyəti**
- 6. Digər beynəlxalq təşkilatların münaqişəyə dair mövqeyi və Azərbaycanın diplomatik fəaliyyəti**

§1. CƏNUBİ QAFQAZIN TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMLƏRİ: QLOBAL VƏ YERLİ MARAQLAR. AZƏRBAYCANIN TƏHLÜKƏSİZLİK SİYASƏTİ

Azərbaycan Qafqazın, Xəzər-Qara dəniz hövzəsinin, Avrasiyanın və bütövlükdə qlobal dünyanın mühüm geosiyasi, geoiqtisadi və geotsrateji əhəmiyyət kəsb edən bir bölgəsində yerləşir. Odur ki, bir dövlət olaraq onun milli maraqları, milli təhlükəsizliyi region və qlobal dünya maraqlarından ayrıca, təcrid olunmuş şəkildə təmin oluna bilməz. Azərbaycanın, Qafqazın, Xəzər-Qara dəniz hövzəsinin və bütövlükdə Avrasiyanın təhlükəsizlik məsələlərinə müxtəlif yanaşmalar, qlobal, regional və milli maraqlar, onlar arasındakı üst-üstə düşən və kəsişən meqamlar hazırda geniş müzakirə olunan mövzulardandır. Azərbaycanın təhlükəsizlik problemi, onun təmin olunması yolları və vasitələri, qlobal və yerli təhlükəsizlik maraqlarının uzlaşdırılması və

region dövlətlərinin təhlükəsizlik siyasəti ölkənin ictimai fikrini də ciddi düşündürməkdədir.

Azərbaycanın xarici siyasətinin və milli təhlükəsizliyinin ən əsas problemi - Dağlıq Qarabağ, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli, ölkənin ərazi bütövlüyünün və suveren dövlət hüquqlarının bərpası məsələsidir. Ölkənin xarici aləmlə bütün təmaslarında, ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərdə bu problemin müzakirəsi, beynəlxalq hüquq norması çərçivəsində həlli məsələsi daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu problem nəinki təkcə Azərbaycana, onun müstəqil dövlət quruculuğu prosesinə, vətəndaşlarının sabit həyat şəraitinə ciddi zərbə vurmuş, həm də keçən 15 ildən artıq bir dövrdə regionda (Qafqaz, Xəzər-Qara dəniz hövzəsində) dövlətlərarası iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələri pozmuş, ölkələri və xalqları qarşıdurmaya sürükləmiş, onların bir-biri və beynəlxalq aləmlə münasibətlərinə, regional və beynəlxalq inteqrasiya proseslərinə çox ciddi mənfi təsir göstərmişdir. Hazırda Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ problemi həm Qafqazda, Avrasiya və Avropada, həm də bütövlükdə global dünyada həllini gözləyən ən çətin və mürəkkəb problemlərdən biri hesab olunur.

Azərbaycanın xarici siyasətinin və milli təhlükəsizliyinin həyati əhəmiyyət kəsb edən məsələlərindən biri də malik olduğu təbii sərvətlərini, karbohidrogen ehtiyatlarını xarici müdaxilə olmadan, özünün müəyyən etdiyi daxili və xarici tərəfdaşlarla işləmək, təhlükəsiz və əlverişli yollarla dünya bazarlarına çıxarmaq və əldə olunan gəliri ölkənin inkişafına yönəltməkdən ibarətdir.

Azərbaycan Şərqlə Qərbin, Avropa ilə Asiyanın kəsişdiyi, mühüm nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizlərinin keçdiyi əhəmiyyətli bir geosiyasi, geoiqtisadi və geostrateji məkanda yerləşir. Bu faktor regionda mövcud olan milli dövlətlər, regionun və dünyanın aparıcı dövlətləri arasında balanslaşdırılmış siyasət yürütməyi, kəşifən və üst-üstə düşən maraqları nəzərə almağı tələb edir. Əhəmiyyətli ərazi (məkan), geostrateji (təhlükəsizlik) və geoiqtisadi (karbohidrogen ehtiyatları və s.) üstünlüklərdən ölkənin milli maraqları çərçivəsində bəhrələnmək xarici siyasət və milli təhlükəsizliyin əsas vəzifələrindəndir.

Nəhayət, hər bir dövlət xarici müdaxilə olmadan öz daxili həyatını qurmaq və idarə etmək, daxili sabitliyi qorumaq, ölkənin strateji inkişafını, konstitusiyaya quruluşunu təmin etmək vəzifəsini həyata keçirir. Bu mənada mürəkkəb geosiyasi məkanda yerləşən Azərbaycan özünün müəyyən etdiyi demokratik cəmiyyət, hüquqi və dünyəvi dövlət, dünyanın qabaqcıl siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik sistemlərinə inteqrasiya xəttini

reallaşdırmaq üçün regionun və dünyanın güc mərkəzləri ilə münasibətlərə dair xüsusi düşünülmüş, ardıcıl həyata keçirilən milli təhlükəsizlik konsepsiyasına malik olmalıdır. Bu konsepsiya dövlətin həm daxili, həm də xarici vəziyyətini və vəzifələrini, onu reallaşdırmanın əsaslı yollarını və vasitələrini dəqiq müəyyən edən milli proqrama söykənməlidir.

Avrasiya məkanında təhlükəsizliklə bağlı istənilən məsələ ABŞ və onun NATO üzrə müttəfiqi olan Avropa dövlətləri ilə yanaşı, regionun Rusiya, İran, Türkiyə, Çin kimi böyük dövlətlərinin, Ukrayna, Azərbaycan, Gürcüstan və digər kiçik, lakin çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən ölkələrinin ciddi reaksiyasını doğurur.

Azərbaycanın regional təhlükəsizlik məsələsinə yanaşması birmənalıdır: Qafqaz regionunun müxtəlif güc blokları arasında bölünməsinin qarşısını almaq. Azərbaycan bu mövqeyini 1993-cü ildən başlayaraq ardıcıl şəkildə həyata keçirmiş, bölgə ölkələrinin ərazisində xarici qoşunların və hərbi bazaların yerləşdirilməsinin, Qafqazın militaristləşdirilməsinin əleyhinə çıxış etmiş və öz mövqeyini 1999-cu ildə ATƏT-in İstanbul sammitinin yüksək tribunasından bəyan etmişdir. Tədbirdə iştirak edən Prezident Heydər Əliyev regionda Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Paktının yaradılması təşəbbüsü ilə də çıxış etmişdi. Bu təşəbbüsə görə, Təhlükəsizlik Paktını Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Rusiya, Türkiyə və ABŞ imzalamalı idi. Təbii ki, Azərbaycanın bu təklifi Rusiya, Ermənistan və İranda müəyyən qədər narazılıqla qarşılandı. Regiondan kənar dövlət olan ABŞ-ın bölgədəki proseslərə müdaxiləsini yolverilməz hesab edən Rusiya və regional təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılmasından kənar qalan İran bu təşəbbüsü birmənalı şəkildə qəbul etmədi.

Azərbaycanın regional təhlükəsizliyə dair daha bir təşəbbüsü isə 4 il sonra – 2002-ci ildə diqqət mərkəzinə gəldi. Həmin ilin aprelində Türkiyənin Trabzon şəhərində Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan arasında “Trabzon razılaşması” imzaladı. Regionun enerji təhlükəsizliyi və müstəqilliyini təmin etmək üçün 3 ölkənin daxili işlər nazirlərinin imzaladığı bu sənəd terrorizm və aqressiv separatizmə qarşı mübarizədən tutmuş, çirkli pulların yuyulması və neft-qaz borularının birgə mühafizəsində kifayət qədər geniş sahəni əhatə edirdi. Bu saziş, həm də regionun üç dövlətinin strateji tərəfdaşlığını rəsmiləşdirən sənəd hesab olunur. Qeyd edək ki, bundan əvvəl 1996-cı ildə Azərbaycan və Gürcüstan arasında “Trabzon razılaşmasına” oxşar “Tbilisi bəyannaməsi” adlanan sənəd imzalanmış və bu sənəd bütün region ölkələrinin daxil olması üçün açıq elan edilmişdir. Lakin regionun heç də bütün dövlətləri Azərbaycanın təklif etdiyi bu cür

təhlükəsizlik mexanizmini qəbul etmir. Burada söhbət ilk növbədə Rusiya və İrandan gedir.

Rusiyanın regional təhlükəsizlik siyasətinin kökündə Qərbin bölgədə mövqelərinin möhkəmlənməsinə yol verməmək üçün region ölkələrinin beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində çıxışını, Qərblə hərbi inteqrasiyasını, bu sahədə sərbəst siyasət yeritməsini əngəlləmək cəhdi dayanır. Lakin Rusiyanın bu planları regionda təmsil olunan yalnız 2 dövlət – İran və Ermənistan tərəfindən razılıqla qarşılır. Bu isə Moskvanın bölgədəki siyasətinin effektiv olması üçün kifayət etmir. Rusiyanın ənənəvi olaraq regionda təsir imkanlarını qoruyub saxlamaq üçün daxili münaqişələrə üstünlük verməsi, ərazi bütövlüyü və separatizmi dəstəkləməsi Azərbaycanla Gürcüstanı regiona yeni geosiyasi oyunçular və güc mərkəzlərini cəlb etməyə sövq edir. Və bu gün Qərbin regiondakı mövqelərinin möhkəmlənməsinin əsas səbəblərindən biri və birincisi məhz budur.

Rusiya isə bölgəyə yeni güc mərkəzlərinin gəlişinin qarşısını almaq üçün Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsini (KTM) genişləndirmək kursunu tutub. 1992-ci ilin mayında Daşkənddə MDB-yə üzv olan 6 ölkə - Rusiya, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan və Özbəkistanın yaratdığı bu quruma sonradan Azərbaycan (24 sentyabr 1993-cü il), Gürcüstan (9 dekabr 1993-cü il) və Belarus (31 dekabr 1993-cü il) müşahidəçi qismində qoşuldular. Lakin KTM-in prinsipləri, məramı və şərtləri Bakı və Tbilisini qane etmədiyindən, ilk iki ölkə təşkilata üzvlükdən imtina etdi və 1999-cu ildə müşahidəçi qismində iştirakı da dayandırdı. Eyni addımı Özbəkistan da atdı. Qeyd edək ki, əvvəllər daha çox deklarativ xarakter daşıyan Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi 2003-cü ilin oktyabrından konkret hərbi-siyasi bloka çevrilib. Oktyabrın 7-də MDB-nin Kişinyov sammitində Rusiya, Belarus, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistan prezidentləri Kollektiv Təhlükəsizlik Təşkilatının (KTT) yaradılması haqda müqavilə imzalayıb. Rusiyalı politoloqlar fəaliyyət göstərdiyi 11 il ərzində effektiv struktura çevrilə bilməmiş KTM-in KTT ilə əvəz olunmasını “**Avrasiya hərbi-siyasi blokunun yaradılması**” kimi təqdim edir. Amma təbii ki, Cənubi Qafqaz ölkələrindən yalnız Ermənistanın bu blokda təmsil olunması Rusiyanın regional təhlükəsizlik siyasətini qeyri-effektiv edir. Buna görə də, rəsmi Moskva Azərbaycanla Gürcüstanın da bu blokda təmsil olunmasına çalışır. Azərbaycanın bu təşkilata qoşulması üçün sonuncu cəhd 2004-cü ilin payızında MDB dövlət başçılarının Astanada keçirilən sammitinə təsadüf edir. Lakin rəsmi Bakı Dağlıq Qarabağ, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi həll

olunmayana qədər özünün regional təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı mövqeyində dəyişiklik etməyə əsas olmadığını bildirərək, KTT-yə qoşulmaqdan imtina etmişdir.

Gürcüstan da bu hərbi-siyasi bloka üzv olmaq niyyətində olmadığını bildirərək, əksinə, öz ərazisindəki Rusiya hərbi bazalarının ölkədən çıxarılması tələbi ilə çıxış etmişdir. Bütün bunların müqabilində Kreml hər iki respublikaya qarşı açıq və dolaylı təzyiqləri artırır. Əgər Gürcüstana yanaşmada bu təzyiqlər Abxaziya və Cənubi Osetiya separatçılarının demarşları, hərbi paradları, Rusiya ilə faktiki olaraq ikitərəfli əlaqələr qurması şəklində öz əksini tapırsa, Azərbaycana qarşı təzyiqlər daha çox iqtisadi xarakterlidir. Təsadüfi deyil ki, sözügedən Astana sammitindən sonra Rusiya tərəfi Azərbaycanla sərhəddə nəzarət-keçid rejimini sərtləşdirdi, Azərbaycandan bu ölkəyə aparılan kənd təsərrüfatı mallarının sərhəddən buraxılmasını süni şəkildə əngəlləməyə başladı və s. Yalnız rəsmi Bakının diplomatik söyləri nəticəsində bu məhdudiyətlər götürüldü.

Azərbaycanın Kollektiv Təhlükəsizlik təşkilatına qoşulmaması ölkənin geosiyasi maraqları ilə yanaşı, həm də işğalçı Ermənistanın bu qurumda təmsil olunması ilə bağlıdır. Üstəlik, sözügedən təşkilat Azərbaycanın əsas problemi olan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün effektiv mexanizmə malik deyil. Çünki KTT yarandığı gündən üzv ölkələr bəyan edir ki, bu təşkilat daxili münaqişələrin həllinə yox, xaricdən yarana biləcək təhlükələrə qarşı tədbir görəcək. Belə olan halda Azərbaycanın bu quruma üzvlüyü ölkəmizə heç bir siyasi və ya hərbi dividend vəd etmir. Əksinə, Qafqazda xarici ölkələrin hərbi bazalarının yerləşdirilməsinə qarşı çıxan və tam neytral mövqe nümayiş etdirən Azərbaycanın Qərblə bərabərhüquqlu tərəfdaşlıq münasibətlərinə mənfi təsir göstərə bilər.

Hadisələrin inkişafı da göstərir ki, regional təhlükəsizlik məsələsində Azərbaycan ən optimal variantı seçib. Belə ki, artıq Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Kəmərinin inşası, Qərb kapitalının regiona axını və s. Rusiyanı özünün Qafqaz siyasətində ABŞ və Qərb faktoru ilə hesablaşmağa məcbur edir. Amma bununla belə, Rusiya regionda təhlükəsizlik problemlərinin həllində əsas və həlledici rol oynayır və bu rolu heç kimə güzəştə getmək fikrində deyil. Bölgədə Rusiyanın birbaşa iştirakı ilə yaradılmış münaqişə ocaqlarının hələ də mövcud olması, Cənubi Qafqaz və Orta Asiya ölkələrindən Rusiyaya kütləvi miqrasiyanın mövcudluğu, region ölkələri ilə vahid iqtisadi sistemin qorunub saxlanması və s. Moskvanın regiona təsir göstərmək imkanlarını xeyli artırır.

Lakin bu gün Rusiyanın regional siyasətində müəyyən dəyişikliklər hiss olunmaqdadır. Qeyd edək ki, Rusiyada indiyədək dəfələrlə sınaqdan keçirilmiş “etnik münaqişələr” taktikasına yanaşmada dəyişikliklər hələ 1994-cü ildə - Çeçenistan münaqişəsi alovlanan zaman hiss olunmağa başlayıb. Həmin il Rusiya Prezidenti Boris Yeltsin Federasiya Şurasındaki çıxışında verdiyi “Rusiya sərhədləri yaxınlığındakı münaqişə ocaqları, MDB ölkələrindəki iqtisadi və dövlətçilik böhranları Rusiya üçün real təhlükədir” bəyanatı da bundan xəbər verir.

Bu gün Rusiyanın mövqeyindəki nisbi dəyişikliklər daha çox hiss edilir. Amma istənilən halda, Rusiyanın regional proseslərə və Qafqazın təhlükəsizlik probleminə yanaşması əsrlər boyu Kremldə formalaşmış strategiyadan kənara çıxmır. Rəsmi Moskva Cənubi Qafqazdakı prosesləri tarixi rəqibləri olan İran və Türkiyə, həmçinin yeni rəqibləri olan ABŞ və Avropa İttifaqının iştirakı olmadan təkbaşına həll etmək iddiasındadır. Təsadüfi deyil ki, Rusiya regional problemlərin «**3+1**» formulu – *3 Cənubi Qafqaz ölkəsi+Rusiya formulu* əsasında həll etməyə çalışır. «*Qafqaz dördlüyü*» adlandırılan bu format daxilində indiyədək həm prezidentlər, həm təhlükəsizlik şurası sədrləri, həm dini liderlər səviyyəsində müxtəlif görüşlər və məsləhətləşmələr aparılmışdır. Amma bu birlik hələ ki, yalnız məsləhətləşmələr formasında davam edir.

Bölgədə təhlükəsizlik problemlərinin həllinə mane olan əsas amillərdən biri Rusiyada Vaşinqtona və Qərbə münasibətdə birmənalı və dəqiq kursun mövcud olmaması ilə bağlıdır. Moskvada ABŞ-ı beynəlxalq terrorizm, etnik münaqişə və müasir təhlükələrlə mübarizədə bərabərhüquqlu müttəfiq qismində görənlərlə bərabər, bölgədə hərbi-siyasi cəhətdən möhkəmlənməyə can atan rəqib kimi baxanların sayı daha çoxdur. Bu isə geosiyasi mövqelərin qarşıdurmasını daha da gücləndirir. Özü də artıq burada **Rusiya (İran, Ermənistan) - ABŞ (Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan)** bloklaşması da proqnozlaşdırılır. Son illər Ukraynanın regiondakı proseslərə daha fəal müdaxilə etməsi isə Rusiya-İran-Ermənistan blokuna qarşı Qərbin dəstək verdiyi Türkiyə-Ukrayna-Azərbaycan-Gürcüstan blokunun formalaşmasını şərtləndirir. Bu gün Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsi Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin strateji müttəfiqliyini şərtləndirən əsas amillərdən birinə çevrilib. Bununla paralel olaraq, Kiyevin Xəzər neftinin Odessa-Brodı-Qdansk kəməri vasitəsilə də Avropa bazarlarına çıxarılması üçün göstərdiyi səylər, Ukraynanın global enerji layihələrində aparıcı mövqe tutmağa iddialı olduğunu göstərir. Bütün bu layihələrin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi regional təhlükəsizliyin ümumi problemlərinin ən həssas məsələsi hesab olunur.

Ümumiyyətlə, ərazisi və əhalisinin sayına görə Avropanın böyük dövlətlərindən biri olan Ukrayna öz təhlükəsizlik siyasətinin prioritetini hələ 1998-ci ildə müəyyənləşdirib. Prezident Leonid Kuçmanın həmin ilin noyabrında təsdiq etdiyi Ukrayna-NATO əməkdaşlığına dair dövlət proqramında rəsmi Kiyev Şimali Atlantika Alyansını “Avropada kollektiv təhlükəsizliyin ən effektiv strukturu” adlandırıb. Bu gün Ukraynada birmənalı şəkildə Amerikapərəst hakimiyyətin formalaşdığını nəzərə alsaq, Kiyevin də Cənubi Qafqazdakı siyasətini Qərbin maraqları kontekstindən şərh etmək olar.

Hazırda Ukrayna ilə ABŞ-ın əksər məsələlərə yanaşması eynidir. Regionda yeni geosiyasi vəziyyətin formalaşdırılması, Avropa təhlükəsizlik sisteminin bu bölgəyə doğru genişləndirilməsi, Xəzər neftinin nəqli üçün istifadə olunan dəhlizlər və geosiyasi oriyentasiya məsələlərində Ukraynanın mövqeyi Qərblə üst-üstə düşür. Qərb ölkələri Rusiyanı bölgədən təcrid etmək üçün Ukraynaya təsirli vasitə və ciddi amil kimi yanaşır. Bu baxımdan, Ukraynanın Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik məsələlərinə müdaxiləsi, həm də Rusiyanın bu regiondakı ənənəvi təsirini zəiflətmək məqsədi güdür.

Öz növbəsində, rəsmi Moskva Kiyevin Rusiyanın enerji daşıyıcılarından asılı olması faktından bu ölkəyə qarşı təzyiq kimi istifadə edir. Bu gün Ukraynanın Qafqazda və bütövlükdə Avrasiyada müstəqil geosiyasi faktor kimi çıxış etməsinə mane olan əsas amil də məhz onun Rusiyadan enerji asılılığı hesab olunur. Buna görə də Ukrayna bu asılılığı aradan qaldırmaq üçün Qafqaz və Mərkəzi Asiyada öz mövqələrini möhkəmləndirməyə çalışır və bu zaman əsas diqqət Azərbaycan, Gürcüstan və Qazaxıstana yönəlir.

Ukraynanın Cənubi Qafqazdakı maraqları, ilk növbədə, enerji-nəqliyyat layihələri ilə bağlıdır. Bu layihələr, artıq qeyd edildiyi kimi, Ukraynanın əsrlər boyu birlikdə olduğu Rusiyadan enerji asılılığına son qoymaq üçün yeganə çıxış yoludur. Ukraynanın Cənubi Qafqazda Rusiyaya qarşı alternativ kimi çıxış etməsi, ilk növbədə, rəsmi Moskvanın bölgədəki münaqişələrə yanaşmasından narazı olan Azərbaycan və Gürcüstan üçün cəlbedici görünür. Ukraynanın regional təhlükəsizlik məsələsinə yanaşması da birmənalı şəkildə bu dövlətlərin maraqlarına uyğundur. Çünki rəsmi Kiyev Azərbaycan və Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyir və Dağlıq Qarabağ, Cənubi Osetiya və Abxaziya münaqişələrinin bu dövlətlərin ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllinə tərəfdardır.

Bu gün Ukrayna regiondakı münaqişə ocaqlarının söndürülməsi üçün ciddi səy göstərir. Bunun üçün rəsmi Kiyev GUAM daxilində müvafiq mexanizm yaradılmasının ardıcıl tərəfdarı kimi çıxış edir. İlk dəfə bu ideyanı da məhz Ukrayna Prezidenti irəli

sürmüşdür. Onun fikrincə, yaradılacaq sülhməramlı qüvvələr münaqişəli zonalarda sülh yarada bilər. GUAM-a üzv olan 4 ölkədən 3-ü daxili münaqişələrlə üzləşdiyinə görə, Ukraynanın bu təşəbbüsü Azərbaycan, Gürcüstan və Moldovada aktiv dəstəklənir və rəsmi Kiyevin bölgədə ciddi güc mərkəzinə çevrilmək perspektivini yaradır.

Bu gün Cənubi Qafqazdakı münaqişələr Ukraynanın da geosiyasi planlarına ciddi təhlükədir. Çünki Ukrayna üçün strateji əhəmiyyət daşıyan nəqliyyat dəhlizləri məhz Azərbaycan və Gürcüstan ərazisindən keçir. Ona görə də Kiyev bu ölkələrin ərazisində hərbi-siyasi sabitliyin bərqərar olmasında maraqlıdır. İndiyədək Kiyevdə ölkənin bu istiqamətdə təşəbbüslərinə dair bir sıra ciddi bəyanatlar səslənib. Ukrayna Silahlı Qüvvələrinin quru qoşunlarının komandanı, general-leytenant Valeri Frolovun ölkəsinin Dağlıq Qarabağa sülhməramlı qüvvələr göndərməyə hazır olduğunu bəyan etməsi də bunun göstəricisidir. Lakin hələlik Kiyevin bu münaqişələrin həllində vasitəçilik üçün real təsir mexanizmləri yoxdur. Səbəb isə münaqişə ocaqlarında separatçı qüvvələrin bu vasitəçiliyə skeptik yanaşmasıdır. Həm Dnestryanı separatçıları, həm Abxaziya, həm də Ermənistan Kiyevin bu təşəbbüsünü dəstəkləmir. Ukraynanın münaqişələrə yanaşmada dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipini əsas götürdüyünü nəzərə alsaq, separatçıların ona münasibətini anlamaq çətin deyil. Ermənistanın xarici işlər naziri Vardan Oskanyan Kiyevin bu təşəbbüsünü “vaxtından əvvəl verilmiş bəyanat” adlandırır. Abxaziya “prezidentinin” köməkçisi Astamur Taniyanın isə Kiyevin vasitəçilik təşəbbüsünə reaksiyası belə olub: **“Abxaziya Ukraynanın sülhyaratma missiyaya cəlb olunmasının əleyhinədir. Çünki Kiyev bu münaqişələrə qeyri-konstruktiv yanaşır”**.

Bu gün Ukrayna Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstanla hərbi və təhlükəsizlik sahəsində birgə əməkdaşlığın formalaşması üçün öz səylərini davam etdirir və Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsinə qoşulmayan bu ölkələrlə, o cümlədən NATO üzvü olan Türkiyə ilə təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığa xüsusi əhəmiyyət verir.

Beləliklə, hələlik rəsmi Kiyevin Cənubi Qafqazda ciddi geosiyasi oyunçu qismində çıxış etmək imkanı olmasa da, Qərb ölkələrinin verdiyi dəstək onun perspektivləri haqqında optimist fikir söyləməyə əsas yaradır. Baxmayaraq ki, indiyədək region ölkələri tərəfindən Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılmasına dair irəli sürülən təklif və sxemlərin heç birində Ukraynanın iştirakı nəzərdə tutulmayıb. Regionun hər bir ölkəsi Qafqazın təhlükəsizliyi ilə bağlı fərqli təklif və sxemlərlə çıxış edir. Hətta, regional proseslərə yanaşmada müəyyən ortaq mövqe nümayiş etdirən İranla Rusiyanın da təklifləri bir-birindən xeyli fərqlənir. Yuxarıda göstəriləni kimi, Rusiya regional təhlükəsizlik məsələlərinin yalnız KTM çərçivəsində, yaxud 4 Qafqaz dövlətinin

iştirakı ilə həllinə tərəfdar olduğunu israrla irəli sürür. Təbii ki, “regiondan kənar qüvvələr”lə bağlı Rusiya ilə eyni mövqe nümayiş etdirən İran bu yanaşma ilə razı deyil.

Yeri gəlmişkən, “regiondan kənar qüvvələr”ə yanaşmadakı eynilik geostrateji maraqlarla yanaşı, həm də tarixi köklərə malikdir. Bugünkü müstəqil Azərbaycan dövləti Rusiya ilə İran arasında əsrlər boyu mövcud olan sərhədləri pozub və onların strateji maraqlarına maneçilik törədib. SSRİ dağılından sonra artıq Rusiyanın İranla birbaşa quru sərhədi yoxdur və bu, iki ölkənin birgə geosiyasi planlarının reallaşmasını çətinləşdirir. Üstəlik, Qərbin Azərbaycanda möhkəmlənməsi, bu ərazidə İranla Rusiya arasında üçüncü qüvvənin yerləşdirilməsi deməkdir. Bu gün Tehranla Moskvanın regiona kənar qüvvələrin müdaxiləsinə qarşı ciddi müqavimət göstərməsinin kökündə də, əsasən, bu faktor dayanır.

Ümumiyyətlə, İranın bölgədə təhlükəsizlik problemlərinə öz tarixi yanaşması var və bu dövlətin mövqeyində yeni şəraitdə də hər hansı dəyişiklik müşahidə olunmur. İran bölgədə qeyri-sabitliyin yaranmasını, «regiondan kənar» qüvvələrin (ABŞ və Avropa İttifaqı) mövqelərinin möhkəmlənməsinin əsas şərti kimi qəbul edir. Çünki istənilən münaqişə, regiona kənar qüvvələrin müdaxiləsinə yol açır (Balkanlar buna sübutdur). Məhz buna görə, İran dəfələrlə istər Xəzər hövzəsindəki ölkələrə, istərsə də Cənubi Qafqaz respublikalarına bölgədəki təhlükəsizliyin qorunması üçün birgə kompleks tədbirlər təklif edib və «regiondan kənar» qüvvələrin proseslərə müdaxiləsinə yol verilməz sayıb.

İranın bununla bağlı ilk təşəbbüsü Cənubi Qafqazda vahid təhlükəsizlik sisteminin yaradılması ilə bağlı olub. Bunun üçün rəsmi Tehran region ölkələrinə **3+2 formulu** (3 Cənubi Qafqaz respublikası + Rusiya və İran) təklif edib. Bu sistem təhlükəsizlik və xarici siyasət sahəsində adıçəkilən ölkələrin səylərini birləşdirməsini, birgə əməkdaşlığını nəzərdə tuturdu. Maraqlıdır ki, 3+2 formulunu təklif etməklə regiondakı əsas geosiyasi oyunçulardan biri olan Türkiyəni bu sistemdən kənar qoymağı düşünən İran yalnız öz tarixi rəqibini deyil, həm də Ankaranın üzvü olduğu NATO-nu və müttəfiqi olduğu ABŞ-ı proseslərə təsir göstərmək imkanından məhrum etmək niyyətini gizlətmirdi.

Lakin Tehranın bu təklifi region ölkələri tərəfindən birmənalı qarşılanmadı. Məsələn, rəsmi Bakı öz təhlükəsizlik problemlərini ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq formasında həll etməyə üstünlük verdiyini bildirdi.

Bundan sonra İran rəhbərliyi regional təhlükəsizlik sisteminə dair yeni formula - **3+3** sxemini irəli sürdü. Burada artıq söhbət 3 Cənubi Qafqaz respublikası+Rusiya, İran,

Türkiyə formulundan gedirdi. ABŞ-ın regiona gəlişini əngəlləmək üçün, İran hətta Vaşinqtonun ən güclü müttəfiqi və Tehranın əsrlər boyu regiondakı rəqibi olan Türkiyə ilə də əməkdaşlığa hazır olduğunu nümayiş etdirdi. Rəsmi Tehran bu sistem daxilində 6 dövlətin təhlükəsizlik şuralarının katibləri, parlament sədrləri, həmçinin iqtisadiyyat və maliyyə nazirləri səviyyəsində ayrı-ayrı görüşlərin keçirilməsini və ümumi baxışların formalaşdırılmasını təklif edirdi.

Lakin bu təşəbbüs də region dövlətlərinin dəstəyini qazanmadı. Bu bir daha göstərir ki, İranın regional təhlükəsizlik məsələsinə baxışı digər regional ölkələrin mövqeyi ilə üst-üstə düşmür.

İranın regional təhlükəsizlik sisteminə dair daha bir təklifi 2003-cü ilin aprelində gündəmə gətirildi. İranın xarici işlər naziri Kamal Xərrazinin regionun birgə təhlükəsizlik qüvvələrinin yaradılması təşəbbüsü yenə bölgə dövlətlərinin dəstəyini qazanmadı.

Beləliklə, İran regiondakı geostrateji məqsədini gizlətmir:

- Kənar qüvvələrin (ABŞ və Avropa İttifaqı) Cənubi Qafqazda iştirakını mümkün qədər məhdudlaşdırmaq, onların İran sərhədlərinə yaxınlaşmasına imkan verməmək;
- Regional problemləri yalnız bölgədəki dövlətlərin birgə səyi nəticəsində həll etmək;
- Xəzər hövzəsi və Cənubi Qafqaz ölkələrinin birtərəfli addımlarını maksimum neytrallaşdırmaq və proseslərdə birgə iştiraka nail olmaq üçün mexanizm tapmaq;
- Qərbyönümlü siyasət yeridən region dövlətləri ilə münasibətləri yüksək səviyyədə quraraq, onlara təsir mexanizmlərini müəyyənləşdirmək;
- Geostrateji maraqları İranla üst-üstə düşən regional ölkələrlə əməkdaşlığı daha da möhkəmləndirmək.

İranın Cənubi Qafqazda yürütdüyü region dövlətləri ilə hərtərəfli əlaqələr yaradaraq, onları təsir altında saxlamaq siyasəti Azərbaycanla münasibətlərinin timsalında açıq-aydın görünür. Son bir neçə il ərzində İranın Dağlıq Qarabağ probleminə yanaşmasında köklü dəyişiklik hiss olunur. İran bütün beynəlxalq təşkilatlarda Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllinə tərəfdar çıxır, ölkəmizin ərazi bütövlüyünü tanıdığını müxtəlif tribunalardan elan edir, uzun illər mübahisə obyektinə olan Təbrizdə konsulluğun açılması məsələsinə razılıq verir və s.

Ümumiyyətlə, İranın regiondakı geosiyasi duruma təsir göstərmək imkanı getdikcə azalır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsinin reallaşması, bölgədəki bütün layihələrin Qərbin dəstəyi və iştirakı ilə həyata keçirilməsi İranın bölgədəki proseslərdən təcrid

olunması ilə nəticələnib. Tehranın ciddi müqavimətinə baxmayaraq, ABŞ artıq ölkənin sərhədlərinə yaxınlaşıb. İranla sərhədyanı ölkələrin əksəriyyətində - Türkiyə, Pakistan, Əfqanıstan və İraq, həmçinin Fars körfəzinin sahiyanı ölkələrində ABŞ-ın hərbi qüvvələri yerləşdirilib. Birləşmiş Ştatların hərbi iştirakı olmayan yeganə sərhəd dövlətlər Azərbaycanla Türkmənistanıdır. Bu amil Azərbaycanın İran üçün əhəmiyyətini daha da artırır. İraq müharibəsindən sonra Tehranın Bakı ilə münasibətlərə daha çox diqqət yetirməsi təsadüfi deyil. Ekspertlər hesab edir ki, hadisələrin bu istiqamətdə inkişaf edəcəyi təqdirdə, iki dövlət arasında həllini tapmayan Xəzərin statusu məsələsi ilə bağlı danışıqlar da müsbət sonluqla nəticələnmə bilər. Amma istənilən halda, regional təhlükəsizlik məsələsinə yanaşmada Bakı ilə Tehran arasındakı prinsiplial fikir ayrılığı hələ qalmaqdadır.

Azərbaycanla yanaşı regionun digər dövləti – Gürcüstan da regional təhlükəsizliyin təmin olunmasına «kənar qüvvələr»in - ATƏT, Avropa İttifaqı və NATO-nun cəlb edilməsinə tərəfdardır. Bu ölkədə hakimiyyət dəyişikliyindən sonra rəsmi Tbilisinin birmənalı olaraq ABŞ meyli kurs tutduğunu nəzərə alsaq, Gürcüstan indi İranın 3+3 təklifini ümumiyyətlə, aktual saymır. Lakin digər tərəfdən, Gürcüstanın qərbyönlü siyasi kursu yalnız bu ölkədəki hakimiyyət dəyişikliyi ilə bağlı deyil. Əslində, bu siyasət hələ 1997-ci ildən başlayıb. Həmin il ölkə parlamenti Gürcüstanın suverenliyi və təhlükəsizliyinin, ərazi bütövlüyünün bərpası və sabitliyin möhkəmlənməsi Konsepsiyasını qəbul edib. Sənədin əsasında ölkənin Avropa oriyentasiyası durur. Konsepsiyanın müəllifləri NATO-nun Avropada təhlükəsizliyin təmin olunmasındakı rolunu nəzərə alaraq, Şimali Atlantika Alyansının genişlənməsini Gürcüstanın milli maraqları baxımından təqdirləyici sayırlar. Sonrakı illərdə Gürcüstanın Qərblə, xüsusilə də ABŞ və NATO ilə əməkdaşlığı daha da genişləndi. NATO-nun assosiativ üzvü olan Gürcüstan, yalnız 1999-cu ildə NATO ilə əməkdaşlıq çərçivəsində onlarla tədbir, o cümlədən Rusiyanın narazılıqla qarşıladığı genişmiqyaslı hərbi-dəniz təlimləri keçirib.

Bu gün Gürcüstan regionda Azərbaycanın ən yaxın strateji tərəfdaşlarından sayılır. Bakı ilə Tbilisi arasında strateji əməkdaşlıq bir sıra obyektiv faktorlarla bağlıdır. SSRİ dağılından sonra hər iki ölkə eyni problemlərlə üzləşib – iqtisadi böhran, vətəndaş qarşıdurması və aqressiv separatizm təhlükəsi. Buna görə də hər iki ölkənin həm regionda, həm də beynəlxalq aləmdə eyni mövqedən çıxış etməsi təbii. Azərbaycanla Gürcüstanın xarici siyasi prioritetləri də eynidir:

- Dünya birliyinin aqressiv separatizm probleminə diqqətinin artırılmasına və dövlətlərin sərhəd toxunulmazlığı prinsipinin bərpasına nail olmaq;
- Müxtəlif güc mərkəzlərinin geosiyasi maraqlarının kəsişdiyi Qafqazda bütün maraqlı tərəflər üçün cəlbədicə faktora çevrilmək, güc mərkəzlərinin geosiyasi ziddiyyətlərindən istifadə edərək öz dövlətini möhkəmləndirmək;
- Ərazilərdəki etnik münaqişələri dinc yolla həll etmək, ərazi bütövlüklərini bərpa etmək;
- Rusiyadan asılılığı azaltmaq üçün Qərbin siyasi və iqtisadi strukturlarına inteqrasiyaya üstünlük vermək;
- Neft və qaz yataqları ilə zəngin olan regionda əsas tranzit ölkəyə çevrilmək, birgə enerji və nəqliyyat layihələrində iştirak edərək Qərbə çıxış üçün alternativ yollar tapmaq və s.

Lakin məqsədlər eyni olsa da, ölkələrdəki şərait, ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyət fərqlidir. Azərbaycandan fərqli olaraq, Gürcüstan təbii ehtiyatlara malik deyil və Rusiyadan daha çox asılıdır. Bu isə Azərbaycanın Gürcüstan üçün strateji əhəmiyyətini bir qədər də artırır. Çünki yaranmış vəziyyətdə Gürcüstanın əsas ümidi ölkənin coğrafi vəziyyəti və tranzit imkanlarından maksimum bəhrələnməkdir ki, bu da Azərbaycanla əməkdaşlıq etmədən qeyri-mümkündür.

2005-ci ilin iyulunda Gürcüstan parlamenti ölkənin Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasını qəbul edib. Ölkənin milli maraqları, xarici siyasətin prioritetləri və digər dəyərləri əks etdirən sənədə görə, Gürcüstanın xarici siyasi tərəfdaşlığının prioritetləri aşağıdakı kimi qeyd olunub:

1. **Strateji tərəfdaş** – ABŞ, Ukrayna, Türkiyə və Azərbaycan
2. **Tərəfdaş** – Rusiya
3. **Praqmatik əməkdaşlıq** – Ermənistan

Konsepsiyadan da görüldüyü kimi, Azərbaycan Gürcüstanın 4 əsas strateji tərəfdaşından biridir.

Bütün bunlar Bakı ilə Tbilisinin strateji tərəfdaşlığını şərtləndirən və iki ölkəni birləşdirən amillərdir. Amma bir sıra prinsiplial fərqlər də var və bu, ilk növbədə, özünü xarici siyasi kursda göstərir. Azərbaycan bölgədə marağı və nüfuzu olan bütün ölkələrlə dostluq və tərəfdaşlıq əlaqələri saxlamaqla bu prosesi ağrısız keçmək yolunu tutduğu halda, Gürcüstan rəhbərliyi yalnız Qərblə inteqrasiya kursunu dəstəkləyən dövlətlərlə

əməkdaşlığa üstünlük verir. Birtərəfli siyasət yeridən Gürcüstan bölgədəki əsas güc mərkəzlərindən olan Rusiya ilə münasibətlərdə ciddi gərginlik yaşayır və bu, regionda təhlükəsizlik üçün ciddi problemlər yarada bilər. Çünki Gürcüstanın regional təhlükəsizlik proseslərində Rusiyanın kənarda qalmasına yönəlmiş siyasəti, nəticə etibarilə iki ölkə arasında münasibətləri daha da gərginləşdirə bilər. Bu zaman isə Rusiyada məskunlaşmış yüz minlərlə gürcünün mümkün deportasiyası, Cənubi Osetiya və Abxaziyadakı dondurulmuş, Cavaxetiyada isə potensial münaqişələrin qabardılmasının şahidi ola bilərik.

Gürcüstandan fərqli olaraq, Rusiya ilə münasibətlərində problemi olmayan Ermənistan Cənubi Qafqazda formal təhlükəsizlik siyasəti yürüdür. Əslində, onun bütün məsələlərə yanaşması digər bölgə ölkələrindən geridə qalmamaq üçün təbliğat xarakteri daşıyan “müstəqil dövlət” imitasiyasından başqa bir şey deyil. Rusiyanın hərbi qüvvələrini öz ərazisində yerləşdirən, onun yaratdığı Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi təşkilatının tələblərindən çıxıb bilməyən Ermənistanın müstəqil təhlükəsizlik siyasəti yürütməsi, sadəcə olaraq, mümkün deyil.

Rəsmi İrəvan ABŞ və Avropa İttifaqının regiondakı proseslərdə iştirakını məqbul saysa da, bu güc mərkəzlərinə regional dövlətlərlə eyni statusun verilməsinin əleyhinədir. İranın təklif etdiyi 3+3 formuluna cavab olaraq, rəsmi İrəvan alternativ təklif – «3+3+2» formulunu irəli sürüb. Bu təklif *3 Cənubi Qafqaz ölkəsi+Türkiyə, Rusiya, İran+ ABŞ və Avropa İttifaqı* sxemini nəzərdə tutur. Göründüyü kimi, bu sxemdə ABŞ və Avropa İttifaqı regiondakı dövlətlərlə eyni statusda yox, daha çox, köməkçi elementlər kimi göstərilib.

Ermənistanın bu mövqeyi izah olunandır. Artıq qeyd edildiyi kimi, bu ölkənin geosiyasi maraqları, təhlükəsizliyi və iqtisadi vəziyyəti yalnız bir dövlətdən – Rusiya Federasiyasından asılıdır. İki ölkə arasında hərbi, siyasi və iqtisadi əlaqələr kifayət qədər möhkəmdir. İndiyədək ölkələr arasında 160-dan çox beynəlxalq hüquqi sənəd imzalanıb. Bunların arasında bəziləri strateji əhəmiyyət daşıyır və Ermənistanın Rusiyadan tam asılılığını rəsmən təsdiqləyir. 1997-ci il avqustun 29-da imzalanmış “Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqda” müqavilə, 2001-ci il sentyabrın 15-də imzalanmış “2010-cu ilədək uzunmüddətli iqtisadi əməkdaşlığa dair” müqavilə, XXI əsrdə Rusiya ilə Ermənistan arasında müttəfiqliyə dair bəyannamə və digər sənədlər Ermənistanın Rusiyadan siyasi, hərbi və iqtisadi cəhətdən tam asılılığını sübut edir.

Rusiya Ermənistanı özünün Cənubi Qafqazdakı yeganə etibarlı strateji müttəfiqi (forpostu) hesab edir. Ermənistanın geostrateji mövqeyi, işğalçılıq siyasəti və iqtisadi

potensialının səviyyəsi bu ölkənin regiondakı proseslərdə müstəqil iştirakını istisna edir və Rusiya ilə eyni mövqedən çıxış etməyə vadar edir. Bu gün Ermənistan Rusiyanı öz müstəqilliyinin və təhlükəsizliyinin yeganə qarantı hesab edir. Bu ölkə bütün sahələrdə, xüsusilə də hərbi sahədə Rusiyanın inhisarındadır. MDB Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsinin cənub istiqamətində əsas və yeganə tərəfdaşı funksiyasını icra edən Ermənistanın hava məkanını, İran və Türkiyə ilə sərhədini də rus hərbi qüvvələri qoruyur. İki ölkə arasında hərbi müttəfiqliyin bünövrəsi 1992-ci il avqustun 21-də prezidentlər Boris Yeltsinlə Levon Ter-Petrosyanın imzaladığı Ermənistan ərazisindəki Rusiya Hərbi Qüvvələrinin hüquqi statusuna dair müqavilə ilə qoyulub. 1995-ci ilin martında isə prezidentlər Moskvada Ermənistan ərazisindəki hərbi bazaya dair 25 illik müqavilə imzalayıb. Sənəd Ermənistandakı 102-ci hərbi bazanın 2020-ci ilədək ölkə ərazisində qalmasını nəzərdə tutur. Bundan başqa, Rusiya-Ermənistan birgə hərbi qruplaşması yaradılıb, Ermənistan MDB-nin havadan vahid müdafiə sisteminə qoşulub, Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsinin fəal üzvüdür, Rusiya Ermənistana silah və hərbi texnikanı güzəştli qiymətlə satır və s. Bütün bu faktlar regiondakı geosiyasi vəziyyəti gərginləşdirən, bölgədəki qüvvələr nisbətinin dəyişməsinə səbəb olan və Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə mane olan amillərdir.

Problemin həllinə mane olan digər amil Ermənistanın İranla münasibətləridir. Rusiya ilə Ermənistanın strateji müttəfiqliyini və Moskva-Tehran əlaqələrini nəzərə alsaq, söhbət artıq Rusiya-İran-Ermənistan xəttinin formalaşmasından gedir. Xarici ekspertlər hesab edirlər ki, bu gün artıq bu “üçlər” bloku de-fakto mövcuddur. Üstəlik, İran öz geosiyasi maraqları naminə irəli sürdüyü əsas prinsipdən – regiondan kənar dövlətlərin bölgədəki proseslərə müdaxiləsinin yolverilməzliyi prinsipindən də imtina etməyə və bu bloka daha bir üzv “qəbul etməyə” hazırdır. Buna bariz nümunə İranla Ermənistanın Yunanıstanın regionda aktivləşməsinə yönəlmiş addımlarını göstərmək olar. **1997-ci ildə Afinada İran, Yunanıstan və Ermənistan arasında «Qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq haqda» memorandum imzalanıb.** Düzdür, hələlik rəsmi Afinanın regionda aktivliyi hiss olunmur və sözügedən sənəd bölgədə qüvvələr nisbəti və geosiyasi vəziyyəti dəyişməyib. Üstəlik, son illər Yunanıstan-Türkiyə münasibətlərində gərginliyin nisbətən aradan qalxması da nəzərdən qaçmamalıdır. Amma hər halda, bu sənəd gələcəkdə yarana biləcək müəyyən tendensiyanın göstəricisidir.

İran, Rusiya və Ermənistanın müttəfiqliyini şərtləndirən daha bir amil Türkiyə faktorudur. Türkiyə ilə tarixi ədavəti olan hər 3 dövlət Ankaranın bölgədə

möhkəmlənməsinin qarşısını almaq üçün səylərini birləşdirir. Onlar Türkiyənin regiondakı türkdilli və qərbyönümlü xalqları öz ətrafında birləşdirəcəyi ehtimalından ehtiyatlanır və bu perspektivin onların regiondakı mövqələrinə ciddi zərbə ola biləcəyini dərk edirlər. Etiraf etmək lazımdır ki, Türkiyənin regional siyasətində bu faktor xüsusi çəkiyə malikdir. Bu gün doğrudan da Ankarada türkdilli xalqlar və demokratik inkişaf yolu tutmuş Xəzər-Qara dəniz hövzəsi ölkələrinin iştirakı ilə yeni geosiyasi məkanın formalaşdırılması ideyası aktualdır. Elə Türkiyənin Xarici İşlər Nazirliyinin nəzdində bu proseslə məşğul olan xüsusi strukturun yaradılması da Ankarada bu ideyaya ən yüksək səviyyədə önəm verildiyini göstərir.

Ermənistana gəldikdə, qondarma “soyqırım” iddiasından əl çəkməyən rəsmi İrəvan açıq şəkildə Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları irəli sürür və bu dövlətə “tarixi düşmən” kimi yanaşır. Belə olan halda, Türkiyənin mövqələrinin möhkəmlənməsinə imkan verməmək niyyəti Rusiya, Yunanıstan və Ermənistanı eyni geosiyasi oyunun iştirakçısı olmağa vadar edir.

Amma buna baxmayaraq, Qafqaz, Orta Asiya və Xəzər hövzəsi regionunun ən qədim geosiyasi oyunçularından olan Türkiyə regiondakı mövqələrini günü-gündən möhkəmləndirməkdədir. Sovet İttifaqı dövründə bölgədəki prosesləri yalnız öz maraqları deyil, həm də NATO-nun mənafeyi prizmasından izləyən Türkiyə, hazırda Şimali Atlantika Alyansının maraqlarının müdafiəçisi rolundan bir qədər uzaqlaşaraq, daha çox öz geosiyasi mənafeələrinə diqqət yetirməyə başlayıb. Qərbin təzyiqlərinə baxmayaraq, Türkiyənin hələ də Ermənistanla münasibətlər qurmaması da bu müstəqil siyasətin göstəricisidir. Amma bununla yanaşı, ABŞ-ın Cənubi Qafqaz, Xəzər və Orta Asiyada aktivləşməsi və bölgədə hərbi iştiraka nail olması Türkiyənin maraqlarına tam cavab verir. Çünki Ankara Birləşmiş Ştatların bu geosiyasi məkandakı maraqlarının reallaşması yolunda əsas müttəfiq roluna iddialıdır. Düzdür, Qərbdə Türkiyəyə münasibət birmənalı deyil. Amma bu ölkənin mühüm dəniz yollarına nəzarət etməsi, Rusiyanın Qafqazdakı təsirini xeyli azaltması və radikal islam fundamentalizminin qarşısında sipər rolunu oynaması Ankaranın Qərb üçün əvəzedilməz müttəfiq kimi qalmasını şərtləndirir. Politoloq Zbiqnev Bjezinski açıq şəkildə bildirir ki, bu gün Türkiyə Rusiyanın cənub sərhədlərində Almanıyanın ABŞ üçün vaxtilə Orta və Şərqi Avropada oynadığı rolu oynamalıdır. Politoloq Türkiyənin regionda önəmini qısa olaraq aşağıdakı faktorlarla əsaslandırır:

- Türkiyə Qara dəniz regionunda vəziyyətin sabit qalmasında mühüm rol oynayır.

- Aralıq dənizindən Qara dənizə keçidləri nəzarətdə saxlayır.
- Rusiyanın Qafqazdakı mövqələrinin güclənməsinə imkan vermir.
- İslam fundamentalizminə qarşı sipər rolunu oynayır.
- NATO-nun cənubdakı dayağıdır və s.

Sonuncu məqam – NATO faktoru Türkiyə üçün də vacib təsir mexanizmidir. Rəsmi Ankara bu alyans daxilindəki rolunu artırmağa çalışır və bunun, avtomatik olaraq Türkiyənin regiondakı nüfuzunun artmasına da təsir göstərəcəyini anlayır. Məsələn, bir neçə il əvvəl Türkiyə rəhbərliyi İstanbulda NATO-nun Çevik Qüvvələr Qərargahının yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış edib. Rəsmi Ankara Balkanlar, Qafqaz və Orta Asiya kimi geostrateji məkanı yeni yaradılacaq qərargahın təsir zonasına daxil etməyi təklif edib.

Bu gün Türkiyə ABŞ-ın Qafqazdakı mövqələrinin möhkəmlənməsində də mühüm rol oynayır. Vaşinqton təhlükəsizlik və enerji sahəsində öz regional siyasətini məhz Türkiyə vasitəsilə həyata keçirir. Məsələn, ABŞ-ın regiondakı bütün hərbi enerji layihələri birbaşa Ankaranın iştirakı ilə reallaşır. Bu gün Gürcüstan silahlı qüvvələri, əsasən Türkiyənin yardımı əsasında formalaşdırılır. Amma təbii ki, Türkiyənin bölgədəki geosiyasi perspektivi birbaşa Azərbaycanla bağlıdır. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin “bir millət-iki dövlət” adlandırdığı Azərbaycanla Türkiyə bu gün bütün məsələlərdə ən sadıq müttəfiq və tərəfdaşdırlar. Bu iki dövlət bölgədə birgə iqtisadi, enerji və nəqliyyat layihələri reallaşdırır, beynəlxalq təşkilatlarda eyni mövqedən çıxış edir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Ərzurum, TRASEKA layihəsi, Qars-Tbilisi-Bakı dəmiryolu və digər layihələr Türkiyənin bölgədəki mövqələrini xeyli möhkəmləndirib. Çünki bu global layihələrin hamısında Türkiyə mühüm tranzit ölkə funksiyasını yerinə yetirir. Bu isə avtomatik olaraq regionda aparıcı dövlət statusu qazanmaq deməkdir.

Türkiyənin Qafqazda və Xəzər-Qara dəniz hövzəsində əsas müttəfiqi Azərbaycan olsa da, Qafqazda möhkəmlənmək üçün onun Gürcüstanla münasibətləri də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Birbaşa Azərbaycanla sərhədi olmayan (təcrid edilmiş Naxçıvan istisna olmaqla) Türkiyə yalnız Gürcüstan vasitəsilə Qafqaza daxil olmaq imkanını qazanır.

Hazırda Türkiyə region ölkələri ilə iqtisadi-ticarət baxımından, Rusiyanı sıxışdırmağı bacarsa da, Ermənistanla münasibətlərdəki problemlər və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Ankaraya regiona nəzarət uğrunda açıq və ciddi mübarizə aparmağa imkan vermir. Türkiyənin Cənubi Qafqazın üç ölkəsindən biri ilə diplomatik, iqtisadi və siyasi

əlaqələrə malik olmaması onun ümumilikdə regionda manevr imkanlarını məhdudlaşdırır. Ermənistanla diplomatik əlaqələr qurmaq və sərhədləri açmaqdan imtina edən Türkiyə Avropa İttifaqının da iradları ilə üzləşir. Bütün bunları nəzərə alaraq söyləmək olar ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması və bu əsasda Türkiyə-Ermənistan və Azərbaycan-Ermənistan əlaqələrinin qurulması Türkiyənin Cənubi Qafqazda və Avropadakı mövqelərini xeyli gücləndirəcək amillər sırasındadır.

Beləliklə, bu gün Qafqaz müxtəlif hərbi, siyasi və təhlükəsizlik maraqlarını və güc mərkəzlərini özünə cəlb edən strateji məkana çevrilib. Regionun geosiyasi perspektivləri və bölgədəki ölkələrin inkişaf səviyyəsi, ilk növbədə, regional təhlükəsizlik probleminin həllindən və bölgədəki sabitlikdən asılıdır. Bu mənada, Qafqazdakı münaqişə ocaqları bütün regionun inkişafı yolunda maneədir.

Bu gün Qafqazdakı postsovet ölkələrinin dördü də etnik separatizm zəminində daxili münaqişələrə cəlb olunub. Dağlıq Qarabağ, Abxaziya, Cənubi Osetiya və Çeçenistan münaqişələri regiondakı nisbi sabitliyi hər an poza biləcək faktorlara çevrilib. Ona görə, müasir dünyada, Avropada və bölgədə son zamanlar daha təkidlə Qafqazın Regional Təhlükəsizlik Sisteminin prinsiplərinin müəyyən edilməsi və yaradılmasına dair təkliflər səslənir. Bu prosesdə yalnız region ölkələri deyil, bölgədə marağı olan güc mərkəzləri də yaxından iştirak edirlər. Çünki Qafqazda sülh və sabitlik yalnız region ölkələrinin marağı və bu ərazinin tarixi geostrateji əhəmiyyəti ilə deyil, həm də regiondan keçən enerji və nəqliyyat dəhlizlərinin təhlükəsizliyi baxımından zəruridir. Bir də nəzərə almaq lazımdır ki, Cənubi Qafqazda "oyun qaydaları"nı, ilk növbədə, region dövlətləri yox, beynəlxalq güc mərkəzləri təyin edirlər.

§2. ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN, DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQIŞƏSİNİN TARİXİ KÖKLƏRİ HAQQINDA

İlkin mənbə və ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının və təcavüzünün başlıca məqsədi tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına erməni dövlətinin əsasını qoymaq və sonradan müxtəlif yollarla onu genişləndirərək "Böyük Ermənistan" yaratmaqdan ibarət olmuşdur.

Strateji baxımdan böyük əhəmiyyətə malik olan Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində erməni əhalisinin xeyli dərəcədə çoxalması XIX əsrin əvvəllərində, xüsusilə Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsi haqqında Rusiya və İran arasında bağlanan 1828-ci il Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra baş vermişdir. Çar Rusiyasının

Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasətinin yeni mərhələsi məhz XIX əsrin 20-ci illərinin sonundan etibarən başlamışdır. Rus çarizmi Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində xristianların sayını artırmaqla öz nüfuzunun bu regionda möhkəmlənməsi və müstəmləkəçilik siyasətinin həyata keçirilməsi üçün real zəmin yaradırdı.

Rusiyanın Qafqazı işğal etməsini N.N.Şavrov açıq söyləyir və bu məqsədlə həmin əraziyə ilk dəfə başqa millətlərin köçürülməsi haqqında yazırdı ki, "Biz müstəmləkəçilik fəaliyyətimizə Qafqaza rus əhalisinin deyil, özgə xalqların köçürülməsindən başladıq. Vətəndə arzu edilməz ünsürlər sayılan bu kolonistlərdən Tiflis və Yelizavetpol quberniyalarında koloniyalar yaratdıq. Onlara ən yaxşı torpaqlar ayrıldı və müxtəlif imtiyazlar verildi."

1804-1813-cü və 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibələrinin gedişində, həm də bütün XIX əsr boyunca ermənilərin İran, Türkiyə və Cənubi Azərbaycandan kütləvi surətdə Şimali Azərbaycana, o cümlədən Qarabağa köçürülməsi nəticəsində burada onların sayı ilbəl artmağa başladı. Ümumiyyətlə, 1828-1830-cu illər ərzində Qarabağın dağlıq hissəsinə rəsmən 124 min, qeyri-rəsmi olaraq isə xeyli çox - 200 min nəfər erməni köçürülmüşdür.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində də ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi davam etdirildi. Təkcə 1896-cı ildən 1908-ci ilə kimi keçən 13 ildə Cənubi Qafqaza 400 min nəfər erməni köçürülmüşdür. N.N.Şavrov bu barədə yazır: "1896-cı ildə general-adyutant Şeremetyev Zaqafqaziyada yaşayan ermənilər haqqında məlumatında onların sayının 900 min nəfər olduğunu göstərmişdir. 1908-ci ildə isə onların sayı 1 milyon 300 min nəfərə çatmışdır, yəni bu müddət ərzində ermənilər 400 min nəfərdən artıq çoxalmışlar. Hal-hazırda Zaqafqaziyada yaşayan 1 milyon 300 min ermənidən 1 milyon nəfəri diyarın köklü sakinləri deyillər. Onları buraya biz köçürmüşük".

Nəticədə, ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi Qarabağın dağlıq hissəsində demoqrafik vəziyyətə, regionda baş verən hadisələrə ciddi təsir göstərmiş və onların gələcək ərazi iddialarının baş qaldırmasına səbəb olmuşdur.

"Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyasından yararlanan erməni millətçiləri və qəsbkarları 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə genişmiqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirdilər. Onlar Bakıda, Şuşada, İrevanda, Naxçıvanda, Gəncədə, Zəngəzurda, Qazaxda və Tiflisdə dinc azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törətmişlər.

Birinci Dünya müharibəsi, eyni zamanda Rusiyada baş vermiş 1917-ci il fevral burjua və oktyabr bolşevik inqilablarından məharətlə istifadə edən ermənilər öz iddialarını bolşevik bayrağı altında reallaşdırmağa nail oldular. 1918-ci il martın 30-u, 31-i və aprelin 1-də bolşevik qiyafəsinə bürünən ermənilər Sovet Rusiyasının hərbi yardımını ilə Bakıda soyqırımı törədərək 15 min nəfər azərbaycanlıyı qətlə yetirdilər. Həmin ilin aprel-may aylarında ermənilər Şamaxıda, Qubada, Ağsuda, Kürdəmirdə, Salyanda, Lənkəranda kütləvi qırğınlar törətmiş, 50 min nəfərdən artıq dinc sakini ən vəhşi üsullarla qətlə yetirmişdilər.

1918-ci ildə Azərbaycan və Ermənistan Respublikaları öz müstəqilliklərini elan etdikdən dərhal sonra Ermənistanın millətçi dairələrinin təhriki və təzyiqi ilə Qarabağın dağlıq hissəsində məskunlaşan ermənilər Azərbaycan hakimiyyətini tanımaqdan imtina etdilər. Ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamağı və vətəndaşlarının təhlükəsizliyini təmin etməyi özünün başlıca vəzifəsi hesab edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu dövrdə (1918-1920) Ermənistan tərəfindən Qarabağın dağlıq hissəsini diplomatik və hərbi vasitələrlə ələ keçirmək cəhdlərinin qarşısı qətiyyətlə alındı. Hər üç Cənubi Qafqaz respublikasının müstəqilliyinin itirilməsi və Sovet Rusiyası tərəfindən sosialist respublikaları elan edilməsi ərazi-sərhəd məsələlərinin qoyuluşunun özünü də mənasız etdi. Lakin Cənubi Qafqazda sovet hakimiyyətinin qurulması da Qarabağ məsələsini gündəlikdən çıxarmadı. Çünki Sovet Rusiyası diplomatiyasının dərinliklərində çarizmin xarici siyasətinə dönüş meylləri açıq-aşkar hiss edilirdi.

Sovetləşmənin ilk illərində Azərbaycana münasibətində Sovet Rusiyasının mövqeyindəki bu meyl daha çox Dağlıq Qarabağ məsələsinə dair özünü göstərirdi. Məhz elə bunun nəticəsi idi ki, Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsində yaşayan ermənilərə 1923-cü ildə muxtar vilayət statusu verildi. Məlumdur ki, bu siyasət məhz Sovet Rusiyasının himayədarlığı və bilavasitə iştirakı ilə həyata keçirildi. Azərbaycan tərkibində DQMV-nin yaradılması heç şübhəsiz, Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından və düşmənçiliyindən istifadə edən Sovet Rusiyasının uzaqgörən və məqsədyönlü siyasətinin nəticəsi idi. Sonrakı tarix göstərdi ki, bu ermənilərin Azərbaycana qarşı gələcək ərazi iddiaları üçün zəmin və vasitə imiş.

Bununla yanaşı, Cənubi Qafqazın sovetləşməsindən sonra belə, ermənilər Rusiyanın köməyi ilə Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək siyasətini davam etdirərək 1920-ci illərin sonunda Zəngəzuru və bir sıra digər torpaqları Ermənistan SSR-in ərazisi elan etdilər. Sonralar isə erməni millətçiləri Ermənistan ərazisindəki azərbaycanlıların deportasiya edilməsi siyasətini daha da genişləndirmək məqsədilə yeni vasitələrə əl

atdılar. Belə ki, onlar 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Sovetinin "Ermənistan SSR-dən kolxozçular və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" xüsusi qərar qəbul etdirilməsinə nail oldular. Bu qərara əsasən 1948-1953-cü illərdə 150 minədək azərbaycanlı öz tarixi torpaqlarından kütləvi şəkildə dövlət səviyyəsində deportasiya edildi və Azərbaycana köçürüldü.

Sovet dövründə Dağlıq Qarabağ məsələsi bir neçə dəfə qaldırılsa da, ermənilər və onların himayədarları məqsədlərinə nail ola bilmədilər. Odur ki, onlar müəyyən tarixi məqam gözləməyə məcbur oldular.

§3. XX ƏSRİN SONUNDA ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA QARŞI ƏRAZİ İDDIALARI VƏ SOVET RƏHBƏRLİYİNİN QAFQAZ SİYASƏTİ

Məlum olduğu kimi, 1980-ci illərin ikinci yarısında Sovet İttifaqında yenidənqurma adı altında bir sıra dəyişikliklər baş verdi. Belə bir şəraitdə ermənilər özlərinin yaxın və uzaq xaricdəki himayədarlarının köməkliyi ilə "Böyük Ermənistan" ideyasını həyata keçirmək üçün aşkarlıq və demokratiyadan istifadə edərək, yenidən Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinə ərazi iddiaları irəli sürdülər.

1988-ci il hadisələri başlayanda ilk vaxtlar vəziyyəti son dərəcə gərginləşdirməyə, ictimai rəyi öz tərəflərinə çəkməyə çalışan erməni siyasətçiləri və onların Moskvadakı himayədarları vilayətin iqtisadi geriliyi pərdəsi altında Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi üçün uzun müddətdən bəri hazırlanan plan üzrə kütləvi mitinqlər və davamlı tətillər təşkil etdilər. Muxtar vilayətdə 1988-ci ilin əvvəllərindək olan vəziyyəti əks etdirən rəqəmlərə nəzər saldıqda, sosial-iqtisadi inkişafın bir sıra sahələri üzrə DQMV-in Azərbaycanın digər bölgələrindən və Ermənistandan daha yüksək olduğu məlum olur. Lakin baş verən sonrakı hadisələr DQMV-in sosial-iqtisadi geriliyi barədə iddiaların yalnız bəhanə, əsas məqsədin isə Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiasında olduğunu göstərdi.

Sovet rəhbərliyinin məsələyə vaxtında və prinsipial qiymət verməməsi, Ermənistanın əsassız ərazi iddialarının qarşısının alınmaması əvvəl Əsgəranda, sonra isə 1989-cu il yanvarın 12-də ermənilər tərəfindən hazırlanan xüsusi plan əsasında Sumqayıtda törədilmiş faciəli qarşıdurmalara gətirib çıxartdı.

SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti DQMV-də və onun ətrafında millətlərarası münasibətlərin gərginliyinin davam etməsi ilə əlaqədar və guya bunun qarşısını alıb regionda vəziyyəti sabitləşdirmək məqsədilə SSRİ Konstitusiyasının 119-cu maddəsinin 14-cü bəndinə əsasən Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR tərkibində Muxtar Vilayət statusunu saxlamaqla DQMV-də xüsusi idarə formasının tətbiq edilməsi haqqında fərman qəbul etdi. Həmin fərmanla DQMV-də bilavasitə SSRİ-nin ali dövlət hakimiyyəti və idarə orqanlarına tabe olan Xüsusi İdarə Komitəsi yaradıldı.

Bu komitə millətlərarası münasibətlərin kəskinləşməsinin qarşısını almaq və regionda vəziyyəti sabitləşdirmək məqsədi ilə yaradılsa da, əksinə Xüsusi İdarə Komitəsinin fəaliyyət göstərdiyi müddətdə DQMV-də vəziyyət daha da kəskinləşdi. Komitənin sədri A.İ. Volski vəziyyəti sabitləşdirmək deyil, əksinə, gərginləşdirmək siyasəti yürütdü. Onun fəal "səyləri" nəticəsində az müddət ərzində vilayətin idarə və müəssisələrinin demək olar ki, hamısı Azərbaycan tabeliyindən çıxarılaraq, mərkəz tabeliyinə keçirildi. Bütün sənədlərdə DQMV Azərbaycanın tərkibindən çıxarıldı. Bu da yerli azərbaycanlı əhalinin ermənilər tərəfindən sıxışdırılmasına, az sonra isə kütləvi şəkildə qovulmasına şərait yaratdı.

Sovet rəhbərliyinin baş verən hadisələrə laqeyd münasibəti, Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi tələbinin vaxtında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə qəsd kimi qiymətləndirilməməsi yaranmış vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Bundan istifadə edən Ermənistan parlamenti 1989-cu il dekabrın 1-də Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi haqqında heç bir hüquqi əsası olmayan qərar qəbul etdi. 42 gün ərzində DQMV-nin müəssisələri Ermənistanın müvafiq nazirlik və idarələrinin tabeliyinə verildi. Birbaşa sovet rəhbərliyinin fəaliyyətsizliyi, bəzən isə açıq himayədarlığı sayəsində DQMV iqtisadiyyatının və digər sahələrinin faktiki olaraq Azərbaycandan ayrılması və Ermənistanla birləşdirilməsi baş verdi. Eyni zamanda, Ermənistan Respublikası mərkəzin himayədarlığı ilə Azərbaycanın digər ərazilərinə hərbi qüvvə göndərərək açıq təcavüzə başladı.

1990-cı il yanvarın 15-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti tərəfindən DQMV-də və bəzi başqa rayonlarda fəvqəladə vəziyyətin tətbiq edilməsi barədə qərar qəbul olundu. Daha sonra isə Sov. İKP MK, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti və SSRİ Nazirlər Soveti Azərbaycan və Ermənistan xalqlarına müraciət etdi. Qəbul edilən qərar və müraciətdə təcavüzkarla təcavüzə məruz qalanan bərabər tutulması açıq-aşkar özünü göstərir. Bütün bunlar və erməni təcavüzünün qarşısının alınmaması Azərbaycanda SSRİ rəhbərliyinə olan inamı heçə endirmiş və çox böyük narazılıq yaratmışdı.

Bu dövrdə ermənilərin silah ələ keçirmək məqsədilə sovet ordusunun hərbi hissələrinə, o cümlədən daxili qoşunlara etdiyi hücum və basqınları adi hal almışdı. Belə bir şəraitdə silahların ələ keçirilməsinə mərkəzi hakimiyyət tərəfindən etinasızlıq göstərilir və bilərəkdən göz yumulurdu. Sovet rəhbərliyinin çox ciddi və bağışlanılmaz səhvləri və ermənipərəst siyasəti 1990-cı ilin sonu - 1991-ci ilin əvvəllərində vəziyyətin getdikcə kəskinləşməsinə gətirib çıxarmış, DQMV və Azərbaycanın Ermənistanla həmsərhəd digər bölgələrində erməni təcavüzünün daha geniş miqyas almasına şərait yaratmışdır. Bu illərdə Moskva-Bakı sərnəşin qatarlarında, Tbilisi-Bakı, Bakı-Ağdam, Ağdam-Şuşa, Ağdam-Xocalı marşrutları üzrə hərəkət edən avtobuslarda törədilən terror aktları nəticəsində yüzlərlə azərbaycanlının həyatına son qoyuldu. Minlərlə azərbaycanlı Moskvanın hakim dairələri tərəfindən himayə edilən ermənilərin işğalçılıq siyasətinin qurbanı oldu.

1988-1991-ci illərdə, yəni hadisələrin başlanğıcından SSRİ-nin süqutuna qədər olan dövrdə Sovet İttifaqının hakim dairələri tərəfindən himayə edilən Ermənistan Azərbaycana qarşı açıq-aşkar təcavüzkarlıq siyasəti yeritmiş, nəticədə minlərlə dinc sakin qətlə yetirilmiş, yaşayış məntəqələri dağıdılmış, talan edilmiş və yandırılmışdır.

Bu illərdə Sovet İttifaqının rəhbər orqanları regionda vəziyyəti sabitləşdirmək üçün səmərəli tədbirlər hazırlamaq və həyata keçirmək niyyətində olmadığını açıq-aşkar nümayiş etdirirdi. 1988-ci il hadisələri başlayan gündən Dağlıq Qarabağ məsələsi SSRİ-nin mərkəzi mətbuatının səhifələrində bitərəfli şəkildə geniş şərh olunur, informasiya blokadası Azərbaycanın ədalətli mövqeyini zəiflədirdi.

SSRİ hökumətinin, xüsusilə onun başında duranların qətiyyətsizliyi və Azərbaycana qarşı açıq-aşkar ərazi iddiaları irəli sürən Ermənistanla himayədarlıq etməsi səbəbindən hadisələr getdikcə mürəkkəbləşdi və hər iki respublika müharibə vəziyyətində qarşı-qarşıya dayandı. Moskvanın hakim dairələrində ermənilərin müdafiə olunması və Azərbaycanın o zamankı respublika rəhbərliyinin bütün bu hadisələrdə seyrçi mövqe tutması Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün daha da genişlənməsinə gətirib çıxartdı ki, bu da azərbaycanlıların öz yurdlarından kütləvi surətdə qovulması ilə nəticələndi .

Sovet İttifaqının mövcud olduğu illərdə mərkəzin himayədarlığı ilə öz məqsədlərinə müəyyən qədər nail olan ermənilər insan hüquqlarının müdafiəsi pərdəsi altında Dağlıq Qarabağa BMT qoşunları (əslində rus əsgərləri nəzərdə tutulurdu) yeritmək və bütün bunlara beynəlxalq xarakter verməyə cəhd göstərirdilər.

Beləliklə, SSRİ süqut etdikdən sonra ermənilər və onların havadarları Dağlıq Qarabağ məsələsini öz maraqları çərçivəsində beynəlxalq əhəmiyyətli problemə çevirmək üçün genişmiqyaslı kompaniyanın yeni mərhələsinə başladılar.

§4. ERMƏNİSTAN SİLAHLI QÜVVƏLƏRİ TƏRƏFİNDƏN AZƏRBAYCAN ƏRAZİLƏRİNİN İŞĞALI VƏ MÜNAQİŞƏNİN BMT TƏHLÜKƏSİZLİK ŞURASINDA MÜZAKİRƏSİ

1992-ci illərin əvvəllərində Ermənistan silahlı qüvvələri bir-birinin ardınca Qarabağın dağlıq hissəsində azərbaycanlıların yaşadığı sonuncu yaşayış məntəqələrini də işğal etdilər. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə onlar Xankəndidə yerləşən Rusiyanın 366-cı motoatıcı alayının köməklisi və iştirakı ilə Xocalı şəhərinə hücum edərək min nəfərə qədər dinc sakini qətlə yetirdilər. Bu soyqırımını əsrin ən böyük faciələrindən biri idi. Xocalı erməni-rus birləşmiş qüvvələri tərəfindən işğal edildikdən sonra az müddət içərisində bütün yuxarı Qarabağ zəbt olundu.

1992-ci il mayın 8-də Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzi olan Şuşa şəhəri ələ keçirildi. Ermənistan ordusu Azərbaycan torpaqlarında möhkəmlənmək, Qarabağın dağlıq hissəsini Ermənistan Respublikasına birləşdirmək məqsədilə ətraf rayonlara hücumu başladı. Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi yolunda qonşu respublikanın sərhədinə yaxın ərazidə yerləşən qədim Azərbaycan şəhəri Laçın əsas maneə idi. 1992-ci il mayın 17-də Laçın şəhəri də Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olundu. Beləliklə, "öz müqəddəratını təyin etmək" ideyasını reallaşdırmaq adı altında Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsini işğal edən ermənilərin təcavüzkar siyasəti vüsət aldı. Laçının işğalı müharibənin Dağlıq Qarabağın hüduqlarından çıxaraq Ermənistanın hərbi işğalçılıq niyyətinin daha böyük olduğunu göstərdi. Ermənilərin "humanitar dəhliz" adlandırdıqları bu yol ilə Dağlıq Qarabağa qısa zaman çərçivəsində külli miqdarda silah, döyüş sursatı, hərbi qüvvə gətirildi. Nəticədə, 1993-cü il ərzində Ermənistanın ərazi iddiası obyektı olan Dağlıq Qarabağ bölgəsinin (4.400 kv. km) hüduqlarından kənarında yerləşən və onun ərazisindən 4 dəfə böyük olan Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonları (17.000 kv. km) Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi. Müharibədə 20.000 nəfərdən çox Azərbaycan vətəndaşı həlak olmuş, 100.000 nəfər yaralanmış, 50.000 nəfər isə əlil olmuşdur. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən 1 milyona qədər əhali öz torpağında qaçqın vəziyyətinə düşdü. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdıldı, talan edildi

və yandırıldı. Hazırda Azərbaycan ərazisinin 20 faizdən çox hissəsi Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altındadır.

Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan ərazilərinin işğalı ilə əlaqədar, BMT Təhlükəsizlik Şurası 7 bəyanat və 4 qətnamə qəbul etmişdir. Kəlbəcər rayonunun işğalı ilə əlaqədar 822 (30 aprel, 1993), Ağdam rayonunun işğalı ilə əlaqədar 853 (29 iyul, 1993), Füzuli, Cəbrayıl və Qubadlı rayonlarının işğalı ilə əlaqədar 874 (14 oktyabr, 1993), Zəngilan rayonunun işğalı ilə əlaqədar isə 884 (11 noyabr, 1993) sayılı qətnamələr qəbul edilərkən Şuranın daimi üzvü olan böyük dövlətlər Ermənistanın təcavüzkar dövlət kimi tanınmasına razılıq verməyərək, münaqişənin ATƏT-in Minsk prosesi çərçivəsində atəşkəs və danışıqlar yolu ilə həll olunmasını üstün tutdular. Cəzasız qaldığından ruhlanan və bundan istifadə edən Ermənistan BMT TŞ-nin münaqişəyə dair qəbul etdiyi 4 qətnaməyə də məhəl qoymadı.

Çox təəssüf ki, dünya birliyi Ermənistanın bu açıq-aşkar təcavüzkarlığına göz yumdu və təcavüzkarın cilovlanması üçün heç bir əməli tədbir görmədi. 1992-1993-cü illərdə münaqişəni nizama salmaq üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasında aparılan müzakirələr zamanı və sənədlər qəbul edilərkən Şuranın daimi üzvləri olan böyük dövlətlər Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin kəskinləşməsinin səbəblərinin, xarakterinin və mahiyyətinin qiymətləndirilməsinə birmənalı yanaşmadılar. Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qəbul edilən bütün sənədlərdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü "Dağlıq Qarabağ regionunda və onun ətrafında münaqişə" kimi qiymətləndirilmişdir. Şuranın daimi üzvləri münaqişəyə Azərbaycanla Dağlıq Qarabağ arasında olan münaqişə kimi baxırdılar.

Ş5. ATƏT-İN MİNSK QRUPUNUN YARADILMASI VƏ FƏALİYYƏTİ

1992-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq Dağlıq Qarabağ münaqişəsi daha çox beynəlxalq əhəmiyyətli problemə çevrildi. 1992-ci il yanvarın 30-da Azərbaycan Respublikası Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin (ATƏM) üzvü oldu və həmin il iyulun 8-10-da ATƏM-in Helsinkidə keçirilən Zirvə toplantısında onun sənədlərini imzaladı. ATƏM-in üzvü olduqdan sonra Dağlıq Qarabağ münaqişəsi bu təşkilatın prinsiplərinə uyğun olaraq üzv dövlətlərin daha çox diqqət obyektinə çevrildi.

ATƏM-in Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 1992-ci il martın 24-də keçirilən görüşündə Dağlıq Qarabağda vəziyyət müzakirə edilərək, münaqişənin sülh yolu ilə nizama salınması istiqamətində aparılan danışıqların səmərəliliyini təmin etmək üçün

ATƏM-in Dağlıq Qarabağa dair sülh konfransının çağırılması haqqında qərar qəbul edildi. Qərara alındı ki, Minskdə çağırılacaq konfrans ABŞ, Rusiya, Türkiyə, Fransa, Almaniya, İtaliya, Çexiya, Slovakiya, İsveç, Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilsin.

1992-ci ilin mayında Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Şuşa və Laçının işğalı münaqişənin mahiyyətini dəyişərək yeni siyasi problem yaratdı və sülh missiyasını öz üzərinə götürmüş Minsk konfransının keçirilməsi yolunda maneəyə çevrildi. Minsk qrupu çərçivəsində aparılan danışıqlarda qarşı tərəflər arasında ziddiyyətlərin qalması, xüsusilə Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqe tutması ilə yanaşı, qrupun üzvü olan böyük dövlətlərin mövqeyində də yekdil fikrin olmaması sülh prosesinin ləngidilməsinə və münaqişənin dondurulmuş vəziyyətdə qalmasına gətirib çıxartdı.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin vasitəçilik tarixinə nəzər salsaq və onu şərti olaraq mərhələlərə bölsək, bu mərhələlərin hər birinin xeyli dərəcədə Rusiya-Qərb qarşıdurmasının xarakterindən asılı olduğunu görürük. 1992-ci ilin martında Minsk qrupu yaradılan zaman Rusiya bu təşəbbüsü müdafiə etsə də, dünya dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən münaqişənin nizama salınmasına dair vasitəçilik səylərinin fəallaşması Rusiyanın siyasi dairələrində narahatlıq doğurmağa başlamışdı. Belə bir vaxtda münaqişənin dinc vasitələrlə həlli prosesində Rusiya təşəbbüsü beynəlxalq təşkilatların və dünya dövlətlərinin əlindən almağa və bununla da regionda özünün zəifləmiş mövqelərini möhkəmləndirməyə cəhd göstərirdi.

Öz məqsədlərinə nail olmaq üçün Rusiya Azərbaycana təzyiq göstərərək, qoşunlarını "sülhməramlı qüvvələr" adı altında münaqişə bölgəsinə gətirmək niyyətində idi. Lakin bu məqsədinə nail olmayan Rusiya Ermənistanda qoşunlarının sayını bir qədər də artırmış, onu gizli və aşkar yolla silahlandıraraq, Azərbaycan ərazilərinin işğal olunmasına dəstək vermişdir.

1997-ci ilin əvvəllərində Rusiyadan Ermənistana qanunsuz olaraq dəyəri 1 milyard dollardan çox olan müasir silahların verilməsi haqqında faktlar üzə çıxan zaman məlum oldu ki, Rusiya bu silahları 1993-cü ildən etibarən, yəni Ermənistan ilə Azərbaycan arasında qızğın hərbi əməliyyatlar getdiyi bir zamanda göndərməyə başlamış və nəticədə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan ərazilərinin işğal edilməsinə şərait yaratmışdır. Ermənistanın silahlandırılması atəşkəs elan ediləndən sonra da davam etdirilmişdir.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ probleminin dinc vasitələrlə nizama salınması Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1993-cü ildən

başlayaraq xarici siyasət fəaliyyətində başlıca yer tutmuşdur. Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra münaqişənin aradan qaldırılmasına nail olmaq üçün ən yüksək səviyyədə dövlət başçıları və nümayəndə heyətləri ilə ikitərəfli, eləcə də çoxtərəfli görüşlərdə, ATƏT-in Zirvə toplantılarında, Minsk qrupunun həmsədrləri ilə aparılan müzakirələrdə, beynəlxalq forumlarda, həmçinin Ermənistan prezidenti ilə birbaşa danışıqlarda göstərdiyi ardıcıl səylər dövlət başçısının apardığı siyasətin mühüm hissəsini təşkil etmişdir.

Prezident Heydər Əliyevin Azərbaycanın müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü qorumaq, ölkədə ictimai-siyasi sabitliyə nail olmaq sahəsində təxirəsalınmaz vəzifələrindən biri davam etməkdə olan Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli ilə bağlı qəti addımlar atmaqdan ibarət olmuşdur.

Bu məqsədlə Prezident Heydər Əliyev respublikamızın təhlükəsizlik problemlərini, xüsusilə Ermənistanın ərazi iddiaları və hərbi təcavüzü məsələsini beynəlxalq aləmə çıxararaq, regionda sülhün bərqərar olması üçün nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların təsirini artırmağa çalışmışdır.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin dinc vasitələrlə nizamlanması məqsədi ilə məhz Prezident Heydər Əliyevin qətiyyəti və gərgin fəaliyyəti sayəsində 1994-cü ilin mayın 12-də atəşkəs haqqında razılıq əldə edildi və bundan sonra ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində müntəzəm olaraq danışıqlar aparılmağa başlandı.

1994-cü il dekabrın 5-6-da ATƏM-in Budapeştdə keçirilən Zirvə toplantısında beynəlxalq sülhməramlı qüvvələrin yaradılması və münaqişə bölgəsinə göndərilməsi qərara alındı. Bundan başqa, Budapeştdə həmsədrlik institutu da təsis edildi. Minsk konfransına iki həmsədrin təyin edilməsi və Minsk qrupunun iclaslarının onların birgə həmsədrliyi ilə keçiriləcəyi barədə qərar qəbul edildi. Rusiyanın bu münaqişədə maraqlı tərəf olduğu nəzərə alınaraq ATƏM-in Minsk konfransında, o cümlədən Minsk qrupunda həmsədrlik Rusiya və Finlandiyaya tapşırıldı. Bu razılıq təkcə Budapeşt görüşünə qədər gərgin olaraq qalan Qərb-Rusiya münasibətlərinin yumşaldılması deyil, həm də münaqişənin həlli istiqamətində Rusiyanın "fərdi sülhyaratma" istəyinin qarşısının alınması idi.

1996-cı ilin dekabrın 2-3-də ATƏT-in Lissabonda keçirilən Zirvə toplantısında qəbul edilən və münaqişənin nizama salınmasının beynəlxalq-hüquqi bazasını təşkil etmiş olan sənəd Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə ədalətlə aradan qaldırmaq yolunda böyük siyasi nailiyyət sayıla bilər. Zirvə toplantısı zamanı Prezident Heydər Əliyevin gərgin əməyi və diplomatik istedadı sayəsində münaqişənin həllinin siyasi-

hüquqi çərçivələrini müəyyənləşdirən xüsusi bir bəyanat qəbul edildi. Bu bəyanat Ermənistan istisna olmaqla, dünyanın 53 dövləti tərəfindən müdafiə olundu və Lissabon sammitinin yekun qərarında öz əksini tapdı.

ATƏT-in Lissabon Zirvə görüşündən sonra Rusiya ilə yanaşı ABŞ və Fransa nümayəndələri də Minsk qrupunun həmsədrləri təyin olundu. 1997-ci ilin ikinci yarısından indiyə kimi Minsk qrupunun həmsədrləri Lissabon prinsiplərinə əsaslanaraq iki hissədən ibarət - Dağlıq Qarabağın hüdüdlərindən kənarında yerləşən işğal olunmuş 7 rayonun azad edilməsi və Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyənləşdirilməsinə dair 3 təkliflə çıxış etmişlər. Onların 1997-ci ilin iyununda təqdim etdikləri ilk təklif münaqişənin "paket" (bu variantda Dağlıq Qarabağın statusu da daxil olmaqla bütün məsələlərə eyni vaxtda razılıq verilməsi nəzərdə tutulurdu) həlli, 1997-ci ilin sentyabrında irəli sürdüləri ikinci təklif münaqişənin "mərhələli" (bu variantda isə münaqişənin mərhələlərlə nizama salınması nəzərdə tutulurdu) həllindən ibarət idi. Azərbaycan Prezidenti həmin planlarla tam razı olmasa da, sülh prosesinin ölü nöqtədən çıxarılması məqsədilə həmsədrlərin hər iki təklifini qəbul etdiyi halda, Ermənistan tərəfi qeyri-konstruktiv mövqedən çıxış edərək həmin təkliflərlə razılaşmadı.

1998-ci ilin noyabrın 9-da həmsədrlər beynəlxalq hüquq normalarına zidd, həmçinin Azərbaycan üçün qəbul edilməsi mümkün olmayan üçüncü təklifi irəli sürdülər. Bu təklif dünya praktikasında mövcud olmayan "ümumi dövlət" ideyasına əsaslanırdı. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən qətiyyətlə rədd edilən "ümumi dövlət" təklifi Azərbaycanın mənafeyinə zidd olmaqla yanaşı, ATƏT-in Budapeşt və Lissabon Zirvə toplantılarında qəbul edilən sənədlərə də etinasız yanaşmanın göstəricisi idi.

ATƏT-in Minsk qrupunun son təklifindən Azərbaycan tərəfi birmənalı şəkildə imtina etdikdən sonra, 1999-cu il fevralın 8-də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Minsk qrupunun həmsədrləri olan dövlətlərin (ABŞ, Rusiya, Fransa) başçılarına məktubla müraciət etdi. Minsk qrupunun fəaliyyətini, xüsusilə həmsədrlərin axırıncı təklifini ciddi surətdə tənqid edən dövlət başçısı "ümumi dövlət" ideyasının ATƏT-in prinsiplərinə uyğun olmadığını və sülh prosesinə xeyli zərər verdiyini göstərməklə yanaşı, ABŞ, Fransa və Rusiya dövlət başçılarını münaqişənin ədalətlə və tezliklə aradan qaldırılması üçün səylərini ciddi surətdə artırmağa çağırırdı.

"Ümumi dövlət" prinsipi nizamasalma prosesinə ciddi maneə törətməklə yanaşı, münaqişənin həlli yollarına dair tərəflərin mövqeyindəki ziddiyyətləri daha da dərinləşdirdi. Nəticədə, danışıqlar prosesində bir durğunluq yarandı və münaqişənin nizama salınması istiqamətində müsbət irəliləyiş əldə etmək mümkün olmadı.

§6. DİGƏR BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN MÜNAQİŞƏYƏ DAİR MÖVQEYİ VƏ AZƏRBAYCANIN DİPLOMATİK FƏALİYYƏTİ

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması məsələsinə BMT və ATƏT ilə yanaşı, 1993-cü ildən İslam Konfransı Təşkilatı (İKT) da özünün bütün toplantılarında baxmış və Azərbaycan üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən qərarlar qəbul etmişdir. Belə ki, 1994-cü ildə Kasablankada İKT-nin Zirvə toplantısı, 1996-cı ildə Cakarta da İKT-nin üzvü olan dövlətlərin xarici işlər nazirlərinin 24-cü konfransı, 1997-ci ildə Tehranda və 2000-ci ildə Dohada keçirilən İKT-nin Zirvə toplantılarında Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü haqqında qətnamələr qəbul edilmişdir. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, İKT Ermənistanı birmənalı şəkildə təcavüzkar dövlət kimi tanıyan ilk beynəlxalq təşkilatdır.

Azərbaycanın 2001-ci il yanvarın 25-də Avropa Şurasına bərabərhüquqlu üzv qəbul olması onun mühüm problemlərinin dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çıxarılması üçün ölkəmizə yeni və çox mötəbər bir tribuna qazandırdı. Avropa Şurası Parlament Assambleyasındakı (AŞ PA) Azərbaycan nümayəndə heyətinə millət vəkili İlham Əliyevin rəhbərlik etməsi ölkəmizin bu təşkilatdakı rolunu xeyli gücləndirmiş və qarşıya qoyulan bütün vəzifələrin reallaşdırılmasına şərait yaratmışdır.

2001-ci il aprelin 24-27-də Azərbaycan Respublikasının AŞ PA-dakı nümayəndə heyəti ilk dəfə olaraq bu qurumun iclasında tamhüquqlu üzv kimi iştirak edərək, plenar sessiyada dövlətçilik maraqları baxımından, xüsusilə Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü faktlarını özündə əks etdirən bəzi əhəmiyyətli sənədləri yaymışlar. Bunlardan 9 ölkə və AŞ PA-da fəaliyyət göstərən 5 siyasi qrupu təmsil edən 29 nümayəndə tərəfindən imzalanmış "Ermənilər tərəfindən Azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş soyqırımın tanınması" adlı yazılı bəyanat və 14 ölkəni təmsil edən 20 nümayəndə tərəfindən imzalanmış "Ermənistan və Dağlıq Qarabağda saxlanılan hərbi əsirlər və girovlar" haqqında məlumat AŞ PA-nın rəsmi sənədləri qismində yayılmışdır. Göstərilən sənədlərdə ermənilər tərəfindən Xocalı əhalisinin qətlə yetirilməsi, Azərbaycan ərazisinin 20 faizinin işğal edilməsi, Ermənistanda, eyni zamanda, işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində uşaq, qadın və yaşlı insanların da daxil olduğu 783 azərbaycanlı girovun saxlanması faktı və digər vacib məsələlər öz əksini tapmışdır.

2001-ci il iyunun 25-29-da AŞ PA-nın növbəti plenar sessiyası zamanı Azərbaycanla bağlı daha 2 mühüm sənəd AŞ PA-nın rəsmi sənədləri kimi yayılmışdır. "Azərbaycan Respublikasında (Dağlıq Qarabağ, Laçın, Qubadlı, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan) ekoloji vəziyyət" adlanan birinci sənəddə Ermənistanın işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində ekoloji vəziyyəti düşünülmüş şəkildə korlaması, "Azərbaycanın mədəni irsinin qəsb olunması və dağıdılması" adlı ikinci sənəddə isə işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində yerləşən mədəni abidə və sərvətlərin dağıdılması məsələsi Avropa ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılmışdır.

AŞ PA-nın 2001-ci il sentyabrın 24-28-də keçirilən plenar sessiyasında Azərbaycan nümayəndə heyəti tərəfindən hazırlanmış "Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi" adlı digər bir mühüm sənəd yayılmışdır.

İlham Əliyev AŞ PA-dakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi ilk dəfə AŞ PA kürsüsündən Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və daha 7 rayonunun işğal olunduğunu, işğal edilmiş ərazilərin terrorizm və narkotik maddələrin tranzitinə çevrildiyini bəyan etmişdir. Azərbaycan təmsilçiləri Avropa Şurasını qaldırılan məsələlərə operativ və obyektiv münasibət bildirməyə çağırılmışdır.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin prinsipial və ardıcıl fəaliyyəti nəticəsində AŞ PA-nın 2002-ci ilin sentyabrında keçirilən payız sessiyasında ilk dəfə olaraq bu beynəlxalq qurumun sənədlərində Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Dağlıq Qarabağın işğalı faktı rəsmi şəkildə öz əksini tapdı.

2004-cü ilin əvvəllərindən Avropa Şurası, ATƏT və Avropa İttifaqı münaqişənin dinc vasitələrlə həlli istiqamətində öz səylərini xeyli artırmışdır. Belə ki, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının qış sessiyasında Ermənistanın işğalçı dövlət olması bir daha təsbit edildi. Münaqişənin aradan qaldırılması istiqamətində Ermənistanın heç bir addım atmaması AŞ PA-nın sənədlərində öz əksini tapdı.

Bunun ardınca isə Avropa Parlamenti Cənubi Qafqazda təhlükəsizliyin təmin edilməsinə mane olan Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizama salınmasının vacibliyini bildirdi. Avropa Parlamentinin sessiyasında "Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz siyasəti" mövzusunda Pyer Qartonun məruzəsi əsasında qəbul edilmiş qətnamədə ermənilərin işğal etdikləri ərazilərdə azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti apardıkları öz əksini tapdı. Bununla yanaşı, Avropa Parlamenti Cənubi Qafqazda təhlükəsizliyin bərqərar olmasına mane olan münaqişənin nizama salınması üçün işğal

olunmuş Azərbaycan ərazilərinin (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan) azad edilməsi təklifi ilə çıxış da etdi.

2004-cü il fevralın 4-də ATƏT-in Parlament Assambleyası sədrinin Dağlıq Qarabağ üzrə xüsusi nümayəndəsi Qoran Lenmarkerin Azərbaycana səfəri zamanı dövlət başçısı İlham Əliyev qeyd etdi ki, münaqişənin nizama salınması prosesində əsas vasitəçi olan ATƏT-in Minsk qrupu ilə yanaşı, digər beynəlxalq qurumlar - ATƏT-in Parlament Assambleyası, Avropa Şurası və Avropa İttifaqının da fəaliyyətinin gücləndirilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. ATƏT-in Parlament Assambleyasının fevralın ortalarında keçirilən iclasında Qoran Lenmarkerin məruzəsi dinlənildi. Məruzədə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü dəstəklənmiş və işğal olunmuş ərazilərin qaytarılmasının zəruriliyi ön plana çəkilmişdir.

2004-cü il fevralın 25-də Avropa Şurasının Parlament Assambleyasının Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə məruzəçisi Terri Devisin Azərbaycana səfəri zamanı Prezident İlham Əliyev Ermənistanın hərbi təcavüzü faktlarını bir daha vurğulayaraq Avropa Şurasının bu məsələyə siyasi qiymət verməsinin vacibliyini bildirdi.

2004-cü il martın 16-da ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri, Bolqarıstanın xarici işlər naziri Solomon Passi Azərbaycana səfəri zamanı dövlət başçısı İlham Əliyevlə görüşündə Minsk qrupunun konkret təkliflərinin olmadığını və hər iki dövlətin prezidentlərinin dialoqundan çox şey gözlədiyini bəyan etdi. Son zamanlar Minsk qrupu həmsədrləri də problemin məhz Azərbaycan və Ermənistan rəhbərlərinin qarşılıqlı anlaşması sayəsində həll oluna biləcəyini dəfələrlə vurğulamışlar. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, münaqişə başlayandan əlbəttə, qarşılıqlı anlaşma mövcud olsaydı, heç Minsk qrupunun fəaliyyətinə də ehtiyac duyulmazdı. Çünki tərəflərin bir-birinin şərtlərini qəbul etməməsi, xüsusilə Ermənistanın daim qeyri-konstruktiv mövqedən çıxış etməsi danışıqların nəticəsiz, münaqişənin isə həll olunmamış qalmasına gətirib çıxarmışdır. Məhz bu səbəbdən də dövlət başçısı İlham Əliyev ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrini qəbul edərkən, bir daha Minsk qrupunun fəaliyyətini tənqid etmiş və Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilmiş prinsiplərə sadıq qalaraq, münaqişənin yalnız beynəlxalq hüquq normaları əsasında, respublikamızın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi şərti ilə nizama salınmasının vacibliyini bildirmişdir.

Dövlət başçısı Azərbaycanın prinsipial mövqeyini növbəti dəfə 2004-cü il martın 17-də Bratislavada "Daha geniş Avropaya doğru: yeni gündəlik" mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda bəyan etdi. Azərbaycan Prezidenti Ermənistanın işğalçılıq

siyasətinin bütünlüklə Avropada, xüsusilə Cənubi Qafqazda sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsinə ciddi maneə olduğunu vurğulayaraq, təcavüz nəticəsində Azərbaycan ərazisinin 20 faizdən çoxunun işğal olunduğunu, nəticədə bir milyondan artıq insanın acınacaqlı vəziyyətdə yaşadığını bildirdi.

Prezident İlham Əliyev Dağlıq Qarabağ ermənilərinin öz müqəddəratını təyin etmək hüququ ilə bağlı iddialarının tamamilə saxta və beynəlxalq hüquqa zidd olduğunu bildirərək, ermənilərin artıq öz müqəddəratını təyin edib, Ermənistan adlı müstəqil dövlət yaratdıqlarını vurğuladı. Azərbaycan Prezidenti qeyd etdi ki, ermənilər bütün yaşadıkları digər ölkələrdə də öz müqəddəratını təyin etmək fikrinə düşsələr, dünyada hansı hadisələrin baş verəcəyini söyləmək çətindir. Bununla yanaşı, dövlət başçısı münaqişənin nizama salınması prosesində ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətinin heç bir səmərə vermədiyini vurğulayaraq, Avropa Birliyi və Avropa Şurasını münaqişənin dinc vasitələrlə həlli istiqamətində səylərini gücləndirməyə çağırdı.

Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz üzrə xüsusi nümayəndəsi Heyki Talvityenin 2004-cü il martın 22-də Azərbaycana növbəti səfəri bu beynəlxalq təşkilatın Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizama salınması prosesində öz fəallığını artırdığını göstərir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Avropa İttifaqının problemin həllinə böyük diqqət göstərdiyini və münaqişənin həlli ilə gələcəkdə daha yaxından məşğul olacağına ümid etdiyini görüş zamanı Heyki Talvityenin nəzərinə çatdırdı.

Avropa Şurasının baş katibi Valter Şvimmer 2004-cü il aprelin 8-də Azərbaycana səfəri zamanı Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizama salınmasının vacibliyini qeyd edərək, bu problemin Avropada "dondurulmuş münaqişə" adlandırılmasının qəti əleyhinə olduğunu bildirmişdir. Eyni zamanda, baş katib problemin yalnız Azərbaycan, Ermənistan və Cənubi Qafqaz regionunun deyil, bütün Avropanın problemi olduğunu və bu səbəbdən münaqişəni Avropa səviyyəsində, sülh yolu ilə birdəfəlik həll edərək regionda daimi sülhün təmin edilməsinin zəruriliyini bəyan etmişdir.

2004-cü il aprelin 29-da AŞ PA-nın növbəti yaz sessiyasında İlham Əliyev artıq Azərbaycan Prezidenti kimi Ermənistanın ərazi iddiaları və hərbi təcavüzü haqqında ətraflı çıxış etmişdir. Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın düşdüyü vəziyyət haqqında ətraflı məlumat verən dövlət başçısı özünün qətiyyətli və prinsipial mövqeyini bir daha nümayiş etdirdi: "... Əlbəttə ki, biz bu vəziyyətlə barışa bilmərik. Azərbaycan heç zaman ərazisinin itirilməsi ilə razılaşmayacaqdır. Məsələnin həllində beynəlxalq hüquq normaları əsas götürülməlidir. Azərbaycan dünyadakı bütün ölkələrin ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşır və özünə də eyni münasibətlə yanaşmağı tələb edir.

Bizim ərazi bütövlüyümüz bərpa olunmalıdır. Ermənistanın işğalçı qüvvələri zəbt olunmuş ərazilərdən geri çəkilməlidir. Qaçqınlara-köçkünlərə doğma yurdlarına qayıtmaq imkanı verilməlidir. XXI əsrdə Avropa Şurasının üzvü olan bir ölkənin - Ermənistanın Avropa Şurasının üzvü olan digər ölkənin - Azərbaycanın ərazilərini işğal etməsinə yol verməməliyik".

Cənubi Qafqazda ən "uzunömürlü" münaqişə olan Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizama salınması regionun təhlükəsizliyinin təmin edilməsində başlıca maneədir. Bunu artıq ATƏT də, Avropa Şurası da, Avropa İttifaqı da rəsmi şəkildə bəyan etmişdir. ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri olan dövlətlərin (ABŞ, Rusiya, Fransa) rəsmi şəxsləri də münaqişənin tezliklə aradan qaldırılmasında maraqlı olduqlarını bildiriblər.

Bununla yanaşı, Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığının Cənubi Qafqaz üzrə xüsusi nümayəndəsi Brayn Foll, daha sonra isə Vaşinqtondakı Mərkəzi Asiya və Qafqaz araşdırmaları İnstitutunun direktoru, region üzrə tanınmış ekspert-mütəxəssis Frederik Starr münaqişənin nizama salınmamasından narahatlıqlarını bildirərək, onun Cənubi Qafqazda inkişafa maneə olduğunu vurğulamışlar.

2004-cü il mayın 12-də Avropa Parlamentinin Cənubi Qafqaz üzrə məruzəçisi Pyer Qarton Ermənistanda "Genişlənmiş Avropa - yeni qonşular" proqramı çərçivəsində keçirilən müzakirələrdə "Ermənistan işğal altında saxladığı ərazilərdən öz qoşunlarını tədricən çıxarmalıdır" deməklə, Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz regionunda münaqişənin tezliklə aradan qaldırılmasının tərəfdarı olduğunu bildirdi.

Prezident İlham Əliyev 2004-cü il mayın 19-da Brüsseldə Avropa Siyasi Mərkəzinin təşkilatçılığı ilə "Avropa Birliyi və Azərbaycan: tərəfdaşlıq üçün yeni üsullar" mövzusunda keçirilən siyasi brifinqdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması üçün öz qətiyyətli mövqeyini növbəti dəfə bəyan etdi. Dövlət başçısının nitqində son dərəcə mürəkkəb və təleyüklü problemin Azərbaycanın xarici siyasət kursunun mühüm tərkib hissəsinə çevrildiyi bir daha öz təsdiqini tapdı.

2003-cü il oktyabrın 15-də Azərbaycan Prezidenti seçildiyi ilk gündən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizama salınmasına xüsusi diqqət yetirən İlham Əliyev bu məsələdə yalnız respublikamızın milli və dövlətçilik maraqlarını daim üstün tutduğunu nümayiş etdirmişdir. Azərbaycan Prezidenti bütün xarici səfərlərdə, eləcə də Bakıda keçirdiyi çoxsaylı görüşlərdə Ermənistanın hərbi təcavüzü məsələsini daim önə çəkərək Azərbaycan xalqının öz torpaqlarının işğalı ilə heç zaman razılaşmayacağını, ehtiyac yarandığı halda hərbi əməliyyatların başlanmasına qərar verəcəyini

vurğulamışdır. Bununla yanaşı, dövlət başçısı Azərbaycanın xarici siyasət kursunun mühüm tərkib hissələrindən birinə çevrilən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc vasitələrlə nizama salınmasının tərəfdarı olduğunu bildirərək, beynəlxalq təşkilatların bu sahədə söylərini gücləndirməsinin zəruriliyini bəyan etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Parlament nümayəndə heyətinin səyi ilə AŞ PA-da obyektiv müsbət rəyin formalaşması nəticəsində 2005-ci ilin qış sessiyasında qəbul edilən sənəd ölkəmiz üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bu sənədin qəbul edilməsindən əvvəl AŞ PA rəhbərliyi qurum çərçivəsində obyektivliyi ilə tanınan və Parlament Assambleyasının Avropa Demokrat Qrupunda Böyük Britaniyanı təmsil edən Devid Atkinsona "ATƏT-in Minsk qrupu tərəfindən araşdırılan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi" mövzusunda məruzə hazırlamağı və müzakirəyə təqdim etməyi tapşırırmışdı.

2005-ci il yanvarın 25-də Devid Atkinsonun müzakirəyə çıxarılan məruzəsi qətnamə və tövsiyə adlanan iki hissədən ibarət idi.

Məruzənin qətnamə hissəsində deyilirdi ki, "Assambleya hərbi əməliyyatların başlamasından keçən on ildən artıq müddətdə Dağlıq Qarabağ regionunda münaqişənin həll edilməməsinə təəssüfləndiyini və yüz minlərlə insanın hələ də məcburi köçkün vəziyyətində ağır şəraitdə yaşadığını bildirir". Sənəddə Azərbaycan ərazilərinin böyük bir hissəsinin hələ də Ermənistan qoşunlarının işğal altında olduğu və separatçı qüvvələrin Dağlıq Qarabağ regionuna nəzarət etdiyi göstərilirdi.

Məruzənin ikinci bəndində Ermənistanın yeritdiyi etnik təmizləmə siyasəti pislənərək qeyd edilirdi ki, "Assambleya dəhşətli etnik təmizləmələrlə müşayiət olunan hərbi əməliyyatların monoetnik ərazilərin yaranmasına gətirib çıxarmasından narahatlığını bildirir". Bununla yanaşı, sənəddə deyilirdi ki, "Avropa Şurasının üzvü olan ölkənin başqa ölkənin ərazilərini işğal altında saxlaması həmin ölkənin öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərə açıq-aşkar ziddir və Assambleya öz yerlərindən qaçqın düşmüş insanların geri qaytarılması hüququnu təsdiqləyir".

Məruzənin üçüncü bəndində isə göstərilirdi ki, Assambleya tərəfləri BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrinə qayıtmağa və onları yerinə yetirməyə çağırır. Bununla yanaşı, sənəddə qeyd edilirdi ki, "Assambleya ATƏT-in Minsk qrupunun üzvü olan ölkələri münaqişənin həlli istiqamətində söyləri artırmağa və bu ölkələrin AŞ PA-dakı milli nümayəndə heyətlərini öz hökumətlərinin bu istiqamətdəki fəaliyyətləri barədə hesabat verməyə çağırır. Bu məqsədlə Assambleya

xahiş edir ki, AŞ PA Bürosu ölkələrin milli nümayəndə heyətlərinin rəhbərlərindən ibarət xüsusi komitə yaradılmasını təmin etsin".

Avropa Şurası kimi nüfuzlu bir beynəlxalq təşkilatın qəbul etdiyi bu sənədlər münaqişənin beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında nizama salınması prosesində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda, məruzə və qəbul edilən sənədlər münaqişənin həlli ilə birbaşa məşğul olan ATƏT-in Minsk qrupu üçün də əhəmiyyətli sayılmalıdır və o, bu sənədə laqeyd yanaşmamalıdır.

ATƏT-in Minsk qrupunun sonuncu təklifindən 7 ildən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq, Minsk qrupu indiyə qədər heç bir yeni təkliflə çıxış etməmişdir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan dövləti beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə də münaqişəni dinc vasitələrlə nizama salmaq üçün fəaliyyət göstərən ATƏT-in sülhyaratma təkliflərinə hörmətlə yanaşaraq, onun işində müntəzəm və əməli şəkildə iştirak edir. Lakin münaqişə başlayandan keçən dövr ərzində aparılan danışıqlarda təcavüzkar Ermənistan öz qeyri-konstruktiv mövqeyindən geri çəkilmir.

Beynəlxalq təşkilatların Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizama salınması prosesindəki səyləri ilə yanaşı, 1999-cu ilin aprelindən başlayaraq, münaqişənin dinc vasitələrlə həlli istiqamətində yeni formatda addımlar atılmışdır. Bu, Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin birbaşa dialoqunun aparılmasıdır. Həmin vaxtdan iki respublikanın prezidentləri Moskvada, Vaşinqtonda, Cenevrədə, Yaltada, İstanbulda, Davosda, Nyu-Yorkda, Minskdə, Parisdə, Ki-Uestdə, Soçidə, Kişinyovda, Praqada, Strasburqda, habelə iki respublikanın sərhədi - Sədərəkdə 25-ə yaxın görüş keçirmişlər. Münaqişənin dinc yolla aradan qaldırılması imkanlarının tükənmədiyini bildirən prezidentlər hələlik dialoqun davam etdirilməsini zəruri hesab edirlər.

Ancaq çox ağır və çətin keçən danışıqlar zamanı Azərbaycan tərəfi öz haqlı mövqeyini müdafiə edərkən bir sıra çətinliklərlə qarşılaşır. Çünki münaqişə başlayandan bu günə kimi aparılan danışıqlarda təcavüzkar Ermənistan qeyri-konstruktiv mövqedən çıxış edərək, işğalçılıq siyasətindən əl çəkmək istəmir. Digər tərəfdən isə, dünya birliyinin "ikili standartlar" prinsipindən çıxış etməsi, BMT və ATƏT kimi beynəlxalq təşkilatların öz təklif və qətnamələrini həyata keçirmək üçün konkret addımlar atmaması danışıqlar prosesində irəliləyişin əldə olunmasına əngəl törədir.

Ona görə də beynəlxalq birlik təcavüzün qarşısını almaq üçün BMT Nizamnaməsinin 7-ci fəslinə müvafiq olaraq ciddi tədbirlər görməlidir. Əgər böyük dövlətlər müasir beynəlxalq münasibətlər üçün təhlükəli olan təcavüzkarın qarşısını almaq istəyirlərsə, qəti və praktiki addımlar atmalı, Ermənistanı beynəlxalq birliyin

iradəsinə tabe etdirməlidirlər. Təcavüzkarın qarşısı alınmazsa, son vaxtlar Avropanın mərkəzində, habelə Cənubi Qafqazda sabitliyin bərqərar edilməsinə yönəldilmiş səylər münaqişənin bütün regiona yayılması nəticəsində heçə endirilə bilər.

Mövzu üzrə tövsiyə olunan ədəbiyyat və informasiya resursları:

Azərbaycan dilində

«Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında» Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin fərmanı // "Azərbaycan" qəzeti, 27 mart 1998-ci il.

Allahverdiyev Q., Sultanzadə V. Heydər Əliyev və Şərqi. (VI cildlik) V cild. Bakı, 2005.

ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrələrinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla nizamlanmasına dair təklifləri// «Xalq» qəzeti, 21 fevral 2001-ci il.

Axundov N., Qasimov M. Azərbaycan və beynəlxalq parlament təşkilatları. Bakı, 1996, -88 s.

Aydın Məmmədov. Beynəlxalq münasibətlər. Bakı, 2002. –206 s.

Azərbaycan beynəlxalq aləmdə//Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1993-1998-ci illərdə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar// I-IV cildlər. Bakı, 1996-1999.

Azərbaycan Parlamenti və beynəlxalq təşkilatlar. Bakı, 2004.

Azərbaycan Respublikası 1991-2001. Bakı, 2001.

Dağlıq Qarabağ: Zəka qalib gələcək /sənədlər və materiallar/ - Bakı, 1989, s.316-318.

Dövlət başçılarının Helsinki görüşü. Helsinki, 08-10 iyul 1992: Sənədlər və materiallar, Bakı, "Şərqi-Qərb", 1992, -40 s.

Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar. Bakı, 1998, -137 s.

Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. I k., Bakı, 1997, -597 s.; II k., 1997, -588 s.; III k., 1997, -479 s.; IV k., -513 s.; V k., 1998, -490 s.; VI k., 1998, -501 s.; VII k., 1998, -509 s.; VIII k., 1998, -472 s.; IX k., 2000, -453 s.; X k., 2002, -464 s., XI k., 2003, -458 s., XII k., 2004, -432 s., XIII k., 2004, -520 s

Həsənov Ə.M. Azərbaycan və ATƏT: Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ problemi ümumavropa təhlükəsizliyi fonunda. Bakı, 1997, -80 s.

- Həsənov Ə.M. Azərbaycanın ABŞ və Avropa dövlətləri ilə münasibətləri (1991-1996). Bakı, 2000, -368 s.
- Həsənov Ə.M. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996). Bakı, "Azərneşr", 1998, -315 s.
- Hüseynova H. Azərbaycan Avropa inteqrasiya prosesləri sistemində. Bakı, 1998.
- İbayev V. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi beynəlxalq hüququn JUS-COGENS prinsipləri prizmasında. Bakı, "Çənlibel", 1999, -128 s.
- İbayev V. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi insan hüquqları kontekstində (tətbiq olunan hüquq və məsuliyyət məsələləri). Bakı, 2001.
- İbayev V. İslam Konfransı Təşkilatı. Bakı, 1998, -96 s.
- İsmayılov Füzuli. Qarabağ konfliktini ABŞ-ın qlobal siyasəti kontekstində. Bakı, 2001
- Lissabon sammiti - 1996, Bakı, "Azərbaycan", 1997, -312 s.
- Mahmud İsmayılov. Qarabağın tarixi. Bakı, 1999.
- Qasımov M. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991-1995). Bakı, 1996, -140 s.
- Qasımov M. Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri). Bakı, 1997, -124 s.
- Quluzadə V. Gələcəyin üfqləri (Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti barədə mülahizələr, müsahibələr, şərhlər). Bakı, 1999, -286 s.
- Rəcəbli H. BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları. Bakı, 2003, -256 s.
- Rəcəbli H., İbayev V. Avropa Şurası, Bakı, 1999. -118 s.
- Sultanov Z. Qarabağ gündəliyi. Bakı, 1991, s.67.

Türk dilində

- Ali Faik Demir. Türk Dış politikası perspektifinden Güney Kafkasyaya. Ankara, 2003. -358 s.
- Atilla İlhan, Suat İlhan. Türklerin jeopolitiği ve Avrasyacılık. Ankara, 2005. -223 s.
- Çiloğlu, Fahrettin. Rusiya Federasyonunda ve Transkafkasyada etnik çatışmalar. İstanbul, 1998.
- Ülkü İrfan. Bağımsızlıktan sonra Azerbeycan. İstanbul, 2000.
- Kafkasya ve Azerbeycanın dünü, bugünü, yarını. İstanbul, 1995.

Rus dilində

- Аббасбейли А., Гасанов А. Азербайджан в системе международных и региональных организаций. Баку, 1999. -256 с.
- Алиев И.Г. Нагорный Карабах: история, факты, события. Баку, 1989. –104 с.
- Аракелов Р.К. Нагорный Карабах: виновники трагедии известны. Баку, 1991. – 92 с.
- Заключительный Акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе. Хельсинки, 30 июля-01 августа 1975 г. М., Международные отношения, 1987, - 96 с.
- Заманов И. От агрессии к агрессии или подлинное лицо армянского шовинизма. Баку, 2001.
- Камал Рзаев. Правда и ложь о карабахской войне. Баку, 1997.
- Конфликт в Нагорном Карабахе. Сборник статей.Баку, 1990.
- Мехтиев Р.Э. Реалии геноцида азербайджанцев. Баку, 2000. –203с.
- Моисеев Е.Г. Международно-правовые основы сотрудничества стран СНГ: Учебное пособие (Под ред.К.А.Бекашева) . –М., “Юрист“, 1997, 272 с.
- Наджафов Э.Н. Западноевропейские подходы к обеспечению мира и стабильности на Южном Кавказе//Эволюция мирового порядка и внешнеполитическая стратегия России. Москва, 2003.
- От Хельсинки до Будапешта. История СБСЕ (ОБСЕ) в документах (1973-1994). Москва, 1996, т. II
- Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха. Баку, 1992, с.130.
- Салех бей. Армянство. Баку, 1994, с.243-244.
- События вокруг НКАО в кривом зеркале фальсификаторов (Сборник материалов). – Баку, 1989, с.9-16;
- Челак С. Перспективы Пакта стабильности на Кавказе: некоторые предварительные размышления www.poli.vub.ac.be
- Черный январь. Баку-1990: Документы и материалы. Баку, 1990, с.36.
- Шукуров И. Будапештский саммит. Баку, "Азербайджан", 1995,-28 с.
- Шукуров И. Дипломатия мира. Баку, "Азербайджан", 1997, -392 с.
- Шукуров И., Ибрагимов Н. Гейдар Алиев открывает миру Азербайджан. Баку, 1994, 173 с.
- Эльдар Наджафов. Южный Кавказ: тернистый путь к безопасности. Москва, 2005. –266 с.

Эмерсон М. Подходы к стабилизации на Кавказе www.poli.vub.ac.be

İngilis dilində

Altstadt A. The Azerbaijani Turks; Power and identity under Russian Rule//Hoover Institution Press. 1992. –334 p.

Azerbaijan in the family of the United Nations. Baku, 2000. –72 p.

Azerbaijan: Seven years of conflict in Nagorno-Karabakh. In: Human Rights Watch /Helsinki. New York, 1994, 114 p.

CSCE. Budapest Document 1994. Towards a Genuine partnership in a new era. Budapest, 1994, 35 p.

CSCE. First Additional meeting of the Council. Helsinki, 24 March, 1992, *CSO. Journal*, N 3, p.1-3.

Minsk Group Talks on Nagorno-Karabakh. *Statement, Washington, DC*. Dispatch. Vol.3, N 32, August 10, 1992.

OSCE. Handbook. Vienna, *Published by the Secretariat of the Organization for Security and Co-operation in Europe*, 1999, 197 p.

OSCE. Istanbul Summit Declaration. Istanbul, 1999, 15 p.

OSCE. Lisbon Document 1996. Lisbon, 1996, 7 p.

PACE. REC. 1690/2005. The conflict over the Nagorno-Karabakh region dealt with by the OSCE Minsk Conference.

PACE. RES. 1416/2005. The conflict over the Nagorno-Karabakh region dealt with by the OSCE Minsk Conference.

Dövri mətbuat

"Azərbaycan" qəzeti, 1992-2005-ci illər.

"Respublika" qəzeti, 1996-2005-ci illər.

"Xalq Qəzeti" qəzeti, 1991-2005-ci illər.

**DƏRSLİK ÜZRƏ İSTİFADƏ OLUNA BİLƏCƏK DİGƏR XARİCİ ƏDƏBİYYAT VƏ
İNTERNET RESURSLARI**

Beynəlxalq münasibətlər və dünya siyasətinə aid ümumi ədəbiyyat:

- International Relations (5th Edition), by Joshua S. Goldstein. July 21, 2004.
- International Relations (6th Edition), by Joshua S. Goldstein. July 21, 2004.
- Essentials of International Relations, by Karen Mingst. USA, 2004.
- Theory of International Politics, by Kenneth N. Waltz. USA, 2004.
- International Relations Since 1945: A Global History, by John W. Young, John Kent. Oxford University Press, New York, 2003.
- Introduction to International Relations: Theories and Approaches, by Robert Jackson, Georg Sorensen, Georg Srensen, Oxford University Press. New York, 2003.
- Ethics and International Affairs. (Second Edition), by Joel H. Rosenthal. Georgetown University Press. Washington, 1999.
- The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations, by John Baylis, Steven Smith, Oxford University Press, New York, 2001.
- The Limits of Globalization: Cases and Arguments (International Library of Sociology (Paperback)) by Alan Scott, New York, 2002.
- Globalization and Its Discontents, by Saskia Sassen. New York, 1998.
- The Power and Limits of NGOs, by Sarah E. Mendelson, John K. Glenn. Columbia University Press, 2002.
- Globalization and NGOs: Transforming Business, Government and Society, by Jonathan P. Doh, Hildy Teegen. USA, 2003.
- The Culture of National Security, by Peter J. Katzenstein. Columbia University Press, 1996.
- Defining the National Interest: Conflict and Change in American Foreign Policy (American Politics and Political Economy Series), by Peter Trubowitz. University of Chicago Press, 1998.
- World on Fire by Amy Chua. New York, 2004
- The Choice. Global Domination or Global Leadership, by Zbigniew Brzezinski. New York, 2004.

Promoting Polyarchy: Globalization, US Intervention, and Hegemony, by William I. Robinson, Steve Smith, Thomas Biersteker, Chris Brown, Phil Cerny, Joseph Grieco, A. J. R. Groom, Richard Higgott, G. John Ikenberry, Caroline Kennedy-Pipe, Steve Lamy. Cambridge, 1996.

Azərbaycana aid olan ədəbiyyat:

Azerbaijan Diary: A Rogue Reporter's Adventures in an Oil-Rich, War-Torn, Post-Soviet Republic, by Thomas Goltz. New York, 1998.

Azerbaijan, Oil and Geopolitics, by Cynthia Croissant. Nova Science Publishers, 1998.
Executive Report on Strategies in Azerbaijan (Strategic Planning Series), by The Azerbaijan Research Group, The Azerbaijan Research Group, 2000.

Icon Group International, Inc. November 2, 2000.

İnternet resursları:

Social Science Information Gateway

<http://sosiq.esrc.bris.ac.uk>

Beynəlxalq münasibətlərin ümumi məsələləri əhatə edilir. Dünyanın əksər dövlətlərinin xarici siyasətinin əsas istiqamətləri haqqında məlumatlar verilir.

LSU Political Science Department Foreign, Comparative, and International Resources

http://www.lsu.edu/quests/poli/public_html/foreign.html

Saytda beynəlxalq münasibətlərə aid olan ümumi resurslar, beynəlxalq təşkilatlar, Kanada, Cənubi Amerika, Qərbi Avropa, keçmiş sosialist dövlətləri, Bosniya münaqişəsi, Yaxın Şərg, Asiya və Afrikaya aid olan materiallar vardır. Luiziana Universitetinin siyasi elmlər fakültəsi tərəfindən dəstəklənir.

Yale University Selected Internet Resources: International Relations

<http://www.library.yale.edu/ia-resources/resource.htm>

Beynəlxalq münasibətlərə aid olan virtual kataloq. Sayt həmçinin telekonfrans, beynəlxalq xəbərlər, beynəlxalq təşkilatlar, jurnallar, kitabxana kataloqları, statistik göstəriciləri olan məlumatlarla zəngindir.

Virtual Library: International Affairs Journals International Relations Journals and Magazines

<http://www2.etown.edu/vl/journals.html>

Beynəlxalq münasibətlər haqqında xarici elmi-siyasi jurnallar və qəzetlərin fəal saytları

Social Science Information Gateway

<http://sosiq.esrc.bris.ac.uk/roads/subject-listing/World-cat/intrelations.html>

Dünyanın əksər dövlətlərinin xarici siyasətini əks etdirən internet saytları

Library and Information Documentation Service The Information and Documentation Centre (INDOC) and Library of the Institute for International Relations (IMO).

<http://www.imo.hr/indoc/>

Beynəlxalq münasibətlər haqqında sayt

Thomsan-Nelson Informasiya Mərkəzi

<http://polisci.nelson.com/introip.html>

Dünyanın əksər ölkələrinin beynəlxalq münasibətlər sahəsində fəaliyyət göstərən institutlarının və dövlət departamentlərinin saytları

International System in the 21st Century: Considering the U.S. role

www.chaqala.com/usrole2.pdf

XXI əsrdə beynəlxalq münasibətlər sistemi, onun ümumi məsələləri və bu sahədə ABŞ-in rolundan bəhs olunur.

Virtual Library: International Affairs Resources

<http://www.etown.edu/vl/>

Beynəlxalq münasibətlərə aid olan informasiya resursları

CaseNet Active Learning in International Affairs

<http://csf.colorado.edu/CaseNet/index.html>

Beynəlxalq münasibətlər fənnini tədris edən müəllimlər üçün saytdır. Bu sahə ilə bağlı dərslilər, telekonfranslar və s. haqqında məlumatlar verilir.

World War 1 Document Archive

<http://www.lib.byu.edu/~rdh/wwi/>

Birinci dünya müharibəsinə aid müqavilələr, rəsmi sənədlər, şəxsi xatirələr, qörüntü arxivləri, bioqrafik lüğətlər (Bu müharibənin şəkilləri, bayraqları, kartları və medalları daxil olmaqla).

The Association for History and Computing

<http://grid/let/ruq/nl/ahc>

Tarix üzrə resurslar (regionlar üzrə tarixi saytlar, tarix sahəsində keçirilən telekonfransların siyahısı, şəxsi serverlər). Tarix üzrə dərslilər, maarifləndirici müəssisələr, məlumat bazası və ümumi tarix resursları. Tarix və Məlumatların Təhlili Assosiyasiyası tərəfindən dəstəklənir.

World War II Resources on the Internet

<http://www.lib.muohio.edu/inet/subj/history/wwii/index.html>

Tarixə aid olan resurslar. İkinci dünya müharibəsi, ABŞ-in burada rolu, Xirosima və Naqasaki faciələri, şəkillər, filmlər, ilkin mənbələr və s. Mayami Universiteti tərəfindən dəstəklənir. (1700-ə yaxın tarixi resurs)

Index of Resources for History

<http://www.ukans.edu/history/VL>

World Policy Journal

www.worldpolicy.org/journal

Dünya Siyasəti İnstitutunun "Dünya Siyasəti" adlanan elmi jurnalının saytıdır. Bu jurnalda qloballaşma, media müstəqilliyi, dünya siyasəti, milli dövlətlər və s. məsələlərə aid olan materiallar tapmaq olar.

Foreign Policy Journal

<http://www.foreignpolicy.com>

Jurnal 1970-ci ildə Samuel Hantington və Varen Demian Manşel tərəfindən yaradılmış qlobal siyasət, iqtisadiyyat və s. məsələlərə geniş yer verir. Qlobal integrasiya, milli dövlətlər, mədəniyyət və xarici siyasət haqqında məqalələr dərc olunur.

Policy Library

<http://www.policylibrary.com>

İctimai-siyasi, iqtisadi məsələlər və xarici siyasətlə bağlı gündəlik məlumatlar verilir. Sayt böyük informasiya bazasına malikdir.

Almanac of Policy Issues

<http://www.policyalmanac.org>

Saytda ABŞ-ın daxili və xarici siyasəti haqqında məlumatlar və müvafiq sənədlər mühüm yer tutur. ABŞ-ın dünya siyasəti və milli təhlükəsizlik sahəsində gördüyü işlər təhlil olunur.

Chatham House

<http://www.chathamhouse.org.uk>

Böyük Britaniyanın Chatham House institutunun saytıdır. Bu tanınmış İnstitut beynəlxalq məsələlərlə bağlı tədqiqatlar aparır. Beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələrin ekspertizasını keçirir və dünya siyasətindən bəhs edir.

Netherlands Institute for International Relations

<http://www.clingendael.nl>

Dünyada məşhur olan Kligendayl Beynəlxalq Əlaqələr İnstitutunun saytıdır. Bu institutun tədqiqat sahəsinə Avropaya integrasiya məsələləri, transatlantik əlaqələr, beynəlxalq münasibətlər və təhlükəsizlik, yerli və beynəlxalq enerji bazarlarında aparılan siyasət və s. daxildir.

Observatory for Globalisation

<http://www.ub.es/obsqlob/indexing.html>

Dünyada qloballaşma prosesinin siyasi, iqtisadi və mənəvi tərəfləri araşdırılır.

Global Transformations

<http://www.polity.co.uk/global>

Sayt qloballaşmaya aid olan bütün məsələləri əhatə edir. Burada milli cəmiyyətlərin və dövlətlərin taleyi, qlobal iqtisadiyyat, qloballaşma və ətraf mühit, ərazi dövlətləri və qlobal siyasət, siyasi realizm və kosmopolitizm haqqında məlumatlar verilir. Saytda qloballaşmaya aid olan informativ linklər mühüm yer tutur.

RAND corporation

<http://www.rand.org/about/>

ABŞ dövlətinə məxsus olan RAND korporasiyasının saytı dünyada baş verən mühüm siyasi, iqtisadi hadisələrlə bağlı rəy və təkliflərlə çıxış edir. Qloballaşma və demokratikləşmə məsələləri bu təşkilatın əsas müzakirə mövzudur.

The White House

<http://www.whitehouse.gov/>

ABŞ dövlətinin, Ağ Evin rəsmi saytıdır. Burada ABŞ-ın dövlət siyasətinin əsas xüsusiyyətləri və istiqamətləri öz əksini tapır.

World Policy

<http://www.worldpolicy.org>

Sayt dünyada baş verən siyasi hadisələri əhatə edir və bu sahədə böyük arxivə malikdir.

International Organization Network

<http://csf.colorado.edu/isa/sections/io>

Beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən keçirilən proqramlar və layihələr haqqında məlumatlar verilir.

Official Web Site Locator for the United Nations System

<http://www.unsystem.org/index.html>

BMT, onun strukturu və bu təşkilata üzv dövlətlər haqqında geniş məlumatlar öz əksini tapır.

Yahoo Government, International Organizations

[http://dir.yahoo.com/Government/International Organizations](http://dir.yahoo.com/Government/International_Organizations)

Beynəlxalq təşkilatlar barədə məlumatlar verilir.

International Monetary Fund

<http://www.imf.org/external/index.htm>

Beynəlxalq Valyuta Fondu haqqında bütün informasiyalar, 1994-cü ildən bu təşkilatla bağlı olan bütün press-revizlər, məruzələr və müvafiq memorandumlar göstərilir.

World Bank

<http://www.worldbank.org>

Dünya Bankının rəsmi saytında bu təşkilata aid olan bütün məsələlər əhatə olunur.

International Economics Gateway

<http://altaplana.com/Gate.html>

Beynəlxalq iqtisadiyyat, dünyanın nüfuzlu iqtisadi təşkilatları və milli dövlətlərin resursları haqqında məlumatlar təhlil olunur.

North Atlantic Treaty Organization

<http://www.nato.int/home.htm>

NATO təşkilatının rəsmi saytı

OSCE

<http://www.osce.org/>

ATƏT-in rəsmi saytı

European Union

<http://europa.eu.int/>

Avropa Birliyinin rəsmi saytı

Council of Europe

<http://www.coe.int>

Avropa Şurasının rəsmi saytı

Library of New York University School of Law

http://www.law.nyu.edu/library/foreign_intl/intorg.html

Sayt beynəlxalq təşkilatlar və onların dünya siyasətində rolu haqqında ətraflı məlumatlara malikdir.

Non-governmental Organizations Research Guide

<http://docs.lib.duke.edu/igo/guides/ngo/>

Bütün dünyada fəaliyyət göstərən QHT-lər və onların cəmiyyətə təsiri haqqında məlumatlar mühüm yer tutur.

Caspian Sea Discourse

<http://www.treemedia.com/cfrlibrary/>

Xəzər dənizi hövzəsi dövlətlərinin siyasəti, ABŞ-ın bu regionda geostrateji məqsədləri, regionun enerji resursları və s. haqqında məlumat verilir.

Council of Foreign Relations

<http://www.cfr.org>

Xarici Əlaqələr Şurası adlanan beynəlxalq təşkilatın saytıdır. Dünyanın bütün regionlarında gedən ictimai-siyasi, iqtisadi proseslər və geostrateji məqsədlər haqqında məlumat verilir. Globallaşma, enerji resursları, ətraf mühit, milli təhlükəsizlik və müdafiə, beynəlxalq təşkilatlar, yerli təhlükəsizlik, terrorizm və s. məsələlərə aid olan informasiyalarla zəngindir.

Defense and the National Interest

<http://www.d-n-i.net>

Saytda ABŞ-ın “soyuq müharibə”dən sonrakı dövrdə dünya siyasətində rolu, müdafiə və hərbi strategiyası, global və strateji məsələləri, milli maraqları, Kosovo, Bosniya, Əfqanıstan, İraq və Orta Şərqi dövlətləri ilə bağlı həyata keçirdiyi siyasət və s. mövzulara yer ayrılır.

Center for Strategic and International Studies

<http://www.csis.org>

Saytda dünyanın hər bir regionu üzrə ekspert rəyləri və məqalələri, habelə Zbignev Bzejnskinin rəhbərlik etdiyi Qlobal Müdafiə və Geostrategiya təşkilatının informasiya resursları xüsusi yer tutur.

Mount Holyoke College

<http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/ethnic.htm>

ABŞ-da yerləşən bu kollecin saytında etnik münaqişələrə və separatizmə, ABŞ-ın milli münaqişələrin həll edilməsində roluna dair məlumatlar öz əksini apıb.

Nationalism and Ethnicity Resources on the Web

<http://www.aber.ac.uk/~inpwww/links/index.html>

Etnik və millətçiliyik məsələlərini şərh edən İnternet mənbələridir, Yels Universitetin Beynəlxalq Siyasət fakültəsi tərəfindən dəstəklənir.

Research Guide to Human Rights

<http://www.spfo.unibo.it/spolfo/HRLAW.htm>

Beynəlxalq münasibətlərin ümumi məsələlərini və insan hüquqlarına dair araşdırmaları əhatə edir.

Globalvision

<http://www.igc.apc.org/globalvision/hmnrts/hmnrts.html>

Saytda dünyanın müxtəlif dövlətlərində insan hüquqlarının vəziyyətinə dair məlumatlar vardır.

Willamette University College of Law Library Resources in International Law

<http://www.willamette.edu/law/longlib/forint.htm>

Sayt beynəlxalq təşkilatlar, sazişlər və beynəlxalq razılaşmalar, insan hüquqlarına dair sənədlər, dünya ölkələrinin konstitusiyaları haqqında zəngin informasiya resurslarına malikdir.

Carnegie Endowment for International Peace

<http://www.carnegieendowment.org/>

ABŞ və milli dövlətlər arasında münasibətlərin qurulmasına dəstək verir. Dünyada yeni siyasi davranışlar və ABŞ-ın aparıcı dövlət olması haqqında məlumatları əks etdirir.

ARENA-Center for European Studies

<http://www.arena.uio.no>

Avropadakı siyasi vəziyyətlə bağlı təhlillər aparılır. Regional inteqrasiya, qloballaşma, və s. məsələlərə toxunulur.

Political USA

<http://www.politicalusa.com>

ABŞ-ın daxili və xarici siyasətinə aid məlumatlar verilir və bununla bağlı ən nüfuzlu jurnallarındakı xəbərlərə və məqələlərə geniş yer ayrılır.

Japan Policy Research Institute

<http://www.jpri.org/>

Yaponiya, Çin, Koreya və Orta Asiya ölkələri ilə bağlı aylıq məqalələr və müvafiq sənədlər hazırlanır.

Mount Holyoke College

<http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/japan.htm>

Yaponiyaya aid olan bütün linklər, bu dövlətin siyasi institutları, dövlət strukturları və s. haqqında məlumat verilir.

Institute for International Policy Studies

<http://www.iips.org>

Sakit Okean hövzəsində təhlükəsizlik, iqtisadi və siyasi məsələlərə, dünyada mühüm əhəmiyyət kəsb edən digər problemlərə toxunulur.

Azərbaycan

Central Asia and the Caucasus Center for Social and Political Studies

<http://www.ca-c.org>

Sayt Mərkəzi Asiya və Qafqaz ölkələrinin daxili və xarici siyasəti, regionda vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması haqqında böyük informasiya bazasına malikdir. Azərbaycana aid olan məqalələr və dünyanın nüfuzlu dövlətlərinin Azərbaycanla bağlı həyata keçirdikləri siyasət araşdırılır, ölkənin enerji resursları haqqında məlumat verilir.

An Energy Overview of the Republic of Azerbaijan

http://www.fe.doe.gov/international/Russia_and_Central_Asia/azerover.html

Sayt Azərbaycanın enerji siyasəti, enerji resursları, iqtisadi vəziyyəti və s. haqqında geniş informasiya bazasına malikdir.

Internews

<http://www.internews.org>

Internews təşkilatının rəsmi saytı

Virtual Azerbaijan Republic

<http://www.zerbaijan.com>

Azərbaycan mədəniyyəti, iqtisadiyyatı və ölkədəki ictimai-siyasi vəziyyətlə bağlı məsələlər işıqlandırılır.

EurasiaNet

<http://www.eurasianet.org>

Qafqaz və Orta Asiya dövlətlərinə aid olan təhlillər, müsahibələr, ekspert rəyləri, müxtəlif məqalələr və s. verilir.

AZTMS (Təhsilə, Mədəniyyətə, və sosial sahələrə humanitar yardım ictimaiyyəti)

<http://en.aztms.org>

Azərbaycanın müxtəlif sahələrindən bəhs edilir, bununla bağlı Azərbaycan, ingilis və rus dillərində materiallar hazırlanır.

U.S. - Azerbaijan Chamber of Commerce

<http://www.usacc.org>

Azərbaycanla ABŞ arasında iqtisadi münasibətlər və onların inkişaf perspektivləri araşdırılır.

European Union

http://europa.eu.int/comm/external_relations/azerbaidjan/intro/

Avropa Birliyinin rəsmi saytında Azərbaycanı aid olan geniş məlumatlar vardır.

Azərbaycanın ABŞ-dəki səfirliyinin rəsmi saytı

<http://www.azembassy.com/>

Azərbaycan haqqında ümumi məlumat verilir. Azərbaycan və ABŞ münasibətləri işıqlandırılır.

Country Analysis Briefs

<http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/azerbjan.html>

ABŞ-ın enerji-informasiya administrasiyasının dünya ölkələrinin enerji sahəsində apardığı siyasətlə bağlı ekspert rəyləri hazırlanır. Bu link həmçinin Azərbaycanın enerji resurslarına dair məlumatları əhatə edir.

Contested Borders in the Caucasus

<http://poli.vub.ac.be/publi/ContBorders/enq/info.htm>

Qafqaz regionunda etnik münaqişələr, Dağlıq Qarabağ problemi, həmçinin dünyanın aparıcı dövlətlərinin və beynəlxalq təşkilatların Qafqaz siyasəti ilə bağlı məsələləri əhatə edir.

BBC-nin rəsmi saytı

http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/country_profiles/1235976.stm

Saytda Azərbaycanla bağlı gündəlik xəbərlər, təhlillər, müsahibələr, ölkənin daxili və xarici siyasətinə dair məlumatlar vardır.

Böyük Britaniyanın Azərbaycandakı səfirliyin rəsmi saytı

<http://www.britishembassy.gov.uk/azerbaijan>

Azərbaycan və Böyük Britaniya münasibətlərini əhatə edir.

Resurslar

<http://resources.net.az>

Azərbaycanla bağlı ingilis dilində gündəlik xəbərlər verilir, Azərbaycanın xarici dövlətlərlə əlaqələri, ölkədəki ictimai-siyasi vəziyyətə dair təhlillər aparılır.

<http://www.come.to/khojaly>

<http://www.karabakh.org/>

<http://karabakh-doc.gen.az/>

<http://www.khojaly.net/>

<http://www.khojaly.org.az:8101/>

Saytlarda Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, Xocalı faciəsi haqqında ətraflı məlumatlar yerləşdirilib.

<http://www.january20.net/>

20 Yanvar faciəsinə həsr olunmuş sayt

<http://www.azerigenocide.org/>

Azərbaycanlıların soyqırımına həsr olunmuş sayt. Ermənistan, Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və onun nəticələri ilə bağlı məlumatlar verilir.

<http://www.president.az>

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəsmi saytı

<http://www.mfa.gov.az>

Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi saytı

Ministry of Youth and Sport of Azerbaijan Republic

Azərbaycan Respublikasının Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinin rəsmi saytı

<http://www.mys.azeri.com>

Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyinin rəsmi saytı

<http://www.medis.az>

<http://www.azmedstat.azeri.com>

Mədəniyyət Nazirliyinin rəsmi saytı

<http://www.culture.az>

Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyinin rəsmi saytı

<http://www.mia.gov.az>

Azərbaycan Respublikasının Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin rəsmi saytı

<http://www.azerin.com/members/rabite>

<http://www.azmincom.com>

Ministry of Education of Azerbaijan Republic

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin rəsmi saytı

<http://edu.gov.az>

Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin rəsmi saytı

<http://taxes.gov.az>

<http://www.az-taxinspectorate.net>

Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin rəsmi saytı

<http://economy.gov.az>

Azərbaycan Respublikasının Çin Xalq Respublikasındakı səfirliyinin rəsmi saytı

<http://www.azerbembassy.org.cn>

Azərbaycan Respublikasının BMT-də rəsmi nümayəndəliyinin saytı

<http://www.un.int/azerbaijan>

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən QHT-lər və beynəlxalq təşkilatlar haqqında sayt

<http://www.ifrance.com/t-i/az-ngos.html>

www.azerweb.com

BMT tərəfindən yaradılmış bu sayt əsasən ingilis dilindədir, Azərbaycanlı QHT-lər və onların fəaliyyəti haqqında məlumat verir. Eyni zamanda burada ölkəmizdəki xarici səfirliklərin ünvanları vardır.